

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXV. KÖTET

1—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
LAKÓ GYÖRGY, SÓTÉR ISTVÁN, SZABOLCSI BENCE,
TAMÁS LAJOS, TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
ORTUTAY GYULA
OSZTÁLYTITKÁR

SZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendő be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

I. OSZT. KÖZL.

**A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM
ÉS AZ IRODALOM**

**AZ MTA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK TUDOMÁNYOS
ÜLÉSSZAKA**

(1967. november 27—28.)

SÓTÉR ISTVÁN bevezetője

Az ünnep alkalmát mi a munka alkalmának is tekintjük: ezért gyűltek össze ma, a magyar irodalomtudomány képviselői, hogy azokról a kérdésekről cseréljenek eszmét, melyek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kapcsán merültek föl, s melyek nemcsak bennünket, hanem a szélesebb, nemzetközi közvéleményt is foglalkoztatják. Hisz egész tevékenységünk összefügg azzal a helyzettel, melyet a Forradalom teremtett a világban, s az elmúlt félszázad történelmének alapvető meghatározója ez a Forradalom volt, akár a szocialista országokban, akár ezeknek határain túl. A Forradalomnak ez a szerepe természetesen az emberi tudatban, — s ennek egyik kifejeződésében, az irodalomban is érvényesül. Irodalomtörténetileg meg éppen tanulságos lehet azt a helyzetet elemezni, melyben a Forradalom az irodalmat és a művészeteket találta, — helyesebben, azokat az érintkezéseket, melyeket ezek a Forradalom előkészítő szakaszával, majd pedig megvalósult művével kialakítottak. Annyi szellemi mozgalom sorában, az irodalom és a művészetek is előkészítették a Forradalmat, — majd részt vettek annak konszolidálásában. A századfordulótól 1917-ig eltelt időszak az orosz szellemi életnek egyik leggazdagabb, legtöbb új kezdeményezést felmutató szakasza. Egyszersmind egyik legválságosabb korszaka is. A Forradalom periódusát sokan közvetlenül hozzákapcsolják az orosz irodalom ama kiteljesedéséhez, melyet Tolsztoj és Csehov neve jelez. Pedig még működésük utolsó szakaszában egy új törekvésekkel teli rövid korszak is kezdődik. Ennek az új korszaknak Gorkij a legnagyobb alakja, a fiatal Gorkij, aki a tolsztoji, csehovi irodalomhoz is kapcsolódik, de aki annak a mozgalomnak is képviselője már, melyet orosz szimbolizmusnak nevezhetünk, s melyre kevés figyelmet fordítottak az utóbbi időben. (Legutóbb Bakcsi György könyve tárgyalta nálunk, a szintézis elmélyült igényével, ezt a korszakot). Pedig az orosz szimbolizmus — egyéb irányzatok közt — közvetlenül is részes a Forradalom előkészítésében. Az orosz szimbolizmus azonban mégsem foglalt egyértelmű állást a forradalmi dilemmával szemben, — de az az ága, mely Gorkij módján cselekedett, a Forradalom szellemi mozgalmának szerves részévé tudott válni. Az orosz realizmus, és azok az irodalmi-művészeti mozgalmak, melyek részben a szimbolizmus fogalma alá sorolhatók,

részben pedig formabontó, avantgarde jelleggel bírtak, felépítményileg egyaránt előkészítői a Forradalomnak. Mindkét vonulatnak megvolt a maga sajátos szerepe ebben az előkészítésben: a realizmus főként a társadalmi problematikát szólaltatta meg, rendkívüli, mozgósító erővel, — az avantgarde pedig a megújulási, átalakulási vágyat, a múlttal való szakítás szenvedélyét. A Forradalom után Gorkij az előbbi (a realista) irányzathoz kapcsolódott, — de az utóbbi a huszas évek kezdetén még elég széles körben érvényesül: az avantgarde egyik tűzhelye egyideig a Forradalom országa lesz.

A legújabb avantgarde-kutatások (különösen Szabolcsi Miklós koncepciója) arról győzhettek meg bennünket, hogy e mozgalom történeti helyét és szerepét nem lehet tovább elsikkasztani. Ebből azonban persze nem következik, hogy az avantgardenak a jelenben ugyanolyan szerepet tulajdoníthatunk, aminővel a múltban bírt. Nyilvánvaló, hogy az avantgarde éppolyan hagyománnyá vált, mint a realizmus egy bizonyos, a múlt században kialakult módszere, de kérdéses az, hogy az avantgarde esztétikája épp az újítási törekvéseket szolgálhatja-e ma ugyanúgy, ahogyan valaha szolgálta. Hisz szükségyszerű, hogy az avantgarde alkotói módszerei ma már újítás helyett inkább megismétlést jelentsenek, ami által egy olyan törekvés, melynek az *újítás* a lényege, *megismételt* voltában eleve paradoxá kell válnék.

Ez a kérdéskör, természetesen, csak egyik része a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán támadt irodalomtudományi problematikának. E problematika másik elemének — az előbbivel összefüggőnek — tekinthetjük Lukács György elméletének annyira sürgető mérlegelését is. Az irodalomtudomány számára a Lukács-féle elmélet annyit érhet, amennyit a konkrét, történeti jelenségekre alkalmazva megoldani, megfejtetni, helyesen értékelni segít. De épp a konkrét, irodalmi jelenségekkel szembesítve derültek ki eddig is ennek az elméletnek egyoldalúságai, vitatható értéktételei. A magyar irodalom történeti folyamataira sem lehetett megnyugtatóan alkalmazni Lukács elméletét, noha ezt mintegy másfél évtizede megkíséreltük. Ha épp az irodalmi értékelés, az irodalmi jelenségek és folyamatok felől vitatjuk majd Lukács elméletét, bizonyára hozzájárulhatunk az elmélet korrekciójához, ami egyszersmind az elmélet maradandó és szilárd elemeit is megmutatja majd, és úgy érezhetjük, hogy a művészeti visszatükrözés Lukács kidolgozta problematikája az ilyen elemek közé tartozik.

Tudományos gondolkodásunkban új érvénnyel merül fel a korszakok meghatározásának, a korszakok és az irányzatok viszonyának, dialektikájának kérdésköre is. Tovább kell tökéletesítenünk néhány esztendő előtti, magyar történeti szintézisünket, és az európai irodalmak szintéziseinek megalapozásán is dolgoznunk kell már. Korszak, irányzat, alkotói módszer elméleti kérdéseinek végiggondolásával teremthetjük csak meg e vállalkozásnak marxista alapjait. Mostani ülésszakunk még nem mondhat lényegeset e bonyolult kérdésekben, de megnyithatja az utat a későbbi munkák előtt. Hisz épp a Forradalom meg-

nyitotta korszak nyújt alkalmat arra, hogy megfigyelhessük: miként jelentkeznek a felépítményben az alap megváltozásának előzményei és következményei, s miféle különfajta irodalmi, művészeti jelenségek, irányzatok szövényéből alakul ki az, amit korszaknak nevezünk. Mostan kezdődő vitáink bizonyára konkrét adalékokkal fognak szolgálni ahhoz, hogy később, amikor a korszakolásnak, illetve a korszak és irányzatok viszonyának kérdésére visszatérünk, feladatainkat eredményesebben oldhassuk meg.

I.

TOLNAI GÁBOR

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A VILÁGIRODALOM

(FÉL ÉVSZÁZAD VILÁGIRODALMÁNAK NÉHÁNY K ÉRDÉSE)

Még hónapok választották el a történelem mind gyorsulobb menetét az Aurora ágyúinak megszólalásától, amikor 1917. március 15-én, Nyugat-Európa egyik legnagyobb tekintélyű írója, Romain Rolland a következőket írja egyik magánlevelében: „Felrázó hírek érkeznek Oroszországból: örömmel és reménnyel töltik el szívemet.”¹ A levél nem kisebb személyiségnek íródott, mint Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkijnak. A címzett egyebek mellett ezeket írja válaszlevelében: „Igaz ugyan, hogy a reakciónak és az úgynevezett mérsékelteknek az egyesült erői szembenállnak velünk. De mit számít ez? Az öntudatos proletariátus velünk lesz, s velünk lesz az emberiség jobbik része is, amelynek Ön a képviselője.”² Másfél hónappal később, május 1-én, a kiválóak közül elsőnek ugyancsak Romain Rolland, cikkel üdvözli az orosz forradalmat.³

Ő nyilatkozott először, de nem maradt egyedül. Nyugat-Európa nem egy kiválósága, egyesek tüstént, mások az elkövetkező esztendőkből, a haladás reprezentánsaihoz méltóan reagálnak a cári Oroszország romjain kibontakozó új világra. Anatole France, az októberi győzelmet követő napokban egyik barátjának írja: „Semmit sem mondok az eseményekről, mert nem találok kifejező szavakat, és ha találnék, úgy azok véresre sértenék a füleket és a szíveket.”⁴ Nem sokkal később már így fogalmaz: „Hogy elérjük az általános leszerelést, ahhoz világförradalom kellene, a népek lázadása és a szocializmus

¹ A levéldízetet lásd: *Journal de années de guerre 1914–1919*. Albin Michel kiadás, Párizs 1952. 1099. — A levél szövege olvasható DOBOSSY LÁSZLÓ *Romain Rolland az ember és az író* című (Budapest, Akadémiai Kiadó 1961.) művében. 115–116.

² Lunacsarszkij válaszleveléből vett idézetet lásd: uo. — DOBOSSY LÁSZLÓ i. művében. 116.

³ Romain Rolland cikke a *Demain* május 1-i számában jelent meg. — DOBOSSY LÁSZLÓ i. művében a következőként értékeli a francia író megnyilatkozását: „E cikk általában is jellemzi akkori forradalomszemléletét; az oroszországi eseményekben az 1792-ben megkezdett és a polgárság árulása folytán félbemaradt fejlődésnek a folytatódását látja; egyben arra is kéri az orosz forradalmárokat, ne kövessék el az erőszak alkalmazásával együtt járó túlzásokat. 115.

⁴ Anatole France levele Jules Couet-hez íródott. Idézi MURÁNYI-KOVÁCS ENDRE, *Anatole France* című (Budapest, Gondolat 1965) művében. 355.

győzelme.”⁵ Forradalmat óhajt hazájában és a világ minden táján, de óhajának aktuális irrealitásával is tisztában van. Az orosz forradalmat azonban — az ő szavai — „erősnek és tartósnak” hirdeti, bár jó előre tudja azt is — ismét tőle idézek —, „Anglia és Franciaország nem takarékoskodik majd a pénzzel, hogy lerombolják; de erősen kétséges, vajon sikerül-e nekik?”⁶ Máskor ekként szól: „Karl Marx 1871-ben előre megmondta mindazt, ami ma történik. Ritka zseni volt!”⁷ Amikor a nevezetes toursi kongresszuson megalakul a Francia Kommunista Párt, az Humanité bejelenti France szolidaritását. Marcel Cachin visszaemlékezve erre az időre, így nyilatkozik a nagy íróról: „... szenvedélyesen követte a toursi kongresszust, és nemsokára kinyilvánította, hogy teljesen, tökéletesen minden hátsó gondolat nélkül velünk van.”⁸ A Kommunista Párttal tartott a demonstratív megmozdulások alkalmával is. Még vannak öreg franciák, akik látták Párizs utcáin e „csodaaggastyán” szikár alakját, kimagasodni a tüntető munkások ezreinek sorából; személyes jelenlétével is hangsúlyt adva a francia kommunisták követeléseinek. A meglett igazság melletti következetes kitartása fél évszázad távlatából is tiszteletet parancsol. A Nagy Október ötödik évfordulójakor, *Üdvözet a Szovjeteknek* című cikkében az igaz, nagy gondolkozó és nagy stilszta pontosságával fogalmaz: „Ha vannak még barátai Európában az igazságosságnak, akkor üdvözljék tisztelettel ötödik évfordulóját ennek a forradalomnak, amely annyi évszázad után elhozta a világnak az első kísérletet, hogy egy hatalom a nép által és a népért kormányozzon... A Szovjetek olyan magot vetettek, amelynek jótéteménye a sors kedvezésével szétárad Oroszországban, és egy napon megtermékenyíti talán majd Európát.”⁹

Romain Rolland — írjuk le újra — lelkesedik a forradalomért; látja világraszóló jelentőségét; bámulja Lenint, „a forradalmi mozgalom agyvelejének” tartja,¹⁰ de ugyanakkor nem győzi hangsúlyozni: „Nem vagyok bolsevik... nem tudnék meghajolni semmiféle despotizmus előtt, akár vörös, akár fehér, akár pedig másféle színű.”¹¹ Egyfelől lelkesedik a forradalomért,

⁵ A levél Leopold Kahnnak szól. Közli MURÁNYI-KOVÁCS ENDRE i. művében. 355.

⁶ Egy ismeretlenhez írott leveléből. Közli MURÁNYI-KOVÁCS ENDRE i. művében. 357.

⁷ Lásd a 6. számú jegyzetben i. helyet.

⁸ Marcel Cachin szavait lásd: MURÁNYI-KOVÁCS i. művében. 363.

⁹ *Üdvözet a Szovjeteknek* című cikkéből. Lásd: MURÁNYI-KOVÁCS i. műve 361.

¹⁰ Naplójában írja az idézett szavakat Leninről, 1917. április 6-án. Vö. *Journal de années de guerre 1914–1919*. 1. számú jegyzetben i. kiadása 1131. — Lásd még: DOBOSSY i. műve 117.

¹¹ Jean-Richard Blochnak, 1918 októberében írott leveléből. — Vö. DOBOSSY i. műve 116. Ugyanott DOBOSSYtól a következőket olvashatjuk: „Az itt kifejezett felemáság tömören jellemzi Rolland *intellektüel* álláspontját ebben az időszakban: egyfelől visolyog az erőszaktól, másfelől lelkesedik a forradalomért. Az erőszaktól való irtózás megzavarja ítéletét, s nem veszi észre — ő, az egyébként annyira körültekintő történészgondolkodó! —, hogy lényegileg ellentétes társadalmi jelenségeket von közös nevező alá.” 116–117.

másfelől viszolyog az erőszaktól; nem véletlenül vall tolsztoji és gandhiánus nézeteket, s valami abszolút pacifizmust hirdet. Felemás, intellektuális álláspontjával Henri Barbusse és más kommunista értelmiségiek is vitába szállnak. Évekkel ezután, amikor már revízió alá vette nézeteit, s többször is vallomást tett átalakulásáról, jogos panaszként veti fel, hogy a vele vitatkozó kommunista értelmiségiek túlságosan türelmetlenek voltak vele szemben. De már jóval ezelőtt leírt nem is egyszer, ilyen és ehhez hasonló határozott és költői szavakat (legsokrétűbben *Búcsú a múlttól* és *Az új világ védelmében* című, a Szovjetunióról szóló műveiben): „Ha a dolgok rendje fegyveres összeütközéshez vezet, a Szovjetunió és valamiféle fasiszta Szentszövetség között, pillanatig sem ingadozhatunk állásfoglalásunkkal. Én mindenesetre nem habozom: a Szovjetunió oldalára állok, mert a Szovjetunió a munka új világának egyetlen bástyája. — Ha egy napon a Szovjetunió oldalára sorakozunk, ne mondjuk, hogy őt védelmezzük. Önmagunkat védjük benne.”¹² Amikor Romain Rolland ilyen és ehhez hasonló szavai megfogalmazást nyernek, gondolkozásának csúcsára érkezik el. Néhány esztendővel később elérkezik a regényíró is a maga teljességéhez; amikor a mélységes vívódással megküzdött eszme beleépült szépirodalmi alkotásába. Ez a teljesség *Az elvarázsolt lélek* második részében valósul meg.

Október vívmányaira és a Szovjet-hatalom első esztendeinek eredményeire felfigyelő, azzal szolidaritást vállaló írók sorát — ha csupán a kezdeti időkről óhajtanánk szólni — még kiegészíthetnénk s idézhetnénk megnyilatkozásaikból. Az egykorú nyugati nagyok közül a dán Andersen Nexő visszhangzó szavai kíváncsnának még elsősorban felidézésre, s ide kíváncznék a fiatal Becher megnyilatkozása is.

*

1917 októbere hasonló határkő — mindezideig a legnagyobb határkő — nemcsak a társadalom, gazdaság, hanem a műveltség történelmében is, mint korábban a polgárosodás hajnala az olasz reneszánsz, még nagyobb mértékben a németalföldi, az angol, majd a francia forradalom. Már a polgári forradalmak nyomában is — az egyes európai országok társadalmi fejlettségének megfelelő időbeli eltolódással — valami új, valami más veszi kezdetét, mint ami annakelőtte volt. Így az olasz reneszánsz felbomlása után, a refedeuált országokban is más típusú lesz a feudalizmus, mint volt annakelőtte, s amikor a németalföldi és az angol polgári forradalmak megvalósulnak, a feudális világ akarva, nem akarva kénytelen módosítani uralmi módszereit, egyszerűen azon oknál fogva, mert velük párhuzamosan már léteznek polgári országok.

¹² Vö. *Par la Révolution, la Paix*. Editions Sociales Internationales kiadás, Párizs 1935. 85. — Lásd még: DOBOSSY i. művében 151.

Pach Zsigmond Pál vizsgálta e kérdés társadalmi és gazdasági sajátosságait,¹³ s mi úgy véljük, hogy a műveltség, s azon belül az irodalom területén még érzékenyebben nyomon követhető e változás, mint a társadalom — és a gazdaságtörténet világában. A régiségből idézünk, még pedig magyar példát: — Balassi Bálint a feudális Magyarországon csak az olasz reneszánsz vívmányok és más reneszánsz tendenciák folytán fejlődhetett azzá, amivé fejlődött; egyéniségében a reneszánsz és a feudális Magyarország ellentétét vívta a maga harcát, hogy művében a kibékíthetetlennek tűnő ellentét egyszerű egységgé, Balassi életművévé formálódjék. — Az első nagy magyar költő nyomában költészetünk, irodalmunk számtalan rokonpéldáját sorakoztathatnánk fel a következő századokból, de bőséges példálózási lehetőség volna a különböző európai irodalmakból. Törvényszerűnek mondható, hogy az első polgári forradalmak megvalósulása után, a megerősödő és még századok során fennálló feudális országok uralkodó osztályai a maguk hatalmának biztosítása érdekében kénytelenek módosítani rendszerük természetén; a polgári forradalmak vívmányainak bizonyos — a feudalizmus kereteibe beleférő — elemeivel megerősíteni, átmenetileg stabillá tenni uralmukat. A gondolkodók, az alkotó írók és művészek legjobbjai pedig — mint 1917 után az Anatole France-ok — szolidaritást vállalnak a más országokban már megszületett újjal; az új távlatot nyit számukra, s kísérletet tesznek tevékenységükben, alkotásban, műalkotásban is kifejezésre juttatni a magukévá tett haladó tendenciákat.

Ha helytálló a tétel, hogy a polgári forradalmak nyomán még a feudális országokban is valami új veszi kezdetét, fokozottabb mértékben korszakkezdő a Nagy Októberi Forradalom már azáltal is, hogy befolyása a korábbi forradalmaknál sokkalta hatékonyabb a Szovjetország határain kívüli államokra. Hiszen míg a polgári forradalmak — az akkori társadalmi körülmények következtében — még ellentmondásosan is csupán Európának egy részére terjedhettek ki, addig 1917 Októbere már nemcsak Európára, hanem a földkerekség sok más részének fejlett, vagy fejlődő munkásmozgalmainak talaján széleskörű, eleven visszhangra találkozott.

*

A Nagy Októberi Forradalom után is nemcsak szolidaritási nyilatkozatokkal találkozunk. Már az első években eleven, sok helyen forradalmi visszhang, teljes azonosulás is nyomon követhető: *irodalmi és művészeti azonosulás*. Forradalmi visszhang legkorábban azokban az országokban vagy országrészekben hangzik fel — Magyarország ez esetben élenjár —, ahol a szovjet

¹³ Vö. PACH ZSIGMOND PÁL, *A Szovjetunió történelmi szerepéről*. Magyar Tudomány 1967. 11. 695—710.

forradalom nyomán — hacsak átmeneti időre is — Tanács hatalmak jönnek létre. Ezekben az országokban és országrészekben nemcsak az irodalom, a művészet különben is forradalom felé haladó tendenciái csatlakoznak az eseményekhez, hanem a történetek sodrában a legjobb polgári írók és művészek is hozzászegődnek a gyorsuló eseményekhez. Másutt, ahol nem bontakozik ki a Tanács hatalom, de a munkásmozgalom erős — mint Franciaországban és Németországban —, ott is találkozunk — ha valamivel később is — forradalmi irodalommal; olyan alkotókkal és alkotásokkal, akik és amelyek következetes hívei lesznek az átalakulásnak.

Vessünk egy pillantást — a hol előbb, hol utóbb — létrejött irodalmi avantgarde 1917 utáni helyzetére, helyzetének alakulására. (A 20. századi realizmus sajátosságaira később térünk rá.) Bocsássuk előre: az avantgarde-nak országok szerinti, különböző irányokba forduló polarizálódása elválaszthatatlanul összefügg az illető ország tömegmozgalmainak súlyával, irányulásával, s végső soron az 1917-tel bekövetkezett világtörténelmi események befolyásoló erejével.

A cári Oroszországban — közismert —, ha nem is képez egyeduralmat, 1905 után széleskörű avantgarde fedezhető fel az irodalom és a művészet minden területén. Mint Európa más tájain, az orosz avantgarde-ot is a formai merészség, a formai lázadás jellemzi és a merészségen, a lázadáson belül tagadása a rendnek, a törvénynek — ami a fennálló renddel, a fennálló törvénnyel kapcsolatos —, de ugyanakkor e korai periódusában az avantgarde képtelen még perspektivikusan is felismerni az új rendet, az új törvényt, a jövőndőt. De amikor ötven esztendővel ezelőtt beállnak a forradalmi események, az orosz avantgarde tagjai csaknem mindnyájan csatlakoznak az új rendhez, az új törvényhez: élén Majakovszkijjal harcos reprezentánsai lesznek a szocialista forradalomnak. — Az már más kérdés, hogy nem egy közülük képtelen a forradalom következtében beállott fordulatot végigjárni, s művüknek továbbra is a lázadás marad a fő vonása; a forradalom vasárnapjai magukkal sodorják, de a hétköznapiak során megtorpannak, a társadalmi forradalom útját nem képesek végigjárni. Ha nem is a műveltség összefüggésében, Lenin világosan fejtegeti e kérdést, egyéb írásai mellett a *Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegségé*-ben.

Hasonló folyamatnak vagyunk tanúi Tanácsmagyarországon, amikor a Kassák Lajos vezette magyar avantgarde tagjai közül 1919-ben Budapesten kiválik Révai József, Komját Aladár, Lengyel József, majd 1920-ban, a bécsi emigrációban Barta Sándor, Kahána Mózes, Mácza János, valamint mások és első reprezentánsai lesznek a magyar forradalmi szocialista irodalomnak. Ilyen útiránnyal találkozunk más tájain is Európának, ahol Tanács hatalmak jönnek létre. A rövid életű, s hatalmát voltaképpen csak München-re kiterjesztő Bajor Tanácsköztársaság új rendért küzdő reprezentánsaihoz is felsorakoznak a korábban öncélú lázadók, a német expresszionisták képviselői — kisebb

jelentőségű írókról nem szólva — olyan kiválóságok, mint Ernst Toller és Erich Mühsam.

Tanulságos és törvényszerűségek levonására is nyújt lehetőséget az avantgarde útjának más országokbeli sorsa, alakulása.

A weimari németországbeli változás hasonló, de az ottani helyzet folytán ellentmondásosabb képet mutat, mint az eddigi példák. A német avantgarde — lényegében az expresszionizmus —, a Nagy Októberi Forradalom után három részre szakad. A balszárny fogja reprezentálni az anarchiából, a nihilizmusból a forradalomhoz csatlakozó legkiválóbbakat; élén Johannes R. Becherrel, a költővel, aki a Szovjethatalom határain kívül elsőként ünnepli verssel Októbert. Ehhez a csoporthoz tartozik Friedrich Wolf, a drámaíró, aki a proletár forradalmi színházi mozgalomnak is kiemelkedő alakja lesz, valamint Erich Weinert és Rudolf Leonhard a két költő, s újra említenünk kell — a Bajor Tanácsköztársasággal kapcsolatban már szóba került — Ernst Tollert és Erich Mühsamot, a költőt, a dráma- és prózaíró. És ide fog tartozni később Bertold Brecht, aki a 20-as évek első felében még Wedekind példája nyomán alkot; nihilista nézeteket vall, s lázadása csak 1925 körül koncentrálódik a burzsoázia ellen, hogy az évtized végén kiérjen egyénisége és műve, s azzá váljék, amit a szocialista kultúrában alkotása számunkra ma jelképez. — A három részre szakadt német avantgarde jobbszárnyán sorakoznak fel azok, akiknél az idők során majd a nacionalista tendenciák kerülnek előtérbe, s később a fasizmus kiszolgálói lesznek. Legalább egy képviselőjükre, Gottfried Bennre utaljunk. Benn az expresszionisták polarizációjának kezdetén bizonyos fajta ezoterikus költészet irányába kanyarodik, hogy végül néhány társával — talán még Ernst Jüngert említsük — Hitler szószólójává váljék. — A forradalmi balszárny és a fasizmusba torkolló jobbszárny között helyezkednek el a *se ide, se oda nem tartozók* — Georg Kaiser, Wilhelm Hasenclever, Franz Werfel és mások. A középen elhelyezkedők közül sem a felsoroltak, sem pedig a kevésbé ismert többiek lényeges társadalmi és emberi újat nem képesek műveikben megformálni; az alkotás belső világában nem jutottak túl a naturalizmus keretein.

A forradalomhoz való csatlakozás a franciáknál is bekövetkezik. Talán igazuk van azoknak, akik az új elközeledtét már felfedezik Guillaume Apollinaire-nél, legfőképpen a korai, *Égőv* című versében, az első világháború katonai mozgósításához kapcsolódó, *A kis autó*-ban, valamint a testamentumszámba menő alkotásában, az *Egy szép vörössesszőkéhez*-ben, annak is e sokat citált sorában: „Elítélem a hagyomány s a lelemény e hosszú vad vitáját.” A valószínű csatlakozás nem következhetett be a fejsebében már 1918-ban meghalt Apollinaire-rel. Franciaországban — bevezető szavainkra utaljunk vissza — elsőnek nem is az avantgarde — mint másutt —, hanem a realista nagyok, majd ezek fiatalabb utódai az oroszországi események első igazi visszhangzói, értelmezői, értékelői és ők válnak a forradalom ügyének korai letéteménye-

seivé. És nem véletlenül. Hiszen a cári Oroszországon kívül sehol a világon nem volt olyan kiterjedt, olyan progresszív erejű realizmus, mint éppen Franciaországban. — Nincsen most tere annak, hogy e tényből messzebbre mutató elméleti következtetést vonjunk le, de úgy vélem, elgondolkoztató e jelenség a francia realizmus és az avantgarde e periódusbeli viszonyára, a viszony törvényszerűségére nézve. A francia avantgarde-nál hosszabb ideig tart az első, a negatív periódus, amelyről más országok viszonylatában szóltunk. Bár a 20-as években a szürrealisták kapcsolatba kerülnek a forradalmi munkásmozgalommal, többen belépnek a Kommunista Pártba, de ennek ellenére nagyon messze maradnak attól a teljességtől, letisztulástól, amelynek például a német expresszionizmus polarizálódásakor, a balszárnynál tanúi lehettünk. Ez sem véletlen. A francia munkásmozgalom nagyon is jelentős már a 20-as évek elején. Azonban a toursi kongresszuson létrejött kommunista párt még korántsem olyan erőt reprezentáló élcsapat — Lenin elemezte a kérdés politikai összetevőit, s elemzését értelmezhetjük műveltségre is —, hogy a francia avantgarde polarizálódását, a legjobbak világnézeti tisztulását előmozdíthatta volna. A francia avantgarde polarizációja csak a 30-as években következik be. Aragonék előrelépésével, amikor ő és néhány társa meghirdeti a „visszatérést a valósághoz“. A valóság most már az a valóság lesz, amit Aragon a Szovjetunióban, az 1930-ban megrendezett harkovi írókonferencia idején látott, ahogy ő mondta akkor, a „magasabb rendű valóság.“ Aragonék előrelépése nagymérvű polarizációt jelent. Jelenti sokaknak a leszakadását, de ugyanakkor többeknek — akik eddig bizonytalan magatartást tanúsítottak — teljes egygyéválását a munkásmozgalommal. Egy példát említve: mások leszakadásával egyidőben Paul Eluard ekkor lép be a Kommunista Pártba, hogy útja azután Aragonéval együtt állandó felfelé ívelésről tanúskodjék és beletorkolljék a francia nemzeti ellenállásba. Ez azonban későbbi mozzanat, egyelőre maradjunk még az avantgardenál.

Az avantgarde itáliai alakulása — területi megragadás is — világosan érzékelteti, hogy a belső viszonyok milyen mértékben befolyásolják a műveltség alakulását; egy művészeti irány tájékozódását. Az avantgarde olaszországi útja — közismerten — legjellegzetesebb költő, író, művész egyéniségeivel és tevékenységükkel beletorkol a fasiszmusba; támogatójává, szószólójává válik. Beletorkollik, s az eddig előadottak nyomán, a további részletelemzést megelőzve is általánosíthatunk.

Ahol a tömegmozgalmak baloldali jellegűek, ott az avantgarde is balra, a szocialista forradalom irányába halad. Ahol jobboldali erővé deformálódnak a tömegek, ott viszont az ő vonzókörükbe terelődnek az avantgarde tendenciák is. Ha pedig a tömegek irányulása ellentmondásos — mint ahogy legtöbb esetben az —, akkor a Nagy Októberi Forradalom utáni években, vagy akár jóval később is, az avantgarde szétesik, különböző árnyalású csoportokra.

Joggal vetődhetik fel a kérdés: Abban az Itáliában, ahol a második világháború után ragyogó sikereket ért el a munkásmozgalom és jelentős alkotásokat produkált a filmművészet, az építészet, a tömegkultúra, de a képzőművészet és az irodalom is; a 20-as évek elején nem volt olyan erő, ami ráirányította volna a figyelmet a fasiszmus veszélyeire és a műveltség legjobbjait, köztük az avantgarde-nak legalább egy részét haladó irányba terelje, mint ahogy terelődtek nem is csekély csoportok balfelé, a szocialista forradalom irányába Német- és Franciaországban?! -- A történelmileg pontos válasz a kérdésre röviden: a *nem*. Részletesebben kifejtve pedig a felelet a következő: 1921-ben megszületik ugyan Livornóban az Olasz Kommunista Párt és sorai-ban ott van már a nemzetközi munkásmozgalom azóta halhatatlanná nőtt két személyisége, Antonio Gramsci és Palmiro Togliatti; azonban nem kettejük világos látása, illetőleg nem Gramsci programja érvényesült a pártvezetésben, hanem a megválasztott főtitkár, Amadeo Bordiga baloldali, maximalista, a valóságot helytelenül értelmező politikája. Gramsci és köre, az úgynevezett *Ordine Nuovo* és Bordiga programja között lényegi különbség volt a helyzet megítélésében. A Bordiga-féle — Lenin által is bírált — baloldali politika a tömegektől való elszigetelődéshez vezetett; nem tette lehetővé a fasiszmus elleni harcot, kísérletet sem téve az antifasiszta erők összefogására. Bordiga nem is látta ennek szükségességét, mivel Mussolini rendszerét múltó, rövid átmenetnek tartotta, amire — úgy vélte — figyelmet szentelni sem érdemes; viszont — baloldali módon — azt vallotta, hogy a burzsoá erőkkel kell megvívni a harcot. Annál világosabban felismerte a helyzetet Antonio Gramsci. Ő a fasiszmust az olasz polgári társadalom sajátos fejlődésének, szükségszerű állomásának tekintette. Ugyancsak átmeneti jelenséggként értelmezte a fasiszmust, de tudta, hogy ez az átmenet hosszú ideig fog tartani, s megdöntésére csak nehéz harc eredményeként kerülhet sor. Gramsci pontos helyzetelemzésének azonban nem volt visszhangja; nemcsak a 20-as években nem, hanem egészen 1947-ig, amikor műveit kezdték kiadni és Togliatti megírta róla szóló tanulmányait.¹⁴

Ilyen körülmények között, hosszú időn át az olasz irodalomnak sem lehetett baloldali, antifasiszta iránya; az olyan liberális antifasiszták, mint Benedetto Croce, nem könnyítették, inkább nehezítették a balra haladó kibontakozást. A 20-as évek Itáliájában még kibontakozást kereső tendenciákkal sem találkozunk. Ebben az időben a „nem fasiszták”, a hermetikus költők is pozitív számba mentek; a hermetikusok, akik a lírai élmény helyett a lírai élmény elvont párlatát tekintették csupán a költészet anyagának. A közülük való

¹⁴ Antonio Gramsci munkáit 1947-ben, Torino-ban kezdik megjelentetni, az Einaudi kiadónál: *Opere di Antonio Gramsci*. — Palmiro Togliatti még 1937-ben, Párizsban írja meg első Gramsci tanulmányát, *Il capo della classe operaia italiana*. Jelentősebb hatása azonban ennek a műnek még nem lehetett. Togliatti következő írása Gramsci halálának huszadik évfordulója alkalmából íródott: *Gramsci, la Sardegna, l'Italia*, 1947-ben. A harmadik két esztendővel később keletkezett: *Pensatore e uomo di azione*, 1949. Palmiro Togliatti három írása együttesen, külön kis kötetben is napvilágot látott: Gramsci, Appendice di Tania Schucht. Milano-Sera Editrice, 1949.

Eugenio Montale híressé vált vers szavai világítják meg legjobban a fasizmus első évtizede Olaszországának világát: – Ne kérdezzétek tőlem, hogy mit akarok, csak azt tudom, hogy mit nem akarok.¹⁵ – Montale pontos szavai a 30-as évekig érvényben maradtak. Ekkor jelentkezik egy fiatalabb nemzedék, amelynek tagjai már nem elégednek meg a „mit nem akarok”-kal, hanem keresik a „mit akarunk” útját is.

Az ifjú fasiszták körében is megindult egy folyamat, ami a *fascioval* való konfliktushoz, majd szakításhoz fog vezetni. Az ifjú fasiszták körében ugyanis követelőn merül föl: – Hajtsa végre Mussolini az ígért szociális reformokat! – Mi jól tudjuk, hogy ezek az ígéretek a fasizmus demagóg ígéretei voltak, s el is poshadtak a demagógiában. De az ifjú fasiszták csak akkor döbbennek erre, amikor követelésükre elutasítás a válasz. Önmagukkal való belső konfliktus következik, de éppen ez a konfliktus vezeti el őket a valóság felismeréséhez, majd az olasz nemzeti ellenálláshoz és végül egy részüket a szocializmus-hoz. Társadalmi és morális konfliktusról van itten szó, mint ahogy hasonlóan morális konfliktus vezeti a 30-as években fellépő fiatal írókat – csak Cesare Pavese, Elio Vittorini, és Vasco Pratolini-t említsük –, akik rádöbbennek arra, hogy a *csak tagadás* bázisáról nem születhetik válasz az előrehaladást kereső kérdésre; pozitív, új értékrendre van szükség, ezt pedig az elszigetelt művész pozíciójából meglegelni lehetetlen. A kiábrándultságnak, a dermesztő atmoszférának világa ezzel oldódni kezd; valami lényegesen új veszi kezdetét az olasz irodalomban; az az új, amit majd később a *neorealizmus* gyűjtőfogalma alatt szoktunk emlegetni.¹⁶ Mindössze még annyit: a belső helyzet felismerését, valamint egy új, valósághű irodalom kibontakozását – nemcsak Itáliában, hanem a világ más tájain is – előmozdította a népfront politika és mindennél felvilágosítóbb, inspirálóbb befolyással a spanyol háború, amelyben meztelenre vetkőzött a fasizmus, s nyilvánvalóvá váltak alapvonásai. Azok a fiatal olasz írók, akiket említettünk, sok más kortársukkal, művészekkel és más értelmi-

¹⁵ Eugenio Montale verse cím nélkül látott napvilágot, olvasható: Eugenio Montale, *Poesie I. Ossi Di Seppia*, 1920–1927. Mondadori Editore, 1948. 45. A vers teljes olasz szövege:

Non chiederai la parola che squadri da ogni lato
l'animo nostro informe, e a lettere di fuoco
le dichiari e risplenda come un croco
perdute in mezzo a un polveroso prato.

Ah l'uomo che se ne va sicuro,
agli altri ed a se stesso amico,
e l'ombra sua non cura che la canicola
stampi sopra uno scalcinato muro!

Non domandarci la formula che mondi possa aprirti,
sì qualche storta sillaba e secca come un ramo.
Codesto solo oggi possiamo dirti,
ciò che non siamo, ciò che non vogliamo.

¹⁶ Lásd: *Az olasz irodalom a huszadik században* című tanulmánygyűjteményt. Szerkesztette SZABÓ GYÖRGY. Budapest, Gondolat 1967. A szövegben szereplő kérdéshez SZABÓ GYÖRGY bevezető tanulmányát, 5–72.

ségiekkel nagy politikai, emberi és művészi indítást nyernek innen. Ez az inspiráció nyomon követhető műveikben. Később maguk is vallanak róla. Elio Vittorini így ír 1936-ra visszaemlékezve: „Az a háború bizonyította, hogy a *megsértett* világban a néptömegek fegyvert ragadva felülkerekedhetnek a szolgaságon . . . Nagy tanulság ez az olaszok számára. . .”¹⁷ Amikor a történelem és vele az irodalom, a művészet útja idáig elérkezik, már régen nem az avantgarde-ról van szó.

Úgy tűnhetett — és ezt a fejlődésnek éppen ennél a szakaszánál említem —, hogy túlzott részletességgel szoltam az avantgarde-nak különböző országokbeli alakulásáról, polarizációjáról, legjobbjainak a Szovjetunióban létrejött újjal való azonosulásáról. Ez az azonosulás egyet jelentett az avantgarde lényegétől történő fokozatos elszakadással. Részletesen szoltam e kérdésről, még ha az egyébként is csak vázlatosságra módot adó tanulmányomban ezáltal aránytalanságok következnek be, s más kérdések tárgyalásánál éppen csak jelzésekre, utalásokra kerülhet sor. Tudatosan tettem, hiszen a Nagy Októberi Forradalom után hosszú ideig — egyes országokban másfél évtizeden át, sőt annál is tovább tartott ez az időszak — az avantgarde volt a köztudat szerint a „forradalmi művészet”; nálunk is nem csupán a Kassák-körből kiváltakra vonatkozóan; a később jelentkező költők, írók is az avantgarde-tól indulnak el, azt tartván minden tekintetben a *forradalmian újnak*.

Történelmileg elemezve a fejlődést, ma már megállapítható, hogy az avantgarde egy átmeneti korszaknak a művészete, s mint a történelem korábbi szakaszaiban is, a két társadalmi formáció határán létrejött irányzat, illetőleg irányzatok egyaránt kifejezői, megfogalmazói a szétesőben levő réginek és ugyanakkor a legjobbjainak alkotásában már felfedezhetők a csírázó újnak az elemei. De ezek az új elemek csak az új társadalmi formációban — vagy annak egy országban való megvalósulása nyomán — állnak össze új koncepciójú irodalomná, művészetté. És ez is hozzá tartozik a kérdéshez: az új társadalmi formáció létrejöttékor, az azt megelőző átmenet írói, költői, művészei közül csak a legjobbak képesek maguk is az új koncepció részeseivé, alkotó, teremtő tagjaivá válni.¹⁸ Érintették már e problémát a marxizmus klasszikusai, ha nem is irodalmi, művészeti, hanem politikai, társadalmi és gazdasági összefüggéseiben. Legrészletesebben Engels *A német parasztháború*-ban.

Ha az előadottak helytállnak, ha gondolatmenetünk valóságos törvényszerűségét jelzi a fejlődésnek, akkor a mi átmeneti korunkban, a 20. században létrejött átmeneti művészetnek, az avantgardenak az útja elvileg lezárult a szocialista forradalommal. A gyakorlatban persze egy ideig tovább él a Szov-

¹⁷ Elio Vittorini idézetet lásd: 16. számú jegyzetben i. műben, NYERGES LÁSZLÓ, Elio Vittorini című tanulmányában.

¹⁸ Bővebben írtam e kérdésről *Les problèmes des périodes de transitus* című, az Acta Litteraria, 1967. 1—4. számában. Az Acta Litteraria-nak idézett, összevont számának tanulmányai az európai irodalom története különböző átmeneti korszakaival, illetőleg az átmeneti korszakokban alkotó írókkal s műveikkel foglalkoznak.

jetunióban is és a kapitalista országokban természetesen még ma is; neo-avantgarde-ok létrejöttével is meghosszabbodva az útja, a kapitalista társadalom meghosszabbított életének folyományaként. Törvényszerű jelenségnek tarthatjuk ezt, mivel a kapitalista országokban még mindig tart az átmenet, s a társadalmi átmenettel együtt tovább él az átmeneti korszak irodalmi, művészeti iránya: az avantgarde is. Bár a mai *neo-avantgarde-ok*, — részletes vizsgálattal kellene indokolni — már nem azonosak, lényegi eltérések fedezhetők fel bennük az általunk vizsgált átmeneti irányzatoktól.

*

Fejtegetéseink elején felvázolt tétel további bizonyítása során szólnunk kell — ha vázlatosan, jelzésszerűen is — a realizmus 1917 után bekövetkező változásáról. A nyugati realizmus — legkönnyebben nyomon követhető az alakulás a realista regényen — ugyancsak mássá lesz fokozatosan, mint volt annak előtte. A változás sem egyik napról a másikra áll be, mint ahogy nem lesz független az 1917-et megelőző előzményektől sem. A forradalmi átalakulás betetőz és kiérlel bizonyos korábbi kezdeményezéseket. Hiszen elképzelhetetlen akármilyen változás, forradalmi változás sem, ami nem abból indulna ki, ami van. A létező, a meglevő regényformát folytatja tovább 1917 után, illetőleg az első világháborút követően a nyugati regény, azonban az új helyzetből kifolyóan sorra jelennek meg új témák; Roger Martin du Gard-nál például feltűnik a forradalom, később sokaknál, téma lesz a spanyol háború, de a legkiterjedtebb regényanyag a fasizmus; főként a németeknél; Thomas Mann-nál, Feuchtwanger-nél, Heinrich Mann-nál, a két Zweig-nél és másoknál.

Az új regény — mondtuk — folytatása, betetőzője, kiteljesítője a korábban elindult változásnak, mindannak, ami a 19. századi, a balzaci értelemben vett regénnyel szemben századunk első két évtizedében már kialakult. A naturalizmus utáni új regény-tendenciák reprezentánsai érzékelik, hogy a mind bonyolultabbá váló valóságot képtelenség olyan közvetlen módon ábrázolni, mint ahogy ábrázolta a 19. századi regény; rendkívül közvetett eszközökre van most szükség, s ábrázolásukhoz egyikük igénybe veszi az idő felbontását, a másik a mélylélektant, az asszociációk változatait, a gondolatiságot, az intellektualitást és — sorolhatnám tovább — a modern nyugati regény közismert, más kellékeit. Ezek a vonások jelen vannak az első világháború utáni regényben is, de ugyanazon alkotóknál is nyomon követhetők pályájuk során lényeges változások. Egy példát említünk, a nyugati realisták közül a legnagyobbak, Thomas Mann-nak a példáját; emlékeztünkben idézve a *Buddenbroock*-ot és *A varázshegy*-et. A két regény közötti lényegi, módszerbeli különbségek elemzés nélkül is nyilvánvalóak. Maga Thomas Mann is világosan látta ezt, rövid *Önéletrajzában* úgy fogalmazza meg, hogy *A varázshegy*-nek korábbi műveitől való különbségét elsősorban az idézte elő, hogy közben le-

játszódott a világháború, s neki újra át kellett gondolnia felfogását. Műve — a maga nézete szerint — a korábbiakhoz képest leegyszerűsödött, a manni nehézség csökkent, regénye játékosabbá lett.¹⁹ (Érdekes lenne tanulmányozni, hogy a nagy német író további útja során, a történelem újabb meg-rázkódtatásait követően miként alakul folyton fejlődő, változó realizmusa, *A Mario és a varázsló-n* át a *József regényig*.) Még egy általános utalást teszünk, ami úgy vélem a nyugati realista regény alapvető változása az elmúlt fél évszázadban.

A 20-as, a 30-as években és a 40-es évek elején rendkívül bonyolult valóság tornyosult az író elé. Ha a bonyolult valóság kifejezésére a megelőző időben közvetett módszerrel lehetett csak válaszolni — a jelzett eszközök, módszerelemek igénybevételével —, akkor most sem lehet nélkülözhető a közvetett módszer és a különböző eszközök, módszerek alkalmazása. Hogyan lennének nélkülözhetőek, hiszen még a szovjet írók is élnek ezekkel az eszközökkel; elég csupán a szocialista realizmus olyan kiválóságaira gondolni, mint Furmanov, vagy Fagyejev. Az alapvető eltérés mégsem a stílus és a módszerelemek terén keresendő a korábbi és a későbbi nyugati realista írók alkotásaiban, hanem más területen. Míg 1917 előtt a valóságábrázolás járhatott illúziórombolással, utóbb az egymás után sorakozó években mind fokozottabb mértékben — növekszik az írói felelősségvállalás, az „írástudók árulása”-val szemben az etikai elkötelezettség.

*

Ha az elmúlt fél évszázad világirodalmának sokrétű problematikájáról nem vázlatot íránk csupán, szólnunk kellene arról, hogy a Nagy Októberi Forradalom után egy újabb típusú érdeklődés indult meg Nyugaton a klasszikus orosz irodalom iránt; ezzel az érdeklődéssel is magyarázatot keresve a bekövetkezett forradalmi változásokra. Az orosz klasszikusok iránti fokozódó érdeklődésnek tanúi lehettünk a 20-as években Magyarországon is, amikor sorozatokban adták ki Tolsztoj, Dosztojevszkij, Turgenyev és más 19. századi orosz klasszikus műveit. Ugyancsak szólnunk kellene arról, miként fordítják nagy érdeklődéssel különböző nyelvekre a szovjet irodalmat, s hogyan válnak ezek a művek megtermékenyítőivé az európai s a világirodalomnak. Részletes elemzést igényelne — nem tudok más kifejezést használni — az a „világirodalmi egységfront”, ami nemcsak emberi és politikai magatartásban fejeződik ki, hanem könyvtárat kitevő irodalmi alkotásokban, a *spanyol háború* kapcsán. És nem járna tanulság nélkül a szovjet hatalom létezésére, műveltségére, irodalmára vonatkozó negatív visszhang elemzése sem, valamint az olyan jelen-

¹⁹ Vö. Thomas Mann, *Gesammelte Werke* 12. kötet, Berlin 1956. *Lebensabriss* című írását, 384—430.

ségek tanulmányozása, amikor egy-egy, aszocializmustól távol álló író alkotásában, mintegy a *realismus diadalaként* a Szovjetunió dicséretével találkozunk. Mert ilyen jelenségek is vannak az elmúlt félévszázad világirodalmában. Egy ellentmondásos példát idézek csupán: Luigi Pirandello *Quando si e Qualcuno* (*Amikor valaki valaki*) — című drámájában a dialógusok során Sarcoli, az irodalmi kritikus egy hozzá intézett kérdésre így válaszol: „De, igen! Oroszország és Amerika, ahol az emberiség újra felvirágzik!”²⁰ Szélesebb keretek között nem lehetne nem szólni más világreszeknek Október nyomán haladó irányba lendülő irodalmáról, elsősorban Észak- és Dél-Amerika új alkotásairól. De nem hagyhatnánk ki az angol példát sem, ahol — ugyancsak nem ellentmondás-mentesen — olyan egyéniségek foglaltak állást a Szovjet Hatalom mellett már a korai időben, mint H. G. Wells és Bernard Shaw, s a 30-as években egy egész kör — Wystan Hugh Auden-nel és Stephen Spender-rel az élen —, ha nem is egész pályájukra kihatóan, de egy ideig társadalmat alakító irodalmi tendenciákat hangoztatnak, a közösség szolgálatában állnak, küzdenek a munkásosztály győzelméért és szívvel-lélekkel ott állnak a spanyol ügy mellett. Elemeznénk Caudwell művét, aki ugyancsak szószólója a Spanyol Köztársaságnak, a marxizmus felé fordul és élesen bírálja a korábbi, a társadalmi kérdések terén közömbös angol írónemzedékeket.²¹ És nem mulasztanánk el részletesen elemezni magát a spanyol irodalmat, amelynek útja minden eddig érintett európai ország irodalmi fejlődésétől különbözik, s nem negatív értelemben. Részletes analízis nélkül is, hadd fejezzem be fejtegetésemet a hispániai helyzet jelzésszerű felvázolásával.

*

A spanyol háborút megelőző négy évtized hispániai irodalmát, műveltségét nem ok nélkül szokás újabban —, a két tenger között elterülő félsziget-ország *új siglo de oro*-jának, *második arany századának* nevezni. Okkal: hiszen a művészet különböző területein olyan óriásokat adott ez az ország századunknak, mint az átmeneti korszak jellegzetes nagy festőjét, a 20. század Greco-ját, Pablo Picasso-t; a Bartók Bélához hasonló törekvésű muzsikust, Manuel de Falla-t; valamint a csellóművészet egyedülálló klasszikusát, Pablo Casals-t. És az irodalomban — jellemzés, értékelés és csoportosítás nélküli felsorolásban: — Miguel de Unamuno-t, Pio Baroja-t, Ramón Valle-Inclán-t, Azorin-t, Ortega y Gasset-et, Perez de Ayala-t, Gomez de la Serna-t, Juan Ramón Jiménez-t, Antonio Machado-t, Jorge Guillén-t, Pedro Salinas-t, García Lorca-t,

²⁰ Vö. Luigi Pirandello, *Quando si e qualcuno*. Maschere nude című kötetben, Mondadori Editore 1959. 23. Az idézett mondat olaszul: „Ma sì: Russia, America, umanità che rivegeta!”

²¹ Vö. SÁRBU ALADÁR, *Szocialista realista törekvések a modern angol regényben* Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 36—70.

Miguel Hernández-t, és Rafael Alberti-t. E rendkívüli gazdagság ellenére, a 20. századi Spanyolország irodalma nem talált még történelmileg helytálló, jelentőségéhez méltó feldolgozásra. *A második arany század* elnevezés sem történelmi elemzés nyomán született meg; emigrációban élő spanyol írók, költők szokták így nevezni az 1936-ot megelőző időszakot.²² Néhány századunkbeli nagy spanyol írónak készült ugyan már monográfiája is, de az egész irodalomról kialakítandó történelmi analízis még várat magára. A kép alapvonásait illetően — nyilván a polgári irodalomtörténetírás nyomán — furcsa, helytelen nézetek is élnek még a nemzetközi, de a szocialista országok irodalmi tudatában is Hispánia 20. századi irodalmáról. A történelmi fejlődés törvényszerűségeinek megragadása híján találkozunk olyan nézetekkel például, mintha a Franco hatalomra jutását megelőző évtizedek spanyol műveltségében, irodalmában az Ortega y Gasset műveiből táplálkozó, harmadikutas tendenciák lennének az uralkodó vonások. Igaz, Ortega y Gasset művének belföldön és külföldön egyaránt rendkívüli hatása volt. De történelmi távlatból ma már világosan kitűnik, hogy nem az ő alkotásai szabták meg a fejlődés menetét. Hispániában a 20-as évek elejétől — éppen akkor, amikor Ortega befolyása hazája határain kívül is jelentőssé válik — a társadalmi valóságot helyesen felismerő, a közösség szolgálatába szegődő, előremutató irodalomnak lehetünk tanúi; s ez a fejlődés nem a műveltség peremén, hanem a nagyok, s köztük a legnagyobb alkotók pályáján is nyomon követhető. A spanyol irodalmi fejlődésnek ilyen alakulása — kell-e mondani? — nem választható el az 1917-es eseményektől, a hispániai munkásmozgalom megerősödésétől, a Spanyol Kommunista Párt megalakulásától. A spanyol irodalom 20-as évek elejétől létrejött alkotásai ugyanúgy összefüggésben vannak 1917 Októberének határmezsgyéjével, mint ahogy a világ más országaiban, más társadalmi körülmények között bekövetkezett irodalmi változások.

A spanyol irodalomban a változás minden eddig tárgyalt, legalább jelzés-szerűen érintett országban bekövetkezett fordulattól eltérően jelentkezik, mert Spanyolország társadalmi viszonyai maguk is eltértek Európa más országainak körülményeitől. Másutt az irodalmi avantgarde alakulásában, polarizációjában volt legjobban szemmel kísérhető a változás. Spanyolországban 1922-ig, Primo de Rivera fasiszta diktatúráját megelőző esztendőig irodalmi avantgarde-ről egyáltalában nem lehet beszélni. Az avantgarde késői jelentkezésének okát felületes magyarázattal könnyű volna úgy megválaszolni, hogy Hispániát elkerülte az első világháború, s ennek következtében itt nem alakult ki forradalmi helyzet, mint ahogy kialakult a cári Oroszországban, Magyar-, Német-, Francia- és Olaszországban. Bármennyire tetszetősnek tűnik az ilyen válaszadás, a történelmi valóság másként felel. Ha Spanyolország

²² Legszebben és sokoldalúan beszél a spanyol irodalom második arany századáról RAFAEL ALBERTI barátjának García Lorcának pályáját és költészetét elemezve: *García Lorca*. Protagonisti della Storia Universale 15. Milano év nélkül (1965).

akkori urai biztosítani tudták is az ország semlegességét az első világháborúban, s ez a semlegesség gazdasági fellendülést eredményezett, már a század elejétől — a megerősödő munkásmozgalom nyomán — hatalmas sztrájkmozgalmak és parasztmegmozdulások váltották egymást, amelyek olyan méreteket öltöttek, hogy 1918 és 1920 között addig sosem látott forradalmi helyzet bontakozott ki Európának e rendkívül elmaradott országában.

A kérdésre adandó választ keressük meg az irodalmi előzmények vizsgálásával, hiszen az irodalmi alkotás természete maga is rá kell, hogy világítson a társadalom természetére. A kép akkor bontakozik ki a maga teljességében, hogyha a *második arany század* kezdeteire, az úgynevezett „98-asok” nemzedékére — ez esetben is csak jelzésszerűen — tekintetünket vetjük. A „98-asok” alapvonásai nagy általánosságban hasonlóságot mutatnak, de legalább annyi eltérést is, a mi *Nyugat nemzedékünk* művészi kezdeteivel, tíz esztendővel megelőzve magyar rokonaikat. Indulásukkor a „98-asok” minden tagja elszigetelt, magányos kereső; az egykorú hispániai valóságban magyarázatot keresnek; az utolsó tengerentúli gyarmatnak, Kubának elvesztése utáni kiábrándító helyzetben, a spanyol nagyhatalmi fikció végleges szétfoslását követő valóságos viszonyok tisztázására, megmagyarázására törekednek. Mindnyájuk egyszerre intellektuális és népközei költő, író; jelképes értelműnek is tűnhetik, hogy a közülük való legnagyobbnak, Antonio Machado-nak apja és nagyapja volt két személyben a „spanyol Kriza János”; ők gyűjtötték fel az andalúz népköltészetet. Talán nem tévedünk, hogyha a spanyol irodalmi avantgarde elmaradásának, illetőleg késői — csak Primo de Rivera fasiszta diktatúráját közvetlenül megelőző időben történő — megjelenését a „98-asok” népközelségével és az ebből következő alkotó módszerrel magyarázzuk. A „98-asok” valóságra döbbenő nemzedéke nyomán, — szorosan összefügg az elmondottakkal — Lorca-ék számára az elődöknél is fokozottabb érdeklődés a népi iránt és vonzalmuk az első arany század olyan alkotóihoz, mint Luis de Góngora-hoz és Lope de Vega-hoz, pótolni fogja annak a formai, nyelvi, stílusbeli reformnak a hiányát, amit a 20. századi francia költészetnek Baudelaire, Verlaine és Rimbaud alkotása jelentett. A népinek és a spanyol barokk nagy alkotóinak az apercepciója nyitja meg számára, számukra az utat — Lorca mellett elsősorban Rafael Alberti-re, Jorge Guillén-re, Miguel Hernandez-re gondolok — a bartóki, illetőleg a de fallai zenével párhuzamos modern költészet és dráma megteremtésére.²³

Általános megjegyzéseink után illusztráljuk az 1917 nyomán, a spanyol irodalomban is bekövetkezett változást néhány nagy költő egyéniség vázlatos jellemzésével, az egymást követő nemzedékek tagjai közül választva példákat.

Az első példa: Antonio Machado-é (1875 — 1939). Indulása idején, magányos kortársai között talán a legmagányosabb. Tépelődő, intellektuális költő,

²³ Lorca nemzedékével kapcsolatos megjegyzések HORÁNYI MÁTYÁS megfigyelései. Antonio Machadoról szóló, készülő monográfiájában ír erről részletesen.

a klasszikus egyszerűség megvalósítója — ahogy mondják — a „zengő magány” reprezentánsa. A 10-es évek végén azonban felrémlik gondolkozásában a közösségi felelősség. A nagy felismerés egy ideig csupán gondolkozásának része, költői alkotásban még nem tud kifejeződni. A spanyolországi politikai események azonban tovább ragadják Machado-t, művészi fejlődésének útján; alkotásaiban is fokról-fokra nyomon követhető a nagy ívelésű változás. Már nem is fiatalon — hatvan év körül jár — költői pályája úgy nyer betetőzést, hogy a hajdani magányos eljut a szocializmus eszmeköréig. A népfront-kormány propaganda miniszterhelyettese lesz, forradalmi plakátszövegeket és röpiratokat fogalmaz; ő írja az első siratóverset *A gáztett, Granadában történt* címen Francóék áldozatának, García Lorcának a meggyilkolásakor; a köztársaság, a demokrácia szilárd harcosa; verseit mindjobban áthatja a forradalmi, a politikai mondanivaló. Antonio Machado gyönyörű ívelésű pályája 1939-ben, hatvannégy éves korában megszakad. Francóék győzelme után, vele együtt harcolt társaival kénytelen elhagyni hazáját. Menekülés közben, francia területen, Collioure-ban hal meg. Műve azonban példaképpé válik; emberi alakjára és kis terjedelmű, de óriásivá nőtt lírai hagyatékára csodálattal tekintenek utódai.²⁴

A „98-asok” elszigetelt, magányosan kereső, ellentmondásokkal teli nemzedékéből senki sincs, aki olyan hatalmas ívelésű pályát futott volna be, mint Machado. De ugyanakkor egyetlen egy sincs ebből a nemzedékből, aki nem állott volna a Köztársaság oldalán, aki a falang zászlajához szegődött volna. Kell-e mondani: ez sem választható el az 1917-ben bekövetkezett világtörténelmi, s hozzákapcsolódó világirodalmi fordulattól.

A „98-asok” magányosnak induló, magyarázatot kereső, a helyzet tisztázására törekvő nemzedéke így lesz talajmunkáló is az utánuk következők számára; azoknak a spanyol íróknak készítik elő a talajt, akik Federico García Lorcával (1898 – 1936) az élen, már azt is feladatuknak vallják, hogy felszámolják hazájuk feudális világát. Antonio Machado pályájának az a szakasza, amikor a magányosságtól eljut a közösséghez, majd költészetében hangot lel a szocializmus eszmevilága, egybe esik García Lorca rövid, nem egészen két évtizedes alkotó pályájának egészével. Az ő életműve — költészete, drámai alkotásai, prózai írásai, valamint népköltési és népzenei gyűjtései, együtt és külön — a feudalizmusban megrekedt, a későn kezdődő, teljességgel ki sem bonta-

²⁴ Antonio Machado gondolkozásában beállott változást híven tükrözi már a *Soledades, galerías y otras poemas* című verskötete 1919-ben megjelent második kiadásának 1919. április 12-én keltezett előszava. A korábbi spanyol költészetről, s a maga lírájáról szól, majd így folytatja: „Be sokkal jobban szeretem az eljövendő költőket, s a közeledő kort, melyben közös feladat tüzei majd a lelkeket. A háború persze nem szült új eszméket — öklökből nem szülehetnek eszmék, — de ki kételkedik abban, hogy az emberiség fája gyökerétől kezd megújulni, s hogy új élet hulláma tart a fény felé? Egy végleg csődbe jutott gazdasági rend védelmezői folytatni fogják régi számításait, s mindenféle restaurációról álmodnak majd; jobb nem tudomásul venniök, hogy az életet nem lehet restaurálniok ..”

kozhatott spanyol polgárosodás döbbenetes tüköre. Romantikus antikapitalizmussal kezdte pályáját, hogy utóbb mélységes humanizmusával, a nép kérdései iránti következetes érdeklődésével eljusson a marxizmus közvetlen közelébe; politikailag is határozott, öntudattal rendelkező antiklerikális, materialista nézeteket vallva. Nemzedékének több tagja — a költő Rafael Albertivel (1902—) az élen — a spanyol kommunista párt harcosaivá válnak. Ha életben marad, a fasiszták lázadásának kezdeti időszakában meggyilkolt Lorca útja is erre vezetett volna. A mártírhálált halt költő neve, hatalmas jelentőségű életművének fedezetével így is jelképpé vált; jelképévé, zászlajává a spanyol antifasiszta tömegeknek.

Lorca és nemzedéke a spanyol nép ügyének szentelte életét. Az utánuk következők között már vannak olyanok is, akik a spanyol nép mélyrétegeiből emelkedtek fel. A két egymást követő korosztály egy-egy jelképes reprezentánsa nyomán idézzük fel még az utánuk felsorakozók közül a spanyol háborúval lezáruló *második arany század* utolsó nagy alakját, Miguel Hernández-t (1910–1942). A 30-as évek elején fedezik fel a fiatal hegyipásztornban a költőt. Az iskolázatlan parasztfiú nagy műveltségre tesz szert; miként Lorca és nemzedéke, a hazai tradíciókból elsősorban Luis de Góngora költészetéből tanult; a vele kortárs modern lírából és a spanyol népköltészetből. Alkotásából mély emberség, forró indulatok, intellektuális tisztánlátás fejeződik ki. Őt, a harminc évvel fiatalabbat az intellektuális, mindjobban tudatosodó látás még nagyobb mértékben viszi el a marxista tudatossághoz, mint az öreg Antonio Machado-t. A polgárháborúban már kommunistaként vesz részt. 1939-ben a falangisták bebörtönözik; éhezve, betegségtől gyötörve írja költeményeit. Fél évtizednél alig hosszabb, szabad életben folytatott költői tevékenységével ugyanúgy, mint börtönben keletkezett alkotásaival az első világháború utáni Spanyolország egyik legnagyobb költőjévé érik. Az alicantei börtönben pusztul el harmincegy éves korában.

Akik a 20. századi Hispánia irodalmát *második arany századnak* szokták nevezni, úgy vélekednek, hogy a nagy virágkor a spanyol háborúval lezárult, s utolsó nagy költője a börtönben elpusztult Miguel Hernández volt. De mint minden lezárulás, új kezdeteknek a szülője ez is. A növekvő felelősséggel, majd forradalmi, politikai mondanivalóval telítődő, az ember teljes világát kifejező spanyol költészet útja nem szakad meg Franco hatalomra jutásával, csupán új árnyalatokat ölt. Mindössze egy versantológiára utalunk, amelyet az 1939 utáni húsz esztendő költészetéből állított össze a kitűnő barcelonai esztétikus és kritikus, José Maria Castellet (*Veinte años de poesia española*, 1939–1959. Barcelona, 1960). Ez a versgyűjtemény arról tanúskodik, hogy Lorcának, Rafael Albertinek, Miguel Hernández-nak és a többieknek a világköltészet élvonalába tartozó alkotása után nem csökkent a spanyol líra társadalmi felelőssége és művészi színvonala; a fiatalabbak egész sora, az elődök útján továbbhaladva, jelentős költészetet hoz létre ma is. A versgyűjteményben szereplő

költők, legyenek bár különböző világnézetek szószólói: a tudatos, a felelősséggel teli szemlélet síkján találkoznak. Művükben a nagy elődök — elsősorban Antonio Machado — emberi és művészi példaadása kiterjed, s mind többen jutnak el közülük a marxista tudatossághoz; a spanyol hagyományok nyomán, a nehéz politikai körülmények ellenére is formálódó szocialista realizmushoz.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

AZ OKTÓBERI FORRADALOM ÉS A NÉMET SZOCIALISTA IRODALOM

Az Októberi Forradalomra a német munkásosztály mindjárt 1917-ben, rendkívül gyorsan és a háborús nacionalista uszítás ellenére rendkívül pozitív módon reagált.

1916. május 1-én Karl Liebknecht a berlini Potsdamer Platzon még csak egy kis gyülekezet előtt beszélt, néhány hónappal az Októberi Forradalom után a hadianyaggyárak százernyi munkása állt sztrájkba, és az ostromállapot, az üzemek katonai megszállása és a drákói rendszabályok ellenére a breszt-litovszki orosz népmegbízottak ajánlatának elfogadását követelte. Közben már megindult a hadigépezet felbomlása, kisebb-nagyobb lázadások törtek ki a frontokon és különösen a hadihajókon, „a császár rabszolgái” között, ahogyan Theodor Plivier nevezi e forradalmi matrózokat kitűnő regényében, *Des Kaisers Kulis*. Anélkül, hogy a munkásmozgalommal egyelőre kapcsolatba léptek volna, az irodalom fiatal képviselői is egyre gyakrabban hallatták hangjukat a háború ellen a béke érdekében már 1916-tól kezdve. Közülük kerültek ki a későbbi szocialista irodalom és művészet polgári származású tagjai: Johannes R. Becher, John Heartfield, Karl Otten, Wieland Herzfelde, George Grosz. A radikális baloldali, majd szocialista kiadó, a Malik-Verlag elődje, a Neue Jugend című folyóirat 1916-ban a fedőlapján Johannes R. Becher versét hozta, *A békéhez*: egy pacifista megszólalást, amely a maga zengzetes és áhitatos nyelven az álmok, az óhaj, a vágy kifejezése volt:

Gyönyörű álm, simogató, mint a nyár!

Sejtésnél több leszel te, fényes égbolt.

Kivirágzol, mint szélben illatár.

Angyal ... holtakon át kitörsz a szakadékból...

(Hajnal Gábor fordítása)

S alig egy évvel később már megszületett a felismerés, hogy az örök békét nem a holttestek szakadékból felröppenő testetlen angyal hozza el, hanem az, amelyik a barikádokra száll:

Keményen! — zeng a költő. Friss sebek még.

És nem feledni! Félre irgalom!

Egészségünk csak általad lehet, nép!

És kenyerünk, hogy milliók ehessék...

Az angyal száll a barikádra, s

az ágyúzajból égre száll az

örök békesség dallama.

(Csorba Győző fordítása)

Az idézett vers még 1917-ben keletkezett, *Német költő üdvözlete az Orosz Szövetséges Köztársasághoz*. Világirodalmi nevezetessége az, hogy az első költeményként tartják számon, amelyet külföldi költő az Októberi Forradalom dicsőségére írt. Johannes R. Becher -- láttuk -- sokak rokonszenvének adott hangot, s talán éppen azért adhatott, mert a német proletariátus és a harc-terekre küldött egyszerű katona ösztönösen rájött, hogy saját nyomorgatóitól csak az addigi ellenfél tudja megszabadítani. 1918 forradalmi kísérletei, a Spartakus Szövetség létrejötte és az ebből kialakuló kommunista párt gazdag politikai és eszmei indításokat kapott az Októberi Forradalomtól, és az a tény, hogy a német irodalom már a 20-as években a szovjet irodalom mellett Európa legelkötelezettebb és a tőkés társadalmi rendet leghevesebben bíráló irodalma lett, részben -- természetesen -- az országon belüli körülmények, de éppolyan mértékben a forradalomtól és a Szovjetuniótól jövő indítások következménye volt. A belső körülmények egyike az, hogy noha a weimari köztársaság a forradalmak leverése és ellenforradalmi puccsok után jött létre, a liberális politikai vezetés, amely fennállásának első éveit még föltétlenül jellemezte, tekintetbe vett egyet s mást a forradalmi tömegek követeléseivel közül. Így pl. bizonyos személyi szabadságjogokat, a szervezkedés jogát, a cenzúramentes-séget stb. Legalábbis az alkotmánya biztosította mindezeket. A munkásmozgalom és a szocialista szellemű irodalom aránylag kevés akadályozva fejlődhetett. A szélsőjobb, a fasizmus számára azonban éppígy biztosítva volt a szervezkedés lehetősége, s ennek következménye volt, hogy még az ellenforradalom dühöngése idején, 1919-ben a munkásmozgalom két nagy vezéralakja, Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg merénylet által veszítette életét, 1922-ben pedig a Szovjetunióval kötött egyezmény miatt a liberális Walter Rathenau, a weimari köztársaság külügyminisztere pusztult el egy jobboldali merénylet kezétől. Nem akarom sem személyüket, sem jelentőségüket és történelmi szerepüket egymáshoz hasonlítani, nem is lehetne, de abban a tényben, hogy az ellenforradalom egyaránt gyűlölte őket, magyarázatát látom egy másik jelenségnek, amely már a 20-as évek német irodalmi fejlődésére tipikus. Annak tudniillik, hogy míg egyfelől a jobboldali nacionalista, a háborút dicsőítő prefasiszta és profasiszta irodalom burjánzott másodrendű szerzők, és megnyilvánult íróilag előkelőbbek, egy Hans Johst, Ernst Jünger, Hans Grimm műveiben, a polgári humanizmus képviselői már akkor közeledtek a szocialista szellemű írókhoz. Hol kereshettek volna más szövetségest? Pontosan megfigyelhető a folyamat Heinrich Mann, Thomas Mann, Arnold Zweig, Hans Fallada, Erich Kästner, Erich Maria Remarque pályáján. Sőt a polgári származásúak közül sokan már az évtized elején, még többen a közepére nyíltan átléptek a forradalmi irodalom táborába, elsőnek és elsősorban Johannes R. Becher, hasonlóképpen Ludwig Renn, Friedrich Wolf, Alfred Kurella, Erich Weinert, Anna Seghers; vagy legalábbis a legszorosabban odatartozó szimpatizánsok közé, mint Ernst Toller, Lion Feuchtwanger, Kurt Tucholsky, Bertolt Brecht. Az évtized második felében a szocialista irodalom vonzóereje még tovább növekedett, -- párhuzamosan az egyre fenyegetőbbé váló fasiszta veszéllyel. Az Októberi Forradalom hatása nélkül nem lett volna elképzelhető, hogy a 20-as évek folyamán, ahogy történt, előálljon a munkásosztály soraiból egy osztálytudatos, friss szemű, rendkívüli akaraterővel dolgozó írónemzedék, amely az évtized második felében, illetve a végén már fellépett első érett alkotásaival, és a polgári származású forradalmárokkal együtt megalkotta 1928-ban a Proletár és Forradalmi Írók Szövetségét. E Szövetség öt éves németországi fennállása alatt olyan gárdát

kovácsolt össze, amelyet nem tudott szétszórni még a fasiszta terror sem. Emigrációba kényszerültek ugyan, de a kapcsolatot nem veszítették el. Moszkvában központot alakítottak ki két legfontosabb folyóiratuk, az *Internationale Literatur* és a *Das Wort* körül, ezekben folyamatosan közölték az egész világra szétszéledt emigránsok írásait. Kétségbevonhatatlan, hogy az emigráció magját a Szövetség tagjai képezték, ami azt bizonyítja, hogy a szocialista irodalom a német irodalom XX. századi legéleterősebb hajtása volt. Aki nem került kapcsolatba velük, mint Stephan Zweig, aki elszakadt tőlük, mint Ernst Toller, azok közül sokan nem bírták elviselni az emigráció lelki megpróbáltatásait. Az egykori Szövetség vezette az emigrációban tovább az antifasiszta harcot, tagjai irányító szerepet játszottak a németek közül a párizsi és madridi nemzetközi írókongresszusokon, amelyeket a kultúra védelmére rendeztek a fasiszta terjeszkedés ellen. S bár 1939 után a háborús évek tovább fokozták a szétszakítottságot és az elszigeteltséget, a szocialista irodalomnak még mindig volt erőtartáléka, hogy 1945 után hazavezesse a Német Demokratikus Köztársaságba a világ különböző szögleteiből Johannes R. Bechert, Bertolt Brechtet, Willi Bredelt, Hans Marchwitzát, Friedrich Wolfot, Erich Weinertet, Ludwig Rennt, Arnold Zweiget, Anna Segherst és a többieket. Abba az államba, amely úgy és abban a formában, ahogy előttünk áll, az Októberi Forradalom nélkül sohasem jött volna létre: sem az állam, sem az irodalma és művészete.

A továbbiakban szeretnék kiemelni a német szocialista irodalom történetéből néhány mozzanatot, szeretném néhány jellemző vonását megvilágítani, hogy eljussak mondanivalóm konklúziójához.

Ezt az Októberi Forradalom által ihletett irodalmat valóban internacionalista szellem hatotta át, művelői egynek érezték magukat a világ valamennyi dolgozójával és az ő problémáikat kifejezésre juttató író társaikkal. A szovjet írókhoz szoros kapcsolat fűzte őket. A szovjet irodalom nevezetes eredményeit azonnal lefordították németre.

Majakovszkij, Szerafimovics, Panfjorov, Alekszej Tolsztoj, Katajev és mások művészete hozzátartozott mindennapi szellemi környezetükhöz, de éppígy Bezručé, Hašeké, E. E. Kisché vagy a magyar emigránsoké. A magyar forradalmi emigráció a bécsi szakasz után ebben a körben, a német forradalmi írók, a német munkásmozgalom körében baráti fogadtatásra és segítőkészségre talált. Igyekeztek felhasználni a mi emigrációnk tapasztalatait, kiadták műveiket, megélhetést biztosítottak nekik. Balázs Béla, Gábor Andor, Lukács György és a többiek pályájának alakulásában ez a szakasz, amely szovjetunióbeli emigrációjuk szakaszát megelőzte, döntő jelentőségű. Balázs Béla a német szocialista írók között fejlődött a film világhírű teoretikusává, Gábor Andor többek között a szocialista riport egyik klasszikusává, Lukács György marxista esztétikájának körvonalai német emigrációjában alakultak ki.

E nagy jelentőségű tényekkel kapcsolatban mégis egy kisebb jelentőségű esetről és egy szerény irodalmi műről szeretnék megemlékezni, amely a német szocialista irodalom internacionalizmusát szemléletesen illusztrálja. Wieland Herzfelde újította fel az emlékezetét 1957-ben, amikor a egész már feledésbe merült. Maga az eset 1921-ben történt, az Októberi Forradalom harmadik évfordulóján, a berlini munkásnegyed egy vendéglőjének dísztermében, ahol egy laikusokból álló agit-prop-csoport - Herzfelde szerint alighanem az első és az is első ízben - ünnepi műsort adott. A műsoron szerepelt egy jelenet, *Oroszország napja* (Russlands Tag) címen, ez volt az előjáték. Szerzői nem kívánták magukat megnevezni, mert ellenforradalmi magatartásnak tekintet-

ték a szellemi tulajdonjoghoz való ragaszkodást. De az esten később naggyá vált nevek szerepeltek. Az előadást Erwin Piscator rendezte, a díszleteket John Heartfield tervezte. A szerény szerzői kollektíva vezetője pedig egy magyar emigráns volt, a drámaíró Barta Lajos. A darab felvonultatta a nagytőke allegorikus alakját, szolgálai: a diplomata, a katonatiszt és a pap kíséretében. Felléptette a német munkásokat és a szociológia professzorát, aki elméleteivel megzavarja őket. Végigvonultatta a színpadon a gyászoló asszonyok menetét, vakok tapogatóztak, kar és láb nélküli hadirokkantak vánszorogtak el a nézők előtt (előképei ezek a Piscator—Brecht rendezések későbbi nagy jeleneteinek), és e menetek után támolyogtak be véresen a leverett forradalmak proletárai: finnek, lengyelek, végül a magyarok. „Honnan jössz?” — kérdi a német munkás az első magyartól? „Proletár vagyok Horthy-Magyarországból”. „Kísértet vagy-e?” „Apámat a szemem láttára ütötték agyon, anyámat elhurcolták, gyermekemet a folyóba dobták, feleségemet meggyalázták a szemem láttára.” A lerokkadó magyar proletárt a német munkás felfogja a karjával, s a magyar tovább folytatja: „Egykor felszabadítottuk magunkat, szocialista államot alapítottunk, de a világkapitalizmus legyőzött bennünket, elvette a fegyvereinket és most el vagyunk tiporva. Országunkban dühöng a fehér szörnyeteg, ezer meg ezer elvtársunkat megölték vagy börtönre vetették, most ott rohad, mert ahol összeomlik a vörös forradalom, ott megkezdli kegyetlen uralmát a fehér szörnyeteg. Mi, halálraítélt elvtársaitok csak egyet kérünk tőletek: *Ne hagyjátok leverni Oroszországot*”. Ez a jelenet, némi változtatással még egyszer megismétlődik a német munkás és egy második magyar proletár között, majd megszólal az orosz proletariátus szava: „Minden ország proletárai, halljátok e meggyötörték hangját, e megsemmisítettekét, szent ügyünk vértanúinak hangját” . . . S a német munkás válaszol: „Lásd, e sápadt vértanúkra esküszöm, akiket a karomban tartok, rájuk esküszöm, hogy minden erőmet mindenkoron a nemzetközi világforradalomnak ajánlom”. — Megérezzük e rövid idézetekből, a dialógus merevsége ellenére, a szavak őszinte pátozsan: milyen valódi érzelmekből és meggyőződésből fakadt itt minden szó, mennyire egynek érezték magukat a forradalom különböző nyelvű gyermekei. A hangra, a stílusra, — költői magasságba emelve — ráismerni Brecht „tandarabjainak”, a német szocialista irodalom e speciális műfájának beszélőiben és kórusaiban, rá a meggyőződésre és a szándékra is. Brechtől pedig még messzebb vezet, a költészet erejével, e műforma s e stílus útja.

A német szocialista irodalom nemzetköziségéről szólván kell megemlékezni arról is, mekkora hatása volt ennek az irodalomnak Európa, főként Kelet-Európa más országainak szocialista irodalmára, s különösen azokéra, mint a mienk is, amelyeket ellenforradalmi vezetőrétegük ideológiai-politikai szögesdrótokkal igyekezett a Szovjetuniótól elhatárolni. A német szocialista irodalom magyarországi hatásának története sajnos még megíratlan, csak néhány pontján történt kísérlet feltárására, de éppen ezek a kísérletek mutatják, mennyi eredménnyel kecsegtetne ennek a munkának a rendszeres elvégzése. Érintve volna benne csaknem az egész illegális és féllegális irodalmi pártsajtó, nagy mértékben a két háború közötti baloldali folyóiratok, a *Korunk* és mások, jól ismert nevek, mint Nagy Lajosé, Pákozdy Ferencé vagy Dzsida Jenőé, nem kisebbek mint Kassák Lajosé, sőt József Attiláé. E hatás keretében a német irodalomnak egy szép hagyománya újult meg a 20-as és a kezdeti 30-as évek szocialista irodalmában, a *közvetítésé*. Ha a Szovjetunióval gyakorlatilag lehetetlen volt az érintkezés, vagy igen nagy nehézségekbe ütközött, a

weimari Németország és a Horthy-Magyarország között szoros kapcsolat állt fenn gazdasági és kulturális vonatkozásban, és ennek következtében a Horthy-rendőrség — bármennyire igyekezett is, nem tudta megakadályozni, hogy a német szocialista irodalom termékei eljussanak Magyarországra, és sok esetben egyúttal eljuttassák ide a szovjet irodalom műveit is német fordításban. Azt hiszem, kevés tudomásunk van ennek a közvetítésnek valódi volumenéről, de tekintettel a német nyelvtudás magyarországi elterjedtségére a két háború között, valószínű, hogy az igen tekintélyes. S a weimari Németországgal és annak szocialista irodalmával való érintkezési lehetőségen kívül ez a magyarázata annak, miért olyan gazdag a magyar munkásmozgalom előadásainak, színpadi rendezvényeinek műsora német művekben, jórészt a német szocialista irodalom alkotásaiban.

A hatás azonban, amely a német szocialista irodalom felől a magyar felé hullámozott, nem volt egyirányú. A magyar és német szellemi kapcsolatok történetében ezúttal először beszélhetünk valóban kölcsönös megtermékenyítésről, kölcsönhatásról. A németországi magyar szocialista emigráció nemcsak menedéket kapott a német munkásmozgalomtól, nemcsak védelmet, munkalehetőséget és anyagi egzisztenciát, hanem teremtő aktivitással vett részt maga is a német szocialista irodalom kialakításában; — sokszor a hazaiéban is éppen e németen keresztül, vagy azzal összefonódva. A németországi magyar emigráció aktivitásának történetében Gábor Andor és Lukács György a főszerep: Gábor Andor a Proletár és Forradalmi Írók Szövetségének alapító tagjai közé tartozott, tagja volt a Szövetség folyóirata, a *Linkskurve* szerkesztőbizottságának, tehát közvetlenül módja nyílt irányítóan beavatkozni a német szocialista irodalom életébe, különösen a 20-as és 30-as évek fordulóján. Lukács György pedig mint kritikus és teoretikus műveivel irányító szerepet játszott a német szocialista irodalomban, mondhatni, évtizedeken keresztül. Kettejük legfontosabb neve mellé Balázs Béláét és a műkritikus Kemény Alfrédét (Durus) kell odatennünk, hogy nevekkal jellemezzük a leglényegesebb magyar hozzájárulást a német szocialista irodalom alakulásához.

Személyi kapcsolatok útján a Magyar Tanácsköztársaság emigrációja vezette a szocialista irodalom táborába Anna Segherst (asszonynevén Radványiné), mivel a kitűnő író az első eszmei indításokat, még egyetemi hallgató korában, a magyar emigráció körében kapta. S a kapcsolatok között meg kell említeni azt is, milyen nagymértékben járult hozzá a magyar szocialista emigráció németországi hatásához Johannes R. Becher, Gábor Andor és Lukács György személyes barátsága.

Felsorolásunk persze korántsem teljes. De már ennyiből is megmutatkozik, hogy a magyar emigráción keresztül a Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikája és irodalma vonult be a szocialista irodalom nemzetközi történetébe, mert a német *közvetítő*, amelyet emlegettünk, nemcsak Magyarország felé közvetített, hanem a kelet-középeurópai kisebb államok, valamint a balti államok felé, összekötött nem egyszer bennünket a Szovjetunióval és a Szovjetuniót mivelünk.

Az Októberi Forradalom által ihletett német szocialista irodalom környezetében és annak aktív tagjaként bontakoztatta ki művészetét Bertolt Brecht, akinek jelentőségét századunk egyetemes irodalomtörténetében a nyugati világ éppúgy kénytelen elismeri, mint ahogy mi hangsúlyozzuk. Ma már jórészt felhagytak nyugaton azokkal a kísérletekkel is, hogy megpróbálják költészetét leválasztani marxista világnézetéről, inkább azzal igyekeznek magukhoz szeli-

díteni, hogy „klasszikusnak” deklarálják, akit úgy kell elfogadni, amilyen. Pedig Brecht költői intenciója eleve elfogadhatatlan a polgári társadalom számára, mert azon a lenini tételen alapszik, hogy minden filozófia próbája a gyakorlat. Brecht ebből az elvből kiindulva hangsúlyozta, hogy nem elegendő az, ha a művészet bemutatja a valóságot, még az sem, ha hűségesen és kritikailag mutatja be, hanem arra kell törekednie, hogy megváltoztassa. Ennek a célnak az elérésére, a tulajdonviszonyok és ezekkel együtt az emberek megváltoztatásának érdekében dolgozta ki különböző eszközeit, hangoztatta jeszavait, az „epikus színpadot” a „nem arisztotelészi dramaturgiát”, a rációt az emóció helyett az elidegenítés „V-effektusát”, majd végül a „dialektikus színházat”, ennek szolgálatába állította a színezést, a díszletet, a zenét, a filmet, a lírát, az elbeszélést, a regényt. Eszközeit nem művészeti eszközöknek tekintette, nem művészetben belüli célokat szabott eléjük, hanem művészetben kívülieket, a külső valóságra vonatkozókat. Ebben kell látnunk forradalmi marxista művészetének a lényegét. Közben persze — vagy éppen ezért — mégis csak új művészeti eszközöket talált, új forrásokat tárt föl a XX. századi egyetemes költészet számára. Az egyik ilyen forrás jól ismeretes, tudniillik a városi plebejus népköltészeté, a polgári kabaré helyett a vásárok bódéinak színpada és annak eszközei, a cirkuszé, a munkások lakta külvárosoké, kabaré szonjai helyett a vásári rigmus, a képmutogató ballada, a körhinta tarka változatosságát mintául vevő vers, a közvetlen és nyers ráhatás. Brecht érintkezik ebben — részben mint ihlető is — Majakovszkijval, Nezvállal, József Attilával és így tovább. Egy másik forrás, amelyre ő maga többször utalt, de amelyre nem figyeltek még annyira, az agit-prop művészet, a munkáselőadások laikus művészete: ennek egy magyar vonatkozású példáját az imént bemutattam. Nincs alkalmam ezúttal részletes bizonyító anyagot felvonultatni, de talán az említett példára való hivatkozás is elég, hogy meggyőzzön: Piscator és Brecht munkaközösségén keresztül a német szocialista művészet bizonyos elemei hatoltak be a világ-színpadra, párhuzamosan a 20-as évek kiváló szovjet rendezőinek eszközeivel, s messze elágazásaikat és egyúttal visszajára fordításukat is végig lehetne követni a modern színház, film és irodalom sokféle változatain. Ma, tíz évvel halála után, a Brecht-ellenes abszurd színház (Ionesco) éppúgy adósa Brechtnek, mint a dokumentáris színpad, vagy a lírai-költői dráma, a szocialista irodalomnak s benne a németnek, századunk műfajai közül a dokumentáris regény, az élményi lírát felváltó program-líra és így tovább. A Forradalom világirodalmi hatásának részletes feltárásához bizonyára hozzá fog tartozni ezeknek az összefüggéseknek a tisztázása is.

A német szocialista irodalom aránylag zárt költői csoportosulásként indult. A 20-as évek végére, a Szövetség megalakítása idejére azonban már maga felé fordította a polgári humanizmus hagyományait őrző irodalmat is, az emigrációban az antifasiszta harc irányítója, ezzel az egész emigrációs irodalom látható központja lett, a második világháború után pedig — elsősorban Brecht költészetén keresztül — messzire sugározta szét a világba hagyományait és eredményeit. Ez így törvényszerű. Konklúzióink csak az lehet: ma már világosan látszik, hogy a német irodalom XX. századi történetének magja a szocialista irodalom. Az Októberi Forradalom 50. évfordulóján ezt a tényt ki kell mondanunk.

Irodalom

Russlands Tag. Eine Art Vorspiel. NDL 1957. 11. sz. — HÖRST ECKERT: Zur Bedeutung der proletarisch-revolutionären Literatur in Deutschland in den Jahren 1927—1933. Weimarer Beiträge 1958. Sonderheft. — Proletarisch-revolutionäre Literatur 1918 bis 1933. Berlin 1962. — Skizze zur Geschichte der deutschen Nationalliteratur von den Anfängen der Arbeiterbewegung bis zur Gegenwart. Weimarer Beiträge 1964. 5. sz. — Lexikon sozialistischer deutscher Literatur von den Anfängen bis 1945. Leipzig 1964. — HANS KOCH: Unsere Literaturgesellschaft. Berlin 1965. — SZABOLCSI MIKLÓS: Elődök és kortársak. Budapest 1965. — KLAUS JARMATZ: Literatur im Exil. Berlin 1966. — ILLÉS LÁSZLÓ: Józanság és szenvedély. Budapest 1966. — Der Malik-Verlag 1916—1947. Berlin und Weimar 1967. Benne: Wieland Herzfelde über den Malik-Verlag. — Zur Tradition der sozialistischen Literatur in Deutschland. Eine Auswahl von Dokumenten. Berlin und Weimar 1967. — Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Budapest I. köt. 1962., II. köt. 1967.

KENYERES ZOLTÁN

KÖLTÉSZET ÉS FORRADALOM, VAGY A KÖLTÉSZET CÉLJA

— *Szocialista lírai törekvések Angliában* —

1937. február 12-én a fallangista csapatok támadásba lendültek a Jarama folyó mentén. A támadás éle egy magaslat felé vágott, melyet a Nemzetközi Brigád géppuskás alakulata védett. A túlerővel szemben az alakulat parancsot kapott a visszavonulásra. Egy angol fiatalember vállalkozott rá, hogy ottmarad és fegyverével fedezi társait. Pontosan úgy halt meg mint Hemingway regényének hőse, akiért a harang szól. Huszonkilenc éves volt és Christopher Spriggnnek hívták. Írt nyolc regényt, öt repüléstani szakkönyvet, egy fizika-történeti tudományos monográfiát, néhány kötetre való esszéjét, líraesztétikáját pedig mindannyian ismerjük. Ezeket a műveit Christopher Caudwell néven írta.

Élete is, halála is jelképes volt: egyszerre tükrözte egy korszak és egy nemzedék útját. Azokban a hónapokban esett el a spanyol frontokon, amikor ő, Ralph Fox, Julian Bell és John Cornford is. Akik pedig életben maradtak, azoknak másfelé tért az útja. Orwell antikommunista művekkel aratott hírnevet magának, Auden a keleti filozófia felé fordult, McNiece és Stephen Spender okos és higgadt polgár lett, az egykor forradalmi eszméket hangoztató Isherwood egy Hollywood melletti buddhista kolostorba vonult.

Az író megtagadhatja a közönsége, de az író nem tagadhatja meg önmagát soha. A spanyol polgárháború körüli években -- bárhogyan vallanak ma a szereplők -- értékes szocialista művészet bontakozott ki Angliában.

A szocialista művészet döntő ismertetője a forradalomhoz való viszony. Mivel Angliának nem volt saját forradalma, a spanyol polgárháború jelentette azt, amit nálunk 1919: a forradalmi harcot. Angliában 1917-hez húszéves késéssel kötődtek meg a szálak. De ezekben az években, a gazdasági válságtól a spanyol polgárháborúig ívelő időszakban, a szocialista eszmeiség az angol művészet, kiváltképp a líra gerincevonulatát hatotta át.

Az angol szocialista lírának most három típusát -- divatos szóval: modelljét -- szeretném röviden ismertetni. A választvonalat közöttük éppen a forradalom húzza, pontosabban: a forradalom eszmei-költői átélések módja.

Az első típust Auden, Stephen Spender, McNiece és C. Day Lewis költészete alkotja az említett időszakban. Ők távolról érkeztek a szocializmus esz-

méihez: százados oxfordi falak alól, ódon könyvtárak mélyéről, az angol polgári lét kandalló fűtötte meleg szobáiból. Túlságosan messze vezetnem most annak magyarázata, hogyan ismerkedtek meg a szocializmus eszméivel, hogyan vetették kezükbe Marx műveit, miért léptek be, ha csak rövid időre is, az angol kommunista pártba. Az pedig még távolabbra vinne, hogy miként ábrándultak ki, s ebben mennyi része volt eredendően polgári alkatuknak és mennyi azoknak a tényeknek, melyeket akkoriban tárt fel André Gide a *Retour de l'URSS* c. könyvében. Tény az, hogy Auden *Spanyolország*, Day Lewis *Nabara* c. poémája lírájuk olyan szocialista fordulatát tanúsította, mint McNiece *Autumn Journal* és Spender *The Still Centre* kötetének megannyi darabja. Hogy milyen volt ez a líra, hogy a tudatosság milyen magasságáig emelkedtek, arra példának most Stephen Spender spanyol verseit szeretném felhozni.

Stephen Spender e nemzedék legtehetségesebb költője Auden mellett. Verseit a modern, tárgyilagos szókincsen is átütő érzelmi töltés jellemzi. Intellektualizmusa soha nem téved a tételeesség száraz medrébe; inkább, mint Fraser írta róla: sajátos ambivalencia uralkodik rajta. Szocialista korszakában, spanyolországi verseinek idején sem harci jelszavakat tördelt verssorokba, a csatadal lelkes és lelkesítő harsogása is távol állt tőle. A fegyveres harc úgy jelenik meg e versekben, mint szükséges rossz, aminek társadalmi okai vannak, amit jobb volna elkerülni, de nem lehet. Nem hősről, inkább áldozatokról írt. „A puskák a pénz ultima rációját írják ólombetűkkel a tavaszi domboldalon” — kezdte az *Ultima Ratio Regum* c. versét, s így folytatta: „De a fiú, aki holtan fekszik amott az olajfák alatt, még túl fiatal volt és túl együgyű, hogy szemüket ily súlyosan reá vessék. Jobb célpontja lett volna ő egy csóknak”.

Innen, az olajfák alatt fekvő halottaktól azonosult a forradalom céljaival. Verssé éppen belső vívódása vált, ahogy az áldozatokat látva mégis elvállalta a harcot. Legszebb példa erre a *Port Bou* c. verse.

Port Bou franciás hangzása ellenére spanyol kikötő a Földközi-tengeren, igaz, közvetlenül a francia határ mellett. A költő itt ül, egy híd mellvédjének támaszkodva, és egy francia újságot olvas. Egyszer csak éles fékcikorgással teherautó áll meg mellette, katonák arcát látja, érdeklődve kérdik tőle, mit ír a lap a frontról. A katonák hangjával megtelik a levegő, aztán továbbmennek s a költő ismét egyedül marad. Messzebb egy öregembert lát, viháncoló gyerekeket meg egy pár asszonyt. A távolból fegyverek zaja érkezik hozzá. Csak katonai gyakorlat, nyugtatja magát, a szíve mégis összeszorul a félelemtől.

Eddig a vers, látjuk, egész elmesélhető tartalma van. Spender nemzedékére jellemző is volt ez az epikai burkolatú líra.

Thorndike professzor készített egy nyelvtatisztikát, amelyben az angol szótár szavait előfordulásuk gyakorisága szerint sorrendbe rakta. Eszerint e vers szókincese nagyrészt az angol köznyelv első ötezer szavából kerül ki. Ez azt jelenti, hogy a sorok mesterkélttség nélkül, természetes nyelvi gondolkodással és egyszerű elemekből épülnek föl. Child, pet, arm, hand — olvassuk az első két sor névszóit, s az igék: hold, clutch, do, join — mind olyan szavak, melyek a hétköznapi nyelvből kerülnek ki. Ebben a nyelvi rétegben feltűnik a „wrapped in cloth” kifejezés. A költő meglátja a katonákat, akik géppuskájukat rongyba csavarták — angolul: wrapped in cloth. Bár még ez a kifejezés is közhasználatú a mai angol nyelvben, mégis van valami ódon zöngéje. Bibliái reminiscenciát tartalmaz ugyanis. A Lukács evangélium egy olyan részletére utal (II/12.), amelyet minden angol iskolás gyerek kívülről tud. Ez az idioma

tehát alkalmas arra, hogy a nyelvi asszociáción át egy érzelmi-gondolati asszociációt hívjon életre. Spender a forradalmi katonák mögé felvetíti általa Jézus alakját, mint Alekszander Blok a *Tizenketten* c. versében.

A vers, mint talán hevenyészett prózai parafrázisából is kitűnt, arról szól, hogy a költő: hogyan marad magára és hogyan retten vissza a haretól. A versnek ezt az epikumát ellenpontoszza az érzelmi-hangulati töltés. Tudjuk, hogy a költő, bármilyen kétségek merültek föl benne, mégis a katonákkal, a forradalommal azonosul.

A forradalom vállalásának ez a módja, ahogy a vívódást és kétséget is vállalja vele - három évtized távolából ítélve meggyőzőbb, felemelőbb és több tanulságot is tár elénk, mintha csupán akkor-aktuális politikai programokat verselt volna meg.

Az angol szocialista lírának ezt az első típusát az őszinteség jellemezte. Polgári hangoltságú költők, érzékeny és művelt fiatal emberek megismerkedtek a szocializmus eszméivel, megértették a társadalom problémáinak marxista elemzését, és a történelem egy adott pillanatában fel tudtak nőni a forradalomhoz. Ebben a pillanatban lírájuk szocialista líra volt. A történelmi pillanat elmúltával azonban érzelmi azonosulásuk már kevésnek bizonyult. Tovább kellett volna lépni - ezt azonban már nem ők, hanem egy másik nemzedék költője tette meg: Roy Fuller. Ővele példázom a második típust.

Roy Fuller 1912-ben született. Jogásznak készült, a harmincas években munkatársa volt a *New Verse* és a *Twentieth Century Verse* c. költői folyóiratoknak. A második világháború alatt a brit flotta légierijének katonája volt és Afrikában harcolt.

Lírája ott kezdődik, ahol Auden és Spender abbahagyta. Számára a marxista eszmeiség nyílt út, a forradalom vállalása óhajtott történelmi cselekedet. Ez azonban még kevés. Roy Fuller az, aki belátja, hogy a szocialista mondanivalónak előbb költői mondanivalóvá kell érnie ahhoz, hogy jó vers legyen belőle. A *Times Literary Supplement* szemleírója azt jegyezte meg róla, hogy az ő költészete szüntelen úgy ábrázolja az embert, mint társadalmi és politikai állatot. Valóban, lírájától mi sem áll távolabb, mint a társadalomból kiszakított és elmagányosított ember: a szociális és politikai összefüggések mégsem előregyártott tételekből lepárologva csöpögnek bele a verseibe. Módszere merően induktív: a hétköznapi konkrét helyzetei ihletik meg. Versei mozgalmasak és életszerűek. Líráját az az igény építi, hogy megtalálja az alakjára és méreteire szabott szociális feladatot, vagyis azt a feladatot, amelyet a modern társadalomban csakis és kizárólag a költészet tud teljesíteni.

Auden és Spender nemzedékének szocialista élménye a forradalmi harc vállalása volt. Erejük ezzel ki is merült. Roy Fuller költészete már arra a kérdésre próbál felelni, hogy mi a szocialista líra dolga ezen érzelmi-értelmi döntés után.

E kérdésre tökéletes választ eddig az angol költészet még nem adott. A viszonylag leggazdagabb és legtanulságosabb feleletet Hugh McDiarmid költészete kínálja. Ő a harmadik típus.

Hugh McDiarmid az angol szocialista költészet doyenje. 1892-ben született. Művészete a század angol lírájának élvonalába tartozik. Hírneve ma már nemzetközi, pályáját nálunk Szili József elemezte.

Ha brit szigeteken volt olyan szellemi mozgalom, amely a magyar népi írók mozgalmával rokonítható, akkor az ún. skót reneszánsz mozgalom volt. Ez a skót népi szellem újjászületéséért küzdött, egyszerre fedezte föl a skót

paraszti életet és a reneszánsz idején virágzó skót költészetet. Elődjének William Dunbart, Robert Henrysont és Gavin Douglast tekintette — persze Burns mellett. A mozgalomhoz tartozó költők, William Soutar, Marian Angus, Helen Cruickschank, Sydney Goodsir Smith, Douglas Young és mások, kíséreltet tettek a skót nyelv feltámasztására is.

E mozgalomból nőtt ki Hugh McDiarmid. Első alkotó korszakában, hasonlalt az azt mondhatnánk, ő volt a skót Erdélyi József. Később lírája egyre több filozófiával bővült, horizontja kitágult és szintézisbe foglalta a modern európai költészet legfőbb eredményeit. Nem látott ellentmondást abban, hogy a szocialista líra eszköztárába felvegye azokat a szerszámokat is, melyeket Ezra Pound és T. S. Eliot tanítottak meg forgatni. És 1955-ben írott nagy ars poeticája, melyben széles internacinalista költői programot dolgozott ki, ezt a címet viseli: *In Memoriam James Joyce*.

Hugh McDiarmid érett lírája több rétegből áll. Alaprétege továbbra is a skót népi szellem, ehhez járul tárgyas, materiális látásmódja és elméleti érdeklődése. A spanyol polgárháború az ő lírájának is ihlető témája volt. Még 1937-ben kezdte el írni, de csak 1957-ben fejezte be a *Battle Continues, A csata folytatódik* c. hosszú poemáját, melyben a forradalom hatalmas körképét festette meg.

Forradalmi költészetének itt most csak egy vonását szeretném kiemelni — ezen utóbbi költeménye és híres Lenin-himnuszai alapján.

Hugh McDiarmid szerint nem a költészet áll a forradalom szolgálatában, hanem a forradalom a költészet szolgálatában. Ez a gondolat első hallásra bizonyára mindenkit a l'art pour l'art elveire emlékeztet. Pedig szó sincs róla. McDiarmid nem úgy gondolja, hogy a költészetnek valami társadamon kívüli vagy éppen társadalom feletti értéke volna, hanem úgy, hogy dolga a társadalmon belül önálló és szuverén. A költészet eszköz a társadalmi ember kezében, de semmi mással sem helyettesíthető eszköz. Amiként a forradalom sem cél, hanem út. A Második Lenin-himnuszban arról szól, hogy a forradalom célja éppen az, hogy olyan világot teremtsen, amelyben felszabadul az ember energiája és szabadon fordulhat a tudományhoz és költészethez. A politika előkészíti a forradalmat, mely olyan világot teremt, ahol megszűnik a politika. A költészetnek eszerint mélyebb és szélesebb körű feladata van, mint a pusztá politizálás. Amint a Harmadik Lenin-himnuszban írja: „... a szellem uralma a cél minden anyag és minden tény felett.” A szellem McDiarmid szóhasználatában az az igény, hogy az ember tudása és világismerete egyre táguljon s a világból egyre többet vegyen birtokába. Ezt a szüntelen tágulást és gazdagodást kell a költészetnek is elősegítenie.

Végezetül csak annyit: ez a gondolat egybevág a szocialista líra mai, nemzetközi fejlődésével. Egybevág azzal, amit egy magyar költő írt le pár évvel ezelőtt:

Lélekben, földben, csillagokban
 ásni a rejteket, ahonnan
 nem érkezett még semmi fény.

SARBU ALADÁR

SZOCIALISTA REALISTA TÖREKVÉSEK AZ ANGOL PRÓZÁBAN AZ OKTÓBERI FORRADALOM UTÁN

A nyugat-európai irodalmak szocialista realista ágával összehasonlítva, az angol szocialista realista irodalom eredményei kétségtelenül csekélyebbek. Míg például a német vagy a francia szocialista irodalom nemzetközileg elismert kiválóságokkal büszkélkedhet, az angol szocialista irodalomban inkább csak törekvésekkel, próbálkozásokkal találkozunk, esetenként sokat ígérőkkel, de a megvalósulás során — néhány kivételt nem számítva — féleredményt nyújtókkal. Míg az említett nyugat-európai országokban a szocialista irodalom a nemzeti irodalom egészében egyenrangú partnere más irányzatoknak, vagy éppen fővonala a nemzeti irodalomnak, Angliában csak néhány kiemelkedő alkotás jóvoltából vesz róla tudomást a szélesebb irodalmi közvélemény. Nem kis szerepe van ebben a körülményben annak — a művészi színvonal egyenletlensége mellett —, hogy a szocialista realista angol irodalom még csak részben jutott túl a fejlődésnek azon az állomásán, amikor közvetlenül a munkásszféra életével foglalkozó alkotásokban jelentkezik. Nem mintha e témakörben nehezebb, vagy lehetetlen volna jelentős művészetet létrehozni. Az első világháború előtt élt munkásíró, Robert Tressell regénye, *A rongyos nadrágos filantrópok* (1914) a szocialista irodalom időtálló darabja. A munkástéma népszerűsége a mai — s az egész szocialista angol prózában — a következőkre kell, hogy irányítsa figyelmünket: témaválasztása révén ez az irodalom eleve szűkíti olvasótáborát, lényegesen kevesebb olvasóhoz szól, mivel csak ritkán találkozunk benne a téma egyetemes igényű, minden olvasóréteg érdeklődésére számot tartható feldolgozásával. Ám e jogos aggodalmunk ellenére is megértéssel kell közelednünk hozzá, hiszen művelői a munkássorból saját erejükből kiemelkedett írók, akik nem tudták megszerezni azt az irodalmi pallérozottságot, amely a munkástéma kevésbé naturalisztikus feldolgozására képessé tenné őket. De a munkástéma, s a munkásíró maga is csak következmény, nem választható el az egész angol munkásmozgalomban tapasztalható konzervativizmustól, amely kifejeződik abban is, hogy a szocialista realista angol regény még mindig nem tört ki a proletárirodalom keretei közül, s nem jutott el az egész nemzeti élet felöléléseig.

Hozzászólásom címe az októberi forradalom utáni szocialista realista törekvéseket ígéri. Nos, éppen az orosz forradalom után, a szovjet állam létrejötté idején, de főleg a harmincas években indul meg egy olyan változásfolyamat az angol művészértelmiség soraiban, amelynek eredményeképpen a szocialista irodalom művelőinek tábora jelentősen kibővült, s a szocialista irodalom mindmáig legközelebb került ahhoz, hogy elismert részévé váljék a nemzeti irodalomnak, s megszűnjék csak proletárirodalom lenni. A gazdasági válság, a fasiszmus, valamint az új háború veszélyének növekedése Európaszerte, a spanyol polgárháború, s mindezzel egyidőben a szovjetállam sikeres építőmunkája, következetes nemzetközi politikája, mint pozitív példa hatására balrafordulás tapasztalható a művészértelmiség körében. Már létezett, s a baloldali erjedésben jelentős szerepet játszott Nagy-Britannia Kommunista Pártja. A művészértelmiség radikalizálódása jótékony hatással volt a munkásirodalomra is: a baloldali irodalmárok jóvoltából amolyan, a mi népi mozgalmakra emlékeztető tehetségmentés indul meg ekkor, új nevekkal, új tehet-

ségekkel gazdagodik a munkásirodalom. Számszerű gyarapodása mögött ugyan eltérő törekvések jelentkeznek, mégis, a munkásirodalom e fellendülése nélkül nehéz lenne elképzelni a harmincas évek legjelentősebb szocialista realista munkásírójának, Lewis Jonesnak a fellépését. Lewis Jones nevét két regénye, a *Cumardy* (1937) és a *We Live* (1939) tette ismertté, amelyekben nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy egy munkásközösség életébe sűrítve az angol munkásosztály öntudatra ébredésének folyamatát tükrözze. Hogy e jelentős művészi kvalitásokkal rendelkező regények értékét mennyire csökkentti, hogy Jones politikai munkája kiegészítő részének, mozgósító eszköznek tekintette az irodalmat, most nincs terem elemezni.

De mint mondtam, a harmincas évek angol irodalmának legizgalmasabb jelensége az ún. értelmiségi írók sodródása a mind nagyobb vonzerővel ható szocialista, de bátran nevezhetjük így is: kommunista eszme felé. Voltak közöttük olyanok, akik szervezetiesen is elkötelezték magukat a munkásmozgalom mellett azáltal, hogy beléptek a kommunista pártba. C. Day Lewis, Edward Upward, Naomi Mitchison, Lewis Grassie Gibbon tevékenysége részletesebb elemzést érdemel, mint amelyet egy rövid hozzászólás lehetővé tesz. E helyütt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy — bár tevékenységükkel hozzájárultak ahhoz, hogy a szocialista realista angol irodalom eddig ismeretlen területeket hódítson meg —, miért nem sikerült a sok jószándék ellenére sem igazán maradandót alkotniok. Nagy segítség ennek kiderítésében regényeik önéletrajzi jellege. Izgalmas olvasmánnyá teszi őket, hogy témájuk szinte kivétel nélkül az értelmiségi, vagy a kispolgár útja a munkásmozgalomhoz, annak baloldalához, nem egy esetben a kommunista párthoz. Edward Upward *Journey to the Border* (1938) c. regényében a házitanító főhős szakítása gazdag munkaadóival, s elhatározása, hogy csatlakozik a mozgalomhoz, ennek a folyamatnak az ábrázolása, s jellemző módon fogalmilag is meglehetősen letisztultan tér vissza a hős gondolkodásában újra meg újra: „... kudarcot vallott — mondja a hős saját magának —, mindenféleképpen eladta magát. Községes és becs-telen dolgokban vesztegette el egyetlen életét, amelyet oly teljessé tehetett volna — vajon mi? Oh istenem, szerelem és tudás és alkotás és történelem, tudomány és költészet, érdekes napi munka, forradalmi politika, fegyelem ... Mindezeket önként eldobta magától.” Ugyanez a folyamat játszódik le Naomi Mitchison *We Have Been Warned* (1935) c. regényében, ahol a hősök (értelmiségi hősök) fokozódó politikai aktivitása egy, a Szovjetunióban tett látogatással éri el tetőpontját. Lewis Grassie Gibbon trilógiája, az *A Scots Quair* (1934) a kispolgár útját rajzolja meg a munkásosztályhoz, s ez az út nem kevésbé küzdelmes és buktatókkal teli, mint az értelmiségié. S a példákat szaporíthatnók.

Amennyire meggyőző, önéletrajzi hite révén, az értelmiség egy részét megmozgató erjedés ábrázolása, annyira jellemző azonban az általa érintett hősök (s nem kevésbé az értük felelős alkotók) döntése és elhatározása. (Úgy érzem nem vagyok méltánytalan az idézett írókhoz, ha ez esetben egyenlőség-jelet teszek közéjük, s hőseik közé.) E regényhősök, akárcsak alkotóik elhatározása, hogy csatlakoznak a baloldali munkásmozgalomhoz, fenntartásokkal, aggodalmakkal teli. Upward *In the Thirties* (1962) c. regényének költő hőse nem biztos abban sem, hogy az új társadalomban, amelynek megvalósításáért áldozatos küzdelemre kötelezte el magát, szükség lesz-e egyáltalán a művészetekre. Mint ahogy az is aggodalommal tölti el őt, hogy a társadalmi mozgalmakban való aktív részvétel elvonja alkotó energiáit a művészi tevékenységtől. (Day Lewis többek között ezzel az indítással lépett ki a kommunista

pártból.) C. Day Lewis *Starting Point*-jának Anthonyját viszont az nyugtalanítja, hogy a kommunista mozgalomhoz csak egyéni tisztessége feladásával csatlakozhat, mivel a kommunisták számára a cél szentesíti az eszközt.

A ránk maradt irodalmi tényanyag arról győz meg bennünket, hogy e hősök elhatározása, hasonlóan alkotóikéhoz, elsősorban nem a marxi társadalomelmélet igazságának megértéséből, hanem humanista jóindulatból, s a valahová tartozni akarás igényéből fakadt. A régi eszmények letűntek, megbuktak a történelem vizsgáján, s az így keletkezett űrt valaminek be kellett töltenie. Upward *Journey to the Border*-ében a munkásmozgalommal mint megtartó közeggel jó ideig egyenlő fontosságú a vallás, a római katolikus egyház. Nem egy ekkor baloldali alkotó a marxizmust mint valamilyen új vallást értelmezi, s ahelyett, hogy igazáról meggyőződött volna, csupán csak hisz benne. (S ez nem speciális angol jelenség, a magyar szocialista mozgalomban is voltak a marxizmust vallásként hirdető prédikátorok.)

A marxista meggyőződések ingatagságát jelzik azok a próbálkozások is, amelyek a marxizmust más filozófiákkal, vagy éppen divatos pszichológiákkal próbálják beoltani. Elsősorban a freudizmussal. Amíg csak nyilatkozatok hangzanak el a marxizmusnak Freud felfedezéseivel való gazdagításáról, kevésbé vagyunk aggályosak. De amikor ezek az elképzelések alkotómódszerek meghatározójává válnak, nagy művészetről nem lehet szó. Csak egy példát említek: Naomi Mitchison *We Have Been Warned*-jének kommunistája nem csak forradalmár, hanem bizonyos freudi komplexusok hordozója is. Két énjét, a biológiai és a forradalmár ént nem sikerült az írónőnek harmonikus személyiséggé ötvöznie, a regény első felében a forradalmárt, a másodikban a Freud szellemében interpretált biológiai ént hangsúlyozza, s így jut el hőse példájával a következtetéshez: a szocialista társadalmi rend legvonzóbb eredménye a Szovjetunióban, hogy felszabadítja az embert szekszuális gátlásai alól.

Hogy az értelmiségi írók előítéleteiktől, fenntartásaiktól nem tudtak maradéktalanul megszabadulni, a valóság szemlélet terén az említettek mellett más torzulásokat is okozott. A Freuddal való kacérkodás után a legtöbbit a munkásosztály meg nem értése, hamis ábrázolása ártott az irodalomnak. A munkásosztály végletes ábrázolása, romantikus felmagasztalása vagy nyers, elementáris erejének hangsúlyozása egyaránt szemléletbeli torzulásról árulkodik. Nem kivétel ez alól még az utókor emlékezetére leginkább jogosult szocialista realista tendenciájú könyv, L. G. Gibbon *A Scots Quair* c. trilógiája sem.

Az előzmények ismeretében nem meglepő tehát az angol szocialista mozgalom megtorpanása az évtized végén, a szocialista írók tömeges hitehagyása. A gazdasági válság elmúlt, a spanyol polgárháború kedvezőtlen kimenetele, a fasiszmus elleni küzdelem átmeneti vereségei, a szovjet-német szerződés nyomán támadt antikommunista hisztéria hullámai összeroppantották a törekény meggyőződéseket. A baloldali s így a szocialista irodalom ezt a veszteséget az ötvenes évekig nem is tudta pótolni.

Bár a politikai s ezzel együtt az irodalmi baloldal, az ötvenes évek elején megerősödött, a szocialista angol irodalom a harmincas években tanúsított elevenségét nem nyerte vissza. A szocialista realista tendenciák a harmincas évek tágabb horizontjáról jobbára visszaszorultak a munkásirodalomba. Nem mintha nem találkoznánk igényes vállalkozásokkal ebben az irodalomban: Len Doherty *The Man Beneath* (1957) méltán jutott el a magyar olvasóhoz is, a modern regénytechnika legjobb eszközeivel rajzolja meg egy angol bá-

nyászközösség s egy kommunistává fejlődő nagyszerű ember életét. Len Dohertynél a munkástéma nem jelent megmaradást a partikularitásban, a mai szocialista munkásírók közül a legközelebb jutott ahhoz, hogy a szocialista realista regényt az angol irodalom másodvonalából az elsőbe emelje. A munkásírók nagy részét azonban nem lehet Len Doherty mértékével mérni.

A szocialista realista munkásirodalom mellett természetesen létezik a — nevezzük így — szocialista realista értelmiségi irodalom is, noha a harmincas évekéhez nem mérhető. Legkiemelkedőbb képviselője Jack Lindsay. A jelennel foglalkozó társadalmi regényeiben, amelyeket a *The Novels of the British Way* címen foglalt trilógiává (utolsó darabja 1955-ben jelent meg), szinte a kora krónikásaként tisztelt Balzac megbízhatóságával törekszik korunk valamennyi változását megörökíteni, úgy ahogy azok az angol szemlélő számára megjelennek. Lindsay regényeinek értékét a szocialista realizmusnak a dogmatizmus szellemében történt értelmezése rontja nagy mértékben. Az angol marxista teoretikusok vitái az elmúlt években ezt az elméleti akadályt nagyrészt lebontották, s reméljük, rövidesen e friss szellemben fogant alkotásokról adhatunk számot az érdeklődő magyar közönségnek.

VARGA LÁSZLÓ

SZATÍRA ÉS GROTESZK A SZOCIALISTA DRÁMÁBAN

Az ötvenes évek elején a szovjet irodalomtudomány egyik jelentős vitájának középpontjában a szatíra állt. A résztvevők arra a kérdésre kerestek választ, hogy milyen szerepe lehet a szatírának a szocialista irodalomban, s főképp — igazolható-e egyáltalán a létjogosultsága? Az aggályoskodók legfőbb ellenérve a szocialista társadalom konfliktusmentességének igénye volt, s szatirikus ábrázolásra méltó témát csupán a határokon kívül engedtek volna találni. E vita korántsem zárult megnyugtatóan, még a leghiggadtabb álláspont is a pozitív hős nélkülözhetetlenségének elvére épült, s didaktikus feladatokat rótt az írókra. S ha ma már nem is lehet szó a szatíra létjogosultságának tagadásáról, még mindig gyakran tapasztalható gyanakvás, félreértés, vagy éppen tudatos félremagyarázás ezen a területen. Pedig a szovjet irodalom gyakorlata már sok évvel az elvi viták előtt félreérthetetlenül igazolta a szocialista szatíra fontos szerepét — művekkel, elsősorban Majakovszkij két darabjával, a *Poloskával* és a *Gőzfürdővel*. Minden szatíra kulcsa az a gondolat, az az eszmény, amely a leleplező indulatot irányítja. Majakovszkij a szocialista fejlődés útjában álló minden rendű és rangú „akadály” ellen fordította szenvedélyes gyűlöletét és kíméletlen élű szellemességét. A *Poloska* a nyárspolgárt s a munkásból lett új-nyárspolgárt veszi célba: gyávaságával, elvtelen sznobságával s lelkiismeretlen önzésével jellemzi. A *Gőzfürdő* a hatalmával visszaélő bürokrata szellemes gúnyrajza, s a bürokrácia hatalmi gépezetét kiszolgáló hajbókolás körképe. Ez utóbbi darabjában a korlátoltságát hatalmi túlkapásaival leplező főfőhivatalnok egy Majakovszkij által élesen bírált s kigúnyolt szemléletmód ars poeticá-ját fogalmazta meg. A darabban szereplő rendező a színpad művészi törvényeire, s a *cselekményre* hivatkozik a főbürokratával szemben, aki így rohanja le ellentmondást nem tűrő hangon: „Cselekmény? Maguknál nincs helye semmiféle cselekménynek. A maguk

dolga, hogy szemléltessenek, de cselekedni, legyenek nyugodtak, majd az illetékes párt- és állami szervek cselekszenek. Továbbá meg kell mutatnunk életünk derűs oldalait is! Valami példamutatót kell elővenni, esetleg a mi hivatunkat, ahol én dolgozom, vagy például engem . . .”

Majakovszkij a színpadi s írói hatáskeltés eszközeit mozgósítja művészi célja érdekében. A szereplőit „beszélő nevekkel” is jellemzi: az említett hivataltalnok neve Diadalszkij, a kincstári optimizmust megszemélyesítő titkára Optimisztjenkó, az elveit pillanatnyi szükségletekhez könnyen alkalmazó újságíró Momentalnyikov. Bőségesen alkalmaz rikító, cirkuszi motívumokat is, ezzel a *plakátszerűséggel*, amely alapvető jellemvonása szatíráinak, a harásánysággal, a sűrítés, a tudatos túlzás eszközeivel hívja fel a figyelmet arra, hogy idejétmúlt, panoptikum-figurák a „hősei”. Ezt húzza alá már darabjainak alcímével is; a *Poloska*: Látványos tündérajáték kilenc képben — a *Gőzfürdő*: Dráma hat felvonásban cirkusszal és tündérajátékkal. Dramaturgiájában központi helyet foglal el a fantasztikum, a futurista jövő-gép. Mintegy deus ex machina-ként használja a jövő társadalmának megjelenítését mindegyik darabjában, s mondat vele ítéletet minden ma még élő gátlástalan törtétes, elvtelen hajbókolás, eszmékkel való visszaélés, kuruzslás, akták mögé menekülő gyávaság fölött. Majakovszkij darabjai bizonyítják, hogy a szocialista szatírákat nem a félelem- és gáncsnélküli pozitív hős teszi művészileg értékessé, társadalmilag hasznossá, hanem a társadalmi fejlődés mindenkor kerékkötői elleni egyértelmű kiállás és az alkotó meggyőződése, szocialista eszmeisége. Majakovszkij a szovjet szatíra mindmáig legkiemelkedőbb darabjait alkotta meg — de nem egyedüli képviselője. Művészete azonban méltóképpen jellemzi azokat az alkotókat is, akiket most csupán megemlíthetünk, így Katajevot, Ilf és Petrovot, Leonyid Leonovot, Krapivát vagy Svarcot.

Napjaink szocialista drámairodalmának a szatíra szerepe körüli vitákra emlékeztető jelensége a *groteszk* szemléletmód, a groteszk elemekre épülő szocialista dráma értelmezése. A hosszabb időt átfogó, kiegyensúlyozottságot, viszonylagos változatlanságot jelentő történelmi korok uralkodó esztétikai eszménye is a kiegyensúlyozottság, az arányosság, a harmónia — az elvont *szépség*, amely nem tűr sem befejezetlenséget, sem változást. Azokban a korokban, amelyeknek alapvető jellemzője a gyors, dinamikus változás és gyakran a vele együtt járó bizonytalanság-érzet, az esztétikai eszmény a harmónia, a tökéletes arányosság felől eltolódik a torzó vagy a groteszk felé. Ennek konkrét tartalma természetesen korról korra változik, gyakran csak felületi érintkezésről beszélhetünk. A romantika groteszk fogalma egyszerűen annak a „felfedezése” volt, hogy a komikus és tragikus elemek különbsége gyakran csak értelmezés kérdése. A mi korunk groteszk-fogalma minden eddigi, nemcsak tökéletes arányosságot követelő szépségfelfogástól abban különbözik, hogy *tudatosítja*: az ember, az emberi világ bonyolultan összetett jelenség; egyszerre fenséges és nevetséges. A fejlődés törvénye, az állandó emberi megújulás szükségszerűen szép, de szükségszerűen nevetséges is, hiszen az idejétmúlt elemek együtt élnek az újjal. A *tudatosítás és érzelmi hatás egysége* olyan többletlehetősége korunk művészetének, ami új *katharsis*-fogalom kialakítását jelentheti. Ez a valóban korszerű, mert a kor lényegét, a törvényszerű változást a maga összetettségében megragadó művészet csak humanista lehet, mert kíméletlen illúzió rombolásával leleplezi a fejlődést gátló tényezőket. Mégis gyakran tapasztalható megnemértés, gyanakvó ellenérzés a groteszk szemlélet jelentkezésére a szocialista irodalomban. Ennek egyik oka az, hogy

az először a polgári irodalomban felhasznált művészi eszközöket csak polgári ideológiai tartalmak kifejezésére tartják alkalmasnak. Pedig nyilvánvaló, hogy a művészi eszköz csupán lehetőség, s a felhasználás módjától függ a hozzá kapcsolódó, mert általa kifejezett tartalom politikai, erkölcsi, ideológiai jellege. A gyanakvó fogadtatást, ellenérzést táplálja egy tévhit is, amely a groteszk szemléletmódot összekeveri az *abszurd* látás- és kifejezésmóddal. Holott nemcsak gyakorlati megvalósításában, de elvi lehetőségeiben is alapvető a különbség!

Abszurd az, aminek nincs célja – írta Ionesco, s ez a legtömörebb megfogalmazása ennek a művészi elvnek, amely a háború utáni polgári dráma fő vonulata lett Beckett, Genet, Schéhadé, Audiberti, Pinter, Vauthier, Ionesco vagy a fiatal Adamov műveiben. Ennek a művészetnek alapvető ellentmondása az, hogy az emberi létet céltalannak hirdeti, s ehhez tudatos, célszerű tevékenységet, alkotást kellett vállalnia. De legkövetkezetesebb megvalósulási formáiban, mint pl. Beckett „*Azok a szép napok*”, „*Film*” című munkái, leszámol ezzel is, és szándékában, megformálásában is a teljes értelmetlenség eszményéhez hasonul. A groteszk azonban éppen az értelmes cél, a tudatos változtatás korának kifejezésformája, s feltétlenül *ellentétes lehetőségeket* teremt, mint az abszurd szemlélet- s kifejezésmód.

Az elmúlt évtized szocialista irodalma pedig már e lehetőségek művészi megvalósítására is nyújtott példákat. Nem jelentéktelen szerepet vállaltak ebben azok a drámaírók, akik a szocialista szatíra legjobb hagyományait követve kíméletlen szellemességgel állítják pellengérre társadalmunk vámszedőit, bürokratait, hatalmukkal visszaélő kiskirályait: Rózewicz „*Kartoték*” című drámája, Peter Karvas „*Kálmán apó feltámasztása*” és a „*Kopaszok*” c. művei, Havel „*Leiral*”-a és „*Kerti ünnepély*”-e, Mrozek szatirái, egyfelvonásosai. De különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a szocialista drámáknak, amelyek nem csupán a hagyomány kijelölte utat követik, de szemléletileg s művészileg új értékeket hoznak. A humanista, antifasiszta művészet egyik kiemelkedő értékének, Thomas Mann: *Mario és a varázsló* című novellájának központi témája jelenik meg két mai szocialista író művében is.

de fontosságukat éppen az a gondolati-művészi többlet adja, amivel a 30-as évek Európájához szóló író túlhaladják. Thomas Mann elsősorban az emberi értékeket letipró *diktatúra* mechanizmusát írja le – számára a kor fő veszélyét jelentő fasiszmus lényegének ábrázolása volt a művészi cél. Slawomir Mrozek sokat s gyakran joggal vitatott művei közül két drámája is hasonló alaptémájában Thomas Mannéhoz. De őt már nem annyira az embertelen hatalom gépezete, mint e hatalom embertelenségét saját érdeke ellenére vállaló-támogató *ember* érdekli. A *Károly* című egyfelvonásosa a megfélemlítés hatására előbb csak gyáván meghunyászkodó, majd később már kérés nélkül is a brutális gyilkosoknak önként áldozatokat felhajtó „hős” alakjával példázza ezt. A *Nyílt tengeren* alaphelyzete világosan mutatja az író szándékát: a tenger közepén egy tutajon hánykodó három hajótörött leggyengébbikét, a Kicsit éhségében fel akarja falni két erős és összetartó társa. Megtehetnék ezt magyarázat nélkül is, de ők a demokratikus játékszabályok betartásával meg akarják győzni ennek szükségességéről és jogosságáról áldozatukat. Az egyedül maradt Kicsi előbb észérvekkel védekezik, majd kétségbeesésében túllicitálja őket, s egyre nagyobb meggyőződéssel szónokol az önfeláldozás nemes emberi eszméjéről, hogy végül boldogan vállalja sorsát. Mrozek dramaturgiája, hatásmechanizmusa szinte agresszívnek ható művészi eszközökkel

fogadtatja el groteszk szituációját és látásmódját. Megkínózza a nézőt azzal, hogy azonosulni kényszeríti esendő kisemberével, de egyben fel is szabadítja a hatás alól, mert rádőbbenti nemcsak az emberi értékeket legázoló önkény fenyegető veszélyére, de az önkényt elfogadó s belenyugvásával azt szentesítő kisember felelősségére is. A tudati és érzelmi hatás együttes ereje a nézőben a veszéllyel való szembenállás magatartását alakítja ki.

A kortárs szocialista magyar irodalom elsősorban a prózában hozott létre sikeres műveket a groteszk szemléletmód alkalmazásával (Rákosi Gergely, Moldova György, Mátyás Iván, Örkény István műveivel), de Örkény István *Tóték*-ja drámai változatban is teljes értékű, s a szükségszerű drámai sűrítés még összefogottabbá, egyértelműbbé tette gondolati-érzelmi anyagát. Itt is kínálkozik a három évtizeddel ezelőtti humanista s szocialista irodalommal való összevetés. Örkény drámájának is az a legnagyobb értéke, hogy tömör, feszes formában egyszerre mutatja meg az erőszakot látszatérdeke parancsára, de valójában önön érdeke ellenére vállaló és támogató ember tettének tragikus és komikus arcát; s a hamis tudat és az elhibázott élet művészi megérzőkítésével az olvasót és a nézőt emberi tartásának megőrzésére indítja, belső tartalékai mozgósítására kényszeríti.

A szocialista dráma a szatíra és a groteszk lehetőségeinek kihasználásával a jövő érdekében ostromozza a mai életünkben megragadt multat. Kíméletlen, gyakran kegyetlennek ható módszerekkel rombolja le az ártalmas illúziókat, s így gyakran érik támadások azok részéről, akik összetévesztik az illúziókat a valósággal. De a művészi igazságok kimondásához mindig szükség volt bátorságra, s egyben nagy művészi felelősségérzetre, világnézeti tisztánlátásra is – mintegy az igazmondás jogának fedezetéül. Természetes tehát, hogy mai világunk, társadalmunk hamisítás, szépítés nélküli művészi önareképenek elkészítésére csak az az alkotó képes, aki érzi és tudja, hogy van erőnk az állandó megújulásra, előrelépésre, hogy bízhatunk magunkban.

A szatíra és a groteszk az önbírálat eszközei is.

S az önbírálathoz önbizalom kell.

SARGINA L.

A FORRADALOM ÉS A HŐSE

Szovjet költészet a 20-as évek elején — Ászejev és Bagrickij —

Az első forradalom utáni évek szovjet irodalmának alakulására és fejlődésére kétségkívül a líra hatott a legerősebben, amely megelőzte sőt időlegesen háttérbe szorította a többi műfajt. Az Októberi Forradalmat megéneklő első versekben már hallunk az ember új világerzetéről, annak az embernek, aki a történelmi fordulat résztvevője és tanúja volt.

„A lét köréből, a próza világából belezuhantunk a lehetetlenbe!” — írta Valerij Brjusov. Mindez ami végbement — az újdonságnak az érzése, a jelentőségteles események — a múlttal való kíméletlen leszámolás, a jövő szinte tapintható megközelítése — mindez a művészet valóságához való viszonyában új körülmények közé állította.

És míg a megelőző időszakban az irodalom legkiválóbb alkotásait az elkövetkezendő „halhatatlan változások” (Blok) várakozása hatotta át, most a ma, a mindennapok valósága került a figyelem központjába.

A legkülönbözőbb áramlatok és a legkülönbözőbb művészi elvet valló költők lelkesedéssel beszéltek a forradalom „eleméhez” közeledésükről, és újra és újra ennek az időszaknak az eseményeihez fordultak.

Amikor összegezem, amit átéltem
és keresem, melyik volt a legfényesebb nap,
mindig ugyanaz jut az eszembe,
Október Huszonötödike, az első nap —

Majakovszkijnak ezeket a szavait sok Október szülte költő aláírhatta volna. Hiszen őket is, akárcsak Majakovszkijt, a forradalom „bevonultatta és hívta harcba”, és ugyanúgy, mint Majakovszkij, ők is „a támadásba lendülő osztály szolgálatába állították zengő költői erejüket.” —

A „ma” a fiatal szovjet költészet jelszavává vált. Megtaláljuk itt a győzedelmes társadalmi rendszer üdvözlését, a művész azon kívánságát, hogy egyszerre lépjen az idővel, és végül, de nem utolsó sorban, annak az elismerését, hogy a korszerűség is rendelkezik magasabb rendű — többek között — esztétikai jogokkal. A művészet újra éli az élettel, a történelemmel végbemenő találkozását és büszkeséggel tölti el, hogy ilyen időkben élhet. Ahogyan Aszejev írta „*Szelek tanácsa*” c. kötetében:

Új csodát köszöntik és üdvözlük —
Pirospozsgás század élő „Má”-ját

„Úgy érzem — írta Aszejev a »*Szelek tanácsa*« c. kötetének bevezetőjében —, hogy egy, önálló kötetben kell összegyűjtenem mindazokat a verseket, amelyek a forradalom szült és amelyek vele kapcsolatosak. Kiderült, hogy éppen ezek azok, amelyek hozzám legközelebb állnak és amelyek közvetlen kapcsolatban vannak az élettel. Tán azért van az, hogy „*Szelek tanácsát*” egyetlen és első könyvemként tartom számon, amelyeket előtte írtam, azokat értékelhetjük szükségeseeknek, de sokkal kevésbé jelentős lírai töredékeknek.”

Aszejevnek ezen szavait, amelyekben az ő „egyetlen és első” könyvének program-jellegét hangsúlyozta, természetesen nem az váltotta ki, hogy a szerző megtagadta a múltját, hanem az, hogy felismerte milyen kivételes fontos szerepet játszott a forradalom az ő egyéni sorsában. „Tizedik Október” c. versében Aszejev azt írta, hogy az első októberi naptól kezdve: „szárba szökött bennem az új idők kalásza”

Örök életre összekapcsolta sorsát a forradalommal, arra törekedett, hogy egyszerre lépjen vele. Aszejev verseinek hőseit az új életért folyó harc, a jövő romantikus álma lelkesíti. A friss forradalmi energia, a jövőbe tekintés, a nyárspolgárság és az esztétizáló sznobok iránti gyűlölet eredményeképpen Aszejev műveiben Majakovszkijéhoz hasonló tematikára, hangvételre bukkanunk. Aszejev hőse biztos saját erejében, ahogy biztos abban is, hogy minden lehetősége megvan a számára elavult gyűlöletes társadalmat egy csapásra megváltoztatni. Nem hisz saját éveinek a múlásában, türelmetlenül szomjazza „a jövő ismeretlen szigetének” megpillantását és elkecsereedik, amikor érzi, hogy ezt a szomszúságot nem lehet azonnal kielégíteni.

És az ilyen hősök számára kegyetlen nehéznek bizonyult az „új gazdasági politika” szakasza, amikor a már holtnak hitt múlt ismét feléledt; úgy érezte, hogy megfakultak a forradalom jelszavai. Ilyen sorok után, mint pl. „Szelek tanácsa, Szelek tanácsa, Tavaszi biztosok tanácsa földi fekete mélységből szikrákat fakasztottak ki” (1922), a hős a szelet egészen másképpen érzékeli:

Hol van az élet, a század szele,
amely égette szememet?
Elcsendesedett, elsüllyedt
Rokkant,
a vjazmai mocsarakban!

Hogyan legyenek a költőd,
Kommunizmus nemzedéke,
ha most festik az időt
rozsdaszínűre, nem vérszínűre.

(„*Lírai kitérő*”, 1924)

Aszejev hőse most tragikusan látja a világot. A kritika ízekre szedte ezt a költeményt. Maga Aszejev nem értett egyet hősének ilyen értékelésével és így magyarázta: „Maga a szerző személyesen nem volt beteg, az ő betegsége a korszak betegsége volt, és ez a panasz tört fel a költeményben. A korszakot pedig, kerüljön bármibe, pirospozsgás, izmos nyárspolgárasszonyként akarták elképzelni.” Minden bizonnyal nem volt szabad Aszejevet a „*Lírai kitérő*” hősében látni, hiszen következő művében a „*Szverdlovszki Viharban*” (1926) Aszejev támadást indított a NEP „rozsdaszíne” ellen.

Aszejev munkásságának a 20-as évek közepén központi témája a hősi, forradalmi téma, amelyet most nem elvont romantikus módon, hanem konkrét reális életanyagon keresztül old meg. A költő képzeletvilágát forradalmi, hősi jellemek ejtik rabul: Lenin (*Orosz rege*) Dzserzsinszkij (*Legjobb ideje*), Kivégzett bakui komisszárok (*Huszonhat*), dekabristák (*Kék huszárok*), szibériai partizán Proszkakov (*Szemjon Proszkakov*), Csernisevszkij, Szergej Lazo.

A „*Szemjon Proszkakov*” elbeszélő költemény alapjául, amelyet Majakovszkij oly nagyra értékelt, dokumentumok szolgáltak, egyes fejezetekbe a költő beszőtte a partizán naplórészleteit, Kolcsak admirális kihallgatásának jegyzőkönyveit. A mű formája a főszereplők váltakozó monológjai. Ezek a monológok az egymással szemben álló osztályok képviselőinek sajátos, halálutáni vallomásai. Monológok között beékelt lírai kitérőkben maga a szerző lép fel, aki a múlt hősiességét a maival hozza kapcsolatba. A költő életre keltette a partizán hőstettét, benne a forradalomért harcolók bátorságát énekelte meg.

Az elbeszélő költeményt hiteles költői szenvedély fűti, szorongó monológok lírai soraiban még nem csendült el a „hősiesség üvöltő szele”. „*Szemjon Proszkakov*” c. költemény Aszejev munkásságának egyik legsikeresebb állomása volt. A forradalmi hőstett témája és az új ember jelleme egyaránt tehetőségesen és sajátosan jut benne kifejezésre.

Bonyolult úton jutott el Eduard Bagrickij az új hős jellemének megformálásáig. A fiatal költő alkotói útjának a legelején az akmeisták modoros

verselését utánozta, saját maga igen jelentéktelen élmény és kifejezőeszköz tartalékával rendelkezve, idegen intonációkat elsajátítva, álegzotikus képeket hozott létre. A Forradalom elsőprő áramlata Bagrickijt is magával ragadta. Ezt szó szerint kell érteni, mert Bagrickij fegyverrel a kézben részt vett a polgárháborúban a vörösek oldalán. De még akkor is, ahogy maga a költő vall erről: „Még nem értettem saját életrajzom irodalomban történő felhasználásának nagyszerűségét. Könyvekből merített homeroszi alakok vettek körül, még nem léteztem az időben, csak szolgáltam neki, féltem a korszak által létrehozott szavaktól, úgy véltem, hogy azok nem összeegyeztethetők a költői lexikával. Azután úgy éreztem, hogy az idő és a munkám eltávolodtak egymástól. Két vagy három évig egyáltalán nem írtam. Dolgoztam kultúr-szervezőként, előadóként, újságíróként, mindent csináltam, amit csak lehetett, hogy meghalljam az idő hangját, és amennyire erőmből telik beűzzem az időt a verseimbe.” A költő megtalálta témáját és a hőseit. A hőstettek romantikája még azokban a költeményekben felszínre került, ahol szó se volt a polgárháborúról, sőt a NEP komor napjaiban is féltően őrizgette. Nem volt könnyű dolog „beűzni a versekbe az idő hangját.”

A „szürke hétköznapiak” nemcsak Aszejev számára jelentettek válságot. A NEP ellentmondásai mindenekelőtt a romantikus felfogású költők számára jelentettek erejükön felüli megpróbáltatást, kiábrándult, lankadt hangulatot váltottak ki körükben.

Persze, nemcsak a költőknél. Emlékezzünk, pl. A. Tolsztoj novelláira is, „*Vipera*”, „*Kék városok*” - amelyekben hasonló hangulat tükröződik.

Bagrickij hőse „sápadt tehetetlenségre” panaszkodik a forradalmi álom elvesztése miatt.

A „*Vers a költőről és a Romantikáról*” c. költeményében, a romantika a költőnek, aki „bátorságot és lelkesítést” kér tőle, a következőket mondja: „Üres időben élünk, Zászlók a tokokban, megrozsdásodtak a kürtök.”

A romantikus költő helyzetét a NEP körülményei között Bagrickij a kalickába zárt fülemülével hasonlítja össze (*Vers a fülemüléről és a költőről*).

Mint Aszejev, Bagrickij is ilyen esetekben rozsdá- és vörös színeket használ, sötét képeket fest, az irónia és fájdalom kevert érzéseivel beszél a korszak ellentmondásairól.

Alapjában véve ez a konfliktus — ábránd és valóság között — mintegy hagyomány a romantikus költészetben, de Bagrackij művészetében új minőségben jelentkezik. És itt nemcsak arról van szó, hogy benne jutottak kifejezésre mindazok a szorongó kételkedések és töprengések, amelyek a 20-as évek közepe táján néhány szovjet író művét áthatották, bár maga ez az egy tény is elegendő lenne ahhoz, hogy ebben a konfliktusban lássuk a viharos és bonyolult korszak tükröződését. Bagrickij számára még azzal is súlyosbodott, hogy hőse búcsút mond a felhőköntúli romantikus magasságoknak és belép az életbe. A „*Vers a fülemüléről és a költőről*”, „*Fekete kenyértől és hű feleségtől*”, „*Az éj*” c. versekben kifejezésre jutnak azok az ábrándok, a magányosságnak a fojtogató érzése és a világtól való elidegenedés, amely mind jellemző hőisére.

A világ ellenségesnek tűnik a hős számára, kibírhatatlan kegyetlennek. A hős nem ismeri el a „próza” diadalát, lázong az „cszeveszett falás” ellen. Ebben a válságban a lírai jellem új meghatározottságra tesz szert, benne a környező élet mind teljesebben tükröződik vissza. A hős jellemének zárkózottsága nehezen, de mégis leküzdhető, a hős bekerül az események viharos áramlatába. Az általános „mi”, amelyet a költők ismételtelen használtak, nem

szüntette meg a szerzői „én”-t, hanem valamilyen formában feltételezte. „Láttuk, hogy zengett a világ, saját vállainkon hordoztuk” — emlékezett Bagrickij. Ebben az értelemben Bagrickij elvből egy sorba helyezi azokat a szavakat, amelyekkel a kortársai nevében beszél és azokat, amelyek szigorúan életrajzi adatként szerepelnek.

A hős aktivitásának növekedése arról tanúskodik, hogy a költő mind mélyebbre hatol az események lényegébe. Ez pedig a maga nemében segítséget nyújt a jellem mind széleskörűbb és teljesebb kibontakozáshoz. A majdnem egyidőben írt két költemény — „*Fekete kenyértől és hű feleségtől*” és „*Beszélgés Nikolaj Dementyjevvel*” — a hős alakja a világgal, a fiatal, a merész, a türelmetlen nemzedékkel történő örömteli felolvadásban vontakozik ki. És jellemző, hogy éppen itt az élethűség nem mond ellent a magasrendű romantikának.

A hős ellentmondásos sokoldalúságában kerül felszínre belső világa, annak a „kis értelmiséginek” a világa, aki Bagrackij szavaival „ingadozik, kételkedik és nem tudja, hogy kit kövessen.” A költő művészete megmutatkozott abban is, hogy végig képes volt követni azt a bonyolult utat, amelyen végbemehetett hősének fejlődése.

Világosan kifejezésre jut ez a „*Duma Opanaszról*” c. elbeszélő költeményben, ahol a szerző alter ego-ja a főhőssé válik. Szavai, amelyeket az útról eltévelygő paraszt legényhez intéz, meghatározzák az elbeszélő költemény érzelmi hangulatát.

Ezekben a szavakban érződik a hőst, az Opanaszt, figyelmeztetni kívánó óhaj, cselekedeteinek szigorú elítélése. Az árulás felháborodott elítélése, a banditává lett „muzsik-fiú” felett érzett gyász fel-felbukkan a költemény legfeszültebb részeiben. A Bagrickij-i hős fejlődésének folyamata arról tanúskodik, hogy mind mélyebben hatol be a költő a valóságba. Kezd eltűnni a hősnek a múlt romantikus költészetéből megmaradt individualizmusa. Mind erőteljesebben tükröződik a forradalom adta új az emberábrázolásban.

Tehetségének, világnézetének, művészi módszerének megfelelően hozza létre a költő azt a hőst akinek ki kell fejeznie világérzetének sajátosságait. A hős evolúciója, miközben magának a költőnek az evolúcióját tükrözi, ugyanakkor kifejezi a korszak fejlődésének tendenciáit egy tipikus képviselője sorában és értelmezésében.

Az ember alakja az irodalomban — ez leginkább a mi korunk hősének keresése. És az irodalomban létrejött új, leggyakrabban abban a művészetben jelentkezik, amellyel a költő a kor hősének alakját teremti meg.

A szovjet költészet és benne Aszejev és Bagrackij legnagyobb jelentősége éppen abban áll, hogy megteremtette az új, a forradalmi korszak hőseit, a mi korunk hőseit.

BOTKA FERENC

A SZOVJET PRÓZA FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE A HÚSZAS ÉVEKBEN

Az emberiség történetében nincs rá példa, hogy rövid félévszázad leforgása alatt annyi mélyensodró esemény és annyi történelmi jelentőségű változás következzen be egy nép életében, mint a 19. század utolsó és a 20. sz. első negyedében — Oroszországban. A múlt század hetvenes éveiben az ország

még a feudális állam képét mutatta. A polgári formák alig észrevehetően húzódtak meg a fejlődő városokban, s a kapitalizmus kezdetei még nem léphettek versenyre a feudális tendenciákkal. A tőkés gazdálkodás megerősödése és előretörése hozzávetőlegesen a századforduló táján következett be. A polgári életformák azonban jóformán még gyökeret sem eresztettek, a történelem máris tovább lépett. A győztes szocialista forradalom mindent elsöprő harcai szét-törték a társadalom korábbi struktúráját, s miután visszaverték a külső beavatkozókat, rövid néhány év alatt megteremtették annak a lehetőségét, hogy az ország hozzáláthasson a szocializmus gazdasági és kulturális feladatainak a megoldásához.

A történelmi mozgásoknak ez a koncentrált dinamikája természetesen visszatükröződött az orosz irodalom, az orosz próza történetében is. Rövid fél évszázad alatt példátlan mértékben felgyorsult a művészetek fejlődése. Még élnek a 19. század nagy realistái, de már kortársaiknak mondhatják a szimbolizmus, a szecesszió, a naturalizmus, sőt az expresszionizmus képviselőit. A forradalmi rohamban a művészeti élet élére törnek a baloldali avantgard, a futurizmus hitvallói, s csupán néhány év telik el, máris porondra lépnek a legújabb irányzat, a konstruktivizmus úttörői. A történelmi fejlődés e nagyfokú sűrítettsége élesen vetette fel a művészet, az irodalom alapvető kérdéseit, mindenekelőtt a művész és a társadalom viszonyát. A társadalmi változások e kiélezett tempója kikerülhetetlenül állásfoglalásra készítetett minden alkotót, nyilvánvalóvá tette a művészek társadalmi jellegét és szerepét; az írás, az irodalom közüggé vált, amelynek akarva-akaratlan politikai jelentősége és küldetése lett.

Rövid felszólalásunk keretében lehetetlen áttekinteni és — akár csak vázlatosan is — összefoglalnunk az egész orosz művészet, s ezen belül az irodalom e bonyolult mozgásának teljes problematikáját. Korreferátumunkban ezért egy kisebb témakör: az orosz próza forradalom utáni fellendülésének és későbbi sorsának néhány mozzanatára szeretnénk rámutatni, amelyek szerves összefüggésben vannak az orosz irodalom koncentrált fejlődési tempójával és annak egyik legfőbb következményével, a művek kikerülhetetlen társadalmi, illetve politikai szerepével. (S hogy tovább szűkítsük a kört, a prózán belül is csak azokkal a művekkel és jelenségekkel foglalkozunk, amelyek eleve konstruktív szándékkal születtek: előhírnökei és úttörői kívántak lenni az új szocialista irodalom kibontakozásának.)

A forradalmat, illetve az intervenciók visszaverését követő években az orosz próza rendkívül gazdag és sokszínű felvirágzása következett be. A gigantikus méretű társadalmi mozgások vonzása szinte kivétel nélkül mindenkit magával ragadott és állásfoglalásra alkotásra készítetett. A téma: a forradalom adott volt, de ennek a közös témának az ábrázolására a legkülönbözőbb szemléletű és stílusú alkotók vállalkoztak.

Számos író figyelmét a forradalom mindent elsöprő dinamikája kötötte le, s ezek nagyrésze expresszionisztikus eszközökkel öntötte formába mondani-valóját. P. Dorohov, A. Maliskin és mások szaggatott nyelvezetű és a film-montázs-technikájának szerkesztési elveit alkalmazó képsorokban örökítették meg az osztályharc fegyveres összecsapásait.

Ugyanez a téma másoknál naturalisztikus formában jelentkezik. D. Furmanov, J. Libeginszkij például a hagyományos kifejezőeszközökhöz közel álló stílusban, de a harcok keménységét tényszerűen kihangsúlyozó részletekben ábrázolják a forradalom viharait.

A húszas évek elején rendkívül elterjedt volt az ún. ornamentális próza. Művelői — a forradalom népi jellegét aláhúзва — bőven merítették a népi elbeszélő művészet fordulataiból, ritmikájából. A. Jakovlevnek, Nyeverovnak — s nemegyszer I. Babelnek is — egy-egy elbeszélésében a népmese, a folklór továbbfejlesztett motívumaira bukkanunk.

A forradalom élményvilágát megjelenítő művekben azonban számos esetben találkozunk a szimbolista próza hagyományaival. Ezt tapasztalhatjuk például K. Pausztovszkij vagy L. Reiszner írásait olvasva. A. Grin elbeszéléseiben pedig valóságos szimbólumok kelnek életre, hogy meszeszerű keretben formálják meg a forradalom távlatait érzékeltető álmokat.

Jóval kisebb körben ugyan, de már szintén a húszas évek elején megjelennek az intellektuális próza első hirnökei. V. Sklovszkij *Érzelmes utazása* például a belső monológ, a „tudatáram” formájában eleveníti fel az író forradalmi élményeit. *A Zoo, avagy nem szerelmes levelek* c. rendkívül feszes szerkezetű kisregényében pedig tudatosan váltakoztatott ábrázolási síkokban vetít elénk egy filozofikus koncepciójú történetet, amely az idegenben felébredő honvágy, a forradalom ellenálhatatlan vonzását példázza.

A különféle kísérletezések között meg kell még említenünk V. Kaverin és L. Leonov néhány kisregényét, az ún. szűzsés próza emlékeit is, amelyek a formalista iskola regényelméletének a hatását tükrözik, s a magával ragadó cselekményesség megteremtését tűzték ki célul maguk elé.

De gazdag és egyre gyarapodóbb volt a húszas évek elején azoknak az íróknak a tábora is, akik a kritikai realizmus, illetve Gorkij szocialista prózájának a hagyományait folytatva közelítették a forradalmi harcok, a mindent újjá teremtő társadalmi változások ábrázolása felé. Elég, ha csupán jelzőként Fagyeev és Solohov korai elbeszéléseire, kisregényeire utalunk.

E sokféle alkotói elképzelés egyidejű virágzása és egymásmellett élése könnyen arra csábít, hogy a húszas évek szovjet prózájának fejlődését a különféle iskolák és stílusok történeteként vizsgáljuk fel. A jelenségek mélyebb elemzése azonban ellentmond ennek. A fejlődés *folyamatának* a vizsgálatából kitűnik, hogy az új szocialista próza kibontakozásának lényegét nem a külsődleges, nagyrészt stilisztikai vonatkozások összefüggéseiben kell keresnünk, hanem a mögöttük meghúzódó új szemléleti tartalmak, ábrázolási módszerek megjelenésében, illetve meggyökeresedésében. A szovjet próza fejlődésének a kulcskérdése, véleményünk szerint: hogyan, milyen utakon alakult ki az az új írói szemlélet, amely a szocialista realista művészet megteremtéséhez vezetett. E szemlélet kialakulásának problémái párhuzamba hozhatók a munkásosztály történetének azzal a korszakával, amelyben az ösztönösség maradványainak a leküzdéséért, a párt tudatos marxista politikájának a kialakításáért folyt a harc. E korszak egyik legkiemelkedőbb dokumentumában, a *Mi a teendőben* Lenin meggyőző érvekkel bizonyította be, hogy a munkásosztály korszerű világnézete és politikai programja csak úgy alakítható ki, ha az túllép a szektáns bezárkózáson és alkotó elemzését adja a kor valamennyi lényeges társadalmi jelenségének. „Aki a munkásosztály figyelmét, — írja Lenin — megfigyelőképességét és öntudatát kizárólag, vagy akár csak főleg a munkásosztályra irányítja, az nem szociáldemokrata. (1902-ből származó terminus, ma úgy mondanánk: kommunista — B. F. megj.) A munkástömegek öntudata nem válhat igazi osztálytudattá, ha a munkások nem tanulják meg, hogyan kell a lakosság *valamennyi* osztálya, rétege és csoportja életének

és tevékenységének *minden* oldalára kiterjedő materialista elemzést és értékelést a gyakorlatban alkalmazni.”

A húszas évek szovjet prózája gyakorlatilag szintén hasonló kérdések előtt állott. A probléma nem politikai, hanem művészi síkon jelentkezett: a kor olyan írói szemlélet kialakításának a szükségességét vetette fel, amely nemcsak a jelenségek felületét láttatja, hanem képes a társadalmi mozgások valamennyi vektorát felmérni és ábrázolni. Részletmegfigyelések és részizgások megformálása helyett egyre határozottabb körvonalakban bontakozott ki az egyetemes társadalomlátás igénye, amelyben a forradalom már nem csupán téma, hanem világlátás, értelmezés is.

Ha ilyen szempontból tekintjük át a húszas évek prózájának emlékeit, akkor kissé leegyszerűsítve ugyan, de nagy általánosságban a műveket a következő két alaptípusba sorolhatjuk. Az egyikben elsősorban a forradalom lobogását, a történelmi változások külső jelenségeinek leírását kapjuk, a társadalmi mozgások mélyebb analízise nélkül. A művek másik alaptípusában a forradalom már nemcsak tematikailag, hanem problémáival is jelentkezik. A mögötte munkálkodó írói szemlélet a szélesebb összefüggések megmutatására is vállalkozik.

A stílus kérdése ebben az összefüggésben másodlagossá válik. A hagyományokhoz szorosan kötődő realiztikus vagy naturalisztikus mű koncepciója is lehet szűk, csupán a jelenségek felületét érintő, ugyanakkor az avantgard által felvetett eszközök is alkalmassá válhatnak a mélyebb és elemzőbb művek megteremtésére. Csupán néhány példára utalunk. Szerafimovics *Vasáradata*, vagy Gladkov *Cementje* kétségen kívül az imént említett, koncepciózus, az egyetemes társadalomlátás felé haladó művek közé sorolható, mégis megformálásukkor íróik bőven merítettek az expresszionista próza gyakorlatából és stilisztikai kelléktárából. Ugyanakkor számos hagyományos stílusban megírt mű, mint például Libegyinszkij *Egy hete*, is megragad a részletek leírásában, s nem érzékelteti a forradalom -- tágabb értelemben: a társadalom -- *egészének* mozgását.

A szovjet próza fejlődésének, pontosabban történetének a vizsgálatakor azonban nem mellőzhetünk egy további szempontot: nevezetesen a művek társadalmi, szociológiai funkcióját. A forradalom utáni időszakban minden eddiginél élesebben vetődött fel az irodalom tudatformáló, politikai szerepe. Ennek következtében története nem szakítható el a „fogyasztástól”, az olvasóktól, illetve a „fogyasztók”, az olvasók ízlésétől, kulturális igényeitől.

Ebből az aspektusból vizsgálva a szovjet próza kibontakozásának útjait, feltétlenül rá kell mutatnunk azokra az összefüggésekre, amelyek az irodalom új és új jelenségei s az országban kibontakozó kulturális forradalom, az új szovjet kultúra jellege között keletkeztek.

Lunacsarszkij a következőképpen jellemezte egyik, 1932-ben, Bécsben tartott előadásában az újonnan alakuló kultúrát:

”Az országunkban jelenleg keletkező kultúra természetesen szocialista kultúra. Ami azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy eléri azt a kultúrfogalmat, amely a teljes szocializmusnak felel meg.

A római katolikus egyház misztikus különbséget tesz az ecclesia militans és az ecclesia triumphans között. Ugyanezt kell teljesen realiztikusan tennie a szocializmusnak is! Nemcsak a burzsoázia uralma alatt, de a politikai forradalmat követő első években is, merőben különbözik a szocialista mozgalom jellege attól a jellegtől, mely a megteljesedett szocializmus sajátja

lesz. A két jelleg között egység és megfelelés áll fenn, csak dialektikusan kell felfogni azt! Az egységesség: az út és a cél.

Jelenleg az erők legnagyobb megfeszítésével és szüntelen harcban a szocializmus felvirágoztatásának előfeltételeiért folyik a munka. Sok tekintetben ellentétben látszik állni az, amit a harcos szocializmus követel attól, ami a győzelmes szocializmusnak felel meg. Így például az osztálytalan, tervszerűen szervezett társadalomnak, vagyis az eljövendő szocializmusnak fő elve a minden embert egyesítő szeretet lesz. Ezzel ellentétben a legélesebb osztályharc teszi a keletkezésben levő szocializmus alapelvét. Marx és Lenin szerint is az osztályellentétek bármely elhomályosítása a legnagyobb bűntett.”

Majd másutt:

„Az a kultúra, mely a kulturális forradalom lezárása után, mint a proletariátus társadalmi forradalmának gyümölcse előáll, sok tekintetben öncél lesz. Minden mű, minden cselekvés, minden pillanat önmagában lesz szép, és bizonyos tökéletes és megteljesedett örömmel az érzését fogja tudni kívánni. A jelennek, vagyis a harcos szocializmusnak kulturális vívmányai nem lehetnek ilyen jellegűek. Ellenkezően: önmagukon kívül még más célt is kénytelenek szolgálni. Nem a győzelem gyümölcsei, de a győzelmet előkészítő jelenségek.”

Az elmondottak, úgy véljük, kimerítő magyarázatát adják annak, hogy a húszas évek sokszínű virágzását miért váltotta fel a következő évtizedben a szovjet próza meglehetősen uniformizálása. Minthogy az irodalom s azon belül is, mint a legközérthetőbb és politikailag a leghasználhatóbb műfaj: a próza — „önmagán kívül még más célt is kénytelen volt szolgálni”, — e szolgálat közben kénytelen volt erősen alkalmazkodni az uralkodó közízléshez. (S tegyük hozzá: ezt az alkalmazkodást számos adminisztratív intézkedés is szorgalmazta.) Mindez gyakorlatilag azt eredményezte, hogy a húszas évek nem egy jelentős műve ellenére, amely szemléletesen bizonyította, hogy a 20. század új művészi vívmányainak számos eleme szervesen beilleszthető a szocialista irodalomba, a későbbi évtizedek során az avantgardista stílus-törekvések szinte maradéktalanul kiszorultak az új szovjet prózából, s a szocialista realizmus stílus eszménye a múlt századi realista hagyományokból táplálkozott.

A szovjet próza későbbi fejlődése bebizonyította ennek az állapotnak a tarthatatlanságát. Új viszonyok, új történelmi körülmények között, éppen napjainkban figyelhetjük meg a húszas évek változatos stílushagyományainak újjáéledését, a szocialista realizmus értelmezésének differenciálódását és gazdagodását.

Tovább tágul, új elemekkel bővül az írók társadalomszemlélete. Az egyetemesség igényében egyre nagyobb teret kapnak az egyén kérdései, az egyén és társadalom újfajta konfliktusai, a szocializmus problematikájának tágabb, differenciált felfogása. A kulturális forradalom korábbi szakaszainak eredményeire támaszkodva impozáns mértékben megnőtt az olvasók irodalmi kultúrája, amely egyre igényesebb, egyre kifinomultabb megformálású műveket követel.

A húszas évek kísérletezései, az útkeresések pozitív eredményei — a fejlődés újabb, magasabb szintjén — így újra eleven hatóerővé és példaképpé váltak, s termékeny ösztönzést adnak a szovjet próza további kibontakozásához.

II.

NYÍRÓ LAJOS

A SZOCIALISTA REALIZMUS ELMÉLETÉNEK TÖRTÉNETI ÉS ELVI PROBLÉMÁI

I.

Abból szeretnék kiindulni, hogy a szocialista realizmus a művészet egyetemes fejlődésének új történeti szakasza. Meg kell mondanom, hogy ezt a tényt gyakran szem elől tévesztjük. Mármost ebből a megállapításunkból legalább két alapvető probléma adódik. Először is az, hogy a szocialista realizmust meg kell ragadnunk a művészet általános törvényei felől. A másik feladat pedig az, hogy megállapítsuk: a művészeti fejlődés e szakaszának, tehát a szocialista realizmusnak, milyen történetileg meghatározott egyedi sajátosságai vannak. Eközben számolnunk kell azzal is, hogy szocialista realista művészetünknek ma már története, tekintélyes mennyiségű történeti anyaga van.

A művészet általános törvényei és egy történetileg feltételezett, determinált művészeti tendencia, iskola, vagy irodalmi irányzat jellegzetességei között levő különbség meghatározása mindig komoly nehézséget jelent az esztétikus és az irodalomtörténész számára egyaránt. Az utóbbi esztendőkből lezajlott marxista irodalomtudományi viták is mutatják, hogy egyes irodalmi jelenségek értelmezésében ismételten felcserélték és összetévesztették az esztétikai és az irodalomtörténeti megközelítés logikai szintjeit. Nyilvánvaló, hogy az általános esztétikai fogalom magába foglalja a művészet egészének legfontosabb jellegzetességeit és sajátosságait. A művészet esztétikai fogalmába beletartoznak a legkülönbözőbb korok művészeinek alkotásaiból elvont jegyei. Így az irodalomból Homérosz, Dante, Cervantes, Shakespeare, Rabelais, Balzac, Kafka, Joyce, Ezra Pound, Gorkij, Majakovszkij és Szolzsenyicin műveinek jegyei. Amikor a művészetnek egy konkrét történeti szakaszát kívánjuk megfogalmazni, természetesen tekintetbe kell vennünk a művészet általános esztétikai sajátosságait. Az irodalomtörténésznek feladata ugyanakkor az, hogy felfedje a műalkotásnak a kor konkrét történeti viszonyaiból eredő jellegzetességeit. Az esztétikának viszont nem feladata azokat az esztétikai sajátosságokat elemezni, amelyek egy konkrét történeti körülményhez vannak kötve, s nem nyernek a művészet fejlődése szempontjából egyetemes érvényességet. Az esztétika eszerint a művészet főbb törvényeinek kiemelése érdekében melőzi pl. a történetileg meghatározott egyedi esztétikai sajátosságokat. A szocialista realista művészetéről szólva, beszélnünk kell arról, hogy a szocialista művé-

szet miben gazdagítja, változtatja meg a művészet általános törvényeit és egyben fényt kell derítenünk a történetileg meghatározott esztétikai jellegzetességeire. Újonnan létrejövő és történetileg meghatározott esztétikai specifikumai eltérhetnek a művészet eddigi egészéből kikövetkeztetett esztétikum általános törvényeiből. Egy újonnan teremtett művet – s ez a szocialista műre is áll – nem elegendő a művészet általános törvényeinek alapján megítélni, mert hiszen az új esztétikai tény olyan esztétikai értékeket hordhat, amelyek esetleg nem mindenben egyeznek meg az esztétikum „általános törvényeivel”. Az elmondottakból máris sejthetjük, hogy a szocialista realizmus fogalmának több funkciója van. Egyrészt esztétikai fogalom, mert a szocialista realista alkotásokat a művészet egésze felől világítja meg, másrészt konkrét történeti jelenséget jelöl, azaz a szocializmus és a kommunizmus építésében vállalt szerepre utal, harmadrészt kifejezi a művészet fejlődése új perspektíváit, tehát esztétikai eszményét. A szocialista realizmusnak e három funkciója egymásba fonódik, kiegészíti és korrigálja egymást. A szocialista realizmus fogalma tehát nem időtlenül meghatározott statikus normák őrzője. Ha így volna, gátjává válnék a szocialista irodalom további haladásának. A szocialista realizmus fogalmának rugalmasnak és főképpen konstruktívnak kell lennie; lépést kell tartania az irodalom fejlődésével, segítenie kell az új törekvések kibontakozását. Ez természetes szükséglet, mert a szocialista realista irodalom egy olyan társadalom életét tükrözi vissza, amely állandó forrongásban és változásban van. A szocialista társadalom történeti változásai a művészet számára új problémákat, új tematikát, új szűzsét, új szimbólumokat s ezekkel együtt új esztétikai eszközöket is teremtenek. Ki tagadná, hogy a szovjet irodalom feladatai különbözőek voltak a kollektivizáció és a háború idején. E feladatok különbözőségei nyomot hagytak a művek tartalmi és formai összetevőin is.

Előadásomban, ha csak nagy vonalakban is, kitérek a szocialista realizmus történetének egyes szakaszaira, hogy jobban érzékeltessem, hogyan függ össze az irodalomelmélet fejlődése az irodalom változásaival.

Az Októberi Forradalom után az orosz, illetve a szovjet irodalom életében nagy változások kezdődtek. A 20-as években egymás után jelentkeztek a különböző és esetenként egymással ellenséges irodalmi iskolák, amelyek programokkal, nyilatkozatokkal, kiáltványokkal léptek az irodalmi élet porondjára. A Proletkult, a RAPP, a Szerapionov testvérek, a futuristák, a konstruktivisták és még sok más irodalmi csoportosulás más és más esztétikai megoldást keresett a forrongásban levő, az új társadalmi rendet teremtő világ jelenségeire. A forradalom utáni első tíz esztendő alatt sok értékes mű látott napvilágot, köztük Fagyjev, Fegyin, Majakovszkij, Aszejev, Pilnyak, Gladkov, Szerafimovics Furmanov, Tinyanov alkotásai. Új művészet volt ez, új művészi célokkal és új esztétikai eszközökkel. A művek érzékeltették azokat a társadalmi megrázódtatásokat, melyeknek eredményeképpen létrejött és megerősödött az új

rend. A publicisztika, a lázas gyűlések, a tömeges megmozdulások, a plakát, az ülések jegyzőkönyvei, mind-mind fontos szerepet játszottak ez idők művészetének nemcsak tematikai, hanem esztétikai eszközei alakulásában. A marxista irodalomtudomány abban az időben igyekezett megragadni az új művészi alkotásoknak ezeket a jellegzetességeit, s a maga módján támogatta az új tendencia kialakítását. Már ezekben az időkben jelentős módon előrehaladt a művészet marxista értelmezése. Igaz, hogy a marxisták ekkor „marxizmusukat” elsősorban Plehanov esztétikai nézeteiből merítették, ez azonban nem zárta ki, hogy a művészet értelmezésének számos vonatkozásában valóban marxisták lehettek. Mondhatjuk ezt például az úgynévezett szociológiai iskolával kapcsolatban. A futurizmus elméleteként lépett fel az orosz formalista iskola. S bár szemben állt és harcolt az orthodox marxista művészetszemlélettel, bizonyos vonatkozásban elősegítette a szocialista művészet egészséges kibontakozását. Az irodalomtudomány akkori vitáinak egyik középponti problémája az volt, hogy milyen szerepet és feladatot vállal a művészet a szocialista társadalom fejlődésében. A szociológiai iskola fogalmazta meg a művészet társadalmi megrendelésének elméletét. Megjegyezzük, hogy ezt az elvet vallotta egyébként Majakovszkij is. Ennek a lényege az volt, hogy az írónak, a művésznek társadalmi osztálya megrendelése szerint kell alkotnia. Ez az elv túlságosan merevnek bizonyult, túlértékelte azt a tényt, hogy a művész milyen osztályhoz tartozik. A LEF körül alakult irodalmi csoportosulás 1927-ben egy kollektív tanulmánykötetben felvetette a tényirodalom problémáját, mint-hogy az irodalomnak egy része ebben az időben fokozatosan távolodott a társadalom valós problémáitól és egyfajta esztéticizmusnak hódolt. Csuzsak élesen bírálta Gorkijt is, szemére vetette, hogy a fiatal íróknak azt tanácsolta, hogy nagyobb lélegzetű művészi alkotásokat írjanak s tartózkodjanak a naturalista leírásoktól.

Az irodalmi életben és az irodalomtudományban jelentős fordulat következett be a 30-as évek elején. Felszámolták az irodalmi csoportosulásokat, felszatták a RAPP-ot és a többi irodalmi iskolát s létrehozták a szovjet írók szövetségének egységes szervezetét. A párt 1932-es határozata és a szovjet írók I. kongresszusa (1934) meghatározott mederbe terelte a szovjet irodalom törekvéseit. Ekkor fogalmazták meg a szocialista realizmus művészetelveit is. Az irodalomtudományban is jelentős változások álltak be. A 30-as évek fordulóján felszámolták a szociológiai iskolát, valamint az orosz formalisták iskoláját. Míg a 20-as években a marxista irodalomtudósok elsősorban Plehanov örökségére és művészetelveire hagytakoztak, addig a 30-as években mintegy „felfedezték” Marx és Engelsnek a művészettel kapcsolatos kijelentéseit és megállapításait. 1938-ban megjelentek Leninnek a művészettel kapcsolatos tanulmányai és nyilatkozatai. 1933-ban megindult a *Lityeraturnij Kritjickij* c. folyóirat, melynek feladatául a marxista irodalomelmélet alapjainak lerakását tűzték ki. Ebben a munkában kimagasló szerepet játszott Mihail Lifsic, Ivan

Vinogradov és Lukács György. Ez idő tájt teremtették meg a nagy realizmus koncepcióit. A szocialista realizmus fogalom megalkotása és törvénnyé emelése után az irodalomtudósok, az esztéták a fogalom értelmezésére tértek rá. Eleinte a szocialista realista művészetet egy egységes stílusnak fogták fel. Kirpotyin a Voproszi Lityeraturi 1967. 5. számában közölt visszaemlékezésében írja, hogy a Szovjet Írószövetség létrehozásáért felelős szervezőbizottság tagjai egyhamar arról győződtek meg, hogy a szocialista realizmus stílusként való felfogása túl szűk és ezért káros hatású a művészet fejlődésére. Ezt írja: „Amint ezt megértettük, a szervező bizottság leszögezte: a szocialista realizmus nem stílus, hanem művészi módszer. A szocialista realizmus a művészet és valóság viszonyának egy meghatározott fajtája, amely képes létrehozni különböző stílusokat és teljesen új esztétikai kifejezőeszközöket.” Ebben az időben több könyv is megjelent a stílus és a művészi módszer kérdéséről. Csak néhányat említek: Joffe: *Kultúra és stílus*, 1928. Szkrjabin: *A stílus értelmezéséről*, 1929, I. Vinogradov: *A művészi módszer problémája* 1931, Mácza: *Az alkotói módszer és a művészeti hagyomány*, 1933. A művészi módszer azért jelentett előrelépést, mert több stílus létét szavatolta. A módszer kérdése középpontba állította az író világszemléletét, s ezzel együtt a szocialista realista művész pártos viszonyát és magatartását a szocialista társadalomhoz. A művész világnézetének elemzésekor az esztétikusok, és az irodalomtörténészek gyakran hivatkoztak Engels megállapításaira a realizmusról és a tendenciózusságról, Lenin cikkeire, elsősorban a *Pártszervezet és pártirodalom* címűre és Tolsztojról írott tanulmányaira. Széles körben elterjedt az az elmélet, mely szerint a realizmus leküzdheti az író reakciós ideológiáját, politikai szemléletét. Az irodalomtudósok két táborra oszlottak e kérdés megítélésében: az egyik oldalon álltak a blagodariszti (blagodarja: által, révén) ők azt vallották, hogy a világnézet segíti az írókat a valóság művészi visszatükrözésében. A voprekiszti pártiak (vopreki: ellenére) viszont azt tartották, hogy a realizmus legyőzheti az író reakciós világnézetét, azaz az író reakciós világnézete ellenére tükrözi helyesen a valóságot. A voprekiszti-k táborában találjuk Lukács Györgyöt is.

A 30-as évek folyamán a személyi kultusz dermesztő hatása korán érintette az irodalmat és az irodalomtudományt is. Tévesnek tartjuk azonban azokat a megállapításokat, amelyek ezt az időszakot teljességgel meddő korszaknak nyilvánítják. Ugyanis ebben az időben születtek Solohov *Csendes Donja*, Katajev *Hajrá-já*, Makarenko *Új ember kovácsa*, Maliskin *Isten háta mögötti emberek*, Tvardovszkij *Ne keresd országát*, Alexej Tolsztoj *Nagy Pétere*. A személyi kultusz törvénytelenégei mégis keményen sújtották az írókat meg az irodalomtudósokat egyaránt. Gondoljunk egyes világnagyságú művészek: Babel, Szergej Tretyakov, Mihail Kolcov, Mandelstam és mások tragikus sorsára. Az irodalomtudósok közül a személyi kultusz törvénytelenégeinek áldozatai voltak Pereverzev, Csukovszkij, Okszman, Voronszkij, Gorbacsev, Zsirmunszkij és mások. Ez a represszió természetesen kihatott a művészetszemléletre is.

A művészi eszközök skálája erősen leszűkült, egy sor művészi jelenséget elméletileg kizártak a művészetből.

A II. világháború után ugyan fellendülés volt tapasztalható a szovjet irodalomban és irodalomtudományban, de ekkor a személyi kultusz dogmatikus művészetszemlélete még erősebben éreztette hatását. Emlékszünk még arra a kampányra, amelyet a Zvezda és Leningrád című folyóiratok ellen indítottak. Ennek következménye lett, hogy az irodalomban fokozatosan eluralkodott a sematizmus, a konfliktus-nélküliség, a hamis idill. Eltűnt a szovjet irodalomból a szatíra és a groteszk. Arra, hogy mennyire elmélyült a szakadék a művészet és a valóság között, már a párt XIX. kongresszusa is felfigyelt. Malenkov az irodalomtól az élet szatirikus ábrázolását követelte. Kijelentette, hogy szükség van szovjet Gogolokra és Szaltikov-Scedrinekre. Mihelyt azonban néhány író kissé sötétebb színekkel ábrázolta a valóságot, nyomban élesen elutasító és durván kioktató kritikában részesült. Malenkov a tipikus elvét egyenesen a politikum megnyilvánulási szférájának nevezte.

A szovjet írók II. kongresszusán Ovescskin és mások határozottan felléptek az élet hamis idealizálása ellen. A szovjet irodalomban ekkor újult meg az ocserk (tárca, riport) műfaja. Legjelesebb művelői Ovescskin, Trojepovszkij, Tyendrjakov voltak. Ennek a műfajnak azért volt sikere ekkor, mert közelebb vitte a művészetet a valóság bonyolult és reális problémáihoz, s bátrabban tárta fel a szocialista viszonyok közt fellelhető visszásságokat.

A nagy fordulat a szovjet irodalomban és irodalomtudományban a XX. kongresszus után következett be. A felszabadultabb légkörben az irodalom bátrabban nyúlt olyan kérdésekhez, amelyek a személyi kultusz idején tiltott területek voltak. 1956-ban a Novij Mir hasábjain megjelent Dugincev *Nemcsak kenyérrel . . .* című regénye. Ezt a művet a dogmatikus kritika élesen elítélte sötét, pesszimista színei miatt. Tudtommal ez volt az első olyan regény, amelyben egy pozitív hős igazságtalanul börtönbe került. Nagy port vertek fel azok a novellák és írások, amelyek a Lityeraternaja Moszkva II. kötetében láttak napvilágot. A novellák között megemlíthetjük Nagibin *Fény az ablakban* című elbeszélését. A kötetben megjelent egyébként Ehrenburg Cvetajevéről szóló méltató tanulmánya is, amelyet szintén szigorúan elmarasztaltak.

Az irodalomtudományban is felélénkültek a viták, amelyek a dogmatikus művészetelmélet torzításainak felszámolását tűzték ki célul. Ez a folyamat nemcsak a szovjet irodalomtudományban, hanem a népi demokratikus országokban és a polgári országok marxista művészetszemléletében is elkezdődött. Része volt ez annak a szellemi megújulásnak, amely a XX. kongresszus után a politikában, a marxista ideológiában és a tudományokban jelentkezett. Szükségtelen kitérni részletesen a moszkvai realizmus vitára, s az azóta lefolyt polémiaikra, hiszen ezeket a magyar irodalomtörténészek már viszonylag jól ismerik.

II.

A szocialista realizmust egykor túl szűken értelmezték. Jóformán Gorkij *Anyá* című regényének esztétikai jellegzetességeit kanonizálták. Emlékszünk még Burszov *Gorkij Anya című regénye és a szocialista realizmus alapjai* című magyarul is megjelent brossurájára, amelyet a szocialista realizmus elméleti kódexeként tiszteltek. A művészet és az irodalom fogalma a XX. kongresszus után jelentős mértékben kiszélesült, ennek következtében a szocialista realizmus elmélete is új tartalmat kapott. A szovjet irodalomtudomány megingathatatlan következetességgel feltárta a szovjet irodalomnak azokat az esztétikai értékeit, amelyeket korábban a szűklátókörű művészetpolitika a nem-művészet, a nem-realizmus, illetve az antirealizmus fogalmi körébe süllyesztett. Sok olyan művészt rehabilitáltak, akik a 30-as években a személyi kultusz törvénytelenégeinek áldozatául estek. Állításunkat alátámasztja a Kardos László által szerkesztett két tanulmánykötet a szovjet irodalom köréből. A nyolc esztendővel ezelőtt megjelent *Szovjet irodalom* c. kötetben a szerzők főleg a szocialista irodalom már közismert képviselőit, vagyis a szocialista realista művészet klasszikusait (Gorkijt, Majakovszkijt, Fegyint, Gladkovot, Fagyevet) mutatták be. A nemrég megjelent II. kötet jelentős mértékben kiszélesíti a szovjet írók körét. Számunkra azért is érdekes ez a kötet, mert érzékletesen szemlélteti azt a mélyreható munkát, amelyet a marxista irodalomtudomány saját elidegeníthetetlen hagyományai feltárása terén végzett. A kötetnek *Új szovjet irodalom* a címe, s ha a gyűjtemény tartalomjegyzékébe bepillantunk, meglepődve találjuk ott olyan költők és írók nevét, akiknek költői, írói pályája immár három évtizeddel ezelőtt megszakadt. Ezek között vannak Babel, Pilnyak, Cvetajeva, Tinyanov, Ilf és Petrov, Olesa és M. Nyekraszov. (Közbevetőleg megjegyezzük, e névsorból hiányzik Bagrickij, Ahmatova, Mandelstam, Bulgakov, Kamenszkij). Vajon tévesen járt-e el a szerkesztő, amikor az új szovjet írók közé sorolta ezeket az írókat? Semmiképpen sem. A szerkesztővel egyet értünk, amikor azt írja, hogy az említett halott írók művei az új szovjet irodalomban nem érvültek el, s ma is élő és ható jelenségek. Idézzük Kardos Lászlót: „A másik csoport másképpen számít az új, a legújabb szovjet irodalomba. Ez a halottak csoportja. Azoké, akik a 20-as, 30-as években elhajoltak az akkori szovjet irodalom útjaitól, akiknek művészete — így vagy úgy — nem futotta, nem futhatta meg méltó útját. A drákói kritika, a politikai gyanú, a felelőtlen vád szorította ki őket az irodalomból, olykor a hazából, nemegyszer az életből is. Ezek az írók és költők ma mintegy feltámadnak. Frissen hatnak, valahogyan besorakoznak az újak, a fiatalok vagy a megfiatalodottak haderejébe. Ahmatova, Cvetajeva, Babel és társai élőbbek, mint valaha.”

Téves lenne azonban azt hinnünk, hogy az írók kirekesztését a szocialista művészetből minden esetben valamilyen szubjektív önkény vagy esetleg korlátoltság magyarázza. Némely író helyes értékeléséhez olyan történelmi körü-

ményre van szükség, amelyekben megfelelő távlatot nyer művészetük. Idézzünk egy példát. Cvetajeva költészetét a 30-as években a legőszintébb jóakarrattal sem sorolhatta volna be a marxista irodalmi kritika a szocialista művészet családjába. Cvetajeva ellenséges magatartást tanúsított a forradalom, a forradalmi alakulások iránt. A 20-as évek elején elhagyta a Szovjetuniót s csak 1938-ban tért vissza. Külföldi tengődése alatt az orosz emigráció becsületes részének lelki vívódásait, lelkiismeretfurdalásait, gyötrő honvágyát szólaltatta meg gyönyörűen hangszerelt lírai költeményeiben. Cvetajeva pályájának bonyolultsága és ellentmondásossága is példázza, hogy egyes irodalmi jelenségeket csak történeti vonatkozásaikkal együtt érthetünk meg.

A különböző okoknál fogva, a szocialista realizmusból korábban kiszorított művészek műveinek számbavétele jelentékeny módon hatott és hat művészetelveinkre is, hiszen a rehabilitált művészeknek olyan esztétikai alkotásait is integráljuk a szocialista realizmusba, amelyeket korábban kirekesztettünk esztétikai felfogásunkból, „formalista” vagy „dekadens” voltuk miatt. Ide sorolhatjuk elsősorban Ilf és Petrov éles satíráit, Pilnyak szüzsé és hős nélküli regényeit, Cvetajeva asszociációs költői módszerét, Olesa belső monológját. Ugyancsak nagy jelentősége volt Mejerhold, Ejzenstein és Pudovkin újraelismertetésének. Mejerhold forradalmi színháza, Ejzenstein világhírű filmjei és elméleti írásai teljes mértékben ellentmondtak a dogmatikus művészetelméletnek. Rehabilitációjukkal együtt újra érvényt kapott a korszerű színpadtechnika, a montázstechnika, a „művészi deformáció”. Nem kétséges, hogy Mejerhold és Ejzenstein írásainak újra kiadása, tapasztalataik felfrissítése a szocialista művészet elveinek kitágítását hozta magával.

A magyar marxista irodalomtudomány említésre méltó munkát végzett szocialista hagyományainak feltárása és helyes értékelés ügyében. Ma már hihetetlennek tűnik az, hogy József Attila művészetének szocialista realista voltában egykor kételkedhettek. Ugyancsak különösnek tetszik az a tény, hogy Nagy Lajos műveit, Kassák avantgardista költeményeit nem fogadtuk el szocialistának, csak azért, mert az időtlenné szerkesztett esztétikai normáknak nem feleltek meg. A magyar szocialista irodalom múltja érdekes örökségének mérlegelése szempontjából fontos hozzájárulás az Illés–Szabolcsi által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, a *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből* két kötete.

Eddig a szocialista realizmus elméletének kiszélesítését csak a szocialista művészet hagyományainak újraértékelésével hoztam kapcsolatba. Még nagyobb jelentősége van ebből a szempontból a szocialista realista művészet élő valóságának és gyakorlatának. A szovjet irodalomban nagy fellendülés tapasztalható az utolsó évtizedben. A szovjet írók és költők szakítottak a sémákkal, a mű-valósággal, a hamis idillel. E váltás nem ment harc nélkül. Ma már nálunk is ismeretesek azok a viták, amelyek fellobbantak az ún. „új hullám” költőinek, Jevtusenko, Voznyeszenszkij, Rozsgyesztvenszkij versei körül. Vihart

kavartak fel Szolzsenyicin, Kazakov, Szimonov, Panova, Ehrenburg és mások novellái, regényei. Ezekben a művekben már új élet lüktet. A szocialista ember eszménye is új értelmet kapott. A kritika egy része szenvedélyesen küzdött az új művészi törekvések ellen. A negatív viszony minden újító törekvéssel szemben a szocialista művészet fejlődését is fékezte és veszélyeztette. Az az esztétika, mely oly heves harcot hirdetett a formalizmus és a dekadencia ellen, lényegében egy új formalizmus hibájába esett, minthogy a formát apriorinak tekintette, s a formai rendellenességekből következtetett a mű tartalmi mondanivalójára; a deformált forma csak dekadenciát fejezhet ki. Másfelől szó kell, hogy essék irodalomkritikánk haladásáról is. Ha kritikánk fogalmi táráát nézzük, meglepéssel állapíthatjuk meg, hogy egyes olyan fogalmakat, amelyek tartalmuk lényeges részét elvesztették, kiüresedtek, de ennek ellenére sokáig nagy súllyal szerepeltek a kritikai köztudatban, ma már jelentőségüknek megfelelően használnak, illetve nem használnak. Ilyenek egyebek közt a népiség, a tipikus, sematikus, a pozitív hős fogalmai. Kezdjük megszokni, hogy a fogalmakat pontosabban értelmezzük, például az absztrakt, az avantgard, a modernizmus fogalmát. Nagyon tanulságos az a vita, amelyet a szocialista realizmusról tartottak nemrég a moszkvai Gorkij Intézetben. Ez a konferencia méltó folytatása volt az 1958-ban rendezett realizmus-vitának. Fő érdeme, hogy az élő művészet eredményeit próbálta számba venni és elméletileg általánosítani. Világosabbá tette a korábbi irodalomelméleti felfogás ellentmondásait. Amíg korábban a szocialista realizmust egyöntetűen a realizmussal azonosították, ma már a szocialista realizmuson belül, illetve mellett, naturalista, romantikus, szimbolista, expresszionista irányzatokat látnak. A konferencia tehát hozzájárult a szocialista realizmus sok stílusossága elvének alátámasztásához. Meg kell mondanunk azonban, hogy ez a lépés új problémákat vetett fel. Rendjén van, hogy a szocialista irodalom új stílusjelenségeit felkaroljuk. De kötve hisszük, hogy helyes lenne elméletileg ezt a stílus-pluralizmus heterogén jelenséget kanonizálni. Ez a stílus-pluralizmus természetesen ellentmond a szocialista realizmus fogalom homogén tartalmának.

Esztétikánk és irodalomelméletünk mai feladata az, hogy az eddig elért eredményeink számbavételével törekedjünk egy új elméleti szintézis létrehozására. Erre kötelez bennünket irodalmunk jelene és jövője is. Az új művészeti jelenségeket egységes fogalmú rendszerbe kell foglalnunk. Milyen jelenségekről van szó? Például arról, hogy míg korábban a szocialista realizmus elméletírói eleve lehetetlennek tartották a valóság groteszk ábrázolását a szocialista realizmusban, és az ilyen gondolatokat határozottan elvetették, ma már ez a fogalom a napi kritika fogalomtárához tartozik, és pozitív értelemben használják. (Elég itt Pándi Pálnak Örkény drámájáról írt magvas színíribírálatára emlékeztetnünk.) Egykor a totalitás elvét elengedhetetlen előfeltételnek tekintették a valóság helyes ábrázolásához. Ennek az elvnek az érvényesítése aligha nem lehetetlenné tette volna az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregény-

nek, vagy a *Rozsdatemető*nek a létrejöttét. Irodalomelméletünk egykor a tér- és idősíkok felbontását a modernizmus termékének minősítette. Ennek alapján nem születhetett volna meg Sánta Ferenc *20 órája*, vagy Jorge Semprun *Nagy utazás* című műve. Az, hogy kritikánk kedvezően fogadta ezeket a műveket, ékesen bizonyítja, hogy fokozatosan megszabadul előítéleteitől. Elmondhatjuk ezt az avantgard megítéléséről is. Néhány esztendővel ezelőtt, amikor egyes irodalomtörténészek az avantgard történeti, árnyaltabb felfogását vallották, a konzervatív kritika a marxizmus tagadásával vádolta őket. Ma már más a helyzet. Legújabbán Rényi Péter cikke a Kritikában, Szabolcsi Miklós belgrádi előadása bizonyítja azt, hogy az avantgard történeti és árnyalt értékelése nem mond ellent a marxizmus szellemének. A közérthetőség hamisan értelmezett elve sokáig elengedhetetlen kritériuma volt a szocialista műnek. A szovjet költészet „új hullámának” eredményeit a konzervatív kritika például még egy hamis közérthetőség álláspontjáról utasította el. Mi Garai Gábor Voznyeszenszkijről írt tanulmányában kifejtettekkel értünk egyet. Ő ugyanis megállapítja, hogy a költemények nyelvi és stílusbeli szabálytalanságai és törései nem feltétlenül szabálytalanságok és törések, hanem az élet új jelenségeinek és színeinek adekvát esztétikai visszatükrözését teszik lehetővé. Helyesen jegyzi meg, hogy ezeket a nyelvi és stílushibákat nem önmagukban, egyoldalúan nyelvi funkciójuk, hanem a műalkotásban betöltött esztétikai funkcióik szerint is ítéljük meg. Ide vág egy másik, korábbi vita néhány tanulsága is. A maradi stilisztika és stíluseszmény alapjáról Kovalovszky és mások élesen bírálták Fejes Endre *Rozsdatemető* című kisregényét. Szabó György rávilágított arra, hogy e nyelvészek teljesen figyelmen kívül hagyták a stílus jegyeinek esztétikai funkcióit.

Előadásomban többször említettem a szocialista realizmus elveinek kiszélesítését, kitágítását. Erre azért volt szükség, mert a konzervatív esztétika mértéktelenül leszűkítette művészetelveinket, s ezzel egyetemben a valóságnak számos jelenségeit szorította ki a művészeti szférából. Amikor tehát a szocialista realizmus elveinek kiszélesítéséről szólunk, akkor elsősorban a szocialista valóság mélyebb és igazibb művészi visszatükrözését tesszük művészetünk eszményévé. Marxista esztétikánknak konstruktívnak kell lennie, ami azt jelenti, hogy rugalmasan kell követnie művészetünk fejlődését, a művészet és a valóság viszonyának történelmi alakulását. Az új művészi alkotást ne a tegnapi esztétikai normák alapján ítélje meg, hanem a mű tartalmi és formai integrációjából s végső fokon a valósághoz való viszonyából.

A marxista irodalomelméletben új törekvéseket láttunk kibontakozni. Az imént már említett moszkvai szocialista realista konferencián Poljakov kitért a strukturalizmus kérdésére. Nem értett egyet Palijevszkij és Kozsinov teljesen tagadó álláspontjával, s helyesen jegyezte meg, hogy ma már elérkezett az ideje annak, hogy a szocialista realizmust is tanulmányozzuk szinkron

és diakron módszerekkel, azaz a szocialista művészet elemzésénél is felhasználhatjuk a strukturális eljárásokat.

Az irodalomtudomány új törekvései ma széles körben alkalmazzák az információelmélet, a szemiotika, a szemantika, a korszerű pszichológia és a szociológia vívmányait. A marxista irodalomtudomány sokáig elkerülte a műalkotások konkrét elemzését. Ma már kedvező fordulat következett be ezen a téren is. Gyarapodnak az olyan tanulmányok és értekezések, melyek egyes költemények vagy regények belső rendszerét, összetevőinek esztétikai funkcióit elemzik és értelmezik. Kolmogorov és Kondratyenko Majakovszkij verseit elemzik, de módszereik tanulságaival a szocialista realizmus általános elméletét is gazdagítják. Külföldön nagy érdeklődést tapasztaltam Fónagy Iván versfonetikai kutatásai iránt. Figyelemre méltó, hogy a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és Lengyelországban az ő műveit irodalomtudományunk jelentős eredményének tartják. Az egzakt módszerek alkalmazásában jelentős kezdetről tehetünk említést. Elsősorban József Attila verseinek Hankiss Elemér, Németh Géza és Szabolcsi Miklós által végzett strukturalista-statisztikai elemzéseire gondolunk. Módszertani szempontból Király István *Az ős Kaján* elemzése szintén igen tanulságos.

Eredményeink e téren még kezdetiek, és nem egészen oszlatják el aggályomat, hogy irodalomtudományunk a más szocialista országokban folyó irodalomelméleti kutatások eredményei mögött még elmarad. Elmaradásunkon úgy enyhíthetnénk, ha minél gyorsabban és jobban informálnánk irodalomtudósainkat a többi szocialista országban folyó kutatásokról és az egyetemi oktatásban is olyan káderek nevelését segítenénk elő, akik képesek lennének előremozdítani a korszerű irodalomtudományt.

Az irodalomtudomány korszerűsítése nem lehet öncél. Az a célja, hogy jobban szolgálja a kulturális és tudományos életünkben felmerülő problémák megoldását, szocialista realista művészetünk új törekvéseinek egységes kibontakozását.

ZOLTAI DÉNES

ELIDEGENEDÉS ÉS MŰVÉSZET

Rolf Hochhuth, az úgynevezett dokumentumdráma provokatív kérdés feltevésektől sohasem idegenkedő képviselője *Die Rettung des Menschen* cím mel egy vitaírást publikált a nyolcvanéves Lukács György tiszteletére kiadott *Festschrift*-ben. A cím csakúgy, mint az egész cikk mottószerű kiindulópontja Lukácstól származik, akinek Szolzsenyicin-tanulmánya szerint „az irodalomban a konkrét, a különös ember az elsődleges, a megformálás kiindulási és végső pontja”.

Nem itt a helye elgondolkozni azon, hogy már ez az egyszerű kijelentés is hol és hogyan korrigálja egy félreértett és félremagyarázott „ismeretelméleti” esztétika ama vulgáris koptatott tételét, mely szerint a művészetnek a „külvilág” — értsd: a magánvaló, az emberi szubjektumok tevékenységétől független valóság — tükörképeül kell szolgálnia. Most talán elég annak jelzése, hogy Lukács minden művészi forma igazi titkának a belőle kibetűzhető emberképet, a különös embert és a különös emberi viszonylatokat tartja, következésképpen az igazi művészi ábrázolás voltaképpen nagy tárgya szerinte nem a „külvilág” általában, hanem a társadalmasult természeti lényként felfogott ember, a mindenkor konkrét emberi lényeg, amely szükségképpen tettek és szenvedélyek közegében, egy emberi-társadalmi világban — saját evilágiságában — él, alakul, ölti fel különös formáit. Semmi kétség: valóban tudományos és a művészi gyakorlatot is orientáló művészetfilozófia csak ezen a társadalomontológiai alapon dolgozható ki. Úgy tetszik, mintha Hochhuth is közel járna a marxista filozófiai esztétika eme alapelvének megértéséhez, mintha az idézett kijelentéssel éppen ezért rokonszenvezne. A dráma leglényegesebb feladata szerinte is a különös ember megjelenítése, mégpedig lényeges ontológiai meghatározottságában: öntevékeny, szabad, felelős lényként.

Ezért fordul szembe „divatos főteoretikusunkkal és az ő másolóival”, a frankfurti Adorno-iskolával. Ott ugyanis az emberi személyiség feltartóztathatatlan regressziójának elméletét hirdetik; Adorno úgy véli, hogy a magas szervezetségű ipari társadalom menthetetlenül megsemmisíti az erkölcsileg autonóm egyéniséget, mivelhogy a tömegben az ember — úgy mond — nem individuum többé. Ezt látszik bizonyítani Auschwitz is, a frankfurtiak törté-

netfilozófiájának voltaképpeni ősjelensége, az emberi természet visszavételének ősképe, az emberi nemet sújtó regresszív metamorfózis nagy példázata. Mármost Hochhuth éppen itt akarja szaván fogni az Adorno-iskolát. Az ő meggyőződése szerint „az ember nem változik meg alapjaiban”, legalábbis nem olyan mértékben, hogy megszűnnének ontológiai alapmeghatározottságai. Ellenkező feltételezés esetén — írja — a gazfickóknak adnánk morális menlevelet; ők úgysis azt szeretnék elhitetni, hogy áldozataiknak már nem volt emberi arculatuk. Adorno hipotézise, amely méghozzá az úgynevezett negatív dialektikában¹ filozófiai elmélet rangjára emelkedik, voltaképpen gúnyt űz az emberi személyiségből, akarva-akaratlan az embertelenséget védelmezi. És Hochhuth szerint az adornói tételben megfogalmazódó felfogás végzetes hatással van a modern művészetek fejlődésére is. Az embernek nincs többé emberi arculata, hirdetik; s valóban, ennek az áligazságnak szellemében a mi korunkban kipusztult a realista portréfestészet, s a kipusztulás várna a realista drámára is. Ez ellen akar protestálni Hochhuth.

Adorno kései, 1967 nyarán kelt válasza látszólag védekezés: Hochhuth-hoz adresszált *Nyílt levélben* kijelenti, hogy a perdöntő kérdésben félreértették vagy félremagyarázták. Az emberi nem antropológiai regressziója, a naggyá nőtt s az egész személyiséget átható elidegenedés és eldologiasodás *factum brutum* ugyan, de nem igazolja az embertelenséget. Ellenkezőleg: szerinte éppen az az állítás, hogy az emberi lét értelmes, s az ember autonóm lény, aki a maga életét éli, és a maga halálát halja, válik objektív gúnyolódássá azokon, akik Auschwitzban elpusztultak és Vietnamban elpusztulnak. Ami pedig a Lukács idézett kijelentését illeti, az — úgymond — teljességgel történetietlen ontológián alapul: változatlan, elpusztíthatatlan emberi lényeket tételez fel. Adorno szerint Hochhuth is ennek a történetietlenségnek foglya. Holott Marxnál az individuum történeti lény, mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy kialakult, hanem abban is, hogy megsemmisül. Lukács nem látja, mert nem akarja látni, hogy a polgári éra válságával együtt válságba jut az autonóm személyiség is. Az emberiség tragédiája, hogy az elidegenedés bilincsbe veri azt a szabad individuumot is, aki még felemelhetné szavát az elidegenedett világ ellen. Ezért nem sikerülhet — hangzik a végkövetkeztetés

az emberi szabadság, ezért hiúsul meg a világ átalakítása. Ha nem is vigasznak, de józan gondolati rezümének marad a felismerés, hogy az egész történelemben egyetlen „évelő” életérzés létezik, egyetlen ontológia érvényesül: a *kétségbeesés*. A modern művészet mármost a maga avantgardista anyagával és technikájával éppen ezt a tényállást méri fel Schönbergtől Beckettig. Ha hű akar maradni realista örökségéhez, akkor éppen a realizmusról kell lemondania, amely Lukács frankfurti ellenfele szerint manapság már csupán a harmo-

¹ Vö. THEODOR W. ADORNO: *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main, 1966.

nikus homlokzat reprodukálására alkalmas, és szépítgetve elfedi a vigasztalan *condition humaine*-t.

Eddig a vita.

Aligha kétséges, hogy középpontjában a modern elidegenedés és művészeti képének értékelése áll. Nekiünk is ebben az összefüggésben kellene konkretizálnunk esztétikai koncepciókat, elméleti helyünket és gyakorlati teendőinket. De hogyan tegyük ezt? Kiindulhatnánk elméleti axiómákból, jóelőre meghatározva, hogy mit tekintünk elidegenedésnek általában, mit modern elidegenedésnek; kategorikusan megfogalmazva, hogy a művészet általában és a modern művészet különösen mit kezdhet az elidegenedéssel, mint az ábrázolás tárgyául szolgáló objektív léteennnyel, s mit azokkal az új formáláselvekkel, amelyek a modern élet tényeinek tükrözése során az egyes művészeti ágakban kialakultak és így tovább. Lehetséges, hogy az ilyen előrebozsátott definíciók jótékonyan mozdítanak elő a tisztánlátást egy olyan területen, ahol sokunk bosszúságára ma is a fogalmak és értelmezések meglehetősen konfúziója uralkodik. Én ezúttal mégsem innen, a művészetről alkotott reflexiók területéről szeretnék elindulni, hogy felfejtsem a vitatott elméleti problematika szálait. Definíciókban, irányzatok, módszerek, stílustörekvések fogalmi jellemzésében — úgy tűnik — manapság nem szenvedünk hiányt, sőt egyébként nem túl termelékeny elméleti irodalmunkban mintha máris egy különös túltermelési válság előjelei mutatkoznának. Most talán elsősorban ama gyermek érdemmel figyelmet, akit mégsem szabadna elveszítenünk a sok bába között. *Művekben* keresem, a *művészi gyakorlatból* szeretném kibetűzni a főproblémára adandó választ.

1.

Richard Wagner *Trisztán és Izoldája* immanens zenei szerkezetét tekintve igazi mikrokozmosz. Tanítani lehetne és kellene rajta, miként teremthet a művészi képzelet és kompozitorikus lelemény kisszámú motívumból, motívumcsírából, sőt topologikus ösmotívumból zárt világot, amelynek valamennyi részeleme formál-logikailag hiánytalan egységgé záródik. Igaz, a kortársak megítélése szerint ez a mű a wagneri formátlanság igazi mintapéldája, és ebben Hanslick vagy akár Nietzsche kritikája nem is teljesen megalapozatlan. A *Trisztán* valóban nem ismeri többé a nagy bécsi klasszikusok — kiváltképp Mozart — zenedramaturgiai alaptörvényét, az emberi szenvedélyvilág harmonikus megjelenítésének elvét. Ma viszont aligha lehet kétséges számunkra, hogy a romantikus zenedráma csakúgy, mint a romantikus szimfonikus költemény az emberábrázolás új, nagyszabású formarendszerét építette fel, s e rendszer mintegy *formállogikai* színvonalát nem lehet csupán a klasszikus teljesítményekhez mérni. Méghozzá ez az új mikrokozmoszteremtő struktúra —

elvileg ugyanúgy, mint a nagy klasszikusoknál — Wagnernél is jelentésszerű, jelentést hordozó egész. Titka azonban nem az emberi személyiség spontán-derűs harmóniája, mint a mozarti zenében, nem is e harmónia küzdelmes visszahódítása az emberi kapcsolatokon eluralkodó, őket eltorzító hatalmaktól, mint Beethovennél, hanem ember és világ, individuum és nem egységének fenyegető széthullása, a személyiség ama tépettsége és önelidegenedése, amelynek legelső jeleit már Hegel megfigyelte a weberi romantikus opera új zenedramaturgiájában, egyáltalán a mozartin túlhaladó kompozíciós módszerekben.

A szakirodalom már részletesen elemezte a híres első akkordot, az *Előjáték* nyitó motívumát. Összhangzattanilag egy a kromatikába áteső szextlépésről van szó; sóhajdallam, mondhatnók a zeneműkalauzok költőieskedő modorában. Ez az egyszerű zenei gesztus, éppen hangnemi tétovaságával, roppant harmóniai feszültségek hordozója lesz. Nem itt a helye annak a részletes analízisnek, amely megmutatná, miféle akadályok torlódhatnak a végső tonális feloldás útjába, hogy végtelen szekvenciahalmazok, álzáratok, alterációk, preimpresszionista színhatások és preexpresszionista harmóniai képletek micsoda buja-őserdei vegetációján dolgozza át magát az egész művet lezáró, éterivé tisztult H-dúr hármashangzat. Tény az, hogy e végső feloldás csak a mű legeslegvégén, a harmadik felvonás záróhangjaként csendülhet fel. Jelentése az adott dramaturgiai kontextusban meglehetősen egyértelmű. Ő a halál maga.

A szerelmi halál, mondhatnók megint az operakalauzok hagyományosan ízléstelen költői modorában. Valóban, az apologetikus Wagner-interpretáció mindent megtett, hogy a zenei szerkezet egészének jelképrendszerére ráépítsen egy színi hatásokban megtestesülő értelmezésre, s eufemisztikusan helyesbítse az alapstruktúra által közvetített primér ítéletet az emberről és világról. Ám a leghazugabb operai hepiend-hangulat, a legnyomorúságosabb zeneműkalauz-értelmezés sem tudja teljesen feledtetni, hogy ez a drámai zene vádirat az élet ellen, az ellen az élet ellen, amely kíméletlenül derékba tör mindenféle emberi beteljesülést. Ez a korkritika persze megőrzi a romantikus szubjektivitás világképének ismert patentjait: a magányos hőst egy allegorikusan felidézett, a közönségesség és az átlagosság anonim hatalmai által uralt külvilággal szembesíti, a Nappal világával, amelyről nem tudhatni, miért olyan, amilyen, amelyből csak a szürkesség — a köznapi filisztererkölcs, a prózai józan ész -- alig megkülönböztethető színárnyalatai észlelhetők. De Trisztán és Izolda még nem ismeri azt a bénultságot, amely például Maeterlinck – Debussy *Pelléas és Mélisande*-ját a végzet játékszereivé teszi; nekik még van erejük *tagadni*, olykor Baudelaire Sátánjára emlékeztető hangon átkot mondani az életre, amelyben a teljes és autonóm emberhez méltó élet már nem lehetséges. Még a varázssital is Izolda *akarátát* tárgyiasítja, és nemcsak az elvont fátumot, és ha a sebesült Trisztán *maga* tépi fel sebeit, ez romantikus

gesztus-voltában is több dekadens öntetszorgásnál: az őszinte kétségbeesés *nem*-jét szegezi szembe a rossz élettel. Halálukban ezért magasodhatnak űzött vádlottakból vádlókká. Szenvedélyük és pusztulásuk rajzában a romantikus drámai zene mintha az emberiség végveszélyben forgó ügyének védőjeként, az emberi teljesség szószólójaként lépne elének.

És mégis: valóban csak egy hazug színházi tradíció silányítja görögtüzes hepiend-hangulatúvá a híres szerelmi haláljelenetet? Az új Bayreuth protagonistái ezt állítják, s a háború utáni új Wagner-irodalom jó része — nálunk is éppen az antiromantikus értelmezés jogosultságának pátozával követel perfelújítást a hírhedt „Wagner-ügyben”. Szubjektíve bizonyára a legjobb szándékkal. Szeretnék a jelenkor Wagner-képét megtisztítani az évtizedek óta ráakódott romantikus szennytől, az álpátosz aranyfüstjétől, a fasisztáknak kapóra jött irracionalista mámor gőzének lecsapódásaitól. Ám minden ilyen átértelmezés mozgástere szükségképpen véges: határait kijelöli a mű maga, a mű objektív struktúrájában felidézett emberi világ jellege. Ez pedig *Trisztán* esetében korántsem olyan problémamentesen egyjelentésű, ahogyan a korszerűsített Wagner-apologetika állítja. Gondoljunk itt csak egyetlen összhangzattani jelenségre, a trisztáni harmóniarend Janus-arcára. Nemcsak arról van szó, hogy az „átmenetek” wagneri művészete olykor a modorosságig sztereotip fordulattá teszi a „kétlaki” akkordokat. Sokkal inkább az ilyen diszszonancia-gazdag hangzatok új jelentéskörzete árulkodik a forma mélyebb titkairól. Adorno ebben a tekintetben Wagnert összekötő kapocsnak tartja a két bécsi iskola, a Beethovennel tetőző első és a Schönberg-nyitotta második között. Beethovennél, de még az érett romantikában is a harmóniai kifejezés mentes az érzelmi-jelentésbeli kétértelműségtől: a konzonáns hangzat pozitív életérzést, beteljesülést idéz fel, a diszszonáns negatívát, szenvedést. Wagner viszont teljességgel szubjektív módon összetetté változtatta akkordjainak érzéstartalmát: ugyanaz a hangzat *egyszerre* fejezhet ki nála lüktető vágyat, fájdalmat, amelyet a beteljesületlenség okoz, és paradox módon örömet is, amely éppen a feszültségből, a beteljesületlenségből fakad. Adorno éppen ebben látja a diszszonancia Schönberg-követelte emancipálódásának legfőbb jelentéstan előfeltételét. „Hogy a szenvedés édes lehet, hogy az öröm léte és hiánya nem állnak mereven szemben egymással, hanem közvetítettek, azt a zeneszerzők és a hallgatók egyedül Wagnertől tanulták meg, és azután egyedül ez a tapasztalás tette lehetővé, hogy a diszszonancia az egész zenei nyelvben kibontakozzék.” Oktalanság tagadni -- s ezt a Wagnert különben éles kritikai fénybe állító Adorno sem teszi —, hogy ez a jelentésbeli sokrétűség „gazdagította a zenei kifejezés eszköztárát”, amennyiben utat nyitott egy sor modern életérzés zenei ábrázolásához. De csak az ideologikus vakság nem érzékeli, hogy az új harmóniai kifejezésértékek a *Trisztán*ban végzetes újdonságot is képviselnek. Adorno mindannyiunk elemi élményét fogalmazta meg: „Keveset fejez ki Wagner oly csábosan, mint a gyötrelem élvezetét”.

Semmi kétség: éppen ezáltal vált *Trisztán* a klasszikus polgári humanizmust visszavevő hanyatlás igazi műzsavezetőjévé. Igaz, hogy a Brecht által bírált kulinaritás elsősorban a későpolgári operai „üzemre” vonatkozik, arra a zenei műintézetre, amelynek látogatásakor kalapjával együtt józan esztét, öntudatát is a ruhatárba teheti a hallgató. Ám a seb, amely itt a dráma eszméjén esett, mélyebb, mint Trisztáné, gyógyíthatatlanabb, mint Amfortasé. A trisztáni vád szavaiban mindenkor az élvezet felhangjai vibrálnak, a Nappal elátkozása egyben himnusz az Éjszakához, amely mélyebb, metafizikaibb és csábítóbb, mint amilyen a romantikus éjszaka à la Novalis volt és lehetett. S az öntudatlanság sötét anyaölbe való visszatérés vágya természetesen előbb-utóbb elorszádlásra ítéli a hős igazi öntevékenységet, amely a drámai forma legfőbb ontológiai előfeltétele volt az antik kezdetektől a shakespeare-i és mozarti polgári virágkorig. Izolda végső szavai a Liebestod kulminációs pontján minden logikai-értelmi kontextusból kioldott himnikus-egzaltált vallomássá állnak össze, és ez a vallomás — szöges ellentétben a nagy szerelmi tragédiák fináléjával — már nem amaz emberi teljesség mellett tesz hitet, mely paradox módon éppen a katasztrófa pillanatában bizonyul győztesnek, hanem transzcendens dicsfénnel övezi, tehát legjobb szándéka ellenére igenli az elidegenedést. Itt kezdődik az Éjszaka világa, a szó legmetafizikaibb értelmében; a végső H-dúr hármass egy buddhista Nirvánát nyit meg a képzelet előtt, és e Nirvána egyben előképe a legmodernebbül berendezett Grand Hotel Abgrundnak.² Itt a leglázugóbb elégedetlenség is élvezetes-kellemetes módon, komfortosan válik átélhetővé. Igen, így igaz: a zenei forma sajátosan módosította az eredeti értelmet. Az elidegenedett világ elleni vádirat végül is megaranyozza a rossz életet.

2.

Ha most a Trisztán mellé egy másik wagneri zenedrámát állítok, *A nürnbergi mesterdalnokokat*, talán nem illet majd az a vád, hogy önkényesen hasonlítok össze heterogén művészeti jelenségeket. Végtére szorosan egymást követő testvérművekről van szó, mégpedig nemcsak kronológiai értelemben — a *Trisztán* partitúrája 1858-ban készült el, a *Mesterdalnokoké* 1867-ben —, hanem a művészi intenció alapirányát tekintve is. Ismét egy romantikus szerelem kifejlődése és sorsa tárul elénk, a hősöknek megint csak a közöny és az értetlenség filiszter-világával szemben kell érvényesíteniök érzéseiket és akaratukat, és újra felködlik a személyiséget eltorzító elmagányosodás réme. Mert Hans Sachs, az öregedő suszter, akiről ugyebár tudjuk, hogy költő is méghozzá, nemcsak a mesterdal fortélyait ismeri, hanem a köznapi világ, a történelem

² LUKÁCS GYÖRGY ironikus kifejezése, amellyel a *Die Theorie des Romans* új kiadásához (Neuwied und Berlin, 1963.) frott Előszavában a nonkonformizmus álarcát felöltő konformizmust — nem utolsósorban Adorno konformizmusát — jellemzi.

ördögi fortélyosságát is, valamint az értelmetlen világról szóló schopenhaueri *nótát*: Wahn, Wahn, überall Wahn. Testvérművekről van szó; a zenei megformálás még a szó szerinti idézetektől sem idegenkedik. A rezignált suszter-költő, aki lemond Éváról és búcsút vesz egy köznapi értelemben vett családi boldogság reményétől, a harmadik felvonás egy külön kis kamaradramájában így szól a megrendült lányhoz: Gyermekem, én tudok egy bús dalt Trisztánról és Izoldáról. És e felvonás csodálatos előjátéka, valamint maga a Wahn-monológ azt bizonyítja, hogy nagyon jól tudja e bús dalt. Semmi kétség: alkotójának szándéka szerint a mesterdalnoki világ is ugyanazon keserű tudás fájának gyümölcse, mint közvetlen elődje, a trisztáni mikrokozmosz, a tépettség, a diszharmónia, az önelidegenedés itt is, ott is az ábrázolás centrumáig nyomuló, formameghatározó léttény.

A forma legmélyebb titkát azonban itt sem lehet a belső forma, a zenei drámai alapstruktúra megértése nélkül kibetűzni. A *Mesterdalnokok* forma-organizmus valójában nem más, mint egyetlen nagyszabású polémia a trisztáni világképpel. Olesó bizonyíték lenne, ha csupán szövegekre hivatkoznék; például arra, hogy a suszter imént idézett szavai így folytatódna: Hans Sachs bölcs volt, s nem kért Marke úr boldogságából. Nem, a zene még meggyőzőbben argumentál. Zenei-formai szempontból a *Mesterdalnokok* fő sajátja a formaegész újra érzékelhetővé váló, ember-léptékű, emberi világot felidéző tagoltsága, a zenei formafolyamat visszanyert artikuláltsága. Szó sincs persze holmi hátraarcról; ez a tagoltság nem a régi számopera statikus tagoltsága többé. A forma eme titkát voltaképpen már Hans Sachs megfejtí, amikor az ifjú lovag próbadaláról így medítál: Es klang so alt und war doch so neu – ódonan szólt és mégis új volt. Az a puszta tény, hogy a drámai zene sodró árából kiemelkednek viszonylag zárt egységként funkcionáló szigetek, amelyek mégis a legszerveesebben összefüggnek egymással, máris lehetővé teszi az emberi világ valóságos típus-sokféleségének és szituációgazdagságának érzékeltetését. Mint a próbadalban, ezzel a mű egészében is *megettört a jég*: a külvilág visszakapta tavaszi színgazdagságát. A transzcendenciába oldott, allegorikus eszközökkel megjelenített Éjszaka és Nappal itt már egyazon immanens emberi szubsztancia spinozai értelmű modusaiként jelennek meg, mint Szent János-éj és Szent János-nap. Nyomukban láthatóvá válnak amaz emberi viszonylatok, amelyek a személyiség kiteljesedését előmozdítják vagy akadályozzák. Bizonyára fölösleges itt a jól ismert zenei drámai cselekmény részletes elemzésével bizonyítani, hogy mindaz visszahat az egész opera emberképére. A drámai hős most társadalmiságával együtt emberi autonómiáját is visszakapja: tagadásában, sőt lázadásában is egy emberi tettekből és szenvedélyekből összeálló, dinamikusan mozgékony közösség tagja maga is. Hans Sachs esetében ez egészen kétségtelen; a schopenhaueri szellemből született Wahn-monológ példázata lehetne annak a metamorfózisnak, amelynek során a zeneileg is szuggesztíven megjelenített magány, az

„abszurd” világtörténelem-sugallta kétségbeesés visszájára fordul: átfordul a citoyen életérzésbe, a közösségért öntevékenyen cselekvő egyéniség élet- és világigénlésébe. És a trisztáni világ visszavétele tűnik szemünkbe ott is, ahol a művészi szándék szerint a legközvetlenebb a kapcsolódás: az egész világ ellen harcolni kénytelen szerelmi szenvedély rajzában. Hadd utaljak arra a mélyértelműen költői jelenetre, amely voltaképpen az egész későromantikus-korai dekadens világfelfogás legmélyebb kritikája (vagy az lehetne, ha az operai üzem *éppen* itt nem riadna vissza a Wagner-kép romantikus sallangjainak lenyírbálásától). Az esti félhomályban Éva, a polgárlány várja szerelmesét, a próbaéneklésen kudarcot vallott lovagot, a beckmessori filiszterség áldozatát. A zene ismét trisztáni idézetekkel jelzi: egy olyan fiatal hős siet erre a találkozóra, aki a Nappal világában vereséget szenvedett. Szekvenciamenetei hitelesen idézik fel az üldözöttség érzésének teljes fenomenológiáját: kezdve az elutasítás tényének egyszerűen bosszús tudomásulvételével, folytatva a fenyegetettség érzésébe önmagát *belelovaló* magányos szubjektivitás már-már öntetszelgő egzaltációjával, végezve a szubjektíve őszinte, objektíve értelmetlen tett-pótlékkal, a *gesztussal*. Mert az értelmetlen világ elleni vádbeszéd paroxizmusában kürtszó hallatszik, s a hős lovag — az üldözöttség mámorával - kardjára csap. Egy Trisztán a polgári világban. Ám itt Wagner igazi lírai humorral szállítja le a maga valós értékére a világfájdalmas gesztust. A cselekvő szubjektivitást szembeesíti a szituációval. Éva — egyébként a *vissza-humanizált* éjszaka csodálatos holdzenéjétől kísérve — lefogja a karddal hadonászó kezét: Kedvesem, tedd félre haragod, csak az éjjeli őr kürtjét hallottad. *Lecke* ez a javából; fontosabb, mint amelyet az ifjú lovag a mesterdalnokok zenei szabályzatáról kapott. Elvileg ugyanaz a lecke, amelyben a suszter csattogó kalapácsa és harsány bibliai nótája részesíti Beckmestert, az ábrándos lelkű nyárspolgárt. A realitás, a valóságos szituáció leckéje. Itt az ember evilágisága teremti meg a típusok érték-hierarchiájának alapját; a szubjektív pátosz értékét a valósággal való szembeesítés minősíti. Végül hadd utaljak még a harmadik felvonás nagy kvintettjére. Az öt főszereplő, miután tisztázta, hol szorít a cipő, és megtanulta, hogy a látszólag prózai hétköznapi élményeiből hogyan csíholható- formálható a legköltőibb versenydal, *ad notam* Liebestod, Izolda extatikus haláldallamának modelljére énekli a *maga* himnuszát. Ámde ők az *élethez*, a *nappalhoz*, az értelmileg átvilágítható s ezért visszanyert költőiségében felragyogó világhoz énekelnek. Semmi kétség: egy fajta vallásos megrendülés hangja csendül fel itt; csak hogy a tiszteletadás tárgya — csakúgy, mint a *Varázsfuvola*, a *Fidelio*, vagy a IX. szimfónia hasonló csúcspontjain — az ember, pontosabban: az önelidegenedésen úrrá levő ember, a harmóniát és teljességet magának megszenvedő-kiharcoló emberi nem.

3.

Szívesen tennék itt pontot az elemzés végére, hogy levonjam azokat az elméleti tanulságokat, amelyeket mintha maga az elemzett anyag kínálna. Mégsem tehetem, mert máris hallok az ellenvetést: mégha igaz is, hogy a polgári kor művésze számára adva volt egy alternatíva az elidegenedés ábrázolásának módját illetően, ez még mindig csak a XIX. század alternatívája. Lehet-e úgymond, múlt századi dolgokon exemplifikálni olyan jelenségeket, mint amilyen a modern elidegenedés és művészi hatása? Én ugyan mélységes szkepszissel nézem a XIX. és XX. századnak ezt a nálunk is felkapott üresfejűdivatos szembeállítását; mintha valaki az Egyenlítőn áthaladva azt figyelné, mikor döccen a kocsi. És nagyon találónak érzem Lukács György egyik újabb írásának provokatív címét - Lob des XIX. Jahrhunderts - : végtére a megvetett múlt század nemcsak Balzacot, Petőfit és Muszorgszkijt adta nekünk, hanem Karl Marxot és a tudományos szocializmust is. Mégis, a fenti ellenvetés nem egészen alaptalan. A polgári rend természetesen attól még nem változott meg lényegi mivoltában, hogy a századvégtől kezdve a monopóliumok likvidálták a szabadversenyes formát; a tartalom mégsem maradt ugyanaz. Csakhogy az újat nem a felépítmény magasfokú absztrakcióiból, például a XX. századi új művészet bizonyos irányzatainak formaújításából kiindulva kellene megérteni, ahogyan ezt a korszerűség szónokias frázisokban és nem érvekben dúskáló védőügyvédei minálunk is képzelik, hanem pontosan ellenkező irányból: a társadalmi-gazdasági alap amaz antagonizmusából, amelyeket az emberek bizonyos ideológiai - köztük művészeti - formák között tudatosítanak és végigharcolnak.

Az elidegenedés problematikájánál maradvá; szélsőséges formái csak az imperialista-monopolista korszakban kerekedtek felül az emberi viszonylatokon, váltak az élet minden területén eluralkodó irányzattá. A kórképet persze már a XIX. századi művészet elének tárta, s e kórkép az izolációtól az eltömegesedésig, az elmagányosodástól a szellemi-érzelmi elszegényedésig terjed. Ám az elidegenedés lényegét korábban még nem kódosította el a késő-polgári korszakra jellemző manipulált ideologikus mechanizmus. Marx 1844-ben még így jellemezte az elidegenedésre való tipikus emberi reakciókat: „A vagyonos osztály és a proletariátus osztálya ugyanazt az emberi önelidegenülést képviseli. De az első osztály az önelidegenülésben jól érzi és igazolva látja magát, az elidegenülést *saját hatalmának* tudja, és benne egy emberi létezés látszatát bírja: a második osztály megsemmisülni érzi magát az elidegenülésben, tehetetlenségét és egy embertelen létezés valóságát látja benne. Ez az osztály, Hegel kifejezésével élve, a *fellázadás* a kitagadottságban e kitagadottság ellen, fellázadás, amelybe ezt az osztályt szükségszerűen űzi emberi természetének ellentmondása élethelyzetével, amely e természetnek nyílt, határozott, átfogó tagadása. Az ellentétben belül tehát a magántulajdonos a *konzerva-*

tív, a proletár a *destruktív* fél. Az előbbtől indul az ellentét fenntartására irányuló cselekvés, s az utóbbtól a megsemmisítésre irányuló cselekvés”. A monoplista korszakban is helytálló ez a jellemzés, de egy nagyon is lényeges ponton módosításra szorul. Egyrészt visszahozhatatlanul eltűnt a felszíni stabilitásnak az a látszata, amely a klasszikus korszakban még fennállott. Ezért a modern elidegenedés olyan állapot, amelyben voltaképpen senki nem érzi igazán jól magát - a vagyonos osztály és annak ideológiai képviselői sem. Az apologetikus harmónia-koncepciónak befellegzett, a cifra homlokzat már nem tudja takarni a nyomorúságos, rozoga szerkezetet. Másrészt a vezető kapitalista országokban a nyomor már nem játszik ugyanolyan mozgósító szerepet, mint amilyet a periodikus válságok között fejlődő kapitalizmusban, főként a szabadversenyességekben játszhatott. Ez a tény egyrészt az elidegenedés újabb formáit szüli, köztük a Hermann István által „a luxusban való elidegenedésnek” nevezett jelenségkomplexumot, másrészt nagyra növeli az elidegenedés leküzdhetetlenségének ideologikus látszatát.

Az önelidegenedés ilyesfajta viszonylagosan új tüneteit, az emberi lényeg visszajára-fordulásának, ellényegtelenedésének Gorgó-fejét szemléletesen tárja eléünk századunk művészete. Hadd hivatkozzam itt ismét egyedi művek formavilágából kibetűzhető jelentésekre.

Karlheinz Stockhausen a második világháború után az avantgardista zene egyik legmarkánsabb képviselője. Azok közé a fiatalok közé tartozik, akik a fasizmus istencinek alkonya után a radikális illúziófosztás igényével keresték a választ a nagy kérdésre: lehetséges-e egyáltalán művészi kompozíció Auschwitz és Hiroshima után? Ez a kérdés - érthető módon - kiváltképp foglalkoztatta azokat a német komponistákat, akik egy politikai, erkölcsi és ideológiai romvilágban néztek szembe azzal a lehetőséggel, hogy zenét írhatnak a Walhalla teljes kiégése után, zenét, amelyet mellesleg nem fog többé elfajultnak és destruktívnak minősíteni valamely mindenható walhallai germán főcenzor. Az alaphangulatot igaz, nem a cenzúramentesség nyomorúságos-negatív szabadsága határozta meg, hanem egy háború utáni nemzedék teljes kiégettsége, dezilluzionáltsága.

E probléma magva természetesen megint csak nem vadonatúj; az alapkérdés már az első világháború utáni évek expresszionizmusában megfogalmazódott. Az 1920-as évek úgynevezett Új Zenéje, mindenekelőtt a Schönberg-féle dodekafón irányzat, már eltökélt program alapján, tudatosan hadat üzent a trisztáni Verklärung-hangulatnak, a szenvedés élvezetének, egyszóval a szép látszatnak. Ez a dodekafón technika egyik legfőbb titka és értelme: új-típusú tilalomrendszerrel következetesen és tudatosan kizárni olyan összhangzat- és formarend spontán „ötletszerű” újraképződését, amely megszépítheti a rútat. Adorno szerint a radikális új zene az ember *megdicsőíttelen* szenvedéséről vall, s kánonjának alapelve a magányos ember *szorongása*. És Ernst Bloch az expresszionizmus első filozófiai plaidoyer-jében, a *Geist der Utopie*ben

ugyanarról írt, hitet téve egy olyan zene mellett, amely „meztelenül láttatja a mi rút, fekélyektől borított Énünket”.

A második világháború utáni új avantgardista nemzedék még ezt a programot is kompromisszumosnak találta, s valóban radikális illúziófosztást akart. Ezért nemcsak a Wagner nevével fémjelzett romantikus mozgalom kollektív hódolatával akart leszámolni, hanem az Én-nel, a szubjektivitással, sőt az emberi személyiséggel egyáltalán. Schönberg zenéjében megsejtette azt a — persze meglehetősen redukált — humanizmust, amelyet a dodekafon kompozíció matematikai-predeterminált sor-elve még nem tudott teljességgel visszaszorítani és elfojtani, mivel a dallami mozgás sor-elven alapuló szabályozása még mindig egy sajátos *ember*-ábrázolásnak — nevezetesen a szorongó ember ábrázolásának — eszköze maradt. Az új avantgard mindenekelőtt a zenei anyag valamennyi tulajdonságát egységes elv — a dodekafóniától átvett és továbbfejlesztett sor-elv — alapján kívánta szabályozni, Stockhausen szavával: a zenei anyag valamennyi „paraméterét” „egyetlen, egységes zenei organizációba integrálva”. Oda a szent, világnézeti művészet — megszületett az alkotói szándék szerint radikálisan dezideologizált, per definitionem „technikai” zene, amely komolyan veszi Sztravinszkijnak azt a meglehetősen frivol (de általa csak kevéssé megvalósított) ars poeticáját, miszerint a zene semmit sem fejez ki, kivéve önmagát mint rendezett időfolyamatot. Stockhausen ennek az új szeriális iskolának egyik megteremtője és mindmáig kiemelkedő képviselője.

Gesang der Jünglinge im Feuerofen című elektronikus zenei kompozíciója közvetlenül csak vokális anyagával utal a mű címében idézett mondai anyagra: egyfajta *kvázikantáta* ez a mű, amelyben egy magnetofonra felvett, majd az énekhang montázsával és remontázsával bizarr kórossá sokszorosított fiúhang társul bizonyos elektronikus zenei struktúrához. A zenei forma titka itt teljességgel azonos az adott technikai feladat titkával. A műalkotás most hiánytalanul, *monadologikusan* öntörvényű experimentummá vált. Ha a schönbergi dodekafónia matematikailag preformált struktúrákon alapult, amelyek viszont csak a dallammozgás rendjét írták elő, akkor most a szeriális rendezés kiterjed a zene összes többi „paraméterére”: a ritmikára, a regiszterekre, a dinamikára és a hangszínre is. Emellett az alapszéria különlegessége, hogy nem hagyományosan rögzített hangminőségekkel operál, hanem a beszédhang és az énekhang, a zörej és a zenei hang közötti átmenetekre épül. Végül pedig a mű „paraméterré” teszi magát a valóságos teret is, amelyben a totálisan szabályozott zenei időfolyamat előadása végbemegy: a hallgatók körül elhelyezett öt hangszóró révén szerkezet-meghatározó elemmé válik a hangzás iránya is. Mintha a komponista egyesegyedül a benne lakozó technikai démon szavára fülelne, amely a maga elé tűzött matematikai-akusztikai feladat hiánytalan, úgymond kompromisszum-mentes megvalósítását, a zenei anyag totális determinálását sugallja. Sugallatról természetesen csak átvitt értelemben beszél-

hetünk. A zeneszerző valaha köteles volt a rezidenciás kastély lakájának ruháját magára öltetni, hogy aztán később, a polgári rend virágkorában, a magányos különcök extravagáns és mégis uniform öltözkékre cserélje fel a feudális libériát. Most a hangmérnök fehér köpenyébe bújik, matematikai képleteket és grafikonokat ró a papírra, technikai feladatok megoldásán töri a fejét. Ő a *homo faber*, a Sztravinszkij által meghirdetett (de ismét csak kevésbé megvalósított) ideálja az értelmiséginek, aki csak operál valaminő anyaggal, de nem medítál, „csak dolgozik, de nem filozofál”.

Ám ez a velejéig technicista fogantatású, monadologikusan világtalan mű, ahogyan felhangzik és hallgatóira hat, éppenséggel nem nélkülöz mindenféle éthoszt és jelentést. Ez az ősi szokratészi paradigma; aki tagadja bárminő igazság létét, önmagát cáfolva mégis feltételezi, hogy legalábbis ez a kijelentése igaz. Stockhausen egyszer így nyilatkozott: „Leghelyesebb, ha az elektronikus zene csak hangzik, azaz hogy lehetőleg csak hangok és hangzatok kapcsolatát találjuk meg benne, melyek egyszerűek, minden *asszociációtól mentesek*, s azt a hitet keltik bennünk, *hogy ilyesmit azelőtt sohasem hallottunk*”. Ami ebből a *Gesang der Jünglinge*-ben megvalósult, az a negativitás elve, amely ezúttal valóban a szigorúan szeriális struktúra kánonjává vált. Ezáltal azonban — akarva akaratlan — ismét bekapcsolja egy bizonyos jelentésrend áramkörét. Kierkegaard egy alkalommal így jellemezte a szenvedés zenei kifejezésének modern paradoxonát: „Mi a költő? Boldogtalan ember, akinek ajkán sóhaja és sikoltása szép zenévé változik. S az emberek körültojongják a költőt és így szólnak hozzá: Énekelj már tovább! Másként: új fájdalom kell, hogy marcangolja a lelkedet, új szenvedéseket kell megénekelned. Sikoltani nem szabad, az szorongással töltené el az embereket. Az ének azonban, miként Phalarisz ércből öntött bikájában a lassú tűzön halálra kíntottak jajszava, amely a szellemes nyíláson át édes dallamként jutott el a zsarnok füléhez, az ének, az persze szép, azt szívesen hallgatják. És a recenzensek ítélkeznek: Így helyes, megfelel az esztétika törvényeinek”.

Nos, ennek az esztétikai tövénynek már Schönbergnél befellegzett; láttuk, hogy a dodekafón diszciplína hogyan zárja ki a szenvedés megdicsőítésének lehetőségét. Stockhausen szeriazmusa ebben a tekintetben is a dodekafón örökséget folytatja. A kompozíció címe első pillanatban megtévesztő: ama bibliai ifjak dicsőimnuszára utal, akik Dániel könyvének híres — egyébként a folklórba is átment — története szerint *megmenekültek* a kínhaláltól; s még megtévesztőbb Stockhausen egyik nyilatkozata, mely a művet kommentálva megállapítja: „ahol a zenei jelek egy pillanatra beszédnyelvvé válnak, ott a nyelv Istent dicséri”. Ha még van értelmük a szavaknak, akkor azt kellene mondanunk, hogy ez a dicsőimnusz inkább egy félelmetes hangú istenkáromlás; „minden világok legjobbjának” leibnitzi apológiája helyett schopenhaueri vízió egy abszurd világról, amelyben — most Nietzschével szólva — isten réges-rég meghalt. Stockhausen hű marad eredeti programjához: ő zenét akar, amely

„csak hangzik”, amelyben a kompozíció egyetlen értelme a zenei jelek kapcsolata, nem pedig a verbálisan istent dicsőítő szöveg, amelyben a jelkapcsolatok radikálisan aszemantikusak, „egyszeriek, minden asszociációtól mentesek, s azt a hitet keltik bennünk, hogy ilyesmit azelőtt sohasem hallottunk”. Ami ebből a programból valóban megvalósult, az a szöveghez kapcsolódó eredeti — himnikus-vallásos — asszociációk „visszavétele”, elidegenítése. A visszajára fordult himnusz azonban így az istenkáromlást asszociálja. Stockhausen ifjait a bibliai angyal, egy olyan életnek „menti meg”, amely ezerszer rosszabb a halálnál. Hangjuk ezért a Kierkegaard felidézte költőéhez hasonul. Semmi kétség: technikai feladatának megoldása során a zeneszerző ama phalariszi ércbikában gyötrődők igazi, megszépítetlen jajszavát „fedezi fel”, azokét, akik még csak a halálban sem reménykedhetnek. Igen, a jajszó itt a sikoly és a hörgés „énekébe” megy át, az emberi hang a reális térből a semmibe hull alá, denaturált hangkomplexumok olyan pokolzájába, amelyet — miként erről Thomas Mann *Doktor Faustus*ának okos ördöge oly emlékezetesen beszélt — csak eufemisztikusan ír körül ama bibliai hely, mely szerint „ott lészen sírás és fogaknak csikorgatása”. Stockhausen ifjainak éneke maga a jól szervezett értelmetlenség, minden logikai-értelmi kontextus kioldása, pokoli fájdalom *ad absurdum*; a fájdalom, amely már nem közösségi, nem személyes, még csak nem is „embertelenül”-elviselhetetlenül nagy, hanem már tárgyiasan kozmikus. Schönberg „túlélője” a *Varsói kantátában* még egy evokatív humanizmus szószólója volt: az értelmetlenül elpusztítottak nevében, egyszerre közösségi és egyéni hangon mondott ítéletet az emberellenesség erői fölött. Stockhausennél nincs többé túlélő, és képletesen szólva: a rettenetről hírt adó komponista maga sem az; kompozíciójának nemcsak tárgya, hanem kizárólagos művészi módszere is az emberi önelidegenedés. A zenei forma ezúttal egyetlen „fejlődést” ismer: az Adorno-emlegette regresszióét, a szubjektum teljes, szó szerinti ontológiai pusztulását.

Stockhausen ezzel — úgy tetszik — paradisztikusan visszautal a *Trisztán* Liebestod-jelenetére. Nemcsak a szöveg nyelvi anyagának dezintegrációjával, hanem mindenekelőtt a személyiség pusztulásának rajzában. Persze láttuk, hogy az individualitás a *Trisztánban* még nem minden harc nélkül kényszerül kapitulációra a Nappal anonim hatalmai előtt; a zenei folyamat sokat tudna beszélni erről. Ám a végeredmény mégis a fegyverletétel, amelyet hamis dicsfénnel övez, egy transzcendens megigazulás látszatával ruház fel a szenvedés élvezetét nyújtó zene. Stockhausen *Gesangjában* a modern elidegenedés, utolsó „abszurd” fázisa jelentkezik. Az ifjak előtt nincs több út, hogy — unbewusst, höchste Lust — az Éjszakába, majd egy modernül komfortos nonkonformizmus Nirvánájába meneküljenek. Beckett abszurd kulcsművének, a *Fin de partie*-nak egyik szereplője pontos szavakkal jellemzi ezt a szituációt, amikor így nyilatkozik a transzcendens vigaszról: „a túlsó világ . . . a MÁSIK pokol”. A „másik” szót az író maga emeli ki, tipográfiailag félreérthetetlenül és félre-

magyarázhatatlanul. És Stockhausen pontosan ennek a belátásnak szellemében vágja el — éppen a mű autonom technikai konstrukciójának következetes megvalósításával — a Verklärung bárminő formáját. A kapituláció itt fegyverletétel a Semmi előtt, egy olyan *condition humaine* előtt, amelyet csak sápadtan tud képzeletünk elé idézni Malaparte híres könyvének címe, a Kaputt. Mert most az ember maga kapitulált: feladta emberi lényegét. Önelidegenedése most már irreverzibilis, teljes és végleges eldologiasodás. Beckett *Fin de partie*-jét értelmezve Adorno találóan jellemzi a *Gesang* világképét is: „A remény kicsúszik a világból, visszatér oda, ahonnan útjára indult, a halálba”.

Ebben az értelemben a *Trisztán* igazi párdarabja Stockhausen abszurd kantátája: a formavilágából kibetűzhető éthossztartalom sokkal inkább rokonítja XX. századi nihilisztikus paródiájával, mint azzal a humanista ellenképet nyújtó paródiával, amellyel a közvetlen testvérmű szolgált.

4.

Am ugyanakkor a *Mesterdalnokok* humanista képlete, tehát a valóságos oppozíció sem hiányzik sok gyötrelmen átment korunkból. Már utaltam *Varsói kantátájára*, és még több joggal utalnék Bartók már címében is ellenzéki, de mindenféle transzcendencia tagadására épülő „profán” *Kantátájára*. Ha nem is azonos színvonalon, mindkét mű ugyanazt az áttörést példázza, amelyet a *Mesterdalnokokban* felismertünk; s hogy ez az áttörés miként szüli újjá a katharzisznak — az elidegenedett privát partikularitás leküzdésének és a nem-heliségbe való félelmekedésnek — lehetőségét, arról Lukács György emlékezetes szavakkal szolt éppen a Bartók-mű kapcsán. „A Cantata profanát elemezve

írja Lukács —, ahol Bartók paradox és tragikus módon legmélyebb kétségbeesését formálja meg, könnyen és olcsón lehetne a szövegből elvontan, de elhamarkodottan arra következtetni, hogy milyen kapcsolatban állt a néppel és a természettel; de a zene itt — anélkül, hogy a szavaknak ellentmondana — mélyebbet és bölcsébbet mond ki. A szarvasokká változott fiúk énekében, akik konokul megtagadják, hogy visszatérjenek apjukhoz és anyjukhoz az életbe, tehát a mai ember létezésének ebben az elutasításában zeneileg egy igazibb vox humana csendül fel, mint a szülő vágyódó kiáltásában”. Elemzéseink sorát ezért egy olyan műnek felidézésével szeretnénk lezárni, amely egészen közvetlenül is *pendant*-ul szolgál Stockhausen *Gesangjához*, s nemcsak címében-szövegében adott műfaji alapjellegével, hanem legszorosabb értelemben vett formavilágával is testvérműve az előbb elemzett szeriális alkotásnak.

A komponista nevét még alig ismeri a hazai közönség; és a visszataszító sznobizmus, amely ájult lelkesedéssel hódol például egy számára megemészt-hetetlen Webern-mű előtt, lévén ma ez a divat és ez a sikk, s ugyanakkor finto-rog mondjuk Hanns Eisler Lenin-kantátájának említésekor, mivel azt egy

olyan művész — mellesleg: egy Schönberg-tanítvány — komponálta, aki elkötelezte magát a forradalmi mozgalomnak — nos, ez a polgári sznobizmus természetesen a kommunista Luigi Nonoért sem lelkesedik különösebben. Pedig Nono művei ma olyasfajta funkciót töltenek be a szeriális modern zenében, mint Semprun *Nagy utazása* a jelenkori regényirodalomban: avantgardista anyagon győzik le a polgári avantgard ideológiai előfeltevéseit, s megmutatják az elidegenedés modern megjelenítésének igazi alternatíváját, *A nagy utazásról* írva Almási Miklós meggyőzően mutatta ki, hogy Semprun művészi világa formailag rárimel a Beckett-féle abszurd dráma világára, ugyanakkor a legradikálisabb művészi oppozíció a beckett-i világgéppel szemben. Nono *Il canto sospeso*-ja ugyanilyen értelemben jelent nagyszabású és szenvedélyes tiltakozást a Stockhausen Gesangjának mikrokozmoszából kihallatszó mondanivalója ellen.

A mű legbensőbb formavilágában, esztétikai konstitúciójában meglevő kontraverziúra gondolok, amelynek jelentőségét csak fokozza az a tény, hogy a két alkotás nagyjából azonos időben készült (1955–56-ban). Ám ezúttal a tudatos, szó szerinti vita, az *ars poeticák* konfrontálása sem hiányzik. Nono és Stockhausen több alkalommal közvetlenül is szembesítették egymással a szeriális zene fejlődésének lehetőségére vonatkozó véleményüket. Nono egyik 1959-ben tartott vitaelőadásában jó érzékkel éppen a *következetesség* értelmezésének kérdését állította a figyelem homlokterébe; jelezve, hogy a technikai feladatmegoldás következetessége, amely a dodekafóniától a zenei anyag totális determinálásához, majd onnan vissza a kompozitorikus action gratuite Cage-féle gyakorlatához vezet a szerializmust, belső lényege szerint ellentmondásos fogalom: a kompozíciót vagy matematikai organizációvá, vagy spekulációvá változtatja, de mindkét esetben lemondással jár az értelmes, jelentésszerű, nevezetesen a hallgató hallási tudata által bejárható-elsajátítható zenei tér megteremtéséről. Úgy vélem ez a felismerés igazi kopernikuszi fordulat a szerializmus fejlődéstörténetében. Nono a művész következetességét nem egy technikai feladat öntörvényű megoldására szűkíti le, s elutasítja a modern művész „ne zavarj köreimet” magatartását. Szerinte a következetesség esztétikai fogalma magában foglalja a valóságos emberi-társadalmi viszonyok mély megértését is, vele együtt a művész igazi angazsáltságát. Ilyen módon egy következetesen társadalomelvű humanista művészi világgépnek joga és kötelessége, hogy korrigálja a technikai feladatot, hogy módosítsa a zenei anyag immanens racionalizálási folyamatát; a valóságos történelemhez, a valóságos emberi világhoz való *hűség* tehát magában foglalhatja a pusztán technikailag mégoly haladó anyagállapothoz való *hűtlenségét* is. Egyszóval az a művész következetes, aki végiggondolja a világ dolgait, s technikáját mindenkor a maga emberi-korkritikai közléseinek szükségleteihez idomítja, szemben Stockhausen alapaxiómájával, mely szerint „az anyag aktivitása” involválja az individuum passzivitását, és szemben Cage spekulatív nihilizmusával, amely

szerint „én vagyok a tér és én vagyok az idő”, tehát *valóságos* világ és *valóságos* történelem nem létezik. Nono egy ősrégi és radikálisan új elv mellett tesz hitet; a komponista társadalmi felelőssége mellett.

Mindez kulcs a *Canto sospeso* formavilágának megértéséhez. A mű vokális alapszöveve elvileg ugyanazzal a szeriális technikával készült, mint Stockhausen *Gesangja*: a vegyeskar punktuális stílusban, egyedi hangok és szótagok mozaikjával nyitja a második tétel a cappella kórusát, a cím szerint is „félbeszakadt” hangok egymásmellettségével kísérteties lidércálmot benyomását keltve. A szeriális technika ezúttal is szuggesztív kifejezője egy anonim értelmetlenségnek; a sor-elv, amely itt is kiterjed a dallammozgáson túl az időtartam, a dinamikus értékek, az instrumentális hangszínkezelés „paramétereire”, az abszurditás felidézésének szolgálatában áll. Ám a technikai következetesség most csak eszközszerű funkciót tölt be: a sor-elv alkalmazásának módja technikailag szüntelenül változik. A nyitó ütemek zenei vákuuma ilyen módon fokozatosan értelmes, hallásilag bejárható, a hallgatóra vonatkoztatott térré rendeződik. A hangok szótagokká, a szótagok szavakká, a szavak mondatokká integrálódnak, visszájára fordítva a Stockhausen-féle *Gesang* dezintegrációs meneteit; s a mondatokból érthetővé válik a mű címe értelme, a *canto sospeso*, a „félbeszakadt dal”. Nono a szöveget az antifasiszta ellenállási harc halálraítéltjeinek búcsúleveleiből állította össze, az 1954-ben Torinóban kiadott gyűjtemény alapján. Mellesleg ez a könyv Thomas Mann szép előszavával annak idején nálunk is megjelent, s nem nehéz emlékeztünkben felidézni azt a mély hatást, amelyet a legbrutálisabb embertelenség hatalmaival – és nem az elvont Semmivel – vizavi álló, acélkeményre edződő emberi nagyságnak és jellemerőnek ez a megrázó dokumentuma belőlünk is kiváltott. A szigorú zenei struktúra, amelybe Nono a szövegek izzó gondolati-érzelmi anyagát öntötte, persze minden, csak nem hagyományos értelemben vett „megzenésítés”, nem érzelmes kommentár. Ugyanakkor a *Canto sospeso* elutasítja a szöveghez való viszonyt, azt az értelmezést is, melyet Schönberg még a *Der blaue Reiter* híres cikkében megfogalmazott, s mely szerint a komponista számára a szöveg ugyanaz, mint a Kandinszkij által inaugurált új festészet számára a külső anyagi tárgy: „indíték” arra, hogy „fantáziáját szabadon engedje”. Nem. Nono nem engedi szabadon fantáziáját. Kantátájának vokális tételeiből ugyanaz a megkeményedett emberi arc tekint felénk, az ember arca, akinek rég kiszáradtak a könnyei, s felemeli öklét a gyilkosokra. Nono nem „fantáziál”, és nem is egy tőle függetlenül is élő-ható gondolati-érzelmi tartalmat akar „megzenésíteni”, hanem a tartalomnak éppen a leglényegesebbre redukált etikai mondanivalóját dolgozza ki az egyes levelek mondataiból. Így ugyanazt az erkölcsi szubsztanciát hódítja vissza, amely a *Nagy utazás* hőseinek morális és szellemi arculatát oly markánsá teszi.

És itt lényegesen többről van szó, mint arról az egyébként tiszta és mély együttérzésről és részvétéről, amellyel például megragadó Canti di Prigionia-

jában Dallapiccola a bebörtönzött Boethius vagy Savonarola szabadságvágyáról és halálraszántságáról ad hírt. A konstruktív szigor Nono-nál egyfelől mint szeriális technika az értelmetlen halál, a „megtörtség” elmondhatatlan borzalmának megjelenítésére szolgál, másfelől mint a belső forma, mint a szerkezet érzékelhető fegyelme feltárja az értelmetlenségen túli magasabb értelmet: a kapituláció konok elutasításának, a végig küzdött küzdelemnek értelmét. Ehhez ismét csak Semprunnál találunk igazi analógiát; Nono halálraítéltjei édes testvérei annak a franciaországi zsidó kommunistának, aki szaván fogja a „saját halálról” értekező egzisztencializmust, és nem a „zsidó halált” választja, hanem azokét, akik fegyverrel kezükben a harcosok életét élték és halálát halták. És ez a *kaputtot* nem ismerő magatartás paradox módon még a halálban is visszahódítja nekünk az élet értelmét. A zenei anyag racionális kezelése ilyen módon a *Canto sospeso*-ban csakúgy, mint ennek a maga módján ismét csak „profán” kantátának Lukács-jellemezte bartóki előképében, az emberiség nagy világtörténelmi tartalomhoz való felemelkedését, a partikularitáson úrrá levő katharizist szolgálja. A technikailag konzekvens szerializmus rendszerének bírálata és eszköz-jellegükben megőrzött elemeinek recepciója áthasonítása egy új típusú, az elidegenedéssel farkasszemet néző és vele megvívni kész humanizmus felidőzésbe nő át.

5.

Ezek után aligha lehet kitérni néhány következtetés levonása elől. A legfontosabbak ezek közül bizonyára a következők.

Először: századunkban nincs és nem is lehet igazán hiteles, nagy és hatékony művészet, amely szemet hűnyhatna az egyéniség és az emberi nem fejlődésében újratermelődő meghasonlás, az elidegenedés létténye előtt. Az elidegenedés szélsőséges formái pedig formabontó-formateremtő léttények; megjelenítésük az élet- és emberábrázolás hagyományos eszköztárának felülvizsgálatát és megújítását, az új léttartalmak művészi megjelenítésének szolgálatába állított új formálásmódok kísérletezését kívánja meg.

Másodszor: az egységes modern korstílus naiv fikciójával szöges ellentétben minden egyedi mű a maga módján *választás és szavazat*: esztétikai, világ-megjelenítő lényegéből következően *per definitionem* választ kell adnia modern korunk hamleti kérdéseire: mi az ember? mi volt, mivé lett, és mi lehetne? van-e esélye arra, hogy nemcsak a külső természetben legyen úrrá, otthonává alakítva a külvilágot, hanem önmagateremtette saját emberi-társadalmi viszonyai felett is, saját kezével kioltva minden poklok tüzeit, tevékenységével leküzdvé az emberi személyiséget elnyomó kizsákmányolás és elnyomás hatalmait, végül humanizálva saját természetét is? van-e ereje ahhoz, hogy visszafordítsa a szélsőséges-elidegenedés irányzatát s újra teljesebben és meg-

másíthatatlanul, kiharcolja-visszavegye magának az emberi lényeg legfőbb tartalmait: a teljességet, az univerzalitást, a társadalmiságot, a szabadságot, egyáltalán az emberi nemhez tartozás öntudatát? Ez előtt a kérdés előtt válnak külön a szellemek. Ennél a szavazásnál minősítik magukat a művek.

Harmadszor: önnön értelmét veszti minden művészetre vonatkozó reflexió - kritika, esztétika, irodalom-, zene-, művészettörténet -, ha a fáktól nem akarja meglátni az erdőt, s nem hajlandó tudomásul venni, hogy a műveket elsősorban nem ilyen vagy olyan stílusesszközeik rokonítják, hanem a belőlük kirajzolódó világ-, és emberkép. Nem holmi skatulyázó tipológia, de nem is mindenféle tipológia mániákus elutasítása, hanem mindenekelőtt a művek legmélyebb jelentéstartalmának vegyrokonságának - az átmenetek gazdagságával is számoló - számbavétele adhat kulcsot kezünkbe a modern művészet tudományos-elméleti feltárásához.

Negyedszer: nincs tudományos műelemzés és komolyan vehető műkritika, amely lemondhat a műalkotás valóságos strukturáltságának megvilágításáról, kiváltképpen a mű belső és külső formájának differenciált szemléletéről. Egy korszak, egy irányzat, egy életmű stílusesszközeinek, a külső forma fogalma alá foglalható technikai minőségének viszonylagos egységét csak a művészi forma problémáit semmibe vevő, sematikus és történetietlen álesztetika hagyhatja figyelmen kívül. A művészi technikának, stílusesszközöknek ez a relatív közösége keletkezhet az adott művészeti ág sajátos anyagának, egynemű közlőközegének - a zenében például az összhangzatrendnek - viszonylag autonóm fejlődéséből is, amikor például az új művészet megoldást keres olyan immanens ellentmondásokra, amelyek a régi művészet technikájának, anyagának készen kapott állapotában adóttak és megoldatlanok - így oldotta meg a dúr-moll tonalitás a modális hangsorokban rejlő ellentmondást, és így tesz kísérletet a dodekafón technika az érett tonalitásban felszínre kerülő ellentmondások feloldására. Ám a korszak, az irányzat vagy az életmű stílusesszközeinek, anyagállapotának viszonylagos hasonlósága végső soron a művek bizonyos csoportja által tükrözött objektív korprobléma relatív közösségére utal vissza; a jelentős művészeti-technikai felfedezések és általános elterjedésük az ember- és világkép történeti változásaiban gyökereznek. Éppen ezért minden stílári folytonosság, minden „korstílus“ a szónak hangsúlyozott értelmében viszonylagos. A mű mindenkor konkrét belső formája - az ábrázolás szükségleteinek megfelelően megteremtett komponálás- és tipizálásmódja - szükségképpen magához hasonítja, asszimilálja a felhasznált technikát: olyan szerves formaegész összefüggésláncolatába építi bele a stílusesszközöket, amelyben csak újszerű tartalmi kifejezőerőkre tesznek szert, a korábbi művekben birtokolt jelentéskörzetük lényegesen módosul. A tudomány azért is tudomány, mert letépi a hamis látszatok ködfüggönyét. A művészetről szóló tudománynak is meg kell látnia a formális azonosságok mögötti lényegi eltéréseket, vagy a látszólagos stílusharc mögötti tartalmi rokonságot.

Ötödször, de talán legelsősorban: a modern művészet ma válaszúton áll: vagy leteszi a fegyvert a modern elidegenedés előtt, vagy felveszi a harcot ellene. Ez azt bizonyítja, hogy az önelidegenedés kétféle, burzsoá és proletár „lereagálására” vonatkozó, korábban idézett marxi megállapítás lényegi magva a mi korunkban is érvényes. Igaz, hogy a reagálás két alaptípusa már nem a „jól érzi magát” és a „felháborodik” pólusain csapódik ki; afirmáció és negáció viszonya századunkban sokkal komplikáltabbá vált. Ám az alaptípusok mégis léteznek, s lényegük éppen az alapvető antagonizmushoz való viszony ellentétességéből érthető meg.

Az elidegenedés mai polgári lereagálása kitermelte a manipuláció változatos jelenségeit, többek között azt a mélyen hamis esztétikai alternatívát, amely szerint a „hiteles” művészetnek ma választania kell a XIX. századi realizmus formavilágához kötődő úgynevezett konzervativizmus vagy a XX. századi formavilágot – úgymond – „megalkuvások nélkül” elfogadó avantgardizmus között. És ezt a fiktív dilemmát nemegyszer a történetiség nevében terjesztik elénk. Ezt teszi lényegében az emberi nem regressziójára hivatkozó Adorno is. Ám a bevezetőben ismertetett válasza Hochhuth vitáirására aligha nem az egész manipulált gondolkodás lényegét leleplezi. Adorno szerint az egyetlen ontológia, amely az egész történelem folyamán érvényes maradt és ma is az, a kétségbeesés; az emberi szabadság sohasem „sikerült”, a világ átalakítása örökké „meghiúsul”. Aligha kell részletesen bizonyítani, hogy a kétségbeesésnek ez a végszava a legékebben szóló cáfolata annak az *igazi* történetiségnek, amely nyitott a jövő felé is, és ezért éppen nem ad semmiféle menlevelet az „ellentét fenntartására irányuló cselekvésnek”. Igaz, ezt a történetiséget Hochhuth sem tudja elméletileg következetesen magáévá tenni; interpretációja ezért a lényeges ponton elmarad a marxista Lukács állásfoglalása mögött, és kritikai korrekcióra szorul. Adornónál viszont a regresszió visszafordíthatatlanságának rögeszméje egyszerűen parodizálja a marxi értelmű történetiséget. A frankfurti filozófus negatív dialektikája így sorolja be magát a gyűlölt konzervativizmusba: ha fogcsikorgatva is, egy igent mégis csak ki kell mondania: a polgári avantgarddal együtt irreverzibilis végzetnek tekinti, tehát objektíve igenli az elidegenedést.

Másfelől a szocialista humanizmus válasza, ahogyan azt Semprun vagy Nono megfogalmazta, a legnagyobb eltökéltséggel a küzdelem programjával. Mögötte áll „az ellentét megsemmisítésére irányuló cselekvés”, a manipulált alternatívákat elutasító forradalmi praxis. Ez nem az elidegenedés élettényének a szemérmes eltakarását jelenti; éppen ellenkezőleg. A szocialista realizmus története Gorkij Anyájától Solohov Emberi sorsáig, Szolzsenyicin Ivánjáig modern hősköltemények sorozata: a hősök nemcsak az osztályellenséggel ütköznek meg, hanem azokkal az anonim hatalmakkal is, amelyek a világtörténelem során szüntelenül újratermelték egyén és nem meghasonlását. Adorno szemében a regresszió folyamata azért visszafordíthatatlan, mert az önel-

idegenedés szerint az a szabad individualitást is megrontja, amely a világot meg tudná szabadítani az eldologiasodás igézetéből. Konceptiója nem a haladásban rejlő ellentmondás kiemelése miatt hamis, hanem a gyakorlat, a forradalmi praxis mozzanatának negligálása miatt. Marx szavaival: „Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világpiacra és a korszerű termelőerőkre, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás ahhoz az irtózatos pogány bálványhoz hasonlós, aki csak megöltek koponyájából issza a nektárt.”

Ez a Marx által megjósolt nagy szociális forradalom, amely úrrá lesz a polgári kornak eredményein, s a kizsákmányolás világával együtt fokozatosan sűrűbe teszi az elidegenedést szülő okok egész komplexumát, köztük utolsónak a munkamegosztásnak az integer és sokoldalúan fejlett személyiség kialakulása útjában álló antagonisztikus formáit is, nos a világnak ez a forradalmasítása a mi korunkban még nem ért véget. Ám hogy elkezdődött, és a kerek ötven évvel ezelőtti Októberben kezdődött el, azt csak az nem látja, aki nem akarja látni. És ez az ideológiai vakság természetesen kiöli az *igazi* esztétikai fogékony-ságot is, a valóban új művészet megértésének készségét. Ebben az összefüggésben legyen szabad egy szándékosan pátoz-mentes mondattal zárni e fejtegetéseket: a modern művészet körüli vitákban a mi végső argumentumunk, marxistáké, az igazi, világmegforgató gyakorlat. Mi tudjuk és nem feledjük, hogy századunk igazi „ősjelensége” 1917 Októbere.

BODNÁR GYÖRGY

A KOMPLEX VIZSGÁLAT PROBLÉMÁI A MODERN MAGYAR IRODALOM KUTATÁSÁBAN

A sznob ízlés nyilatkozik meg és az új fráziskészlet gyarapszik, vagy az organikusan fejlődő szellemi tevékenység tágítja köreit? Ezt a kérdést bizonyára sokan felteszik, amikor szemben találják magukat az utóbbi idők egyik divatos irodalomtudományi fogalmával: a komplexitással. Ha a fogalom közvetlen előtörténetére visszapiantunk, eleve a jóindulatú válaszra szavazunk. Hiszen kronológiai előzménye az irodalomtörténeti szintéziskísérlet, a polgári irodalomtudomány modern törekvéseivel is szembenéző új elméleti munka és az összehasonlító irodalomtörténet új igényének megfogalmazása. Utólag bizonyosnak látszik, hogy e három vállalkozás egymást szülő feladatsor, ami viszont kikerülhetetlenné teszi a következtetést: a végső cél, az irodalmi jelenségek magyarázata és rendszerezése előtt szükségképpen jutunk el a komplexitáshoz mint szemlélethez és módszerhez. Én itt ezt a jóindulatú választ szeretném néhány gondolattal igazolni. Előre bocsátom, hogy nem vállalkozhatom a téma teljes kifejtésére és legtöbbször olyan példákra támaszkodhatom, amelyek csak a munkahipotézis szerepét tölthetik be, hiszen megnyugtató választ majd maga a munka ad, melynek elveit és módszereit most keressük. S azt is elismerem előre, hogy a téma gondoljai nem speciálisan huszadik századi gondok, de korszakunk deltaszerű kiszélesedése, munkánk természete, melyet a vizs-

gálándó anyag feltárásának és rendszerezésének egyidejűsége határoz meg, számunkra bizonyára gátlóbbá teszi a közös dilemmát.

A gyakorlati szükségességet könnyű bizonyítani. Közismert, hogy a hat kötetes irodalomtörténet rendszerezését érintő bírálatok főképpen a modern korszak feldolgozásának koncepcióját kifogásolták. Magunk is tudtuk — már munka közben —, hogy két kötetünk kompromisszum eredménye, s a mi leg-súlyosabb gondunk is az volt, amivel legigényesebb kritikussaink foglalkoztak: a rendszerező elv felkutatása. Azok számára, akik egyáltalán hisznek a törté-nelemben, ez az elv csak történeti lehet, tehát az időbeli összefüggések, a folyamat mutatója. Továbblépni azonban a modern korban már nehezebb. A politika- és társadalomtörténetben megmutatózó folyamat követése ugyanis kézenfekvő lenne, de szükségképpen dokumentummá degradálná a műalkotást és mérhetetlenné tenné az értéket. Az eszmetörténeti rendszerezés kevésbé feltűnő, de azonos eredményre vezetne. Természetesen, felvetődött a stílus-történeti kategóriák alkalmazása is. Itt a nehézséget már maguk a kritikai javaslatok is bizonyítják. Egyik kritikuskunk például a Nyugat hőskorát a stíliromantika korának tartja, pedig ez a kategória a nagy nemzedék történeté-ben is talán csak az indulás éveit jelölhetné, a világháború nyomán kibonta-kozó változások megnevezésére már alkalmatlan. Szabdadjuk tehát évekre a folyamatot? Ha ez kérdés a századelő irodalomtörténetében, méginkább az a két világháború közötti korszak vizsgálatában, hiszen ott a leggyakrabban emlegetett európai stílustörekvések majdnem csak egyetlen magyar írócsoport

Kassák és köre — munkásságának helyét jelölik ki a folyamatban, egyéb-ként a többi jelentős magyar író történetében csupán az előiskola szerepét tölthették be. Mindez alighanem időszerűvé teszi a kérdésfelvetést, amivel a művészettörténet, a mi tudományágunkban pedig Sötér István a *Tisztuló tükrök* előszavában már szembenézett: beszélhetünk-e egyáltalán a modern korban korstílusról, a stílustörténet kínál-e itt olyan kategóriát, amely az irodalmi folyamat valamennyi összetevőjét összefoglalja? De meg se kísérelhet-jük a választ a kérdésre, hiszen éppen a közelmúlt vitái bizonyítják, hogy ennek feltétele, a stílus fogalmának korszerű meghatározása is többé-kevésbé meg-oldatlan feladataink közé tartozik. S még nem is szoltunk néhány már kétségtelenül speciális, huszadik századi kérdéstről. Megváltozott-e az irodalom funkciója a modern korban a korábbi századokhoz képest és mik az új funkció jegyei? Hogyan tudja kikerülni a közelmúlt irodalmi kutatója az értékmérésben a kortársi szemlélő buktatóit, főleg a kordivat torzító hatását? Lehetséges-e akár társadalomtörténeti igényű rendszerezés, amikor a modern kor társa-dalomtörténete sem áll rendelkezésünkre, s csak sejtjük, hogy *A Hét* után fellépő *Nyugat* a magyar polgárság átrétegeződését is jelzi, s hogy pl. Illyés Gyula és Veres Péter egyaránt népi szellemű műve közötti különbség a dunántúli uradalmi és a hajdúsági parasztság sajátosságaiban gyökerezik? A kérdések nem a feladatokat akarják rögzíteni, csupán arra utalnak, hogy a rendszerező elv hiánya a huszadik századi kutatás nem egyetlen nehézsége. Az V—VI. kötet kompromisszuma tehát legalábbis menthető. A kompromisszum abban ismerhető fel, hogy főleg a két világháború közötti korszak ábrázolásában két szempontból — társadalomtörténeti és műfaj-történeti szempontból — rendeztük anyagunkat, miközben azok egyesítéséről kénytelenek voltunk lemondani. S a kompromisszumban sem voltunk következetesek, mert a két szempontot az anyag más-más részére alkalmaztuk, sőt a korszak nagy alkotóit kiemelve a folyamat kettémetszett képét is megcsonkítottuk. A gondokat tehát megkerül-

tük, de egyelőre sem legyűrni sem pedig feloldani nem tudtuk. Szintéziskísérletünk ezért indított el azonnal újabb szintézisalkotó munkát. Míg az Irodalomtörténet régebbi kötetei a folyamat egy-egy hiányzó mozzanatára irányították a figyelmet, addig az V--VI. kötet inkább egy-egy részlet kidolgozásával nyújt megnyugtatót és a folyamatrajzban az első kísérlet tanulságaival segíti a folytatást. Most a század korszakait külön-külön kell szemügyre vennünk s kompromisszumos szintézisünket lebontva újraépítenünk. A fentiekből nyilvánvaló, hogy ez a folytatás csak komplex szemlélettel és módszerrel vihető végig.

Mindez a közelmúlt más problémáit is feleleveníti. A szerzői monográfia műfajának egyeduralmára gondolok. Ma már talán nem olyan időszerű ennek emlegetése, mint volt néhány évvel ezelőtt, hiszen megindult a nagyobb perspektívájú kutatás is. A tanulságai azonban most láthatók igazán. Az életművek feldolgozása, szükségszerűen előzte meg az összkép áttekintését, hiszen az igazi nagy összefüggésekhez csak a kisebb összefüggések láncolata vezethet el. Kérdés azonban, hogyan állhatnak össze a kisebb összefüggések valóban láncolattá. Ez nyilván kérdés minden korszakban, de különösen az a huszadik században. Itt ugyanis az anyag méretei miatt a gyűjtés és a részletkutatás már eleve válogatás, tehát értékelés. A gyűjtő nem lehet passzív, hiszen munkája a választadást szolgálja, ami viszont eleve feltételezi a kérdést. A kérdés persze közben szükségképpen gazdagodik és bonyolódik, de aligha indulhat ki a nullpontról. Az ideális indukcio bizonyára elvont képlet. Tehát a részletek kutatója is csak akkor nyújthat hiteles képet, ha sejti a távlatokat is, ha a felfedezett kisebb összefüggésekben az összkép részét látja. A megismerésnek ez a dialektikája részben a pozitivisták monográfia átalakítását, részben pedig korszakmonográfiák, irányzatokat, műfajokat áttekintő tanulmányok létrehozását igényli. Ezt az igényt már a monográfia egyeduralmának időszakában is sokan felismerték: Czine Mihály és Szabolcsi Miklós szerzői monográfiájában például egy-egy korszakmonográfia is lappang, ami arra vall, hogy ők fontosabbnak tartották az összefüggések végigkövetését, mint munkájuk műfajának törvényeit. Persze ez kényszerű megoldás volt, s a szükségből lehetőleg ne csináljunk törvényt. A vázolt nagy igényű munka aligha fér el egyéni vállalkozások keretei között; az egyéni kutatásban szükségképpen nagy szerepe lesz továbbra is a szerzői monográfiáknak. Aggódalomra akkor van ok, ha az egész tudományág beleragad a részletekbe, s ha művelői az egyénileg is felmérhető távlatok nélkül vizsgálják. Más szóval ez a gond is olyasmit sürget, amit a komplexitás fogalmával jelölünk.

Gyakorlati gondjaink tanulságait legfontosabb elveink végiggondolása is igazolja. A történelmi tanulság ebben is segít, hiszen ma már a magyar marxista irodalomszemléletnek történelme van. Közismert, hogy ez az irodalomszemlélet a századelő szociáldemokrata kritikájában nyilatkozott meg először és nem volt mentes a vulgarizmustól, mely kizárólag a tárgyban, a pártprogramot közvetlenül szolgáló mondanivalóban látta az értéket. További útját sok belső és külső vita jelzi, míg a két világháború közötti korszakban elérkezett a nagykorúság éveire: elsősorban Lukács György és Révai József irodalmi tanulmányaihoz. Amit ők létrehoztak, annak hiánya voltaképpen kezdettől fogva látszott. Nem perdöntő, de jellegzetes példaként hadd idézzem Bíró Lajos recenzióját, Plehanov Ibsen-könyvéről, mely még 1908-ban jelent meg a Nyugatban. Ebben ilyesmit olvashatunk: Plehanov „nem a történelmi materializmus fegyvertárával akar esztétikai értékmegállapításokat végezni,

hanem a szocialista politika szigorúan ellenőrző hangján kérdezi meg Ibsen-től: tudja-e, hogy termelőeszközök államosítása a cél és egy osztályok nélkül való társadalom a jövő. Ezért tartalmatlan neki Brand felhívása. Ezért kívánja Hensel kisasszonytól, hogy a szabadságról és igazságról mondjon még egypár magyarázó szót, lehetőleg az erfurti vagy lipcei program értelmében". Valóban, később is ekörül folyik a legtöbb vita, s véleményem szerint Lukács és Révai azzal tett korszakos lépést, hogy a szocialista irodalomszemlélet alapjává a marxi ismeretelméletet tette. Lukács realizmus-elmélete nem más, mint a valóság és mű viszonyának tisztázása, amely így már nemcsak a mondanivaló társadalmi és ideológiai irányának megítélésére alkalmas, hanem az alkotás egyéb részleteinek és egészének egyidejű magyarázatára is. Hiszen ismeretelmélete szerint az anyagi-társadalmi elv nem járulékos elem, hanem az igazi megismerés feltétele, s így következménye fellelhető a kifejezés minden részecskéjében. A gyermekbetegségben gyengélkedő korai szocialista kritika látszólag szorosabb kapcsolatot talált a mű és a szocializmus között, amikor a politikumot tette mércéjévé, valójában az érintkezési felületet egyetlen pontra szűkítette le, míg az érett marxista irodalomszemlélet csak látszólag lazítja a kapcsolatot, valójában visszalépve a közös eredő ponthoz - érintkezés helyett összefüggést keres. Ezért múltja felül egyképpen az egyoldalú politikai értékelést és az irodalomszociológiát. Révai tanulmányaiban mindez már nem elvekben, hanem alkalmazásban nyilatkozik meg. De akár az elveket, akár az alkalmazást nézzük, el kell ismernünk, hogy az is, amit ma komplexitásnak nevezünk, velük kezdődött a magyar marxista irodalomtudományban. Amikor ismeretelméleti igénytel közledekek társadalom és mű viszonyához, az összefüggések szövevényének kibogozását vállalták. Igaz, Lukács Györgyöt első sorban az elméleti tisztázás vezette, Révai pedig főképpen azokat az irodalomtörténeti jelenségeket vizsgálta, melyekben társadalom és mű viszonyának szerencsés-tiszta képlete volt fellelhető. Ők tehát - tárgyuknál fogva - a komplex feladat egyikét vagy másikat vizsgálták. De szemléletük természete azonos volt azzal, amelyet ma is keresünk. Vállalnunk kell a bonyolultabb anyag bonyolultabb képletét, s nem lehetünk passzívan hűséges követők, de útjukat nem kell megtagadnunk. Művük tanulsága azonos lehet az új tapasztalatokkal: az élő marxizmus igénye szükségképpen vezet el a komplex vizsgálathoz.

Ahhoz persze, hogy ebből valóban tartalmas program legyen, még számos nehéz problémát kell megoldanunk. Mindenekelőtt marxista irodalomtudomány történeti elvét kell szembesítenünk a modern polgári irodalomtudomány ahisztorikus irányával, különben mindaz, amit manapság a strukturalizmus címszava alá sorolunk, legfeljebb filozófiai eklektizmus árán hasznosítható. (Az ahisztorikus vonásoknak ez a szembesítés ad nagyobb hangsúlyt; a teljes értékelés csak a strukturalista irányok egyik s nem általánosítható jellemzőiként foglalkozna velük.) Ismeretes, hogy a két világháború közötti magyar irodalomtudományban, a „legmodernebb” irány a szellemtörténet volt, miközben a kortársi világirodalomban már ennek reakciója formálta az új irodalomszemléletet. Az ahisztorikus iskolák az orosz formalistáktól máig a pozitivisták történetiszemlélettel, a szellemtörténettel és az impresszionizmussal szemben fellépő elégedetlenséget fejezték ki. Szerintük elődeik preconcepciókkal dolgoztak, s az összefüggések keresése közben olyan bizonyító anyaghoz folyamodtak, melyek irodalmon kívüli területekre -- a történelem, a társadalomtudomány, erkölcsstan stb. területeire -- vezettek, vagy pedig a kritikus szubjektumára bízták a megismerést. Az a tiszteletre méltó törekvésük, hogy az

irodalomtudományt az egzakt tudományok szintjére emeljék, kizárólag a szöveghez térítette vissza őket. Ez persze elvileg a teljes megértést is lehetővé teszi, hiszen szerencsés esetben a pusztán elemzésből is kiolvashatók akár a legtávolabbi összefüggések. Ekkor viszont a strukturális elemzés aligha különbözik attól az eszménytől, melyet bármely tisztességes irodalomtörténésznek követnie kell, ha a bizonyítás igényét őrizni akarja. De az ahisztórikus iskolák az abszurdum felé is nyitva tartják az utat és ha szemléletté emelik módszerüket, magát az irodalomtörténet létjogát is tagadják, s végül nem marad más számunkra, mint a nyelvi struktúra. Nem akarom ismételni azokat, akik az említett iskolákat bemutatták, csak a témám szempontjából legfontosabb tanulságokat idézem tanulmányaikból: 1. az ahisztórikus iskolák is körülbátyázzák magukat olyan elméletekkel, melyek elvileg elismerik a történelmi összefüggések létét; tehát elméletileg eklektikusak; 2. a történetük örök változást mutat, régi nézetek cáfolatát stb.; 3. gyakorlatuk nem egyszer ellentmond elméleteiknek. De mindennél fontosabbnak tartom azt a tanulságot, melyre feltétlenül figyelnie kell az irodalom marxista kutatójának. A történelmi materializmus olyan törvényeket feltételez, melyek a dolgok, jelenségek, események mögött, között húzódik meg, s nem mindig leírható, legtöbbször csak fogalmilag következtethető ki. Feltétlenül hasznára válik tehát minden olyan módszer, mely a vizsgálandó anyag jelentésének feltárását gazdagítja, hiszen tudjuk, hogy a marxizmus egyik legmakacsabb káros kísérője, a voluntarizmus a mi tudományágunkban éppen abban nyilatkozik meg, hogy valódi történelmi és társadalmi összefüggések helyett konstruált összefüggéseket kínál. A marxista történetiség és strukturális elemzés szintézisére elvileg megvan a lehetőség. Az utóbbi legjobb művelői is úgy fogják fel a „szöveget”, mint amely jelentése révén a művön kívüli világ felé is nyitott. A jelentés viszont a befogadót is feltételezi, aki asszociációi révén hozzájárul a vers határainak bővítéséhez vagy szűkítéséhez. S mivel nincs elvont befogadó, miért ne feltételezhetnénk a történelmi és társadalmi tudat asszociatív szerepét is. Karel Kosík írja „A konkrét dialektikája” című könyvében: „Az emberi tudat különbözőképződményei, amelyekben az osztályok, az egyének, a korok és emberiség végigharcoltak és tudatosították a maguk gyakorlati-történeti problémáit, az emberi tudat részeivé válnak — amennyiben kialakultak és megfogalmazódtak —, ennél fogva kész formákká lesznek, amelyekben minden individuum átélheti, tudatosíthatja és realizálhatja az egész emberiség problémáit.” Ez a tudati közkinés bekapcsolhatja a mű egyedi anyagát az objektív összefüggések rendszerébe anélkül, hogy a kapcsolat bizonyításának ára belemagyarázás lenne. Ebből persze nem szabad kényelmes önmegnyugtatót kiolvasni. A fentiekből az is következik, hogy a hangsúlyt nem a társadalom és mű összefüggésének elvont igazságára kell tennünk, hanem a kettő közötti viszony formáinak konkrét meghatározására. A lélektani vizsgálat, a befogadók szociológiája, a tudati struktúrák elemzése stb. bizonyára megfoghatóbbá teszi az eddig homályos mozzanatokat. Ezért lenne továbbvivő a strukturális elemzés és a marxista történetiség szintézisének létrehozása, mely egyben a komplex szemlélet és módszer fontos feltételét is biztosítaná. Ehhez azonban a fenti elvi problémák megoldásán túl nekünk még néhány sajátos — a magyar huszadik századdal kapcsolatos — módosítást is ki kell dolgoznunk. Erre az ahisztórikus iskolák képesise hívja fel a figyelmet. Példát az általam jobban ismert területről — a huszas évek angol kritikaelméletének történetéből — említek, de ennek a tanulsága bizonyára általánosítható. I. A. Richards, akinek elmélete a new

criticism előzményének tekinthető, fő elvét, a close reading-et akkor fogalmazta meg, amikor felfigyelt T. S. Eliot Waste Land-jének nehéz befogadására. Az akkor bonyolultnak tetsző, új utat törő vers nyilván új megközelítési és elemzés-módokat kívánt, amikor azonban Richards tanítványai a close reading elvét Shakespeare drámáira akarták alkalmazni, anyagukat akarva-akaratlan lírai költeményekké minősítették. Mutatis mutandis: a magyar költészet — még e két világháború között is, talán egészen Weöres Sándorig — *főképpen* olyan verstípusokban élt, amelyek a jelentés közvetítését már a közvetlen appercepció útján biztosítják. Ezekben is sok homályos részletet felszínre hozhat a strukturális elemzés, de az első víziót lényegében nem módosítja. Mi a szerepe itt a strukturális elemzésnek, vajon csak a bizonyítás? S mik az összetevői a közvetlen appercepciónak? Olyan kérdések, melyeknek válaszai bizonyára megóvnának bennünket az esetleges divatkövetéstől.

A történelmi folyamatnak ez a pontosabb feltárása feltételezi a nemzeti irodalmak és a világirodalom kapcsolatának megalapozottabb elemzését is. Hiszen még közelmúltunk világirodalom-fogalma is voltaképpen két régi örökségünk foglalata. Az egyiket a pozitívizmus hagyta ránk, amely parciális szemléletének megfelelően a világirodalomban csak egymás mellett élő nemzeti irodalmak — s azokon belül egyedi törekvések és művek — halmazát látta, az irodalomtörténeti összehasonlítás lehetőségét tehát a hatáskutatásra szűkítette. A másik — a szellemtörténeti — örökség abból a felismerésből nőtt ki, hogy az irodalomtudomány a pozitívizmus révén „ismeretekben gazdagodott, de a megismerésben szegényebb lett”. Általános elmélete nemcsak a nemzeti irodalmak történetét minősítette az „önnemző” szellem megnyilatkozásává: ez egyben bizonyos egyetemes vetületet is mutatott. Mindkét „történet” spekulatív konstrukciónak bizonyult. Ma is szükséges a hatáskutatás és az esztétörténeti vizsgálat, de csak mint eszköz: a nemzeti irodalmak valódi egyetemes viszonylatai akkor válnak láthatóvá, ha mindenek előtt a világirodalmi törekvések alak- és tartalomváltozását figyeljük a nemzeti társadalmak közegében. S ez az igény megintcsak a komplexitás fogalomkörébe vezet.

Ha néhány vonással fel akarjuk vázolni a magyar irodalom fordulatát az első világháború után, két, látszólag ellentétes törekvést kell kiemelnünk: egy tárgyiasabb, keményebb, racionálisabb irodalom megszületését és az avantgarde mozgalmak kibontakozását. Az előbbi Szabó Lőrinc és Erdélyi József lírájában éppúgy megfigyelhető, mint Babits „új klasszicizmus” eszményében, Halász Gábor racionalizmusában, később a népi mozgalom legmaradandóbb irodalmi ujdonságaiban, majd József Attila klasszikus szintézisében. Ez a tárgyiasabb irodalom, mely a Nyugat hőskorának szubjektív indulatú, egyéniséget felszabadító forradalmát váltotta fel, a harmincas évek közepétől kezdve megosztja a teret: megjelennek mellette a költői mítoszok, a „tündéri realizmus” termékei és az Ezüstkor nemzedékének kísérletei, melyekben révület és játék keveredett társadalmi tiltakozással. A magyar avantgarde kibontakozása éppúgy az első világháború utáni időszakra esik, mint a tárgyias irodalom új hullámának megindulása. Pedig az expresszionizmus — a magyar avantgarde legerősebb ága — attól a költői örökségtől is elfordult, mely az impressziókban és a szimbólumokban még őrzött valamit a külvilágból, költője teljesen befelé fordította tekintetét és benső fogantatású érzelmeinek kifejezésére szánja erejét. Tehát mintha a szubjektivista szemlélet végkifejeletének lennénk tanúi. Másrészt azonban az expresszionizmus szembefordult elődjével: elégedetlen volt a passzív önkifejezéssel és tettértékűvé akarta növesztetni a művet. Így alakultak

ki sajátos jellemvonásai: lágyság és diszítgetés helyett nyers hangok, puritán vonalak; dekadens véghangulat helyett izgatott újrakezdési láz; statikus világkép helyett dinamikus; esztétizmus helyett aktivizmus; a múlt helyett a jövő kultusza. Ezek a jellemvonások szorosabban kapcsolják az új tárgyias törekvésekhez, mint szemléleti elődjeihez: mindkettő a háborús, forradalmi és ellenforradalmi változások lecsapódása az ízlés- és stílusváltozásban. A zaklatottság érzése inkább az avantgarde művekben nyilatkozott meg, az új erőgyűjtés a tárgyiaságban. S ennek megfelelően az előbbi a húszas években, az utóbbi a harmincasokban szabja meg a korszak uralkodó stílusát.

Kövessük most e — kényszerűen leegyszerűsített — vázlat perspektíva-vonalait. Az avantgarde természete megkönnyíti dolgunkat. Ez ugyanis általában is példázhatja, hogy a huszadik századi irodalmak történetében a párhuzamoknak és ösztönzéseiknek, átadásnak és befogadásnak új és intenzívebb korszaka jött el. A kapcsolatrendszerek számai sűrűbbé válnak, időbelileg meggyorsul a kölcsönösség és egymásra hatás ritmusa, s ezáltal módosul a nemzeti jelleg fogalma és átalakul az irodalmi irányzatok és stílusrendszerek egész karaktere. A tizenkilencedik századihoz hasonló definitíve elkülöníthető stílusokat hiába keressük; a kifejezési eszközök egyik mozgalmából a másikba áramlanak át stb. Ebben az áramlásban a magyar avantgarde az egész irányzat természetének megfelelően alakította ki karakterét. Nyíltan vállalta a közös irodalmi célt, de az alkotásban — legjobbjai alkotásaiban — a hazai valóságra figyelt: feltűnően erős aktivista jellege arra vall, hogy a szegény, társadalmi elégedetlenséggel telített Magyarországon nem lehetett csupán irodalmi ügy, de kialakult formájában volt társadalmi indokoltsága; továbbá, nemcsak Marinetti futurizmusától határolta el magát — mindig ezt az egy példát szoktuk idézni —, hanem a német expresszionistáktól is (pl. Mácza János írásai-ban). Mindebből több fontos tanulság ütközik ki: 1. a magyar avantgarde nem a nemzeti fejlődéstől elütő jelenség és nem idegen példák másolása, ahogy az irodalomtörténet sokáig látta; 2. a rokon világirodalmi mozgalmak elfedték előlünk hazai jelentőségét; 3. felül kellene vizsgálnunk megszokott korszakolásunkat, s a Nyugat hőskora után be kellene iktatnunk „A forradalmak irodalma és az avantgarde” korát, mely a tízes évek közepétől a húszas évek közepéig tartó időszak jellegét határozná meg.

De a perspektíva-vonalak meghosszabbítása — azaz a világirodalmi összefüggések vizsgálata — a korszak *egészéről* adott vázlatunkat tartalmasabbá teszi: kiegészíti, korrigálja, valódi arányait megszabja. Hiszen például az európai izmusok történetében sokkal markánsabban mutatkozik meg mindaz, amit a magyar irodalom említett fordulataival példáztunk. Ez a történet az impresszionizmustól kezdve nem egyéb, mint belső küzdelem a szkepszis és az új törvénykeresés, az alkotót médiummá degradáló szubjektívizmus és valamiféle új realizmus között. S akár ki is léphetünk az izmusok történetéből. A húszas években lezajlott polgári regényforradalom után a próza ismét elérkezett a tárgyakhoz és a tényekhez: megszületik az újrealista amerikai regény, megindul Malraux tanulságos kísérlete, s nálunk is Halász Gábor — nagy Proust- és Joyce-élmények után — olyan művekben látja az „örök, szilárd nyugvópontot”, mint a *Háború és Béke*. Pedig a világirodalom szocialista törekvéseiről, melyektől a két világháború közötti magyar irodalom nagyrészt el volt zárva, nem is szölvünk.

A népi mozgalom világirodalmi távlatú elemzése ellenpéldaként nyújtana hasonló tanulságot. Az ismert kép valami sajátosan magyar és csak magyar

jelenségnek mutatja ezt a mozgalmat. Vitathatatlan, hogy felbukkanásában és szerveződésében a hazai valóságnak — az 1919-es forradalom bukásának, az ellenforradalmi rendszer anakronizmusának meghatározó, jellegalkító szerepe volt. De az analóg világirodalmi jelenségek felderítése voltaképpen el sem kezdődött. Az ötvenes évek elején ismételt párhuzam — az orosz narodnyikok és a magyar népiek hasonlósága — jobbára politikai következtetések megvonására volt alkalmas. Nem sokkal termékenyebb a Neue Sachlichkeit-re való utalás, mert ennek alapja viszont elvont esztétikai szempont. Tovább vinne a kutatásban, ha az elmaradott, agrárjellegű országok népi színezetű, vagyis paraszti jogvédelmet hirdető irodalmára lennének figyelemmel. Ilyen irodalom s hozzá illő műfaj (pl. a szociográfia) létrejött máshol is: a délamerikai irodalmakban, Olaszországban vagy éppen a Szovjetunióban. Pedig — legalábbis az első lépésekhez — maguk a mozgalom tagjai nyújtanak segítséget. Illyés Gyula mondta néhány hete a rádióban: „*A Puszták népét* majdnem azoknak a francia könyveknek a hatása alatt írtam . . . , melyek a gyarmati nép sorsát ismertették abban az időben . . . Az volt a gondolatom, hogy majdnem úgy, ahogyan Gide Afrikát ábrázolja, ábrázolhatom én a saját hazámnak az állapotait.” Idézhetnénk Németh László példáját is. Németh csaknem a húszas évek végéig Ady és Szabó Dezső együttes hatása jegyében dolgozik, szemléletét főképpen Szabó Dezső nacionalizmusa irányítja. A húszas évek végére átalakul irodalomszemlélete és szépirói világa is. Ez részben annak köszönhető, hogy nagyon tudatosan törekedett „világirodalmi tudat” kialakítására. Proust, Freud, Gide, Pirandello, Woolf, Dosztojevszkij és Tolsztoj műveinek asszimilálása segítette szemlélete átformálásában. Korabeli tanulmányaiban mindennek a krónikáját és dokumentumait találjuk meg, az *Emberi színjátékban* és a *Gyászban* pedig az eredményét.

Folytathatnám — hiszen az irodalom és a társzművészetek viszonyára még csak nem is utaltam —, de alig elkezdett munkák vázolt tanulságai is bizonyítják, hogy a komplex vizsgálat elvi és gyakorlati szükségszerűség. Legfeljebb azt vethetjük ellene, hogy az igény voltaképpen azonos a korszerű marxista irodalomtörténet igényével. De, azt hiszem, bárki szívesen lemond akár legkedvesebb kategóriájáról, ha egyébként annak tartalmát megvalósulni látja.

BOJTÁR ENDRE

AZ IRÁNYZATOK KÉRDÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KELET-EURÓPAI LÍRÁBAN

Az „irodalmi irányzat” fogalma, hasonlatosan olyan fogalmakhoz, mint az irodalmi csoport, nemzedék, korszak stb., az irodalmi folyamat leírására, rendszerezésére szolgál.

Ha a két világháború közötti kelet-európai líra irányzattérképére akár csak futó pillantást vetünk, rögtön feltűnik, hogy az anyag nem egyformán „hagyja magát” irányzatokba szorítani. Szembeötlő különbség mutatkozik az 1914-től körülbelül 1928-ig terjedő időszak és az ezt követő évtized között. Az első időszakban az irányzatok bőségének vagyunk tanúi, míg a másodikban legfeljebb halvaszületett próbálkozásokkal, görcsös egységbe-szervező erőfeszítésekkel találkozunk.

Íme, a kelet-európai líra csoportjainak nagyon hiányos áttekintése:

A magyar aktivizmus, az orosz futurizmus, a cseh ún. civilizációs költészet, a lengyel futurizmus, majd a második hullám: a lengyel, a cseh, a lett expresszionizmus, a megkésétt, de épp ezért már a konstruktivizmust is magába olvasztó litván keturvejininkas-ok és a különböző ukrán csoportosulások futurizmusa, a bolgár expresszionizmus, s végül a harmadik, konstruktivistá-szürrealista csoport: Kassák konstruktivizmusa, az orosz LEF, majd a tényirodalom, a lengyel Nowa Sztuka, majd a krakkói Awangarda, a cseh poetizmus. Mindehhez járul a mindenütt megtalálható ún. proletárköltészet, amely igen széles skálát ölel fel, a szimbolizmustól kezdve a leggyakoribb expresszionizmuson át egészen a konstruktivizmus bizonyos elemeiig. Ezek irodalmi csoportok, még abban az esetben is, ha olyan irányzatok nevét viselik, mint az expresszionizmus, futurizmus stb. Ennek az az oka, hogy Kelet-Európában az irányzatok keveredtek egymással, s nagymértékben eltérnek az ugyanazzal a névvel jelölt nyugati jelenségektől. Így például az orosz futurizmusban az elnevezésen kívül szinte semmi közös nincs Marinettiék mozgalmával.

Ezeket a csoportokat, melyek az avantgard irányzatát alkotják, M. Głowinski kifejezésével¹ élve program-csoportoknak fogjuk hívni, mivel esztétikai, poetikai hitvallásukat, művészeti és társadalmi céljaikat programszerűen is megfogalmazták.

Szemben állnak ezekkel az ún. szituációs csoportok, azok, melyeket az irodalmi-művészeti életben elfoglalt helyük határoz meg, s nem rendelkeznek programmal. Ilyen szituációs csoportot képeztek a lengyel szkamandriták, akiknek „programofóbiájuk” emlékezetesen nagy port vert fel, ilyen volt a csehknél az 1914-es almanach-generáció egy része, akik közül Karel Čapek így nyilatkozott a Wolker által meghirdetett proletárköltészettel kapcsolatban: „Édes Istenem, ha némely műveknek valóban polgári az ideológiájuk, az tőlük nem szép; de nem azért, mert polgári, hanem mert egyáltalán van ideológiájuk: mert valamilyen lefektetett doktrínával rendelkeznek, ahelyett, hogy saját szakállukra keresnők az igazságot a világban vagy belső élményeikben.”² Ilyen volt nálunk az 1919 utáni Nyugat a maga igényesség-kritériumával, ilyen az 1918 utáni bolgár, lett, litván, orosz posztszimbolizmus. Ezeknek általában nincs közös irányzat-nevük. Összefoglalva talán lehetne posztszimbolista irányzatnak hívni őket.

Megemlíthetünk még egy harmadik irányzatot is, a plebejus-népi irányzatot, melynek tipikus képviselője Gyemjan Bednij. Ennek meglete kétségtelen már a húszas években is, mégha a lírában nehezebben is körvonalazható, mint a prózában; többek között éppen azért, mert képviselői hol valamelyik programcsoporthoz, hol valamelyik szituációs csoporthoz tartoztak.

Ha mármost feltesszük a kérdést: mi okozta az irányzatok ilyen hallatlan elszaporodását, azt, hogy másként nem is érzékelhető e kor irodalmi élete, mint épp ezeken keresztül, akkor végeredményben egy alapvető okot jelölhetünk meg válaszul: a szociális és művészeti változások óhaját. Ez az újat akarás többféle forrásból táplálkozott: a forradalom várásából, abból az országépítő

¹ M. GŁOWIŃSKI: Grupa literacka a model poezji (Az irodalmi csoport és a költészet modellje). In: Z problemów literatury polskiej XX. wieku, Warszawa, 1965. PIW. 2. köt. 55.

² A „Most” körkérdése. „Most”, I. évf. (1921–22) 10–11. sz. 125.

lendületből, mellyel az önálló kelet-európai államok megalakulása járt, s végül abból a sajátos konstruktivista, kommunista jövő-várásból, melynek „materiális” alapja a Szovjetunió léte volt.

Mit mutatnak e tekintetben a következő évek? Engedtesse meg, hogy itt csupán egy irodalmon, a lengyelen szemléltessem azt, ami meggyőződésem szerint általános kelet-európai törvényszerűség.

Az utolsó olyan csoportosulás, mely még az említett első időszakba tartozik, az 1922-ben létrejött ún. krakkói Awangarda, 1927 – 28-ban szétesik. Ennek ellenére úgy látszott, semmi nem változik, hisz ott volt az újabb generáció, a már 1926 – 27-ben jelentkező Reflektor-csoport, azugyanebben az időben induló Kwadryga című folyóirat köré tömörülők, majd az ennek folytatásaként napvilágot látó vilniusi Żagary költői. Tehát folyóirattal, lappal rendelkező csoportok, melyek arra hívatottak, hogy felváltsák a kifulladású látszó elődöket. Csalóka látszat. Ezek a csoportok, irányzatok tulajdonképpen nem voltak mások, mint társulások. Nem volt meghatározott profiljuk, s ha programnyilatkozatot tettek is, azok nem, vagy csak alig egyeztek meg költői gyakorlatukkal. Nem konstruálható semmiféle különálló, folytatható lírai modell ezeknek a költőknek a munkássága alapján, mint az lehetséges mind az avantgard, mind a posztszimbolista, de még a népi-plebejus irányzat esetében is. Jellemző, hogy a Kwadryga-val, mely a „művészet társadalmazását” hirdette, „a munka költészetét”, „a társadalmi élet és a költészet szoros kapcsolatát” kívánta megvalósítani, s így szinte mindenben Broniewskiek korábbi proletárköltészetét újjáéleszteni, ezzel a Kwadrygá-val működött együtt, s lett folytatója a katasztrofista Czesław Miłosz. Az embernek az a benyomása, hogy a húszas évek végén induló költők megpróbálták az irodalmi élet örökölt sablonjai szerint befutni pályájukat — de nem sikerült (erre utalnak egyébként az effajta elnevezések: második avantgard, középnevezdek, a proletárköltészet második hulláma stb.). A Żagary-csoport 1933-ban felbomlik, több csoport nem jön létre. Az a megjelölés, ami egyébként az egész harmincasévekbeli kelet-európai líra nagyobbik, tehetségeiben gazdagabb ágának megjelölésére szolgálhat, a katasztrofizmus, már nem irodalomszociológiai fogalom, már nem jelöl konkrét csoportot vagy csoportokat, hanem irodalomtörténeti konstrukció, mely az egyes művek tartalmára utal.

A lengyel fejlődés jegyei — kisebb módosulásokkal — felfedezhetők máshol is. Mindezek alapján felvázolhatjuk a két világháború közötti líra irányzatainak fejlődésmenetét: a már jellemzett első szakaszt egy, kb. 1928-tól 1932 – 33-ig tartó közjáték követte. Ennek társadalmi gyökerei a gazdasági válságban, az azt követő baloldali hullámban, majd az ennek reakciójaként mind jobban tért hódító fasizmusban találjuk meg. A kor kérdéseire 1932 – 33 után nagyjából kétféle választ ad a líra: a katasztrofizmus vagy az új proletárköltészet, munkásköltészet válaszáat. Az utóbbit leginkább kikristályosodott formában az 1934-ben az I. Szovjet Írókongresszuson kodifikált szocialista realizmus irányzatában; jellemző módon azonban a szocialista realizmus sem abban az értelemben irányzat, ahogy azt a húszas évekből ismerjük, ekkor még nincs programja, nem kötődik meghatározott csoportokhoz, csoportokhoz. A harmincas években tehát az irodalom csoportok nélküli fejlődéséről beszélhetünk. A két nagy *tendencia*, a katasztrofizmus és a szocialista realizmus képviselői *minden* kelet-európai irodalomban megtalálhatók. A szovjet irodalmak e korszakának komplex kutatása, eddig hiányzó anyagainak a feltárása, publikálása nemrég kezdődött meg. Ez a nagy eredményekkel kecsegtető munka máris nyilván-

valóvá tette, hogy a katasztrofista világlátás tért hódított például a szovjet-orosz irodalomban is. Ennek bizonyosságául hadd idézzünk Mihail Bulgakov nemrég kiadott zseniális regényéből, az 1928 és 1940 között írt „Masztyer i Margarita”-ból. Itt a húszas évek optimizmusa, lendülete már hiábavalónak, túl egyszerűnek tűnt: „Mit érne a te jóságod, ha nem létezne a rossz, s hogy festene a föld, ha eltűnnének róla az árnyékok? Hisz árnyékot a tárgyak, emberek vetnek. Íme, a töröm árnyéka. De van árnyékuk a fáknak, a teremtményeknek is. Csak nem akarod lenyúzni az egész földgolyót, eltüntetvén róla minden fát, minden életet, fantazmagóriád kedvéért, mert neked a csupasz világban telik kedved?” A főszereplő ebben a regényben már – ugyanúgy, mint a kor legnagyobb lírikusainál – a fáradtság, a rezignáció, a halál: „O, Istenek! O, én Isteneim! Milyen szomorú az esti föld! Milyen titokzatosak a mocsarak felett úszó párák! Tudja, aki bolyongott már ezekben a párafelhőkben, aki sokat szenvedett a halál előtt, aki kimondhatatlan terhet magán viselve repült e fölött a föld fölött. Tudja a megfáradt ember. És sajnálkozás nélkül eldobja magától a földi ködöket, mocsarakat, folyókat, s könnyű szívvel adja magát a halál kezére, tudván, hogy egyedül csak az hozza meg nyugalmát.”³

Másfelől a szocialista realizmus ekkor kibontakozó irodalma is több színárnyalatot, stíluslehetőséget villant fel. Ez a változatosság azonban nem meghatározott írócsoportok, programok eredményeképp születik, mint a húszas években (az avantgardon belül volt futurizmus, expresszionizmus stb.), hanem az egyes alkotók tehetsége, világérzékelése, egyéni művészi útja függvényeként.

Az elmondottakból két következtetés vonható le. Az első: anélkül, hogy az irodalmi irányzatok tartalmát vizsgálnáunk, pusztán dinamikájuk szociológiai felvázolása sok mindent elárul a kor művészeti és társadalmi fejlődéséről, s megkönnyíti a művekben létrehozott értékek megértését, felismerését, s mintegy megadja azokat a formákat, kereteket, melyekben értékítéleteinket el kell helyeznünk. A második következtetés magára az irodalmi irányzat fogalmára vonatkozik. Ismeretes, hogy évtizedek óta az egyik legvitatottabb irodalomelméleti kérdés az, hogy az irányzat irodalmi tény-e vagy sem. Több irodalmat felölelő példaanyagunk arra látszik mutatni, hogy e kérdés ilyen általánosságban nem válaszolható meg egyértelműen. Nyilvánvaló, hogy egy olyan időszakban, mikor nagyszámú irodalmi csoport létezik, s ezek szinte önmaguktól integrálódnak irányzatokká, az irányzat nagymértékben befolyásolja a keretei között születő műveket, s így maga is irodalmi ténynek minősül. Akkor viszont, mikor az irányzat gyakorlatilag a műveket követő irodalomtörténetészi, kritikai konstrukció, akkor az irányzat nem irodalmi tény. Ebben az esetben más támpontokat kell keresni, amelyek segítségével értelmezhető és leírható az irodalom mozgása.

De a minket közelebből érdeklő első időszakban sincs könnyű helyzetben a kutató, ha a líra történetét akarja megírni. Az általunk ismert időszakban, az 1910 és 1928 közötti években s az általunk vizsgált hét irodalomban legalább száz kisebb-nagyobb csoportosulás létezett. Nyilvánvaló, hogy ezekkel nem tudunk mit kezdeni. Sőt, az olyan nagyobb áramlatok elnevezései, mint poetizmus, LEF, ugyancsak csekély információs értékkel rendelkeznek, akár egy irodalom története szempontjából is. Valamiképp tehát közös nevezőre kell hozni ezt a több tucatnyi, eddig többnyire csak a saját műszavaiban leírt

³ M. BULGAKOV: Masztyer i Margarita. „Moszkva”, 1967. 1. sz.

csoportot. Az alábbiakban az avantgard irányzat ilyen egységes, kelet-európai áttekintésére szeretnénk javaslatot tenni.

Az avantgard irányzatán belül először öt típust akartunk megkülönböztetni: az expresszionizmust, a futurizmust, a dadaizmust, a konstruktivizmust és a szürrealizmust. Mindegyikhez hozzárendeltünk volna körülbelül húsz jellemző jegyet, melyekkel az adott osztályt leírhatjuk. Ezután a már említett mintegy száz csoportot „levizsgáztattuk” volna ezen a táblázaton, s ilymódon megállapíthattuk volna, hogy például a poetizmus -- szürrealista-konstruktivista áramlat, hogy az imazsinizmus -- szürrealista-expresszionista áramlat stb.

Ez az eljárás azonban apriorizmushoz vezetne, ezért elvetettük. Ehelyett a következőképpen fogunk eljárni: a kelet-európai avantgard költők műveiből versekből és manifesztumokból egyaránt -- vonjuk el a különböző jellemző jegyeket. Időrendben haladva megállapítjuk az egyes csoportok azon központi kategóriáit, melyekkel poetikai rendszerük leírható, s azt vizsgáljuk, hogy ezek mennyiben maradnak változatlanok vagy alakulnak át a következő csoportok poetikájában, illetve hogy milyen új jegyekkel bővülnek. Ilymódon fogunk kapni egy bizonyos számú csoportot -- meggyőződésünk szerint négy-ötnél nem többet -- melyeket azután úgy nevezünk el, ahogyan akarunk (szeretnénk megmaradni a hagyományos elnevezéseknél, tehát futurizmus, expresszionizmus stb.), s az említett száz csoportot azután ezzel a négy-öt nagyobb típussal fogjuk minősíteni.

Hadd hozzunk fel egy példát. Majakovszkij korai munkásságának egyik legfontosabb poetikai kategóriája a jövő fogalma. A „jövő” azonban például Kassák költészetében is központi jelentőségű, az ő jövő-kepe azonban egészen más, mint Majakovszkijé. Szükség van tehát a jellemző jegyek szótárára: minden egyes jellemző jegyet kisebb címszó formájában megmagyarázunk. A jellemző jegyek szótárát nyitottnak fogjuk fel: ha valaki új jegyet akar felvenni, vagy az általunk felveteket nem tartja megfelelőnek, jellemzőnek, akkor -- kellő indoklással -- kiegészítheti, illetve módosíthatja a táblázatot.

Végezetül: mit várunk e munkától? Elsősorban azt, hogy rendet teremtsen abban a káoszban, ami e csoportok körül uralkodik. Világosan előttünk fog állni a kelet-európai líra egy irányzatának -- s ebben az időszakban alighanem a leglényegesebb irányzatának! -- a képe. Ugyanis a típusok nemcsak különbözni fognak egymástól, hanem azok a jegyek, melyek közösek lesznek mindegyikben, kiadják az egész irányzat jellemzőit is. Ki fog tűnni továbbá, hogy e típusok milyen arányban találhatók meg a tárgyalt húsz év során, s ezen az alapon beszélhetünk majd esetleg az avantgard irányzat expresszionista, konstruktivista vagy más korszakáról. Fény kell hogy derüljön a nemzeti sajátságokra, legalább is nagy vonalakban. Úgy látszik, hogy két típus: az expresszionista és a futurista áll egymással szemben Kelet-Európán belül. Ezt a hipotézisünket is pontosan tudjuk majd bizonyítani. Végül pedig az avantgardnak ez a rendszerezése mintául szolgálhat a másik két irányzat, a posztszimbolista és a népi-plebejus számára is.

MIKLÓS PÁL

A MARXISTA IRODALOMELMÉLET TÖRTÉNETÉHEZ

Az Elméleti Osztálynak abban a tanulmánysorozatában, amely a huszadik századi irodalomtudományi iskolákkal foglalkozik, három tanulmányt szántunk a marxista irodalomelmélet kérdéseinek. A három tanulmány a marxista irodalomtudomány fejlődésének három szakaszát kísérli meg részletezni. Ennek a munkának a legmeglepőbb tanulsága az, hogy most kell felfedeznünk a marxista irodalomelméletet a magunk számára. A polgári irodalomtudomány már felfedezte — a maga módján. Sokszor félreértve a marxizmust, sokszor csak egészen felületes ismeretek birtokában, de megkísérel vitatkozni vele — velünk. Mi magunk azonban csak a legnagyobb nehézségek árán tudtunk megfelelő anyagot összeszedni ahhoz is, hogy bemutassuk: gazdag, sokszínű hagyomány, színvonalas kérdésfeltevések és válaszok története ma már a marxista irodalomelmélet. Ezt szeretném az alábbiakban érzékeltetni, már amennyire ezt egy rövid előadás lehetővé teszi.

A marxista irodalomtudomány kialakulása és fejlődése a 19. században kezdődik: Plehanov és Mehring munkásságában bontakozik ki egy egységes ideológiára alapozott művészet- és irodalom*szemlélet*. Lényege az, hogy a társadalmi-történeti tényekből kívánja magyarázni a művészet és az irodalom jelenségeit, ezeket a társadalmi-történeti valóság visszatükrözésének (a társadalmi tudat jelenségének) tekinti, s minthogy a valóság fejlődését mozgató alapvető erőnek az osztályharcot tartja, ennek mozgásából és irányából érti meg a művészet és az irodalom történeti fejlődését is.

Nem csupán a felfogásnak magának, hanem a történelmi körülményeknek is szükségszerű következménye lett, hogy kezdetben csupán az általánosabb törvényszerűségekre irányították figyelmüket a marxizmus képviselői. Nem csak Plehanov és Mehring munkásságára jellemző, hanem az Októberi Forradalom győzelme után kibontakozó fiatal szovjet művészet- és irodalomtudomány fő irányára is, hogy átfogó történeti munkákban kísérlik meg bemutatni a művészet és az irodalom fejlődését és törvényszerűségeit. Filológiával, történeti részlet-kérdésekkel, egyes művek elemzésével nem foglalkoztak. Legfeljebb az alkotók személyisége érdekelte őket, ilyenekről — részint a nagy példaképek, főképpen Lenin Tolsztojról és Herzenről írt cikke nyomán — esszé-szerű értékeléseket rögtönöztek. Azt kell tehát mondanunk, hogy ebben az időszakban (s ezt az időszakot egészen a húszas évekig számítjuk) a marxista irodalomtudományban a *publicisztikai-kritikai* tevékenység uralkodott. Szűkebb értelemben vett szaktudományról még nincs szó: ez a korszak a marxista irodalomtudománynak, mint sajátos, önálló tudományos rangú irányzatnak az előkészítője csupán, legfőbb eszméinek és általános irányának megalkotója.

A marxista irodalomelméletnek a kialakításában Plehanov és Lenin mellett igen nagy szerepe volt Lunacsarszkijnak és Vorovszkijnak a Szovjetunióban, Lafarguenak Franciaországban, Labriolának Olaszországban. A húszas években jelentkeztek már a szaktudomány emberei is: a Szovjetunióban elősorban a Plehanov nyomán haladó szociológiai iskola. Különös iróniája a sorsnak, hogy ez az iskola, amely a húszas években félig-meddig hivatalosnak elismert irányzat volt, s mint ilyen, éles harcban állott a formalista iskolával, később annak a sorsára jutott: a harmincas években mindkettőt kampányok és cikksorozatok ítélik feledésre. Ma úgy látjuk, mindkettőtől van tanulni-

valónk. Amint a formalista iskolát sem lehet egyszerűen besorolni a polgári irodalomtudomány iskolái közé, ugyanúgy a szociológiai iskola sem érdemli meg a „vulgárszociológia” megbélyegzést. Hogy csak egyetlen példát mondjak: a harmincas években sűrűn hangoztatták, hogy a szociológiai iskola képviselői beérték az irodalmi jelenségek társadalmi gyökereinek és ekvivalenseinek feltárásával. Ma — szovjet kézikönyvből idézhetek — ugyanezt állapítják meg a harmincas-egyvenes évek irodalomtudományáról is. A szociológiai iskola egyes képviselőinek (Pereverzevnek, Fricsének, Szakulinnak, Keltujalának) tanulmányait olvasva azt kell sajnálnunk, hogy ez az irányzat torzó maradt: írásaik többnyire szellemes programok és nem mindig olyan vulgárisak, mint fölénys bírálók ítéletei nyomán hittük. Amint a formalistáknak, nekik sem adatott meg a korrekciók, az önbírálatok útján való továbbfejlődés és szaktudományi iskolává válás lehetősége.

A marxista irodalomtudománynak, mint *szaktudománynak* a kialakulása a harmincas évekre tehető. Gerincét a szovjet irodalomtudomány fejlődése adja s ez természetes is: ez a hatalmas ország az első s akkor az egyetlen, amelyben az állam, a szocialista hatalom minden támogatást megad a marxista tudomány kifejlesztéséhez. Egyetemi katedráktól és kutatóintézetektől kezdve folyóiratokig és kiadványokig minden a marxista irodalomtudomány szolgálatára áll a szovjet országban, s az itteni irodalomtudomány eredményeit, publikációit a polgári közönségnél sokkal szélesebb körök olvassák, tanulmányozzák; s az általános iskolai oktatástól kezdve az egyetemekig és a népművelés sokfajta fórumáig felhasználják. Azokban a határozatokban, amelyek az első öt éves terv időszakában az egységes szocialista kultúra tervszerű építését célozták, az az igény jutott kifejezésre, amelynél természetesebbet egy fiatal szocialista ország számára el sem lehet képzelni: meg kellett teremteni a széles tömegek művészetét és irodalmát, létre kellett hozni a szocialista tömegkultúrát. Az irodalomtudomány számára ez a feladat annyit jelentett, hogy a klasszikus hagyományt és az akkor születő irodalmat egyaránt a legszélesebb tömegek olvasmányává kellett tenni. A szovjet irodalomtudomány vállalkozott is erre: ismertette és magyarázta a legegyszerűbb, egészen kezdő olvasóknak Puskind és Gorkijt, Homeroszt és Shakespearet, Balzacot és Solohovot, Tolsztojt és Majakovszkijt. Akkor a *társadalmi megrendelés* fogalmát emlegették, mint ennek a tevékenységnek legfőbb elvét, ma, eredményeinek birtokában, azt mondhatjuk: a *szocialista tömegkultúra* megteremtése kezdődött itt el, ez volt a szovjet párt által az írók, kritikusok és irodalomtudósok elé tűzött cél, amelynek eredményei ma már szerves részei nemcsak a szovjet kultúrának, hanem a mi szocialista kultúránknak is.

A szovjet irodalomtudomány éppen ennek a feladatnak a szolgálatával alapozta meg további fejlődését s egyben a marxista irodalomtudomány mai tekintélyét is. Monográfiák egész sorát tartjuk számon, amelyek ma is időtálló értékeknek bizonyulnak. (Alább még szólok róluk.) Nagy, összefoglaló irodalomtörténeti munkák mellett (a klasszikus orosz irodalomról, majd a szovjet irodalom évtizedeiről is), irodalomtudományi enciklopédiák, szótárak és fontos szövegkiadások készültek el. A világirodalom és a nagy nemzeti irodalmak történetéről is jelentős kézikönyvek és tankönyvek láttak napvilágot.

Kétségtelen, ennek az időszaknak súlyos károkat okozott a személyi kultusz és a dogmatizmus. Voltak az irodalomtudománynak tilos területei, nehéz kérdései, amelyeket nem mertek tanulmányozni (pl. Dosztojevszkij életműve stb.). Nemcsak írókat és kritikusokat, hanem tudósokat is sújtottak

megtorló intézkedések. Mint már említettem, a mai szovjet irodalomtudomány nagyon kritikus szemmel tekint vissza erre az időszakra: „... a művészeti alkotást többnyire úgy interpretálták — írja egy mai összefoglalás — mint meghatározott, bár olykor mélyen értelmezett filozófia, szociológia vagy morál ekvivalensét. Az irodalomtörténet jobbára a társadalmi eszmék és esztétikai tanok történetére emlékeztetett, mintsem a szó művészetének a történetére. A figyelem középpontjában a világnézet és a módszer problémája állott, ezeket azonban rendszerint skolasztikusan kezelték... A poétika kutatása szemlátomást elsorvadt...” (*Kratkaja Lityeraturnaja Enciklopedyija*, IV. 377–78.)

A szovjet irodalomtudománynak ezt a két évtizedét, a harmincas és a negyvenes éveket annak a *realizmus-elméletnek* a kibontakozása, majd uralma jellemzi, amelyet idézett forrásunk gyakorlatában bírál. A realizmus-elméletnek a kidolgozása Lifsic és Lukács nevéhez fűződik. Mihail Lifsicé az érdem, hogy Marx és Engels írásából kiválogatta és kötetbe gyűjtve kiadta az irodalomra és a művészetre vonatkozó írásokat (1937–38); majd Leninnek a kultúráról és a művészetről szóló írásait (1938). Előzőleg is tanulmányokban ismertette, a klasszikusok publikálása után pedig Lukácsal együtt körvonalazta a felkutatott anyagok alapján rekonstruálható marxista esztétikai rendszer fő vonalait. Lifsic is, mint Lukács, Hegel tanulmányozásával alapozta meg a marxi—engelsi esztétikai nézetek egységes, összefüggő rendszerre rendezésének kísérletét.

Ez a filozófiai szinten kifejtett realizmus-elmélet, amely a 19. századi realizmust tette a szocialista irodalom példaképévé, párhuzamosan bontakozott ki a kritikai gyakorlat és a művelődéspolitikai törekvéseivel. 1932 óta s még inkább 1934, az első szovjet írókongresszus óta, a szocialista irodalom tömör jelszava a *szocialista realizmus* lett. Az a gondolat, hogy az írókora valóságát írja meg s úgy, hogy a történelem mozgásának igazi tendenciáit tárja fel, tehát tudományos és politikai szempontból igaz, helyes módon, régebbi, de a jelszó a szovjet irodalom célkitűzéseinek akkor lett egységes szimbóluma. Értelmezése azonban csak a megfogalmazás után kezdődött, és pedig éppen a realizmusnak, a kifejezés egyik alkotórészének tisztázásával. Ezt a tisztázást végezték el filozófiai szinten Lifsic és Lukács. A szocialista eszmeiség jelentette akkor a látzólag kisebb problémát: az írónak a társadalmi megrendelést, amelyet a munkásosztály ad fel számára, kell teljesítenie, s ezt úgy vélték megoldani, hogy az írók építkezéseken, falvakban töltöttek hosszabb időt, ottani élményeiket gyúrták regénnyé, elbeszéléssé és drámává. A hogyan kérdését, amely a húszas években bonyolult viták központjában állott, ekkor egyszerűsítette le a realizmusnak szűk értelmezése: a gyakorlatban a legkonzervatívabb, minden újítást kerülő elbeszélésmód (lineráis cselekmény, egyszerű, kontúrozott profilú típusok, közérthető nyelv stb.) lett az eszmény.

Ha az irodalomtudománynak ez az egységesítése nem is volt egészséges dolog, ha okozott is a személyi kultusz és a dogmatizmus uralma károkat, azért tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy abban az időben is születtek értékes, ma is haszonnal olvasható szakmunkák. Nemesak a fentebb említett kollektívák által készített, terjedelmes kézikönyvekre gondolunk, hanem monográfiákra és egyes kitűnő tudósok által írt tanulmányokra. Elsősorban a Puskin-szakirodalom jeles alkotásait tartják számon (Müskovszka korrajzát, 1934, a centenáriumba megjelent művek közt Brodskij életrajzát, 1937, és Lezsnyevnek Puskin prózájáról írott könyvét, 1937); de a Tolsztoj-irodalom is értékes

munkákat ismer ebből az időből (Gudzij könyve, 1936); ezenkívül Lermontov, Turgenyev, a század írói közül pedig Gorkij életműve állt a figyelem központjában. A 19. századi témák uralma az elméleti tendenciákból teljesen érthető. Tegyük hozzá, hogy főiskolai tankönyvekben poétikai munka is megjelent (Tyimofejev és Tomasevszkij előadásai), stíluskutatásban Vinogradov, összehasonlító folklorban pedig Zsirmunszkij alkotott maradandó értékű tanulmányokat.

Ez a korszak, a harmincas–negyvenes évek, hozta létre az irodalomtudomány marxista ágát a polgári világban is. A marxista gondolat tehetségeket hódít el a polgári tudománytól, akik – egyelőre többé-kevésbé elszigetelten, vagy legalább tudományos munkájukban magukra hagyatva – létrehozzák azokat az irodalomtudományi és kritikai műveket, amelyek a marxista irodalomtudomány alapjainak megszilárdításához járulnak hozzá. Ha csak az időtálló műveket vesszük is számba, akkor is jelentős anyag áll előttünk: a harmincas években Angliában Ch. Caudwell líraelmélete és R. Fox regényelmélete, Amerikában V. F. Calverton és G. Hicks irodalomtörténeti munkái, J. T. Farrell és B. Smith irodalomelméleti írásai, Franciaországban Aragon és J.—R. Bloch kritikai esszéi, Max Raphael, H. Lefebvre és az oda menekült Walter Benjamin esztétikai írásai jelennek meg; T. Pavlov esztétikája Bulgáriában, B. Vaclavek és K. Teige esztétikai és kritikai esszéi Csehszlovákiában a legjelentősebbek; nálunk József Attila esztétikai írásai születnek meg s látnak napvilágot ez időben. A negyvenes években Angliában G. Thomson klasszika-filológiai munkái, F. Klingender tanulmányai, továbbá Alick West és Arnold Kettle irodalomelméleti tanulmányai erősítik tovább a marxista gondolatot szaktudományunkban; Amerikában E. B. Burgum regényelméleti és S. Finkelstein művészetszociológiai tanulmányai jelentőségét kell kiemelnünk.

A polgári világban kibontakozó marxista irodalomtudományi tevékenységet a mi témánk szempontjából egy furcsa s máig ható vonás jellemzi: az elszigeteltség. Nemcsak egymástól, hanem a szovjet tudománytól is többnyire függetlenül dolgoznak ezek a tudósok és kritikusok. Másrészt viszont a szocialista országok szaktudománya sem igen vesz róluk tudomást. (Hogy ez a jelenség ma is megvan, azt olyan tények bizonyítják például, hogy a polgári szakirodalom által is igen sokra becsült, értékes marxista irodalomtudományi, esztétikai munkák, az angol Alick West és Arnold Kettle, az amerikai S. Finkelstein művei mindmáig csak szűk szakkörben ismeretesek nálunk.)

A szovjet tudomány teljes egysége következtében tehát ebben az időszakban a marxista irodalomtudománynak csupán két fő típusát tarthatjuk számon: az egyik a szó szoros értelmében vett szaktudomány, amely majdnem teljesen egybeesik a szovjet irodalomtudománnyal (kivétel pl. Thomson), a másik típus pedig voltaképp olyan publicisztikai-esszé jelleget mutat, amilyen az előző korszakban volt általában a marxista irodalomszemlélet megnyilvánulása — ez utóbbi különböző kapitalista országokban jelenik meg az Egyesült Államoktól Bulgáriáig.

Ebből a szempontból alig hozott valami változást a háború győzelmes befejezése és a népi demokráciák kialakulása. A szovjet tudomány tekintélye természetes példaként hatott ezekben az országokban, olykor az emigrációból hazatért kitűnő tudósok és publicisták — mint nálunk Lukács, Révai és mások — közvetlen hatásával ötvöződve. A személyi kultusznak a háború utáni megerősödése azután éreztette hatását a népi demokráciák fiatal szocialista tudományának fejlődésében is. Csehszlovákiában pl. Mukarovszki egy 1948-

ban közzétett és a marxizmus hatását termékenyen érvényesítő tanulmánya után visszavonult, kialakulóban levő iskolája, amely pedig -- ma így látjuk -- értékes kezdeményezéseket hozhatott volna, még csírájában megszünt. A fiatal szocialista országok irodalomtudománya így azon a téren fejlődött leginkább, amelyen korábban a szovjet szaktudomány is legjobb eredményeit érte el: hozzákezdett az adósságok pótlásához, a filológiai munkálatok, szövegkiadások és kézikönyvek rendszeres kiadásához. A poétikai, irodalomelméleti kutatások azonban a legtöbb országban háttérbe szorultak, vagy -- ahol nem volt előzmény (pl. nálunk, Romániában stb.) -- meg sem indultak.

Jelentős változás, ha nem is ugrásszerűen, 1956 után, a XX. kongresszus után következett be. A személyi kultusz és a dogmatizmus lépésről-lépésre való felszámolása, kártételeinek megszüntetése vagy korrigálása még napjainkban is folyik. Az első időszak tétova kísérletei -- olykor megriadt visszavonulásai -- után mind a szovjet tudomány, mind a fiatal szocialista országok, mind pedig az erős marxista értelmiséggel rendelkező kapitalista országok irodalom- és művészettudományában megindult az irodalomtudomány és a többi művészettudományok, mindenekelőtt pedig az esztétika kérdéseinek bátor és alapjában egészséges újrafogalmazása.

Érdemes, ha csak futólag is, áttekintenünk azokat a kérdésköröket, amelyek ennek a XX. kongresszus utáni újjászületésnek fő mozgatói voltak, már azért is, mert ezeknek történeti rendje egyben a marxista irodalomtudomány fejlődésének belső sajátosságaira is rámutat. Az első nagy vita a realizmus kérdései körül zajlott le a szovjet irodalomtudományban 1957-ben. Itt az indíték még inkább külső volt: az 1956-ban felélénkült revizionista támadások középpontjában a szocialista realizmus fogalma és az annak jegyében folytatott művelődéspolitikai gyakorlat állott. A szocialista eszmeiség követelményét szilárdan vallók is hajlottak arra, hogy a bajt ténylegesen a kifejezés utótagjaként szereplő realizmus fogalmának tulajdonítsák, véelve, hogy az teszi lehetővé a merev formulákat, az uniformizált stílusnormát, s végeredményben azt, hogy az új, szocialista művészet eszményévé -- implicit vagy explicit módon, elvcsúsztatással vagy tudatosan -- a múlt századi polgári művészet csúcsteljesítményei lettek. A szovjet vita legfőbb eredménye -- amellett, hogy a realizmus-antirealizmus harca néven ismert tételt egyhangúan elutasította --, az volt, hogy elítélte a dogmatikus módszereket s a szabad vitákban jelölte meg az egészséges fejlődés útját.

Ettől fogva már a marxista esztétika és irodalomtudomány olyan kérdései vitték előbbre a fejlődést, amelyek az önelvű tudományos munka szükség-szerű következményeiként, belső igényekként jelentkeztek. Ilyeneknek minősíthetjük azokat a hosszú és meg-megújuló vitákat kiváltó kérdéseket, amelyek Lukács György életművével kapcsolatban merültek fel, elsősorban ott, ahol Lukács hatása a legnagyobb és legmélyebb volt: hazánkon kívül Németországban, továbbá Olasz- és Franciaországban, ahol vannak Lukács-tanítványok (pl. az olasz Cases, a francia Goldmann). A realizmus esztétikai kategóriájának a stílusrealizmussal való azonosítása volt az első ilyen kérdéskör, (amelyben ugyancsak központban állott Lukács életműve, koncepciója), s ennek szerves folyománya volt az avantgarde megítélésének kérdése; ez is szorosan kapcsolódik Lukácsnak az avantgardizmust globálisan elítélő korábbi nézeteihez, akárcsak az egész huszadik századi polgári művészet (Kafka, Proust, Joyce stb.) megítélésének kérdései. Ezek a kérdések ma sem tekinthetők megnyugtatóan lezártaknak, annyi azonban bizonyos, hogy hasznosak voltak, elsősorban

azért, mert az árnyaltabb fogalmazás és ítéletalkotás igényére, továbbá az irodalomelmélet viszonylagos önállóságának elismertetésére vezettek. A jelentős és általános elismerést élvező Lukács-életmű joggal vonta magára ezeknek a vitáknak mind a helyeslő, mind a tagadó vagy meghaladást kívánó állásfoglalásait: vitathatatlan, hogy az eddigi marxista esztétika gerincét képezi.

Hamarosan jelentkeztek azonban az olyan esztétikai és irodalomtudományi kérdések is, amelyek méginkább belső igényként tűntek fel. Ilyen volt a szép fogalom tartalmáról és alkalmazásáról folytatott vita a Szovjetunió esztétái körében, majd a kisebb csatazajjal, de fokozatosan előtérbe kerülő kérdéskörök: előbb az axiológia problematikája, majd a művészetszociológia és a művészetlélektan, végül pedig a modern nyelvtudomány és a kibernetika által inspirált megközelítések kérdéskörei. Mindez pedig együtt járt a modern, huszadik századi polgári irodalomtudománnyal megkezdett és ma is folytatódó egészséges, kritikai szellemű dialógussal — annak részben következménye is volt. Ezek a látszólag kívülről érkező hatások azonban voltaképp nem az említett diszciplínák beavatkozási törekvéseiben, irodalom és művészet iránti érdeklődésében hordják magyarázatukat, hanem a szocialista irodalomtudomány és esztétika egészségesen kibontakozó fejlődésében: nem a szociológia érdeklődik jobban most az irodalom iránt, hanem az irodalomnak vannak olyan problémái, amelyeket csak a szociológia segítségével remélhetünk megoldani; nem a modern nyelvtudomány mondott valami különösen új dolgot az irodalomról, hanem nekünk van dolgunk olyan jelenségekkel, amelyeknek tanulmányozására és megmagyarázására egzaktabb eszközök segítségével vállalkozhatunk csupán, ezért keresünk ilyen eszközöket a modern nyelvtudományban és az azt is megújító kibernetikában.

Természetesen adhatunk általánosabb magyarázatot is ezeknek az új kérdésfeltevéseknek, megközelítési módoknak a feltűnésére. Politikai szempontból a közvetlen okok különböznek ugyan: míg a nyugati országok marxista esztétikájának és irodalomtudományának azért van ezekre szüksége, hogy versenyképes maradjon a polgári szaktudományokkal szemben, és hogy ezen az úton is keresse a válságból kivezető utat a polgári művészet felénk tájékozódó csoportjai számára; nálunk lényegesen más okok hatnak s ezek meglátásának a konkrétumokon is. Nálunk lényegében arról van szó, hogy a szocialista országok közönségének fejlődése ért el olyan fokra, hogy az eddigi eredményekkel nem érhetjük be: a szocialista kultúra továbbépítése követeli meg a közönség magasabb színvonalú, árnyaltabb, több részletismereten és korszerű gondolkodásmódon alapuló tájékoztatását. Ezért az olasz és francia marxisták beérhetik a merész kérdésfeltevésekkel, nekünk szívós és módszeres munkával ki is kell azoknak a válaszait dolgoznunk, és megfelelő didaktikai eszközökkel minél szélesebb közönséget nevelnünk általuk. Sose feledjük el, hogy Garaudy a francia értelmiséghez szól, egy elit közönséghez, míg a szovjet vagy a magyar irodalomtudós egy hatalmas, szervezett apparátus segítségével (amely az iskolától a népművelésig, sőt azon is túl terjed — a sajtóig, a rádióig és a televízióig) egy heterogén, de méreteiben impozáns, s még érdeklődésében is vonzalmat keltő közönséghez, tömegekhez intézi magyarázatait. Lehet, hogy torzít kissé az ilyen általánosítás, mégis megkockáztatom: a francia marxista az *értelmiséget* akarja megnyerni eszméinknek, a magyar vagy cseh a *tömegeket* akarja tanítani, hozzásegíteni a szocialista kultúra és az egész emberi kultúra birtokba vételéhez.

Ezek a politikai motívumok persze ismét találkoznak abban a polgári

környezetben is, nálunk is érvényre jutó tendenciában, amelyet a modern természettudomány és technika érvényesít a gondolkodásmód általános, formai változásában. A matematikai és logikai gondolkodás terjedése, az ellenőrizhetőség szintjén mozgó hitelesség igénye, amelyeket ismereteink bővülése és a modern hírközlés minden eszköze idéz elő és fejleszt tömegméretekben -- csak a legkézenfekvőbb vonásai ennek a tendenciának. Ezekben is okát kell látnunk a fenti igények jelentkezésének és magyarázatát annak, hogy a mi tudományunk sem térhet ki előlük.

Ennek a fejlődésnek az eredményeképpen ma a marxista irodalomtudományban több iskolát kell számon tartanunk. Ezeket az iskolákat Lotman (Voproszi Lityeraturi, 1967. 1.) aszerint osztja két csoportra, hogy hogyan viszonyulnak elért eredményeinkhez: szerinte vannak elégedettek és elégedetlenkedők -- az előbbiek szerint minden kérdést megoldottunk már, új tennivalónk nincs; az utóbbiak, az örökké nyughatatlanok szerint viszont mindenütt és mindig megújuló feladatok sokasodnak, ezért -- ahogyan Garaudy fogalmazza -- mindig mindent újra kell kezdenünk. Ez a két csoport, az újítók és ellenzékük, valóban fellelhető a szocialista irodalomtudomány csaknem minden regionális képviselőjénél. A szovjet irodalomtudományban -- amint a Voproszi Lityeraturi itt járt szerkesztője, Vitalij Ozerov is megállapította -- ott van a konzervatív tudósok csoportja, akik kétségtelen érdemeik és eredményeik birtokában fordulnak szembe a strukturalista nyelvészet és a kibernetika többnyire fiatalokból álló kísérletezőivel. Csehszlovákiában Mukarovski megelevenedett iskoláját s magát Mukarovskit éles bírálatokkal fogadja régi ellenfele, Ladislav Stoll. Az olasz és a francia marxisták egyik csoportja -- élén Garaudyval -- már-már a strukturalizmust teszi meg korunk legjelentősebb „filozófiai irányzatává”, olyanná, amelytől a marxizmusnak meg kell újulnia; nyilvánvaló túlzásaikat viszont teljes joggal utasítja vissza egy másik -- kétségtelenül higgadtabbnak látszó -- csoport. Talán csak Lengyelország a kivétel: ott különösebb csatározások nélkül működnek egymás mellett „fontolva haladók” és vakmerő újítók, sőt még nem-marxista iskolák illetve tudósok is (Ingarden, Skwarczinska, Kott).

Sajnálatos viszont, hogy a viták csaknem kivétel nélkül a regionális központokon belül folynak (kivétel volt a Kafka-kérdés vitája). Sőt, azt kell mondanunk, hogy sem a kutatások összehangolása, sem a szilárdnak minősített eredményekről való kölcsönös tájékoztatás terén sem történik sok. A magyar irodalomtudomány szakemberei jóformán semmit sem tudnak a lengyel kollégák elméleti kutatásairól, vagy a cseh irodalomelmélet értékes teljesítményeiről, de, bármily sokat emlegetik egyébként példaként, a valóságban nem sokat tudnak kollégáink a szovjet irodalomtudományban folyó újabb kutatásokról, kísérletekről és vitákról sem. Még különösebb dolgok adódnak nyugati elvtársainknál: Garaudy pl. merészen felveti a modell fogalom s a funkció fogalom bevezetésének lehetőségét a marxista esztétikába és irodalomtudományba, de semmit sem tud arról, hogy a modell vonatkozásában szovjet logikusoknak (és Lotmannak is) értékes és fontos publikációi vannak, de arról sem, hogy a funkcióra vonatkozólag Mukarovskinak van igen átgondolt, részletes koncepciója.

Úgy gondolom, a marxista irodalomtudománynak az a vonása, hogy iskolákra oszlik, egészséges és a fejlődés szükségszerű következményeként elkönnyvelhető jelenség. Ahhoz azonban, hogy ez a jelenség valóban pozitív módon hasson, feltétlenül meg kell szüntetnünk az iskolák elszigeteltségét,

egymástól független működését. A vélemények cseréje, azaz: az iskolák, regionális központok együttműködésének megteremtése nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a marxista irodalomtudomány megszilárdítsa elért eredményeit és tovább folytassa útját és hódítását.

Befejezésül pedig hadd utaljak vissza arra a meglepő tanulságra, amely ebből a kutatómunkából született s amelyből nem ártana levonni bizonyos következtetéseket is. Arra gondolok, hogy kezdeményezésünket talán ki lehetne terjeszteni nemzetközi együttműködésben folytatandó kutatómunkára is. Bizonyára a szocialista országokban működő kollégáink és a polgári környezetben működő marxisták is szükségét érzik ma már annak, hogy elméletünk hagyományait alapos, gondos kutatómunkával tárjuk fel és egyeztetve, összegezve tárjuk szaktudományunk nemzetközi nyilvánossága elé. A szocialista országok irodalomelmélettel foglalkozó kutatóinak kollokviumán, amely az Intézet tervében szerepel, a megbeszélések egyik témájaként ennek a munkának a lehetőségeit is fel kellene vetni. Azt hiszem, érdemes lenne kezdeményeznünk ezt a kiszélesített és összehangolt, igen fontosnak ítéltető együttműködést, amely az eddigi elszigeteltség megszüntetésére és további fejlődésünk ösztönzésére is alkalmas lehet.

SZILI JÓZSEF

STÍLUSIRÁNYZAT VAGY A SZOCIALISTA MŰVÉSZET RENESZÁNSZA?

Ma már világos, hogy az elmúlt néhány évben alapvető fordulat ment végbe a szocialista művészet és irodalom teljesítményeinek és lehetőségeinek értékelésében. A fordulat lényege az volt, hogy a konzervatív ízlés által befolyásolt esztétikai normákkal szemben, vagy velük párhuzamosan, helyet kapott a szocialista művészet elméletében az új művészi eszközök és stílusok létjogosultságának elismerése. Vagyis: nincs ma egyetlen olyan szocialista igényű elméleti álláspont a szocialista művészetről, amely valamilyen módon, állító és aktív, vagy megengedő, passzív formában el ne fogadná azt a feltevést, hogy a szocialista művészet jellegzetes arculatának kialakításában jelentős része van a modern, 20. századi művészeti és irodalmi fejleményeknek, jelesül némely avantgardista irányzatnak. Hasonlóképpen, megegyeznek a különböző elméleti, esztétikai álláspontok abban is, hogy a szocialista művészet különös ismertetőjegyének tartják a szüntelen újratörést, a szakadatlanul, de nem szervetlenül bekövetkező változást, fejlődést. Alighanem, ha rejtetten is, szintén megegyezés van afelől, hogy ez a fejlődés több forrásból, több folyamágból táplálkozik, s hogy széles áradása áramlataival az egyöntetűség, a stíláris egység még ideiglenesen is csak igen tág határok között valósulhat meg. Újabban nem hallani azt a véleményt — s nem tapasztalni efféle nézetek gyakorlati hatását —, hogy a szocialista irodalom előtt álló feladat valamiféle stílusegység megteremtése. Különbözik ettől, s továbbra is kibogozásra váró csomó az, vajon a szükséges eszmei, politikai, társadalmi egység szükségképp nyilvánul-e meg közös stílusvonásokban, kell-e szükségképp a stílusok, stílusirányzatok közötti különbségek eltűnését céloznia.

Hovatovább egyetértés látszik abban is, hogy az új tartalmak, új formák, új kifejezőeszközök igazi alapjának azokat az új jelenségeket és folyamatokat

tudjuk, melyek magának a szocializmus útjának részei és következményei. Fontos ez a megállapodás, noha önmagában az a felismerés aligha új, hogy a szocialista művészet újsága fakadhat a maga eleven, éltető tövéből, a szocializmus eszméjéből és valóságából. Így ma már természetes dolog, hogy az elmélet képviselői nemcsak megengedőleg foglalnak állást a szocialista művészet és irodalom új formai vonásai mellett, hogy nemcsak az új jelenségek kockázatát, veszélyeit hangsúlyozzák, hanem döntő pozitívumaikat is. Az újítás jogának, a kérelhetetlen változás, fejlődés szükségességének elismerése a legfontolvalahaladóbb koncepciók vallóit is arra készíti, hogy ne csak fontoljanak, hanem haladjanak is. Így ma holnap már szélesebb körben gondolkodunk a művészet és az irodalom nagy, korszakos funkcióváltozásainak kérdéséről, s ezzel kapcsolatban arról, vajon ilyen funkcióváltozásokra, s igen lényegesekre, nem kell-e gondolnunk egy olyan korszakos változás közepette, mint amilyen a kapitalizmusból a szocializmusba történő átmenet. Ma holnap közös vonásává válik a szocialista művészet korszerűsége, tárgyi érvényességre törekvő koncepcióinak az irodalomközpontúságból és a realizmuscentrizmusból eredő egyoldalúságok módszeres kiküszöbölése. Esztétikusaink máris hajlamosnak látszanak arra, hogy revideálják a marxista igényű esztétika némelykor túlzottan egyoldalúan csak a gnoszeológia nézőpontjából operáló eljárásait, s kellő figyelmet szenteljenek azoknak az ontológiai kérdéseknek, melyek megoldása a marxista esztétika teljesebb dialektikus és történelmi materialista megalapozását teszi lehetővé. Az ontológiai vonatkozások tisztázása, a művészet társadalmi szerepét felderítő marxista antropológiai kutatás, a történelmi materializmus szempontjainak következetes érvényesítése a művészet és a társadalmi gyakorlat szerves egységét világítja meg, s fényt vethet a művészi tett társadalmi tetté válásának egész mechanizmusára. Noha a túl óvatos fenntartás, a hazai hagyományok és előmunkálatok hiánya, a képzés késlekedése vagy esetleg a marxizmus történetiségének *deklaratív* védelme lassítja az irodalomtudományban a formális logika modern fejlődésével összefüggő feladatok megoldását (amit többnyire a strukturalizmusnak nevezett módszertani irányzat vállal magára), a mai óvatosság már szinte össze sem hasonlítható a tegnapi leszólással és gyanúsítgatással. Természetesen nem vonható kétségbe általánosságban ezzel bármely más tudományos hipotézissel szemben a konstruktív indítékú szkepszis jogossága. Jogosult például a strukturalizmus mint ideológiai áramlat (s némiképp divatjelenség) elválasztása attól a tudományos diszciplínától, amely mintegy a szimbolikus logika példájára egzakt módon próbálja definiálni a több logikai síkon létező és sajátos szervezett egységet alkotó jelenségeket. Természetesen történetiséget számon kérni csak úgy lehet ettől az eljárástól, mint a formális logikától; viszont igen alkalmas arra, hogy némely dialektikus törvényszerűséget — s a dialektika történetiséget is jelent! — formalizálható alkotóelemei felől közelítsünk meg, építsünk fel.

A fent említett egyezéseket, közeledéseket véve alapul, úgy tetszik, a szocialista realizmusról, s ennek kapcsán némely realizmuscentrikus elméletről folyó vita betöltötte feladatát, s további erőltetése üres szócsépléshez vezethet. A tisztázatlan kérdések egy részében nem vitára, hanem konkrét kutatásokra, bizonyításkiegészítésre van szükség. Elvontabb síkon az álláspontok pontos megfogalmazása, a terminológiai tisztaság, a kifejtés fegyelme hozhat eredményt, s aligha az ellentétes álláspontok mechanikus egyeztetése, kiegyenlítése. A különböző, de tartalmas, érett, eleven elméleti megközelítésekben meglevő

relatív igazságok nem az elvtelen, „sima” megoldásokkal, nem az elszürküléssel kerülnek együvé, válnak olyan szintézis részévé, mely elméleti továbblépés alapja lehet.

Példa erre az ún. módszer-vita is. Tisztázódott, mintegy általános tendenciaként: a feladat a szocialista művészet és irodalom sokszólamúságának, stílusgazdagságának elvi védelme, stílusirányzatok versenyének, harcának elvi igazolása a szocialista irodalom és művészet eszmei keretein belül (sőt azon kívül is: a szocialista országok művészete és irodalma nemcsak szocialista jelenségeket tartalmaz). Ebben elvi egyetértés van a különböző módszer-fogalmak definiálói között még akkor is, ha hosszabb távon és igen széles értelemben — a reneszánsz vagy a barokk értelmében — stílusnak, korstílusnak is tekintik a szocialista társadalomért folyó küzdelmekkel társult művészet formarendjét. S noha a minapi legélesebb vita még épp az így jellemzett stílus vonásainak, eredetének, tartalmának meghatározása körül dúlt, mára már nem a szürke elméleti érvelése, hanem maga az élet, maga a művészeti termés, a szocialista művészet és irodalom legéletrevalóbb alkotásai győzik meg a fenntartással élőköt is arról, hogy valamiféle lehiggadt modernség, az avantgardnak vagy a vele moderált modern realizmusnak valamiféle konszolidált, klasszicizált, szintetizált változata kísért, s mellette újra meg újra az eredeti lobogó alak, az avantgard vagy a realizmus *in statu nascendi* bátor, eleven, vakmerő, már-már izgága szelleme. Mindez immár annyiszor a reorganizáció oly vitalitásával, hogy hatástalannak látszanak a ráolvasás ellenük alkalmazott formulái. A tények makacs dolgok, s legmakacsabbak, melyekbe kapaszkodtunk, segítik legyűrni a talajtalan spekulációra sem kevésbé jellemző makaesságot.

Ami pedig a szocializmus művészetének általános megítélését, a reá vonatkozó feltevések, hipotézisek értékelését illeti, döntőnek tartom azt a máig sem kellő odaadással vizsgált tényt, hogy — a kezdetektől máig — egy megszületéséért küzdő, alakulóban levő, s minden már-volttal és még-meglevővel szemben gyökeresen új társadalmi rend művészetéről van szó. Vagyis: elvileg és történetileg, lehetőségei és valósága szerint a szocializmus művészete és irodalma a művészet egyetemes fejlődésének új szakaszát, a világirodalom történetének új korszakát jelenti, vagy legalábbis az új korszak nyitányát. E fél évszázados forduló a tanúság arra, hogy ezek valóságos arányok, s nem frázis az arányok e nagyságának leszögezése. Nem szorul magyarázatra, mennyire összemérhetetlen ez a korszakváltás korábbi nagy korszakváltásokkal: a kizsákmányolást megszüntető társadalmi rend létrejötte a kizsákmányolás új formáival beköszöntő korábbi társadalmi formációk, például a feudalizmus, például a kapitalizmus létrejöttével.

Összemérhetetlen egyébiránt a szocializmus ideológiájának művészeti tükröződése az olyan ideológiai jelenségek művészeti tükröződésével is, mint amilyen például a vallás, — a kereszténység vagy a mohamedánizmus szerepével a művészetek körében. Az efféle elégtelen analógiák említése legfeljebb sejtetni képes a hatás és változás nagyságrendjét, ám éppen a változás nagyságrendje az, amire fel szeretném hívni a figyelmet. E látvány és a hozzá illő távlat feltalálása némiképp eleve megóv a szocialista művészet és irodalom jellegzetességeinek kicsinyes, fantáziátlan megítélésétől. Az ilyen nagyságrendű, valóban világtörténelmi változáshoz kapcsolódó művészeti, irodalmi tendenciákat kezdettől fogva a fejlődésfázisok és típusok eltérései jellemezhetik. Nem is csak stílárís: eszmei tekintetben is számottevő eltérések vannak a szocialista mozgalomban részt vállaló művészek, az új társadalom kultúrá-

jához természetes erővel gravitáló művek alkotói között. Az új társadalom formálódásának különböző fázisaiban az egység ismérvei is megjelennek művészetében és irodalmában. E jegyek, úgy tetszik, elsősorban ideológiai vonatkozásúak, s nagyobb megegyezést sejtetnek a célok, mint az eszközök tekintetében. A szocialista társadalom művészetére jellemző, a művészet korábbi fejlődésszakaszától megkülönböztető jegyek jórészt abból is erednek, hogy a szocializmusért folyó harc és a szocialista társadalom építésének körülményei között az irodalom (és általában a művészet) társadalmi helyzete, funkciója és struktúrája jelentős mértékben megváltozik. A közönség rétegződése, számaránya, műveltsége, történelmi tudatossága, az író társadalmi megbecsülése, politikai szerepköre, az irodalom szervezése, irányítása, a kritika elméleti alapjai, a kultúra és a képzettség új eredményei visszatükröződnek az irodalom általános vonásaiban. A tudatosság magasabb foka, igénye, az elidegenedés leküzdésének megnövekedett esélye teremt alapot például ahhoz, hogy a szocialista irodalom élni tud a látszólag (vagy állítólag) dehumanizált, a látszólag (vagy állítólag) csak dehumanizálásra alkalmas formákkal is, például az ún. térszerű formákkal, a montázstechnikával, az elidegenítéssel, a groteszkkal, az iróniával.

Művelődéspolitikánk évek óta szem előtt tartja, s hovatovább az elméleti koncepciók is elismerik azt aényt, hogy a szocialista irodalmiság nem egy szűk irányzat medrében árad, nem egyetlen iskolát alkot. Ez az áramlat már ma is szélesebb bármely stílusirányzatnál, módszerbeli sajátosságokkal elkülönülő, programos irodalmi irányzatoknál, s egyre inkább annak látszik, ami kifejtett formájában: *az új társadalmi rendhez tartozó irodalmi és művészeti struktúra történelmi fejlődésének*, melyet tudatos és nem tudatos csatornákon keresztül élte a szocializmus mint eszme és mint történelmi realitás.

PIRNÁT ANTAL

Néhány mondatban szeretném a magam számára összegezni az eddig lehangzott referátumok tanulságait. Az előttem szólók által ismertetett irodalomtörténeti tények és összefüggések egyértelműen bizonyítják azt, hogy a 20. század irodalmának úgyszólván egyetlen olyan jelentős áramlata sincs, amelyből a társadalmi felelősségtudattól áthatott és a kor problémáit bátran végiggondoló alkotók ne juthattak volna el a szocialista realizmushoz, vagy pontosabban, - hogy elkerüljük azokat a félreértéseket, amelyek a szocialista realizmus fogalmának szűkebb vagy tágabb értelmezése közötti eltérésekből adódhatnak, - ne hoztak volna létre a szocialista forradalmakat s az azok által létrehozott új társadalmi viszonyokat igenlő, s a munkásság és a vele szövetséges osztályok társadalmi-politikai törekvéseit magas művészi színvonalon kifejező alkotásokat. Számunkra 1917 októbere egy világméretű társadalmi átalakulás első fázisát jelképezi. Azok az irodalmi, művészeti és kulturális folyamatok, amelyek ezt a társadalmi forradalmat tükrözik, reprezentálják és támogatják, korunk *egész* irodalmából és *egész* kultúrájából táplálkoznak, tehát nem szoríthatók be egyetlen szűken értelmezett irányzat, iskola, stílus vagy módszer keretei közé. Úgy gondolom, hogy az ülésszakunkon eddig elhangzott referátumok és hozzászólások erről nemcsak engem, hanem másokat is meggyőzhetnek.

A szocialista irodalomnak e sokrétűsége nemcsak a múlt öröksége, nemcsak azzal magyarázható, hogy a különböző irányzatoktól a szocialista realizmushoz érkező írók magukkal hoznak bizonyos hagyományokat, hanem az irodalom aktuális társadalmi feladatainak és funkcióinak sokrétűségéből, amely sokrétűség megmarad a már kialakult szocialista társadalmakban is. Tehát a szocialista realista irodalomnak az az egysíkú vagy egyirányzatú felfogása, amelyet előttem már Szili József is vitatott, azt hiszem, nem tartható.

A másik probléma, amellyel szembe kell néznünk további munkánk folyamán, az, hogy meg kell találnunk most már a szocialista ihletettségű írók körén túl, hogy mi a közös korszerű jellemvonása ennek a történelmi korszaknak az irodalomban. Tehát előbb-utóbb azt a kérdést is fel kell vetnünk, hogy mi a 20. század különböző – szocialista és nem-szocialista – irodalmi és művészeti irányzatainak specifikuma. Bizonyos, hogy ha a régebbi történelem nagy művelődéstörténeti korszakait közelebbről szemügyre vesszük, akkor nem kevésbé heterogén képet fogunk kapni, mint amilyen a 20. században áll előttünk. Tehát a középkorban, a reneszánszban, a barokkban vagy bármely más, több-kevesebb joggal egységesnek tekintett nagyobb művelődéstörténeti korszakon belül is számos, egymást látszólag teljességgel kizáró, egymással antagonisztikusan ellentétes irányzat küzdelmét figyelhetjük meg. Ezek az irányzatok azonban ugyanakkor egymást kölcsönösen feltételezik és meghatározzák. Valószínű, hogy nagyobb történelmi távlatból nézve hasonló lesz a 20. század képe is. Ez egyébként nagyjából kirajzolódóban van már előttünk. Ennek az összképnek bizonyosan a szocialista realizmus az egyik legerősebb színfoltja, meghatározó eleme, de az egész képen belül meg kell lenniük a közös, egymást kölcsönösen meghatározó vonásoknak is. Ha ezeket keressük, akkor feltétlenül az irodalom társadalmi funkciójának kérdéséhez kell eljutnunk, amelyet jóval differenciáltabb módszerekkel kell vizsgálnunk, mint ahogy azt eddig tettük. Meggyőződéseim szerint olyan irodalmi irányzat, amely egyetlen, pontosan körülírt társadalmi réteghez vagy osztályhoz kívánna szólni, nincs vagy legalábbis igen ritka. Minden jelentős művész és minden jelentős művészi csoportosulás az egész társadalom számára igyekszik reprezentálni a saját-maga által vállalt politikai és társadalmi törekvéseket. Tehát még az ellentétes világnézeti töltésű áramlatoknak is közös közegben kell hatásukat kifejteniük. Amennyiben egymás ellen harcolnak, egymás fegyvereit is kölcsönösen meghatározzák. Ugyanakkor az itt elhangzott előadások szépen dokumentálták azt, hogy milyen nagymértékben differenciálódik még egy egységes világnézeti tendenciát képviselő áramlat is. E jelenség társadalmi okait is vizsgálnunk kell. A különböző nemzetek és ezeken belül a különböző társadalmi osztályok más és más fejlettségi fokon kerültek szembe a 20. századnak azokkal a világméretű problémáival, amelyek minden társadalmi alakulat mozgását meghatározzák. Tehát e világproblémákra való reagálás nyilvánvalóan más-más feladatot állít például a kozák paraszt és az angol munkás elé. Ennek megfelelően a világirodalomban egyrészt megfigyelhető bizonyos egységesülő korszerű hangvétel és problematika, másrészt ugyanakkor nagyfokú differenciálódás is érvényesül, hogy megtalálja az irodalom az utat a különböző hagyományokkal rendelkező és különböző helyzetű társadalmi csoportokhoz. Mivel pedig a szocialista társadalom a jövőben sem képzelhető el abszolút homogén egységként, amelyben sem nemzeti és lokális, sem pedig társadalmi rétegek és generációk szerinti különbségek nincsenek, azt kell feltételeznünk, hogy a szocialista realista irodalomnak e sokszínűsége és sokrétűsége a jövőben is megmarad,

sőt fokozódni fog. A művészet területén eddig is sokféle út vezetett a szocializmushoz, valószínű, hogy a további fejlődés is többágú lesz. E sokszínűséget pedig mindenképpen örömmel kell üdvözölnünk, és amennyiben szükséges, védenünk is kell, mert — meggyőződésem szerint — a szocialista irodalom korszerűségének és hatékonyságának ez egyik elengedhetetlen feltétele.

III.

SZABOLCSI MIKLÓS

A SZOCIALISTA ESZMEISÉG A MAI MAGYAR IRODALOMBAN

Inkább kérdéseket szeretnék föltenni, mintsem megoldani őket, problémákat felsorolni, egy néhány meggondolást elmondani.

Az indító problémát így fogalmaznám meg: mennyiben szocialista eszmeiségű a mai magyar irodalom egésze, mennyiben azok egyes művek, milyen módon mutatkozik meg ez a szocialista eszmeiség, hogyan érvényesül az író világnézete és világképe az egyes művekben? Ezt a kérdést kritikánk az utóbbi időben nemigen vizsgálta, tudomásom szerint egyedül Tóth Dezső tanulmányai vetették föl a kérdést.

1.

Bevezetésül: néhány nagyon általános esztétikai meggondolást szeretnék előrebocsátani; távolról sem eredetiek ezek, a marxista esztétika alaptételei.

A világnézet ezek szerint a megállapítások szerint tudatos egység, a társadalomról alkotott kép, amely filozófiai, történeti stb. tételeken, meggondolásokon alapul és belsőleg is koherens. A világnézet és a művésziileg átszűrt élettapasztalat együttesen alkotja a világképet. A világnézet tehát nem közvetlenül, áttételek nélkül jelenik meg a műben (igaz: ilyen áttételek nélküli jelentkezését kívántuk meg néhány évvel ezelőtt), hanem a közvetítőknél egy bonyolult láncolatán keresztül.

A világkép tehát, amelyben az író által tapasztalt mindennapos valóság tényei, a világnézettel értelmezve és rendezve jelennek meg, a fő közvetítő mű és világnézet között. A világkép viszont ritkán egynemű, egységes; nem pusztán logikai, intellektuális felépítmény, és nem is ellentmondás nélküli. Úgy is fogalmazhatnám: olyan korban, olyan tapasztalati valóság láttán, mely maga is tele van ellentmondásokkal, az alkotó világképe meg különösen gyakran ellentmondásos, diszharmónikus egység. Az élettapasztalat állandóan korrigálja a világnézet tudatos elemeit, a tudatos elemek pedig formálják a látott élettapasztalatait, -- átértelmezik, kiegészítik egymást.

De még itt sem állhatunk meg. A mű és világnézet között a mediációknak, az áttételezésnek még más tényezői is vannak. A világképen kívül for-

málja a művet az irodalmi konvenciók, a kifejezési formák, a „toposzok” végtelen hálózata. A megformált mű beleilleszkedik egy nemzet, sőt a világ-irodalom sokszázados hagyományai által kiformált konvenció-rendszerbe, amely már önmagában is egy sor formai és tartalmi elemet hordoz. (Gondoljunk a lírára, amely a maga formanyelvével, a maga különleges sajátágaival nagymértékben alakítja és mássá teszi nemcsak a kész művet, hanem visszahatólag a világképet is.) És ugyanakkor nem szóltunk még az író alkata, egyénisége, általában pszichológiai tulajdonságai által meghatározott sajátosságokról.

Mű és világnézet viszonyának ez a bonyolultsága, a mediációknak ez a hálózata a szocialista irodalomban nem egyszerűsödik, nem tűnik el, ellenkezőleg: talán még bonyolultabb lesz. A szocialista irodalom, — és benne a magyar szocialista irodalom, — történeti útjának feldolgozása éppen azt bizonyítja, hogy az igazi jelentős művek a szocialista irodalomban is világnézet, élettapasztalat és irodalmi műformák hármasságának termékenyítő feszültségéből jöttek létre. E feszültség híján jelentős művek helyett csak lapos illusztrációk születtek.

2.

Térjünk vissza az indító kérdésre: szocialista-e a mai magyar irodalom? Szocialista realista-e? Mi teszi azzá? Mi a kritériuma Magyarországon ma az irodalom szocialista voltának?

A kérdéscsoportnak van történeti része; az elmúlt évtized munkájával nagyjában és egészében sikerült kidolgoznunk a magyar szocialista irodalom vonulatának történetét. Nem állítom, hogy ez a munka befejezett, tovább kell még árnyalnunk és gazdagítanunk a képet; az Ady-évforduló jelentős állomása, a veszprémi vándorgyűlés például arra figyelmeztetett, hogy Ady művének jelentős részét is a magyar szocialista irodalom részeként kell tudnunk látni. Az 1945-ig terjedő időre sikerült azonban felrajzolnunk a magyar irodalom térképére ezt a gazdag vonulatot, de amikor az 1945 utáni művekről és főleg mikor az 1956 utániakról írunk, akkor inkább kritikusként tesszük vagy kultúrpolitikusként, és így az az irodalomtörténeti kérdés, hogy lehet-e a magyar szocialista irodalom vonulatának tovább folytatásáról beszélnünk 1945 után, még válaszra vár.

A kérdéscsoport általános ideológiai oldala napjainkban elsősorban úgy jelentkezik, mint az általános humanizmus és a szocialista humanizmus közti azonosságok és különbségek kérdése. A mai magyar irodalom és művészetben eszmei szempontból ugyanis kettős választóvonalat észlelhetünk: egyik oldalról az antihumanista (eléggyé gyéren jelentkező) és a humanista művek és áramlatok, másrésről a humanizmuson belül az általános humanizmus és a szocialista humanizmus között.

Az esztétikai problematika úgy jelentkezik, hogy meg kell vizsgálnunk, milyen változatokban realizálódik a szocialista eszmeiség. Van végül a kérdésnek egy irodalom-szociológiainak nevezhető aspektusa: hogyan nyilvánul meg a szocialista eszmeiség a magas és az ún. alacsony irodalomban és ennek milyen konzekvenciái vannak a tömegek nevelésének vonatkozásában.

3.

Hadd kíséreljünk meg e sokfelé ágazó kérdéscsoportra néhány választ adni: először megint csak eléggé általánosan.

Ha elfogadjuk azt a kiinduló megállapítást, hogy a szocialista eszmeiség megítélésében, minősítésében a tárgy-élettapasztalat-világnézet egysége a döntő kritérium, akkor világos, hogy pusztán tematikai szempontból nem határolhatjuk el, mi szocialista eszmeiségű és mi nem az. Egy mű tárgya természetesen nem egészen közömbös, de pusztán a tematika nem döntő. Nem értek tehát egyet avval a kritikai gyakorlattal, amely pusztán a tematikában, tehát akár abban, hogy egy mű cselekménye a mában játszódik, akár a munkásélet ábrázolásában látja a szocialista és nem szocialista irodalom közti különbséget. A ma életét is lehet pusztán általános humanista szempontból, munkástémát is lehet nem-szocialista eszmeiséggel ábrázolni, viszont minden témát, múltban játszódó cselekményt, vagy a magánélet szféráiban lezajló eseménysort is lehet szocialista eszmeiséggel megragadni.

A szocialista eszmeiség kritériuma a művészetben egy olyan világkép megléte, amelynek tudatos világnézeti komponense a világ, a társadalom, a közélet és magánélet jelenségeinek átgondolt, koherens marxista értelmezését tudja adni. Élettapasztalat és elmélet feszült-ellentmondásos egysége mutatkozik meg, ha mint ma is egy állandóan változó, átalakuló világ jelenségei értelmére kell kérdezni, azokat kell vallatni. Az ilyen kérdezés is a szocialista eszmeiségű irodalom sajátja, sőt úgy gondolom, hogy a mai körülmények között a szocialista eszmeiség elsősorban abban a típusú irodalomban mutatkozik meg, amelyet kérdező, vallató, a valóságot kérdőre vonó, önvallomásos és vallomásos jellegű irodalomként jellemezhetünk. Ez az izgatott, kérdező jellegű szocialista irodalom ma Magyarországon a szocialista eszmeiség igazi hordozója.

A szocialista eszmeiségnek ilyen felfogása többfelé való elhatárolást tesz szükségessé. Mint említettem, el kell választanunk az általános humanizmust sugárzó műveket azoktól, amelyek eszmeisége szocialista. Irodalomkritikánk újabban gyakran hangoztatja, hogy a szocialista eszmeiségű művek egyik kritériuma a hit az emberben, a jóságban, abban, hogy az igaz legyőzi az igazságtalant. Az emberi szépség, nagyság, teljesség felmutatása része a szocialista eszmeiségnek, de nem egyedüli kritériuma; és mindazok a művek, amelyek ezt

az emberi teljességet és szépséget, az igaz győzelmét az igazságtalan fölött ábrázolják, ettől még önmagukban nem szocialista eszmeiségűek. Mutassuk ki az emberi szépség, jóság, teljesség iránti törekvést a művekben; de ezt ne vétsük össze a szocialista eszmeiséggel.

Egy másik irányú elhatárolás: egyesek szerint a tapasztalati valóságtól elzárkózó, csak saját autonóm törvényeire hallgató, különvilágot alkotó, modern, mitikus jellegű művészet is a szocialista eszmeiség művészete; itt első-sorban arra gondolok, hogy egyesek Weöres Sándor líráját is szocialistának tartják; s gondolok R. Garaudy idevágó fejtegetéseire. Igaz: a világnézet érvényesülése a műben nagyon sokfajta lehet, s különösen a lírai költészet területén nagyon is bonyolult. Mégsem hiszem, hogy ezt a mitikus jellegű költészetet helyes lenne szocialista eszmeiségűnek látni; azon az alapon, hogy a jövő évezredek kommunista emberét idézi; — valójában kívül van azon, ugyancsak egy általános humanizmus világában.

Természetesen el kell határolnunk a szocialista eszmeiséget attól, amit találóan kincstári naturalizmusnak szokás nevezni. Ha a marxista—leninista eszmeiség valóban élettapasztalat, irodalom és világnézet konfliktusos egysége, akkor a konfliktus nélküli laposság, a tények pusztja, — mégoly marxistának tűnő — leírása nem szocialista eszmeiségű irodalom.

És végül: még egy probléma: a szocialista eszmeiség nem öröktől változatlan metafizikus tartalmú. A világ, a társadalom állandóan változik, megismerése állandóan fejlődik; így a szocialista eszmeiség tartalma más történelmi korokban másképpen alakul; más és más korokban a marxista—leninista világnézet más és más elemei kerülnek előtérbe. A szocialista eszmeiség irodalmi megnyilvánulása formailag is rendkívüli módon változhat. Nyitottan, váratlan jelenségekre és formákra felkészülten kell vizsgálnunk a ma irodalmát. Elvileg el lehet képzelni azt is, hogy a szocialista eszmeiség teljesen más módon és más szerkezetben, az irodalom megnyilvánulási formáinak vadonatúj módjában jelenik meg, egészen máshogy, mint ahogy eddig megszoktuk. Elképzelhető például elvileg, hogy a marxista—leninista világnézet statikus jellegű, pusztán a magánéletet ábrázoló témában, formailag pedig vízió és parabolászerű szerkezetben is érvényesül. A ma magyar szocialista irodalmának fővonala ugyan e kérdező-vallató, közéleti-társadalmi tematikájú irodalom, de elképzelhető másfajta jelleg kialakulása is.

4.

E még mindig általános megállapítások után, arról szeretnék szólni, hogy mai irodalmunkban a marxista világnézet alapján született irodalmi műveknek milyen - divatos szóval - modelljei jelentek meg; hagyományo-

sabb szóval — néhány típusról vagy típuscsoportról, amelyek véleményem szerint a mai magyar szocialista realista irodalom főbb változatai.

A lírában szocialista eszmeiségű irodalomnak egy megvalósult típusa az, ami Illyés Gyula verseinek jelentős részében vagy az ezzel sokban azonos vonásokat mutató Benjámin László versekben figyelhető meg. Ennek az Illyés — Benjámin modellnek világnézeti alapja kétségtelenül a szocialista társadalomértékelés, az „új létezőmód feltételei”-nek kutatása, ugyanakkor az ifjúsághoz és annak eszméihez való hűség. Egyfajta vallomások líra ez, olykor leíró jelleggel, hol kissé patetikus, hol inkább intellektuális ízzel, mindig a társadalmi változások alapján marxista értékelésének szándékával. (*Az orsók ürügyén* vagy a *Vérző zászlók alatt* lehetne ennek a modellnek sémája.)

Egy másik modell — és itt talán nagyobb vitára lehetek elkészülve — a lírában Juhász Ferenc költészete. Ennek a költészetnek megjelenése, felszíne sokkal bonyolultabb, kuszábbnak tűnő, indázóbb, mint az előbbi, de e látszólagos bonyolultság mögött végső elemzésben fel lehet ismernünk a marxista világnézeti alapokat, elsősorban az anyag, a világ mozgásának, a társadalom, s hazánk helyzetének marxista látását. Éppen e költészet értékelésénél kell érvényesíteni azt a felismerésünket, hogy a marxista — leninista világnézet bonyolult közvetítőkön keresztül érvényesülhet. Itt is arról van szó, hogy egy világnézeti alap az élettapasztalattal és sok tudományos és szépirodalmi olvasmányélménnyel együttesen sajátos világképet alakít ki és e kettő egysége nagyon is zsúfolt formanyelven keresztül érvényesül. Nem tagadom, hogy e világképnek vannak nemcsak szocialista, hanem általános humanista elemei is. De fő jellegzetességük, meghatározójuk, ha a verseket gondolati tartalmukra redukáljuk, akkor a marxista világnézet, mégpedig nemcsak a *Babonák napja csütörtök* típusú versekben, hanem a *József Attila sírjában* is, ez a tartalom pedig bonyolult irodalmi formanyelven jut kifejezésre (amely a maga síkján is persze a világ zaklatottságának jelzője).

Egy harmadik modell, talán az, amelyet Garai Gábor költészetének legjobb szintje képvisel, s amelynek jellegzetessége bizonyos intellektuális átgondoltság, tartalmilag elsősorban az új tudatformák keresése. Ha a Juhász Ferenc-i líra egyik indítéka a társadalmi változások, a korváltás okozta megrendülés, ennek egyéni továbbregzése, akkor a Garai-féle modellé az új tudatformák keresése; és az új tudatformák marxista — leninista értékelését szabólőrinczi, józsefattilai, babitsi irodalmi eszközök közvetítésével, reflektáltabb módon tükrözi. És ismét más típusú modell az, amelyet Simon István és Váci Mihály nevéhez lehet fűzni, amelyben ugyancsak a magyar társadalom sajátos változásainak élettapasztalatait értelmezi a művész marxista világnézettel, de a világkép élettapasztalat-hányada náluk jóval erősebb, mint Garai Gábornál. Nála az intellektuális reflektáltság, a tudatos elem túlsúlya néha elnyomja a közvetlen élettapasztalatot, emezeknél gyakrabban a látvány, az élettapasztalat túlsúlya szorítja háttérbe a reflexiót.

Ha a juhászferenci lírában általános humanista vonásokat is lelhetünk, ha a Garai-féle modellben egy bizonyos szikárabb intellektualitás kerül előtérbe olykor, a Váci Simon típusú lírában, időnként érzelmesség borítja föl az egyensúlyt.

Végül: további modellje a szocialista lírának az, amely leginkább Ladányi Mihálynál jelenik meg. Egy tegnapi előadásban Ny. Aszejev NEP-korszakbeli verseit idézték; ő még szavakban is sokszor azonos strófákat ír le Aszejevvel; és a kérdések feltevésének és válaszoknak bizonyos anarchista elszínezettsége ellenére úgy hiszem, a Ladányi-típusú líra is a magyar szocialista eszmeiségű líra egyfajta realizációja.

5.

A magyar prózában is felállíthatnánk a szocialista eszmeiségű irodalom különféle modelljeit. Az egyik közülük a Lengyel József műveiben megvalósuló, amely a legnehezebb konfliktusokat, a szocializmus fejlődésének legtragikusabb kerülőútjait okozta problémák, szocialista világnézettel oldja fel. Itt sem csak a világnézeti, rendkívül tudatos alaprétet kell figyelembe vennünk, hanem az élettapasztalat rendkívül bonyolult, ellentmondásos és tragikus tömegét, amelynek átvilágításához a világnézet ereje rendkívül nagy kell hogy legyen. Érdekes probléma Lengyel Józsefnél a közvetítő irodalmi közeg is; sok elemből összetett; ezek egyike az orosz lírai novella, a másik a harmincas évek intellektuális prózája.

Egy másik modellt, Darvas nevéhez fűznék. Jellemzője: a napi társadalom alapvető kérdéseinek egy embercsoport, egy nemzedék életén, tapasztalatain keresztül való ábrázolása; inkább kérdés, mint felelet, feleletnek pedig vallo-másos és töredezett. Ez az a próza, ahol az előbb általam említett vallatás, kérdéses feszültsége leginkább érezhető. Az irodalmi közvetítő közeg itt egy önvallomásból, emlékiratból, politikai értekezésből, filmforgatókönyvből és a hagyományos magyar prózából összetett szövet. Voltaképpen ide kapcsolható Mesterházi legújabb könyve, a *Férfikor*, Cseres Tibor novellisztikája és sok más jelenség.

A szocialista próza egy harmadik típusú modellje az, amely Déry egyes novelláiban, önvallomásaiban, riportjaiban valósult meg; a világnézet egyes elemei itt is harcban állnak egymással, bölcsesség és szkepszis keveredik; az élettapasztalat sajátos irányú és a közvetítő közeg erősen kapcsolódik egy európai ironikus, intellektuális prózához. — És ismét új modell az, amelyet Sánta Ferenc *Hűsz órájában* képvisel. Véleményem szerint Sánta korábbi művei, főleg *Az áruló* és *Az ötödik pecsét* kérdésfeltevései és humanista válaszai lényegében a humanizmus körén belül mozogtak, mind a közvetítő közegként választott sajátos irodalmi műfaj pedig a karkai parabola egy továbbfejleszt-

tett változata. Ezen az alapképleten a *Húsz óra* lényegesen változtat; itt talán arról van szó, hogy a világgép élettapasztalat-hányada, másszóval a tárgy kényszere oly erővel módosította a világgépet, hogy a realizált mű szocialista realistának tekinthető. — Egyfajta szocialista jellegű modell-típus az is, amely olyan különböző irodalmi közeget választó íróknál, mint Fejes Endre vagy Galgóczi Erzsébet jelenik meg. Az ő példájuk, és különösen Fejesé arra int, hogy nem a témaválasztás, hanem a feldolgozás, nem a kérdések kiválasztása, hanem az arra adott válasz minősít; látszólag szélsőségesen egyedi, periférikusnak tűnő kérdések, kiélezett esetek sora vonul fel e művekben, — de az általuk feladott kérdésekre helyes a válasz; egyébként a *Rozsdatemető* kérdése sem periférikus meggyőződésünk szerint. A mai magyar valóság sajátos konfliktus-rendszere, társadalmi kérdései megragadásának még sokféle modell-típusa alakult ki mai szocialista prózánkban. (Galambos, Szabó István, stb.) E kérdések közé tartozik az úgynevezett privát-szféra, a magánélet, a szerelem, az emberek közötti viszony alakulásának, változásának megfigyelése, megkérdőjelezése; a lassan, nehezen, bonyolultan alakuló új formák felfedezése, kialakulásuk elősegítése.

Végül: még mindig a próza területén maradva, felvetődhetik a kérdés, hogy van-e a mi mai irodalmunkban a szocialista eszmeiségű, ironikus prózának modellje. Úgy vélem, hogy Csurka, Moldova és főleg Örkény István egyes műveiben (nem mindegyikben) egy ilyen újfajta modelltől lehet szó: a kérdés-feltevés helyes, a ráadott válasz is, de a közvetítő közeg mintegy visszájára fordított tükör, az ironia, a groteszk sajátos irodalmi-műfaji kényszere miatt a világgép és a mű között megfordul az egész vonatkozás rendszer.

Néhány modelltől szoltam; távolról sem a teljesség igényével. És mindjárt felvetődik a kérdés: nem lehetne folytatni a sort? Azaz: a legfiatalabbaknál, lírában és prózában formálódik-e az előbbi sorok folytatásaképpen a szocialista-realista irodalomnak valamifajta új modellje? Nehezen tudnék a kérdésre válaszolni; lehet, hogy egyéni tájékozatlanságból, az új iránti süketsegből, de lehet, hogy valóban arról van szó; prózában a Sánta — Galgóczi — Moldova névvel jelzett vonulat és a lírában a Ladányi névvel jelzett után még nem alakult ki egységesen megfogalmazható, körülírható, kiformált szocialista modell; jelül egy bizonyos hullámvölgynek is.

6.

Az előbbi felsorolás még nagyon sok kérdést hagyott nyitva; éppen sokszor a legizgalmasabbakat, a határeseteket, a legvitathatóbbakat. Problémák és kételyek maradnak bennem is velük kapcsolatban.

Úgy érzem például, hogy Déry Tibor egyes művei, például a *Kiközösítő* jellegzetesen nem szocialista, sőt inkább polgári-humanista válasz egy nagyon

nehéz kérdésre, a tehetség és hatalom viszonyának kérdésére; a válasz, amelyet ez a mű ad, azaz, hogy a nagy embert a hatalom korrumpálja, hogy tehetség és hatalom eleve végzetesen ellentétben van egymással, jellegzetesen nem szocialista válasz; a műben az ellenoldal: mi a társadalom, a haladás, a történelem érdeke, a hatalom történelmi funkciójának problémája hiányzik belőle. A magam részéről (igen sok kollégával, köztük a tegnap szolt Varga Lászlóval ellentétben) Örkény István *Tóték* c. novelláját, darabját sem érzem szocialistának. Az ironia itt egyfajta mélységes kiábrándulást, csalódást takar; az író az emberben való teljes hitetlenség fogja el a fasizmus és rokonjelenségek látván; az eltömegesedés ilyen abszolutizálása, ugyancsak nem marxista válasz. Ugyancsak nyitott a probléma számomra pl. a sokat vitatott Szabó Magda művek esetében, amelyeknek nagy részét bizonyos állóképszerűség, statikus-ság jellemzi; e művek nem annyira társadalmunk eleven kérdéseire adott válaszként, hanem előregyártott elemek építőkövekként való egymásmellé tételeként hatnak; éppen a konfliktusban kialakuló szintézis hiányzik belőlük.

Vannak tehát nyitott személyi kérdések, vitakérdések, határproblémák: föl lehetne vetni, vajon az irodalmi közvetítő közegek közül pl. a parabola hordozhat-e szocialista eszmeiséget, alkalmas lehet-e a szocialista világnézet kifejezésére? Véleményem szerint nem lehet kizárni egy ilyen megoldást sem. Tartalmilag természetesen elképzelhető a pusztán (természetesen nem elszigetelten) a magán-szférában játszódó problematika és ennek nem általános humanista, hanem marxista megoldása. Általában : a marxista filozófia bizonyos kérdéseinek kidolgozatlansága, az antropológia és szociológia egyes kérdéseire még csak most adandó válasz hiánya az egyik oka annak, hogy a mi irodalmunkból is erősen hiányzik a szocialista eszmeiségű, marxista pszichológiai novella és voltaképpen a marxista intellektuális próza is nagyon gyér.

7.

Befejezésül engedjék meg, hogy felvessem a kérdést, saját magammal szemben is: van-e az egész kérdésfeltevésnek gyakorlati kultúrpolitikai értelme; azaz, egységes nemzeti irodalmunkon belül helyes-e továbbra is a szocialista eszmeiségű irodalomról ill. annak különféle vonulatairól beszélni? A kérdést annál is inkább föl kell tenni, mert több országban magát a szocialista-realista terminust sem fogadják el, a szocialista eszmeiségű irodalom létét és szükségességét is megkérdőjelezzik. Helyes-e hát elhatárolásunk, jogosult-e szempontunk? Véleményem szerint helyes; egy szocialista ország irodalma nem azonos az ország szocialista irodalmával; az ország irodalmán belül különféle áramlatok, irányok élnek, mint ahogy a szocialista irodalmon belül is különféle áramlatokra lehetünk figyelmesek. Jó lenne, ha egy valóban egységes világnézetű, de megjelenésében sokféle szocialista irodalom felé tartana a fejlődés; ma azonban még

nem ez a helyzet. És ha nem akarunk feladni bizonyos elveket, ha nemcsak kultúrpolitikánknak, hanem esztétikánknak azt az alapkérdését, amely a művek világnézeti alapját fontosnak tartja, nem akarjuk megtagadni, akkor ez a fajta vizsgálati módszer nagyon is jogosult. Mi voltaképpen az irodalmi folyamatokat, áramlatokat is a világnézet, a ráépülő világkép alapján is elhatárolható realizált egységeknek tekintjük. És ha az egyidejűség álláspontjára helyezkedünk, akkor is így kell döntenünk, a műnek pusztán struktúrális szempontból is konstitutív eleme, formáló eleme a világnézet.

Nem a hibáztatás, nem a tönkretéves és a megsemmisítés szándékával, de a pontosabb megismerés kedvéért helyes megkülönböztetni a magyar irodalmon belül a szocialista eszmeiségű műveket.

Mindaz, amit elmondtam, általános kritikai gyakorlatunkhoz képest egyszerre követel a szokásosnál szűkebb és tágabb szemléletet. Szűkebbet azért, mert érzékenyebben és pontosabban el kellene választanunk szocialista országunk irodalmán belül a szocialista eszmeiségű műveket a nem szocialista eszmeiségűtől; a nem humanista, az általános humanista kérdésfeltevéseket a szocialista kérdésfeltevéstől. És tágabbat azért, mert a szocialista eszmeiség minősítésében tematikailag és formailag is az eddiginél sokkal tágabban, nyitottabban kell ítélnünk, többfajta lehetőség, többfajta modell megjelenését kell szükségesnek tartanunk. Ez az egyszerre tágabb és szűkebb szemlélet, a pontosabb elhatárolás és a nyitottabb lehetőség talán segít irodalmunk további kibontakoztatásában.

TÓTH DEZSŐ:

A SZOCIALISTA REALIZMUS JELLEGZETESSÉGEI A FELSZABADULÁS UTÁNI MAGYAR IRODALOMBAN

Feladatom a szocialista realizmus jellegzetességeinek vizsgálata a felszabadulás utáni magyar irodalomban. Ez azonban lényegileg a magyar szocialista irodalom konkrét sajátosságainak elemzését jelenti, s ha így fogjuk fel, mindjárt előrebecsátanám: irodalmunk szocialista tendenciájának sajátosságait vizsgálni aligha lehet irodalmunk egészétől elvonatkoztatva. Általában, speciális feladatoktól eltekintve az irodalom szocialista realista vonulatának a nemzeti irodalom egészétől elszakított vizsgálata olyan hiba, amely mind a keresett sajátságok, mind a szocialista irodalom nemzeti szerepének vonatkozásában téves eredményekhez vezet-vezethet. Még kifejezetten elméleti érdekű elemzések esetén is erősen kérdéses egy izolált szocialista realizmus feltételezése, s legfeljebb tudománytörténetileg lehet indokolt a szocialista tendenciák speciális szemügyrevétele, amit azonban mindenképp követnie kell egy olyan, teljesebb módszertani értelmezésnek, amely a szocialista irodalmat a nemzeti irodalom egészében méri fel. A szocialista irodalom valóságánál ugyanis van egy mélyebb, meghatározóbb valóság, adott esetben a szocializmust építő társadalom valósága, amely — és ezt nem szabad soha figyelmen kívül hagynunk — immár közel két évtizedes közös medre irodalmunk egészének. A szocialista realizmus sajátosságait keresve szüntelenül szem előtt kell tartanunk, hogy irodalmunk egésze milyen jelentős változásokon ment keresztül, mert csak ennek összefüggésében rajzolódhat ki az a szerep — az a vezető szerep —, amelyet irodalmunk szocialista ága nemzeti irodalmunkban betölt, csak így körvonalazható, hogy szocialista irodalmunk éppenséggel a nemzeti irodalom egész átförmálódásának legfontosabb sajátosságait is elsősorban képviseli. A szocialista és nem szocialista tendenciáknak ez az együtt-szemlélése különösen időszerű ma, mikor társadalmunk a szocialista nemzeti egység történelmileg korántsem egyhamar és korántsem könnyen bejárható — útjára lépett. Ebben a történelmi helyzetben irodalmunk szocialista tendenciáinak körülhatárolása, kritériumainak mind pontosabb kimunkálása, amire a jelenlegi munkamegosztás során Szabolesi Miklós tette a hangsúlyt, éppoly fontos, mint az, hogy szocialista irodalmunkat a közös alaptól meghatározott, vagy legalábbis attól erősen befolyásolt irodalmunk egészével kölcsönhatásban

szemléljük. Ahogyan azonban a szocialistaság kritériumainak vizsgálata sohasem jelenthet történeti elszigetelést, ugyanúgy irodalmunk szocialista és nem szocialista tendenciáinak összefüggésben való szemlélete sohasem jelentheti az ideológiai különbségek összemosását.

Ilyen meggondolásokat előrebecsátva, irodalmunk — ezen belül szocialista irodalmunk — legtágabban értelmezett sajátosságának körét azon az alapon lehetne megvonni, hogy közel két évtizede szocializmust építő társadalmi valóság alapján él és fejlődik. Nemcsak feltételek, lehetőségek szempontjából jelent ez különbséget olyan irodalmakkal szemben, amelyek polgári berendezkedés talaján egzisztálnak, hanem igen sok vonatkozásban az irodalom közvetlen tárgya tekintetében is. Az irodalom tárgya természetesen az ember, közelebbről egy történelmileg adott kor, korszak embere, amelyet — különösen ma, az összezsugorodott Földön — az általános helyzet: a társadalmi, politikai, ideológiai, a morális, a technikai-tudományos konstelláció egész problematikájának komplex átélése jellemez. De aligha vitatható, hogy minden idők minden irodalma a kor egyetemes kérdéseit mindenekelőtt a maga nemzeti társadalmának közvetlen hatása alatt, annak problematikáját megragadva tudta csak megközelíteni, hogy a legszélesebb, legmélyebb művészi általánosításokhoz is elsősorban a hazai valóság — közvetlen és közvetett — művészi hirtokbavételén át vezet az út. Ezen az igazságon aligha változtatott, hogy a magyar társadalom szocialista társadalommá alakult-alakul át. S éppen irodalmunk egyetemessége szempontjából, — abból t. i., hogy mit ad, mit adhat az emberiség közös kincsestárába — jogos úgy feltenni a kérdést: hogyan, mennyiben, milyen szélességben és intenzitással érzékeli ezt a hazai társadalmi valóságot, amelynek karakterét, problematikáját, történelmi érdekű mozgulásait és mindennapi életét vitathatatlanul a szocialista építés határozza meg, hibáival, ellentmondásaival éppúgy, mint küzdelmeivel és eredményeivel.

A választ, az előrebecsátott meggondolások szellemében Illyés Gyula művénél kezdeném, pusztán példaérvénnyel, mégis azért, mert egyike legnagyobb alkotóinknak. Azon túl, hogy felszabadulás utáni művét a szocialista társadalom egészében is formálta, annak egy rétege a szocializmussal való közvetlen művészi kapcsolatról is vall. Ez a szorosabb összefüggés — leegyszerűsítve — abban áll, hogy egyrészt a maga plebejus demokratizmusa maradéktalanul kiteljesedhetett a szocializmusban, hogy az adott számára távlatot és lehetőséget nép és nemzet ideális egységének megfogalmazására éppúgy, mint a magyar parasztság évszázados perének történelmi záróbeszédére. Másrészt alapvető szemléletének jegyében, a Dózsától kezdve, a Bartókon át újabb drámaiig elmondta, hogy mivel nem ért egyet a szocializmus társadalmi gyakorlatában, ami — e kritika jogos hányadának erejéig — ugyancsak a szocializmussal való érdemi, művészi kapcsolat. Harmadjára az Építők-től a Mozgó világ-ig azonosulóan mutatta fel a szocializmus elért emberi szociális ered-

ményeit. Egyszóval felszabadulás utáni művét a szocializmussal való közvetlen kapcsolat szempontjából úgy lehetne jellemezni, mint amelyik élt a szocializmus lehetőségeivel, hol joggal, hol tévesen bírálta annak némely vonását, jelenségét; kézenfekvő „tisztá” vívmányait pedig készséggel elismerte. Művéből egy valami azonban hiányzik, nevezetesen: a cselekvő költői-alkotói részvét mindannak létrehozásában, amit bírál, aminek az eredményeit elfogadja és aminek a lehetőségeivel él. Bizonyos, hogy Illyés felszabadulás utáni műve nélkül egész irodalmunk lenne szegényebb, beleértve ebbe, hogy a hazánkban épülő szocializmus irodalmi összképe is szegényebb lenne. De legalább ennyire biztos az is, hogy a magyar társadalom két évtizedes külső és a lelkekben lezajlott történetének nemzetre és nagyvilágra hagyott művészi képe tragikusan lenne csonka akkor, ha azt csak a szocializmus lehetőségeivel élő, azt bíráló-elismerő művészi pozíciók révén öröködött volna meg. Végzetesen hiányos lenne ez a kép, ha nem lett volna irodalmunknak olyan vonulata, amely a szocializmust nemcsak lehetőségei, hibái és eredményei erejéig vállalta, de vállalni tudta küzdelmes *kiharcolásának* nyílt művészi szolgálatát is. Aminek lehetőségeivel élünk, amit bírálunk vagy elismerünk, azt mindenekelőtt meg kell teremteni, s ez nemcsak a társadalmi-politikai gyakorlatra, de áttételesen az irodalomra is áll. Márpedig húsz esztendő történelmünk legalapvetőbb ténye, a magyar nép történelmi teljesítményének lényege, hogy kiépített egy új társadalmi rendet, hogy lerakta a szocializmus alapjait. Erről a folyamatról sok igazat el lehet mondani kívülről, vagy a fenntartásos, részleges azonosulás pozíciójából, de lényegét, karakterisztikumát csak belülről, szocialista álláspontból lehet visszaadni. Erős leegyszerűsítéssel, de irodalmunk tényeire alapozva állíthatjuk, hogy szocialista irodalmunknak, ha átmenetileg voltak is, egy jó évtizede nincsenek „tabui”, előítéletszerűen meg nem közelíthető kérdéskörrei. Ezzel szemben vannak olyan élet- és jelenség-szférák, amelyeket a nem szocialista tendenciák önnön előítéleteik miatt látóhatárukból kirekesztettek. Neveket — köztük akár „nagy” neveket — lehetne említeni, akiknek nemcsak tehetsége, társadalmi felelősségérzete, de élményköre is természetessé tenné, hogy alkotóként is reagáljanak például arra a tektonikus mozgásra, az azt kísérő, történelmi érdekű, emberi-morális összeütközésekre, amelyek a falu világában végbementek. Nem teszük. Egyet nem értésük, ennek következtében a kirekesztéstől való félelem okán? Aligha, mert egyrészt az ötvenes évek elején méltatlanul fiókban rekedt, vagy éppenséggel tudva az asztalfióknak írt és később kiadott művek közt sem akadt ilyen típusú alkotás. Újabban pedig Illyésnél versek, Németh Lászlónál művön kívüli megnyilatkozások jelzik az eredmények, a paraszti élet megnyílt lehetőségeinek elismerését. De ugyanezt mondhatjuk az ellenforradalom, a konszolidáció problémakörének az objektív műfajokban, regényben, drámában, való közvetlen ábrázolásáról is: kívül marad a nem szocialista pozíció *alkotói* látkörén, még akkor is, ha nemegyszer művön kívüli nyilatkozatokból ismerjük e problémák korrekt *magán-*

emberi megítélését. Ezzel szemben — még a dokumentálás is fölösleges, oly szembeötlően — a szocialista parasztosztály kialakulásának küzdelmes útját a *Próbatétel*től a *Szeptember-en*, Simon, Csanádi Imre, Juhász költészetén át a *Hajnali Tűzig* és a *Húsz óráig* szocialista elkötelezettségű művek örökítették meg. Aminthogy a *Tűztánc*, a *Kormos ég*, a *Pesti emberek* s a regények egész sora bizonyítja, hogy az ellenforradalom, forradalom és konszolidáció egész társadalmunkat megrázó élménykörét az a szocialista szemlélet volt képes érdemben és legtágabb összefüggéseiben megragadni, amely egyben a szocialista építés folytonossága oldaláról látott és láttatott, amelynek szemlélete egybevágott azzal a nem esetleges, hanem történelmileg tipikus ténnyel, hogy a szocialista forradalom igenis folytatódik és végleg megszilárdul. Természetesen itt nemcsak lényeges társadalmi jelenségek művészi tudomásulvételének merő extenzitásáról, nem „témakörök”-ről van szó. Hanem ettől elválaszthatatlanul olyan intern élményszférák művészi kifejezésre juttatásáról is, amelyek széles, a szocializmus hétköznapijaiban élő, küzdő és alkotó tömegek tipikus élményvilágához tartoznak. Benjámin lírája pl., amely jóformán az 50-es évek közepe óta a szocialista emberség folytonosság-tudatáért küzd meg, ebben az önkínzó, de újra zászlót talált vergődésben viszonylag széles rétegek aktuális és a szocializmushoz való viszonyukra jellemző élményköröknek ad művészi formát. Tévedni, együtt tévedni, tisztázni mások és önmagunk felelősségét — végülis elválaszthatatlan a személyi kultusz meghaladásának az egész munkásmozgalomra s közvetve egész korunkra kiható, történelmi érdekű folyamatától, nemcsak külső, de belső, lelki történéseitől. S ennek a történelmileg lényegesnek és tipikusnak művészi megragadása sokkal inzenzívebb lehet — s az is — a szocializmussal való azonosulás — küszködő, de elszakíthatatlan kötődés — mintsem a szemlélő kívülállás alapjáról. Nem a vívódást idealizáljuk, hanem a szocialista elkötelezettségből fakadó küszködés nagyobb, jellemzőbb kor-érvényét hangsúlyozzuk azzal az irodalmunkban nem ritka „intaktsággal” szemben, amely vagy a kívülállás, vagy éppen a valóság-tagadás, a metafizikus kapaszkodók révén őrzi „biztonságát”, építi ki individuális harmóniáját.

Szeretnénk, ha a példáinkat senki nem értené félre. Semmiképpen nem arról van szó, hogy X-től vagy Y-től valaminek a megírását mintegy „számonkérjük”. Azt az egész magyar irodalom szempontjából alapvető kérdést vetjük itt fel, hogy irodalmunk mennyire lett, lehetett volna viszonylag teljes tükre a magyar életnek, ha mondjuk csak ennek a társadalmi életünk szempontjából gondolom eléggé lényeges két komplexumnak az ábrázolása — a paraszti átalakulása és az ellenforradalomé — mintegy „kimarad” történetéből. S hogy ez mégsem így történt, abban a magyar irodalom eleven szocialista ágának, intenzív jelenlétének döntő szerepe van. Mert ezeknek és a szocialista építés lényegével összefüggő sok más kérdésnek művészi megragadását, megválaszolását ez a szocialista irodalom vállalta magára, biztosítva egyszersmind nem-

zeti irodalmunk egészének teljességét, extenzív és intenzív értelemben vett realitását.

De vegyünk számba olyan tényeket is, hogy például a tegnapi és a mai nemzettudat önelemző, önkritikus folytonosságteremtésének az utóbbi években kibontakozó irodalmát annak idején a *Város az ingoványon*, a töredékben maradt *Felelet*, és a *Honfoglalás* kezdete s a *Részeg eső*, a *Hideg napok* szocialista igénye ma is nagyobb nemzeti érvénnyel szól erről a problémáról mint például a *Malom a Sédén*, a *Tóték*, vagy az *Esti gyors*. — A személyi kultusz torzulásainak közvetett és jogos bírálatában sem a *Fáklyaláng* — hanem, ha már erről van szó s kell is hogy szó essék — a *Felelet* volt az „első”; közvetlen, direkt, nem áttételes bírálatát is a szocializmusra igent mondó, történetileg tisztességteljes művek, az *Almáskert*, az *Uborkafa*, a *Talpsimogató*, a *Niki* „kezdték” s később is szocialista alkotás — az *Igéző* — tudta a bírálat intenzitását, az egyidejű ábrázolást és a magasrendű művészi általánosítást úgy egyesíteni, hogy elkerülte a nem szocialista irodalom téves történelmi általánosításait. — A szocialista együttélés, erkölcs és életforma konkrét, a legszélesebb tömegek minden napjait átható kérdéskörét is az ötvenes évek közepén szocialista elkötelezettségű művek pendítették meg — nem remekművek igaz, de az új valóság felmérésének történetileg mindig tisztelettel számontartott úttörői. Irodalmunk 1957 utáni kibontakozásában e téren is a *Gyáva*, az *Elveszett paradicsom* jártak élen, s a „tisztaszigorúság” lírája, a *Rozsdatemető*, az *Orvos halála*, de még a *Próféta voltál szívem* is többet, mert társadalmi életünk szempontjából aktuálisabbat mondtak, mint teszem azt a *Szégyen*, vagy a *Rendetlen bűnbánat*.

A szocialista magyar irodalom és a nem szocialista tendenciák közt nem egyszerű „munkamegosztás” van, nemzeti irodalmunk nem a szocialista és nem szocialista tendenciák pusztas összege. Nem lehet ezt a kérdést egyszerűen úgy felfogni, hogy „természetes”, ha az írók a maguk szemlélete szerint közelítik meg a valóságot. Azért nem lehet szocialista és nem szocialista irodalom egymáshoz való viszonyát elrelativizálni, mert van egy objektív kontroll, az irodalom legmegbízhatóbb történelmi kontrollja: maga az élet, maga a társadalmi valóság. S egy nemzeti irodalom a történelem előtt, az egész emberiség előtt végülis azzal felel, hogy népének, korának életét, küzdelmeit, átalakulásait — főként a történelmi érdekűeket — mekkora szélességben és mélységben tudta megragadni és tovább hagyományozni az egyetemes emberi tudat számára. Ennek az objektív kritériumnak az alapján mondhatjuk, hogy irodalmunk szocialista vonulata igenis nemzeti irodalmunk tengelyében áll, s hogy éppen mert a magyar nép alapvető történelmi küzdelmének és teljesítményének, a szocialista építésnek jellemző kérdéseit *kezdemenyyezően* állítja figyelmének centrumába — egyben irodalmunk nemzeti jellegének is elsőrendű letéteményese.

Minderre elsősorban nézőpontja teszi alkalmassá, amely megnyitja számára a szocializmussal lényegileg és szorosan összefüggő kérdések művészi

birtokbavételéhez vezető utat. A különböző árnyalatú, nem szocialista tendenciákat viszont korántsem a tehetség vagy kezdeményező készség, hanem a szemléleti beállítottság korlátozza abban, hogy rálássanak a valóságos társadalmi mozgás kifejezetten szocialista tényeire és tendenciáira. Bizonyos, ebből a szempontból lényeges kérdéseket ez az aspektus teljesen, másokat részben eltakar előlük. A szocialista és nem szocialista tendenciák egymáshoz való viszonya történelmi nagyságrend kérdése. A különböző történelmi látásszintek a magyar irodalom történetében is nemegyszer éltek már egymás mellett, legfeljebb a mai, valóban „torlódó” időben különösen bonyolult képülethez vezet egyidejű jelenlétük. De Petőfi nem tehetsége, hanem szemléleti pozíciója okán volt nagyobb költő, mint Vörösmarty s József Attila sem azért lett a két világháború közti magyar irodalom legnagyobb alakja, mert tehetségesebb volt, mint Babits, Illyés vagy Szabó Lőrinc, hanem mert szemlélete, osztálykötöttsége – pártossága – révén nemzetileg és emberileg olyan lényeges újat és többletet volt képes felmutatni, amit annak ellenére, hogy a 20. század kardinális kérdése volt – amazok nem, vagy csak korlátozottan közelítettek meg. Életünk ma a szocializmus gyakorlati kibontakoztatásának jegyében folyik, s amely szemlélet a szocializmustól tartózkodik, az végső soron valahol a valóságos élettől is tartózkodni kénytelen. Ahogy a kötetek nap mint nap megjelennek, ez a tény természetesen elsikkad, de bármely évtizedes nagyságrendű áttekintés könyörtelenül kimutatja a nem szocialista tendenciáknak ezt a viszonylagos elmaradását és igazolja a szocialista irodalom legtágabb értelemben vett tükröző és visszaható erejének szélesebb érdekelttségét és érvényét. Ilyen értelemben lehet és kell a felszabadulás utáni magyar irodalom szocialista realizmusának kérdését felvetni és nem abban a vulgáris – és értelmetlen – változatban, hogy ki a „nagyobb” író, melyik a „nagyobb” alkotás. A nagyságrendek végülis történeti nagyságrendek, s hogy a mi korunk társadalmi valóságának lényeges kérdéseit a szocialista realizmus képes első-sorban megragadni, azt irodalmunk viszonylag rövid, kétévtizedes új fejezete is megerősíti. Megerősíti akkor is, ha irodalmunk szocialista ága a személyes tehetség József Attilához hasonló nagyságrendjével nem rendelkezik is. Ez azonban más, nem a történelmi nagyságrendet érintő kérdés.

Mert szocialista irodalmunk kérdéseiről beszélünk, könnyen kerülhetünk olyan látszatba, mintha életünk ábrázolását, a szocialista építés irodalmi-művészi támogatását, a nemzeti érvényt és érdeket a szocialista irodalom valamiféle privilégiumának tartanánk, mintha nem szocialista irodalmunk értékeit, eredményeit lebecsülnénk vagy vállveregető mellékmondatokban ismernénk el, hogy annál inkább nagyíthassuk történelmi korlátozottságát. Mondanunk sem kell: erről nincs szó. Az a szocialista társadalmi valóság, amely a tendenciák megkülönböztetéséhez és azok történeti rangjának kijelöléséhez alapot ad, egyszersmind törvényszerű vonzásában, tartja, s e növekvő erejű vonzás jegyében szüntelenül saját képére is formálja a nem szocialista tenden-

ciákat. Egy kapitalista országban szocialista íróvá lenni kétségtől nehezebb, mint nálunk. A munkásmozgalom változó helyi erejének és esélyeinek, a világ-méreteken folyó osztályharc hullámzásának a személyes alkotói állásfoglalások ott jobban ki vannak szolgáltatva, mert a mindent átható uralkodó atmoszféra nehéz, sokszor megtévesztő közegében alakulnak. Nálunk Magyarországon azonban a szocialista íróvá érést, formálódást az a tényező segíti, amely minden igazi tehetség legfőbb táplálója, a nemzeti társadalom valósága. Csak példaként utalok rá — mert hiszen ezúttal nem az a feladatunk — hogy, milyen hálás, mindmáig mégis elvégzetlen feladat volna azt a szisztematikus, szívós alkotói fiatalságra valló önkorrekciós folyamatot végigkísérni, amit Németh László az *Égető Esztétikától* kezdve a *II. Józsefen*, a *Galilein*, a *Két Bolygón* keresztül az *Utazásig* és az *Irgalomig* végigvitt; kirajzolni azt az önszemlélet-módosulást, amely — az ő mindig személyiség-reprezentáló módszerét tekintve — egyben társadalomszemléletének is világosan kivehető átszíneződését eredményezte. Pedig az ő viaskodásának egyik nagyerejű motívuma éppenséggel a belső folytonosság önigazoló megteremtése. Mégis egy nagyobb, elemetárissabb erő, a valóság sugallmazása előtt, ha küszködve is, ez a belső szándék meghátrál és tulajdonképp ez a „hátrálás” jelenti műve kibontakozását.

Ha irodalmunk eszmei helyzetét keresztmetszetben tekintjük, élesen — elválnak — el kell választanunk azt ami szocialista, attól ami nem az. Ez az ideológiai harc, vita elengedhetetlen feltétele. De ha a tendenciák mozgásirányait, történeti dinamikáját tekintjük, a szálak többsége nem a szerteágazás, nem is párhuzamosság, hanem az egyfelé tartás útján halad. Ez a tendencia természetesen csak a szocialista társadalom felépülésének, gyakorlati kibontakozásának arányában és ütemében válik, válhat irodalmunk eszmei egységévé. Ma még nem tartunk ott. De az időbeli bontakozás irányait számon kell tartanunk, mert csak az így feltáruló összefüggésekben értelmezhetjük helyesen szocialista irodalmunk vezető szerepét. Nem úgy fogalmaznánk, hogy az „élen jár”, inkább úgy: a történelem fő sodrában helyezkedik el. Erősít, vonz, de maga is támaszkodik más áramokra, mert a meder közös. A magyar irodalom egész folyamában a szocialista és nem szocialista tendenciák ma nem olaj és víz, mert nem *vagy* szocializmust *vagy* kapitalizmust igenlő szándékok osztják meg. Az ideológiai különbségek és ellentétek — a hasonlatnál maradva — az áramlás megosztottságát jelentik a parti állóvizektől, a lassúbb áramlású rétegeken át, a fő sodrás legelevenebb vizéig.

A szocialista magyar valóság művészi megragadásának ilyen elméleti keresztmetszeti vázlata mellett mozgásirányára is vetnünk kell egy pillantást. Ebből a szempontból felszabadulás utáni irodalmunk — ezen belül szocialista irodalmunk — fejlődése olyanformán is jellemezhető, mint a magyar valóság viszonylag leszűkített értelmezésétől és ábrázolásától annak mind egyetemesebb érdekű megragadásáig megtett — megszenvedett, kiküzdött — út. Azaz

felszabadulás utáni irodalmunk iránya azon is mérhető, hogy az újtípusú társadalmi mozgás problematikáját milyen mértékben tudta nemzeti és egyetemes érvénnyel megfogalmazni. Ez megfelel annak, hogy a szocialista társadalom eddigi fejlődése is úgy jellemezhető, mint a munkásosztály hatalmának olyan kibontakozása, amely a közvetlen társadalmi gyakorlat szintjén lépésről-lépésre realizálta azt az igazságot, hogy osztályérdeke magába öleli minden dolgozó érdekeit, s ennek alapján egyszersmind a nemzeti és egyetemes emberi értékek megvalósítója -- megvalósítás alatt az általános humánus igények anyagi feltételeinek egy tartós, történelmi periódusban való folyamatos kiépítését értve. Társadalmunknak ebből a mozgástendenciájából következik irodalmi fejlődésünk ama jellegzetes sajátága, hogy valóságunk szűkös -- használjuk a szót: provinciális -- ábrázolásától mindinkább annak nemzeti és egyetemes érdekű megragadására törekszik. Ennek a jellegzetességnek érdemi kifejtése ismertsége miatt részben fölösleges, helyszűke miatt részben kivihetetlen. Ezért két -- elsősorban az objektív műfajokat illető -- részkérdést, részsajátságot emelnék ki.

Az egyik, hogy a magyar szocialista társadalom egyidejű ábrázolása, főleg annak kezdeti szakaszában, szinte kizárólagosan a paraszti életszférához kötődött s a jelenábrázolásnak nemzeti, általánosabb érvényre emelkedése is az életnek ebben a közegében tette meg az első figyelemreméltó lépéseket. Ami az időrendi elsőbbséget illeti, az *Isten malmaira*, a *Gaál János útjára*, a *Próbátételre*, részben az *Új Föld*-re gondolunk. A jelenábrázolásnak ebben a kezdeti arányeltolódásában alighanem szocialista irodalmunk nemzeti sajátágát kell felismernünk, hiszen nyilvánvaló, hogy a jelenség a magyar társadalom történelmileg kialakult struktúrájával, a parasztkérdés évszázados megoldatlanságával függött elsősorban össze. Ami e téren nagyobb, kultúraltabb irodalmi hagyományt, a szocializmust vállaló népi írók részéről e hagyomány folytonosságát is jelentette, s természetszerűleg járt együtt a továbbiakban azzal, hogy a szocialista irodalom táborába viszonylag nagyszámú, paraszti élményekkel áthatott fiatal író érkezett. De összefüggött a paraszti világban végbemenő átalakulás konfliktusának természetével, valamint a dogmatikus atmoszférával is. Az osztályharc élesedésének elmélete ugyanis legkifejezettebben az egyidejű munkásélet, általában a városi élet ábrázolását korlátozta. Noha a munkásosztály és burzsoázia alapvető ellentéte lényegében megoldódott, pontosabban a szocializmus építésének világán belül új és bonyolultabb konfliktustípusokban jelentkezett, a munkásábrázolásban a dogmatikus atmoszféra miatt mégis a régi típusú konfliktus került -- a valósághoz mértén aránytalanul -- előtérbe: harc az osztályellenességgel, kémekkel, szabotőrökkel áruló szociáldemokratákkal stb. Ezzel szemben a parasztság -- a földosztással, majd a közös gazdálkodásra való rátéréssel -- a szocialista társadalmon belül is világosan körvonalazott történelmi jellegű és érdekű változáson esett át, olyanokon, amelyek már csak a parasztság belső osztálytagozottsága miatt is,

súlyos konfliktusokkal jártak s ezek ábrázolása nagyobb eséllyel kerülhetett meg a realizmus és dogmatizmus művészileg bántó ellentmondásait.

Hogy az érdemleges jelenábrázolás kezdetben a paraszti élethez kötődött, tény és nem valami tematikus szemlélet szülötte. A kiindulás nem életterületek számbavétele, hanem a szocialista ihletésű és érdekű jelenábrázolás vizsgálata, amelynek során utólag válik általánosíthatóvá szocialista irodalmunknak ez a sajátossága. De nem is valami narodnyik vagy régi értelemben vett népi szemlélet rávetítése ez az irodalmi folyamatra. Ellenkezőleg, ennek a sajátosságnak tudatosítása egyszersmind annak az elképzelésnek is cáfolata, amely szerint politikában a munkásosztályt, az irodalomban a parasztságot illeti meg a vezető szerep. A szocialista irodalom e sajátossága ugyanis éppen azt bizonyítja, hogy a parasztság kérdéseit, és ennek révén a szocializmus építését az irodalomban nem a népi, hanem a szocializmussal azonosuló, a parasztság szocialista átalakulását igenlő irodalom volt képes megragadni. Azért vetem ezt közbe, mert a gondolatot tovább is vinném. Ha ugyanis a viszonylag szűk körű megközelítések elmélyülő tendenciájára, mint fő tendenciára ügyelünk, azt látjuk, hogy ezen a folyamaton belül a paraszti élet fejlődését, átalakulását elemző irodalmi alkotások ugyan csökkenő, de mindvégig megkülönböztetett szerepet játszottak. Figyelemre méltó ugyanis, hogy szocialista társadalmunk életének kezdetben zárt, szűk körű ábrázolását Sarkadi *Szeptembere* törte át. A régi paraszti életforma tragikumát úgy ábrázolta, hogy ugyanakkor félreérthetetlenül az új mellé is állt. Ezzel nemcsak a szocialista társadalom mozgásának összetettebb megközelítésére adott sokban úttörő példát, de a szocialista társadalom egy konkrét kérdését az általánosítás magasabb szintjére is emelte, az elsők közt villantva fel a szocialista építés humanizmusának történelmi érdekét, tragikum és fejlődés minden nagy történelmi átalakulásra jellemző összefüggéseit. S ha nem is ide tartozik, de idevág, hogy filmművészetünk is a paraszti életanyagon keresztül adta az első messzehangzó hírt a szocializmust építő magyar társadalom humanizmusáról *általában* (*Körhinta*). Aminthogy később, szocialista irodalmunk általános horizont-tágulásának idején a régi és új paraszti szemlélet összeütközése is a „boldognak vagy boldogtalannak lenni” humanisztikus szintjén jelentkezett a *Hajnali tűzben*. S bár 1957 óta hallatlanul kiszélesedő szocialista irodalmunk dús szövetében nehéz — és sokban félrevezető is — ezt a szálát tovább követni, mégsem véletlennek, hanem e sajátosság egy jelének tartom, hogy két évtizedes társadalmi fejlődésünk jóformán valamennyi konfliktusa, ezzel együtt dinamikája, a paraszti élet közegeiben jutott, juthatott oly meggyőző kifejezésre (*Hús óra*). Nem a paraszti emelkedett itt nemzeti és egyetemes érvényre, hanem a szocializmus formálta, alakította paraszti világ vált alkalmassá arra, hogy új történelmünk összefoglalásának színtere lehessen. Aminthogy szocialista irodalmunknak ez a korántsem téma- hanem probléma-orientációja adott a riportnak, szociográfiának irodalmunk egésze szempontjából is jelentős indí-

tást. Egyrészt megteremtve a harmincas évek szociográfiájával való konfrontáció lehetőségét, olyan műfajjá emelte, amely történelmi érdekű áttekintések sugallmazására is képes (mint pl. Darvas tegnapot és más szembeállításait), másrészt az új és múltbelinél bonyolultabb feladatok megoldása során

Váczi, Csoóri, Csák, Galgóczi egynémely írásaiban olyan változatát munkálta ki a műfajnak, amely éppen a személyes, lírai érdekű írói jelenlét révén teszi mélyebb általánosításokra alkalmassá a mindig is esztétikai korlátozottsággal fenyegetett műfajt. Szaz a már sokszor kimutatott közvetett hatás sem lebecsülendő, amelyet a riport, a szociográfia a maga oknyomozó felderítő és mozaikrendező módszerével — más hatásokkal együtt — regény és részben drámairodalmunkra tett.

Hogy szocialista irodalmunk nemzetivé és egységesévé növekedésének egyik fontos útja ezen a közegen át vezet, annak oka, ami az újabb fejlődést illeti, abban gyökerezik, hogy befejeződött a mezőgazdaság szocialista átalakulása, s az így kialakult — kialakuló szocialista parasztosztálynak még közvetlenebbé vált a nemzeti társadalom egészében elfoglalt helye és szerepe. Végző soron ezzel magyarázható, hogy a múlt társadalmi és irodalmi hagyományainak következményein túlmenően a mai paraszti élet közege szocialista társadalomunk egészének szempontjából is lényeges kérdések felvetésének egyik területévé válik, válhatott. S ezzel függ össze az is, hogy a falu leggyökeresebben átalakult világának irodalmi ábrázolása a szocialista és nem szocialista irodalom egyik jellemző vízválasztója, a szocialista társadalmi valóság egyik leginkább állásfoglalásra, igenre vagy nemre kényszerítő, elválasztó és érintkezési szférája. Különösen megmutatkozik ez a volt népi írók közül azoknak a reagálásában, akik fenntartással viseltettek, viseltetnek a szocializmusnak hanem is céljaival, de legalábbis gyakorlatának stratégiájával szemben. (A paraszti élet iránti általános vonzódásuk csak a paraszti átalakulás befejezése után nyilvánkozott meg művészi formában — Tamási: *Szirom és boly*, Féja: *Sarjadás*, Kodolányi: *Baranyai utazás*, Sinka: *Eltűnik a Hori-domb*, Barsi: *lázgörbe* stb.).

Míg szocialista irodalmunk jelenábrázolása — hangsúlyozom korántsem kizárólagosan — de valamelyest jellemzően a paraszti élet közegében emelkedik mind nemzetibb és általánosabb érvényre, addig jelenünk problematikájának történelmi témákon keresztül való megközelítése a nem-szocialista irodalom számára vált a nagyerejű művészi általánosítás — korántsem egyetlen, de — megkülönböztetett eszközévé. Olyan művek jelezte tendenciára gondolok, mint amelyet az *Ozorai példa*, a *Fáklyaláng*, a *Dózsa*, a *II. József*, a *Galilei*, a *Kegyenc*, a *Különc*, a *Gandhi halála*, Déry *Kiközösítő*-je vagy Sánta *Áruló*-ja jelez. Ez a kivehető tendencia, amely köré kevésbé jelentős művek egész udvara csatlakozik, felettébb sok és korántsem könnyen megválaszolható kérdést vet fel. Mindenekelőtt az ideológiai elhatárolását. Az *Ozorai példa*, a *Fáklyaláng* önmagukban, véleményünk szerint a szocialista irodalom körébe von-

hatók. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy „önmagukban”. Tudniillik nemcsak az nyilvánvaló, hogy Illyés számára a történelmi múlt teljes feltárását a szocializmus nyitotta távlat tette lehetővé, de az is, hogy népi szemléletének korlátai nem, vagy alig, erői pedig hiánytalanul érvényesülhettek olyan történelmi pillanat felidézése kapcsán, amelyben a nemzetté váló nép elsősorban a parasztságot jelentette. És itt azonnal felmerül egy kérdés: vannak olyan megközelítési típusok, amelyeknek természete különösen nehezé teszi annak megítélését, vajon lényegében szocialista vagy nem szocialista alkotásról van-e szó. Roppant nehéz pl. megítélni, hogy egy történelmi téma kapcsán hol húzható határ annak demokratikus (plebejus vagy következetesen polgári demokratikus) és szocialista megközelítése közt, beleszámítva, hogy a megközelítés szerves része magának a témának kiválasztása is. A nehézség főleg abból adódik, hogy míg a jelennel kapcsolatos közvetlen állásfoglalás ideológiailag könnyen megkülönböztethető döntéseket feltételez, addig történelmi témák kapcsán — nem mindig, de nem is ritkán — az álláspontok összemosódhatnak, mert a történelmi távlat eleve ismertté teszi a választott szituáció történelmi végkimeneteletét. Így a progresszív tendencia melletti demokratikus vagy szocialista állásfoglalás egybeesésére — mint pl. Illyés 48-as drámáinak esetében — nagyobb lehetőség nyílik. Arra a kérdésre, hogy az egybeesést az azonosságtól mi különbözteti meg ilyen esetekben, nehéz válaszolni s aligha kerülhető el az adott mű megítélésénél az életműhöz való fellebbezés.

De van a nehéz megkülönböztetésnek egy másik terrénja is, a szocialista társadalmon belüli hibák, tévedések kritikájának területe. Itt a hibák, torzulások szocialista és nem szocialista alapról történő elutasítása újfent egybeeshet. Az ideológiai elhatárolás szempontjából a döntő nyilván annak tisztázása, milyen alapról történt a negatívumok elutasítása. Csakhogy ez éppen a kritikai intenciók történelmi visszavetítése esetén nehéz, mert itt adódik a legtöbb lehetőség egy olyan álláspont érvényesítésére, amely a hibákra anélkül mond nemet, hogy a szocializmusra való igentmondásra a dolog természeténél fogva kötelezve lenne. A megítélés nehézségével ugyanakkor párhuzamos jelenség, hogy az ilyen, a negatív jelenségeket bíráló, ugyanakkor a szocializmus kérdésében állást nem foglaló harmadik utas megközelítésnek legkínálkozóbb és ki is használt formája a történelmi dráma, ill. regény műfaja. Sőt, úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a lírai közvetettség mellett ez a szemlélet a történelmi tematikában képes önmagát a legnagyobb általánosító erővel kifejezni. Ismerjük a játékszabályokat: semmi ok és alap történelmi miliőben játszódó alkotásokat durván lefordítani a ma nyelvére. De azt az irodalomtörténeti igazságot is ismerjük, hogy a múlt értelmezést mindig a jelen szabja meg, s a jelenre irányuló szándékok fogják szolgálatukba. Amiből az is következik, hogy ilyen művek ideológiai megítélése csakis a jelennel való kapcsolatuk alapján lehetséges, beleértve ebbe, hogy az áthallhatóság művészi-világnézeti indokoltságának mindig kritériuma a választott múltbeli szituáció történelmi

konkrétságának megőrzése. Visszatérve: a *Dózsa* végül is a nemzeti összefogás egy elmulasztott lehetőségére, a *II. József* a mégoly jó szándékú doktrinerség kritikus-önkritikus tragikumára, a *Galilei* az egyéni kompromisszum hiavalóságára figyelmeztetett, éspedig a történeti konkrétság megsértése nélkül. Felfoghatjuk mindezt természetesen úgy is, hogy a figyelem-felhívás a szocializmus adta perspektívák igénylésének talajáról történt, ehhez azonban nincs fogódzó, éppenséggel, mert a történeti transzponálásra is ennek az állásfoglalásnak megkerülése miatt került sor. Így ezeket a műveket kritikai realista érdekűeknek tartjuk, megjegyezve, hogy adott keretek közt nincs mód kitérni azokra az elemzést kívánó lényeges eltérésekre, amelyek a *Dózsa*t másfelől Németh László darabjait egymástól megkülönböztetik. Kritikai realisták, mert a történelmi konkrétság megsértése nélkül a jelen rossz tendenciáit áttételesen, de helyesen bírálták, mégis anélkül, hogy alapot adtak volna annak feltételezésére, hogy ez a bírálat a szocialista perspektívák igénylésének talajáról történt, jelesen mert a történelmi transzponálásra is ennek az állásfoglalásnak megkerülése miatt került sor.

A továbbiakban a történelmi megközelítéseknek megváltozott a funkciója. A jelennel való intenzív kapcsolatuk továbbra is megmaradt, de az aktuális kérdésfeltevés és történelmi problematika kettőssége mindinkább az adott valóságtól való elszakadás tükre lett, a történetiség a jelen kikerülésének és ezzel együtt a téves általánosításnak formájává, hordozójává lett. A *Kegyenc*, a *Különc*, a *Kiközösítő*, az *Áruló* jogosan vetették fel a személyi kultuszszal összefüggésben hatalom és erkölcs egymáshoz való viszonyának kérdését. De hogy azt történelmi szituációkba transzponálták, az itt már mindenekelőtt a személyi kultuszt meghaladó társadalmi gyakorlat elvi mellőzését, megkerülését jelentette. Így a jogos és aktuális kérdés megválaszolása is szükségképpen a hatalom természetét illető téves történetfilozófiai általánosításokhoz vezetett. Ezek a művek ugyanakkor korántsem antihumanisták, ellenkezőleg. De annak az elvont humanizmusnak jellemző példái, amelyek a szabad, önmagát megvalósító és kiteljesítő emberségre igent mondván nem vállalják az odavezető és csak a politikai hatalom — a szocialista hatalom — segítségével végigjárható utat.

Feladatunk, hogy a szocialista irodalomról beszéljünk. Ezt a kitérőt mégis azért kellett megtennünk, mert egyrészt alkalmat adott arra, hogy felhívjuk a figyelmet a szocialista és nem-szocialista minőségeknek éppen a történelmi, kritikai szférában való nehéz és differenciálást igénylő megkülönböztetésére. Másrészt és főleg, mert tisztázatlannak, megvitatandónak érezzük azt a kérdést, hogy a történelmi megközelítések hallatlanul nagy általánosító erejét a szocialista irodalom vajon miért nem használja ki kellőképpen? Körülményeink közt a szocialista irodalom intenzív versenyben van nemzeti irodalmunk más tendenciáival s ebben a versenyben társadalmunk rendre jelentkező kérdéseinek vállalkozó megragadásában — ha lehet ezt a kifejezést

használni – vezet. Ami annyit is jelent, hogy frissen tájékozódva, minden műfajban teremti vagy alkalmazza a legcélravezetőbb formákat. De a szocializmus igazságának egyetemes erejét még nem tudja – az erre pedig igen alkalmas – történelmi általánosítások formájában megfogalmazni. Mert valljuk be, az említett művek a maguk igazát ugyan az osztálytársadalmak évezredes tapasztalatával székszisével hitelesítve, de igen erőteljes gondolati szuggesztióval juttatják érvényre. De ha világos is, hogy az elvont humanizmus számára ez a megközelítési forma különösen kedvező – semmi sem mutat arra, hogy nem ugyanilyen, ill. még inkább kedvező a munkásmogalom, a szocializmus, ezen belül életünk pozitív tapasztalatainak magasrendű, szocialista érdekű általánosítására. Nem igaz, hogy ez az aspektus a mindenkori szembenállás, a csak kritikai attitűd kisajátított műfaja. Sartre pl. az *Ördög és a Jóisten*-ben az említett művekével szögesen ellentétes igazságot tudott egyetemes érvénnyel megfogalmazni. Nevezetesen, hogy az emberség útja az elvont formális moráltól az aktív, osztályszempontú, adott esetben erőszakos cselekvéshez vezet, hogy az emberi erkölcs éppenséggel a jó ügy melletti hatalomvállalásban realizálódik. A történelmi általánosítás művészi lehetősége tehát nincs szemlélethez kötve. Mégis e lehetőség kiaknázásával – Darvas Zrínyi-je erre a legutóbbi, ha nem az egyetlen érdemleges kísérlet – szocialista irodalmunk adós. Pedig a magasrendű történelmi általánosítás művön kívüli tudata, ahogyan a Nagy Októberi Szocialista Forradalom helyenként kiváló évfordulós publicisztikája mutatta, társadalmunkban intenzíven jelen van.

Röviden összegezve: szocialista irodalmunk az emberiség hazánkban megvalósuló jövőendő életét a legintenzívebben veszi birtokba, munkálkodásában érvényre jut a szocialista realizmust jellemző alapvető sajátság: a pártosság-biztosította különös érzékenység a történelmileg új iránt. Népünk élete: a szocializmus, és mert ennek tükrözésére, alkotó támogatására vállalkozik – egyben nemzeti irodalmunk legfontosabb követelményének is elsősorban tesz eleget. Ugyanakkor kibontakozásában versenyben áll egy olyan nem szocialista irodalommal, amellyel a szocialista társadalmi valóság alapján művekkel vitázó szövetséges is. A szocialista irodalom útja nehezebb, mert a nemzeti és egyetemes érvényt az új szocialista valóság birtokbavételén át, azaz az egyetlen járható – de nehezebben járható – úton éri el, kell, hogy elérje. A nem-szocialista irodalom történelmileg túlhaladott alapon, a szocialista jelen teljes vagy részleges figyelmen kívül hagyása mellett, látszólag közvetlenebbül tört az emberi egyetem szintjére. A történelem tanúsítja: az út nem arra vezet. De az is bizonyos, az új történelmi nagyságrend, a szocialista realizmus hazai kiteljesedése is azon lesz mérhető: mit tud egy kis nemzet történelmi erőfeszítéseiből az emberiség számára megörökíteni.

ILLÉS LAJOS

SZOCIALISTA TÖREKVÉSEK MAI SZÉPPRÓZÁNKBAN

Életem, munkám úgy alakult, hogy határozott céllal, egy kerek eszten-deig újra bejárhattam az elmúlt fél évszázad magyar irodalmát. Felkutattam és gyűjtöttem költőinknek és íróinknak azokat a jellemző és maradandó értékű írásait, melyekből kibontakozik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Szovjetunió történetileg mélyülő s gazdagodó képe. E könyv azóta *Új kor nyitánya* címmel megjelent.

E felderítő, térben és időben szétágazó kutató és gyűjtő tevékenység mély élményt adott nekem, s számos felismeréshez vezetett, melyet — úgy érzem — nem felesleges felidézni most, amikor a legújabb magyar irodalom szocialista törekvéseiről gondolkodunk. Különösen fontosnak tartom ezt a széppróza — az elmúlt 8—9 esztendő epikai termésének vizsgálata idején.

Felkeltette a figyelmet az Októberi Szocialista Forradalom és a Szovjetunió irodalmunkban kirajzolódó képének teljessége, bonyolultsága és többre-tegűsége. Ahogy Oroszország és az orosz nép a forradalom előtt sem volt csak földrajzi, történelmi, politikai, etnográfiai fogalom, hanem a közösség és az egyén, a nép és a nemzet világát átfogó, magába ölelő látomás; úgy a Nagy Október, majd a Szovjetunió és népei szintén rendkívül sokrétű élményt jelentenek irodalmunkban. A századfordulón és a század első évtizedeiben messianisztikus, vallásos remények, az emberi megváltás sóvárgása fűződött a „megalázottak”, „megszomorítottak”, a szenvedők népéhez — az oroszhoz, s ehhez a legmesszebb látó elmékben (pl. Adyban) olyan reális felismerések társultak, melyek felvillantották az emberiség jövőjét. A Nagy Október-hez, a Szovjetunióhoz fűződő elképzeléseknek, vágyaknak s reményeknek is társadalmi, történelmi, mozgalmi, egyéni, nemzeti sorsa van, sőt a nemzedékek egymást váltó sorában kibontakozó, konfliktusokban gazdag lelki története is. A mai magyar szocialista irodalom nemzeti hagyományainak mindez szerves része, s tegyük hozzá: a mai prózáunknak még kellőképpen ki nem aknázott és fel nem fedezett területe.

Az elmúlt 8—9 esztendő új magyar szépprózájának egyik jellemző vonása, hogy ennek az élménykörnek főként tragikus tartományai váltak ismertté — a személyi kultusz éveinek és következményeinek ábrázolásában. (Elég, ha megemlítem Lengyel József munkásságát.) Bár a feltételek ehhez kedvezőek, mégis más fontos hagyományok most kezdenek csak élenkebb és erőteljesebb figyelmet feleltetni. Ez utóbbiaknak rendkívül nagy a jelentőségük. Egerben ez év októberében a *korszerű hazafiságról* megrendezett vita során úgy emlékeztek meg róluk, mint a szocialista hazafiság egyik fontos, eddig kevésbé méltányolt bázisáról. Dobozy Imre vitaindító előadásában ezeket mondotta: „Egyetlen nemzet sincs, amely — népességéhez mérten és abszolút mértékben is — olyan tömegesen vett volna részt az orosz forradalmárok oldalán Október vívmányainak megszilárdításában, az internacionalisták soraiban a polgárháború frontjain. Több mint százezer magyar vöröskatonáról tudunk. Ez több, mint amennyi Rákóczi teljes hadereje volt, és nem sokkal kevesebb a 48-as honvédseregnél: tehát a magyar szabadságharcok mértékével mérve is nemzeti részvétel. Felhasználtuk mindjárt a felszabadulás után ezt a nemzeti tudatot formálni képes, páratlanul nagyszerű, forradalmi és emberesz-ményeket hordozó hagyományt? Nem. Nemcsak a mi hibánkból, de abból is . . .

Több mint egy évtized kellett hozzá — micsoda pazarlás! —, mire a XX. kongresszus szabadddá tette az utat e betemetett kincsek kibányászásához.” A vita során szóltak arról is, hogy a szociográfiai felmérések tanúsága szerint: ifjúságunkban főként a hazaszeretet 19. századi felfogása eleven; a haza fogalmának tartalma pedig csak az anyanyelvre és a földrajzi környezetre szűkül. Hiányzik a haza fogalmából vagy nem eléggé van ebben jelen a 20. századi hazafiság eszméinek és erkölcsi hagyományainak világa, s a mai társadalmi és politikai viszonyok összessége. Ezt figyelembe véve, a Nagy Október hagyományainak igényes és sokoldalú irodalmi feldolgozását korunk szocialista szépprózájában elemi nemzeti érdekeink, ifjúságunk egészséges fejlődése követeli. Ha a haza korszerűsége egyetlen kritériumának — mint ahogy az eléggé általános — csak a gazdasági adottságokat, fejlettséget tartják, s nem tekintik annak például a 20. századi forradalmi hagyományokat, mai társadalmunk politikai, eszmei, erkölcsi, civilizatórikus vívmányait, akkor vétezetlen lesz ifjúságunk a feléje áramló húzó-szívó erők sodrában. (Legutóbb a Népszabadság közölt riportot két fiatalról, akik többek közt ezért akarták elhagyni hazájukat.) Úgy vélem, hogy irodalmunknak — különösen szépprózáinknak — fontos hivatása, hogy Október hagyományait sokoldalúan, összes rétegeit és tartományait bevilágítva mutassa be, s ne csak egy-egy — jöllehet lényeges! — aspektusára terjedjen ki a figyelve.

A másik ehhez kapcsolódó gondolat, amit félévszázad irodalma sugall, az, hogy a szocialista jelleg rendkívül összetett, komplex — lényegében és megnyilvánulási formáiban. E kortól, társadalmi körülményektől, a kommunista mozgalom helyzetétől, a nép, a nemzet, a nagyvilág sorsától, egyéni adottságoktól meghatározott s létrehozott összetettség, komplexitás felismerése és vállalása szüntelenül meg-megújuló harcban megy végbe. Szocialista irodalmunk története azt mutatja, hogy egyik legfőbb ellenfélnek a különböző szűkítő és egyszerűsítő törekvéseket kell tekintenünk. Ha a szocialista irodalom fejlődésének dinamikáját vizsgáljuk, akkor a redukeációs igényű és a komplexitásra, teljességre törő áramlatok küzdelmére nem fordítunk mindig elég gondot. Ezért emelem ki most éppen ezt a jelenséget és törvényszerűséget, tudatában annak, hogy ezenkívül még számos más ellenfélről is szólhatnánk. A mai szocialista próza egészséges fejlődése szempontjából — mint ahogy a későbbiek során ezt látni fogjuk — e harc bemutatásának nagy a jelentősége.

Nemrég, a Kritika 1967 novemberi számában Király István: *Ady és a Népszava vitája* címmel kitűnő és elgondolkoztató tanulmányt írt arról az első jelentős magyar polémiáról, mely lényegében véve a szocialista irodalom jövőjét, arculatát vizsgálta meg. Király István ezt a századunk első évtizedének végén lezajlott polémiát a későbbi hasonló viták modelljének tekinti. Méltán. Megütöközt itt: a proletáriátust önmagába zártnak és az emberiségben élőnek tekintő szemlélet éppúgy, mint a szocialista hivatás, világnézeti magatartás részekre bontásának és egybefoglalásának koncepciója, a napi taktikai problémákhoz kötődés és a távlatosság, a formai konzervativizmus és az újítás, a középszerűség és a zsenialitás . . . S ezenkívül sok már, később egyre új formában és öltözetben felbukkanó, nekünk későbbi korok fiainak is nagyon ismerős probléma. A jövőt — ahogy Király István megállapította — a korabeli szocialistának tekintett lírával szemben Ady képviselte. Az első magyar kommunisták „tőle kapták örökül” a „gyönyörű ég álmát, a teljesség vágyát, a nem belenyugvást a töredezett létbe . . . minden igaz forradalmiság legbensőbb ismervét: a messzire nézést. A távlat akarátát”. A szocializmus

komplex felfogása alapján születhettek meg irodalmunkban a forradalomnak, a szocialista társadalom országának csodálatos és jellemző szimbólumai: „az új isten”, majd a 20-as évek végén a messianista, a tolsztojanus vonások lefoszlása után az „édesanya” jelképe — Nagy Lajos elbeszélésében, Déry Tibor versében (*Mama — Ororszország*, 1928). Az „újistentől” az „édesanyához” vezető ideológiai folyamatról, ennek fontos szakaszáról sokrétű képet rajzol Szabolcsi Miklós, József Attila monográfiájában. Egyébként — az antológia munkálatai során egyre erősebbé vált bennem a meggyőződés, hogy számos vonatkozásban terra incogniták várják a magyar szocialista irodalom eszmétörténetének kutatóit. Fel kell figyelniük például arra, hogy bár irodalmunk olyan szimbólumokat teremt, melyek a szocializmust, mint komplex emberi teljességet ragadják meg, mégis József Attilának ez idő tájt hangsúlyoznia kell, hogy szocialista szándékú írónál, költőnél az a fontos, hogy mennyiben élte át a szocializmust, mennyiben sikerült „*lelkivé váltania*”. Azt írja, hogy ez nagyon lényeges, mert „anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus-ellenessé és fontos nem szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri”.

A példákat folytathatnánk, bőven találunk műveket, melyekben e küzdelem tükröződik. Mégis úgy érzem, e néhány tény is elegendő, hogy előttünk álljon az érzékeltes legyen a komplexitás, a teljességigény harca a különböző irányból jövő és különböző természetű leszűkítő törekvésekkel. Ezek átmeneti uralomra kerülése a szocialista irodalom fejlődését, az írói egyéniségek kibontakozását megnehezítik, nem egyszer meg is akasztják, s hátrányos helyzetet teremtenek a polgári irodalommal folytatott versenyben, csökkentik vonzó, kristályosító erejét. Úgy vélem, hogy nem szükséges részleteznem, mindnyájan, saját életünkben, kárunkon tanultuk meg, hogy a szocialista irodalom teljességigényének feladása milyen és mekkora károkat okoz. Mai irodalmunk története gazdag múzeuma e harcok immár megkövesült epizódjainak, melyeknek emléke — néha — még ma is jelenlevő fékezőerő, ha másképpen nem, mint szemléleti, gondolkodásbeli beidegződés. Ez év tavaszán az Írószövetségben a próza helyzetéről tartott vitán, miközben a mai prózánk távlatairól elméltünk, többek közt heves eszmecsere robbant ki arról, hogy Móricz vagy Nagy Lajos vagy esetleg más író legyen a zászló. A Nagy Lajos-i „zászló” hívei szemrebbenés nélkül lökték le a pályáról Móricz s a népi írók legjobb mai irodalmunkat előkészítő hagyományait. Találkozhattunk azzal a régi módszerrel is, melynek segítségével a lobogónak minősített különböző írók életműve teljességének csak egy-egy, a konstrukcióhoz éppen szükséges oldalát emelték ki. Ez azt mutatja, hogy a teljesség igényének megvalósítása és érvényesítése napjaink irodalmában is harci kérdés. Pedig a mai széppróza fejlődése, s ezen belül a szocialista próza kibontakozása az elmúlt 8–9 esztendőben éppen a hagyományok teljes és sokoldalú birtokbavétele, a 20. századi és a mai világirodalom új ábrázoló eszközeinek meghódítása alapján ment végbe. Amikor erről szólunk, meg kell emlékeznünk itt arról a tényről, amire Kardos László *Gondolatok az új szovjet irodalomról* című tanulmányában hívja fel a figyelmet. Líránk és szépprózánk tónusváltozása, új vonásai rokonságot mutatnak az új szovjet irodalom módosulásaival, s ez természetes is, — állapítja meg — összefügg a rokon élményanyaggal, a társadalmi fejlődés hasonló hagyományaival és jelenlegi közös problémáival.

Mai szépprózánk új eredményei, sokszínűségének kialakulása a komplexitás, a teljességigény szellemében jött létre. 1959 — 1960 — ez az a törté-

nelmi pillanat, amikor feltűnnek azok a kezdeményezések, amelyek mindmáig meghatározzák szépprózánk arculatát. Ekkorra az ellenforradalom okozta esznei harcok befejeződtek, vagy legalábbis háttérbe szorultak. Az írók szomjasan és mohón vetették rá magukat az új valóságra. Fiatal, induló tehetségek egész raja lépett színre. Csak jelzésképpen megemlítek néhány ilyen kezdeményezést, tájékozási irányt, melynek megszületése szocialista fogantatású. Az első: társadalmi, nemzeti, forradalmi utunk és küzdelmeink ábrázolásának igénye, az egyes társadalmi rétegek, osztályok, nemzedékek sorsának, magatartásának, tetteinek számvető, kritikus bemutatása. A másik fontos tájékozási irány, törekvés: a másfélévtizedes munkánk, harcaink nyomán kialakult új valóság felfedezése. Milyenné vált az ember, milyen új tulajdonságai keletkeztek, milyen új konfliktusokkal küszködik jelen korunkban? Mit tár elénk az egyén, a személyiség belső, tudati-lelki helyzete, állapota? A harmadik fontos törekvés: egyre izgatóbb kérdéssé válik, az ember léte, helye, sorsának távlata a modern technika és tudomány által létrehozott új környezetben, a ma világában, amelyet Heisenberg egyik tanulmányában így jellemez: Olyan gyors a tudomány és a technika fejlődése, hogy az ember nem tudja érzelmileg és erkölcsileg feldolgozni tényeit, s emiatt a létrejövő új feltételekhez bizonytalanul alkalmazkodik. A történelem fejlődése olyan szakaszba érkezett, amikor már nem a természet az ember legfőbb ellenfele, hanem önmaga, az ember. Életünk pedig, mely valaha elsősorban természeti környezetben ment végbe, most egyre inkább önmagunk által teremtetett technikai és gépi környezetben bontakozik ki. Az atom- és a hidrogénbomba léte előidézte, hogy minden eddigi kortól eltérően az emberiséget és az embert nemcsak az egyéni, a csoportos, hanem a kollektív halál iszonyú lehetősége is fenyegeti. A két világ eszmei viaskodásával összefüggő jelenségek már az ötvenes évek közepén megjelentek irodalmunkban. A Tűztánc-nemzedék lírikusainál ez már egyik fontos uralkodó gondolattá válik, elég, ha megemlítem Garai Gábor *Tűztánc* című versét, amelyben az atomháború elleni küzdelem összefonódik az új társadalmi rend megteremtésének akaratával, a szocialista, a kommunista rend látomása ad erőt a költőnek, hogy leküzdje a modern kornak ezeket a szorongásait, félelmeit. Később ez a törekvés tovább bontakozott, kiemelkedő alkotása született: Juhász Ferenc *Az éjszaka képei* című lírai oratóriuma. A költő az atomháború utáni létet idézi fel, maroknyi ember sorsát rajzolja a kietlen, iszonyú világban. Más költők -- így Illyés Gyula -- verseikben figyelmeztetnek az ösztönök és az értelemkonfliktusára, a gazdaság és a lélek fejlődésének egyenlőtlen ritmusára. Illyés *Az éden elvesztése* c. oratóriumában a harc programját dolgozza ki. Az ide tartozó művekben nagy szerepet játszik a modern háború, a korszerű haditechnika és hadviselés körülményeinek és iszonyú hatásainak elképzelése. A mai hadsereg életét ábrázoló írók már szembe találkoznak azokkal a reális lelki reflexekkel, gondolatokkal, érzésekkel, amelyek azoknak a katonáknak jellemzői, akik a modern eszközök ismerői és urai, s így küzdenek az emberiség életéért. (Bertha Bulcsú és mások írásai.)

A negyedik fontos érdeklődési irány: a nemzedékek viszonya, az új, már a mi világunkban felnőtt fiatalság magatartása, gondolat- és érzésvilága.

Mindezek a törekvések igen értékes, köztük jelentős szocialista szellemiségű műveket érleltek és segítettek szépprózánkat, hogy olyan területeket ismerjen meg és fedezzen fel, amelyek mai irodalmunk előző szakaszaiban háttérbe szorultak, vagy még nem váltak, illetve válhattak az ábrázolás tár-

gyává. Mindezek az új tartalmak új művészi eszközöket kívántak meg. A legeredményesebbnek a hagyományos és a modern eszközök összeötvözése bizonyult. Nincs itt terünk, hogy művekre konkretizálva mutassuk meg, hogy mindez miképpen érvényesül. Legfőbb problémánkhoz visszatérve, arra hívjuk fel most a figyelmet, hogy bár a komplexitás, a teljesség igénye érvényesül, mégis ismét leszűkítő törekvések káros hatásait is láthatjuk.

A társadalomkritikai, önismereti törekvések nem mindig jártak és járnak együtt korszerű szocialista eszmények megteremtésével. Igaz, a bírálat is lehet közvetve eszményt-teremtő erő, de a szocialista irodalom nem mondhat le az eszmények kereséséről és közvetlen kifejezéséről sem. Értékesnek tartjuk, hogy korunk hőseit szocialista íróink a hétköznapi világában igyekeznek felfedezni. Így találtak rá az észrevétlen forradalmárra, aki nem fegyverrel, hanem munkája tudatos és szenvedélyes végzésével alakítja kisebb vagy nagyobb körben az életet; a szocializmuson belül újért küzdő hősré: a „nehéz ember”-re s az ellentmondásokkal számot vető, vívódó, de vívódásaiból eredményes tettekre serkenő kommunista alakjára. (Darvas József és más írók regényeinek figurái.) Emellett látnunk kell azonban azt is, hogy ezek a hősök meglehetősen ritkán jelennek meg irodalmunkban, s különösen kevés az alkalmunk a ma *homo politicus*-ával való találkozásra, úgy, ahogy erre módunk van Sánta Ferenc *Hűsz órájában*, vagy Gáll István *Csapdájában*, s legújabban Mesterházi Lajos *Férfikorában*. Kifejeződnek olyan nézetek is, amelyek az elkötelezettség szükségszerű tragikumát vallják. A szocialista irodalom fontos hivatása, hogy bemutassa a modern kor cselekvő hőseit, akik Garai Gábor szavaival szólva, akárcsak a Nagy Október hősei „teszik a hihetlent, s hiszik a tudhatót”. Különösen fontos ez, ha figyelembe vesszük, hogy olvasóközönségünk széles rétegeiben élő vágyat a cselekvő hősök iránt, jelenleg a 19. századi irodalom és a modern szocialista best-seller elégíti ki.

A számvető, önkritikus törekvések kíméletlen erővel mutatták és mutatják be nemzeti történelmünk szégyenfoltjait, s bevilágítanak a legsötétebb bugyrokba is. Elég, ha Cseres Tibor *Hideg napok*-jára hivatkozom. Még sok minden vár elmondásra. Ez a kritika lényeges eredménye irodalmunknak. Mégis gondolnunk kell arra, hogy ezzel nem tart lépést nemzeti múltunk, történelmünk értékeinek kutatása, felfedezése és művészi megjelentetése. Az árnyak mellett ábrázolni kell a fényeket is. Csak így bontakozhat ki a kérelhetetlen kritikai törekvéseknek igazán építő ereje. Ifjúságunk szocialista hazafiságra nevelése -- láttuk -- megkívánja a 20. századi történelmünk haladó hagyományainak feldolgozását. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nincsenek feladataink a 19. század és a korábbi századok harcainak és hőseinek ábrázolása terén. Emellett változatlanul nagy gondot kell forltdanunk népi demokráciánk történeti folyamatának, közösségi és emberi konfliktusainak széles körű, teljes összetettségében történő ábrázolására.

Legújabb szépprózánk nagy értékének tartjuk, hogy érdeklődési köre átfogja az egész mai társadalmat. Szólnunk kell azonban arról, hogy valójában még mindig megoldatlan, vagy nem a szükséges mértékben megoldott a mindenkori szocialista irodalom nagy kérdése: a munkáséletnek, a munkásoknak, s általában az anyagi javak termelőinek művészi bemutatása.

A modern művészi módszereknek, a közvetett ábrázolás eszközeinek térhódítása összefügg olvasóközönségünk fejlettebb igényeivel is. Gyakran tapasztaljuk azonban, hogy a közvetettség, az áttételesség gyakran az állásfoglalás,

az állítás hiányát takarja el. A szocialista irodalom, ha komplex értelemben fogjuk fel, akkor nemcsak bírál, hanem állít, orientál és állást foglal.

Folytathatnánk a teljesség, a komplexitás és a leszűkítő törekvések küzdelmének jellemzését mai irodalmunkban. Úgy vélem, hogy az elmondottakból is kitűnik, hogy sokan, különösen a világnézeti, eszmeileg igényes olvasók miért tartják mai prózánkat nagy eredményei ellenére is jórészt amorfnak, s nem elég markáns arculatúnak. Ezt érezve, bizonyos értelemben nosztalgiával gondolnak az általuk is korszerűtlennek tartott régebbi szocialista irodalom egyes vonásaira: a határozott eszmei pozícióra, az írói állásfoglalásra . . . A mai kor valósága gyakran áttételesebb, bonyolultabb, közvetettebb ábrázolásmódot kíván meg. Az író az olvasó önállóbb közreműködésére, fokozottabb intellektuális erőfeszítésére számít és épít. Ez azonban nem jelentheti azt — s ebben van igazuk az említett olvasóknak — hogy lemondjon a szocialista, a haladó világnézet határozottabb kifejezéséről, s különösen a kor új kérdéseire adható, támaszt és biztonságot nyújtó válaszok szenvedélyes és felelősségteljes kereséséről.

KOCZKÁS SÁNDOR

A mai magyar líra szocialista eszmeiségét érintő témáról igyekszem néhány általánosabb gondolatot elmondani. E téma kifejtésénél a bevezető előadás után — értelmetlen volna a leíró jellegű vagy az úgynevezett részletező tárgyalás. Egy-két esetleges megjegyzésnek, polémiának volna persze itt helye. Hogy mindjárt a terminológiánál kezdjem: vajon helyes-e a Szabolics Miklós által használt fogalomra a „modell” megnevezés? Nem termékenyebb-e megtartani az eredeti irányzat szót, az irányzat fogalmát. Vitát lehetne kezdeni arról is — amiről már Szabolics is bizonyos kétellyel beszélt —, hogy a Benjámin-, illetve Illyés-féle költészet azonos irányzatba sorolható-e. Vagy okvetlenül szólni kell arról, hogy Benjámin és Illyés mellett miért nem fordul elő ebben az osztályozásban Csanádi Imre vagy Zelk Zoltán neve, illetve költészete. S különösnek, érthetetlennek találom, hogy a megadott modellek között egyáltalán nem szerepelt Nagy László neve. Szerintem mai líránk egyik lényeges, alapvető kérdése, hogy Nagy László költészete miben és mennyiben tekinthető szocialista eszmeiségűnek.

A részletező tárgyalás helyett azonban inkább néhány általánosabb kérdést érintenék. Olyanokat, amelyek szükségképpen magukba foglalnak egy-némely vonatkozást mai költészetünk konkrétumaival kapcsolatban is. S eme általánosabb jelenségek kifejtése során élnék a korreferensnek adott polémia lehetőségével: tehát példáimat elsősorban Nagy László költészetéből igyekszem meríteni. Mindenekelőtt a szocialista eszmeiség lírai megjelenési formáiról, pontosabban típusairól kell néhány előzetes megjegyzést tennünk. A szocialista költészetnek az eddigi történeti fejlődés során két határozottan kirajzoló, elkülöníthető változata, „alaptípusa” alakult ki. Az egyiket a közvetlenül közösségi mondandók szinte teljes egyeduralma jellemzi: a költői én szinte kizárólagosan mint néptribun áll elénk, a nem egyszer első személyes formákban is mint osztálya képviselője szól hozzánk. E költői magatartást — a gyakran felfokozott egyéni hang ellenére is — bizonyos személytelenség jellemzi általában: a politikumtól, a közélettől távolabb eső lírai szférák majdnem teljes

hiánya. A másik változatban nagy intenzitással érvényesül a világ teljesebb lírai átélésének igénye, eszménye, s így a közéleti témák mellett, illetve azokkal együtt megnő az egyéni motívumok szerepe, helye, jelentősége. Mindez pedig szükségszerűen együtt járt a szocialista eszmeiségű lírai személyesség kialakulásával, megteremtésével. A líra fejlődéstörténetében a polgári költészet eddigi legmagasabb teljesítménye, csúcsa – nem mintha csak a polgáriban valósult volna meg, viszont abban teljesedett ki először igazán – az ún. lírai személyesség mozzanata. A szocialista költészet kezdeténél a magyar s a nemzetközi irodalomban is érthetően került előtérbe a polémia a lírai személyesség polgári változataival szemben. A privatizáló egyéni líra ellenében a közéleti – a politikai szférával közvetlenül érintkező – költői magatartás természetesen vált általánossá, a szocialista költőre leginkább jellemző sajátossággá. Nem véletlen, hogy az első világirodalmi jelentőségű klasszikus életmű, Majakovszkij költészete – bármennyire egyéni hangvételi is – ezt a magatartást, ezt a mintát: a fórumon küzdő-vitázó poéta, a közösség az osztály nevében beszélő költő „modelljét” valósítja meg.

De a szocialista lírában igen hamar, az 1920-as évektől kezdve jelentkezik a közvetlen politikum szférájában mozgó költészettel párhuzamosan egy másfajta – a későbbiek folyamán erősen differenciálódó költői magatartás. Példaként elegendő itt a húszas évek elejéről az oly gyorsan eléggé kitűnő cseh szocialista költőt, Jiří Wolkert említenünk, akinek költészete Majakovszkij életművéhez mérten határozottabban személyes motiválású. S ebbe az összefüggésbe tartozik József Attilának az a kereső-tapogatózó gondolata, amelyet egy a húszas évek második feléből való kritikájában fogalmazott meg – s amely későbbi költészetének meghatározó motívuma lesz. Szerinte egy szocialista költő megítélésénél elsősorban az a lényeg, „hogy mennyiben élte át a szocializmust, mint költészetet”, azaz, hogy „eszmei” tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania”. S a szocializmusnak ez a lelkivé, tehát bensőségessé, különböző módon személyessé „váltott”, érlelt motívuma érvényesült többféle módon a szocialista költészetnek a húszas-harmincas évek folyamán létrejött újfajta típusában, változatában. Sőt: a direkter politikai és az elvontabban személyes líraiságnak különféle ötvözetei alakulnak ki Jiří Wolker és József Attila, Brecht és Nezval vagy Aragon és Eluard életművében. Tehát a század harmincas-negyvenes éveiben a szocialista költészetnek már meglehetősen gazdag variációiról beszélhetünk. Olyan életművekről, amelyekben a szocialista eszmeiség nem csupán a közvetlen politika terepén jelenik meg, hanem az etikai, a filozófiai, általában az intellektuális szférában is, sőt igen gyakran a személyes lét mozzanataiban, a személyes sors belső, meghittebb köreiből is. A szocialista eszmeiség jelentkezését tehát igen tágra és a maga sokféleségében kell tetten érni és értelmeznünk. Mert így például az, hogy a két háború közötti irodalmunkban a szocialista költészet körét József Attilán túl Illyés Gyula vagy Radnóti Miklós poézisére is kiterjesztjük-e vagy sem, az függvénye annak, hogy mit és hogyan ítélünk szocialista eszmeiségnek a lírában. Hogy miként tudatosítjuk és milyen világnézeti összefüggésekben magyarázzuk a személyi sors válságának, a személyi sors problematikájának etikai, filozófiai vagy más áttételeken át jelentkező lírai-eszmei mozzanatait és motívumait.

Az elmondottak fényében és értelmében szeretném a felszabadulás utáni magyar líra fejlődésének három problémáját érinteni, amelyekről a múltban is sok vita volt és – gondolom – a jövőben is sok vita lesz még.

Az első kérdés az újabb költészetünkben jelentkező egyszerűségnek, áttetszőségnek a problémája, s ezzel összefüggésben a közérthetőség dogmatikussá vált tételének a megítélése. A „fényes szellők” korszak lírájáról van itt szó egyrészt, s a sematikus elmélet és gyakorlat követelményéről másrészt. Mert más az értékük az 1945 és 1948 között született verseknek — akár Illyés, Juhász vagy Nagy László, akár Simon, Zelk vagy Benjámin ekkori alkotásait nézzük is, mint az 1949–50 utáni sematikus hullám termékeinek. Mindazok, akik egykor átértékelték ezt a „fényes szellők” korszakot, ma is érzik e versek közvetlen őszinteségét, magával ragadó lelkesültségét. Nem így azonban a fiatalabb nemzedékek, akik az ötvenes években először a sematikus rigmusokkal találkoztak. A sematikus „falatok” rossz szája azután elvette a kedvüket a „fényes szellők” korszak termésének friss zamatától is. Tehát a későbbi fejlemények, az elburjánzó sematizmus, a hivatalos normává avatott „lobogónk Petőfi”-jelző sokak szemében gyanússá tette a „fényes szellő”-korszak líráját. Holott itt egymástól szét kell választani az új valóságot először fölfedező költői mozdulatokat a későbbi hivatalos normává alakult sematikus divattól.

Az indulás 1945 és 1948 között —, az alaphang egy hirtelen jött és átmenetien rövid történelmi-társadalmi időszak lírai kifejezése volt. Egy helyzet, egy lehetőség, amely a felszabadulást követő években létrejött, s amelynek várakozó derűje csak az 1848-as forradalomra készülődő Petőfi költői világával rokonítható. A költők szétnéztek a világban — s bár egy romos ország közepén álltak, mégis úgy érezték —, hogy ebből a világból egycsapásra eltűnt minden, ami ellentmondásaival fojtogatta és iszonyatával gyémántkeményre edzette még néhány évvel korábban József Attila és Radnóti Miklós költészetét. A múlt kavargásai után egy új közérzet kapott lábra és hódított. Egy új közérzet, amely magába foglalta a felszabadulás hozta szárnyalás és a néphatalom megteremtésére vállalkozó lendület torlódó érzéseit, mindazt amit a népi honfoglalás akkor a tömegekben kiváltott. Ezt a közérzetet talán legpontosabban jelképes kifejező erővel Illyés Gyula valamivel később megfogalmazott verse, az *Egy mellékszoborra* (régii címe: *A statisztika keriben*) című költeménye szólaltatja meg. Egy szoborról beszél ez a költemény, amelynek úri főalakját szétvágta a háborús gránát, s most egyedül maradt az eddig csak mellékalak, az úrra hálásan föltekintő kovács. A történelem is így nyílt ki akkor a költők előtt, mint ahogy az új formát öltött szobor értelmét Illyés megfejtette:

Így, gazdátlanul is magasba nézett.
Úgy szegte égre aggastyán-szakállát,
mint aki messze csillagokig ellát.
Hiányával kezdett lenni egészebb.

Görnyedtsége, hogy nem nyomta csak égbolt,
a mindenséget tartotta szememben.
Ina-ereje, az az ernyedetlen,
a testetöltött emberi remény volt.

Néhány éves történelmi „pillanat” alakult ki ezekben az esztendőkből, amikor úgy tűnt, hogy az élet szinte ellentmondások nélkül mozdul előre, hogy a szétporladt úri ország helyén a nép, a munkások-parasztok ereje, hatal-

ma szinte egyetlen mozdulattal teremthet új berendezésű társadalmat, hazát, nemzetet. A régi ellentmondások megszűntével az úri-polgári maradványok elsöprése már nem látszott nehéznek, s a honfoglalás lendületében a távolibb, a világméretű ellentmondások az emberek tudatában valahogy elmosódtak: csak messzi háttérként érzékelték őket. A szocialista fejlődésből, a társadalom-átalakításból, a meginduló ipari forradalomból adódó konfliktusok éppen csak hatni kezdtek, s a személyi kultusz közben fokról-fokra fellépő torzításait még senki sem ismerte fel.

Volt tehát egy rövid néhány esztendő, amelyben egyetlen alapvető ellentmondásra és egy nagy történelmi lehetőségre koncentrált a hazai köztudat. És éppen ezt fejezte ki a „fényes szellő” hangulat lírája. A felszabadulás utáni korszak lírájának valóságos elemzése e rövid indulás tényleges eredményeinek számbavétele nélkül lehetetlen. Mert az az elkötelezettség, az a tudatos hit és osztályharcos öntudat, amely ekkor bármelyik — azóta jelentőssé vált — lírikusunknál felfedezhető nem tűnt el, tovább élt később is, az ötvenes évek megpróbáltatásai között is. De itt már újabb szakasz és egyben újabb probléma is kezdődik.

A második kérdés a bonyolult, sőt kiélezett helyzetek lírai kifejezésének problémája. Fogalmazhatnánk úgyis, — az ötvenes évek tapasztalataira és vitáira utalva — hogy mennyiben lehet helye és szerepe a tragikusnak és általában az indirekt írói szemléletnek a szocialista irodalomban, költészetben. Némi egyszerűsítéssel itt arra kell felelnünk, hogy szembe nézhet-e a szocialista költő a tragikummal, s ha igen: miként? Ezzel a problémával szembesít többek között *Az esztétikum sajátossága* című műve második kötetének befejező részében Lukács György is. Szerinte a dogmatikus esztétika erre a kérdésre egyértelmű nemmel felelt. Hiszen az írástudót „a lélek mérnöke”-ként emlegető sztálini tétel az illusztratív irodalom igényének és követelményének megfogalmazása volt. E követelmény mindig egyértelmű bizonyítást és „valóság-tervezést” kívánt az írótól-költőtől, tehát nem tűrte meg az indirekt művészi szemlélet különböző változatait az irodalomban. Sem a tragikumnak, sem a szatírának, sem az igazi komikumnak, sem a groteszknek nem lehetett helye és valódi funkciója ebben a sematikus-illusztratív irodalmi felfogásban. Hiszen e szemléleti kategóriák lényegük szerint nem tűrik a közvetlenül direkt formában megjelenő, kifejeződő művészi eszmét, eszményeket. Semmiféle leegyszerűsített tartalmú pozitív hőt, semmiféle közvetlen pozitív érzésvállalást vagy direkt költői vallomást. Viszont indirekt formában mindez jelen lehet: abban ahogy a költő a tragikust vagy a szatirikust vagy a komikust, a groteszket megközelíti, érvényesülhet eszmei álláspontja, megjelenhetnek szocialista eszményei. Csak sohasem szabad olcsó feloldást várni, követelni, hanem a mélyebb, a valóságosabb feloldás, a katarzis megjelenése nyomán kell a mű művészi igazságát érteni és értelmezni. Lukács György szerint a tragikum kategóriája nélkül a szocialista irodalom a maga szabadságharcát mindenféle vallásos, transzcendens világgéppel szemben nem vívhatja végig. Hiszen a tragikum — és ugyanígy az indirekt szemlélet más változatai — a katarzis által az élet mindennapjainak egy mélyebben átélte és átvilágított felidézése által egy olyan erőttöbbletet, energiát hoz felszínre, amely a megbomlott világot éppen a katarzisan indirekt módon jelentkező-érvényesülő költői eszmények sugárzásával új minőségben helyreállítja. S így újra értelmet ad az emberi cselekvésnek, a megpróbáltatásokon győzedelmeskedni szándékozó szocialista „akarat”-nak.

Lényegében a jelenségeknek arról a köréről szóltam egy-két rövid elméleti utalás összefüggésében, amelyeket Benjámin lírai pokoljárásával és a *Vérző zászlók alatt* című költemény katartikus oldódásával kapcsolatban a referátum is érintett. De vajon mindez csak Benjámin poéziséről mondható el, s Nagy László költészetéről már nem? Hiszen a *Himnusz minden időben* című kötet verseiben nagyon is hasonló folyamat figyelhető meg: csak más frekvenciákban, más hangolásban. Sőt a referátum szocialista eszmeiségűnek ismeri el Juhász Ferenc ekkori költeményeinek motiválását: ezta világnak és önmagunknak a tragikum szakadóka szélére állított vallatását. Csak éppen a tragikummal farkasszemet néző Nagy László magatartásához nem találunk megfelelő eszmei kulcsot? Mi is itt a kérdés? Az, hogy az emberi gondolkozásnak melyik változata az éltető, illetve lefegyverző: az-e, amely az előrehaladás győzelmeitől vezettetve illúziókba ringatja magát, s csak a harci erények, a lendület örömeinek abszolutizáló felismerésére törekszik? Vagy az a szellemi magatartás, amely illúziótlanul a legrosszabb eshetőségekkel is szembenéz, s a pusztulás, az iszonyat végletes lehetőségeivel is számot vet? Elvontan értelmetlen és történelmietlen e vagylagos kérdésre egyértelműen felelni. Mert kortól, történelmi helyzettől, a valóságot kitapintó indulatok és gondolatok erejétől is függ az, hogy melyik magatartásbeli változat az indokolt és kívánatos. Nem is beszélve e két változat drámaian egymásba kapcsolódó dialektikájáról, amint erre magasrendű példát adott József Attila „nagyon fáj”-motívuma és Radnóti Miklós „tajtékos ég”-periódusa.

Az illúziótlanság Nagy Lászlónál különben sem a leszámolás, a kiábrándulás származéka. Történelmi tapasztalatok üledéke inkább, s legalább annyira forradalmas erény, mint a gyors változások idején felujjongó buzgalom. Józan mérlegelése a folytonos tragédiákkal fenyegetett világnak, s benne az embernek, önmagának: „Mi vagyok én, ha e planéta csak egy bevérzett margaréta! — Így is ember, se böles, se büszke, — égi, földi virágzás tükre, — rügytől gyümölcs-rogyásig látó, — enyészeten is átvilágító —”. Belenyugvást jelent mindez, alkut a pusztulással, az iszonyúval, a halállal? A költő így fogalmaz:

Én az ítélettel beteltem,
akarom hogy ne is feledjem,

tudjam hogy végülis kinyújtnak,
így vágtass, szív, az iszonyúnak.

A *Vállamon bárányos éggel* című versből vett sorok értelmezésénél nem árt egy csipetnyi filológiát is elővenni. Nem arra biztatja szívét a poéta, hogy az iszonyúval vagy az iszonyúhoz vágtasson. Mert nemcsak a rím kedvéért kerül elő az *iszonyúnak* szóalak, hanem értelem szerint, a költői szándék miatt is. Nem az iszonyúval jegyezte el magát a költő, hanem éppen az iszonyú, a tragikus ostromára fegyverkezik. Ezért kiáltja az előbb idézett vers utolsó sorában: „Kik elmúlnak: szörnyen szegények!” S ezért oly szárnyaszegett a csüggedés óráiban: „Hol vagy te tündökletes energia, hol vagy remény! — Az ész hiába keres”. Az egész emberiség történelme, léte került Nagy László újabb költeményeinek fókuszába, s e létben nap mint nap felrémlik a pusztító borzalmak szörnyetege is. (Ilyen értelemben kell közelítenünk és fölfognunk legtöbb tragikus alaphangú költeményét, mint például *A város címere*, a *Vonítások* vagy a *Búcsúzik a lovacska* vízióit.)

Persze Nagy László költészetében a tragikum megítélése éppen azért nehéz, mert nála az ötvenes évek folyamán gyors fokozatossággal a társadalmi lét bizonyos szférái mindinkább eltűnnek: nemcsak a mindennapi élet érzékelés tárgyiasága és a nyers köznapi gondok, bajok, harcok, örömök áramlása, hanem általában a politikum terepe és — néhány kivételtől eltekintve — az élet ún. végső, filozófiai kérdései is. Mindezek ellenében viszont hallatlanul felerősödik Nagy László lírájában az etikai magatartás. A világot mindenekelőtt etikai összefüggéseiben érzékeli, éli meg és értékeli. Bizonyos leegyszerűsítéssel fogalmazhatnánk úgyis, hogy míg például költőtársát, Juhász Ferencet a létezés értelme és bonyolult értelmezése izgatja-foglalkoztatja elsősorban, addig Nagy László legfőbb mondanója maga a *helytállás a létben*. Ez a kiélezés persze túlzó és egyoldalú, de nyomatékkel jelzi a lényeges tendenciát.

Nagy László szerint a tragikumot elkerülni, letagadni: ez a könnyebb. De megidézni, költői módon farkasszemet nézni vele: ez a próbálóbb, nehezebb, megrendítőbb költői feladat. Mert kimondva, kifejezve, elénk elevenítve az iszonyú, a szörnyű is veszít démoni erejéből, A teljességében átélt tragikum már nem lefegyverző, inkább oldódást, katarzist ad. Ezt ismerte fel Nagy László és ezt fejezi ki a költői magatartást értelmező „*Kis Ferenc halálára*” írt költeményében is:

Jaj annak aki a szörnyűt nem bírja kimondani,
 aki nem bír sikoltani: sikátoron át a szél!
 Így jár, akit leinthes a megfontolás,
 fonák humanizmus: ne gyilkoljon a dal!
 Jaj, mert nagyon szerettél, így lettél szájjárálatos
 daltalan dalos, a csillagnak is fekete görcs.

Nagy Lászlót a torzóban maradás, a töredékes életmű szorongó látványa döbbsenti meg. Úgy véli, hogy Kis Ferenc tragédiája éppen a hallgatás, a kimondatlanság szinte tudathasadásos kínja volt: „szörnyű hogy nem bírtál elégni, csak megkeseredtél, — nem lettél üszök a daltól, megfulladtál a daltól, barátom!” A pokoljárást — ha már korunk emberi valósága nem mentesítette e kényszersztől a költőt — nem lehet elkerülni és nem lehet a költői ars poeticából sem kiiktatni. A tragikus kimondva tisztább, felemelőbb, mint magunkba fojtva. Ez utóbbi csak megkeserít, néma görcsbe ránt, míg az előbbi felszabadít, humanizmusunkat keményíti, előbbre visz.

Minderről persze elmondható, hogy egy általános humanista tartalomnak, alapállásnak a kifejezése. Azzal a magatartással rokon például, amely Ady Endre *Az Óperenciás tengeren* című költeményében tükröződik:

Volt egyszer, sokszor, volt talán ezerszer,
 Hét mérföldes csizmájú hős, derék
 Királyfi, ki szabad mellel elindult
 És, himm-hámm, elnyelték a mesék.

Kérdés azonban, hogy Nagy László költészetében e tragikus alapállás, ez az etikai tartás nem jelentkezik-e egy sokkal direkter, egyértelműbben szocialista megfogalmazásban is? Csak egyetlen lényeges példát emelnék ki az *Asz-szony-fejű felleg* című versből. Az alábbi néhány sort:

Igazért, szépért űző május,
 az emberfia gyönyörűl
 kijelölsz annyi lehetetlent,
 hogy a képe belefehérül.
 Mohóság áldott ideje, május,
 törvényeden muszáj merengnem;
 Az a győztes, ki mindig éhes,
 éhem és szomjam ezer éves,
 nagy szenvedélyben fölvirágzó.
 Soha engem sors ne tarts jól — a
 jóllakottak dögvészes partján
 megfeketedik minden zászló,
 ott fertőzést lehel a rózsza.

Hogy e sorokban egy tudatos archaizálás is jelen van, hogy itt a költő adys gesztusokkal építi versét, ezt minden kritikus szinte első pillanatra észrevette. De azt már kevésbé, hogy e költeményben és Nagy László számtalan más versében egy fojtott vita is zajlik. Egy fojtott „vita”, amely az etikai helytállás drámájává mélyül.

Nemcsak a „teremtés dőzsölő álma” élénkíti a költőt, nemcsak az „olaj-favirágtól szagos” hangulat erjeszti kedvét, hanem a próbák és újrakezdések értelme, hite is fellobog, szétárad benne. Olyan biztatások, hogy: „nem gondolhatok a halálra”, s olyan felismerések, hogy „mégis, emberi sors ez, s szép is”. S telítve e kiküzdött életörömmel és szembeesítve a sorssal hitei, eszményei is felfénylenek: öntudatának népi, plebejus indítékai. „Rejtett” gondolatok parázslanak a költemény mélyén, történelmi érvényű villanások. Friss tapasztalatokat is összegező és új módon poétizált osztályharcról szól a költő: „a jóllakottak dögvészes partját”-nak hátat fordítva hirdeti, hogy „az a győztes, ki mindig éhes, — éhem és szomjam ezeréves”. Mi ez, ha nem egyértelmű és világos állásfoglalás: plebejus töltésű szocialista eszmeiség.

Ebben az összefüggésben kell szembenéznünk az ún. hosszú énekek problémájával is: kezdve Juhász Ferenc: *Szarvassá változott fiú kiáltozásától* Nagy László *A Zöld Angyaláig* vagy a *Búcsúzik a lovacskaig*. Vannak vélemények, melyek szerint a *Búcsúzik a lovacska* vagy *A Zöld Angyal* mondandója vita a történelmi haladással. Úgy vélem azonban, hogy e költeményeket nem lehet így megítélni. Nagy László látomásaiban világtörténelmi határmezsgyén állunk. Az ember mindennapjaiból eltűnik egy állat, amely eddig az erő, az ügyesség, a kitartás megtestesülése volt. S a társadalomból véglegesen elmúlóban van a családi módon gazdálkodó, a régies eszközeivel és gondolkodásával anakronisztikussá vált paraszti élet. Ezer esztendőök megszokott hagyományai merülnek el velük: hagyományok, amelyek nemcsak elavult társadalmi formákhoz kötődnek, hanem a szegénység megtartó és fölemelő erőforrásai is voltak. Nem urak világát, — népi múltat kell temetni itt: múltat, amely egy-két évtizede még a költőnek táplálója, felnövelője, ihletője volt. Plebejus konoksága, népi elkötelezettsége származott innen: minden érzelmi meghittsége, nosztalgikus fájdalma tehát érthető, indokolt. De Nagy Lászlóra mégis az a jellemző, hogy túllép e búcsú tragikumán, hogy megrendülését az etikai helytállás magaslataira emeli. S ha fogadkozó kijelentéseiben olykor még némi önbiztatást is érzünk: „nem akarom őket fölkelteni, nem búsulok értük soha”, etikai fölismeréseiben már világosan kitapintható a magatartását a világmoz-

gás-törvényeihez igazító következetesség: „hogy útján a hű lovasoknak hirtelen tovább rohanjunk”. A haladást, a történelmi fejlődést Nagy László objektív folyamatában és szubjektív, emberi vetületében egyszerre s szinte egyenlő erővel érzékeli. A „gépi” jelent és jövőt nem tagadja, sőt elmerengő-bújócskázó érzései ellenében is vállalja. Csak látja azt is, hogy a termelőerők hirtelen átalakulása olykor szinte a természeti katasztrófákhoz hasonlatos társadalmi földrengésekkel is együtt jár: szilárdnak vélt életformák gyors összeomlása követi, s nemrég még dédelgetett horizontok sötétednek el egy-csapásra. Mit tegyen, hogyan is fogadja mindezt? A gépek szépségének örven-dezzen, az új távlatok ábrándjait melengesse? A masináknak, automobiloknak hurrázó futurista lelkesedés kora azonban lejárt. Már József Attila lehűtötte az egyértelműen rajongókat: „Csak nézzétek, a drága jószág — hogy elvadult a gép! . . . . . Ki inti le? — talán a földesúr? — a juhász vad ebét?” E sok-szorosan magyarázott sorok közül eddig talán csak a példálódzásnak szánt rejtett hasonlatra nem figyeltünk eléggé. Mert elgondolkoztató, hogy ember és gép konfliktusához az ember és állat ősbib együttélésének tanulságaiból keres József Attila értelmező példát. Mintha bizonyos belső folytonosságot jelezne a két viszonylat párhuzamosságában és egymásutánjában. S itt egy újabb problémához érkezünk.

A harmadik, az utolsó kérdés a mai költő egyetemességének és az ezzel kapcsolatos illúziótlanságának problémája. Mert vajon miért kellene nekünk egyes jelenségeket csak a magyar valóság közvetlen összefüggéseiből magyaráznunk? Természetesen abból is, ez elengedhetetlen. De legtöbb költőnkél — s nemcsak Juhász Ferencnél, Nagy Lászlónál, Illyés Gyulánál — erősen érzékelhető egyfajta egyetemesebb igény: együtt mozdulni a világ egészével. Nem csupán a magyar társadalom belső problémáival találni kontaktust, nem csupán a belső konfliktusok kifejezésére, tükrözésére, megfogalmazására törekedni, hanem a világ egész emberiségének gondjait, összeütközéseit is érzékelni. A hazai valóságot így egyetemesebb összefüggésekben vizsgálni. Mindez összefügg az előző problémával: a tragikum kérdésével is. Hiszen számtalanszor szemére vetjük lírikusainknak, hogy mindaz a borzalom és tragikus szörnyűség, amit ábrázolnak, nem lehet hazai valóság. Azon persze lehet vitatkozni, hogy a hazai valóságban mennyi tragikum és mennyi borzalom van. Nyilván az is akad. S ez ellen ne lehetne nekünk harcolni? Tudomásul kell vennünk, hogy a világban néha éles felkiáltó jelek vannak.

Talán egyik legjellemzőbb kifejezése ennek az illúziótlan egyetemességre törekvésnek Nagy László *Menyegző* című költeménye. E hosszú énekben a jövője előtt álldogáló emberiség sűrített és ellentmondásoktól feszített élet-érzése elevenedik meg. Világtörténelmi határmezsgyén állunk ismét, de most a jövő partszegélyén „képvisel” bennünket az ifjú pár. Mögöttük ott forrong a lakodalom, ez a víziós mozaikokból egybehalmozódó kavargás: mindenféle kezek és lábak, lábbelik, ruhák, kalapok, kendők meg zászlók és mindenféle kobakok, fejek összerosódó zúdulása. Az egész „emberiség” ott táncol, tombol, duhajkodik e „lakodalmon”, s csak a jövőnek eljegyzett pár érzékeli, hogy „múlik a drága idő, gyorsabb mint a sólyommadár, — de előttünk mindig a nappal, mögöttünk az éj, — mögöttünk mindig az éj, pedig pöröl a sötéttel a fehérvirágú almafaerdő . . . . . a láng és vér szívárványa, az ábrándok kohótüze, — az agyvelők ultra-világa, mégis hatalmas az éj, — s hiába ez a menyegző, menyegző a hátunk mögött”. Végtelen kavargásban, nem „tisztá lappal”, nem „tabula rasa”-val születik, formálódik a jövő. Bár az

elszánás, a jövődönék is értelmet adó történelmi küldetés tudata most is egyetemes:

mi vagyunk a tűz, mi vagyunk a vér, a tej meg a méz,
kozmosz küldetés ősatyák kőtáblái ellen,
törni törekke, akár a laskák, ez a mi csatánk,
békesség vagyunk, az ujratereztetés indulata,
a képzelet kivirágzása kánoni kopárság ellen . . .

A harc azonban nem dőlt el. Az ösztöneibe gabalyodott „lakodalom” a múlt árnyékaiban vonaglik, s zúgva harsogja a végső kiáltást: „bár csak ez az éjszaka mindörökké tartana”! A múlt és a jövő mezsgyéjén pedig ott „feszül” az új emberpár „a dörgő időben, arccal a tengernek” „öntve szoborrá”. Nyomasztó, lehangoló kép? Nem: csak tapasztalatokkal és fölismerésekkel teltebb. Egy józanabb és ésszerűbb, elszántabb és drámaibb távlat villan fel benne. Ez a személyesen megélt, magvasabb humánus Nagy László költészetének mindnyájunkhoz szóló történelmi üzenete.

Elfogadható-e azonban a *Menyegző*-ben kifejeződő illúziótlanság? Illúziótlanság és illúziótlanság között persze nagy különbség van. Bár én úgy vélem, hogy amivel a szocializmus vagy a szocialista eszmeiség alapvetően szembenáll, az a közömbösség vagy cinizmus, és korántsem az illúziótlanság. Mert ha volt illúziótlanság a világon, az akkor azt hiszem elsősorban Lenin volt.

Mint hozzászólásom elején jeleztem, nem egyes részletkérdésekkel kívántam foglalkozni, hanem néhány általános problémával. S ezekkel összefüggésben perelni Nagy László költészetének szocialista értelmezéséért.

SÓTÉR ISTVÁN zárszava

Kedves Elvtársak!

Termékeny, eredményes gondolkodás folyt ezen az ülésen három problémáról; köszönjük az előadónak és a felszólalónak mindazt, amit a kérdések megoldásához nyújtottak.

Az első kérdés: az Októberi Szocialista Forradalom kihatása egyrészt az avantgarde mozgalomra, másrészt egy erős szociális felelősségtől áthatott irodalom kialakulására. Tolnai Gábor rendkívül alapos és finoman elemző referátuma új oldaláról világította meg az avantgarde-problémát, és Szabócs Miklós korábbi tanulmányaival együtt, ez az előadás lényegesen járult hozzá ahhoz, hogy ez a kérdés kimozduljon néhány év előtti megrekedt helyzetéből.

Nyitott kérdés marad továbbra is, hogy azok a nagyon pozitív életművek, melyeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szférájához tartozóknak tekintünk, vajon az avantgarde-on való túlhaladásból születtek-e meg, vagy pedig ezen a mozgalmon belül? Valószínű, hogy mind a két változat elképzelhető, s mindkettőre tudnánk példákat idézni. Lényeges hozzájárulás volt az avantgarde-problémájának tárgyalásához az a filozófiai, esztétikai szempont, melyet Zoltai Dénes előadása juttatott érvényre; ez az előadás a problémát nem annyira történeti, mint inkább termékeny esztétikai szempont-

ból indokolta meg. Az elidegenedés kategóriája mindenképp felmerül az avantgarde jelenségeinek vizsgálatánál; nem kétséges, hogy a realizmusnak is lehet kifutási iránya az elidegenülés felé, s ha az avantgarde olyan változásaira gondolunk, amelyekről Tolnai Gábor szökött, akkor nem hallgathatjuk el, hogy a realizmus is szembefordulhat önmagával. Knut Hamsun például realista művészete nem akadályozta meg abban, hogy a fasizmust elfogadja.

Az első napon folytatott vitának és az első délelőtti hozzászólásainak fontos tanulsága volt az a világirodalmi méretű áttekintés, mely az elmúlt évszázad szocialista problematikájának szerepét világította meg mind a Nagy Októberi Szocialista Forradalom országának, mind a haladó világirodalomnak alkotásaiban. Bodnár Györgynek a magyar népi írókról szóló fejtegetései továbbfinomították az első délelőttiön kialakult képet. Auerbach könyve aprólékos, precíz szövegelemzésekkel, Balzac és Stendhal bizonyos fejezetein mutatja ki azt, hogy ezeknél az íróknál olyan témák, élmények, életbeli tények, — vagyis olyan írói nyersanyag kerül első ízben regénybeli feldolgozásra, aminek azelőtt sem regénynek, sem más szépirodalmi alkotásnak anyagát nem képezhetette. Balzac utókora még sokáig vitatta az ilyenfajta témáknak (szociális problémák, szociográfiai nyersanyag stb.) szépirodalmi jogosultságát. Épp a 19. század nagy realista íróinak jelentőségét csökkentjük azáltal, ha nem figyelünk arra, hogy az általuk megragadott társadalmi problematikának, illetőleg az általuk bemutatott életbeli tényeknek nyomait sem fedezhetjük föl a korábbi világirodalomban. Nyilvánvaló, hogy a feudalizmus koráról egyetlen mű sem nyújt olyan társadalomkritikai elemzést amint a kapitalizmusról a 19. század realistái nyújtanak. Ennek oka pedig nyilvánvalóan nem az, hogy a feudalizmus társadalmi problémái nem lettek volna alkalmasak szépirodalmi bemutatásra. Nyilvánvaló, hogy a múlt század elején a romantikával némileg karöltve új irodalmi irányzat született, amelyet realizmusnak nevezünk, és ez az irányzat másféle életszemléletet, a valóság iránti másféle érdeklődést mutat föl, mint elődei. Amikor ezt a történetileg világosan kialakuló irányzatot (melyet éppen nem nevezhetünk stílusirányzatnak, hiszen filozófiai, világnézeti és esztétikai átalakulásról van szó mind Balzacnál, mind Stendhalnál) realizmusnak nevezzük: egy történeti jelenséget kívánunk néven nevezni. Ez a mi történetileg felfogott realizmus kategóriánk azonban nem zárja ki a realizmusnak egy filozófiailag-esztétikailag felfogott kategóriáját, mely csaknem hiánytalanul esik egybe a 19. század realista irodalmi irányzatával — de egyszersmind más korok, más irányzatainak a valóságot híven tükröző műveivel is. Esztétikailag-filozófiailag fennáll az adekvát tükrözés ténye az egész világirodalmon keresztül — a realizmust, mint esztétikai kategóriát alkalmazhatjuk Homerosztól kezdve napjainkig, a legkülönbözőbb irodalmi korszakokra és irányzatokra. De ragaszkodnunk kell a realizmusnak történetileg meghatározott másik fogalmához is (mondhatnám: mint irodalomtörténeti munkahipotézishez) —, mely a Balzac-kal és a francia realistákkal kezdődő nagy vonulatban alakul ki, és a 19. századi orosz regényben éri el csúcspontját. Ebből az következik, hogy Balzac és Tolsztoj a valóság hű tükrözésében ugyanabba az esztétikai kategóriába kerül, mint Homeros, Dante, Shakespeare és Goethe — viszont ha az irodalmat történeti kategóriákban, vagyis irányzatokban, korszakban fogjuk föl, akkor ilyenfajta azonosságról már többé nem beszélhetünk.

Mindezt azért kellett hangsúlyoznom, mivel tudatában kell lennünk annak, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ugyanolyan minőségi

(tehát filozófiai, világnézeti, irodalomszemléleti stb.) változást hozott létre magában a világirodalomban is, mint aminő a polgári korszak kialakulása kezdetén is, Balzac első realista művének megjelenése idején megvalósult. Ha filozófiai-esztétikai kategóriákban gondolkozunk, úgy nyilvánvaló, hogy Gorkij, Solohov és a szocialista realizmus maradandó alkotásai a valóság ugyanolyan hű tükrözését mutatják, mint Balzac, Stendhal, Tolsztoj, Csehov, - vagy, hogy a sokat emlegetett sort folytassuk, Homeros, Dante, Shakespeare, Goethe. De ha az irodalmat történetileg, vagyis korszakokban és irányzatokban szemléljük, akkor nyilvánvaló, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kialakult új irodalom filozófiailag, világnézetiileg és — ami nem kevésbé fontos — írói eszközeiben, eljárásaiban is különbözik a 19. századi realizmustól. Az elmúlt másfél évtized esztétikai és kritikai vitáinak jó része azért maradt meddő, mivel a vitázók többsége az esztétikai-filozófiai szempontot a történetivel összekeveri, az egyiket a másikkal behelyettesíti, s nem tesz különbséget egy önmagában jogosult esztétikai-filozófiai realizmus-kategória és az önmagában ugyancsak jogosult irodalomtörténeti korszakok, irányzatok stb. között.

Épp a szférák összezavarása és a formák egymással való behelyettesítése miatt jutott holtpontra a realizmus és a szocialista realizmus vitája. Nyilvánvaló, hogy a szocialista realizmus minőségileg döntően különbözik a múlt század polgári realizmusától. E különбөзөs végső okai a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi szerepére nyúlnak vissza. Hiba volt azonban az is, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által létrehozott új irodalmat többnyire elszigetelten tárgyalták, és nem figyeltek fel arra, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ha nem is alakította át az egész világirodalmat a szocialista realizmus elvei szerint, mégis olyan befolyással volt az elmúlt fél évszázad egész világirodalmára, mely befolyás ugyancsak történetileg döntő jellegű. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ugyanis új színben mutatta meg a társadalmi problematikát - egészen másfajta színben, mint ahogyan azt a múlt század realista írói érzékeltették. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásának tekinthetjük azt, hogy a két világháború közötti korszakban mind a világ regényirodalmában, mind a világ-lírában megjelenik a szociális kérdés, szociális felelősségérzet egy új formája és változata. Ebbe a folyamatba beletartozik az amerikai regény egy része Steinbecktől Dos Passoson át Faulknerig, és a francia irodalom egy igen jelentős része, sőt még egyéb világirodalmi jelenségek mellett egy olyan, lát-szólag specifikusan magyar jelenség is, mint a magyar népi írók mozgalma. Nem akarok itt a két világháború közötti regényirodalom szociális problematikájára külön utalni, csak az olyan művek fontosságára, aminők Gide szociális útirajzai (pl.: *Retour du Tchad*), vagy Roger Martin du Gard *Vén Európája*. Ezeknek a műveknek megvannak a pontos magyar megfelelőik azokban a falukutató művekben, és egyéb, a szocialista problematikát hol több, hol kevesebb dokumentumszerűséggel feltáró magyar alkotásokban, melyek a 30-as években egymást olyan sűrűn követik. A *Puszták népe* és a *Kiskunhalom* tehát nem csupán specifikusan magyar jelenségek, hanem egy nagy világirodalmi mozgalom részei, tehát testvérjelenségei a *Vén Európának* és Gide afrikai útirajzainak. A vitában említett „skót reneszánsz” és a magyar népi írók mozgalma nem véletlenül bontakozik ki, egymással csaknem párhuzamosan. Nagy Lajos remekműve, a *Kiskunhalom* méltó párja Roger Martin du Gard ugyancsak remek francia szociográfiájának, a *Vén Európának*, holott

létrejöttükben semmiféle kölcsönhatásra nem gondolhatunk. A 30-as évek ilyen világirodalmilag is rokonnak tekinthető jelenségei végső fokon az Októberi Szocialista Forradalom hatásából nőnek ki, akár közvetett, akár közvetlen módon. Ez éppen nem jelenti azt, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyértelműleg szabná meg a két világháború közötti világirodalom fejlődését; figyelmet kell szentelnünk az olyan jelenségeknek, aminők Valéry vagy T. S. Eliot költészete, melyek például (sok egyéb alkotás között) az említett inspirációkon kívül maradnak.

Nyíró Lajosnak a szovjet irodalomelmélet fejlődését bemutató előadása újra felhívta figyelmünket a két háború közötti korszak fontosságára. Az ő előadásában is fontos kérdésként szerepelnek az irodalomtudomány új irányzatai, melyeknek figyelemre méltó művelői vannak a szovjet tudományban is. A strukturalizmusra gondolok. Nem kétséges, hogy a strukturalizmus marxista alkalmazására lehetőség és szükség is van. Alkalmazásának feltétele azonban, hogy a strukturalizmust kiragadjuk abból az idealista filozófiai szövevényből, melyben jelenleg megrekedt. Valamilyen neofita túlbuzgóság hitetheti csak el velünk azt, hogy a strukturalizmus befogadásával újjáteremthetjük az irodalomtudományt. A strukturalizmus egyoldalú alkalmazása éppoly elégtelen, mint az egyoldalú vulgárszociológiai szemlélet. A marxista irodalomtudománynak totalitásra kell törekednie. Ezt a totalitást a történelmi és társadalmi problematika mélyreható érvényesítésével - és a formai problematika minél egzaktabb, minél magasabb fokú analízisével tudjuk elérni. De csak ezek együttes alkalmazásával, tehát szintézisével érhetjük el.

A marxista irodalomtudomány számára kevésbé előnyös helyzetet teremtett az a vita, mely a szovjet tudósok körében folyt a formalizmus és a szociológiai szemlélet között. A formalizmus történetietlensége miatt vált meddővé, és a formalizmusból kinőtt nyugati strukturalizmusnak a történetietlenség, az antigenetikus szemlélet és a kritikai szempont hiánya a legfontosabb jellemvonása. Illúzió lenne azt hinni, hogy a strukturalizmus egyoldalú alkalmazásával, a matematikai módszerek bevezetésével egyszerűen egzakttá formálhatjuk az irodalomtudományt. Az ilyenfajta egzaktság a matematikában is csupán illúzió. A formai vizsgálat az orosz formalistáknál, a prágai iskolánál, a nyugati strukturalistáknál, illetőleg a két világháború közötti korszak olyan tudósánál, mint Oscar Walzel, egymástól függetlenül is fontos eredményeket hozott létre. Ezeket a módszereket történeti, ill. genetikus alapra kell fektetni, és szintézisbe hozni az irodalom történelmi és társadalmi problematikájának, eszmeiségének stb. vizsgálatával. A 20-as évek szovjet irodalomelméleti vitáiban a formalizmus egy történetietlen és idealista álláspontot képviselt, a szociológia pedig egy, lényegileg vulgárszociológiai álláspontot. Ezért ezt a vitát csak egyoldalúan és kedvezőtlenül lehetett megoldani. A vita hosszú ideig egy meglehetősen vulgáris irodalom-szociológia javára dőlt el. Ez a megoldás a mi napjainkra már megmutatta nagy hiányosságait. Indokolt tehát visszatérnünk a kezdetekhez, -- de nem azért, hogy újabb egyoldalúságot teremtsünk, ezúttal a formai vizsgálat javára.

Indokolt visszatérnünk ahhoz a korszakhoz, mely a szociológiai szempontot elsőnek hirdette meg, és ugyanakkor a formai vizsgálat új lehetőségeit is tárta fel. De kutatásunkban a marxizmus totalitás igényével szintézisre kell törekednünk, és vagy a formából kell eljutnunk az eszméhez, a történelmi-társadalmi valósághoz, vagy az utóbbiakból jutni el a forma kérdéseiig. Az,

hogy marxista strukturalizmus lehetséges, arra szép és meggyőző példát nyújtott Szabolics Miklós Eszmélet-elemzése, mely egyesíti a strukturalis és a genetikai vizsgálati módszert, s a matematikai elemzésből mindig fontos filozófiai-esztétikai tanulságokat von le, majd e tanulságokból további történeti-társadalmi általánosításokhoz jut el. Azt hiszem, a strukturalizmus alkalmazásának marxista lehetőségeit és *feltételeit* az Eszmélet-elemzés igen inspirálóan mutatta meg.

Bodnár György helyesen szólt a szinkronikus és diakronikus szemlélet szintézisének szükségességéről. A strukturalizmus mai idealista gyakorlata leginkább a kritikai és a történeti szempontot nélkülözi. Egy ilyen módszer számára teljesen mellékes, hogy Pósa Lajos vagy Ady Endre egy költeményét elemezzük-e, — illetőleg ez a módszer nem vezet oda, hogy a két költő alkotásainak minőségi különbségeit akár esztétikailag, akár ideológiailag felfoghassuk.

A strukturalizmus marxista adaptációja egyelőre még megoldatlan kérdés, és a strukturalizmus olyan változatának átvétele, aminővel az amerikai vagy a francia irodalomtudományban találkozunk, összeférhetetlen a marxista irodalomtudomány igényeivel és eszmeiségével. De a strukturalizmus kiindulópontja mindenképp jogosult: a forma vizsgálata nélkülözhetetlen az irodalomtudomány számára, csak épp a forma nem szigetelődik el akár az író egyéniségének, akár a kornak történeti folyamataitól és valóságától. Ennek az elszigetelődésnek tagadásával áll szemben a marxista irodalomtudomány az idealista irodalomtudománnyal.

Ülésszakunknak az élő irodalommal foglalkozó szakasza (Szabolics Miklós és Tóth Dezső előadásai) mintegy példát mutat arra, hogy miként lehet egy irodalmi korszakot struktúrájában is történetileg megragadni. Szabolics Miklós modelljei bizonyos alkotói sajátosságok figyelembevételén épülnek. Egyre inkább világossá válik, hogy az irodalmi jelenségek megértéséhez csak úgy juthatunk el, ha az egyes írók egyéni alkotó módszeréből indulunk ki. Ezeknek az alkotó módszereknek egymással szembesítése mutathatja meg a közös és az eltérő vonásokat, az egyéni alkotó módszerek szembesítéséből, összehasonlításából juthatunk el az egy irányzatra, vagy egy korszakra jellemző alkotó módszer sajátosságainak felismeréséhez. Nyilvánvaló, hogy az alkotói módszer (akár az egyes írók, akár egy irodalmi irányzat módszere): struktúra is. Az ilyen struktúrák időrendbeli egymás mellé helyezése pedig egy történelmi folyamat változó elemeinek képét is kirajzolja. Egyes alkotók, vagy egyes irodalmi korszakok alkotói módszereit struktúráknak fogva fel, és ezeket s struktúrákat egymással szembesítve, ill. egymást váltó elemeknek, más szóval egy történeti folyamat tagjainak tekintve, közelíthetjük meg azt a fajta szemléleti komplexitást, melynek megvalósítására Intézetünk Elméleti Osztálya újabban törekszik.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakunk tehát lehetővé tette, hogy továbbjussunk az avantgarde-problémájának vizsgálatában, a szocialista realizmus és a szocialista tematikájú világirodalom összefüggéseinek felismerésében, valamint az új műelemző módszerek történeti alkalmazásában.

KÖPECZI BÉLA

ESZMETÖRTÉNET — IRODALOMTÖRTÉNET*

(MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK)

I.

Nemcsak az irodalom kutatása és oktatása, hanem kulturális életünk egésze is sürgeti a marxista irodalomtudomány módszertani kérdéseinek tisztázását.

Ma a marxista esztétikával és az ezen alapuló irodalomtudománnyal szemben gyakran hangzik el a vád, hogy kizárólag tartalmilag s ezen belül ideológiailag, vagy szociológiailag közelíti meg a műalkotást és nem veszi tekintetbe formai sajátosságait. Sokszor hallik az az ellenvetés is, hogy a mi irodalomtudományunkban elavult történeti szemlélet uralkodik, amely a környezet, a szerző és a hagyomány, vagy az átvétel determináló hatását kutatja, háttérbe szorítva magát a műélvezetet és annak elemzését. Vannak, akik azt állítják, hogy a marxisták az irodalom nevelő szerepének hangoztatásával szűk látókörű didaktizmust hirdetnek s tulajdonképpen közömbösek is az esztétikai értékkel szemben.

A dogmatizmus torzításai és leegyszerűsítései ismertek; az is köztudott, hogy a marxista esztétika sok kérdése nyitott és vitatott; az is biztos, hogy a kutatás némely területen háttérbe szorult. Mindezt tudva a marxista esztétika és irodalomtudomány sommás elítélésével nem érthetünk egyet. Nem felekezhetünk meg olyan nagy újításokról, mint a visszatükröződés elméletének alkalmazása a művészetre s mindenekelőtt az irodalomra, a társadalmi valóság és az irodalom összefüggésének ismeretelméleti és történeti megalapozottságú kutatása, a tartalom és a forma kapcsolatának dialektikus vizsgálata, az irodalom nagy értékeinek kiemelése, magyarázata és terjesztése a legszélesebb közönség körében — hogy csak a legfontosabbakról szóljak.

Ennek ellenére nem kétséges, újítanunk kell, részben a dogmatizmus leküzdése, részben amiatt is, mert új jelenségekre kell új választ adnunk — de a semmiből újítani nem lehet. A kontinuitás és diszkontinuitás dialektikus értelmezését azért kell itt külön is hangsúlyoznom, mert egy, a marxista irodalomtudomány szempontjából hagyományos kutatási módszer megújításáról kívánok szólni.

* Székfoglaló előadás. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és irodalomtudományi Osztályának 1968. május 13-i felolvasó ülésén. Bővített szöveg.

Az irodalom és az eszmék összefüggése közhely és mégsem uralkodik *consensus e* tekintetben sem. Az ún. tiszta irodalom, a *l'art pour l'art* hívei tagadják az eszmék jelentőségét a műalkotások szempontjából, de akadnak más⁸ polgári irányzatok, amelyek az irodalmat saját ideológiájuk közvetlen szócsövének tartják. Hogy mai példákkal éljek, a „nouveau roman” egyik teoretikus képviselője, Alain Robbe-Grillet ezt írja: „A mű előtt nincs semmi, nincs bizonyosság, tézis, célzatosság. Azt hinni, hogy a regényírónak „van mondani-valója” és hogy azután azt keresi, hogy miképp mondja el, a legsúlyosabb félreértés. Mert éppen ez a ’hogyan’, az elmondás módja, írói terve, igen homályos terve, lesz később könyvének kétes tartalma”.¹ Más a véleményük az egzisztencialistáknak, akik az irodalmat filozófiai tételeik illusztrálására használják fel. Sartre szerint „a műalkotás azért érték, mert felhívás”. „Írni annyit tesz, mint felhívni az olvasót, hogy változtassa objektív egzisztenciává azt a fel-tárást, amelyet a nyelv révén elkezdtem”.² Az egzisztencialista „elkötelezett-ség” tartalma és hatékonysága vitatott, de az nem kétséges, hogy a „tiszta” irodalom körmönfont „naivitása” ellen lépett fel. Hasonló szembeállításokat könnyű volna még idézni a polgári világból s nemcsak „harmadikutas”, hanem ókonzervatív jellegűeket is.

A szocialista irodalomban és irodalomelméletben általános az a felfogás, hogy a mű eszméi útján hat a társadalomra és az egyes emberre. Plehanovval együtt vallotta és vallja minden szocialista író és kutató, hogy „eszmei tartalom nélkül nincs műalkotás”.³ Az eszme jelentőségének kiemelése tehát nem a Proletkult vagy általában a szektás politika kitalálása. A dogmatizmusnak az volt az „újítása” — persze ez nem volt jelentéktelen —, hogy adminisztratív eszközökkel is kényszerítette az írókat az aktualitás illusztrálására s közvetlen politikai hatást várt az irodalomtól. Az e torzítás elleni reakció az elmúlt években visszahozta az „általános humánium” és az „örök emberi” kultuszát a szocialista országok irodalmába s háttérbe szorította a társadalom és irodalom közvetlen és kölcsönös eszmei egymásrahatásának a tudatát.

Az eszmék és az irodalom viszonya tehát közelről sem „elintézett” dolog, bármilyen hagyományosnak, vagy éppen konzervatívnak is tűnik e kérdésfeltevés. Mai vitáink egyik izgalmas témájáról van itt szó, akár a szocialista, akár más irodalmakról beszélünk, s éppen ezért tartjuk fontosnak az eszmetörténet és az irodalomtörténet közötti kapcsolatok vizsgálatát az irodalomkutatás egyik lehetséges és nem is jelentéktelen módszerének továbbfejlesztése céljából.

¹ A. ROBBE-GRILLET: *Pour un nouveau roman*, Idées-sorozat, 152—153. o.

² Az egzisztencializmus, szerk. KÖPECZI B., Budapest, 1965, 274—277. o.

³ A világirodalom ars poetica, szerk. LENGYEL B. és VINCZE P., Budapest, 1965, 853. o.

II.

Mi az eszmetörténet?

Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban azt írják, hogy „az emberek életviszonyaival, társadalmi vonatkozásaival, társadalmi létével együtt megváltoznak képzeik, nézeteik és fogalmaik, egyszóval tudatuk is”. Ezzel a megállapítással kapcsolatban teszik fel a következő kérdést: „Mi egyebet bizonyít az eszmék története, mint azt, hogy a szellemi termelés az anyagi termeléssel együtt alakul át?”⁴ Mint látjuk, a marxizmus megalapítói az idealizmus minden válfajával szemben hangsúlyozzák az eszmék anyagi eredetét, de távolról sem tagadják létüket és külön is megemlékeznek a bennünket érdeklő diszciplínáról, az „eszmék történetéről”. Ismeretes, hogy az eszmék mint „a társadalmi viszonyok kifejezései”,⁵ lehetnek politikai, jogi, filozófiai, művészeti, erkölcsi és vallási jellegűek. Itt nincs módunk arra, hogy tisztázzuk a felépítmény, a tudat, az ideológia és az eszmék összefüggését. Elég talán azt említeni, hogy a felépítményhez az eszméken kívül a szervezetek és az intézmények is tartoznak. A társadalmi tudat a nézetek, képzetek, eszmék, a filozófia, az erkölcs, a vallás, a politikai, jogi, esztétikai, etikai stb. elméletek összessége. Az ideológia viszont olyan eszmék és nézetek együttese, amely elméletileg többé-kevésbé rendszerezett formában tükrözi az embernek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát és aktívan visszahat a társadalmi viszonyokra. Ebből a nagyon leegyszerűsítő ismertetésből az következik, hogy az eszme a felépítmény s ezzel együtt a tudat és az ideológia legracionálisabb, leginkább fogalmi, legtudatosabb, eleme s ez így van akkor is, ha „hamis tudatot” fejez ki.⁶

Az eszmék történetével régóta foglalkoznak, de lényegében a XVIII. század tűzte napirendre a diszciplína tudományos művelését, a felvilágosodás ideológiája alapján:⁷ Jelentősége Hegel történetfilozófiájával nőtt meg, amely mint ismeretes, az „abszolút eszme” megvalósítását keresi a világban, de elfogadja a konkrét hisztóricitást adott korok vizsgálatánál s keresi nemcsak a mai jelenségek, hanem a múlt és jelen közötti dialektikus összefüggést is.⁸ Az idealis-

⁴ MARX—ENGELS Válogatott Művei, Budapest, 1963, I. köt. 33. o.

⁵ Ugyanott, II. köt. 143. o.

⁶ Nem feladatom itt az ideológia kérdésével foglalkozni. Közismert, hogy a marxisták közt nemzetközi vita folyik erről is. Amikor eszmetörténetről beszélünk, természetesen ezt is tekintetbe kell vennünk. V. ö. Б. Ф. ПОРШНЕВ: Социальная психология, Москва, 1966.

⁷ Vö. G. V. PLEHANOV: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Budapest, 1950 és P. V. VOLGIN: Társadalmi eszmék a XVIII. századi Franciaországban, Budapest, 1968.

⁸ Elsősorban HEGEL Előadások a világtörténet filozófiájáról című művére utalok, Budapest, 1966; vö. M. F. OVSZJANNYIKOV: Hegel, Budapest, 1963.

ta felfogásokkal és főleg Hegellel szemben Marx és Engels egy olyan történelemfelfogást hirdetnek, amely „nem a gyakorlatot magyarázza az eszméből, hanem az eszmeformációkat az anyagi gyakorlatból”.⁹ A marxizmus megalapítói bőséges példát szolgáltatnak főleg a filozófiai, közgazdasági és politikai eszmék újszerű, a társadalmi viszonyokból kiinduló tanulmányozására. Ennek ellenére nem mondhatjuk azt, hogy a marxista eszmetörténet különösen fejlett lenne.

Az elmúlt fél évszázadban a marxista kutatásban részben a dogmatikus szemlélet miatt, részben objektív okokból a gazdaságtörténet, a társadalom- és a politikai történet került előtérbe s legfeljebb a politikai eszméket tanulmányozták részletesebben és alaposabban. Ilyen módon azt a látszatot kellettük, hogy magunk, akik meg vagyunk győződve arról, hogy „az eszme anyagi erővé válhat” és vált is a történelemben, elhanyagoltuk ezt a kutatást, pedig a polgári tudomány éppen az ún. szellemi tényezők kiemelésével tett erőfeszítéseket a dialektikus és történelmi materializmus megcáfolására.

Ismeretes, hogy a XIX. század végén és a XX. század elején milyen hatást gyakorolt a társadalomtudományokra a szellemtörténet, amely a különböző történelmi formákat az ún. élő szellem megnyilvánulásainak fogta fel. Ez az irracionalista irányzat legjobb képviselőinél is, mint amilyen W. Dilthey a leíró pszichológia módszereivel közelítette meg a történelmet és nagyon is vitatható tipológiáknál kötött ki.¹⁰ A szellemtörténet nemcsak a marxizmusra és a hegeli objektív idealizmusra volt reakció, hanem a pozitivizmusra is, amelyet faktológiai módszere, a szélesebb összefüggéseket nem kereső történetisége és mechanikus determinizmusa miatt vetett el.¹¹

A mai polgári történettudomány vagy a neopozitivizmus, vagy a szélesen értelmezett, pszichológiával, sőt strukturalizmussal is spékelt szellemtörténet nyomdokain halad, bár megpróbál felhasználni bizonyos marxista eredményeket is. Érdekes ebből a szempontból megemlíteni a francia Annales körének művelődéstörténeti irányát. Ez az iskola nem szereti használni az eszme kifejezést, inkább „mentalitásról” beszél s ezt azonosítja az E. Durk-

⁹ MARX—ENGELS: A német ideológia, Budapest, 1952, 21. o.

¹⁰ Hadd emlékeztessünk itt arra, hogy DILTHEY három típust különböztet meg: a pozitivistákat, akik közé tartozik a filozófusok közül Demokritosz, Lucretius, Hobbes, a francia enciklopédisták és a mai materialisták; objektív idealistákat, akik közé számítja Heraklitoszt, Spinozát, Leibnizet, Schellinget és Hegelt, s végül idealista dualistákat, vagy a „szabadság idealistáit,” akik közé sorolja Platont, a keresztény teológusokat, Kantot és Fichtét. Az írók közül az első típushoz tartozik Balzac és Stendhal, a másodikhoz Goethe, a harmadikhoz Schiller. Az első típusnál az értelem, a másodiknál az érzés, a harmadiknál az akarat uralkodik. Ennek a tipológiának a sematizmusa, azt gondolom, szembeszökő. W. DILTHEY: Gesammelte Schriften, V. Band, Stuttgart—Göttingen, új kiadás, 1957; vö. SZIGETI JÓZSEF: A szellemtörténet bírálatához, Budapest, 1965.

¹¹ A pozitivizmusnak ez a szubjektív idealista alapon történő elvetése rendkívül modernnek tűnt az ellenforradalmi Magyarországon, ahol a szellemtörténetet a marxizmus ellen is felhasználták és ugyanakkor erőteljes nacionalista színezetet adtak neki. Vö. HÓMAN BÁLINT: A magyar történetírás új útjai, Budapest, 1931.

heim által jellemzett „kollektív tudattal”, tehát „az általános gondolkodásmóddal, amely uralkodik az adott társadalomban”.¹² Megközelítési módjai elsősorban szociálpszichológiaiak, kultúrtörténetiek és szociológiaiak. Kutatja az adott társadalom ún. kulturális modelljét, az egyes „csoportok” mentalitását, a történelem különböző hosszúságú periódusainak időtartamhoz kötött eszmei jellemzőit. Elemzi a kor ún. mentális felszereltségét, azokat a lehetőségeket, amelyek mindenki számára rendelkezésre állnak, a nyelvet, az ismereteket továbbadó környezetet, a mindennapi élet tájékozódási módjait. Foglalkozik a neveléssel és az informálással. Végül a legmagasabb fokon az ún. mítoszokat és hiteket próbálja leírni. Ez a kultúrtörténet népesedés- és gazdaságtörténeti tényekre igyekszik építeni, de egyes képviselőinél találunk szellemtörténeti konstrukciókat is. Érdekes szempontjai és anyaggazdagsága miatt mindenképpen megérdemli a figyelmet.

Mindezek a történeti iskolák jelentkeznek a polgári irodalomtudományban is. H. Taine pozitivizmusának leszármazottjai sokhelyütt fellelhetők s eszmetörténeti szempontból főleg a környezet eszméinek meghatározó szerepét igyekeznek érvényesíteni.¹³ Az irodalmi szellemtörténet a Zeitgeist megnyilvánulását keresi az író világnézetében s az alkotókat, illetve műveiket igyekszik rendszerezni típusok, vagy stílusok szerint, a karakterológiára, illetve a művészettörténetre építve.¹⁴

Említsük meg, hogy 1940-ben Amerikában megindítottak egy *Journal of the history of ideas* című folyóiratot, amely A. O. Lovejoy felfogására épít,¹⁵ aki a filozófiai rendszerek közvetlen hatását vizsgálta a különböző irodalmakban, miután a szépirodalmi alkotást elsősorban filozófiatörténeti dokumentumnak fogta fel.

Az eszmetörténet különös jelentőségre tett szert az összehasonlító irodalomtudományban. 1931-ben Paul van Thiegem erről a kutatási ágról a következőket írta: „Ami összeköti az irodalmakat az országhatárok fölött, ami egy nemzet íróit különösen rokonítja némely külföldi íróval az világnézetüknek, az emberről és az életéről való felfogásuknak, a művészetéről szóló nézeteiknek, és miután irodalomról van szó, az irodalmi művészetéről szóló nézeteiknek, a szépről, a természetről, a szerelemről, az életéről és a halálról

¹² Idézi G. DUBY a *L'histoire et ses méthodes* című kiadványban (*Encyclopédie de la Pléiade*, Paris, 1961), amelynek egyik fejezetében összefoglalja a francia „mentalitás-történet” fő jellemzőit.

¹³ A francia irodalomtudományban a pozitivisták irányzat sok olyan képviselőjét ismerjük, aki az eszmék szempontjából közelítette meg az irodalmat. Vö. F. BALDENSPERGER: *La critique et l'histoire littéraire en France au XIXe et au début du XXe siècle*, New York, 1945; J.-C. CARLONI—J.-C. FILLOUX: *La critique littéraire*, Que sais-je sorozat, Paris, 1963.

¹⁴ Az irodalmi szellemtörténetről: O. WALZEL: *Gehalt und Gestalt des Dichters*, Darmstadt, új kiadás, 1957.

¹⁵ A. O. LOVEJOY: *Essays in the history of ideas*, Baltimore, 1948.

kialakult érzelmeiknek analógiája”.¹⁶ Ezt a szemléletet próbálta alkalmazni európai irodalomtörténetében is, amely minden fogyatékoságával együtt érdekes kísérlet.

Az összehasonlító irodalom eszmetörténetének egyik legjobb műve P. Hazard *Az európai tudat válsága*¹⁷ című munkája, amely hatalmas anyag birtokában vizsgálja a XVII. század végének és a XVIII. század elejének nyugat-európai eszmei áramlatait, miközben a változás és a stabilitás leegyszerűsítő, idealista konstrukciójára épít. Bizonyos rokonság van e módszer és az E. R. Curtiusé között, aki *Az európai irodalom és a latin középkor* c. munkájában¹⁸ jobban figyelembe veszi az eszmei folyamat mellett az irodalom technikai fejlődését is. Nem lehet tagadni, hogy a komparatiztikának ez az iránya gondolatébresztőbb, mint a hatások pozitivistá kutatása volt.

Mindezeket az irányzatokat a polgári irodalomtudományon belül élesen támadják egyrészt az ún. tiszta irodalom elméletének hívei, akik megaláztatásuknak valamiféle impresszionista kritikával, másrészt a formalizmus és a strukturalizmus különböző képviselői történetisége, „külsődleges megközelítési módja” és „intellektualizmusa” miatt.¹⁹

A mi véleményünk szerint a polgári irodalomtörténetben jelentkező eszmetörténetnek alapvető hibája idealista megalapozása, legyen az akár pozitivistá, akár szellemtörténeti, amely nem veszi tekintetbe, hogy az eszmék a társadalmi viszonyok tükrözői s nem a képzelet szüleményei. Ez azt is jelenti, hogy ez a módszer nem elég konkrétan történeti, sem az írók, sem pedig a művek eszméinek vizsgálatában s gyakran általánosít hamisan korok és társadalmak fölött. Végül hibája, hogy eszmei megközelítési módjának korlátozottságát nem teszi tudatossá és az irodalom más összefüggéseire nem utal, amivel gyakran azt a látszatot kelti, hogy nem esztétikai értékkel állunk szemben.

A marxista irodalomtudományban a kezdetektől találkozunk az eszmei megközelítés törekvésével, ami a tartalom primátusának elvéből következik. Plehanov nézeteire azonban kétségtelenül hat Taine, Brunetiére és Brandes felfogása is, annak ellenére, hogy kritikával illeti idealista módszerüket.²⁰ Mehring kantianizmusára gyakran elfeledteti vele a valóság és a művészet közötti reális viszonyt, s arra indítja, hogy bizonyos jelenségeket közvetlenül az ideo-

¹⁶ PAUL VAN THIEGHEM: *La littérature comparée*, Paris, 1946, 100. o. Uő. *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique*, Paris, 1951. A francia eszmetörténeti iskoláról jó összefoglalót ad CL. PICHOT—A. M. ROUSSEAU: *La littérature comparée*, Paris, 1967. A francia irodalomtudományon belüli vitákra — amelyek már a német szellemtörténet és Lovejoy hatására is utalnak — érdekes adatokat találunk a *Littérature générale et histoire des idées* c. kötetben (Actes du 1er Congrès National de Littérature Comparée, Bordeaux, 1956), Paris, 1957.

¹⁷ P. HAZARD: *La crise de la conscience européenne*, Paris, 1935.

¹⁸ E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinischer Mittelalter*, Bern, 1948.

¹⁹ Ezt a kritikát többek között megtaláljuk R. WELLES—A. WARREN: *Theory of literature* (Penguin-books, 1962) című kézikönyvben, amely főleg az anyag és motívum történetében ismeri el az eszmei megközelítés lehetőségeit.

²⁰ Vö. G. V. PLEHANOV: *Irodalom és esztétika*, Budapest, 1962.

lógiból eredeztessen.²¹ Október után a vulgáris szociológiai iskola a Szovjet-unióban és másutt a közvetlen társadalmi tényekre hivatkozik ugyan, de mindenekelőtt a politikai eszméket veszi tekintetbe.²² Komplexebb módszert használ az A. N. Veszelovszkij²³ munkáira is támaszkodó kultúrtörténeti irányzat, amely az irodalmat a „társadalmi gondolatból” eredzteti, de nem tisztázza kellőképpen esztétikai alapelveit. Filozófiai igényességben mindezek fölött áll Lukács György elmélete, amely azonban a konkrét történelmi helyzet és a műalkotás viszonyát eszmeileg sokszor leegyszerűsíti, a tartalom és a forma összefüggéseit nem mindig világítja meg s a XX. századi irodalmi fejlődés sajátosságait egyoldalúan szemléli. A legutóbbi időkben bizonyos szellemtörténeti konstrukciók is hatnak marxista körökben s ezek nyomán sor kerül, például R. Garaudy-nál vagy E. Fischer-nél alapvető esztétikai kategóriák relativizálására.

Mindezt tekintetbe véve az irodalom eszmei megközelítésének néhány problémáját és a kutatási módszerét szeretném megemlíteni, anélkül, hogy módomban volna itt alaposabb tárgyalásukra. Ezek az író világnézetével, a mű eszmei mondanivalójának megnyilvánulási formáival és hatásának lehetőségeivel függnek össze.

III.

Az író világnézetéről

Világnézetben a marxista filozófia általában a világról alkotott nézetek, fogalmak és képzetek rendszerét érti, amely történetileg-társadalmilag determinált és függ a kor tudományos színvonalától. E tekintetben különös jelentőséggel bírnak a világnézet jellegének meghatározásában a kor eszméi. Az író világnézetével kapcsolatban mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy annak megismerése érdekes-e a mű megértése szempontjából? Azt gondolom, hogy a műalkotás történeti megközelítése szükségessé tesz ilyenfajta vizsgálatot. A történeti, vagy ahogy ma szokták mondani, a genetikus megközelítés az eszmék szempontjából nem önmagáért való. *Mario és a varázsló* megértése szempontjából távolról sem érdektelen az olvasó számára annak tudása, hogy

²¹ Vö. LUKÁCS kritikáját Az adalékok az esztétika történetéhez c. művében, Budapest, 1953.

²² Erről a kérdésről és általában a szovjet irodalomtudomány fejlődéséről vö. Советское Литературоведение за 50 лет, Leningrád, 1968 és ugyanezzel a címmel egy cikkgyűjtemény a Lomonoszov-egyetem kiadásában, Moszkva, 1967.

²³ Érdekesen foglalja össze ennek az iskolának főbb jellemzőit V. M. ZSIRMUNSZKIJ akadémikus A. N. VESZELOVSKIJ egyik 1940-ben megjelent könyvének bevezetésében: Историческая поэтика, Leningrád, 1940.

Thomas Mann miként állt szembe a fasizmussal, Majakovszkij *Lenin* poémája egyenesen szuggerálja az író ideológiájának végiggondolását. József Attila *A Dunánál* című versében azt mondja el, mi volt a véleménye a közép-kelet-európai népek egymáshoz való viszonyáról s ez esztétikailag sem érdektelen. Az ilyen felderítés nem egyszerűen biográfiai vizsgálat, hanem hozzátartozik a mű megértéséhez, amelynek mondanivalója nem független az író világnézetétől. Nem tudok elképzelni olyan „szinkronikus” szövegelemzést, amely ezt a kérdést figyelmen kívül hagyhatná, ha valóban arra törekszik, hogy a mű lényegét magyarázza meg.

Hogyan vizsgáljuk az író világnézetét? E tekintetben A. Gramscival értünk egyet, aki feljegyzéseiben a következőket írta: „Ha olyan világnézet születését akarjuk tanulmányozni, amelyet megalapítója sohasem fejtett ki módszeresen . . ., ezt a legszigorúbb precizitással, tudományos lelkiismeretességgel és tiszteséggel lefolytatott gondos filológiai munkának kell megelőznie, amelynek során óvakodni kell bármilyen előzetes ítéletalkotástól, vagy állásfoglalástól. Mindenekelőtt rekonstruálni kell az illető gondolkodó szellemi fejlődésének folyamatát, hogy kiderítsük: mely elemek váltak gondolkodásában szilárdná és „permanenssé”, vagyis alakultak át saját gondolatává, mégpedig más jellegű és magasabb rendű gondolattá, mint amilyen volt az általa előzetesen tanulmányozott ’anyag’, amely az ösztönző szerepét töltötte be; csupán ezek az elemek a fejlődési folyamat lényeges momentumai.”²⁴ Gramsci javasolja: „minden műnek, a legjelentéktelenebbnek is”, számbavételét és időrendi csoportosítását a belső fejlődés kritériumai szerint, amelyek megegyeznek a következő mozzanatokkal: szellemi érlelődés, érettség, az új gondolkodásmód, életfelfogás és világnézet birtokbavétele és alkalmazása. E tekintetben tehát vissza kell állítani a helyes filológiai módszerek hitelét, mert csak ezekkel tudjuk pontosan követni az említett folyamatot.

Vitakérdés az író világnézete szempontjából a tudatosság. Közismert, hogy különösen a romantikus esztétika az ösztönösséget magasztatja és az irracionális intuíciót állítja előtérbe, mint amely egyedül határozza meg nemcsak az író eljárását, hanem a műbeli ábrázolást is.²⁵ A marxista esztétika és különösen az irodalomtudomány hatalmas munkát végzett annak bizonyítására, hogy a társadalmi erők és ideológiai megnyilvánulásai milyen módon befolyásolják az író világnézetét és az a tudatosság milyen fokára jutott el. A marxizmuson belül is vannak azonban áramlatok, amelyek vagy eltúlozzák az írói tudatosság jelentőségét a műalkotás létrejöttében, vagy egészen háttérbe szorítják azt, s a megérzéssel, az élettapasztalattal, a szinte misztikus lényeglátással pótolják. Nem vitatható, hogy a világnézet mellett nagy jelentősége

²⁴ A. GRAMSCI: *Marxizmus, kultúra, művészet*, Budapest, 1965, 62–63. o.

²⁵ Erre vonatkozólag lásd LUKÁCS GYÖRGY: *Adalékok az esztétika történetéhez*, Budapest, 1953. Lukács egyik tanulmányában Schiller esztétikájával foglalkozik.

van a mű létrehozásában az élettapasztalatnak és a művészileg feldolgozandó tárgynak, de mindezek a mozzanatok szorosan összefüggenek és a döntő, kiválasztó szempontot mégis a világnézet jelenti. A világnézet a környező világ, az objektum, és az író, a szubjektum, összekapcsolásának fő eszköze és a mű tendenciáját alapvetően meghatározza.²⁶

Aragon és André Breton nagyon is hasonló élettapasztalatokkal rendelkeztek ifjúkorukban, közös irodalmi élményeik voltak és ugyanazt az irányzatot, a szürrealizmust propagálták ugyanannak az idealista világnézetnek az alapján. Mégis Breton szubjektív idealista világnézete megőrzésével szürrealista maradt, Aragont viszont a marxizmus elfogadása és az ehhez kapcsolódó politikai gyakorlat a szocialista realizmushoz, a „való világhoz” vezette el.²⁷ Arról természetesen nincsen szó, hogy minden író egyforma világnézeti tudatossággal alkot s e tekintetben valószínűleg szükség lesz egy marxista alapokon álló tipológia kidolgozására. Úgy gondolom, hogy ilyenfajta kísérletet eleve elutasítani helytelen volna annak ellenére, hogy a szellemtörténet, vagy a karakterológia visszaél ezzel a módszerrel.

IV.

Az író világnézete és a mű

A marxista esztétikában az író világnézetével kapcsolatban gyakorta vitatott probléma a világnézet és a mű vilásképe közötti összefüggés. A kiindulópont Engelsnek M. Harknesshez írt 1888-ból kelt levele, amelyből néhány részletet szoktak idézni, sokszor az összefüggésekből kiemelve. Ne feledjük, hogy Engels „kis remekműnek” értékeli Harkness kisasszony régóta elfelejtett regényét, de kifogásolja, hogy nem elég „realisztikus”. Konkrétan azt kéri számon tőle, hogy a munkásosztály helyzetét a Saint-Simon, Owen körüli időknek megfelelően ábrázolja s nem mutatja meg a mozgalom fejlődését. E követelmény támasztása — amelyet egyébként nem egyéni óhajnak, hanem történeti szükségszerűségnek tart — indítja őt arra, hogy elítélje a „Tendenzromant”, ahol a szerző nézetei közvetlenül, didaktikusan, nyilvánulnak meg. Így jut el ahhoz a megjegyzéshez is, hogy a realizmus „a szerző nézetei ellenére is megnyilatkozhat”. Balzac a politikában legitimista volt — mondja Engels, szatírája, ironiája ugyanakkor a nemesek ellen fordul s hősei republikánusok. Hadd idézzem idevonatkozó utolsó mondatát, amelyből azután a „realizmus

²⁶ A vitákat összefoglalja M. Sz. KAGAN elterjedt tankönyvében (Лекции по марксистко-ленинской эстетике, I—III. köt. Leningrád, 1963—1966.) Szerinte a világnézet a „tartalom eszmei jellegét” és az „alkotói módszer” jellegét határozza meg.

²⁷ R. GARAUDY: Aragon útja, Budapest, 1962. Jellemző, hogy Aragon milyen jelentőséget tulajdonít a szocialista realizmus szempontjából a tudatosságnak: „A szocialista realizmus az irodalomban a *tények*, a képzőművészetben a *részletek* rendezőelve: értelmezi a részletet, jelentéssel és erővel ruházza fel, és túlemelve az írói egyéniségen, az emberiség mozgásának szerves részévé avatja.” ARAGON: J'abats mon jeu, Paris, 1959, 173. o.

diadalának” teóriája megszületett: „Hogy Balzac ilymódon saját osztályrokonszenve és politikai elfogultsága ellen kényszerült cselekedni, hogy kedves nemesei elbukásának szükségszerűségét *látta*, s őket külön sorsra érdemtelen embereknek festi, és hogy a jövő igazi embereit ott *látta*, ahol az akkori időkben kizárólag találhatók voltak, — ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac egyik legnagyszerűbb vonásának tekintem”.²⁸

Máshol alkalmunk volt már bebizonyítani,²⁹ hogy Balzac egész világnézetét nem lehet egyértelműen reakciónak nevezni. Még politikai vonatkozásban sem arról van szó, hogy a feudális restaurációt kívánja vissza. Az uralkodó osztály hatalmát féli a proletariátustól, a burzsoáziát a kormányzás szempontjából tapasztalatlanak ítéli, a nemesség és az erre épülő monarchia és egyház számára a rend, a stabilitás, a biztonság megtestesítője. Megfigyelhető magatartásában valamilyes romantikus antikapitalizmus is, amely nosztalgiát vált ki belőle az elmúlt korok iránt. Ugyanakkor világnézetében vannak olyan vonások, amelyek segítik őt abban, hogy helyesen ismerje fel a társadalom mozgását. Természettudományos érdeklődése, az összefüggések dialektikus látása, a kapitalizmus gazdasági törvényeinek megértése, az osztályharc felismerése — mind ilyen elemek. Nem életlátásának „közvetlensége” nyújtja tehát az egyetlen magyarázatot a realizmus győzelméhez. Szemléletének reakciós vonásai egyébként nem voltak jelentéktelenek a mű szempontjából sem: megakadályozták őt abban, hogy a társadalom bizonyos jelenségeit, példának okáért éppen a munkásosztály kialakulását bemutassa az Emberi színjátékban s ezt a Saint-Méry kolostor zendülői iránti rokonszenve sem feledtetheti el.³⁰

Gyakran szoktak hivatkozni a „realizmus diadalával” kapcsolatban Tolsztoj példájára is. Lenin elismerte Tolsztojról, hogy „a falusi Oroszország, a földesúr és a paraszt Oroszországának” nagyszerű ábrázolója, de rámutatott az író nézeteinek ellentmondásaira is. Módszertani szempontból is hasznosnak tartom, ha Lenin magyarázatát felelevenítem. „Tolsztoj nézeteinek ellentmondásai — írja — nem csupán az ő egyéni gondolkodásának ellentmondásai, hanem egyúttal azoknak a rendkívül bonyolult ellentmondásos viszonyoknak, társadalmi hatásoknak és történelmi hagyományoknak a tükröképei, amelyek a reform *utáni*, de a forradalom *előtti* korszakban meghatározták az orosz társadalom különböző osztályainak és rétegeinek gondolkodásmódját.”³¹ Lenin tehát a gondolkodásmódból indul ki, természetesen a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek gondolkodásmódjából. Ennek vizsgálatához te-

²⁸ MARX—ENGELS: Művészetről, irodalomról, idézett kiadás 162. o.

²⁹ KÖPECZI B.: Balzac és az Emberi színjáték, Balzac műveinek bibliofil kiadásához írt utószó, X. köt. Budapest, 1964.

³⁰ Utalok itt ANDRÉ WURMSER: La comédie inhumaine, Paris, 1964 és J.-H. DONNARD: Balzac. Les réalités économiques et sociales de la Comédie humaine, Paris, 1961. című könyvére.

³¹ LENIN: Művészetről, irodalomról, Budapest, 1966, 147. o.

kintetbe veszi az ellentmondásos gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat, a társadalmi hatásokat és a történelmi hagyományokat.

Szemléletileg és módszertanilag egyaránt érdemes figyelembe venni fel fogásának egy másik elemét is, amely az irodalom eszmei megítélése szempontjából egyáltalán nem jelentéktelen és amire többek között olasz marxisták külön is felhívják a figyelmet.³² *Tolsztoj és a proletárharc* című írásában Lenin 1910-ben a következőket mondja: „Lev Tolsztoj szépirodalmi műveinek tanulmányozásával az orosz munkásosztály jobban megismeri ellenségeit, Tolsztoj *tanításának* megismerésével pedig az egész orosz nép szükségképpen megérti, miben állt saját gyengesége, ami miatt nem tudta kiküzdeni saját felszabadulását. Ezt meg kell értenie ahhoz, hogy tovább mehessen”.³³ Lenin természetesen nem helyesli Tolsztoj misztikus „tanítását” és ezt világosan meg is mondja, de szükségesnek tartja, hogy az orosz munkásosztály még azt is megismerje és okulhasson belőle.

A dogmatizmus csak az ún. pozitív vonásokat volt hajlandó értékelni a klasszikusokban is s ezért elhallgatta vagy vulgáris magyarázatát adta a művekben fellelhető ellentmondásos vagy éppen reakciós tendenciáknak. A „realizmus diadalának” elmélete nemcsak a dogmatikus „átpolitizálás” elleni harcot jelentette,³⁴ hanem az író és mű világnézeti problémáinak megkerülését, szemérmes elhallgatását, vagy jelentéktelenné törpítését is, ami az elméleti munkában súlyosan megbosszulta magát.³⁵ Tolsztoj esetében Lenin arra figyelmeztet, hogy az ellentmondásos nézetekből is érdemes tanulni, ami módszertanilag azt jelenti, hogy a mű egészét kell vizsgálatunk tárgyává tenni s a nagy alkotás értékeinek elemzése mellett nem kell hallgatnunk problémáikról sem. Ez a kritikai álláspont sokkal inkább megfelel a tudományos kutatás követelményeinek, mint a „realizmus diadalá”-nak elmélete, amely egyébként is kivételes jelenségeket próbál általános érvényre juttatni.

Ez a kérdés számunkra nemcsak a múlt, hanem a jelen irodalma szem-

³² G. DELLA VOLPE: *Critica del gusto*, Milano, 1964.

³³ LENIN, ugyanott, 159–160. o.

³⁴ LUKÁCS GYÖRGY A realizmus kérdései c. könyvének szovjetunióbeli megjelenése után 1939-től 1941 elejéig vita folyt a sajtóban a mű és a világnézet összefüggéseinek kérdéséről. Ellenfelei, akiknek nézeteit a Krasznaja Nov 1940. évi 4. száma foglalja össze, sok olyat tulajdonítanak Lukácsnak és M. Lifsiének, amit azok nem mondtak vagy nem úgy mondtak. A vitában a leginkább elfogadható álláspontot V. GRIB, a fiatalon elhunyt kitűnő kutató foglalta el. (Lit. Gazeta, 1940. jan. 30.), aki az írói világnézet ellentmondásait hangsúlyozta és nem a szembeállítás. Nem kétséges, hogy Lukács György inkább az ellentétre tette a hangsúlyt. A vita erről a kérdésről egyébként a marxista esztétikában újból és újból felmerül, ami azt mutatja, hogy a kérdés nem tisztázódott kellőképpen.

³⁵ LUKÁCS GYÖRGY egyik nemrégien elhangzott nyilatkozatában hívja fel a tétel felhasználásának ilyen aspektusára a figyelmet. A Praxis című jugoszláv folyóirat 1967-ben megjelent 5/6 számában írja: „A sztálini gyakorlat okozta, hogy a párt elmélete és a költői eszmeiség között is a szükségesség egyezése, a művészet és a politika közvetlen kölcsönhatásának gépies rendszere jött létre. Midőn én akkor Engels Balzacról szóló fejtegetéseinek, Lenin Tolsztojról írt bírálatának interpretálásában rámutattam az író tudatos világnézete és művének eszmei tartalma között levő viszony bonyolultságára, ellentmondásosságára, egyenetlenségére, ez ugyancsak — ki nem mondott — tiltakozás volt.”

pontjából is fontos. Korunk egyik legizgalmasabb problémája az ún. harmadik-utas eszmei irányzatok és az ezek alapján születő művek. A szocializmus és a kapitalizmus harcában bizonyos rétegek megpróbálnak semlegesek maradni s vagy a magánélet problematikájába menekülnek, vagy az utópiákban keresik az eváziót. Ennek a magatartásnak megfelelően alakulnak ki olyan áramlatok, mint az egzisztencializmus, amely szubjektív idealizmusa ellenére mégis értékes műveket inspirál. Azt gondolom, hogy ilyen és hasonló esetekben a történelmi, társadalmi, ideológiai helyzet ellentmondásait kell feltárnunk, és nem elégedhetünk meg annak ismételtetésével, hogy a jó művek esetében a valóság ún. közvetlen hatása, tehát a „realizmus győzött”. Az ellentmondások elemzése így az irodalom eszmei megközelítésének egyik fontos feladata lesz a közvélemény orientálása szempontjából is.

V.

A mű eszmei mondanivalójának jellegéről

A műalkotás eszmei vonatkozásaiból itt csak egy-két kérdést szeretnék kiragadni, mindenekelőtt a mondanivaló megjelenési formáihoz kapcsolódva. Nyilvánvaló, hogy a különböző koroktól, irányzatoktól, műfajoktól és alkotóktól megfelelően az eszmei mondanivaló különféleképpen jelentkezik. Jelentkezik a tárgyválasztásban, a típusalkotásban, a cselekményben, de megnyilatkozhat közvetlen gondolati elemekben is, akár úgy, hogy *a szerző önmagáról vall, vagy mint narrátor közbeszól, akár úgy, hogy dokumentumokat mutat be*, amelyek nézeteit illusztrálják. E tekintetben a régebbi korokban és a hagyományos műfajokban is nagy a változatosság. A klasszikusok egyáltalában nem riadnak vissza attól, hogy ne csak alakjaik szájába adják az egy-egy társadalmi rétegre vagy csoportra jellemző gondolatokat, hanem ha szükségesnek látják, készek amúiben közvetlenül is elmondani nézeteiket. A *Háború és béke* nem pusztán a XIX. század eleji orosz társadalom nagy „objektív” körképe, hanem Tolsztoj „szubjektív” történetfilozófiáját is előadja, mégpedig teljesen direkt formában.

Itt azonban elsősorban nem erről szeretnék beszélni, hanem korunk irodalmának egyik jellemző vonásáról, amely részben ehhez a hagyományhoz is kapcsolódik.

A XX. században — éppúgy, mint ahogy bizonyos más átmeneti korokban, például a XVIII. század Franciaországában — a közvetlen gondolatiság, az intellektualizmus, az aktív eszmei hatáskeresés az irodalom egyik jellemző sajátossága lett. Ez esetben nemcsak speciálisan publicisztikai, dokumentum-, vagy esszé-jellegű írásokról van szó, hanem arról, hogy a tradicionálisan ábrázoló jellegű műfajok is közvetlenül gondolati töltésűekké válnak s felhasználják más műfajok eszközeit is.

Ez vonatkozik nemcsak J. Joyce-ra és az általa képviselt regényre, hanem például Bertold Brechtre és nem-arisztoteleszi színházára is. Ebből már rögtön következik, hogy ennek az irányzatnak a megítélésében nem elégedhetünk meg a leegyszerűsítő szociológiai megközelítéssel. Mi legyen hát az álláspontunk? Lukács György az irodalomnak ezt a fajta intellektualizálódását -- amelyben hogy úgy mondjam, nyers formában kap helyet az eszmei 'anyag' -- azonosítja a dekadenciával, a naturalizmussal vagy a formalizmussal, ami nála értékítéletet is jelent. Ez az azonosítás akkor is megtörténik -- s e tekintetben ez az elmélet nagyon is következetes --, ha haladó a mű mondani-valója, sőt szocialista szellemű alkotásokról van szó. Lukács szerint minden nagy művészet célja „olyan képét adni a valóságnak, amelyben a jelenség és a lényeg, az egyedi eset és a törvény, a közvetlenség és a fogalom stb. ellentéte úgy oldódjék fel, hogy mindkettő spontán egységbe fogódjék a művészi mű közvetlen benyomásában, hogy a felvevő számára elválaszthatatlan egységet képezzen”.³⁶ Brecht a művészi visszatükrözésnek ezt az érzékletességet, közvetlenségét és képiségét hangsúlyozó felfogását nem fogadja el, s szembeállítja vele a közvetlen gondolatiságot, az írói szándék nyílt deklarációját, az azonnali eszmei hatás igényét.³⁷ Hasonló ellenvetéseket találunk Aragonnál is.

Ma a marxista kritikában jelentkeznek olyan irányzatok, amelyek az „eszmei” közvetlenséget tartják igazán modernnek. Így a „parttalan realizmus” hívei a visszatükrözés aktív jellegét eszmei vonatkozásban is eltúlozzák, az objektív valóság meghatározó jellegének rovására.³⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne vegyük tekintetbe és ne elemezzük azt az irodalmat, amely az elmúlt ötven esztendőben kifejlődött, értékeket produkált, mély hatást gyakorolt -- s amelynek módszere az allegória, a „mítosz” és az absztrakció. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az eszmék más burokokban jelennek meg és gyakran másképp is hatnak, mint a XIX. századi realista hagyományokat folytató művekben.

Úgy gondolom, hogy irodalomtudományunk egyik feladata szembenézni ezzel a művészi folyamattal és belőle a megfelelő elméleti következtetéseket levonni anélkül, hogy lemondana a dialektikus visszatükrözés elméletéről.

³⁶ LUKÁCS GYÖRGY: A realizmus problémái, Budapest, 1947, 28–29. o.

³⁷ Vö. W. MITTENZWEI: A Brecht–Lukács-vita, Sinn und Form, 1967, 1. szám, magyarul, Helikon, 1967, 2. szám.

³⁸ R. GARAUDY: A „parttalan realizmusról” szóló felfogását a következőképpen összegezi: „A műalkotás minden korban a munka és a mítosz függvénye. A munkának, vagyis valamely tényleges képességnak, technikának, tudásnak, tudománynak, társadalmi rendszernek a függvénye: mindennek, ami kész, vagy ami kibontakozóban van. És a mítosznak, vagyis annak a konkrét és megszemélyesített formában kifejezett tudatnak a függvénye, hogy mi hiányzik, mit kell létrehozni a természetnek és társadalomnak még meghódítatlan övezetében.” Parttalan realizmus?, Budapest, 1964, 184. o.

VI.

A mű eszmei hatásáról

Érdekes megjegyezni, hogy a marxista esztétika és irodalomtudomány, amelynek pedig alapeszméje, hogy a művészet részt vesz az ember öntudatra ébredésének és felszabadulásának nagy mozgalmában, milyen kevés gondot fordított a műalkotások eszmei hatásának elemzésére.

Az irodalomnak vannak olyan műfajai vagy alkotásai, amelyek adott történelmi körülmények között közvetlen eszmei, elsősorban politikai hatást tudnak kiváltani. A marxizmus megalapítói nagy jelentőséget tulajdonítottak az irodalom ilyenfajta megnyilvánulásainak, s talán nem felesleges emlékeztetni arra, hogy sokszor még egyéni ízlésüket is félretolták, ha a közvetlen politikai hatást pozitívnak gondolták. Amikor Majakovszkij *Önagyonülésezők* című verse megjelent, Lenin a következőket írta: „Nem tartozom Majakovszkij költői tehetségének hódolói közé, bár elismerem, hogy ezen a téren nem vagyok illetékes. De politikai és közigazgatási szempontból már régen nem éreztem ilyen örömet . . . Nem tudom, költői szempontból milyen a vers, de arról kezeskedem, hogy politikai szempontból tökéletes.”³⁹ Érdemes itt egyrészt Lenin tartózkodó magatartására felfigyelni az irodalmi irányzatok kérdésében, másrészt arra, hogy milyen közvetlen kapcsolatot lát egy politikai tárgyú vers és az adott politikai helyzet között. A dogmatizmus is hangsúlyozta ezt a közvetlenséget, de nem tett különbséget a műfajok között és főleg nem tanúsította azt a tartózkodást, amely Leninre jellemző volt a művészet terén. Az irodalom ilyen aktív közvetlen hatást kereső megközelítése a kapitalizmus ellen harcoló munkásmozgalom részéről egyébként egészen természetes volt, s egyes műfajokban ma is időszerű.

A marxizmus megalapítói a hatás szempontjából az irodalomnak megismertető funkciót is tulajdonítottak, mindenekelőtt a társadalmi folyamatok feltárása szempontjából. Marx, amikor az angol realistákat jellemzi, elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy Dickens és társai „több politikai és szociális igazságot tártak fel, mint amennyit a hivatásos politikusok, publicisták és moralisták együttvéve kimondtak”.⁴⁰ Lényegében ugyanezt jegyzi meg Engels Balzacról, vagy Lenin Tolsztojról. Erről az igényről ma sem kell lemondanunk.

A közvetlen társadalmi hatás és a társadalom megismerését szolgáló funkció kiemelése természetesen nem jelenti az irodalom jelentőségének lebecsülését, éppen ellenkezőleg.

A közvetlen eszmei befolyásolás és a megismerés mellett a marxizmus megalapítói mindig hangsúlyozták az irodalom szerepét az ember nevelésében s gyakran hívták fel a figyelmet ebből a szempontból az áttételekre, elutasítva a vulgáris tendenciozitást. Félévszázad szocialista fejlődése után ma

³⁹ LENIN, II. 495—496 o.

⁴⁰ MARX—ENGELS: Művészetről, irodalomról, idézett kiadás, 370. o.

lehetővé válik, hogy még komplexebben vizsgáljuk, mit „tehet az irodalom” a társadalomban. Az irodalom funkciójának összetettebb megítélése egyáltalán nem jelenti azt, hogy le kellene mondanunk az eszmei hatás elsődlegességének elismeréséről, s ez mutatis mutandum áll minden műfajra. A költészet sajátosságait oly jól ismerő Goethe írta a német Shakespeare-fordításokról szólva: „Tisztelem a ritmust, a rímet, a költészet ezáltal válik igazi költészetté; de az hat mélyen és igazán az visz előbbre és képezi elménket, ami a költőből megmarad, ha prózában fordítják.”⁴¹

Az eszmei hatás vizsgálatánál nemcsak az irodalom eszközeit, hanem a körülményeket is kell elemeznünk. Mindenekelőtt a kort, amelyben az egyes művek hatnak. Nyilvánvalóan a XVIII. századi Franciaországban, vagy a magyar reformkorban az irodalomnak más volt a funkciója, mint mondjuk a XX. században. Másként hat ránk ma eszmei mondanivalójával egy régi mű, mondjuk Dante *Divina commediája*, mint saját korában. Külön kell elemezni tehát az egyes társadalmi formációk, osztályok, rétegek és csoportok helyzetét, tudatállapotát, kulturális viszonyait is a hatás szempontjából. Másként fogják fel nálunk Camus abszurd világát, mint Franciaországban, de ott is különböző a befolyása, ha az értelmiségről, vagy a munkásokról van szó, ha marxisták vagy idealisták veszik kezükbe könyveit.

Mindezek a történelmi és társadalmi tényezők arra figyelmeztetnek, hogy a mű eszmei jelentősége rendkívül különböző lehet. E tekintetben nem szabad figyelmen kívül hagyni a kultúrpolitikai tényezőket sem, amelyek alakítják a társadalom tudatállapotát és műveltségi helyzetét, s amelyekkel a marxista irodalomtudomány is oly kevésbé számol. Politikai történet, kultúrtörténet, szociológia — hogy más tudományokat ne említsek — e kutatásban erőteljes támogatást nyújthatnak.

Előadásomban az eszmetörténet és az irodalomtörténet némely kérdését próbáltam, néhol polemikusan is, felvetni, de nem azzal a szándékkal, hogy itt keressek mindezekre megoldást, hanem inkább azért, hogy bekapcsolódjam abba az elmélkedési folyamatba, amely a marxista irodalomtudomány módszertanáról indult meg.

Az egyik kitűnő francia marxista irodalomtörténész írta le a következő mondatot: „Az igazi kritika ambíciója szerintünk az kellene legyen, hogy a különböző diszciplínák, a nyelvészet, a tulajdonképpeni irodalomtörténet, az eszmetörténet, a szociológia, a politikai és gazdaságtörténet útkeresztveződésében helyezkedjék el, azzal, hogy mindig elsődlegességet biztosít magának a szövegnek, amely minden kutatás konvergenciás pontja.”⁴² Ez az ambíció fűtött engem is, amikor ezeket a gondolatokat elmondtam, még akkor is, ha csak az eszmék szempontjából szóltam az irodalomról. Magam sem akarom elfelejteni: az eszmék a műből áradnak szét, ezt kell hát elsősorban vizsgálnunk.

⁴¹ GOETHE: *Költészet és valóság*, ford. Szöllősy Klára, Budapest, 1965, 453. o.

⁴² H. WEBER: *La méthode de L. Spitzer*, *Pensée*, 1967, 5. szám.

A TIBETI MÁSSALHANGZÓKAPCSOLATOK FONETIKAI PROBLÉMÁI*

„Több mint megtiszteltetés számomra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia előtt tarthatom meg felolvasásomat; egy hosszú ideje, majdnem húsz éve bennem élő kívánságom teljesülése ez. Azóta, hogy abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy Önök a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választottak, nem szüntem meg óhajtani, hogy újra meglátogathassam Budapestet. S most oly hosszú várakozás után teljesült óhajom”. — Ezek egyetemi kollégiumom, a School of Oriental and African Studies, volt igazgatójának Sir Denison Rosznak szavai. Pontosan ötven évvel ezelőtt, a School alapításának évében, 1917-ben lett annak igazgatója és fenti szavai 1928-ban hangzottak el a Magyar Tudományos Akadémián, egy Kőrösi Csoma Sándorról szóló előadás bevezetőjében.¹

Azért kezdtem ezzel az idézettel, mert részben magam is osztom a benne kifejtett érzéseket, de sokkal inkább azért, mert fel szeretném hívni a figyelmet a School of Oriental and African Studies és a Magyar Tudományos Akadémia közötti folyamatos kapcsolatokra, melyek mint a Lánchíd kapcsolják össze a két intézményt, egy olyan lánchídra, melyben én vagyok a következő láncszem.

S ha már említésre került a Lánchíd, talán nem lesznek meglepve, ha előadásom tárgyául is egy lánc vagy kapcsoló, áthidaló jelenséget választottam, s példáimat is elsősorban a tibetiből, s csak szükség szerint más nyelvekből fogom venni.

A lhászai nyelvjárást részben 1948 és 1950 között Londonban, részben Indiában és Tibetben vizsgáltam. A balti nyelvjárást 1964–1965-ben Pakisztánban kutattam, a golok anyagot pedig 1965-ben a szikkimi Namgyal Institut of Tibetology-ban, egy menekült golok inkarnált lámától gyűjtöttem.

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Társasága előtt 1967. május 19-én.

¹ Lásd Kőrösi Csoma-Archívum II (1930), p. 333.

Kiindulópontul az alábbi példákra hivatkozom:

Irodalmi tibeti	balti	golok	lhaszai
	khapalu	skardu	
<i>khriṃs</i> 'törvény'	<i>kṛim</i>	<i>ṭṛim</i>	<i>ṭṛim</i>
<i>groñ</i> 'falu, város'	<i>grō</i>	<i>drō</i>	<i>ṭṛō</i> ¹
<i>sprul-sku</i> 'inkarnáció'		<i>ṭṛwol</i>	<i>ṭṛü</i>
<i>phru(g)-gu</i> 'vminek a kicsinye'	<i>prū</i>	<i>prū</i>	<i>ṭṛūg</i>
<i>khyi-phrug</i> 'kutyakölyök'			<i>-ṭṛū</i>
<i>bra-bo</i> 'hajdina'	<i>brō</i>	<i>brō</i>	<i>ṭṛa</i> ¹
<i>srin</i> 'hernyó'	<i>strin</i>	<i>strin</i>	<i>ṭṛin</i> <i>sim</i>

E példákban az irodalmi tibeti alakban olyan szókezdő mássalhangzó-csoportokat találunk, amelyekben az *r*- előtt más mássalhangzók is állnak. Az irodalmi tibeti ilyen betűcsoportjainak, mint erre Uray rámutatott,² a tibeti nyelvjárások osztályozásában fontos szerepe van. A példákat a balti nyelv keleti, khapalui és nyugati skardui nyelvjárásából, a golokból és a lhaszai nyelvjárásból idézem.

Mint a felsorolt példákból is látható, a balti khapalui nyelvjárása abban különbözik a skarduitól és a másik két nyelvjárástól, hogy benne veláris, vagy ha úgy tetszik gutturális zárhang van *kṛim*, illetve *grō* ott ahol a többi nyelvjárásban alveoláris (nem dentális) zárhangokat (*ṭ* *ḍ*) találunk.

A tibeti helyesírás alapján arra kell következtetnünk, hogy a khapalu nyelvjárás a többiekénél konzervatívabb, régi nyelvi jelenségeket őriz. A fejlődés útja, melyet a többi nyelvjárás befutott a következő lehetett: A khapalui kiejtés a nyelv komplexebb tevékenységét vette igénybe, ebben egyaránt részt vett a nyelv háta és hegye, mivel a nyelvhát zárat képez a lágy szájpaddalással (*k*, *g*) és a nyelvhegy résszerű szűkületet hoz létre az alveoláris sövényen (*r*). A többi alakokban az artikuláció lényegesen egyszerűsödött, s csak a nyelvheggyel történt a képzés (*ṭṛ*). A khapalui nyelvjárásban az *r* ejtésekor a rés igen szűk (nagy a surlódás), és csak igen kissé kell tovább szűkíteni, hogy zár jöjjön

² Kelet-Tibet nyelvjárásainak osztályozása, Dissertationes Sodalium Instituti Asiae Interioris 4, Budapest 1949, pp. 10–14

létre (*t*). Ez egy átmeneti fokon át jön létre, ahol a dorzo-veláris és az apiko-alveoláris zárok egyaránt jelen vannak és részben fedik egymást (*kt̪*-). Ebben az esetben az alveoláris zár (*t̪*) átmenetet, áthidalást, *glide*-ot képez a dorzo-veláris zár (*k*) és az apiko-alveoláris rés (*r*) között, s így az egyik képzési formáját (zár) és a másik képzési helyét (apiko-alveoláris) veszi fel.

képzési forma

képzési hely

zár *k*--*r* apiko-alveoláris

A következő állomás a dorzo-veláris zár elvesztése, melynek révén létrejönnek azok az alakok, melyeket ma a skarduiban, golokban és a lhaszaiban hallunk, ahol a zár és a rés ugyanazon a helyen képződik (*t̪r*-, *dr*-, *tr*-).

Az angol nyelvjárásokban valami hasonlót figyelhetünk meg. Az angol helyesírás *cl*- betűcsoportjának megfelelő kiejtések:

clean *kl*- két képzési hely (dorzo-veláris, apiko-alveoláris)

climb *tl*- egy képzési hely (apiko-alveoláris)³

De nincs szükség arra, hogy az angol nyelvhez forduljunk nézetünk alátámasztására. Mind a közbülső állomás két képzési helyére, mind a fejlődés végpontjára egy képzési hellyel, példát találunk magukban a tibeti nyelvjárásokban is. Utalnék itt a fenti táblában idézett példák közül azokra, melyek az irodalmi nyelvben *phr*- és *br*- mássalhangzócsoporthoz tartoznak. Itt a khapalui és a skardui nyelvjárásokban egyaránt két képzési hellyel találkozunk (*pr*-, *br*-). A zár az ajkak között jön létre, a rés a nyelvhegy és az alveoláris sövény között. A képzési helyek tehát, eltekintve a zár labilitásától, emlékeztetnek az irodalmi *khr*- és *gr*- khapalui megfelelőire (*krim*, *grō*). Szókezdő helyzetben a lhaszai megfelelések (*t̪r̥-gu* és *t̪rau*) hasonlítanak a golok és a skardui balti megfeleléseire, de szóközépi helyzetben a lhaszai nyelvjárásban annak az átmeneti formának a megfelelőit találjuk, melyeket a *khr*- és *gr*- szókezdőknél feltettünk (*kt̪r*), nevezetesen: labiális zárat + alveoláris zárat + alveoláris részt: -*pt̪r*-, ezért találjuk az irodalmi *khyi-phrug* helyén a lhászai -*pt̪r̥*- alakot.

A két zárat két egymásután írott jellel szimbolizáltam, de mivel a két képzőszerv, az ajak és a nyelv, független egymástól, átfedés jöhet létre, s szorintem létre is jön, még a labiális zár idején a nyelv szabadon felvehet bármilyen helyzetet a beszéd folyamatban.

Az amit a közbülső fokozatnak neveztem, a lhászai nyelvjárásban csak szóközépi helyzetben fordul elő, de a *pt̪r*-, *pt̪r*- formákat a golokban szókezdő helyzetben is ki lehet mutatni, mint ez a tábla *pt̪rig*- és *pt̪ra*- példái mutatják.

³ Lásd még I. C. WARD, *The Phonetics of English*, Cambridge 1939, p. 189.

Az alveoláris zárat itt is egy áthidaló *glide* jelenségnek tartom. Talán hasonló a golok *ftʁwɔl*- szókezdője is, noha itt a labiális zár *p*- helyett csak labiodentális rést (*f*-) találunk.

Az irodalmi *sr* megfelelői kissé bonyolultabb képet mutatnak. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a lehetőséget, hogy az *sr*- talán csak egy gazdaságosabb jelzése egy **str*-nek, ez a betűkapcsolat nem fordul elő a tibeti helyesírásban, noha *skr*- és *spr*- előfordul, s ezért elvileg *str*- is lehetséges lenne. Az angolban *skr*- (*scream*), és *spr*-, (*spring*, *Sprigg*) mellett lehetséges az *str*- is, (pl. *string*), ami arra utal, hogy ez a lehetséges képzésmódok közé tartozik. Ha ez így van, akkor a balti *strin* 'hernyó' szemben az irodalmi *srin*-nel nem egy *-t*- *glide*-ot tartalmaz. De valószínűbb, hogy a dentális zár *t* a baltiban az alveoláris spiráns *s* és az apiko-dentális egyperdületű *r* közötti áthidalást szolgálja ugyanúgy, ahogy a fenti golok példákban a bilabiális zár és az apiko-alveoláris réshang között.

A irodalmi *srin* golok formája (*rtrɪn*-) esetében általános fonetikai alapon valószínűtlennek tartom, hogy egy zárhang-áthidaló jöhessen létre két azonos képzési helyű mássalhangzó, a zöngétlen *r* és a zöngés *r* között. Valószínűbb, hogy a *-t*- még egy korábbi fokon lépett be, mikor a golok alak közelebb állt a baltihoz. A golokban ma szabályosan *r* illetve *ɾ* található a helyesírás *sa-mgo*-ja, illetve a balti *s*-e helyén.

Az *sr*- kérdéséhez még csak annyit tennék hozzá, hogy az *r* furcsa dolgokat okoz az angolban is, melyek igen „magyarosnak” tűnnek. Az eredeti angol *sr*- helyén pl. ilyen szavakban mint **srink* az *sr*- nem csak *ʃr*-nek hangzik, hanem ezt még a helyesírás is tükrözi: *shrink*.⁴ Az ilyen hangcsoportokban azt ami történetileg *s*- volt úgy kell ejteni mint a magyar *ŝ*-t.

Az angol különleges fejlődéseknél azonban jobban érdekel minket a tibeti, ahol azt látjuk, hogy azoknak a mássalhangzócsoporthoz, melyeket az egyik tibeti nazális prefixummal, az ún. *a-čhung*-gal írnak (') a golokban és bizonyos esetekben a lhászaiiban egy olyan csoport felel meg, ahol a nazális és az utána következő mássalhangzó azonos képzési helyű:

irodalmi	golok	irodalmi	lhászai
' <i>khor-lo</i> "óra"	<i>ŋkhor</i>	<i>lo-'khor</i> "naptár"	<i>ŋgwō</i>
' <i>khyag(s)</i> "hideget érezni"	<i>ŋkyak</i>	<i>sku-'khyag</i> "hideget érezvén"	<i>ŋgya</i>
<i>dmag-'khrug</i> "ellenségeskedés"	<i>-ŋtrək</i>	<i>nor-'khrul</i> "hiba"	<i>ndrū</i>
		<i>gnad-'gag</i> "fontosság"	<i>-ŋga'</i>
		<i>gsar-'gyur</i> "ujtság"	<i>-ŋgyū'</i>

⁴ Erre a sajátosságra Mrs. WHITLEY (School of Oriental and African Studies) hívta fel figyelmemet.

'gro- "menni"	<i>ŋgyo</i>	čhu- 'gro "csatorna"	- <i>ndru-</i>
'čham "tánc"	<i>ñtő'am</i>		
'ja' "szivárvány"	<i>ñdža</i>	drod- 'jam "langyos"	<i>ñdžam'</i>
'thuñ "inni"	<i>nthon</i>		
'dod-mo "óhajtani"	<i>ndod-</i>	mtho- 'dod "ambició"	- <i>ndō</i>
sku- 'dra "kép"	- <i>ndra</i>		- <i>ndrā'</i>
mda- 'ben-gyi	- <i>mpheŋ-</i>	rtsa- 'phar "ér-ütés"	- <i>mbā'</i>
"a célnak a(gen)"			
		cho- 'phrul "mágikus	<i>ndrū'</i>
		tevékenység"	
'bar 'égni'	<i>mbar</i>	me- 'bar 'láng'	- <i>mbā'</i>
'byar 'csatolni'	<i>m(b)džar</i>	phyag- 'byor "kapás,	- <i>ñdžō'</i>
		elnyerés"	
		lha- 'brum "bárányhimlő"	- <i>ndrum'</i>
		žal- 'jum mosoly	- <i>nzum'</i>

ld. még 'ga' ~ balti -*ŋga* olyan összetételekben, mint *mi-* 'ga' "egyes emberek" vagy 'da' ~ balti -*nda* ilyen összetételekben, mint *mi-* 'da' "több ember mint..." számokkal.

Mint látható a golok és a lhászai csak annyiban különbözik egymástól, hogy az utóbbiban a jelenség csak szóközépi helyzetben fordul elő. Néhány esetben a golokban a nazális nem homorgán:

irodalmi	golok
'phrañ "ösvény"	<i>mtrā</i>
'phreñ-ba "rózsafüzér"	<i>mtr̥aŋa</i>
'bras "rizs"	<i>mdrī</i>
'bri/bris "irni"	<i>mdr̥i/pt̥rā</i>
'brug "sárkány"	<i>mdrug</i>
'brum "bogyó"	<i>mDRAM</i>

Mindezekben az esetekben a nazális labiális (*m*), míg a rákövetkező hang alveoláris (*t*, *ɖ*) pontosabban apiko-alveoláris affrikáta. Ennek oka szerintem az, hogy az áthidaló jelenség, a labiális zár és az apiko-alveoláris réshang között kifejlődött alveoláris zár, megjelent. Az irodalmi 'phrañ eredeti megfelelője *mprā volt, ebből fejlődött ki egy **mpt̥ra* forma, ahol egy labiális és egy alveoláris zárhang jelent meg egyszerre (*pt̥*) s ebből alakult ki a mai *mtrā*, ahol nazális bilabiális zár van, míg az affrikáta zárja apiko-alveoláris, s ezért a kettő nem homorgán.

Hasonló jelenséget találunk az angolban. A Southampton helynév etimológiailag a *south*, a *ham* (lásd *home* "otthon") és a *ton* (lásd *town* "város") elemekből

áll. Az én *sauθ'mtən* kiejtésem közelebb áll az etimológikushoz, de mások *sauθ'mptən*-nak ejtik, és ez az áthidaló *-p-* a helynév írásában is rögződött. Hasonló a helyzet az angol *French* szóval. Két kiejtése közül az egyik *frenš*, ahol a nazálist réshang követi, míg a másokban egy affrikátát találunk a nazális után: *frentš*, ahol a *-t-* olyan áthidaló, mint a tibetiben. Magyarul a szót talán *ferentš*-nek ejtenék.

Tételemet angol és magyar példákkal kíséreltem megvilágítani, de meggyőző adatokat találunk a golokban is.

irodalmi	balti	golok	lhászai
<i>dpyid-ka</i> "tavasz"	<i>χpit-</i>	<i>χčit-</i>	<i>tči-</i>
<i>spyañ-ki</i> "farkas"	<i>spyaŋ-</i>	<i>rfaŋ-</i>	<i>-ptcā/bdzā</i> "sakál" (<i>khyi-spyañ</i>)
<i>phyi</i> "külső"	<i>phi-</i>	<i>φči-</i>	<i>tč'i-</i>
<i>bya</i> "madár"	<i>bya</i>	<i>φča</i> <i>-β/bya</i> <i>gsos-bya</i> "tyuk"	<i>tča; -ptča/-bdža'</i> "páva" (<i>rma-bya</i>)
<i>'byar</i> "összekapcsol"	<i>byar</i>	<i>m(b)džar</i>	<i>džar-'</i>
<i>sbyoñ/sbyaŋs</i> "idomit"	<i>zbyaŋ-</i>	<i>bžaŋ</i>	<i>džaŋ-'</i>
<i>smyo-ba</i> "őrült"			<i>ñobə</i> <i>-mñō</i> "őrült kutya" (<i>khyi-smyo</i>)
<i>smyon-pa</i> "őrült"			<i>ñombə</i> <i>-mñō̃</i>

Az irodalmi *'byar* 'összekapcsolni, tapadni' szónak anyagomban két alakja is van: *mbdžar* és *mdžar*. Az elsőben bilabiális zár van, s ha ez jelen van, akkor a nazális homorgán az utána következő mássalhangzóval: *mb-*, de ha a *b*-nincs jelen, akkor a nazális nem homorgán az utána következő palato-alveoláris affrikátával: *mdž*. Másfelől, ha ezt szembeállítjuk a balti *byar* kiejtéssel, úgy a három fejlődési fok közül kettőt megtalálunk:

I. A balti *byar* kettős artikulációt mutat, labiálist *b* és palatálist *y* de egy zárat, és azt az ajkak között.

II. A golok *mbdžar* és *mdžar* is két artikulációs helyet mutat, labiálisat (*m, b*) és palatálisat (*dž*), de itt két zárat találunk. Az ajkak között egyet és egyet a palátumon.

E második zárat a szűkület növekedésének tartom. Ami egy palatális, nem szótagalkotó magánhangzó *y* volt a baltiban, az elérte a réshang fokot (*ž*)

és végül a teljes zárat, amelyre utaltam. A folyamat azonos azzal, amelyet a mássalhangzó utáni *r*-rel kapcsolatban feltételeztem, de itt a szűkület növekedése teljes zárrá változott.

A *'byar* szótag sajnos nem mutatja a fejlődés mindhárom fokát. De megtaláljuk ezt a *bya* "madár" szó esetében. Itt a balti és a golok egyaránt kettős artikulációt mutat, labiálist és palatálist, de ott ahol egy zár van, az egy helyen, az ajkak között történik.

A lhaszaiban — szóközépi helyzetben — szintén kettős artikuláció van, labiális *p/b* és palato-alveoláris *tš/dž*, de mindkét helyen van zár. Ez a második fok, ahol az áthidaló egy alveoláris, vagy ennél a palatális típusnál egy palatális, pontosabban egy palato-alveoláris (*t*) zár.

A harmadik lépcsőfokot mutatja a lhaszai *tš'a*, ahol már egy artikulációs hely van és egy zár.

Hasonló az eset az irodalmi *smyo-ba* és *smyon-pa* megfelelőinél, csak itt nazalitás van a nem-nazális palato-alveoláris helyett.

Eddig arra mutattam rá, hogy az *r* és *y* szűkület növekedése zárat hozott létre az alveoláris sövényen vagy környékén, de ez nincs jelezve a tibeti helyesírásban, ahol *khrims*-et írunk és nem **kthrims*-et, *bya*-t és nem **bdya*-t. Az oka ennek igen egyszerű, ez a fejlődés túl későn zajlott le ahhoz, hogy az erősen konzervatív tibeti helyesírási rendszer figyelembe vehesse.

Voltak-e vajjon ilyen folyamatok korábban is, melyek megelőzték a helyesírás megszilárdulását? Befejezésül azt vetném fel, hogy bizonyos értelemben áthidaló jelenségnek foghatjuk fel esetleg az irodalmi *'j* és *'j̥*, és talán az *mj*-, *rj*-, *mj̥*-, *rj̥*- és *lj̥*- kapcsolatokat. A helyesírás *'j* és *'j̥* kapcsolatait mint *'z* és *'ž* kapcsolatot szeretném strukturálisan felfogni. Ezek nem fordulnak elő a helyesírásban. Ezt támogatja az igei szerkezetek vizsgálata:

*'ž-		*'ž-	
jelen	múlt	jelen	múlt
<i>'jaḡ</i> "cseppent"	<i>(g)zaḡs</i>	<i>'j̥iḡ</i> "lerombol"	<i>bžig</i>
<i>'juḡs</i> "ültet"	<i>zuḡ</i>	<i>'j̥uḡ</i> "belép"	<i>žuḡs</i>

Előadásomban a beszédfolyamatokban előforduló, két képzési hely között létrejövő áthidaló, *glide*, jelenségekkel foglalkoztam.

S most szabadjon még egyszer megköszönnöm a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy ismét áthidalták a London és Budapest közötti nem kis földrajzi távolságot és lehetővé tették, hogy a londoni School of Oriental and African Studies egy másik képviselője három hetet tölthessen itt a Duna mellett tudományos kutatásokkal, szakmai megbeszélésekkel.

A FOLKLORISZTIKAI STRUKTURALIZMUS MÉRLEGE ÉS TÁVLATAI

Divat-e csupán a folklorisztikai strukturalizmus, vagy a népköltészeti kutatások korábbi szakaszaihoz képest szükségszerű következmény? Ahhoz, hogy feleletet adhassunk e kérdésre, át kell tekintenünk a strukturalista folklorisztika néhány főbb eredményét, meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, mire ad választ az ilyen módszerű kutatás, mire nem.¹

A strukturalista folklorisztika most van elterjedőben. Végleges képet formálnunk róla egyelőre korai volna, mégis jól látható az, milyen kérdésekkel foglalkozott a legszívesebben. A folklorisztika területéről leginkább a népköltészet néhány műfaját (mese, monda, szólások, találóskérdések) vizsgálta. Önmagában paradoxon, de igaz, hogy a szigorúbban szerkezetszerű népzene, néptánc, népi díszítőművészet kutatása területén érdemleges metodikájában is következetesen strukturalista kísérlet nem bukkant fel. A népköltészetten kívül a néphit és népszokások témáját csak futólag érintették a strukturalista vizsgálatok. Ráolvasások elemzése mellett elsősorban Lévi-Strauss komplex mitosz-vizsgálatai sorolhatók itt fel.² Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy csupán az említett kérdések esetében képzelhető el strukturalista módszerű folklórkutatás. Néhány átfogó kísérlet megkísérelte már, hogy a népköltészet egészét vagy akár a folklór ennél is tágabb tartományait értelmezze strukturalista terminusokkal, az ilyen művek száma azonban mindmáig igen kevés, kidolgozott elméletet nem is hoztak, legfeljebb egy-egy alapgondolatot vetettek fel.³

Nehéz arra a kérdésre válaszolni, milyen eredménnyel járt mindegyike a strukturalista folklorisztika? Ha óvakodunk mind a túlzó elismeréstől,

¹ E dolgozat a folklorisztikai strukturalizmus egy hosszabb tudománytörténeti áttekintésének a befejezése után készült, ezért a következőkben csak azokat a műveket idézem egyenként, amelyek név szerint szerepelnek a főszövegben. A strukturalizmusról magyarul jó áttekintést ad a *Helikon* különszáma: 14 (1968) 1–145, és KISTAMÁSNÉ VARGA SAROLTA: A strukturalizmus vázlatos kritikája. Társadalmi Szemle 23 (1968) 5. szám, május, 103–110. A folklorisztikai strukturalizmus képviselőinek tanulmányaiból most készül fordításkötet a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének Folklór osztályán.

² LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Mythologiques. I–II. Le Cru et le Cuit — Du Miel aux Cendres*. Paris, 1964–1966.

³ KÖNGÄS, ELLI-KAIJA—MARANDA, PIERRE: *Structural Models in Folklore*. *Midwest Folklore* 12 (1962) 133–192. — POP, MIHAI: *Der formelhafte Charakter der Volksdichtung*. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 14 (1968) 1–15.

mind az indokolatlan lebecsüléstől, azt mondhatjuk, a maga elé kitűzött célokat a strukturalista folklorisztika éppen olyan mértékben jól oldotta meg, mint ahogy ezt bármely más folklorisztikai irányzat esetében tapasztalhattuk. Melyek ezek az önmaga elé kitűzött célok?

Közvetlen célja a strukturalista elemzésnek az általa vizsgált anyag pontos leírása. Ezt a kutatók oly módon végzik el, hogy a vizsgált anyagot gondosan körülhatárolják (ezt voltaképpen minden más tudományos irányzat is ugyanígy megcselekszi), az egyes szövegeket minél pontosabban részeire bontják, szegmentálják. A tudományos analízis alkalmazása ugyan nem új gondolat, egyidős magával az emberi vizsgálódással, a szegmentálás mégis a legjellemzőbb ismérve a strukturalista módszerű folklorisztikának. A strukturalizmus vitathatatlan érdemének tudhatjuk be, hogy a szegmentálás fontosságának hangsúlyozásával hozzásegítette (vagy hozzásegítheti) a bármely más módszerrel dolgozó kutatókat analitikai gyakorlatuk jelentős finomításához.

Gyakran elhangzik az a vád, hogy a strukturalista elemzés voltaképpen nem is ad mást, mint a konkrét anyag konkrét analízisét, óvakodik történeti és összehasonlító következtetések levonásától. Ahistorikus, deskriptív módszerként jellemezve a strukturalizmust, ellenzői rendszerint megemlítik, hogy az ilyesfajta kutatás legfeljebb csak előkészítése lehet az igazi tudományos vizsgálatnak, nem helyettesítheti azonban azt. Hogyan bukkan fel ez a probléma magában a strukturalista folklorisztikában?

Deskripción a strukturalista kutatás nem csupán a tárgyalt jelenségek valamilyen leírását érti, hanem meghatározott szabályok szerinti bemutatását nevezi így. A strukturalista deskripció egységesen rendezett anyagból, egységes szempontok szerint elemeire bontott anyagból és az ezen elemek között megfigyelt korrelációs viszonyok leírásából indul ki, és csak akkor felel meg önnön célkitűzésének, ha mindezekben az anyag felépülését, szerkezetének megszerveződését, struktúráját is képes megmutatni.

Ez a fogalom, a struktúra, természetesen a strukturalista módszertan legközpontibb kategóriája.⁴ A folklorisztikában különösen nagy a jelentősége annak, hogy a variánsok oszcillálása közepett nem egy hipotetikus állandó alkotásban, hanem csupán egy vázban, a tartalmában modelljellegű struktúrában véli felfedezni a kutató vizsgálatait szilárd tárgyát. A hagyományos folklorisztikai vizsgálatok legtöbb látványos csődje akkor következett be ugyanis, ha a kutatók képtelenek voltak ez állandó és változó elemek dialektikus egymásrautaltságát pontosan leírni. A struktúra szerencsés fogalom — kellően dialektikus felfogása esetén alkalmas arra, hogy benne egyetlen pontba sűrítsük a vál-

⁴ BASTIDE, ROGER ED.: *Sens et Usages du Terme Structure dans les Sciences Humaines et Sociales*. 's-Gravenhage, 1962. — ГУХМАН, М. М.—ЯРЦЕВА, В. Н. ред.: *Основные направления структурализма*. Москва, 1964. — VIET, JEAN: *Les Méthodes Structuralistes dans les Sciences Sociales*. Paris, 1965.

tozó és állandó vonásokat. A különböző struktúrák egymás mellé helyezése pedig azt is lehetővé teszi, hogy összehasonlító kutatásokat végezzünk el a segítségükkel. Természetesen a strukturalista módszerű összehasonlító folklorisztika különbözik a hagyományos összehasonlító folklorisztikai kutatásoktól.

Régen egyes elemek (legtöbbször tartalmi elemek, vagyis típusok, motívumok, ritkábban egyes formai megoldások) egyik helyről a másik helyre való elterjedését vizsgálta az összehasonlító folklorisztika, és csupán néhány legkiválóbb képviselőjénél (leginkább A. N. Veszelovszkijnál⁵, C-W. von Sydow-nál,⁶ Albert Wesselski⁷ és W.E. Peuckert⁸ egyes műveiben) bukkant fel nagyobb egységek, műfajok vagy akár műfajcsoportok együttes vizsgálatának szükségessége. Amikor a strukturalista folklorisztika olyan általános sémákat állapít meg, amelyek több alkotás vagy egy-egy műfaj struktúráját adják, jelentős mértékben megkönnyíti az ilyen nagyobb távlatú összehasonlítást. Mindehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy az eddigi strukturalista kutatások csupán előkészítették az ilyen vizsgálatokat, ezek kellő intenzitással eddig még nem történtek meg.

Gyakorta említik a strukturalizmust vitató diszkussziókban azt is, hogy a strukturalizmus nem elemzi a társadalmi összefüggéseket, az általa vizsgált tényeket csupán „szöveg”-nek tekinti, nem törődik azzal, hogy azok létrejöttét milyen társadalmi viszonyok határozták meg. Ha a folklorisztikai strukturalizmus eddigi termékeit kézbe vesszük, első tekintetre igazat kell adnunk e vádnak. Feltűnő azonban az a körülmény, hogy néhány strukturalista kísérlet közvetlenül történeti vizsgálatban folytatódik,⁹ vagy egyenesen társadalomfilozófia igényével lép fel.¹⁰ Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy legalábbis a strukturalista elgondolások követői számára ez a veszély nem látszik fenyegetőnek: a gyakorlati tudományos munka során elképzelhető a strukturalista szempontok egyeztetése akár a történeti, akár a társadalmi aspektusú kutatásokéval. Ez a megállapítás azonban egy másik problémát vet fel: mennyiben tekinthető önálló, zárt rendszernek a strukturalizmus a folklorisztikában?

Zárt rendszeren érthetjük egyrészt egy tudományos elgondolás alapfogalmainak egymással való következetes, hézag és hiány nélküli összekapcsolódását; másrészt azonban azt is, hogy ezen elgondolások nem kölcsönöztek, hanem kivétel nélkül az illető tudományszak területén belül alakultak

⁵ Веселовский, А. Н.: Избранные статьи. Ленинград, 1939. — Историческая поэтика. Москва, 1940.

⁶ VON SYDOW, C. W.: Selected Papers on Folklore. Copenhagen, 1948.

⁷ WESSELSKI, ALBERT: Versuch einer Theorie des Märchens. Reichenberg i. B., 1931.

⁸ PEUCKERT, WILL-ERICH: Deutsches Volkstum in Märchen und Sage, Schwank und Rätsel. Berlin, 1938.

⁹ Nem véletlen például, hogy PROPP a Морфология сказки (Ленинград, 1928) továbbfolytatásának tekinti Исторические корни волшебной сказки (Ленинград, 1946) című monográfiáját.

¹⁰ LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: La Pensée Sauvage. Paris, 1962.

ki. Ez utóbbi értelemben a strukturalista folklorisztikát nem nevezhetjük zárt rendszernek, hiszen tudománytörténetileg kiválóan dokumentálható az, mi mindent vett át a strukturalista folklorisztika a modern nyelvtudománytól, irodalomtudománytól, kisebb mértékben az információelmélettől és kibernetikától is. Az a tény azonban, hogy e kapcsolatokról tudunk, még nem helyettesítheti e kapcsolatok megvizsgálását: noha röviden, mégis foglalkoznunk kell azzal: mit, honnan és miért vett át a folklorisztikai strukturalizmus más tudományok módszerei közül?

A folklorisztikai strukturalizmus egyes műveinek metodikai forrásait kimutatni hosszadalmas, minuciózus tudománytörténeti munkával lehetne. Most csupán általánosítva a tényeket, azt mondhatjuk, hogy az orosz formalizmus folklorisztikai megfelelőit az epikus irodalmi alkotások elemző módszere ihlette. A prágai iskola folklorisztikai párhuzamai a vártnál jóval kisebb mértékben mutatják a fonológiai vizsgálatok során kidolgozódott módszerek hatását. Bogatürjov ez idő tájt írott dolgozatai¹¹ az általános jelelmélet, szemantika hatását mutatják. A dán strukturalizmus inkább közvetve, mint közvetlenül befolyásolta a dán folklorisztikát. Az Egyesült Államok strukturalista folklorisztikai elgondolásai közül a legtöbb közvetlenül nyelvészeti analógiákra épít. Itt jelenik meg a gépi adatfeldolgozás és általában a kibernetika módszereinek behatolása a folklorisztikába. Lévi-Strauss strukturalizmusának csak egyik összetevője a nyelvtudományi strukturalizmus, e téren a kiinduló forrást ő is Saussure-ben látja, hangsúlyozza azonban a disztribúciós nyelvi analízis módszereinek tágabb érvényességét is.¹² Azok a kísérletek, amelyek napjainkban a folklorisztika metodikai megújítására törekednek, rendszerint eklektikusan veszik át különböző más tudományterületek eredményeit is. Összegezőképpen mindezek után azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a folklorisztikai strukturalizmusnak önálló módszertana mind ez ideig nem alakult ki, az átvett eljárások többnyire különböző jellegű feladatok megoldását szolgálták. Mindezek alapján a folklorisztikai strukturalizmus eddigi eredményeit inkább egy részleges, mintsem egy teljes (totális) strukturalizmus megnyilvánulásainak kell neveznünk. Mit jelent ez?

Részlegesnek nevezzük azt a strukturalizmust, amelyben vagy csupán a módszerek egy része strukturalista jellegű, vagy maga a tudományos célkitűzés már a hagyományos folklorisztikában is megfogalmazódott.

Természetesen az a tény, hogy a folklorisztikai strukturalizmust részlegesnek neveztük, egyáltalán nem értékítélet, csupán a tények leszögezése. A konkrét tudománytörténeti adatokból jól tudjuk, hogy például Propp

¹¹ Felsorolja őket: MELICHERČÍK, ANDREJ: Teória národopisu. Liptovský Sv. Mikuláš, 1945.

¹² LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: L'Analyse Structurale en Linguistique et en Anthropologie. In: Anthropologie Structurale. Paris, 1958. 37—62.

mesemorfológiája egy mesekatalógus előkészítéseként fogalmazódott meg. Dundes indiánmese-morfológiája¹³ hasonlóan hagyományos célkitűzések le származottja. A computerek alkalmazását a folklorisztikában gyakorlati szükséglet sürgette.¹⁴ Napjaink mondakutatóinak célkitűzése egy nemzetközi mondakatalógus megalkotása, és mivel ehhez feltétlenül szükség van a monda műfajának korszerű definíciójára, morfológiai jellegű kísérletekkel igyekeznek körülírni azt. Itt és más esetekben világosan látható, hogy a „modern” (strukturalista) módszerek „hagyományos” (nem-strukturalista) problémák megoldására kerültek elő. Más esetekben (például metrikai vagy távolabbról, zenei és táncbeli problémák kutatása során) a vizsgálatnak csak egyes módszerei nevezhetők strukturalistáknak. Különösen manapság, amikor a strukturalizmus mintegy a levegőben van, válik gyakorivá az a megoldás, hogy csupán egy-egy részletkérdésben, a vizsgálat egy-egy emeletén alkalmaznak a kutatók strukturalista vagy arra hasonlítható módszereket. (Napjaink amerikai folklorisztikájában Fischer,¹⁵ Jacobs,¹⁶ Greenway,¹⁷ Bascom¹⁸ és mások jól ismert dolgozatai pontosan mutatják e megoldás erőnyeit és hibáit egyaránt.)

Ezekkel szemben teljesen strukturalista jellegű tanulmányoknak azokat nevezhetnénk, amelyeknek mind célkitűzése, mind a bennük felhasználásra került módszerek egyértelműen strukturalistának nevezhetők. Természetesen ilyen vizsgálatok csak akkor végezhetők el, ha mind tudománytörténetileg, mind metodikailag ezeket a részleges strukturalista jellegű kutatások már mintegy előkészítették. A teljesen strukturalista jellegű folklorisztikai tanulmányokat ezért inkább csak a jövőtől várhatjuk. Mindazáltal néhány kérdésben felrajzolódnak azok a keretek, amelyek között e teljesen strukturalista jellegű folklorisztikai tanulmányok elkészülhetnek.

Nem kétséges, hogy az elektronikus számítógépek (és más technikai eljárások, köztük az adattárolás több módszere) elterjedése lehetővé teszi azt, hogy hovatovább ne csupán rendező-anyagtároló, hanem bizonyos elemző-kutató eljárásokat is gépekkel végezhesünk. Hasonlóan lehetséges az, hogy azokat a matematikai, információelméleti, kibernetikai, topológiai stb. ismereteket, amelyeket az eddigi folklorisztikai kutatásban csak segédeszközként használtak fel, hamarosan önálló tudományos apparátusként vegyük igénybe: olyan

¹³ DUNDES, ALAN: *The Morphology of North American Indian Folktales*. Helsinki, 1964. (FFC 195)

¹⁴ HYMES, DELL H. ed.: *The Use of Computers in Anthropology*. London — The Hague — Paris, 1965.

¹⁵ FISCHER, J. L.: *The Sociopsychological Analysis of Folktales*. *Current Anthropology* 4 (1963) 235—295.

¹⁶ JACOBS, MELVILLE: *The Content and Style of an Oral Literature*. Chicago, 1959.

¹⁷ GREENWAY, JOHN ed.: *The Anthropologist Looks at Myth*. Philadelphia, 1966.

¹⁸ BASCOM, WILLIAM R.: *The Forms of Folklore: Prose Narratives*. *Journal of American Folklore* 78 (1965) 3—20.

matematikai, kibernetikai stb. problémákat vizsgáljunk meg folklorisztikai anyagon, amelyeknek problémafelvetése egészen távol áll a hagyományos folklorisztikától. Nagy perspektívái vannak az információelmélet, az általános szemantika, a gráfelmélet ilyen módon a folklorisztikai anyagra való kiterjesztésének — jóllehet egyelőre nehéz megmondani azt, hogy az ilyen vizsgálatok során kapott eredmények egy újszerű folklorisztika vagy egy újszerű technikai tudomány vívmányának tekinthetők-e majd.¹⁹ E téren csupán az első kísérletek indultak meg, mindazáltal hihetőleg nem kell sokáig várnunk arra, hogy az első konkrét eredményeket részletesen értékelhessük. Úgy gondolom, a teljes strukturalizmus látszólag folklorisztikátlan eredményei sem lesznek haszontalanok a társadalomtudományok kutatói számára. Ezek megvalósítására, elvégzésére azonban kétségtelenül új típusú (technikai — humanista műveltségű) kutatókra és megfelelő gépparkra van szükség. Örömmel nyugtázhatjuk, hogy hovatovább mind több országban ez a feltétel már megvalósult, és valószínűleg mihamar nálunk is küszöbön áll a fenti prognózisnak megfelelő tanulmányok elvégzése.

Gyakorlatilag még egy másik úton is elképzelhető a strukturalista folklorisztika továbbfejlődése: a strukturális vizsgálatok tipológikus vizsgálattokká szélesítésével. Ez nem csupán elméleti lehetőség, hanem konkrét példák is igazolni tudjuk mind az átváltást, mind az ebből származó következményeket.

Leghatározottabban a szovjet folklorisztikában ment végbe az a folyamat, hogy az összehasonlító kutatások megújulásakor a nem-genetikus, a

¹⁹ Itt elsősorban a következő művekhez hasonló módszerű, folklorisztikai anyagú (tárgyú) munkákra gondolhatnánk: ARROW, KENNETH J., — KARLIN, SAMUEL — SUPPES, PATRICK eds.: *Mathematical Methods in the Social Sciences*. Stanford, 1959. — ASHBY, W. ROSS: *An Introduction to Cybernetics*. London, 1959. (Külön figyelmet érdemel A. N. KOLMOGOROV előszava az orosz kiadáshoz: Эшби, У. Р.: Введение в кибернетику. Москва, 1959.) — BENSE, MAX: *Aesthetica*. I—IV. Stuttgart — Baden-Baden — Krefeld, 1954—1960. — BENSE, MAX: *Ästhetische Information*. Baden-Baden, 1956. — BERGE, CLAUDE: *Théorie des Graphes et ses Applications*. Paris, 1958. — BIRKHOFF, G. D.: *A Mathematical Theory of Aesthetics*. Boston, 1932. — BOUDON, RAYMOND: *L'Analyse Mathématique des Faits Sociaux*. Paris, 1967. — BRILLOUIN, LEON: *Science and Information Theory*. New York, 1949. — FLAMENT, CLAUDE: *Théories des Graphes et Structures Sociales*. Paris—La Haye, 1965. — HERDAN, GUSTAVE: *Type-Token Mathematics. A Textbook of Mathematical Linguistics*. The Hague, 1960. — HERDAN, GUSTAVE: *The Advanced Theory of Language as Choice and Chance*. Berlin, 1966. — JUILLAND, A.: *Structural Relations*. 's-Gravenhage, 1961. — KREUZER, HELMUT — GUNZENHAUSER, RUL red.: *Mathematik und Dichtung*. München, 1965. — Лотман, Ю. П.: *Лекции по структуральной поэтике*. Выпуск I. Введение, Теория стиха. Тарту, 1964. — MOLES, ANDRÉ АВРАHAM: *Théorie de l'Information et Perception Esthétique*. Paris, 1958. — VON NEUMANN, JOHN — MORGENSTERN, OSKAR: *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, 1944. — Новик, И. Б.: *Моделирование сложных систем*. Москва, 1965. — Проблемы исследования структур и систем. Москва, 1965. — SMITH, A. G.: *Communication and Culture*. New York, 1966. — Штофф, В. А.: *Моделирование и философия*. Москва—Ленинград, 1966. — YULE, G. U.: *The Statistical Study of Literary Vocabulary*. Cambridge, 1944. — ZIFF, G. K.: *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, Mass., 1949.

tipológikus azonosságok, egyezések vizsgálata vált központi jelentőségűvé.²⁰ Ha a konkrét tudománytörténeti tényeket vesszük sorra, igen sokrétű és bonyolult (ugyanakkor korántsem egyértelműen szívélyes) az a kapcsolat, amely a strukturalista módszerek és Zsirmunszkij,²¹ Meletyinszkij²² meg mások összehasonlító tipológikus folklorisztikája között fennáll. A tipológikus kutatás számára is szükséges az egyes összevetendő részek minél pontosabb rendszerű deskripciója, és ezért a strukturalista analízis szükségképpen találhat helyet a tipológikus vizsgálatokban. A tipológikus folklorisztikában tehát azt remélhetjük, hogy a strukturalista eljárások a jövőben határozottabban érvényesülnek majd, ezzel egyszerre a tipológikus vizsgálatok eredményei numerikusabbá válnak.

Olyan kísérletek, amelyekben a strukturalizmusnak csupán egyes részletmozzanatait használják fel a kutatók, természetesen a jövőben is napvilágot látnak majd. Maga a strukturalista módszer nem is nevezhető egyedüli megoldásnak. Amikor az előbb a strukturalista módszerek felhasználásának perspektíváiról esett szó, a távlat természetesen igen egyoldalú volt: nem számoltunk azzal, hogy a többi tudományos eljárás, iskola milyen új vonásokkal gazdagodik majd, és ezek hogyan befolyásolhatják a strukturalista folklorisztikát. A strukturalizmus közvetlen jövőjét tekintve azonban annyi valószínűnek látszik, hogy a különféle részleges strukturalista módszerű dolgozatok mellett (ezek pontos milyenségét éppen azért nehéz előre megmondani, mivel a legkülönbözőbb célkitűzések, eljárások kapcsolódhatnak össze bennük) hamarosan megjelennek teljesen strukturalista folklorisztikai tanulmányok is, másrészt a tipológiai vizsgálatok válnak inkább strukturalista jellegűekké.

Bizonyos mértékig még az is előre látható, milyen témakörökkel kapcsolatban és hol bontakozhatnak ki ilyen jellegű strukturalista vizsgálatok. Szemmel láthatólag tovább folyik majd a mesék, mondák és mítoszok strukturalista vizsgálata. Az anekdoták, viccek, szólások, találókérdések, lírai népdalok szövegének strukturális vizsgálata valószínűleg megélénkül a közeljövőben. A komparatív metrikakutatás, népzene- és néptánc kutatás inkább

²⁰ Erről általában tájékoztat néhány összefoglaló munka (és az ezekben megtalálható további irodalom), amelyek közül a legutóbbiak: Никольских, Л. Б. ред.: Лингвистическая типология и восточные языки. Москва, 1965. — Успенский, Б. А.: Структурная типология языков. Москва, 1965. — Ревзин, И. И.: Метод моделирования и типология славянских языков. Москва, 1967. — és különösen két tanulmánykötet dolgozatai, ismertetései, beszámolói: Молошная, Т. Н. ред.: Структурно-типологические исследования. Москва, 1962. — Молошная, Т. Н. ред.: Исследования по структурной типологии. Москва, 1963.

²¹ Legfontosabb ilyen jellegű tanulmányai a: Жирмунский, В. (М.): Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. Москва—Ленинград, 1962. c. kötetben.

²² Legjelentősebb monográfiája, amely e módszert jól képviseli: Мелетинский, Е. М.: Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. Москва, 1963.

tipológiai vizsgálatok számára látszik előkészítettnek. Ez a tágabb értelemben vett folklorisztikai vizsgálat a Szovjetunió, az Egyesült Államok és a párizsi etnológiai iskola fórumain várható a leginkább, elsősorban különböző népek költészeti anyagának összehasonlításaként. Kelet-Európában a paraszti folklór egyes műfajainak strukturalista vizsgálata látszik napirenden levőnek. A strukturalista folklorisztika és etnológia módszertanának kidolgozása szempontjából nagyjelentőségű lehet az a vita, amely az angolszász *social anthropology* és a strukturalista etnológia között folyik,²³ illetve az a metodikai eszmecsere, amely a szovjet összehasonlító tipológiai vizsgálatokat övezi.²⁴ Az általános szemantikának a folklorisztikai kutatásba való metodikai beáramlását nagyban elősegítené egy olyan jelentős vita, amely tisztázná e téren a lehetőségeket és kölcsönös követelményeket (mind a folklorisztika, mind a szemantika oldaláról).²⁵

Gyors áttekintésünk végére érve még csupán egyetlen kérdés megválaszolása maradt hátra: milyen elméleti megfontolások találhatók e folklorisztikai strukturalizmus hátterében, *mi ezen új eljárások filozófiai alapja?* Természetes, hogy válaszképpen nagyjából ugyanazokat a filozófiai gondolatokat mutathatjuk ki, amelyek általában véve determinálták a strukturalizmus nem folklorisztikai megnyilvánulásait is. Ezeket a filozófiai áramlatokat — jöllehet nem kellő mélységgel — a strukturalizmus eddigi tudománytörténezei már fel is tárták.²⁶

De ezen túlmenően is, a folklorisztikai strukturalizmusnak van néhány olyan elméleti, gondolati, filozófiai velejárója, amelyekkel külön kell foglalkoznunk. Éppen azért volt szükséges előbb megvonnunk a strukturalista folklorisztikai kutatások mérlegét, hogy ezután a különböző következetességű folklorisztikai strukturalizmusok között is különbségeket állapíthassunk meg e szempontból.

²³ Ennek ezideig legfontosabb termékei: NEEDHAM, RODNEY: *Structure and Sentiment*. Chicago, 1962. — LEACH, EDMUND R.: Claude Lévi-Strauss: *Anthropologist and Philosopher*. New Left Review 1965. No. 34. Nov—Dec. 12—27. — LEACH, EDMUND ed.: *The Structural Study of Myth and Totemism*. London, 1967.

²⁴ Erről tájékoztat legutóbb a *Szovjetszkaja Etnografija* hasábjain (1966. No. 1. 89—104, No. 2. 85—100, No. 3. 92—100, No. 6. 43—46) lefolyt MELETYINSZKIJ-vita anyaga, valamint néhány folklórelméleti szakmunka, köztük a leginkább: Давлетов, К. С.: *Фольклор как вид искусства*. Москва, 1966. — Кравцов, Н. И. ред.: *Фольклор как искусство слова*. Москва, 1966.

²⁵ Ehhez jó folklorisztikai szempontokat adott legutóbb: GOLOPENTIA-ERETESCU, SANDA: *Analiza sematică a poeziei folclorice*. Revista de Ethnografie și Folclor 11 (1966) 109—121.

²⁶ Ezek közül a legfontosabbak: Панфилов, Е. Д.: *Против реакционной методологии современного структурализма*. Ленинград, 1954. (Учёные Записки I-ого Ленинградского Педагогического Института Иностранных Языков — новая серия, выпуск: 1.) — JULLIARD, ALPHONSE: *Outline of a General Theory of Structural Relations*. The Hague, 1961. — Нарский, И. С.: *Современный позитивизм*. Москва, 1961. — Свидерский, В. И.: *О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в сознании*. Москва, 1962. — EHRLMANN, JACQUES ed.: *Structuralism*. New Haven, 1966.

Elismert tény, hogy a strukturalista társadalomtudományok egyik legfontosabb kiinduló pontja a századeleji fenomenológia volt.²⁷ A fenomenológiai elgondolások az irodalomtudományban közvetlenül megjelennek és többkevesebb nyomukat a nyelvtudományban is megtalálni.²⁸ A század első felének folklorisztikájában azonban a fenomenológia nem hagy közvetlen nyomot, hanem csupán az irodalomtudományból vagy nyelvtudományból kerül át, akkor sem teljes határozottsággal: voltaképpen kisebb jelentőséggel mint várnánk. Az a gyakorlat ugyan, hogy a strukturalista analízisben a jelenséget csupán leírják, voltaképpen a fenomenológia ismeretelméleti redukciójának aprópénzre váltása — mindazáltal ez nem volt szándékos, filozófiailag indokolt cselekedet a korai folklorisztikai strukturalizmus legtöbb képviselőjénél.

Ritkán idézik a mai folklorisztikai strukturalizmus képviselői is a fenomenológiai irányzat kezdeményezőit, az ő kapcsolatuk mégis más, bonyolultabb a fenomenológiával. A legjobb példa erre Lévi-Strauss. Lévi-Strauss eginkább favorizált filozófusa, aki iránt határozott rokonszenvet érez, Maurice Merleau-Ponty.²⁹ Voltaképpen vitapartnere, kortársi konkurenciája azonban az egzisztencializmus, azon belül is elsősorban Sartre. Sartre-ról pedig jól tudjuk, hogy első jelentős munkájában, az 1938-as „*La Transcendance de l'Ego*”-ban közvetlenül Husserl kérdésfeltevéséből indul el.³⁰ Az egzisztencializmus német változatának (leginkább Martin Heideggernek) is közvetlen kapcsolata van Husserl filozófiájával.³¹ Az egzisztencializmusra választ adni

²⁷ A fenomenológiáról általában: DE WAELEHENS, ALPHONSE: *Phénoménologie et Verité*. Paris, 1953. — FINDLAY, J. N.: *Philosophy and Phenomenological Research*. London, 1948. — KREIS, F.: *Phänomenologie und Kritizismus*. Tübingen, 1930. — LANDGREBE, LUDWIG: *Phänomenologie und Metaphysik*. Hamburg, 1949. — MISCH, GEORG: *Lebensphilosophie und Phänomenologie*. Bonn, 1931. — SPIEGELBERG, HERBERT: *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. The Hague, 1960. — TRAN DUC THAO: *Phénoménologie et Materialisme Dialectique*. Paris, 1951. — VAJDA MIHÁLY: Zárójelbe tett tudomány. A husserli fenomenológia tudományfelfogásának bírálatához. Budapest, 1968.

²⁸ Festschrift Edmund Husserl zum 70. Geburtstag gewidmet. Halle/Saale, 1929. — HARTMANN, NICOLAI: *Das Problem des Geistigen Seins*. Berlin, 1933. — LANGER, SUSANNE K.: *Philosophy in a New Key*. New York, 1948. — DUFRENNE, MIKEL: *Phénoménologie de l'Expérience Esthétique*. Paris, 1953. — HARTMANN, NICOLAI: *Ästhetik*. Berlin, 1953. — Edmund Husserl 1859 -1959. La Haye, 1959. — Nine Essays in Phenomenology. For Roman Ingarden. The Hague, 1959. — PFEIFFER, JOHANNES: *Die dichterische Wirklichkeit*. Hamburg, 1962. — TYMIENIECKA, ANNA-TERESA: *Phenomenology and Science in Contemporary European Thought*. Toronto—New York, 1962. — MÜLLER-VOLLMER, KURT: *Towards a Phenomenological Theory of Literature*. The Hague, 1963. — VAJDA, GYÖRGY MIHÁLY: Állandóság a változásban. Budapest, 1968. 410—467.

²⁹ MERLEAU-PONTY fenomenológiai kapcsolatai közismertek. Ennek legjelentősebb termékei: *Phénoménologie de la Perception*. Paris, 1948. — *Les Sciences de l'Homme et la Phénoménologie*. Paris, 1951. — *Le Problème des Sciences de l'Homme selon Husserl*. Paris, 1953.

³⁰ Ezt csakhamar követi egy ugyancsak nyíltan fenomenológiai alapproblémájú mű: *Esquisse d'une Théorie Phénoménologique des Émotions*. Paris, 1939.

³¹ HEIDEGGER és HUSSERL kapcsolatához: KRAFT, JULIUS: *Von Husserl zu Heidegger*. Leipzig, 1932. (2. Aufl. 1957.) — FOLWART, HELMUT: *Kant, Husserl, Heidegger*. Berlin, 1936.

kívánó francia strukturalizmus ily módon kétszeresen szembetalálkozik a fenomenológiával: a zárójelbe tevő analízis során annak módszerét használja fel, ugyanakkor hadakozik azonban a fenomenológia más örökösei ellen. Még egy másik szál is összekapcsolja Lévi-Strauss és Husserl társadalomfilozófiáját.

Gyakorlatilag csupán a legutóbbi évtizedben vált köztudottá, hogy a fenomenológiának, elsősorban megint csak magának Husserlnak kiépített társadalomfilozófiája is volt, amely kiterjedt a legtöbb olyan kérdésre (társadalomszervezet, vallás, mítosz, szociológia, történetfilozófia stb.), amelyekkel a strukturalista egyetemes etnológia is a leghamarabb találkozik.³² Husserl és a strukturalista társadalomszemlélet alapjait nyújtó Mauss, sőt Durkheim ily módon a mai társadalomelméletek legtöbbet említett bázisai között szerepelnek, és Husserl társadalomelméletét Franciaországban nem kisebb tudósok, mint a Lévi-Strauss által személyesen is nagyrabecsült Georges Gurvitch³³ és Merleau-Ponty népszerűsítik. Mindez együttvéve azt jelenti, hogy a fenomenológia közvetlen társadalomelméletként is szerepet kap Lévi-Strauss elgondolásrendszerében.³⁴

A fenomenológiához közel álló újpozitivisták irányzatok (köztük legmarkánsabban az angol logikai pozitivizmus) általában valamennyire befolyásolják ugyan a strukturalizmus különböző áramlatait, anélkül azonban, hogy ez közvetlenül a folklorisztikai strukturalizmusban nagyobb szerepet játszana.³⁵

Némileg nagyobb, közvetlen szerepe van a filozófiai szemantikának, elsősorban azért, mivel ez az irányzat közvetlenül, rendkívül szorosan érintkezik a nyelvtudomány egyes területeivel, és a nyelvtudomány közvetítésével

³² Az e kérdéssel foglalkozó legfontosabb újabb irodalom: FARBER, MARVIN ed.: *Philosophical Essays in Memory of Edmund Husserl*. Harvard, 1940. — DIEMER, ALWIN: *Edmund Husserl. Versuch einer systematischen Darstellung seiner Phänomenologie*. Meitenheim, 1956. — DRÜE, Hermann: *Edmund Husserls System der phänomenologischen Psychologie*. Berlin, 1963. — KERN, I.: *Husserl und Kant*. Den Haag, 1964. — LAUER, QUENTIN: *Phénoménologie de Husserl. Essai sur la Genèse de l'Intentionnalité*. Paris, 1955. — MOHANTY, I. N.: *Edmund Husserl's Theory of Meaning*. Den Haag, 1964. — MÜLLER, W. H.: *Die Philosophie Edmund Husserls*. Stuttgart, 1956. — ROTH, A.: *Edmund Husserls ethische Untersuchungen*. Den Haag, 1960. — SZILASI, WILHELM: *Einführung in die Phänomenologie Husserls*. Tübingen, 1959. — TOULEMONT, RENÉ: *L'Essence de la Société Selon Husserl*. Paris, 1962.

³³ GURVITCH, GEORGES: *Les Tendances Actuelles de la Philosophie Allemande*. Paris, 1949. (2e éd.) — *Essai de Sociologie*. Paris, 1951.

³⁴ Erről a Husserl-hatásról tájékoztat: RICOEUR, PAUL: *Phénoménologie de la Volonté*. Paris, 1949. — DE MURALT, I.: *L'Idée de la Phénoménologie. L'Exemplarisme Husserlien*. Paris, 1958. — BACHELARD, SUZANNE: *La Logique de Husserl. Études sur Logique Formelle et Logique Transcendentale*. Paris, 1957.

³⁵ Erről általában tájékoztat: AYER, A. J.: *Language, Truth, and Logic*. London, 1936. — URBAN, W. M.: *Language and Reality. The Philosophy of Language and the Principles of Symbolics*. London—New York, 1939. — ALLPORT, F.: *Theories of Perception and the Concept of Structure*. New York, 1955. — FLEW, A. ed.: *Essays in Conceptual Analysis*. London, 1956. — DUFRENNE, MIKEL: *Language and Philosophy*. Bloomington, 1963.

is eljuthat a strukturalista folklorisztikába.³⁶ Amíg a fenomenológia vagy a logikai pozitivizmus a marxista filozófiájú országok folklorisztikájában nem jelentkezik, a szemantikának marxista változatai is kialakultak, és különösen az Adam Schaff által képviselt szemantikát,³⁷ valamint a Szovjetunióban gyakorlati jeltudományként kifejlődött szemantikát³⁸ egyre többen megkísérlik a folklorisztikában is alkalmazni. Ez utóbbi esetben azonban nem annyira a szemantika mint filozófia, inkább a szemantika mint szaktudományos eljárásgyűjtemény kerül előtérbe.

Marxizmus és strukturalizmus számos alkalommal, számos kísérlet során került egymással már kapcsolatba. E két irányzat összeházasítását megkísérlőktől egészen a köztük lehetséges mindennemű kapcsolatot kárhoztatókig széles skálán helyezkednek el az erre vonatkozó vélemények. Lévi-Strauss a marxizmust általa legyőzött vitapartnernek nevezi,³⁹ Lucien Sebag úttörő kísérletében⁴⁰ a marxizmust a strukturalizmus társadalomtudományi elképzeléseivel igyekezett felfrissíteni. Jóllehet igen különböző mértékben, de más francia kutatók, gondolkodók (Lucien Goldmann, Louis Althusser, Roland Barthes)⁴¹ is megkísérelték e két irányzat találkoztatását. A legmesszebbre – teoretikusan – a cseh Kosík megy el, aki a marxizmust tartja az egyetlen csakugyan strukturalista tudományos eljárásnak, mivel csak a marxizmus állítja mindenirányú vizsgálatai középpontjába a társadalmi valóság pontosan megállapított szerkezetét, vagyis a termelés társadalmi rendszerét.⁴²

³⁶ Erről általában: SCHMIDT, F.: Zeichen und Wirklichkeit. Linguistisch-semantische Untersuchungen. Stuttgart, 1966. — GREIMAS, A. J.: Sémantique Structurale. Recherche de Méthode, Paris, 1966. Távolabbról idevág: TARSKI, A.: Logie, Semantics, Metamathematics. Oxford, 1956. — Уваров, Л. В.: Образ, символ, знак. (Анализ современного гносеологического символизма.) Минск, 1967.

³⁷ SCHAFF, ADAM: Wstęp do semantyki. Warszawa, 1960. (És számos kiadás más nyelven, magyarul: Bevezetés a szemantikába. Budapest, 1967.)

³⁸ Erről tájékoztató metodikai összefoglalások: Резников, Л. О.: Гносеологические вопросы семиотики. Ленинград, 1964. — Абрамян, Л. А.: Гносеологические проблемы теории знаков. Ереван, 1965. — Волков, А. Г.: Язык как система знаков. Москва, 1966.

³⁹ Talán a legjellemzőbb az ilyen közvetlen polémiaik közül: Anthropologie Structurale pp. 363–375. A jelentősebb pedig LÉVI-STRAUSS dialektika-konceptiójának kifejtése: Uott. 257–266, és La Pensée Sauvage pp. 324–357.

⁴⁰ SEBAG, LUCIEN: Marxisme et Structuralisme. Paris, 1964. Ennek értékeléséhez: AXELOS, KOSTAS: Lucien Sebag Entre le Marxisme, le Freudisme et le Structuralisme. Aletheia 1966. No. 4. Mai. 237–241.

⁴¹ Köztudott tény, hogy a mai francia strukturalizmus különböző áramlatait igen nehéz naprakészen értékelni. Az említett szerzők legfontosabb művei: ALTHUSSER, LOUIS: Montesquieu. La Politique et l'Histoire, Paris, 1959. — ALTHUSSER, LOUIS: Pour Marx. Paris, 1966. — ALTHUSSER, LOUIS—RANCIÈRE, JACQUES—MACHERAY, PIERRE: Lire le Capital. I—II. Paris, 1966. — BARTHES, ROLAND: Le Degré Zéro de l'Écriture, suivi de Éléments de Sémiologie. Paris, 1964. — BARTHES, ROLAND: Essais Critiques. Paris, 1964. — BARTHES, ROLAND: Critique et Vérité. Essai. Paris, 1966. — GOLDMANN, LUCIEN: Le Dieu Caché. Étude sur la Vision Tragique dans les Pensées de Pascal et dans le Théâtre de Racine. Paris, 1955. — GOLDMANN, LUCIEN: Recherches Dialectiques. Paris, 1959. — GOLDMANN, LUCIEN: Pour une Sociologie du Roman. Paris, 1964. — GOLDMANN, LUCIEN: Sciences Humaines et Philosophie Paris, 1966.

⁴² KOSÍK, KAREL: Dialektika konkrétního. Praha, 1966. (A konkrét dialektikája. Budapest, 1966., különösen 40.)

Ugyancsak bonyolult, és nehéz egy mondatban jellemezni a strukturalizmusnak az egzisztencializmushoz való kapcsolatát. Filozófiai párbeszéd voltaképpen csak a francia egzisztencializmus és a francia strukturalizmus között áll fenn. Ennek kiinduló pontja Lévi-Strauss Sartre-bírálata volt. Lévi-Strauss a „*La Pensée Sauvage*” zárófejezetében foglalkozik Sartre fő művének, a „*Critique de la Raison Dialectique*”-nek két központi fogalmával.⁴³ Lévi-Strauss véleménye szerint az etnológiai anyagban nincs nyoma a „dialektikus ész”-nek, Sartre túlzott racionalizmusa tévedés.⁴⁴ Hasonló a helyzet a „történelem” fogalmának megvizsgálásakor. Ez a Sartre által oktanul favorizált módszer túl értelmes kategória a primitív gondolkodás számára: a primitív gondolkodás rendező kategóriája sokkal inkább a participáció, a struktúrába illeszkedés. A történelem csak a „pensée domestique” (nem-primitív gondolkodás) számára létező kategória.⁴⁵ Ez a distinkció Lévi-Strauss ahistorizmusának alapja. Ez az ahistorizmus azután végigkíséri életművének minden részét: ahistorikusnak nevezi a mítoszokat,⁴⁶ az analógikus gondolkodás olyan termékeit, amelyeket totemizmus néven szokás összefoglalni,⁴⁷ sőt ilyennek értelmezi a társadalm szerkezetet is.⁴⁸

Természetesen Lévi-Strauss felfogása nem maradt tudományos bírálat nélkül. Az eddigi leghatározottabb ellenvetések a struktúrák statikus felfogását, a „primitív gondolkodás” hamis általánosítását vetették a szemére, azt hangsúlyozva, hogy amennyire hasznos Lévi-Strauss elemző gyakorlata, annyira elhamarkodottak általános filozófiai következtetései.⁴⁹ Lévi-Strauss filozófiájának filozófiai bírálata azonban mind ez ideig nem készült még el a kívánható színvonalon és terjedelemben.⁵⁰

Igen sok más filozófiai áramlat többé-kevésbé határozott nyoma is megfigyelhető Lévi-Strauss strukturalizmusában: ezek azonban korántsem olyan jelentősek, mint az eddig említettek, ezért nem is tárgyaljuk őket külön-külön. Csupán még egy jelenségre szeretnék utalni: Lévi-Strauss gondolat-rendszerének hangsúlyozottan francia voltára. Lévi-Strauss tudományos módszertana nemzetközi méretekben elterjedt művekre támaszkodik, és maga is inter-

⁴³ Ugyanitt — közvetve — a marxizmus és Hegel társadalmfelfogásával is polemizál.

⁴⁴ Idézett mű, különösen 324—336.

⁴⁵ Ugyanott, különösen 349.

⁴⁶ Ezt legelőször megfogalmazta: The Structural Study of Myth. Journal of American Folklore 78 (1955) 428—444.

⁴⁷ E kérdéssel részletesen foglalkozik: Le Totémisme aujourd'hui. Paris, 1962.

⁴⁸ E kérdésről alapvető monográfiája (amelynek új kiadása lényegileg változatlanul 1968-ban jelent meg): Les Structures Élémentaires de la Parenté. Paris, 1949.

⁴⁹ Egymástól függetlenül többen is ugyanerre a következtetésre jutottak. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek: FLEISCHMANN, EUGÈNE: L'Esprit Humain selon Claude Lévi-Strauss; illetve LEACH, EDMUND: The Legitimacy of Solomon. Some Structural Aspects of Old Testament History. Archives Européennes de Sociologie 7 (1966) 22—57, illetve 58—101.

⁵⁰ Ezt nem pótolhatják a Lévi-Strauss-szal készített riportok, sőt riportkönyvek, vagy a róla szóló újságcikkek, fordított műveihez írott bevezetések, recenziók stb., amelyek száma különben öröndetesen és áttekinthetetlenül nagy.

nacionális hatású. A műveiben idézett filozófusok sem kivétel nélkül franciák. Mégis jól megfigyelhető az a tendencia, hogy Lévi-Strauss etnológiájának elméleti támogatására előszeretettel keres francia filozófiai tekintélyeket, máskor meg idegen filozófusokat azok francia adaptációjában fogad be. A francia filozófusok közül kedvencei Bergson,⁵¹ Rousseau⁵² etnológiai tárgyú művei, valamint a francia szociológiai iskola nagyjai: Comte,⁵³ Durkheim,⁵⁴ Hubert,⁵⁵ Mauss⁵⁶ művei. Adaptáció, francia szűrőn át figyelt filozófia Lévi-Strauss szemében az egész klasszikus német filozófia és a marxizmus is. Más filozófiák számottevő nyoma Lévi-Strauss életművében nem mutatható ki.

Gondos vizsgálattal a strukturalista etnológia legtöbb képviselőjének műveiről külön-külön kellene kimutatni azok filozófiai háttérét, alapjait.⁵⁷ Most csupán igen elnagyoltan e kérdést, azt állíthatjuk, hogy egy sajátos folklorisztikai strukturalista filozófia nem fedezhető fel e munkákban. Az egyes szerzők az általános strukturalista elgondolásokat követik, átvéve a strukturalizmus filozófiai ihletettségű elgondolásait is.

⁵¹ BERGSON, HENRI: *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion* (1932). Sajnos sem a marxista etnológiai szakirodalom, sem a marxista filozófiatörténet nem értékelte még érdeméhez méltón e munkát. Vessd össze: ЧАНЫШЕВ, А. Н.: *Философия Анри Берсона*. Москва, 1960. 51–53 — SÁNDOR PÁL: *Henri Bergson filozófiája*. Budapest, 1967. 217–256.

⁵² ROUSSEAU, JEAN-JACQUES: *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes* (1754), és *Essai sur l'Origine des Langues* (1783). LÉVI-STRAUSS egy emlékkönyvben (Jean-Jacques Rousseau. Neufchâtel, 1962.) külön tanulmányban („Jean-Jacques Rousseau, Fondateur des Sciences de l'Homme”) is összefoglalta Rousseau-ra vonatkozó nézeteit.

⁵³ COMTE, AUGUST: *Cours de Philosophie Positive* (1830–1842).

⁵⁴ DURKHEIM, ÉMILE: *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* (1912).

⁵⁵ HUBERT, HENRI—MAUSS, MARCEL: *Esquisse d'une Théorie Générale de la Magie* (1902–1903). A Mauss-iskoláról általában tájékoztat: LEACOCK, SETH: *The Ethnological Theory of Marcel Mauss*. *American Anthropologist* 56 (1954) 58–73.

⁵⁶ MAUSS, MARCEL—DURKHEIM, ÉMILE: *Essai sur quelques Formes Primitives de Classification* (1901–1902) — MAUSS, MARCEL: *Manuel d'Ethnographie*. Paris, 1947. — MAUSS, MARCEL: *Sociologie et Anthropologie*. Paris, 1950. A posztumusz tanulmánygyűjteményt LÉVI-STRAUSS szerkesztette, és ő írta a magvas bevezetést is (pp. ix–lii), amelyben határozottan konfrontálja a maga és Mauss tudományos elgondolásait.

⁵⁷ Feltétlenül külön dolgozatban kellene például foglalkozni ERNST CASSIRERnek a modern strukturalizmusra tett hatásával. A szoros kapcsolat CASSIRER egyik, közvetlenül halála előtt írott tanulmányából, legalábbis a nyelvészet vonatkozásában, nyilvánvaló: CASSIRER, ERNST: *Structuralism in Modern Linguistics*. *Word* 1 (1945) 99–120. CASSIRER általában is sokat foglalkozott nyelvelmélettel, és ezt elválaszthatatlanul összekapcsolta mítoszinterpretációval, sőt egyáltalán az ismeretelmélettel. Ilyen irányú érdeklődésének legfontosabb termékei: *Die Begriffsform im mythischen Denken*. Leipzig—Berlin, 1922. — *Sprache und Mythos. Ein Beitrag zum Problem der Götternamen*. Leipzig—Berlin, 1925. — *Philosophie der symbolischen Formen*. I: *Die Sprache*, II: *Das mythische Denken*, III: *Phänomenologie der Erkenntnis*. Berlin, 1923–1929. — *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven, 1944. — *The Myth of the State*. New York, 1946. — *Wesen und Ursprung des Symbolbegriffs*. Oxford, 1955. — *The Logic of the Humanities*. New Haven, 1961. CASSIRER filozófiájának ilyen távlatairól sajnos kevés tudománytörténeti áttekintés tájékoztat. Mégis vessd össze: KALBECK, FLORIAN: *Die philosophische Systematik Ernst Cassirers. Versuch einer kritischen Darstellung*. Wien, 1951. — *Philosophy and History. Essays presented to Ernst Cassirer*. New York—Evanston—London, 1963.

Ez a megállapítás egyszersmind azt is jelenti, hogy filozófia számba ma csupán a Lévi-Strauss által képviselt etnológiai strukturalizmust vehetjük. Voltaképpen ide vonhatnánk még az egyetemes néprajz társadalomszerkezetre vonatkozó kutatásait⁵⁸, vagy a néprajzi adatokkal támogatott egyetemes történetfilozófiai, kultúrmorfológiai kísérleteket⁵⁹ és ezek kommentárjait⁶⁰ is: hiszen ezek az eljárások rendszeresen alapfogalomként használják a struktúra fogalmát.⁶¹ Voltaképpen mégis helyesebb ezeket a kutatásokat nem vegyíteni össze a strukturalizmus eddig említett formáival, és ezért metodikájuk vizsgálata kívül is marad e cikken.

Remélhetőleg azonban, még ez a futó áttekintés is adott valamilyen homályos képet arról, milyen metodikája alakult ki mára a folklorisztikai strukturalizmusnak, és milyennek látszik az irányzat következő évtizede.

⁵⁸ Például: RADCLIFFE-BROWN, A. R.: *Structure and Function in Primitive Society*. London, 1952. — MURDOCK, GEORGE PETER: *Social Structure*. New York — London, 1949. E ponton a strukturalizmus közvetlenül érintkezik a szociológiával. Ennek a kapcsolatnak a feltárása külön tanulmányt érdemelne.

⁵⁹ Etnológiai anyagot is feldolgoznak ezek közül: SOROKIN, PITIRIM A.: *Social and Cultural Dynamics*. I—IV. New York, 1937—1943. — GAYL, P. — TOYNBEE, A. — SOROKIN, P. A.: *The Pattern of the Past*. Boston, 1949. — KROEBER, ALFRED L.: *Configuration of Culture Growth*. Berkeley — Los Angeles, 1944. — KROEBER, ALFRED L.: *Style and Civilization*. New York, 1957. — BAGBY, PHILIP: *Culture and History. Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations*. London, 1958. SPENGLER és TOYNBEE történelem-morfológiai kísérletei közismertek.

⁶⁰ Az ilyen munkák legújabb kommentárjaiból: Аверинцев, С.: «Морфология культуры» Освальда Шпенглера. *Вопросы Литературы* 12 (1968) № 1. 132—153. — Маркарян, Э. С.: О концепции локальных цивилизаций. Ереван, 1962. — ASHLEY-MONTAGUE, F. M. ed.: *Toynbee and History. Critical Essays and Reviews*. Boston, Mass., 1956. — ARON, RAYMOND ed.: *L'Histoire et ses Interprétations. Entretiens autour de Arnold Toynbee*. La Haye, 1961. — Косминский, Е. А.: Реакционная историография Арнольда Тойнби. В: *Против фальсификации истории*. Москва, 1959. 67—139. — Араб-оглы, Э. А.: К критике культурно-исторической концепции Арнольда Тойнби. *Вестник Истории Мировой Культуры* 1957. № 1. 8—21. — Араб-оглы, Э. А.: Концепция исторического круговорота. В: *Исторический материализм и социальная философия современной буржуазии*. Москва, 1960. 153—200. — Чесноков, Г. Д.: Несостоятельность концепции А. Тойнби о прогрессе. *Философские Науки* 8 (1965) № 6. 21—27. *Vesd össze általában*: Асмус, В. Ф.: *Маркс и буржуазный историзм*. Москва—Ленинград, 1933. — SCHAFF, ADAM: *Objektywny charakter praw historii*. Warszawa, 1955. — Осипов, Г. В.: *Техника и общественный прогресс*. Москва, 1959. — Кон, И. С.: *Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли*. Москва, 1959. — Кон, I. S.: *Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts*. I—II. Berlin, 1964. — Поршнев, Б. Ф.: *Социальная психология и история*. Москва, 1966. Legújabbban a Szovjetunióban megkísérelték a kultúrmorfológia alapfogalmainak marxista szemléletű megfogalmazását is; de e téren csupán a legelső kísérletek eredményei állnak még rendelkezésünkre: Конрад, Н. И.: *Заметки о смысле истории*. *Вестник Истории Мировой Культуры* 1961. № 2. 3—33. — Конрад, Н. И.: *Запад и Восток*. Москва, 1966. — KONRAD, N. I.: *West — East. Inseparable Twain*. Moscow, 1967. — Штаерман, Е. М.: О повторяемости в истории. *Вопросы Истории* 1965. № 7. 3—20.

⁶¹ A strukturalizmus tudományos módszerének társadalomtudományi hatásköréről: AYER, A. J.: *The Foundations of Empirical Knowledge*. London, 1940. — MALEWSKI, A. — TOPOLSKI, J.: *Studia z Metodologii Historii*. Warszawa, 1960. — Багр, М. А.: Структурный анализ в историческом исследовании. *Вопросы Философии* 18 (1964) № 10. 83—92. — *Entretiens sur les Notions de Genèse et de Structure* . . . Paris — La Haye, 1965. — *Sciences Humaines et Philosophie*. Paris, 1966. Mint ezekből a vizsgálatokból is kitűnik, a legfontosabb probléma a strukturalizmus és a történetiség elveinek összeegyeztetése.

A strukturalizmust a szellemi élet vizének felszínén tartó napi viták ugyanis minden közvetlen informatív előnyük ellenére némileg egyoldalú, csalóka képet adhatnak csupán e jelenségről. Természetesen érdemes lenne egy-egy mű, probléma valóban elmélyedő, részletes megvilágítása is. Remélem azt is, hogy az új szakmunkák amúgyis mihamarabb új áttekintést tesznek időszerűvé: a folklorisztikai strukturalizmus eleven, termékeny irányzatnak bizonyul a jövőben is.⁶²

⁶² Külön feladat lenne a strukturalista folklorisztika helyi változatainak, lokális sajátosságainak a bemutatása, kapcsolatba hozva ezzel az előbb említett filozófiai problémák, történetfilozófiai kérdések stb. helyi megoldásait, e problémák lokális kutatástörténetét. Egy ilyen másik vállalkozás keretében kerülhetne sorra a magyar strukturalizmus (pontosabban ennek folklorisztikai részlege) analitikus deskripciója, jövő távlatainak megrajzolása is.

A FŐNEVI ÖSSZETÉTELEK VIZSGÁLATÁNAK NÉHÁNY SZEMPONTJA

1. Az egyszerűség egyik kritériuma, hogy a rendszer (vagy szabály) jeleinek száma a lehető legkisebb legyen. A szótár akkor egyszerű, ha egyrészt a szótári cikkek,¹ másrészt az egyes cikkek grammatikai és szemantikai kategóriáinak száma a lehető legminimálisabb.

Természetesen az egyszerűség még sok minden mást is jelent, egyéb vonatkozásaival azonban most nem foglalkozunk. Nyilvánvalónak látszik tehát, hogy az összetett szavakat is generálni kell valamilyen módon. Az összetételeknél azonban a nyelvtörténeti szempontok, a szokás, a nyelven kívüli tényezők (környezeti, kulturális stb.) sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint mondatok esetén. Vegyük például a német -ig képzőt. Amíg „mehlig”, „pfefferig”, „salzig” jó, addig „paprikaig”, „kaffeeig”, „butterig” nem jó. Az utóbbiakat nemcsak szokatlannak, hanem grammatikailag helytelennek is érezzük. Vagy vegyük a magyar „zug” főnevet. Míg a „zugíró”, „zugkereskedő”, „zugügyvéd” helyes, a „zugköltő”, „zugorvos”, „zugmérnök”, legalábbis szokatlan, a „zugember”, „zugváros”, „zugtető” valószínűleg rossz. A szóképzés a legtöbb esetben nem teljesen produktív folyamat. Ennek ellenére nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy szokatlan szóösszetételeket vagy képzett szavakat is generáljunk.

A generálás és az elemzés két lényegesen különböző szempont. A szóösszetételek vagy képzett szavak diakronikus elemzése szintén bonyolult kérdés, de semmiképpen sem a generatív nyelvléírás feladata. Így például tudjuk, hogy a „Bräutigam”, „Mitgift”, „Ungeziefer” is elemezhető diakronikusan, de ma már alighanem senki, még a germanisztikában képzett ember sem gondol arra, hogy ezek a szavak honnan erednek, amikor használja őket. A szinkron nyelvléírásnak tehát szintén nem feladata, hogy a szavak történelmi kialakulásával foglalkozzék. Vethetünk azonban olyan szóösszetételeket is, amelyeknek tagjait értjük, mint például a „legénylakás”, „napraforgó”, „oklevél”, amelyek mindegyike bár külön típust képvisel, abban megegyeznek, hogy nem generálhatók tagjaik alapján. Ide tartozik Károly Sándor példája

¹ A morfémátár ilyen szempontból is előnyösebb, mint a szótár.

is (Károly, 96.): a „gulyásleves”. Ha szinkron szempontú magyarázatnál arra hivatkoznánk, hogy a „gulyásleves” a „gulyás által készített leves”-ből eredeztethető, nagyon helytelen eredményhez jutnánk.

Az összetett szavak generatív szempontú leírásával először Lees (Lees, 113–179) foglalkozott. Elképzelésének lényegét a következőkben foglalhatnánk össze. Az összetett főnevek² képzése a nominalizáció speciális eseteként fogható fel. Míg a nominalizációnál főneveket képzünk igékből, melléknevekből, addig az összetett főnevek képzésénél főnévből, melléknévből, igéből, névmásból újabb főnevet képzünk. Az összetétel egyik vagy másik tagja azonban sok esetben nominalizáció eredménye. Lees szerint minden összetett főnév, amennyiben produktív folyamat eredménye, magmondatokból eredeztethető. Más szóval, az összetett főnév magmondatokon végrehajtott különböző transzformációk eredménye. Lees az összetett főneveket az összetétel tagjai közt fennálló grammatikai relációk alapján osztályozza. Ilyen megfontolások alapján a következő nyolc főcsoportozás jut (Lees, 125.):

- I. Alany-predikátum;³
- II. Alany — birtokos szerkezet;
- III. Alany — ige;
- IV. Alany — tárgy;
- V. Ige — tárgy;
- VI. Alany — viszonyozós tárgy;
- VII. Ige — viszonyozós tárgy;
- VIII. Tárgy — viszonyozós tárgy.

Példák:

- I. girlfriend, keystone, pipeline, pussycat, textbook, blinker light, fighter plane;
- II. artist's model, baker's boy, bachelor's degree, cow's milk, blood pressure, folksong;
- III. talking machine, graduating class, glowworm, hangman, gunshot, footstep;
- IV. cable car, motor cycle, powerhouse, silkworm, gasmask, laughing gas, candlelight, hayfever, tortoise shell;
- V. drawbridge, pushbutton, bull fighting, sightseeing, goldmining, bookreview, progress report, bartender;

² Itt most, LEES nyomán, csak főnevekről szólnunk, de a következőkben vázolt elképzelés, *mutatis mutandi* más összetételekre is érvényes. A másik megszorítás az összetételek tagjainak számára vonatkozik. Mi itt csak kéttagú összetételeket vizsgálunk.

³ A predikátum minden esetben copulás állítmány. A szófaji és mondatrészeket jelölő kategóriák együttes használata szándékos.

- VI. ashtray, cleaning woman, safety belt, pen knife, airmail, sidestreet,
wall flower, egghead, keyboard;
VII. gas chamber, powder room, drinking cup, trading post, walking
stick, living standard, daydream, gunfight;
VIII. lamb stew, wood alcohol, apple cake, gingerbread.

A „girlfriend” például a következőképpen eredeztethető:

I have a friend.   ⇒
The friend is a girl. ⇒
I have a girlfriend.

A „book review” pedig a következőképpen:

X reviews a book.   ⇒
His book reviewing ... ⇒
His book review ...

Meg kell jegyeznünk, hogy az I -VIII. csoport mindegyikéhez több alcsoport tartozik. Az alcsoportok megállapításánál Lees egyrészt az összetétel tagjainak egyes kategóriáit veszi figyelembe, másrészt bizonyos „szelekciós” szempontokat. Itt azonban nem térhetünk ki a Lees-féle elgondolás e további részleteire.

Lees érdeme, hogy az eddigi diakron szempontú vagy kizárólag szemantikai meggondolásokon alapuló, továbbá tisztán taxonomikus osztályozást a transzformációs grammatika segítségével jól definiálható grammatikai relációkra alapozta. E téren Lees úttörő munkát végzett. Munkája azonban több szempontból támadható.

a) Először is, és ez talán a legsúlyosabb kifogás, Lees túlságosan hitt a produktivitásban, és sok olyan összetételt származtatott magmondatokból, amelyek nem produktívak (pl. a fenti példák közül „pussycat”, „glowworm”, „egghead” etc.). Így nagyon sok olyan összetett szó is képezhető, amely több, mint szokatlan (pl. pussydog, slowfly etc.). E vonatkozásban Lees több kritikusának⁴ igazat kell adnunk.

b) A szelekciós szabályokat nem építette bele a grammatikába, bár sok helyen említést tesz róluk. Ennek következtében csak *ad hoc* szabályok segítségével lehet Lees rendszerében eldönteni, hogy pl. a „zöldhagyma”, „zöldborsó” stb. összetételek az összetétel fő tagjának bizonyos kategóriáitól függenek, ami kizárja annak lehetőségét, hogy olyan összetételeket is képezzünk, mint „zöldeszme”, „zöldszeretet” stb. Természetesen Lees könyvének megírásakor még nem ismerhette azokat az eredményeket, amelyeket azóta a

⁴ Pl. UHLENBECK és BAZELL. Könyvének harmadik kiadásának előszavában LEES maga is elismeri e hiányosságokat.

generatív grammatika elért, nem utolsósorban a szelekciós szabályok kidolgozása révén (főképp Chomsky 1965, 84 — 113 és 153 — 159).

c) A jelentésmélet is sokat fejlődött Lees könyvének megírása óta. Lees eljárása hallgatólagosan⁵ feltételezte, hogy az összetett szó szemantikai jegyei additív módon képezhetők az összetétel tagjainak szemantikai jegyeiből. Így például a „zöldasztal” jegyei egyszerűen a „zöld” és az „asztal” jegyeinek összege lenne, ami természetesen nem áll (vagy legalábbis nem mindig).

d) A szemantikai szempontok figyelembevétele a grammatikai apparátusra is kihat. Lees a különböző transzformációk megfogalmazásánál csak szintaktikai jellegű megfontolásokra (és természetesen az egyszerűség követelményére) támaszkodhatott. Nyilvánvaló azonban, hogy ha feltételezzük, hogy a grammatikai mélystruktúrának minden szemantikailag releváns információt is tartalmaznia kell, a grammatikai apparátusnak is meg kell változnia.

e) Lees megfogalmazásában nem jelent különösebb hátrányt az a tény, hogy a transzformációs grammatika régebbi variánsára támaszkodott, annak kereteit felhasználva fogalmazta meg a törvényszerűségeket. Az új felfogás szerint nincsenek magmondatok és nincsenek generalizált transzformációk. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a grammatikai struktúrák (mélystruktúrák) közvetlenül képezhetők (generálhatók). Némely esetben persze az új rendszer a grammatikát egyszerűbbé teszi, de Lees eredményei legtöbb esetben közvetlenül átvihetők.

A következőkben, magyar anyagon, kísérletet teszünk az összetett főnevek generatív szempontú tárgyalására. Célunk elsősorban az, hogy megvizsgáljuk, mennyiben lehet a Lees-féle módszer hiányosságait kiküszöbölni.

2. Vizsgálódásunkat azokra az összetételekre korlátozzuk, amelyeknek eredménye főnév. Itt sem elsősorban az a célunk, hogy a magyar nyelv összetett szavainak ezt a csoportját részletesen jellemezzük, hanem inkább az, hogy az összetételek generatív szempontú leírásánál felmerülő szintaktikai és szemantikai jellegű problémákat áttekintsük, és megoldásukra javaslatot tegyünk. Ezzel egyidejűleg azonban megkísérljük az említett összetételeket a szokásos szemponttól eltérő kritériumok szerint osztályozni is.

2.1. Az összetételek vizsgálatánál is, mint más nyelvi szerkezetek leírásánál, három utat követhetünk. Az egyik az összetételek keletkezésének vizsgálata, és az esetleg fellépő jelentésváltozás magyarázása. A megkövült, nem termékeny összetételek tárgyalásánál ez látszik az egyetlen járható útnak. Ilyen például a „csirkefogó”, „ebadta”, „másvilág”, „szószóló” stb. A szinkron nyelvelírásnál az említett összetételek elemezhetetlenek vagy legalábbis elemzésük megáll egy bizonyos ponton. A mai magyar nyelv ismerője ugyanis kétségtelenül észreveszi, hogy összetételekről van szó, és felis-

⁵ Hiszen még KATZ—FODOR elméletét sem ismertette, és így nem csodálkozhatunk azon, hogy a szemantikai szempontokat LEES teljesen elhanyagolta.

meri az összetétel tagjait is. Mivel ez kompetencia kérdése, így valamilyen módon tükröződnie kell a nyelvreírásban.

A deskriptív módszer az összetételeket külső alakjuk szerint osztályozta. Megkülönböztet például alanyi összetételeket (ebadta, eszeveszett), tárgyi összetételeket (semmittevés), határozós összetételeket (arculesapás, figyelembevétel, újjászületés), jelzős összetételeket (csúcsforgalom, rabszolga, málnaszörp, üveggomb, nyersanyag, barátfüle, vármegyeháza). Az egyes csoportokban alcsoportok találhatók aszerint, hogy milyen jellegű határozókról vagy jelzőkről van szó. Ez a felosztás abból az elgondolásból indul ki, hogy az említett összetételek szintaktikailag levezethetők, különböző szintaktikai struktúrából eredeztethetők. Vannak olyan összetételek is, amelyek egyszerű módon nem eredeztethetők szintaktikailag, például „pártfogó”, „sajtótájékoztató”, „kézfogás”, „hídfő”, „narancshéj”, „villamosmegálló”, „cipőfűző”, „atomfegyver” stb. Ezek közül egyeseknél felismerhető a szintaktikai struktúra, így például az első három példában tárgyi összetételről, a következő négyenél birtokos jelzős összetételről van szó. Az „atomfegyver” és sok, egyébként termékeny összetétel olyan morféimakkal, mint „ön” (önbírálat, önéletrajz), „nép” (népfront, néphadsereg), „tudomány” (nyelvtudomány, bölcsészettudomány), „politika” (gyarmatpolitika, gazdaságpolitika) stb., nem mutatja az összetétel szintaktikai struktúráját. A deskriptív módszer lényegén nem változtatunk semmit, ha a szintaktikai struktúrák leírásához transzformációkat használunk fel. Ebben az esetben csak arról van szó, hogy a transzformációk segítségével elemzünk, de nem generálunk.⁶ A szintaktikai szempont kiegészíthető szemantikaival is. Tudomásunk szerint azonban az összetételek szemantikai osztályozására még nem vállalkozott senki.⁷ A deskriptív szempont több szempontból nem kielégítő.⁸ Egyrészt nem magyarázza azt a körülményt, hogy a szóösszetétel általában termékeny folyamat. A szóösszetételek képzése hasonlítható a mondatok képzéséhez. Ugyanúgy, ahogy potenciálisan végtelen sok új mondatot vagyunk képesek alkotni és megérteni, hasonlóképpen a lehetséges szóösszetételek száma is végtelen. Más kérdés az, hogy ezek közül nem mindegyik használatos; de hiszen a lehetséges mondatok közül sem hangzott el mindegyik és nem is fog. Az elfogadható szóösszetétel kritériuma nem lehet az, hogy használta-e már valaki, éppúgy, mint a grammatikailag helyes

⁶ Vö. például TELEGDI ZSIGMOND érdekes tanulmányát az összetételek néhány fajtájáról, továbbá KÁROLY SÁNDOR doktori értekezésének megfelelő fejezeteit.

⁷ Nem tekinthető osztályozásnak az a több helyen is megtalálható utalás, hogy egyes összetételek jelentése teljesen különbözik az összetétel tagjainak jelentésétől, másoké mutat bizonyos kapcsolatot a tagok jelentésével, és isnét másoké levezethető (egyszerű jelentésszöveggel) a tagok jelentéséből. Szemantikailag kétségtelenül a középső kategória a legérdekesebb, azzal kellene behatóbban foglalkozni.

⁸ Erre többen rámutattak. Vö. elsősorban POSTAL könyvét, de néhány szempont található CHOMSKY 1964-ben is. Itt csak néhány, a mi szempontunkból fontos körülményre mutatunk rá.

mondat fogalma sem csak az elhangzott vagy leírt mondatokat fedi.⁹ Sok összetétel egyedi vagy alkalmi használatú, de senki sem mondaná, hogy helytelen. Az általánosan használt és egyedi összetételek elválasztása egyébként nem könnyű feladat.¹⁰ Egyetlen kritérium csak az lehet, hogy az összetétel megfelel-e a magyar nyelv szabályainak vagy sem.

A legtöbb esetben az összetétel képzésmódja nem teljesen produktív. Ilyenkor, s ez ismét kompetencia kérdése, meg kell adni azokat a szintaktikai-szemantikai jegyeket, amelyek a lehetséges összetételeket megfelelően jellemzik.

Sok esetben a mély és felszíni struktúra közti megkülönböztetés lehetővé teszi, hogy olyan összetételeket is szintaktikailag eredeztessünk, amelyek tisztán deskriptív szempontból „mondaton-kívül, egyszerre végbemenő” összetételeknek látszanak (pl. a birtokos jelzős összetételek). Ugyanaz a módszer a felszíni hasonlóság alatt mélyreható szintaktikai különbségeket is meg tud mutatni.

Mindezen hiányosságok ellenére a deskriptív szempont sem elhanyagolható, hiszen alapját képezheti a nyelv teljesebb és adekvátabb leírásának. A deskriptív szempontú anyaggyűjtés nélkülözhetetlen az elméleti munka számára.¹¹

Az összetételek feldolgozásának harmadik módszere a generatív. A generatív leírás nem veszi figyelembe a diakron szempontot, viszont a deskriptív tárgyalásból átment mindent, ami felhasználható, kiegészítve azt saját szempontjaival. A generatív módszer lényegét az összetételek vizsgálatánál a következőkben kívánjuk bemutatni. E bemutatás folyamán, úgy hisszük, a generatív módszer előnyei is nyilvánvalóvá válnak.

2.2 Térjünk vissza a nem termékeny, megkövült összetételek kérdésére. A szintaktikai komponens feladata nem lehet ezen összetételek generálása. Általában a szintaktikai (és szemantikai) szabályok az általános folyamatokat írják le a nyelvi elemek képzésében. Más szóval, a kivételek nem tárgyalhatók e szabályrendszeren belül. Ez természetesen nem lehet a szabályrendszer hi-

⁹ Tulajdonképpen minden elhangzott és leírt mondat „énoncé” vagy „utterance” és nem „phrase” ill. „sentence”. A magyar terminológia sajnos nem tesz különbséget a két fogalom között. A grammatika tárgya az utóbbi leírása és nem az előbbié.

¹⁰ Erre utal Ruzsiczky Éva megjegyzése is: „Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egy-egy új összetett szó létrejöttékor még nem mindig lehet világosan látni, hogy csak alkalmi, esetleg egyedi használatú marad-e, vagy pedig az egész nyelvközösség (esetleg annak valamelyik része) is magáévá teszi. Éppen ezért az alkalmi és egyedi jellegű összetett szavaknak a szociális érvényű, tehát a szókészletbe szervesen beletartozó, összetett szavaktól való elválasztása nemegyszer nehézségekbe ütközik”. (A mai magyar nyelv rendszere I. 445).

¹¹ Deskriptív és történeti (diakron) szempontból gazdag anyaggal rendelkezünk. Vö. Ruzsiczky Éva tanulmányán kívül: Deme László, Grétsy László, Karoly Sándor, Klemm Imre, B. Lőrinczy Éva, Pais Dezső, Simonyi Zsigmond, Szabó Dénes, Temesi Mihály.

bája. Gondoljunk arra, hogy a gyermek hogyan tanul meg egy nyelvet. A szabályszerűségeket nem kell külön megtanítani, a gyermek a hallott nyelvi megnyilatkozásokból leszűri magának a törvényszerűségeket. Mindent, ami ezektől a törvényszerűségektől eltér, külön kell „megtanulni”. Ez minden szinten áll, a morfológiai (szintaktikai) és szemantikai szinten egyaránt vannak „kivételek”. Ezért a kivételek megtanulása ugyanazt jelenti, mint a szavak megtanulása, azaz a kivételeket éppúgy nem lehet generálni, mint a szavakat. A generatív nyelvelmélet szempontjából ez azt jelenti, hogy a kivételek helye a szótárban van. Az persze más kérdés, hogy a szótárban hogyan ábrázoljuk a kivételeket. Itt is, éppenúgy, mint másutt, annak az elvnek kell érvényesülnie, hogy az ábrázolásnak tükröznie kell a nyelvi kompetenciát.

2.2.1. A kivételek első csoportja olyan, hogy még talán a morféimákra való felbonthatóságot sem kell megadnunk, mivel ma már nem érezzük a szót összetételnek. Ilyen például a „perpatvar”, „hányaveti”.

2.2.2. A következő típus az, amikor a morféimákat felismerjük ugyan, de az összetétel jelentése szempontjából lényegtelennek érezzük. Ilyenek „csirkefogó”, „ebadta”, „istennyila”. Ebben az esetben meg kell adnunk a szótárban a morfológiai struktúrát, körülbelül így:

- (1) (# *csirke* # *fog* # *ó* #, +N +V; Aff_{part}; ...)
 (# *eb* # *ad* # *ta* #, +N; +V; Aff_p; ...)
 (# *isten* # *nyil* # *a* #, +N; +N; +Aff_{poss}; ...)

A fonológiai mátrix (1)-ben tehát három főszegmentumból áll, a pontosvesszővel elválasztott grammatikai kategóriák az egyes szegmentumokra vonatkoznak, a szemantikai jellemzés független az egyes szegmentumoktól. Gondolhatnánk esetleg arra is, hogy (1) morfológiai struktúráját transzformációsan jellemezzük. Ez azt jelentené, hogy a „csirkefogó”-nál a következőt kellene feltételeznünk:

valaki csirkét fog $\Rightarrow$ valaki csirkefogó.

Ez azonban, a transzformációk jelentésinvarianciája miatt azt jelentené, hogy „csirkefogó” szemantikailag ugyanaz, mint „csirkét fogó”, ami viszont nem áll. Hasonló megfontolások miatt, a másik két példánk esetén sem indokolt a transzformációs származtatás.

2.2.3. Más csoportba tartoznak azok az összetételek, amelyeknél a morfológiai struktúrán kívül az összetétel tagjainak jelentése is hozzájárul az összetétel jelentéséhez. Ez a hozzájárulás különböző fokú lehet, a különbségek rendszerezése pillanatnyilag azonban alighanem olyan vállalkozás lenne, amelyre senki sem gondolna. Ebbe a csoportba a következő összetételek tartoznak: „hírnév”, „járókelő”, „búbánat”, „árvíz”, „zöldasztal”, „gyorsfényképész”,

„másvilág”, „háztartás”. Ezek az összetételek sem vezethetők le szintaktikailag. Szintaktikailag akkor lennének levezethetők, ha például:

zöldasztal = zöld asztal
gyorsfényképész = gyors fényképész
háztartás $\leftarrow$ házat tart.

Az összetételeknek egy tekintélyes része esik ebbe a csoportba. Generálásuk azért lehetetlen, mert jelentést az eddigi eszközökkel nem tudunk generálni. Ide tartozó összetételeink három csoportra oszthatók aszerint, hogy az összetétel tagjai milyen módon járulnak hozzá az összetétel jelentéséhez.

Az első csoportba tartoznak azok, amelyeknél az összetétel legalább egyik tagja teljesen elvesztette eredeti jelentését. Például: zöldasztal, kerekasztal, oklevél, másvilág. A mi szempontunkból ebben az esetben a morfológiai jellemzésen kívül az összetétel csak egyik, mégpedig fő tagjának kell szemantikai jellemzést adni.

A második csoportba tartoznak azok, amelyeknél mindkét tag egyformán járul hozzá az összetétel jelentéséhez. Ezek rendszerint úgynevezett mellérendelő összetételek. Ide tartoznak az olyan összetételek, mint például „hírnév”, „járókelő”, „búbánat”, „árvíz”.

A harmadik csoportba tartoznak azok, amelyeknél ugyan mindkét tag szerepet játszik az összetétel jelentésében, de az egyik tag a másik alárendeltje (alárendelt összetétel, rendszerint jelzős szerkezet). Példák: „gyorsfényképész”, „legénylakás”, „tojásfehérje”.

Az utolsó két csoport azt mutatja, hogy a lexikai egységeknél is lehet szintaktikai struktúra. A dominációs viszony ugyanis már nem tekinthető morfológiai problémának.

A három csoport szótári ábrázolása a következőképpen adható meg:

- (2) $(\# \text{zöld} \# \text{asztal} \#, +\text{Adj}; +\text{N}, -\text{Elvont}, \dots, \langle \text{Cél: tárgyalás} \dots \rangle)$
 $(\# \text{bú} \# \text{bánat} \#, (+\text{N}) \leftrightarrow (+\text{N}, +\text{Érzelem}, \dots), \dots)$
 $(\# \text{legény} \# \text{lakás} \#, (+\text{N}) \leftarrow (+\text{N}, +\text{Hely}, \dots) \dots),$

ahol a dupla két irányú nyíl a mellérendelő, az egyirányú az alárendelő viszonyt ábrázolja. Felvethető az a kérdés, hogy az első csoport nem tekinthető-e a harmadik speciális esetének. Mivel azonban az első tag a jelentés szempontjából nem játszik szerepet, ezt nem tartjuk indokoltnak.

Jegyezzük meg, hogy valamely összetétel két szempontból lehet „nem termékeny”. Az egyik a szintaktikai. Eddigi példáink jó része szintaktikailag produktív folyamatot mutat. Talán csak az „ebadta”, „jöttment”, „nem-dohányzó”-félék a nem-produktívak. A legtöbb esetben a produktivitásnak

tehát szemantikai korlátjai vannak. A fent említett összetételeknek a szótárban való tárgyalását az indokolja, hogy szemantikai szempontból kivételeknek tekintendők.

3. Vannak olyan szóösszetételek, amelyek szintaktikailag nem levezethetők, és mégis termékeny folyamatot képviselnek. Ilyenek például azok az összetételek, amelyeknek első tagja „ön” (önbírálat, önéletrajz, öngúny, önmegfigyelés, öntevékenység stb.), „al” (albérlet, albizottság, alispán, alorvos, alosztály), „fő” (főbérlet, főbizottság, főispán, főorvos, főosztály), „bel” (belföld, belkereskedelem, belpolitika, belügy, belváros), „kül” (külföld, külkereskedelem, külpolitika, külügy, külváros), „magán” (magánautó) magánember, magántulajdon, magánház) stb, vagy amelyeknek második tagja „tudomány” (nyelvtudomány, közgazdaságtudomány, zenetudomány), „politika” (gazdaságpolitika, gyarmatpolitika), „ipar” (gyapjúipar, gyógyszeripar, selyemipar), „művész” (hegedűművész, orgonaművész, szobrászművész), „tanár” (énektanár, nyelvtanár, rajztanár, tornatanár) stb. Az „ön”, „al”, „fő” stb. tagok nem önálló szavak, így fel sem merül bennünk a gondolat, hogy a velük alkotott összetételeket szintaktikailag levezessük. Mi a helyzet azonban a „tudomány”, „politika”, „tanár” stb. összetételeivel? A szintaktikai levezetés csak nagyon erőltetett, körülményes módon adható meg egyes esetekben, például a „tanár” esetében:

Valaki zenét tanít $\Rightarrow$ zenetanító,

majd a „tanító”-t valamilyen módon a „tanár”-ral kell helyettesíteni.

Mivel tehát a fenti összetételek nem vezethetők le szintaktikailag, képzésük helye nem lehet a szintaktikai komponens. Másrészt azonban, mivel termékeny folyamatról van szó, nem indokolt minden egyes egységnek külön szótári ábrázolása. Utóbbi nem elfogadható az előző részben említett pszichológiai megfontolásokból, de ellentmondana az egyszerűség követelményeinek is. Úgy látszik tehát, hogy az említett összetételek képzése a szótáron belül megy végbe, különböző szabályok alapján.

Természetesen a fenti képzési módnál is vannak kivételek, amelyeket külön szótári egységként kell kezelni (így például az „ön” összetételei közül „önhitt”, „önfeledt”, „önellátó”, „önérzet”, „önként” stb.). Ez azonban azt jelenti, hogy a szabály megfogalmazása előtt az összetétel egyik vagy másik tagjában megfelelő utalást kell adnunk arra vonatkozóan, hogy képezhető-e összetétel vagy sem. Így például a „bírálat”, „életrajz”, „gúny”, „megfigyelés”, „tevékenység” szavak jellemzésében utalnunk kell arra, hogy a bírálat irányulhat mások felé vagy önmagunk felé, hogy egy életrajzot írhatunk másokról vagy önmagunkról, hogy másokat vagy önmagunkat figyelhetjük meg, hogy a tevékenység másoktól függhet vagy tőlük független. Ezt a dichotómiát kell tehát valamiképpen általánosítanunk. Tegyük fel, hogy a [$\pm$ Ego]

kategória kifejezi ezt az általánosítást. Akkor „ön”-re vonatkozó szabályunk így fest:

$$(3) \quad (X, +N, \dots, +Ego, \dots) \Rightarrow (\acute{o}n, +Ego, \dots) (X, +N, \dots, +Ego, \dots) \Rightarrow (\acute{o}n X, +N, \dots, +Ego, \dots).$$

Tulajdonképpen (3) felfogható redundancia szabálynak is, csak hogy most nem egy-egy kategóriát fejtünk ki, hanem új szótári egységeket generálunk.

Ezzel a módszerrel magyarázhatjuk a következő parafrázis relációkat is:

- (4) Péter életrajzát írja.
Péter önéletrajzot ír.
- önmagunk megfigyelése
önmegfigyelés
- saját magunk bírálata
önbíráló.

Azok a szavak, amelyek „ön”-nel összetételt képezhetnek már magukban hordozzák a kétféle jelentést. Más a helyzet „al” és „fő” esetén. Ezek a morfé-
mák hierarchiát állapítanak meg. Tegyük fel, hogy a főnevek egy osztálya a $[\pm \text{Sub}]$ kategóriával jellemezhető. Ebben az esetben „al” és „fő” kétszintű hierarchiát állapít meg. A két morféma szótári ábrázolása közelítőleg így fest:

- (5) $(al, +Pre, \langle \text{kétszintű hierarchia alsó szintje} \rangle,$
 $- [+N, \dots, +Sub, \dots], \dots)$
- $(fő, +Pre, \langle \text{kétszintű hierarchia felső szintje} \rangle,$
 $- [+N, \dots, +Sub, \dots], \dots).$

Szabályunk pedig a következő alakú lesz:

$$(6) \quad (al, +Pre, \langle \rangle, - [+N, \dots +Sub, \dots]) (X, +N, \dots, +Sub, \dots) \Rightarrow (alX, \dots, \langle \rangle, \dots).$$

A szelekciós kikötés most elhagyható, éppúgy mint a $[+Sub]$ kategória, hiszen $\langle \rangle$ -ben már megtalálható a megfelelő jellemzés, a szelekciós kikötésnek pedig csak addig van értelme, ameddig a (6) szabályt végre nem hajtottuk.

A „fő”-re vonatkozó szabály hasonlóan fest. A „bel” és „kül” esetében hasonló módszert követhetnénk. Kissé más a helyzet azoknál az összetételek-nél, amelyeknél mindkét tag önálló szó.

Tekintsük először a „tanár” összetételeit. A „tanár” szó nyilván minden olyan főnévvel alkothat összetételt, amelynek szemantikai jellemzői közt a [+Tantárgy] szerepel. Szabályunk tehát így fest:

(7) $(X, \dots, +\text{Tantárgy}, \dots) (\text{tanár}, \dots, [+N, \dots +\text{Tantárgy}, \dots] -) \Rightarrow \Rightarrow (X\text{tanár}, +N, +\text{Személy}, \dots, \langle X\text{-et tanít} \rangle).$

(7) az olyan parafrázis relációkat is megmagyarázza, mint

(8) Péter zenét tanít.
Péter zenetanár.
Péter rajzot tanít.
Péter rajztanár.

Itt is, mint „al” és „fő” esetén a szelekciós kikötés az összetétel jellemzésében már felesleges.

Hasonló módszerrel generálhatók a „hangverseny”, „művész”, „művészet” stb. összetételei is. A „tudomány” összetételeinél kissé más a helyzet, mivel a magyarban a „tudomány” a „tan”-nal szinonim bizonyos összetételekben: „közgazdaságtudomány” vagy „közgazdaságtan”, de „nyelvtudomány” más, mint „nyelvtan” és „természettudomány” más, mint „természettan”. Másrészt van „orvostudomány”, „történettudomány”, de nincs „orvostan” és „történettan”. Ugyanakkor van „számtan”, „mértan”, de nincs „szám tudomány” és „mért tudomány”. A probléma azonban közel sem annyira bonyolult, mint amennyire első pillanatra látszik. Először is a „számtan”, „mértan”-szerű összetételek, nem termékenyek. Ezért külön szótári egységet kapnak. Hasonlóképpen a „nyelvtan” és a „természettan” sem generálható. Másrészt az olyan összetételek mint „orvostan” és „történettan” talán nem fordulnak ma elő, de lehetségesek, mindenki megérti őket. Első közelítésként tehát a következő megoldást javasolhatjuk. Tegyük fel, hogy a főnevek egy osztálya jellemezhető [+Tudomány tárgya] kategóriával. Ekkor szabályunk így fest:

(9) $(X, N, \dots, +\text{Tudomány tárgya}, \dots) (\text{tudomány}, +N, \dots$

$[+N, \dots, +\text{Tudomány tárgya}, \dots] -, \dots) \Rightarrow (X\text{tudomány}, +N, \dots)$
és (9)-hez hasonló törvényünk lesz a „tan”-ra is. Utóbbi is generál majd egy „nyelvtan”-t. Ennek a „nyelvtan”-nak ugyanaz lesz a jelentése, mint a „nyelvtudomány”-nak. A „nyelvtan” szokásos jelentése lesz a kivétel és mint ilyen, mint láttuk, nem generálható. Ez a körülmény csak a nyelvhasználat (perforancia) szempontjából furcsa, a rendszer (kompetancia) szemszögéből ez a szabályszerű.

Néhány olyan összetétel, amelyet a most tárgyalt csoportba szoktak sorolni, például a „nép” összetételei (népfront, népgazdaság, népkönyv, népmese, néptörzs, népszokás) tulajdonképpen nem ide tartozik. Egyrészük szintaktikailag levezethető birtokos jelzős szerkezetből (népoktató, népnyelv, néppárt, népsűrűség, népünnepe), a többi viszont egyáltalán nem generálható (népfront, népköztársaság, népautó, néppark).

Összefoglalóan tehát a következőket mondhatjuk. Az összetételek egy tekintélyes része a szótáron belül, szótári szabályok segítségével képezhető. A szabályok általában tartalmaznak szelekciós kikötést, ami a lehetőségeket leszűkíti, azaz biztosítja a helyes összetételek képzését. A szabályok morféma- (prefixumokra) vagy teljes értékű szavakra vonatkozhatnak. A képzésnek ez a fajtája rendkívül produktív.

A redundancia szabályokon kívül a szótárban szóképzés-szabályok is működnek. A szótári szabályok keresztül-kasul szövik a szótárt, annak mintegy a struktúráját adják. A szóképzés szótári szabályai is azt tanúsítják, hogy a szótár nem különálló egységek halmaza, hanem a különböző egységek között szerves összefüggés áll fenn.

4. A szóösszetételek képzésének egy másik rendkívül termékeny módja a szintaktikai szerkezetekből történő levezetés. Ezek egy része nominalizáció eredménye (arculcsapás, figyelembevétel, gyermeknevelés, igénybevétel, szemrehányás, újjászületés), egyébként pedig jelzős szerkezetek (diáklány, fiúgyermek, faláda, üveggömb, jókedv). Ezekre az a jellemző, hogy szintaktikai szabályokkal (transzformációkkal) teljesen megmagyarázhatók.

Lényegében ezzel a módszerrel kísérelték meg Lees és mások¹² eddig az összetételek generálását. Az eddigiek is arra mutatnak azonban, hogy ez a vállalkozás semmiképpen sem vezethet eredményre.

A következőkben, teljességre törekvés nélkül, bemutatjuk a szintaktikai szabályokkal képezhető összetételek főbb típusait.

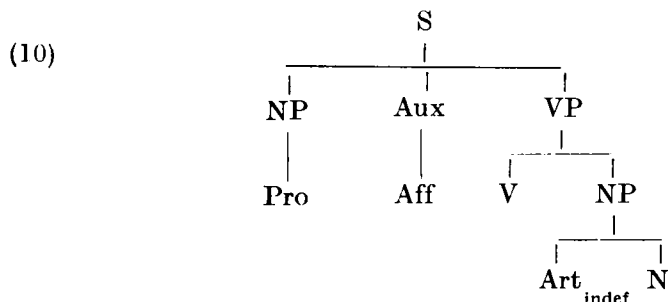
4.1. A nominalizáció révén keletkezett összetételek a szokásos módon kezelhetők.¹³ Ennek ellenére néhány fő típust itt is bemutatunk, elsősorban azért, hogy rámutassunk néhány szintaktikai-szemantikai problémára.

A nominalizációs összetételek lényege, hogy az ige valamilyen az állítmányi részhez tartozó szintagmával, vagy pedig copulás mondat esetén, a melléknév az alannyal forr össze.

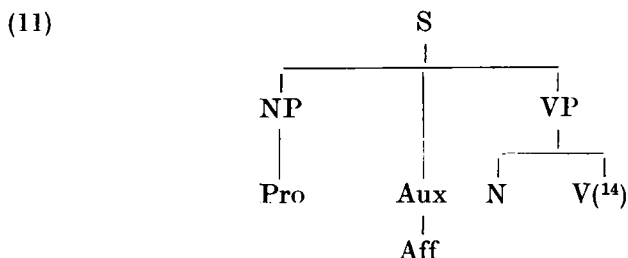
¹² LEES a bukaresti nyelvész kongresszuson tartott előadásában ugyan továbbfejleszti eredeti elképzeléseit, de lényegében mindent szintaktikailag kíván megmagyarázni. LEES módszerét követi MOTSCH is a német összetételek vizsgálatában. KÁROLY SÁNDOR dolgozatában pedig, amelyre egyébként a továbbiakban a típusok megállapításánál támaszkodni fogunk, keverednek a diakron, deskriptív és generatív szempontok. Károly dolgozata ugyanakkor a Lees—Motsch-féle módszer hibáitól sem mentes.

¹³ Lásd elsősorban LEES könyvét.

4.1.1. Az ige a tárggyal alkot összetételt: könyvvásárlás, levesevés, időlopás, levélírás. Az összetétel alapját képező mélystruktúra:

Az összetétel csak akkor képezhető, ha az ige alanyi ragozású, ami azt is jelenti, hogy VP NP-je nem tartalmazhat határozott névelőt. (10)-ből transzformációval kapjuk a következő struktúrát:

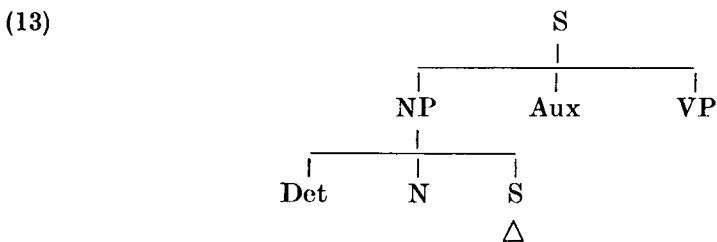

(11)-ből újabb transzformáció állítja elő az összetételt. A szabályt így fogalmazhatnánk meg:

$$(12) \quad \text{Pro Aff N V} \Rightarrow \text{N} + \text{V} + \text{Aff},$$

ahol + jelentse az egybeírást.

(12) a generatív nyelvelmélet első megfogalmazásával mutat rokonságot. Ahhoz, hogy (12)-t az új koncepciónak megfelelően átalakítsuk, a következő mélystruktúrába kell (11)-et beágyazni:

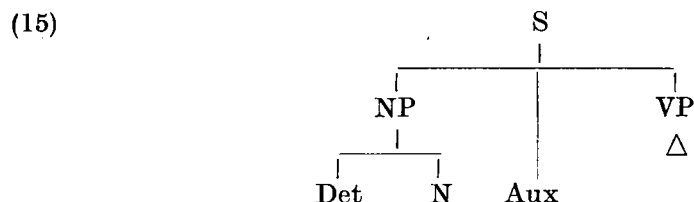
ahol (10) S helyébe kerül.

¹⁴ Az Art_{indef} törlésével feleslegessé vált NP-t külön szabály törli. Ross „tree-pruning”-nak nevezi az ilyen szabályt.

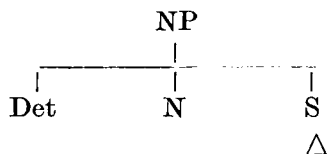
Ez azt jelenti, hogy a szabályrendszerünk tartalmazza az

$$(14) \quad NP \Rightarrow \text{Det N S}$$

szabályt. (13) felszíni struktúrája a következő lesz:

A (12) transzformációs szabály végrehajtásához természetesen nincs szükség az egész (13) struktúrára. Ki kell azonban kötnünk, hogy (12) csak akkor legyen végrehajtható, ha a szabály baloldalán álló S (Pro Aux N V) a következő konfigurációban szerepel:

és hogy a beágyazott mondat N-je megegyezzek a mátrix mondat alanyi N-jével.

Jegyezzük még meg, hogy a határozott névelős tárgyakon kívül („eszi a levest”, „veszi a könyvet”) ki kell zárunk a tulajdonneveket is. A tulajdonnevek ugyanis a magyarban sokszor úgy viselkednek, mint a határozott névelős főnevek. Hasonlítsuk össze például a következő szerkezeteket:

- (16)   *Pétert lesek.
                          *Annát öltöztetek.

és

- (17)   Pétert lesem.
                          Annát öltöztetem.

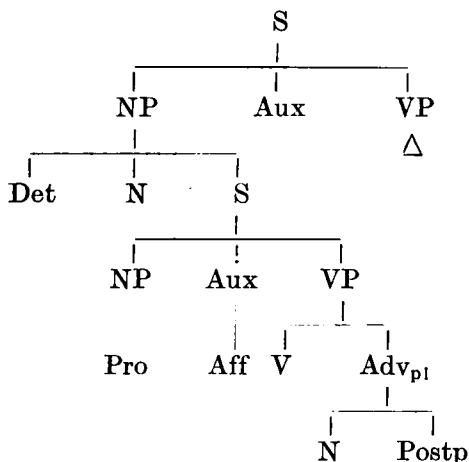
(10)-ben tehát az $\text{Art}_{\text{indef}}$ jelenléte eleve lehetetlenné teszi a tulajdonnév behelyettesítését, ha a tulajdonnevek jellemzésében a $[-\text{Art}_{\text{indef}}]$ — szelekciós kikötést alkalmazzuk.

Nem kívánunk itt azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy az igekötős igék nominalizációs összetételeknél általában elvesztik igekötőjüket, továbbá, hogy

minden valószínűség szerint a fent leírt képzési mód nem teljesen produktív, azaz van olyan tárgyas ige, amely nem teszi lehetővé a tárgyas összetétel képzését. Itt csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy, kompetencia leírásról lévén szó, nem szabad összetévesztenünk a ténylegesen létező, használt összetételeket a lehetségesekkel. A tárgyas összetételek képzése különleges szemantikai problémákat nem vet fel. Amennyiben (13) szemantikailag helyes mondat mélystruktúrája, akkor a (15)-nek megfelelő mondat is szemantikailag helyes. Ezért szemantikailag helytelen összetételeket ily módon nem kaphatunk.

4.1.2. A határozós összetételek nem lehetnek olyan sokfélék, mint első pillanatban gondolnánk. A részeshatározóval nem képezhető összetétel, valószínűleg azért, mert nem áll közvetlenül kapcsolatban az igével, hatása csak a tárgyon keresztül érvényesül. Az időhatározók közül csak kevés képes összetétel alkotására: koránkelés, későnfekvés, és ezek is inkább csak kivételes igékkel kapcsolatban. Az állapot- és módhatározók is inkább szintagmakapcsolatokon át kapcsolódhatnak nominalizált igékhez („betegenfekvés” helyett „betegesen való fekvés”, „szabadonfekvés” helyett „szabadon való fekvés”), vagy pedig a határozóból melléknévi jelző lesz („egészségesen alvás” helyett „egészséges alvás”). Hasonló áll a célhatározóra is. Éppen ezért ezekkel a határozókkal nem foglalkozunk. A nominalizációs összetételek képzésénél azonban, rendkívüli termékenysége folytán, nagy szerepet játszik a helyhatározós összetétel (konyhábanétkezés, külföldönélés, ágybanfekvés, iskolábanjárás, otthonmaradás). Ezek az összetételek a következő mélystruktúrából generálhatók:

18)

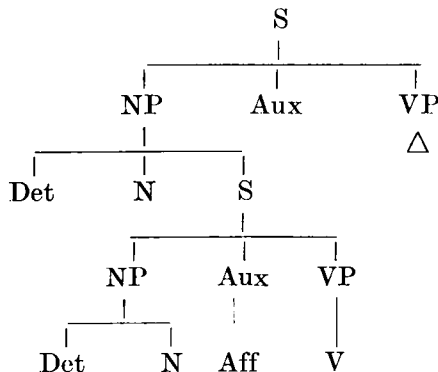
A beágyazott mondatra vonatkozó transzformációs szabály egyszerűen így fest:

$$\text{Pro Aff V Adv}_{pl} \Rightarrow \text{Adv}_{pl} + \text{V} + \text{Aff}.$$

A tárgyas összetételekkel kapcsolatban tett megjegyzések itt is érvényesek.

4.1.3. A nominalizált ige az alannyal is alkothat összetételt. Az olyan összetételek mint „népszaporodás”, „hóesés”, „ködszitalás” a következő mélystruktúrából vezethetők le:

(19)

A beágyazott struktúrára a következő transzformációs szabályt kell alkalmazni:

(20)

$$\text{Det N Aff V} \Rightarrow \text{N} + \text{V} + \text{Aff.}$$

A további vizsgálatoknak kell eldönteniük a kérdést, hogy (20) mennyire produktív; könnyű mindenesetre olyan példát találni, amelyre nézve (20) nem áll. Így például:

Az ember gondolkodik.

mondatból nem származtatható szóösszetétel: „embergondolkodás” szó nem lehetséges. Ugyanígy:

A zene szól.

mondatból sem képezhető összetétel, mivel „zeneszólás” nincsen. Viszont van „kutyaugatás”, „békabrekegés”, „tehénbögés” stb. Itt most csak a „kivételek” tárgyalásának szempontjaival foglalkoztunk. Amennyiben igazi kivételről van szó, azaz valamelyik összetétel nem generálható, akkor a szótárban a helye. Ebben az esetben az ige jellemzésében meg kell adnunk, hogy nem képez összetételt például az alannyal. Ez történhet a következő módon:

(21)

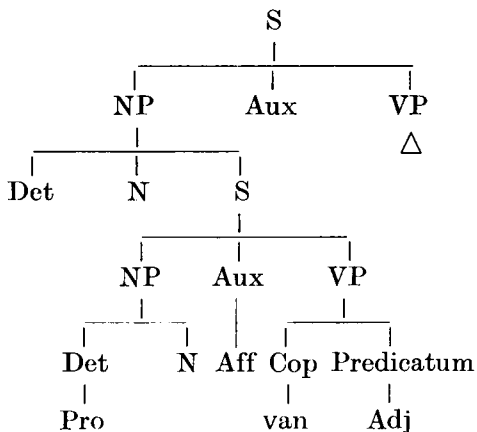
(X, +V, . . . , (Összetétel: – Alany, +Tárgy),

ahol X a szóban forgó ige helyett áll. Szerencsés esetben a kivételek általánosan jellemezhetők, ebben az esetben (21)-ben az összetételre vonatkozó információk redundancia szabályok segítségével adhatók meg. Könnyen lehet az is, hogy a (19) mélystruktúrát illetően a (20) szabályt

kell finomítanunk ahhoz, hogy pontosabb eredményre jussunk. Ez azonban nyitott kérdés marad mindaddig, amíg az összetételek képzéséről többet nem tudunk.

4.1.4. Említsük meg röviden még a copulás mondatokból képzett alanyi összetételeket, mint „gyermekelevenség”, „jellemzilárdság”, „leányszépség”. Ezek a következő mélystruktúrából generálhatók:

(22)

A beágyazott struktúrára a következő transzformáció alkalmazható:

(23)

Pro N Aff Cop Adj $\Rightarrow$ N + Adj + Aff.

A lehetséges összetételekre itt, bár csak kísérleti jelleggel, a következő kritériumot javasolhatjuk. Először is a problémának van tisztán formai oldala, sok melléknévből nem képezhető főnév. Ilyenek például „zöld”, „hamuszínű”, „jóindulatú”, „jóságos”, „nős”, továbbá mindazok, amelyek tulajdonképpen melléknévi igenevek: „kimerítő”, „kötelező”, „megfelelő”, „önműködő”, „ijesztő” stb. Utóbbiak általánosan jellemezhetők (redundancia szabály segítségével), tehát nem képeznek valódi kivételt. Előbbieknél viszont a szótárban meg kell adnunk a [— Nominalizáció] jegyet. Bonyolultabb a tisztán szemantikai jellegű kivételek megmagyarázása. Vessük egybe a következő szerkezeteket:

(24)

A szék könnyű.

A szoba világos.

A kabát fekete.

és

(25)

*székkönnyűség

*szobavilágosság

*kabátfeketesség

Ugyanakkor, amikor (26)-ból képezhető (27):

(26)	A feladat könnyű. A szoba nagy. A fal fehér.
(27)	feladatkönnyűség szobanagyság falfehérség.

Annyit minden bizonnyal megállapíthatunk, hogy a vizsgált összetételek első tagja a jelző szerepét játssza. A „kabátfeketesség” talán azért tűnik furcsának, mert a „kabát” nem határoz meg külön feketeséget, míg a „fehér fal” a fehérségnek egy különleges képzetét idézi fel bennünk. Hasonlóképpen a „székkönnyűség” nem idézi fel bennünk a „könnyűség”-nek valamilyen speciális esetét. Egyes mellékneveknél talán egyáltalán nem lehet alesetekről beszélni. (Van-e például különböző világosság?) Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a „nagyság” különféle lehet. Ha ezek az észrevételek általános érvényűek, akkor a nominalizálható mellékneveket két osztályba oszthatjuk. A két osztály elemeit a $[\pm \text{Módosítható}]$ kategória különbözteti meg egymástól. A $[- \text{Módosítható}]$ kategóriával jellemezhető osztályt figyelmen kívül hagyhatjuk. Ugyanakkor a $[+ \text{Módosítható}]$ kategóriával rendelkező jellemzett osztály elemei nem minden főnévvel alkothatnak összetételt, ahogy fentebb láttuk. Az összetétel alapját alkotó mondatnak analitikusnak kell lennie abban az értelemben, hogy az alanynak valamilyen módon tartalmaznia kell (esetleg lehetőségként) azt a jegyet, amit róla állítunk. Ezek a gondolatok azonban egyelőre csak pusztán spekulációnak tekintendők. Többet viszont ma még aligha tudnánk mondani.

A nominalizáció eddig tárgyalt típusainál, de különösen a legutóbbinál feltűnik, hogy a nominalizáció nem hagyja teljesen érintetlenül a jelentést. Mint Telegdi is megjegyzi, a nominalizált forma elvontabb, míg a kiinduló szerkezet konkrétabb. Így például a „A leány szép” és „leányszépség” nem ugyanazt jelenti, és a jelentéskülönbség nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy az előbbi esetben mondatról van szó, a másodikban pedig egyetlen szóról. A „leány szép” mindenképpen konkrét értelmű, a „leányszépség” viszont elvont. Hogyan egyeztethető össze ez a tény azzal a követelménnyel, hogy a transzformációknak nem szabad megváltoztatniuk a jelentést? A $[+ \text{Konkrét}] \Rightarrow [\text{Elvont}]$ átmenet minden nominalizációra érvényes. Éppen ezért a szemantikai komponens általános konvenció alapján más értelmezést ad az összetétel alapját képező szerkezetnek mint az összetételnek. Ezt garantálja az a körülmény, hogy a jelenlegi tárgyalásmód szerint különböző mélystruktúrát kap a „leány szép” és a „leányszépség”, hiszen utóbbi önmagában nem állhat, csak mondatrészként szerepelhet. Gondoljunk csak (18)-ra, (19)-re és

(22)-re. Úgy gondoljuk, hogy ez a probléma a transzformációs grammatika régebbi variánsa alapján nehezebben lenne megoldható.

4.1.5. Az igeneves nomen agentis általában a tárggyal alkothat összetételt: regényíró, zeneszerző, favágó. Ezeket is a (13) mélystruktúrából származtatjuk. Az összetétel képzése azonban más lesz.

(28) $\text{Pro Aff V Art}_{\text{indef}} \text{ N} \Rightarrow \text{N} + \text{V} + \text{Aff}.$

(28) esetén is ki kell kötnünk a megfelelő struktúra meglétét éppúgy, mint a tárgy- és határozós összetételeknél. Nem szabad megfélekednünk arról, hogy a transzformációs szabályok mindig struktúrákra és nem terminális láncokra vonatkoznak (Chomsky 1961). (28) valószínűleg teljesen produktív, főleg ha a lexikológiai egységek generálását is figyelembe vesszük, és ennek megfelelően módosítjuk (28)-at. Itt arra gondolunk, hogy pl. „Valaki embert lát”-ból csak az „embert látó” lexikológiai kapcsolat generálható.

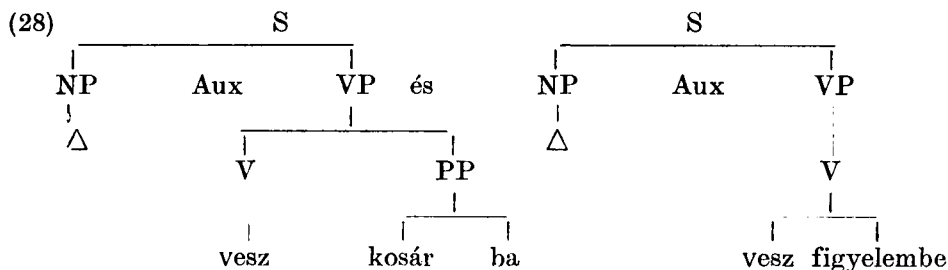
Nem foglalkozunk itt azokkal a melléknévi igeneves összetételekkel, amelyek második tagja főnév (termelőcsoport, termelőszövetkezet, tanulószoba, hálószoba, mosógép), mivel ezek mind eredetüket, mind pedig értelmezésüket tekintve rendkívül heterogén csoportot alkotnak.

4.1.6. A nominalizációkkal kapcsolatos részt fejezzük be néhány állandó szókapcsolatból (idiómából) generált főnévi összetétel vizsgálatával. A már említett „figyelembevétel”, „helyreigazítás”, „szemrehányás” összetételek a „figyelembe vesz”, „helyre igazít”, „szemre hány” szókapcsolatokból keletkeztek. Azt a tényt, hogy csak látszólag van szó határozós-igei szintagmákról (szabad kapcsolatokról) könnyű formálisan megindokolni.

Így például nyilvánvaló, hogy jelzővel a határozószók nem módosíthatók:

- *különleges figyelembe vesz
- *jó helyre igazít
- *nagy szemre hány.

Ezt a tényt a mélystruktúrában is kifejezésre kell juttatni. Tehetjük ezt pl. úgy, hogy az egész szókapcsolatot V alá rendeljük. Így a „kosárba vesz” és „figyelembe vesz” között a következő lesz a különbség:

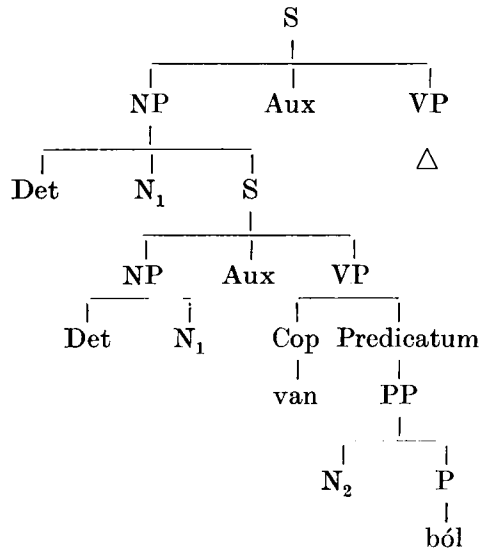

A nominalizáció szempontjából most már az ismert eljárást követhetjük azzal a különbséggel, hogy a beágyazott struktúra tükrözni fogja azt a tényt, hogy állandó szókapcsolatról van szó.

5. Az összetételek utolsó nagy csoportja jelzős összetétel, amelynek fő tagja (második tagja) mindig főnév, első tagja (alárendelt tagja) pedig lehet főnév, melléknév vagy névmás. Az utóbbi két típust nem vesszük itt figyelembe, mert a számunkra ismert esetek mind kivételt képviselnek: jókedv, képeskönyv, másvilág, nyersanyag, tejeskanna, vizeskancsó, liszteszsák. Az N + N szerkezetűek közül is csak a három legfontosabb típust tárgyaljuk.

5.1. Az ide tartozó jelzős összetételek egyik fajtája az anyagnévi jelzős összetételek: bőrkabát, faláda, faház, kőház, vaskerítés, rézgyűrű, üveggömb, vasrostély. A kiindulásul szolgáló mélystruktúra a következő alakú:

(29)

Más szóval, (29)-ben a beágyazott struktúra az olyan mondatok szerkezetét írja le mint

(30)

A kabát bőrből van.
 A láb fából van.
 A gyűrű aranyból van.
 A rostély vasból van.

Az ilyen összetételek képzésénél a következő két esetet kell kirekesztenünk. Az egyiket a következő szerkezetek mutatják:

- (31) *Az asztal székből van.
 *A ház ablakból van.
 *Az autó kabátból van.
- (32) *Az arany ezüstből van.
 *A fa rézből van.
 *A bőr málnából van.

Más szóval, egyrészt ki kell kötnünk, hogy a predikátumban szereplő főnév anyagnév legyen, amelyet a nyelv oszthatatlannak, mintegy alapegységnek tekint, amelyikből az anyagi világ összetevődik. Az alany tehát általában fizikai tárgy. Ugyanakkor az alany maga nem lehet alapanyag. Ez a követelmény kizárja (32)-t. A problémát úgy is felfoghatjuk, hogy itt a „van”-nak egy sajátos használatáról van szó. (31) és (32) kizárása céljából a „van” számára a következő szótári egységet vesszük fel:

- (33) (*van*, +*V*, . . . , [+Fizikai Tárgy, . . .] — [+Alapanyag, . . .] <vmiből áll>)

(33) biztosítani fogja a helyes alany és anyagnév behelyettesítését. Jegyezzük meg, hogy a fizikai tárgy nemcsak az ember alkotásaira vonatkozik (ezért nem lehet a [— Alapanyag] kategóriát pl. a [+Produktum] kategóriával helyettesíteni), hanem a természet „alkotásaira” is, kristályokra, ércekre stb. (33) nem zárja ki annak lehetőségét, hogy olyan mondatokat kapjunk, mint

- (34) A kabát fából van.
 A ház bőrből van.
 A cipő rézből van.
 stb.

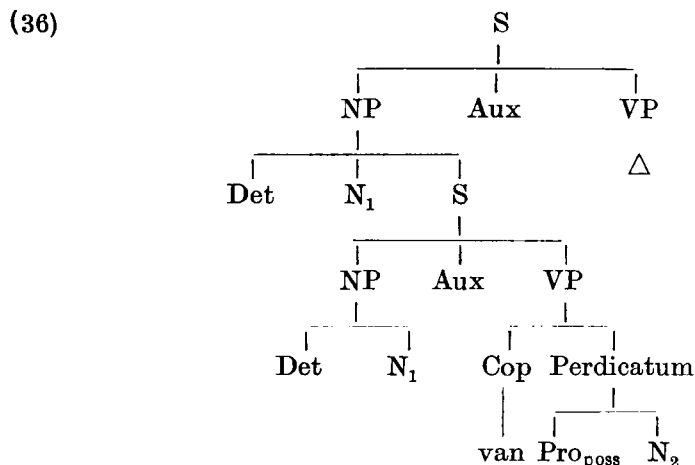
(34) különösségének megmagyarázása nem nyelvelméleti feladat, mert az a szokással, a kulturális környezettel, a civilizáció fokával függ össze. Ezek pedig mind nyelven kívüli tényezők.

Több ide tartozó összetétel generálásához további kikötések szükségesek: málnaszörp, narancsszörp stb. Mások formai hasonlóság ellenére sem tartoznak ide: hóember, füstkarika, füstoszlop (bár az utóbbi kettő talán még generálható).

Az anyagjelzős összetételek generálási szabályát a következőképpen adhatjuk meg:

- (35) $\text{Det } N_1 \text{ Aux } \textit{van} \text{ } N_2 \text{ ból} \Rightarrow N_2 + N_1.$

5.2. A birtokos jelzős összetételek szintén igen gyakoriak. Képzésük alapjául a következő mélystruktúra szolgál:

(ahol a beágyazott struktúra a következő mondatok szerkezetét ábrázolja:

- (37) Az asztalnak van lába.
 A székeknek van támlája.
 Az embernek van keze.

A generálási szabály pedig így fest:

- (38) $\text{Det } N_1 \text{ Aux } \text{van} \text{ Pro}_{\text{poss}} N_2 \Rightarrow N_1 + N_2.$

Az olyan összetételek problémája tehát, mint „asztalláb”, „széktámla”, „emberkéz”, „állatfej”, „háztető”, „kéménylyuk”, „autókulcs” visszavezethető a (37) mondataiban kifejezésre jutó struktúra problémájára. Mint arra a „van”-ról szóló dolgozatunkban rámutattunk, a probléma rendkívül bonyolult és ezért nem kívánunk vele mélyebben foglalkozni.

5.3. Az utolsó típus, amellyel foglalkozni kívánunk, ismét az analitikus mondatok problémájához kapcsolódik. Olyan összetételekről van szó, mint:

- (39) leánygyermek, fiúgyermek
 férfiszabó, nőiszabó
 eperfa, birsfa, almafa, körtefa ...

(39) megmagyarázásához a következő mondatokból indulunk ki:

- (40) A gyermek leány.
 A szabó férfi.
 A fa eper.

(40)-ben bizonyos kapcsolatot kell feltételeznünk az alany és az állítmány között. Tulajdonképpen a „gyermek”, „szabó”, „fa” osztályozásáról van szó. Éppen ezért szintaktikai generálás helyett (39) szótári törvények segítségével is generálható. Emellett szól a (40) mondatok furcsasága is, úgy látszik, hogy a szintaktikai generálás csak erőltetett módon menne. A generálási szabály hasonló ahhoz, amit már a szótári generálásról szóló részben megismertünk.

Sok olyan szóösszetétel, amelyet szintaktikailag származtatható összetételnek szoktak tekinteni (Ruzsiczky Éva, Károly Sándor), tulajdonképpen a kivételek közé tartozik, s így csak szótári jellemzése van: „csúcsforgalom”, „gépfűrész”, „rabszolga”, „vándorlegény”, „zöldbab”, „zöldbéka”, „zöldfőzelék”, „zöldhályog”, „zöldharkály”, „zöldpaprika”, „zughallgató”, „zugíró”, „zugpiac”, „zugutca” stb. Ugyanakkor néhány kétségtelenül produktív típust figyelmen kívül hagyunk. Így pl. amikor az előtag eszközhatározó (olajkép, orrhang), vagy az előtag jelentése arra vonatkozik, ami ellen az utótag védelmet nyújt (napernyő, napolaj, napszemüveg) és még sok más. Nem mindig világos, vajon tényleg produktív folyamatról van-e szó, és ha igen, akkor a produktivitás milyen mértékű. Másrészt ezeknek az összetételeknek a származtatása nem egészen egyértelmű, mivel olyan igét kellene felhasználnunk, amely nem szerepel az összetételben. A jelen dolgozatban azonban teljességre nem törekszünk, ezeket az eseteket figyelmen kívül hagyhatjuk.

6. Összefoglalóan az összetételek generatív tárgyalásával kapcsolatban a következőket mondhatjuk. Dolgozatunkban a kéttagú főnévi összetételek néhány problémáját vizsgáltuk meg. Érdeklődésünk középpontjában az a kérdés állt, hogy milyen módon tárgyalhatók az összetételek a generatív nyelvelmélet keretein belül. Előzményként megemlítettük Lees dolgozatát és rámutattunk a Lees-féle tárgyalás hiányosságaira. Megállapítottuk, hogy az összetételek képzésénél a produktivitásnak két oldala van, az egyik formai, a másik szemantikai. A formai oldal kétségtelenül kifejezi az embernek azt a képességét, hogy bizonyos, szintaktikailag meghatározott módon képes új összetételeket képezni. A szemantikai oldal általában vagy kivételeket eredményez, vagy más módon szűkíti le a termékenységet. A fenti szempontok bizonyos értelmű megfordítása is áll. Vannak olyan összetételek, amelyek már szintaktikailag sem produktívak, és vannak elég nagy számmal olyanok, amelyeknek jelentése nem vezethető le az összetétel tagjainak jelentéséből.

Rámutattunk arra, hogy az összetételek vizsgálatánál melyek a főbb különbségek a diakron szempontú, a deszkriptív és generatív tárgyalásmód között. Sem a deszkriptív, sem a generatív módszer nem veheti figyelembe a diakron szempontot. Amikor tehát azt állítjuk, hogy az összetételek tekintélyes hányadánál a jelentés nem vezethető le a tagok jelentéséből, ez általában csak szinkron szempontból igaz. Általában a „nem produktív” jelző csak szinkronikusan alkalmazható. Arra is utaltunk, hogy a generatív módszer

mennyiben eredményesebb, mint a deskriptív. Mindezeknek a szempontoknak a tárgyalása azért fontos, mert érzésünk szerint, éppen az összetételek vizsgálatánál a különféle szempontok még mindig keverednek. A szóösszetételeket három nagy csoportra osztottuk. Az első csoportba tartoznak azok, amelyek nem produktívak vagy kivételek. Ezeket külön szótári egységként kell kezelni. Megmagyarázásuk nem lehet a generatív nyelvelmélet feladata. A második csoportba tartoznak a szintaktikailag nem levezethető összetételek. Ezek tehát generálhatók, de nem a szintaxisban, hanem a szótárban. A harmadik csoportba tartoznak a szintaktikailag generálható összetételek. Utóbbiak két nagy alcsoportra bomlanak: a nominalizáció révén keletkezett összetételekre és a különböző szófajhoz tartozó szavak összekapcsolása alapján létrejött összetételekre.

(39)–(40) azt mutatja, hogy minden valószínűség szerint nem kerülhető el, hogy bizonyos fajta összetételeket kétféleképpen is generáljunk, szótári generálással és szintaktikai törvények segítségével. Ez azonban nem a módszer hiányossága, inkább arról van szó, hogy az ember maga is képes e kétféle generálásra.

A generálható összetételek szabályainál fontos szempontnak tekintettük a megfelelő szelekciós kikötés megadását. E nélkül a generálási szabályok nem lehetnek teljeseek.

A generálható összetételeknél feltételezhető, hogy az összetétel jelentése levezethető az összetétel tagjainak jelentéséből. Arra azonban nem térhettünk ki, hogy ez hogyan történik.

A szintaktikai struktúra megadásánál figyelembe vettük azokat az eredményeket, amelyek egyrészt a mély- és felszíni struktúra közti különbségeket emelik ki, másrészt a generalizált transzformációkat kiküszöbölik, feleslegessé teszik.

Nem vettük figyelembe az ún. mellérendelő összetételek két gyakori típusát a kettőztetést (fiam-fiam, lassan-lassan, olykor-olykor) és az ikerítést (dimbes-dombos, dínom-dánom, dirib-darab). Ezek egy része a szótárba való, sok pedig egyáltalán nem tartozik a kompetenciamodell hatáskörébe (ha pusztán stilisztikai eszközökről van szó). A probléma perifériális jellege miatt nem tarthat számot fontosságra.

Tulajdonképpen a lexikológiai kapcsolatok tárgyalása is ide tartoznék (vajás kenyér, zsíros kenyér, termelő erő, termelési viszony). A lexikológiai kapcsolatoknál a legfontosabb kérdés annak a kritériumnak a megállapítása, amelynek alapján eldönthető, hogy adott esetben lexikológiai kapcsolatról vagy szintagmáról van-e szó. Generatív szempontból azt kell ezután megvizsgálnunk, hogy a lexikológiai kapcsolatok egyáltalán generálhatók-e. Véleményünk szerint a válasz negatív.

Hangsúlyoznunk kell, hogy elgondolásaink az összetételek generatív tárgyalására vonatkoznak, a magyar példák más nyelvi példákkal is helyettesíthetők. Nem vállalkozhattunk a magyar összetételek vizsgálatára és a magyar anyagot csak egyszerűség kedvéért vettük alapul.

IRODALOM

- C. E. BAZELL, *Meaning and the Morpheme: Word* 18 (1962), 132—142.
 N. CHOMSKY, On the Notion „Rule of Grammar”: *Proceedings of the Twelfth Symposium in Applied Mathematics*, Providence, Rh. I. (1961) 6—24.
 N. CHOMSKY: *Current Issues in Linguistic Theory* (Hága, 1964).
 N. CHOMSKY: *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge, Mass. 1965).
 DEME LÁSZLÓ, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről: *MNY*. XLIX (1953), 140—156.
 GRÉTSY LÁSZLÓ, Az összetétel meghatározásának kérdéséhez: *MNy* LIII (1957), 69—76.
 KÁROLY SÁNDOR: A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában: *Általános nyelvészeti tanulmányok* IV., szerk. TELEGDY ZSIGMOND (Budapest, 1966), 91—104.
 KÁROLY SÁNDOR: *Jelentélmélet*, Doktori disszertáció, kézirat (1967).
 J. J. KATZ—J. A. FODOR: *The Structure of a Semantic Theory*, *Language* 39 (1963), 170—210.
 KIEFER FEREC: *A Transformational Approach to the Verb van (to be) in Hungarian: Foundations of Language, Supplementary Series III* (Dordrecht, 1968).
 KLEMM IMRE: *A mai magyar nyelv leíró nyelvtana* (Budapest, 1951), egyetemi jegyzet.
 R. B. LEES: *The Grammar of English Nominalizations* (Hága, 1960).
 B. LŐRINCZY ÉVA: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavainkról: *MNy* LVI (1960), 63—75.
 PAIS DEZSŐ: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához, *MNy*, XLVIII. (1952), 135—154.
 P. POSTAL: *Constituent Structure, a Study of Contemporary Models of Syntactic Description* (Hága, 1964).
 J. R. ROSS: *A Proposed Rule of Tree-Pruning: Mathematical Linguistics and Automatic Translation* (Cambridge, Mass., 1966).
 RUZSICZKY ÉVA: A szóösszetétel: A mai magyar nyelv rendszere I. kötet, 421—458.
 SIMONYI ZSIGMOND: A szavak összetétele a magyarban: *Nyr.* IV. (1875), 102—111.
 W. STEGMÜLLER, *Sprache und Logik: Studium Generale* 9. (1956), 57—65.
 SZABÓ DÉNES: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet II. (1955), 246—256.
 TELEGDY ZSIGMOND, *Nominalizáció és történelem: Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV. szerk. TELEGDY ZSIGMOND (Budapest, 1966), 189—197.
 TEMESI MIHÁLY: *Szótan*, Pedagógiai Főiskolai jegyzet II. (1951), 2—8.
 E. M. UHLENBECK, *An Appraisal of Transformational Theory: Lingua* 12. (1963) 1—18.

PÁNDI PÁL

„KÍSERTETJÁRÁS” A MAGYAR IRODALOMBAN

(1830—1848)

Az utópisztikus eszmék hazai térhódításáról írott munkám egyik fejezetének részleteit mutatom be itt az olvasónak. Miként reagáltak a reformkori irodalmi fórumok a korai szocialisztikus és kommunisztikus nézetekre, miként tükröződnek e nézetek a korabeli szépirodalmi alkotásokban, milyen ábrázolási módszerek és milyen típusok kerülnek előtérbe az új eszmék irodalmi befogadása vagy vitatása nyomán: ezekre a kérdésekre keresem a választ dolgozatomban. A felvilágosodástól a magyar forradalmi demokráciáig, a Besenyeitől Petőfiig ívelő ideológiai és irodalmi emelkedésben a 19. század húszas-harmincas éveitől kezdve egyre sűrűbben, s ami fontosabb: egyre jelentősebb irányzatok és alkotók gondolatvilágában és műveiben jelennek meg a szocialisztikus-kommunisztikus eszmék. Az emelkedő csúcán e tekintetben is Petőfi áll: lírájának, egész társadalmi radikalizmusának szerves részévé idomulnak az új-szociális eszmék. De nemcsak Petőfire gondolunk, ha az utópista nézetek térhódítását vizsgáljuk. Gondolunk arra is, hogy Lamennais-t — például — Kölcseytől Vörösmartyn át Aranyig úgyszólván valamennyi írónk ismerte; hogy Saint Simon, Fourier, Owen, Leroux, Considerant, Enfantin s mások munkái, illetve munkáik ismertetései jelen voltak Eötvös József, Szalay László, Kemény Zsigmond tudatmezejében; hogy Cabet Ikáriája nagy hatást gyakorolt a magyar forradalmi demokratákra, Tánicsicstól Vasvári Pálig; hogy tagadva, tudomásul véve vagy részlegesen rokonszenvennel kísérve azokat, Fáytól Jósikáig, Csató Páltól Dobsa Lajosig, Tompa Mihálytól Jókai Morig foglalkoztatták az új-szociális eszmék a magyar írókat. Nem felesleges talán, ha külön is felhívjuk a figyelmet arra a tényre, hogy a magyar sajtó egészének ismertető-kommentáló tevékenységén belül az irodalmi-művészi jellegű lapok is kivették részüket ebből a hol támadva, hol támogatva tájékoztató munkából. Így hát az író-szerkesztők (Vörösmarty, Bajza, Toldy, Vahot Imre, Frankenburg Adolf, Petrichevich Horváth Lázár, Kovács Pál, Jókai Mór stb.) „napi feladatként” foglalkoztak az új eszméket ismertető könyvekkel és cikkekkel; s ami ennél is fontosabb most vizsgálódásunk szempontjából: az írók szűkebb szellemi otthonában, a műveiket közlő orgánumokban is megjelentek az Európát foglalkoztató új-szociális eszmék.

I.

Példaként – ízelítőül – emlékeztetünk itt a szóban forgó lapok, folyóiratok, divatlapok néhány közleményére. Figyelmen kívül hagyjuk egyelőre a szépirodalmi jellegű (vagy ahhoz közelítő) írásokat, és – egyetlen kivételt nem tekintve – nem érintjük az 1848-as év cikkeit; az utóbbiakkal majd egy következő fejezetben foglalkozunk. A Figyelmező megindulása évében – 1837-ben – cikket közöl Lerminier *Études d'histoire et de philosophie* című munkájáról. Tájékoztatja olvasóit arról, hogy Lerminier a saint-simonisták tanítványa volt, majd 1830 után eltávolodott az iskolától, „megtartva mégis elveiknek egy részét”. Majd így nyilatkozik a cikkíró a saint-simonistákról: „Ami e társaságnak állandó helyet szerzend a 19. század évkönyveiben, az a történeteknek érett s megfontoló vizsgálata. A saint-simonizmus mindazon tévedések mellett is, melyekre ragadtaték, mély és következetes nézeteket hozott a históriába, felfogta annak egységét s megértette az emberiség haladását különböző fejlődés-szakán keresztül, hogy abból a társas élet tudományát vonja le. — A filozófia bennök mindenkor buzgó és jó szándékú szolgálaira talált, s ez lesz talán utóbb legjobb védelmök. Lerminier átvevé az ők tanítmányaikból mindazt, mi a jelen kor szükségeihez alkalmazható volt, ú.m. az ismeretek szétterjesztését, a törvényhozás reformációját, az alsóbb néposztályok sorsának javítását.”¹ A cikket egy 53. 10. jeggyel jelzett író írta. Ki rejtezik a számjegyek mögött? A Figyelmezőben Bajza használt számjegyeket cikkei jelzésére, többek között a 10-es jegyet is. Vörösmarty is közölt itt számjeggyel jelzett cikkeket (20; 32; 100;). Lehetséges, hogy két szerző munkája ez a cikk, egyikük közülük Bajza („10”). De bárki vagy bármik tollából származik is ez az írás, egyike a legkorábbi elismerő állásfoglalásoknak a magyar sajtóban, s dicséretére válik Toldy liberális szerkesztői elvének. Maga Toldy (Schedel) a Budapesti Szemlét ismertetve, részletesen foglalkozik Eötvös József *Szegénység Írlandban* című tanulmányával, s idézi belőle azt a jelentős részt, amely „a társaságnak új organisatiójáról” kialakított elméleteket mérlegeli. (Uo. 1840; I. 19.) A „főlap”, az Athenaeum, Chevalier-szövegeket közöl Fábíán Gábor fordításában s Kazinczy Gábor tolmácsolásában Lamennais-t, az utóbbi szerző nevének feltüntetése nélkül. Naivitás lenne feltételezni, hogy egy liberális orgánus csakis befogadó gesztusokkal fordul az új — a liberalizmust meghaladó — tanítások felé. Tharczy Lajos *Philosophiai vázolatok* című eszmefuttatásában támadja, elutasítja a saint-simonizmust, mint a társadalom

¹ Érdemes még ide idézni a cikkből a következőket: „Az ő iskolája (ti. a Lerminieré. P. P.) elvállik egészen a francia restauratio eklekticizmusától, sokat kölcsönöz a saint-simonistáktól, Németországtól, Hegeltől, Kanttól, s egy politikai és demokráciai filozófiára tör utat magának. Ezen iskola most népszerű Franciaországban, s érdemes tanulmányozni, mivel a történetekben helyet fog foglalni. Ellene vannak e jelen időket kormányzó tanítmányok (doctrines), mellette az emberiség javának igaz szeretete.” (Figyelmező; 1837. I. 25. — június 27.)

tényleges egyenlőtlenségének megszüntetését célzó tant, mivel az alapjaiban rázná meg a polgári berendezkedést. (Ath. 1837. I. 26. márc. 30.) Támadólag lép fel a saint-simonizmus ellen a B. A. Pflanz *Über das religiöse und Kirchliche Leben in Frankreich* című könyvét ismertető cikk is. (Uo. 1837. I. 3.) De számos közlemény lát napvilágot az Athenaeum hasábjain, melyek a tájékoztató funkcióval érdemi vitát, sőt tárgyilagos elismerést is párosítanak.² A *Közgazdaság alapelvei* (uo. 1837. II. 22–24.), Dr. Czilher Róbert *Az általános elszegényedés és a párisi szegény és szegénybeteg-intézetek* (uo. 1838. II. 10–11.), *A jelenkor társasélete* (uo. 1841. II. 70–72.), majd Beöthy Zsigmond német forrás nyomán készült tanulmánya (*Owen észhitrendszere*; uo. 1843. II. 6.) jelzik — csak mint példák — az Athenaeum jelentős szerepét az új-szociális tanok hazai terjesztésében.

A divatlapok már csak műfaji természetük miatt sem közölhettek sűrűn cikkeket az új társadalmi eszmékről. De saját kereteiken belül ezek az orgánusok is hozzájárulnak a tájékoztatáshoz: hol olcsó, hol rangos eszközökkel, hol figyelemre méltó tisztánlátásról, hol meg otromba provincializmusról téve tanúbizonyságot.

A Magyar Életképek és az Életképek első évfolyamainak kevésbé jelentős közleményei után 1846-ban jelenik meg a lapban Pongrácz Lajos *Társadalmi eszmék* című írása, amelyben Lukács Móricz tanulmányának ismeretében állapítja meg, hogy „Az emberiség minden egyes tagja, minden osztálya folytonos harcban, *jobblettért* vívott harcban áll egymással így a társaság ellenében is.” A földműves és a kézműves nem élvezzi munkája gyümölcsét, mivel az egyik „osztály a másikon nyereszkedik . . .” Pongrácz megelőző intézkedéseket kíván a Lukács jósolta általános harc elhárítására: a dolgok „párt és szenvedély nélküli orvoslásán gondolkodnunk” kell . . . (1846. I. 21.) Az Életképek 1846. évi 10. száma egy győri kivándorlási tervet gúnyol: „A communisták eddig csak három nagy embert mutathattak fel, a franciák St. Simon és Fouriert, és az angolok Owent. Nemsokára mi magyarok is fogunk felmutathatni néhány communistát. Győrben alakul egy illy társulat.” A következő esztendőben Louis Blanc *Histoire de la Revolution française* című munkájának első kötetéről ad hírt a lap, figyelmeztetve olvasóit, hogy „Szerző mint szocialista a tárgyakat saját iskolája szemüvegével nézi, és sok felvilágosításokat ad, melyek ezen iskola tanainak ismerésére vezethetnek.” (1847. II. 6.) A Pesti Divatlapban Erdélyi János tesz több ízben is említést az új eszmékről, illetve képviselőikről. De erről szoltunk már az előző fejezetben. A lap 1846-os évfolyamának egyik számában a Külföldi szemlében olvashatunk Owenről, ki „75 éves, mind a mellett reformtervének végrehajtása körül csodás erélyességet tanúsít.” (46.

² Az Athenaeumnak ezzel az anyagával részletesen foglalkozik BARANYI IMRE Madách falanszter-jelenetének eszme-forrásait vizsgálva. (*A fiatal Madách gondolatvilága* — Madách és az Athenaeum — 1963. Akadémiai Kiadó).

sz.) Hamarosan követik ezt az aggodalom megnyilvánulásai. „[A munkások lázongása már nálunk is mutatkozik.] Így a múlt napok egyikén a kőművesek, elhúzott fizetésök miatt, oly ingerültségbe jövének, hogy ha rögtön le nem csillapítatnak, — az általok épített házat szétszórják. Haladunk, legalább a civilisált világ bajaiban.” (1847. II. 34. sz.) Egy másik közlemény a „communismus elveit oly balul felfogott” tolvajok és dologkerülők ellen szól (1848. I. 6. sz.). Ha pusztán az új eszméket érő csipkelődések alapján kívánná valaki különbséget tenni a Pesti Divatlap, az Életképek és a konzervatív-reakciós Honderű között, aligha tudná bizonyítani a lapok közt meglevő politikai különbségeket. A politikai elkötelezettség hatálya ekkor még nem terjedt ki oly energikusan a sajtó-csipkelődésekre, élcelődésekre, mint későbben, — reformdemokraták, liberálisok és a konzervatívok között egyébként sem a szocialisztikus-kommunistikus eszmékhez fűződő viszony volt az ideológiai vízválasztó. Sokkal megbízhatóbban jelzik a különbségeket a három divatlap érdemi megnyilatkozásai: a Pesti Divatlapban közölt Erdélyi-féle útijegyzetekhez vagy az Életképekben megjelent Pongrácz-tanulmányhoz hasonló pozitív, illetve reálisan mérlegelő közlemények a Honderűben nem láthattak napvilágot. A Honderűt az olyanféle — a denunciació határát súroló vagy éppen átlépő — gúnyoros vádaskodások jellemezték, mint például az a cikk, amely a Pilvax-társaság egy csoportját „communismusi elem”-nek titulálta — 1846-ban (I. 22. sz.). Megbocsájtóbb a Honderű az arisztokrata Dessewffy Marcellel szemben, aki élénk érdeklődést tanúsított a szocialisztikus eszmék iránt, s utóbb könyveket is írt elveiről. Egy Petrichevich Horváth Lázár *Regélyei*-ről írott cikksorozat befejező közleménye beszámol arról, ki mindenki fordul meg az író-szerkesztő szalonjában. „A sociálismusnak is van itt képviselője — olvasuk —, s különös úton ez még a felső aristocratiához tartozik. Nézeteiben bámulandó mily belátás tűnik elő, de melyek egészen sajátos s minden más socialistáktól elkülönözött téren teremnek. Idylli élet, az eszmék megvesszőzött logicája képezik rendszerének hátterét, csak egy lassú tollnyomás, s ön korunknak legritkább tüneményét, a Babeuvismus legszélsőbb baloldalát pillantja meg. Szóbozság, hatalmas lélek, mélyen kidolgozott eszmék teszik ezen kedélyes, derék egyéniséget érdekessé. Gondolatai megáradnak, s mintegy ágaskodnak s a beszélőnek alig sikerül ezen családi sajátosságnak sophismájával — azokat féken tartani.” (1846. I. 8. sz.) A cikkíró a szalon látogatói között említi Jósikát, Batthyány Kázmért, Teleki Lászlót, Majláth Jánost, Lukács Móriczot, Lemouton Emiliát, Kuthy Lajost, Frankenburg Adolfot és Albert Hugót. Ez utóbbi *Croquis aus Ungarn* című könyvében (Leipzig, 1843) részletesen beszámol Dessewffy Marcellről és eszméiről: „... er kennt keinen Liberalismus, keinen Royalismus, keinen Republikanismus, -- er ist Socialist...” — írja többek között. [Érdekessége még ennek a kiadványnak, hogy a könyv végén, mint hirdetést közli Lorenz Stein *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs* című könyvének részletes tartalomjegyzékét.]

Érdemes egy pillantást vetni a győri Hazánk („Kereskedelmi és szépirodalmi lap”) eszmefuttatásaira, amelyek az utópikus elképzelésekkel, illetve azok társadalmi feltételeivel foglalkoznak. Stettner Lajos *A takarékpénztárakról* közöl cikksorozatot, gondolatai tengelyébe állítva azt a kortársai körében többször is megfogalmazott eszmét, hogy „A takarékpénztárak egyike azon intézeteknek, melyek az elszegényedés gátlására szegényi politika elve szerint szükségesek.” (1847. 61. sz.) Kiss Antal arról értekezik, hogy *Mik okai Európa, különösen hazánk köznépe elszegényedésének, s mik lehetnek e kór ellen óvszerek?* (1847. 122–23. sz.) Az „óvszer”, a prevenció gondja újra és újra visszatérő témája a Hazánk-nak. Remellay Gusztáv a *Bécsi levelekben* arról tudósít, hogy „A falu jegyzőjét» nem rég igen megdicsérte egy berlini kritikai lap, mely azon alkalommal magasztalólag szólt b. Dercsényi János, udvari referendár: »Egy humanus ellenszer a communismus ellen« című munkájáról is.” A „szerző a communismusi irány fejlődését a világ körülményeiben látván, azt ajánlja, hogy a nép minél inkább boldoggátétele által iparkodjunk a fenyegető vésznek elejét venni.” (1847. 15. sz.)³ Remellay a lényegmondját el a Dercsényi-ajánlotta „ellenszerről”. Csak azoknak a gazdasági és társadalmi okoknak az ismertetését mellőzi, amelyeknek részletezése Dercsényi munkájának legértékesebb része. A megelőzés gondolata gyűrűzik tovább Boross Mihály cikkeiben (*Társadalmi levelek T. K. L. barátomhoz*). Nővekszik és állandósul a nyomor, s bár a szerző — vallja magáról — „nem tagja s barátja a communismusnak, s a német földön rajoskodó philanthrop kluboknak”, de a gazdagok kötelességének tartja, hogy javítsanak a szegények helyzetén. Hogyan? Népesítsék be az alföldi pusztákat, építsenek gyárakat, iskolákat, alapítsanak takarékpénztárakat, biztosító intézeteket, nemzeti bankot, tegyék lehetővé a szabad földművelést, s fejlesszék az ipart, a kereskedelmet (1847. 142., 148., 149. sz.). Így alakulnak ideológiává a kereskedővárosnak, Győrnek az érdekei a kommunizmus megelőzését célzó találékony tervezésekben. Átfogóbban fejezi ki ezeket az érdekeket egy Ráfáel álnevű szerző *Védvám!* című cikksorozata, amelyben a List-i védvám-konceptiót állítja szembe Cobden szabadkereskedelmi törekvésével. A szabadkereskedelmi elképzelések utópista vízióvá tágulnak Ráfáel interpretációjában, — s ő ezzel az univerzalizmussal a nemzeti létet, a nemzeti keretet állítja szembe. Egy „világot átkaroló utópia létezhetne, ha a nemzetek eszméje letöröltetne az élet táblájáról, ha minden összeütköző önzések elenyésznének, ha az egész föld lakosai békében egymás közt felosztanák tehetség s vagyon szerint az öszves munkát, és így némileg kereskedelmi Saint-Simonismus állna bé a legnagyobb stillben. —

³ Érdemes idézni a cikk folytatását: „Alig olvastam munkát, melynek sorai oly magasztos emberszeretetet, oly minden előítéllettől ment valódi szabadelműsöget tanúsítottak volna, mint ezen könyv tartalma. — Az ember szíve ugrál örömeiben, ha ilyesmit olvashat egy férfiútól, ki nem csak fő úr, de a birodalom jelentősebb hivatalnokai egyike is. — A Berlini critica egy cikkben bírálja meg Dercsényi s Eötvös bárók munkáit, mert ő egy nemes cél felei közt magasztos törekvést lát mind a két dolgozatban.”

Igaz az idők folyamában a nemzeti antipathiák igen sokat vesztek gyűlöletes jellemekből, a népjog sokat leköszörült éleiből, s a béke óhajta Európa óhajta; — de a nemzetiség eszméje nem vesztt átható erejéből, soha nem veszthet és nem is lehet kívánni.” (1847. 120. sz.) A Hazánk, amely a hasábjain közölt verseket tekintve igen messze ment az új eszmék támogatásában, szociálpolitikai cikkeiben 1848-ban sem lépett túl a polgári társadalom keretein, legfeljebb az illuzórikus, naiv „ellenszerek” helyett a tőkést érzékenyebben érintő javaslatokkal áll elő: csökkenteni kell a tulajdonosok nyereségét, s növelni a munkások bérét, meg kell valósítani „a munkásosztály felszabadítását a dolgoztatók önkénye alól, azaz a munkásoknak az ország általi biztosítását a privat munka urak ellenében.” (1848. 202–3. sz.) Ez a kis példatár talán megteszi azt, amire hivatott: jelzi az irodalommal szorosabb kapcsolatban álló lapok érdeklődését az új-szociális eszmék, tervek és mozgalmak iránt. Ennek konstatálása után pedig nincs más feladatunk, minthogy megkíséréljük a válaszadást arra a kérdésre: hogyan hatottak ezek az eszmék, tervek, mozgalmak a hazai literatúrára. A magyar szépirodalomra.

II.

Az új-szociális gondolkör és témavilág hatását a szépirodalomra két tényező mozdíthatja elő. Az egyik: az iparosodással növekvő munkásosztály, a fokozódó pauperizmus, tehát a kapitalizmus alapvető osztályellentétének a kialakulása. A másik: az elméleti inspiráció, az elmélet közelsége. Franciaországban e két tényező összefonódását s együttes irodalmi hatását figyelhettük meg. A német viszonyok között inkább az elmélet, Angliában elsősorban a tőkés berendezkedés súlyos tényei terelték az irodalom figyelmét a társadalom új ellentéteire és ellentmondásaira. Magyarországon a 19. század második negyedében — hasonlóan más kelet-európai államokhoz — az ipari fejlődés még kezdetleges fokon állott, nem alakult még ki a modern munkásosztály, viszont erőteljesen tartotta pozícióit a feudalizmus, a tulajdonviszonyoktól az intézményekig. Leírtuk már többször is, tehát csak a nyomaték kedvéért ismétljük: hazánkban ezidőtt a feudalizmus kritikája és felszámolása volt a társadalmi fejlődés központi kérdése, nem pedig a kapitalizmus kritikája — a nálunk még csecsemőkorukat élő sírásók oldaláról. És nem mutatkozott ebben a korban Magyarországon olyan elméleti csoport sem, amely teoretikus szuggesztivitásával, közvetlen jelenlétével mélyre oltotta volna az irodalomba az utópista szocializmust és kommunizmust.

E negatív körülmények nem azt jelentik, hogy a gazdaságilag fejletlen államkörzetekben csakis idegen gondolati foszlányokként, mint esetlegesen odavetődött eszmetöredékek, odatlanul létezhettek a fejlettebb alapon kialakult eszmék. Ezek a gondolatrendszerek áthullámszanak más alapon kialakult

viszonyok közé is, ahol úgy válnak a fejlődés serkentőivé, hogy közben idomulnak az új környezethez, alakulva-módosulva nőnek bele az új viszonyokba. Nálunk például az új-szociális eszmék jellegzetes kísérői lettek nemcsak azoknak a törekvéseknek, amelyek a kapitalizmus meghaladását tűzték ki célul, hanem azoknak az irányzatoknak is, amelyek a kapitalizmus kiküzdésén fáradoztak.

Az *alap* fejlettségi foka *önmagában* véve nem elég biztos eligazító az eszmei befogadásnak, a teoretikus feldolgozásnak, az irodalom gondolati tájékozódásának a felmérésében. Az *alap*, mint döntő feltétel, bonyolult kapcsolatrendszerben érvényesül, viszonyok hálózatában, s a *viszony* sohasem egytényezős jelenség.

*

Az utópisztikus társadalmi minták irodalma nem George Sand regényei és az utópista elméletek nyomán kezd megjelenni nálunk, hanem a mintagazdasági kísérletek hatására, Széchenyi István gyakorlati példamutatásának és főképpen a *Hitel* utat és célt jelző elemzésének a sugallatára. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azoknak az európai híró példáknek az ösztönző szerepét sem, amelyek különféle pedagógiai törekvésekkel kapcsolták össze a társadalomjavító modell-telepeket, mint például Owen vagy Pestalozzi kísérletei. Pestalozzit jobban ismerték nálunk ekkor, mint Owent; a neuhofi, yverdoni telepek és iskolák és más próbálkozásai Magyarországon is élénk figyelmet ébresztettek.⁴

Fáy András úttörő műve széchenyiánus irányregény: *A Bélteky-ház*. Az 1832-ben megjelentetett „tanregény” apák és fiúk, közelebbről Bélteky Mátyás és Bélteky Gyula ellentéteiben rajzolja fel a régi és új életfelfogás és gazdálkodás ütközeteit. A felvilágosult Káray, az egykori nevelő, „nyílt világ-polgár”, akinek „szíve melegen vert az egész emberiségért, bár melegebben hazájáért”. Bélteky Gyula apja szűkkeblűsége és hazafias hetykesége ellenében Káraytól tanulja meg, hogy „mily sok ágazatú, mily tiszta fogalmú tudomány, műveltség, szorgalom és béketűrés kívántatik a jóakarat mellé abban, ki boldogítója, példa-adója vágyik egykor lenni nemzetének”. Korszerű patriotizmus, reformeri emelkedettség jellemzi Kárayt; s nyomában számos nevelő, pap, „népész” alakját reformkori irodalmunknak. Fáy ked-

⁴ Pestalozzi (1746—1827) életművét elismerően méltatja az Erdélyi Múzeumban Döbrentei Gábor. (1817; 8. füzet.) Tájékoztató — többek között — arról, hogy „Pestalozzy” „Indusztria-iskolát állított, melyben a táj legszegényebb gyermekeit ingyen tanította, táplálta, hogy az új nemzetsből jobb embereket formáljon... Tanítása... földművelésre, kereskedelemre, s fabrikai dolgokra terjedt ki.” Szól Döbrentei Pestalozzi pedagógiai regényeiről (*Lienhard és Gertrud; Kristóf és Eliza*), elméleti fejtegetéseiről, tanulmányairól. „Mint más jó lelkű Ábrándozók, a Revolúziótól ő is az alsóbb Néposztálynak, az emberi eredeti méltóság érzéséig emelését várta — írja Döbrentei —, s megszabadítását az őt lenyomó terhektől, s a tudósok és Status hivatalbelieknek a sokat tudás, sokat-tevés, és formalitásokon kapástól, csak az Egy Hasznosra való visszatérését.”

veltjei közé tartozik Valkay is, a kitűnően gazdálkodó nemes, aki valóságos mintagazdaságot teremtett kis birtokán. Az elképzelt jövőt a világlátott Rónapataky báró, a generális képviseli, akinek a birtoka már nem is mintagazdaság, hanem minta-társadalom, egy szigetnyi megvalósított eszmény. Tizenkét fiatal paraszttal alapította meg birtoka egy részén ezt a „telepet” Rónapataky, s a vállalkozás hamarosan a közös jólét „valódi példánya” lett. Korszerű gazdálkodás, egészséges életkörülmények, növekvő ismeretek, télen szövés-fonás, télen-nyáron „köz éléstárak” s kórház voltak „a paraszt-szorgalomnak, vidám jólétnek és tehetőségnek” a biztosítékai. Az „emberbarát” — Fáy kifejezése ez — elérte célját: a „telep”, a „gyarmat” — ugyancsak az író szóhasználat — közelből s távolból vonzotta az érdeklődőket. Fáy nem külön filantrópot, hanem a nemzeti felemelkedés ügyén munkálódó, nemzetpedagógiai célokat kitűző humanistát állít elénk Rónapatakyban: „Forró, de józan hon-szeretetet vala egyik polgári erénye; az, mely nem fúlاد el sikertelen cosmopolitismusban, s minden embertársért hevűl ugyan, de hazafiaiért különösebben lángol.” Nem sokban különbözik ez a minősítés a „világ-polgár” Káray jellemzésétől. Úgy visszhangozzák ezek a reformerek Fáy elképzeléseit, mint az 1838-ban megjelent *Ész- és szív-kalandok* emberbarátja a szerző elképzeléseit a takarékpénztárról, amely „leghatalmasabb ellenszere” a „köznépi és cseléd-ségi súlyedésnek”. Mindezek az elképzelések szerves részei Fáy programjában a polgárosulásnak — anélkül, hogy túllépnének a feudális birtokviszonyok korszerűsítésének, polgárosításának Széchenyi által körvonalazott koncepcióján. Még a generális társadalmi mintatelepe is feudalizmuson belüli „utópia”, s nem más, nem több. Kétségtelenül kortárs-jelensége szépirodalmunkban a saint-simonizmus iránt Európa-szerte megélnékűlő érdeklődésnek (1832!), de nem saint-simonista hatás terméke. Legalábbis közvetlen, konkrét gondolati hatásról nem beszélhetünk. Egyébként adattal bizonyíthatjuk, hogy Fáy tudott a saint-simonizmusról. Kéziratban maradt jegyzőkönyvében („az 1829 — 1832. évekből”) találtuk ezeket a sorokat: „St Simon, ki mindenét elspeculálta politisch oconomiai speculatiókba új vallást akart fundálni már a 19 században; annak ppuma (nyilván: principuma; P. P.) tisztítani a keresztény vallást azt merő moralissá tenni, s csak az Istenit benne megtartani. Fő ppum: érez-zétek egy mást mint felebarátok.”⁵

Fáy generálisának telep-akciója nem áll egyedül a reformkori magyar irodalomban. Katona Antal egy 1843-ban megjelent elbeszélésében [*Aranka*] a kastély ura ingoványt csapoltat le, s a nyert kaszálót „csekély haszonbér mel-

⁵ MTA Kézirattár R. és Új Írók; 8f 76. 2. — A jegyzetfüzetben 1832 utáni feljegyzéseket is találunk; az idézett sorok valószínűleg 1832-ből származnak. Egyébként arra is felhívják a figyelmet ezek a jegyzetek, hogy Fáy széles körű világirodalmi tájékozottsággal rendelkezett. Lessing, Goethe, Schiller, H. Kleist, Uhland, W. Scott, Cooper, Bulver, Schlegel mellett találkoztunk jegyzeteiben Puskin, Byron, Heine, Börne, Menzel, Iffland, Dickens, Miczkiewicz, George Sand nevével is. — Más munkájában Malthusra hivatkozik. (*Adatok Magyarország bővebb ismertetésére*; 1854.)

lett” átengedi a jobbágyoknak. Iskolát, mégpedig — így nevezi — „paraszt-iskolát” alapít, s a jól fizetett tanító boldog, dolgozó nép gyermekeit oktatja hasznos tudnivalókra. Ezt a filantróp idillt némileg zavarja az a tény, hogy a földesúr kirekeszti az iskola tananyagából a történetet, földleírást, s minden mást is, aminek a tanuló „mint paraszt, közvetlen hasznát” nem veheti. Jellegzetes reformkori népnevelő Jósika elbeszélésének, *A falusi lelkész*-nek gazdálkodást korszerűsítő Kemendyje, akinek népieszi tevékenysége nyomán új, megszépült arcot ölt a falu (1843). Kemendy szellemi rokona Tibod, a jegyző, Jósika 1844-ben megjelent elbeszélésének címadója. Tibod „főszmője mindenben a haladás volt”, szép könyvtárat gyűjtött, széles körű gazdasági ismeretekre tett szert, s tanácsaival buzdította-nevelte a parasztokat gazdálkodásuk korszerűsítésére.⁶ Ezek a jegyzők és lelkészek, mintatelepet alapító földesurak és filantróp nemesek legalább oly távol állanak Saint Simon és Fourier elképzeléseitől, mint Katona Antal „parasztiskolája” Pestalozzi vagy Owen iskoláitól. De maga Jósika ismerte az utópista szocialista eszméket, legalábbis tudott azoknak létezéséről, s *Az Isten újja* című „kisregényében” tükröződnek is ezek az ismeretek. Az elbeszélés az *Életképekben* jelent meg (1844), s a szerkesztő csillag alatt közli olvasóival: „Koszorús írónk e legújabb műve egyedül lapjaink számára készült...” Ez a levélregény nem tartozik Jósika sikerültebb alkotásai közé. A történet szélsőségesen romantikus cselekményszála kiagyalt helyzetek elkedvetlenítő sorozatán vezet keresztül. Spanyol rablók és spanyol gyilkosnő, megmérgezett magyar nemes, hamisított levél és ősi vár titkos kazamatái a rémtörténet sablonos tartozékai. Ám e sivár romantikának mintegy ellentétéként, az elbeszélés másik szála egy magyarországi mintatelep alapításának és kialakulásának története. Ezt az ellentétet tudatos írói elrendezés teszi nyomatékosná: a fenyéresi kísérlet emberséges harmóniája mint életelv áll szemben, az elbeszélésben kifejtett vagy csak jelzett gondolatok erejével is, a borzalmas és kusza romantikus históriával. Romantikán belüli ellentét ez: de míg a rémregény a romantika silány és jelentéktelen, bár az olvasók körében elterjedt változatát képviseli, — a fenyéresi romantika a jövőt firtatja, gondolati igényű, s éppen eszmei arculata jelez közeledést a realista irodalomhoz.

Dehát mi is ez a fenyéresi kísérlet? Az 1840-es évek elején vagyunk, Zárday Béla és Hedvig régi terve egy mintatelep létesítése, amelyen — kezdetben szerény példaként — a jövő emberi együttélés lehetőségeit kísérletezik ki. Negyvennyolc család lakik a fenyéresi telepen, „ép, erőteljes, fiatal férfiak és nőkből állanak”. Közös éleltár, konyha, ebédlő, mulatóterem áll a rendelkezésükre, az asszonyok „váltva főznek, sütnek, varrnak és mosnak”; a földet korszerűen művelik meg, a „termesztmények közös szőrükbe, csűrökbe, ga-

⁶ Az *Aranka* című elbeszélés a *Magyar Életképekben* jelent meg (1843. I. füzet). — Ugyanitt látott napvilágot Jósika *A falusi lelkész*-e (1843. II. füzet). Az 1844-es Emlékben jelent meg a *Tibod a jegyző*.

bonatárakba rakatnak le“ s az egésznek a felét — egyelőre — Zárday kapja, a másik felét pedig a negyvennyolc család. Zárday mint béreseket hozta a telepre a parasztokat, „felülről” irányítva őket a közös gazdálkodás módszereire, s „most már e nép a közös munkát, az együttgazdálkodást s a közös konyhát annyira megszokta, s a renddel annyira megbarátkozott, mikép Zárday hiszi, hogy bizonyos évek lefolyása után e nép, ha a birtokot sajátjának tudandja is, el nem tér e kezelés nemétől”. Zárday erős meggyőződéssel vallotta, hogy „A munka összesítése annak erejét nemcsak a száma arányában neveli, hanem sokszorozza; mit együtt három tehet, külön öt alig teheti”. Hedvig „Phalanstere-nek” nevezte el ezt a Temesvár melletti kísérleti telepet s joggal tette ezt, mert a magyar feudalizmus gazdasági és társadalmi viszonyai és a Fáy-féle mintatelep hatása mellett minden bizonnyal Fourier szövetkezeti eszméiről is tudott a telep-alapító Zárday, illetve Jósika Miklós. S tudott Bálványosi, a főgazda [„egyszersmind tanult mérnök”], aki beutazta „Európa nagyobb részét s Észak-Amerikát”, „főfeladatának tévén mindent megtekinteni, mi egy közös háztartás eszméjét tökélyre viheti. Köztünk maradjon, ezen ember nagy socialista, bár szintolly ellensége az ábrándos communisztikai eszméknek.” — informálja Hedvig Bélát.⁷

Zárday Bélát éveken át foglalkoztatja a telep terve. „Hidd, nagy apostolod vagyok, s távol attól, utópiáknak nevezni talán nem olly kivihetlen terveidet, mint azt azon neme az embereknek véli, kik mindentől, mi köznapi eszméink határin túl van, megrettennek.” — olvassuk Hedvig Bélához intézett levelében. Zárday pedig ezt írja barátjának, Francesconak: „Emlékszel-e még utópiámra, ama mintaháztartásra, mely évek óta foglalatoskodtatta elmémemet? A cél ugyanaz, bár az eszközök választásában az idő sokat változtatott, kiérlelt s az elmélet magasaiból a gyakorlat mezejére vezetett.” Zárday gazdasága nem egy különre álmódosítása, hanem a széles összefüggéseket látó, az emberiség történetére figyelő, egyszerre filozofikus és gyakorlati hajlamú merész reformer kísérlete. Zárdaynak erős meggyőződése, hogy „minden eszme, melly születik, melly nagyobb értelmességekben gyökeret ver, a kor követelése. Nem az újdonság, eddig ismeretlen eszmék viszik a kor szellemét előre, hanem a kor fejti ki egyes kiválasztott elmékben kívánatait, s ha egy igazság megismerése előáll, úgy gátot annak semmi sem vethet.” Zárday szerint az emberiség a hosszú út

⁷ Jósika lefordította Mügge *Toussaint* című regényét, s gondolt arra is, hogy átültesse magyarra George Sand *Mauprat*-ját. Toldy Ferencnek írt, 1842. aug. 26-án kelt levelében olvassuk: „Önnek becses levelét ez órában vettem: én Toussaint végett írtam B. Mednyanskynak — de kevés reményem van: Mauprat azt hiszem a Toussaint veszélye nélkül is bajba jött volna, mert Toussaintben még kevesebb van, miben józan cenzura megakadhatna.” Egy másik, ugyancsak Toldyhoz írt levelében ezt olvassuk: „A Toussaint iránt, megérkezett a felelet. — Ha mindent mi az állomány s vallás ellen van elnyomok vagy újra öntök — akkor kegyelem ígértetik: Ez rossz tréfa, olly mivben mellyben minden Párt személyesítve van — így egyik a másikat cáfolgatván az olvasó egy magasb állásból — önállólal hozhat ítéletet.” (1842. szept. 29.) Ezután már aligha foglalkozhatott Jósika a Mauprat lefordításával, illetve a hazai kiadás gondolatával. (A leveleket ld. ItK. 1911.)

után „az erők s érdekek szétválásának oly kellő foká”-ra. érkezett, honnan nincs messze „a forduló pont”: az emberiség „egy nagy általános változás küszöbén áll, melynek csak egyes mélyebb elmékben kezd sejtelve világolni”. Zárday semmi kétséget sem hagy afelől, hogy a rend és a béke apostola, távol áll minden forradalmi erőszaktól, s a „nagy embercsalád” erőinek értelmes egyesítését a megvilágosodott kiváló szellemek tevékenységétől várja. A „kiválasztottak” küldetéséről többször is szó esik az elbeszélésben, s félreértéhetetlenül a tömeg, a plebs lebecsülésének nyomatékával. Érdeemes felfigyelni Jósika egyik nyomatékosító jelzőjére: „szívem megszokta azon férfiút, kit nemcsak mint benső barátomat szeretek -- írja Hedvig Bélának -- a kiválasztottak sorába helyezni, s őt a *gyári* tömegnél erősbnek hinni.” Egy másik levelében pedig ezt olvassuk: „Miért, hogy ama *gyári* kelméje a mindennapi lényeknek gond és bánat nélkül csörtet át az életen . . .” Ez utóbbi megjegyzés a „jelentőség nélküli” emberekre vonatkozik. A „gyári” jelző használata mindkét esetben pejoratív: Jósika ekkor már elfogadja a gyárat, de jelzői közé még a feudális idegenkedés sorolja be a „gyári”-t. Egyébként ez a jelzőhasználat ellentétes a fenyéresi korszerűség, a gyárépítő szorgalom szellemével, de éppenséggel nem idegen az elbeszélésben körvonalazott utópia feudális jellegétől.

Annak idején, 1835-ben, az *Irány* című köziratában Jósika gúnnyal emlegette Fellegesi urat, „az ő fellegváraiban, az ő képzelt köztársaságában -- Utópiájában, Liliputjában, Eldorádójában”. A fantasztát, az álmodozót, a hetedik égben tanyázó fellegjárót szúrta tollhegyre akkor a báró -- s egy híján tíz esztendő múltán megjelentette *Az Isten ujsa* című elbeszélését. A szemléleti változás szembetűnő. E történet hőseit -- Bélát, Hedviget, Bálványosit -- tíz évvel korábban talán a Fellegesi-családban tartotta volna számon Jósika Miklós. A fellegjárás, a valóságot figyelmen kívül hagyó tervkovácsolás természetesen továbbra is témája marad a szépirodalomnak és a publicisztikának. De változnak az álmodozásról kialakult fogalmak. A vélt lehetőségek és lehetlenségek között húzódó határvonal eltolódott Jósika térképén is. A mezsgye

1844-ben -- a szocialista Bálványosi -- s az általa elvetett „ábrándos kommunistikai eszmék” között húzódik. Íme: az agrárius utópiák, a nagybirtokon berendezett mintatelep fejlődésrajza nem egészen másfél évtized alatt jutottak el irodalmunkban a Fáy regényében ábrázolt filantropikus kezdeményezéstől Jósika elbeszélésének fenyéresi „falanszteréig”. S a nép boldogulását óhajtó nemesurak mellett és után megjelenik már a gondolkodó, filozofáló újító is, Zárday személyében, s társaként Bálványosi, a világot-látott, korszerűen művelt „szocialista” mérnök.⁸ *

⁸ Ezek a reformkori kísérletek, mintatelek minden naívságukkal, utópikus vonásokkal együtt is értékesebben, gondolatilag termékenyítőbben kapcsolódnak a valósághoz, mint azok az 1849 utáni irodalmi művek, amelyek a fellendülő hazai kapitalizmus korszakában a birtokos-tőkés idealizálásával (majd a szocialista munkás típusának diszkreditálásával) rajzolnak eszményi képet a kapitalizálódás hazai útjáról.

A mintatelepek, parasztiskolák, agrár-utópiák szépirodalmi vázlatai harmonikusan illeszkednek bele a nemesi progresszió változatainak ország- és világképebe, a fontolva haladás vagy akár a gyorsabb tempójú liberalizmus eszmerendszerébe. A telepek példája nem fordít szembe a birtokosokkal; ellenkezőleg: eszményként állítja a kor elé a reformokat kezdeményező, a racionális gazdálkodást megvalósító, a társadalmi feszültségek feloldására törekvő nemest. Nincs híjával az illúzióknak ez a sziget-eszmény; a valóságként felmutatott álmok hordozói szükségképp idealizált emberek: a romantika tökéletesei ők, akik valóságos gondokat és termékenyítő gondolatokat hordoznak. Kiváltképp Jósika elbeszéléseinek hőseire vonatkozik ez.

Már a harmincas évek irodalmában fel kell figyelünk e kérdéseknek más irányból, más indulattal való megközelítésére. Nem sokkal Fáy regényének (és Bölöni Farkas Észak-amerikai útirajzának) megjelenése után láttak napvilágot Táncsics „pedagógiai regényei”, — a Rousseau-hatás és az új-szociális ismeretek korai szépirodalmi dokumentumai.

A *Budapesti levelekben* körvonalazott eszmékkal találkozunk Táncsics két tanregényében, az 1836-ban Kolozsvárott megjelentetett *Pazardi*-ban és a *Bogdán unokája Laura* címűekben. A tanító célzat mindkét munkájában elnyeli a regényt. A történet itt is, ott is alárendelt eszköze az eszmék propagandájának. A *Pazardi*-ban derekas értekezések teszik a „regény” lényegét, a *Bogdán*-ban pedig — nagy eszméltetők formai hagyományát követve — valóságos dialogizált, sőt katekizált tananyagot nyújtott át Táncsics az olvasóknak: az emberi igazságról, a népek boldogulásáról, a nevelés fontosságáról. A *Bogdán unokája Laura*, úgy látszik, átjutott a kolozsvári cenzúrán; a *Pazardi*-t némi habozás után már a kinyomtatást követően elkobozta a hatalom. A kolozsvári cenzor ez időben Méhes Sámuel volt, aki jóindulattal kezelte Táncsics munkáját. A város professzorai és egyházi emberei végül is megakadályozták a könyv terjesztését, — Táncsics tudomása szerint Brassai Sámuel volt a *Pazardi* fő ellensége.⁹ Ugyanaz a Brassai Sámuel, aki ekkoriban a Vasárnapi Újság című néplapot szerkesztette, s évtizedekkel később sokirányú tevékenysége mellett a materialista Mentovich Ferencel vitázott az idealizmus védelmében.

A *Pazardi* rossz regény, de fontos eszmék megszólaltatója. Éppen ezért sokkal jelentősebb helyet foglal el a kor eszmei áramlatainak térképén, mint a magyar széppróza történetében. Antifeudális regény a *Pazardi*, hőse a gazdag úrfi, aki elfordulva y-os nevet (Árpády) vásárló apjától, a becsülettel végzett munkában és az előítéletekkel szembeforduló szerelemben találja meg élete nemes értelmét. Táncsics, mint több más írásában, itt is nyomatékosan elítéli a maradiság és zavarosság iker-jelenségét, az antiszemitizmust. A *Pazardi*-

⁹ A *Pazardi* sorsáról ld. az *Életpályám* „Három izbeli nevelősködésem. Censurái önkény ellenében az irodalom terén” c. fejezetét és BÖLÖNI GYÖRGY: *Hallja kend Táncsics* c. munkájának 6. és 7. fejezetét.

ban a munkás élet és jogegyenlőség eszméjét állítja szembe a feudalizmussal, — tulajdonképpen a polgári haladást az elmaradott hazai viszonyokkal. De a regény végső szózatában, melyben a Pazardi György alias Árpády Georgból lett Munkási Gyuri a teljes emberi boldogság állapotát ecseteli a gondterhelt Izsáknak, már felrajzanak a Rousseauból, Bölöniből ismert eszmék, az utópista motívumok: „Az emberi nem célja egy, mindenben megegyező tökéletes egésszé alakulni. Erre pedig végre mindenkit, ha majd egyszer észére tér, tulajdon haszna s érdeke ösztönöz. Csak a magok jobbvoltáért sem fogják azt megengedni az emberek, hogy egyik vagy másik köztük a jogot tiporja, mások vagyonát rabolja, s rajta erőszakoskodjék. Oh barátom! erősen hiszem én azt, hogy eljő az idő, s hogy el kell jönnie, midőn egyik ember a másikat úgy tekinti mint maga személyét, azaz eljő azon idő, melyben ezen törvény, mindenkinek a természettől sugallott tulajdon törvénye, fog uralkodni: ne tedd azt embertársodnak amit nem akarsz hogy ő neked tegyen; sőt még többet hiszek, t. i. azt is hiszem, hogy ezen törvény, — mely amannál sokkal szebb — fog divatozni: tedd embertársodnak a mit akarsz, hogy az neked tegyen; mikor jó az el, nem tudom, de erősen hiszem; hány száz vagy hány ezer esztendő fog addig az örökkévalóságba hanyatlani, nem tudom, de erősen hiszem állításom majd egykor valósulását.” S egy fontos toldalék ehhez a gondolathoz: „A jóra való ember nem várja azt, hogy az magától majd egyszer csak bekopogtat ajtaján, hanem ennek valószínűsítésére fordítja minden erejét, mert éppen ebben áll fő célja, s kötelessége.”

A *Bogdán unokája* Laurá-nak, ha lehet, még szárazabb az előadása, mint a *Pazardi*-nak. Nevelési regény ez, kerete egy világnézeti kurzus, amelyben Bogdán részesíti unokáját, a serdülő Laurát. Tánácsot itt annyira elragadja a disszertáló hevület, hogy nem is veszi észre, amint formailag is hátat fordít a szépprózának és hosszabb német nyelvű — Kant-idézzel súlyosbított — értekezést ad elő a nevelésről. De itt sem a forma a lényeges, hanem a könyv gondolati anyaga, amely formátlanul is történelmi értékű. A gondolati kiindulópont az emberek közötti egyenlőtlenség konstatálása; a dolgozók és nem-dolgozók, szegények és gazdagok létezésének, mint igazságtalan létezésnek a szemlélete. Kedvesen naiv és nyílt irányzatossággal teszi fel kérdéseit a gyermek Laura a tapasztalt Bogdánnak, aki ennek megfelelő pedagógikus hangnemben válaszol: „Édes gyermekem, furcsának tetszik neked, hogy azok a munkások magok után egy embert állítottak, ki őket biztassa, vagy éppen kényszerítse dolgozni; de ne gondold, hogy ők magok kívánják, hogy azon ember utánok legyen, nem, ezt ők restelik, ez nekik terhőkre van. Azon ember küldé ezen ácsorgó fölvygázót, kinek a munkások dolgoznak, hogy ne heverjenek. De hogy ezt megérthesd, ezeket kell tudnod: Magyar hazánkban kétféle emberek laknak, olyanok, kiknek magoknak van több vagy kevesebb földük, és olyanok, kiknek magokban nincs tulajdon földük . . .” A helyzetkép jó, de itt még nem a tulajdonviszonyokban jelöli meg Bogdán a földesúr és jobbágy

közti ellentét mélyebb okát, hanem a míveletlenségben, neveletlenségben, amely mindkét félt jellemzi, s ami miatt sem az úr, sem a dolgozó nem képes helyesen értelmezni a maga helyzetét. Laura azonban, mintha e beszélgetés előtt az új-szociális eszméket tanulmányozta volna, oly határozottan területi kérdéseivel nagyatyját a lényeges felé: „Mit gondolsz atyám, jobb e így, ha mindenik kikörit magának egy darab földet, vagy ha igen sokan, sok ezeren egy nagy darabot jelölnének ki, s azt közösen munkálnák, s munkájuk gyümölcsét közösen költenék el?” Bogdán korszerűen válaszol, némiképp az utópisták szellemében fogalmazva meg az emberi asszociáció feltevéletét: „Ha az emberek szíve jó volna, ha ők úgy ki volnának mívelve, mint nincsenek, a közös használása szép leendene, de hogy ez megtörténjék, arra nagy felvilágosodás kívántatik, a mivel pedig az emberek közül kevesen dicsekedhetnek.”

A kiválás, a kiválasztódás utópisztikusan elképzelt lehetősége fogalmazódik meg Bogdán fejtegetésében: „Ha az embereknek színe, java a többitől kiválna, ily közös munkájú s használású társaságot képezne, igen, ez sikerülhetne, és sikerülne is minden bizonnyal, de így vegyesen, midőn kimondhatlanul több a gyáva, mint a derék, lehetetlen;¹⁰ mert midőn az egyik izzadva munkálkodnék, a másik henyélne, azt gondolván: ugyan mért dolgozzam én, hiszen a többiek dolgoznak helyettem; midőn az egyik takarékosan és csak a szükségesre venne a közös keresetből, a másik, s talán éppen a henyélő, minden haszontalanságokra tékozolná, pazarolná a közösen keresettet. A mostani emberek ideája szebbre, fenségesebbre nem képes még terjedni — némely egyesekét kivevén — mint arra, hogy bárcsak mindenki magának egy kis részt tulajdonul szerezhetne.” Laura kérdései vezetik el Bogdánt az emberek közti egyenlőtlenség — vélt — okainak feltárásához. Eszerint, pontosabban Rousseau szerint, az emberek természettől fogva lényegileg egyenlőek. De az emberiség elmozdult ettől a „természeti ponttól”, s „elhatározzák magokban oly törvényt alkotni, melynek erejénél fogva csak némelyeknek szabad tulajdont vehetni”. A fogalmazás naiv, de tartalmából nem hiányzik a valóság-elem. Annál kevésbé reális a természeti ponttól való elmozdulás indokolása, melyben ismét központi helyre kerül a nevelés hiányának, a míveletlenségnek a felelőletése. Táncsics ekkor még osztja a nevelés történelemformáló szerepét illuzórikusan megítélő gondolkozók álláspontját. A társadalmi harcokat a társadalmat alkotó ember nevelésével véli helyettesíthetőnek. De már ezek a korai fejtegetései érzékeltetik Táncsics plebejus tapasztalati-kész-

¹⁰ Fáy, Jósika nemesei kiválasztott emberekkel alapították meg eszményi telepeiket. A kiválasztás gondolata, a jobb minőség közösség-szervezésének eszméje megvillan Táncsics tanregényében is. Ezzel az eszmével Owenről szóló ismertetésben is találkozunk a korabeli sajtóban: „... ő e gyarmatok megalapítására érett tapasztalású férfiakat választott, kiknek ismereteik s ügyességük nem ily kellemes munka-felosztás-eredménye volt, hanem az angol kereskedési—s gyári konkurencia vas iskolájában képzők ki magukat...” (*Angol országú társulatok*. Honművész; 1839. 91. sz.)

ségét a problematikus tulajdonviszonyok érzékelésére. S minél világosabban látja majd az emberi egyenlőtlenségnek a tulajdonviszonyokban rejlő legmélyebb okait, annál reálisabban ítéli meg a *nevelés* szerepét a társadalom életében. Korábban szoltunk már a *Józanész* című munkájáról [1843–44-ben írta, 1848-ban jelent meg], amit ebben a könyvében kifejt a nevelés társadalmi funkciójáról, azzal jelentékenyen módosítja ezt megelőző elképzeléseit.

Táncsics gondolatainak tendenciája mind a *Budapesti levelekben*, mind a tanregényekben demokratikus. Liberális motívumok ott is, itt is fellelhetők fejtegetéseiben, de az uralkodó: a demokratikus sodrás. Fáy és Jósika valóságként ábrázolták az eszményi társadalom egy-egy sejtjét, Táncsics a társadalmi igazságról elmélkedőket állítja elének. A gondolatokat ő a gondolatosság és nem a megvalósulás stádiumában mutatja fel. Mindkét regényében hangsúlyozza a realizálás nehézségét, és semmiféle illúziót nem ébreszt az igazságos társadalmi állapotok hamaros megvalósulásáról.

III.

Az új-szociális eszmék erősebb-halványabb hatásait nemcsak a mezőgazdasági példa-telepek és a pedagógiai regények jelzik az 1830-as, 40-es évek magyar szépirodalmában, hanem a különféle fantasztikus utópiák, köztük a science fiction ősei is. . . . A Rajzolatok 1836-os évfolyamában amolyan tudományos ismertető cikk jelenik meg *Felfödözések a holdban* címmel (I. 20. sz.). Ezt követően, ugyanebben az évfolyamban lát napvilágot Ney Ferenc írása (*Utazás a Holdba*; II. 94–98.), melynek alcíme — „Agyrém” — ironikus utalás az elbeszélés kettős jellegére. A holdra-repülés fantasztikumaként és a holdbéli állapotnak, mint a hazai viszonyok félreérthetetlen ellentétének a bemutatása: ezek jellemzik a tematikusan érdekes, de az írói megformálást tekintve igénytelen elbeszélést. Az utazókat, Kalandit és Regényt, a holdon *magyar* szó fogadja; az itt lakó emberek *közboldogságban* élnek áldott napokat; *könyvtárak*, *közügy* s a *közügy*-háza ragadják meg a látogatók figyelmét. A holdban megtalálják mindazt, ami hiányzik a földi hazából, legfőképpen: a boldogság lehetőségét, az egyenlőség boldogságát. Ney Ferenc ekkoriban nevelősködik; s megismerkedett az új-szociális eszmék klasszikusaival is. Nemcsak az elbeszélés fogalmaiból következtethetünk erre, hanem más — időrendben az elbeszélés megjelenését követő — adatokból is. Családi feljegyzéseiből tudjuk, hogy báró Lányiéknál volt nevelő, majd 1837-ben Martonvásárra ment, gróf Brunszvik Ferencékhez. „Eckstein orvos rákapatott Voltaire olvasására, a grófné Lamennais »Paroles d'un croyant« című munkáját nyomta markomba. Victor Hugot, Berangert önmagam kerestem fel” — írja Ney. Egy másik — 1851-ből tudósító — jegyzete arról tájékoztat, hogy „a híres napfogyatkozás napján (júl. 28.) újabb kutatás (most

második) történt szálláson, mégpedig Fourier tana miatt, — melyet mint tudományt én is tanulmányoztam”.¹¹ Nemcsak Neyre, a reformkori magyar értelmiségre jellemző beszámolók ezek. De hiteles pillanatfelvételt kapunk a martonvásári gróf kultúra-telepéről is: a pontos naplójegyzet nyomán szinte megelevenedik előttünk a jelenet, amint a grófné (Brunszvik Teréz sógornője) a házitanító „markába nyomja” Lamennais könyvét. A felülről jövő felvilágosításnak ez a megörökített gesztusa korántsem jellemzi olyan általánosan a reformkori magyar arisztokráciát, mint Ney jegyzetei a korabeli értelmiséget. Ellenkezőleg, Brunszvikné mozdulata az értékes kivételeket reprezentálja. Azokat a kivételeket, amelyekkel a Brunszvikok és Desseffy Marcell, Gyulay Lajos s a hozzájuk hasonló felvilágosultak körében találkozhatunk. Egyébként Lamennais és Fourier ismerete nem jelenti azt, hogy Ney magáévá tette az új-szociális eszmerendszer egyik vagy másik változatát. Hatottak rá ezek a korszerű gondolatok, de sem szépírói, sem pedagógiai tevékenységében nem foglaltak el középponti helyet.

A Rajzolatok könnyű tollú humoristája és szerkesztője Munkácsy János, Domján álneven, arra a kérdésre igyekszik ironikus-fantasztikus választ adni, *Hogy áll a világ a jövő században?* (Rajzolatok, 1838. II. 11. sz.). A fellegjáró eszmefuttatásból megtudjuk, hogy a jövő században csak „meglett eszű emberek születnek a világra”, az emberek repülön és vasúton közlekednek, „még csak a paraszt ember sem jár gyalog, hanem egy kis tüzet rak gőzlovába, s ez a vas utakon minden abrak nélkül úgy elfut, hogy rázását sem érzi az ember . . .” Az ember legyőző ura lesz a távolságnak, aki akar „ebédre Constantinápolyba, délután theára Londonba, estére színházba Amerikába, reggel a természetet bámulni Olaszországba” repülhet. Munkácsynál nem esik szó az átalakuló közlekedéshez fűződő társadalmi várakozásokról, — ám semmi kétség benne, hogy képzeletét ugyanazok a lehetőségek mozgatják, amelyek a kortárs-gondolkodókat jelentős eszmélkedésekre indították. De erre még visszatérünk. Jelentősebb Domján-Munkácsy fantázia-képei között a „jövő század” háborújának fantasztikus-humoros rajza: „Ha egy ország a másiknak háborút indít, s az ellenségek a csata téren megjelennek, nem lát az ember semmi öldöklő fegyvert, nem lőnek, nem verekednek, vért nem ontanak, mert ez a nemzetet lealacsonyítaná, de hát hogy győzik meg egymást? Verseket szavalnak, s a mely részről szebb verseket mondtak ez a győzedelmes.” Nagy Károly *Pest* című karcolatában (*Daguerriotyp* c. kötetben, 1841.) nem a „jövő század”-ba, hanem a századvégi Pestre kalauzolja el olvasóit. Ekkor — azaz 1891-ben — „A számtalan gyárak körülveszik az egész várost a Váci úti temetőnél kezdván keresztül le a város erdején egészen a Dunáig.” A Ferencvárosban erős munkások laknak, s tíz-tizenötéves köpcös gyermekek tízezrei

¹¹ Ney Ferenc jegyzeteit közli NEY KLÁRA MÁRIA: *Dédapám* (N. F. élete és munkássága 1814—1889) c. munkájában. (1943)

dolgoznak a gyárakban, „legjobb egészségben és erőben”. Az eljövendő kapitalizmus apológiája ez a fantasztikusnak aligha nevezhető pesti látkép, — polgári utópia feudális viszonyok között.

A fantáziával meghódítható tartományok közé nemcsak a hold, a „jövő század” és a századvég tartozott a reformkorban, hanem annak rendje és módja szerint az álmovilág is. A képzeletnek ezt a hagyományos kalandozási területét figyelmen kívül hagyhatnánk, ha nem tűnnének fel a reformkorban olyan álmokképek is, amelyek félreismerhetetlenül magukon viselik a kor bélyegét, s a kor-bélyegen — hol erősebben, hol halványabban — az új társadalmi eszmék érintéseit. Kuthy Lajos Vörösmartytól is méltányolt elbeszélése, a *Divatkép* (Nemzeti Almanach; 1841), egy szerencsétlen sorsú nő, gróf Vértesy Piroska regényes élettörténete. A szerencsétlen asszony megטיפortan, becsapottan, álmokképeiben keres menekvést a mostoha élet ellenében. Jó és rossz, szívderítő és nyomasztó képek váltakoznak álmaiban; s a jó itt: a *társadalmi* jó, s a rossz: a *társadalmi* rossz. A romantikus novellában klasszicizáló berendezésű szentélybe enged bepillantást az álom: hősnőnk itt „Látá az avatott szellemnépet, melynek levegője: közszeretet, tápláléka: drága szabadság, joga: egyenlőség, mulatsága akadálytalan haladás . . . Látá a boldogok hajlékát, melyet az ő világi próféták ígértenek. Sugár, átlátszó oszlopú kristálytornácokat, melyeknek közein örökké égő rubin faragványokba vésettek a mártýrok és népi emberek történetei.” Az isten közelében ott áll a nemzet felébredt angýala, aki éppen Széchenyi nevét írja bele a mennyei „érdem és feltámadás jegyző-könyvei”-be. Itt teljes egyenlőség uralkodik, a mennyei bölcsesség tanárai „ifjú társaiktól nem követelnek bókot, címet és vélemény tagadást, mint sok földi tudósok, kik magokat keresztyéneknek nevezik”. Tulajdonképpen egy liberális álmokkép ez, amelynek álombeli ellentéte is liberális eredetre vall; csak hogy ez utóbbi inkább az egyenlőség és közboldogság földi lehetőségének álomba-átjátszott tagadása.¹² Az új-szociális eszmék, mint eszmék itt még nincsenek jelen. De közelségükre vall a boldogságnak és az egyenlőségnek ez a klasszicizálóan biblikus [és a földi egyházak ellen fordul] teljessége.

A Kuthy-rajzolta álmovilággal némi rokonságot mutat Jósika Miklós fantázia szülte föld-állapota a *Végnapok* című „apokalyptikai novellá”-ban. Az elbeszélés 1847-ben jelent meg a *Regényes képletek* című gyűjteményes kötetben, nem egyedüli képviselőjeként Jósika életművében a fantasztikus-

¹² Így folytatódik az álom: „Egyszerre végtelen tömeg jelent meg előttem, mindenféle színű, szívű, és szavú nemeiből az embereknek, kik egy házat akarának építeni sötétben. De egyik összehordott kővet lopkoda, másik dologtalanul aludt, harmadik a munkást beszélte le szándékáról, negyedik elrontá mit az ötödik épített. Azonban mindennek felett fő baj volt a sötétség. Látá ott valami küldöttséget — legundokabb fáját a többinek, — kik a közbizodalommal visszaéltek; kikre tudniillik megtévedt tömeg pénzt biza, hogy lámpaőröket válasszanak, kik illő fizetéssel minden idejüket világításra fordíthassák. És ók, erőnek erejével egy aluszékony kegyenczet hurczoltak a fénytoronyba, kit nehéz feje minden lépten lehúzott, kinck lámpája az itt ott összeszedett olajtól is erőtlenül pislálkolt . . .” Stb.

biblikus elbeszélésnek. A *Helioné* (1841) és a *Vízözöni kép* (1844) után a *Végnapok*-ban Jósika eltávolodik a bibliától, s félreérthetetlenül átlép a képzeletnek és a gondolatnak abba a szférájába, ahol a társadalmi jellegű utópiák születnek. Jósika „a jövőt múltnak téve”, melyet „álmainkban már” túléltünk, az emberiség holnapjának társadalmi és technikai fantáziaképét írja itt meg; tragikus ellentmondásba ágyazva az elképzelt jövő képeit. Az ellentmondás lényege abban foglalható össze, hogy míg a társadalom az optimális berendezkedés harmóniáját teremti meg a technika fantasztikus fejlődése közepette, a föld maga egyre jobban hűl, az emberiség létszáma egyre csökken, az északi sarkövek fagyhidege egyre nagyobb teret hódít meg a világból. A borzalmas perspektívát az isteni cherub és Aila szerelme töri meg; bennünket azonban ennél jobban érdekel most a Jósika által felvázolt társadalmi és technikai utópia. Az író — anélkül, hogy elméleti fejtegetésekbe bocsátkozna — a fantasztikus földkorszakot és emberi berendezkedést az „egykori vadság”, a „későbbi hűbéri rendszer” s az ennél „sokkal szelídebb, de talán jóval betegesebb polgáriasodás” ellenében, mint azokra következőt építi fel gondolatilag. A közlekedés s általában a technika fejlődése szédületes eredményekhez vezetett. Az első fejlődési szakaszban: „Idő s utak megrövidültek; vaspályák, csatornák hálózata körülbroncsolá a száraz földet, s a tengerek viharországát tökélyre vitt hajózás fosztá meg minden irtózataitól.” Megjelenik a léghajó, majd újabb századok múltán „a panamai s suizi szoros át volt metszve”, s „az egész világ más szint öltött magára”. A technikai fejlődés második nagy korszakában „A gőz- és léghajózás, vaspályák mind avult dolgok voltak már; s mindezek hódoltak a villany, a delej s a lég erejének”. Később eltűntek a hajók, helyüket „a léggépek foglalták el”. A forradalmasító felfedezések egymást követik, s „Az ember a holdban s a közelebbi bujdosókban minden helyet ismert”, sőt a bolygóknak „a földön külön hírlapjaik voltak, hol azok, kik ezen égi vándorok folytonos fürkészetére szánták magukat, minden nevezetességet feljegyzettek.”

Ebben az utópikus társadalomban az „egyéni érdekek eszméje megszűnt; ezt csak régi hagyományokból ismerték: s fogalma szánakozást s kellemetlen érzést idézett elő”. A gazdagság és a nyomor egykor-volt akkumulációja, a gyűlölködés, üldözés, a vadság, a lelki szegénység „hihetetlen” volt e társadalom tagjai számára. Az emberek közelebb kerültek egymáshoz, közös nagy és szép épületekben laktak, „minden földeiket együtt munkálták; termékeiket együtt adták el; minden jövedelem közös volt, s egy-egy ily épületnek lakói egy családot képeztek”. Ilyen körülmények között „az emberek többet szerettek: mert közös lévén minden birtok, s jobb nevelés következtében hívebbek s állandóbbak a házassági viszonyok . . .” A „hadak és háborúk rég megszűntek már”, az emberek egy istenben hittek, egy hitet vallottak, melyről „az idvezítő mondá: A pokol kapui sem győzedelmeskednek fölötte”. Jósika nem tud ellentállni a kísértésnek: újra és újra a maga korának viszonyaihoz

hasonlítja az *elképzelt* társadalmat. „A föld eleget terem lakói számára: csak az osztályban van most a hiba.” — jegyzi meg. S más helyen: „Most magas hivatalok vágy s büszkeség tárgyai, mindenki sovárog ilyenekre, s néha nem a legbecsületesebb úttól sem idegen” azok megnyerhetése. Az elképzelt társadalomban: a közhivatal a köz javát szolgálja, s ezért annak elvállalása „kötelesség s engedékenység a társaság iránt”, jóllehet a funkció-vállalás „részben a magánérdekek határiban vágott”. Ez azonban nem jelentett gondot, mivel „annyira ki volt már ekkor, sőt évezredekkel ezelőtt a közérdek, az erők egyesítése fejtve, — a nevelés oly közel vezette az embert közvetlen érdekeihez —, s a faj végre, annyi századok alatt mindig a közérdekben neveltetvén, valami oly összeforrást, oly kimondhatlan bensőséggel páruult eggyéolvadást mutatott, milyenről most alig van legtávolabb eszménk.” Itt újra átüt az utópia az aktuál-politikai közvetlenség: „Mostani intézményeinkben semmi sincs, mit az akkori emberek eggyévált érdekeivel a legtávolabbról is összehasonlítani bírnánk . . .”

A világ képe is megváltozott. Európa először egyetlen nagy országgá egyesült, később az emberiség már nem országokat, hanem „nagy családokat” alkotott. S még ehhez képest is volt fejlődés: az Aila vágyaiban élő tündérvilágban egyetlen nyelv kapcsolta össze az embereket, akik „a művészet minden nemeiben ezer fokkal fölebb állnak a föld lakóinál”. Ez a tündérvilág kívül esik a föld jégbedermedésének ijesztő perspektíváján, itt gazdag a gyermekáldás, itt nem szorongat a kihűlés veszedelme. De még ebben a múltó tündérvilágban is érzékelteti az író azt a különbséget az emberek között, amelyet az igazság győzelmének és a föld redukálódásának stádiumában észlelt. Ebben a föld-állapotban az emberi nem két részre oszlott: „a delejes tisztán-látó s felsőbb lényekhez közelített emberekre — s azokra, kik a régi korlátolt állapotban maradtak”. A delejesek, az „értők”, tudásukkal emelkedtek a nem-értők tömege fölé: ez a megoszlás, ha fantasztikus formában is, de az utópista szocialisták elképzeléseire, a fourier-i társadalom-felosztásra emlékeztet. S úgy lehet, hatott Jósika elbeszélésére Fourier fantasztikus kozmogonikus elképzelése is.

Igen, ebben az elbeszélésben már az új-szociális eszmék és elképzelések közvetlen hatására figyelhetünk fel, természetesen nem utalások és jegyzetek nyomán — a szépirodalom nem lábjegyzetekkel köszönti gondolatforrásait! —, hanem a fantasztikus látomások irányzatosságában. Ennek a novellának is plasztikusabb a történeti értéke, témátörténeti érdeme, mint az esztétikai minősége. Azért ismertettük részletesen ezt az írást, mivel 1848 előtt ebben az elbeszélésben mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban az új-szociális áramlatok hatását jelző technikai és társadalmi utópia. Az apokaliptikus fantasztikum itt nem pusztán romantikus kellék, hanem az ekkor Európa-szerte hódító társadalmi-technikai tervek és álmok irodalmi hordozója.

IV.

Jósika életművének nem jellegadó, nem középponti jelensége ez a fantasztikus-utópikus elbeszélés. Nem az a korábban ismertetett elbeszélés, *Az Isten ujsa* sem. Táncsics szóban forgó munkái közül az egyiket máig kézirat-tár őrzi (*Budapesti levelek*), a másikat — a *Pazardi*-t — megjelenése után elkobozták, s így számottevő hatásáról nem beszélhetünk. Ney, Domján, Nagy Károly írásai periferikus jellegűek és jelentőségűek; Kuthy elbeszélése (*Divatkép*) sem tartozik a szerző és a korabeli novellairodalom remekei közé. Ha kissé eltávolodunk ezektől az írásoktól, ha tehát kiszakadunk az elemző közelségnek abból a köréből, amelyben gyakran felnagyítva látjuk az értékeket, akkor pontosabban érzékeljük a következőket: az eddig számbavett írásoknak egy része inkább csak érdekesség a kor irodalmában, s nem igazi érték; másik része elszigetelt állapotban maradt, számottevő hatást el nem érő, csupán történeti értékű vállalkozás; az írások harmadik csoportját pedig, elsősorban Jósika munkáira gondolunk, irodalmi érdekű, de az alkotó életművében csak mellékes szerepet játszó elbeszélések teszik. Ez az irodalmi szempontból tárgyilagosnak tetsző minősítés azonban elfedi azt a *tényt*, hogy az új-szociális eszmék iránti hazai figyelem már az 1830-as években sem tekinthető csupán a szellemi élet harmadik-negyedik vonalán mutatkozó jelenségnek; az 1840-es években pedig szembetűnően felduzzadnak az új-szociális áramlatok hazai hullámai. (Noha — ismétlem — a magyarországi közéletnek még ekkor sem ezek az eszmék a vízváltató problémái.) Egy erősödő gondolati tendenciáról van itt szó, s ha ebben az összefüggésben figyeljük az eddig vizsgált irodalmi anyagot, akkor a másod-, harmad- vagy alacsonyabb rendű vállalkozásokban is észre kell vennünk az egyetemes érvényű gondolat hazai szintjének emelkedését.

Ez a szintemelkedés a lírában Vörösmarty *A Guttenberg-alumba* című költeményével; a szépprózában Eötvös József regényével, *A karthausi*-val jut fel a magyar irodalom klasszikus magaslataira. A lírával később foglalkozunk, lássuk most a tárgyalás rendjét követve Eötvös regényét. A centralistákról írva más helyen érintettük már Eötvös és az utópisztikus szocialisztikus eszmék kapcsolatát. Szóltunk arról, hogy Eötvös — mint általában a centralisták — ismerte ezeket az eszméket és eszmerendszereket, kiváltképp az asszociáció gondolatát mérlegelte a befogadás készségével. Eötvös és társai lényegileg egy polgári demokratikus koncepcióba igyekeztek beépíteni az új-szociális rendszerek néhány motívumát. Ez irányú tevékenységük gondolati értéke számottevő, de munkásságuk egészét tekintve abban gondolatilag is a következetes antifeudalizmus a legjelentősebb érték.

A karthausi természetesen nem utópista-szocialista irányregény. Gusztáv történetével sem többet, sem kevesebbet nem mond el Eötvös a társadalomról, mint tanulmányaiban és cikkeiben, legfeljebb — lévén a történés színhelye a

júliusi forradalom utáni Franciaország -- előtérbe kerülnek a polgári forradalommal és demokráciával kapcsolatos gondok és megfontolások. A marxista szakírók már nyomatékosan rámutattak arra a tényre, hogy Eötvös a hazai feudalizmus ellen küzdve teszi mérlegre a polgári perspektívát, és semmi kétséget sem hagy afelől, hogy szükségszerűnek, de nem zavartalanoknak látja ezt a polgári távlatot. Eötvös ebben a regényében tulajdonképpen végiggondolja a fejlődés holnapját, a kikerülhetetlennek vélt következő szakaszt. Mivel pedig a polgári szerkezetben mutatkozó zavarok kiküszöbölésére még nem képes tudományosan megalapozott strukturális ellenjavaslatot tenni, egy polgári távlaton túlmutató, az új-szociális eszmék által inspirált poétikus humanizmusban oldja fel az ellentmondásokat. Sőtér István mutatott rá Eötvösről írott monográfiájában arra, hogy a szocialisztikus eszmék sugallatai a regény negyedik részében, Gusztáv „végrendeletében” sűrűsödnek költői hangvételű és nem kevésbé költői tartalmú programmá. A tartalom „költőisége” ebben az összefüggésben kettős jelentésű. Jelenti a polgári szerkezet problémáinak a megoldatlanságát, illetve a megoldás helyettesítését a korlátlan humanizmus pátozával. És jelenti -- az irodalmi szó erejével, a költészet hitelességével -- a valóságos megoldás hiányában is érvényesülő hitet és morális bizalmat az emberiség fejlődésében.

Eötvös hőse hisz abban, hogy az önkény által rabigába fűzött nemzetek és a millió szerencsétlenek, „kiknek földi feladása képzelt kényelmeket szerezni egyeseknek”, egyszer elnyerik szenvedéseik jutalmát. Az *„emberi nem el fogja érni magas célját!”* Századok fognak múlni, sok ivadék eltűnni küzködés között, de a napnak jönni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog e világon . . .” Eötvös a „törpe önzés”-sel a „nagy élet” ígértét, a „Szeressetek!” imperatívuszát állítja szembe. Ezt a követelményt is *A karthausi*-ban oly mélyen benne gyökerező kettősség jellemzi. A „Szeressetek!” egyrészt az érzelmes filantropizmus, a poétikus humanizmus jelszava, másrészt a világot átfogó emberi egyesülés kategóriája, amely az új-szociális áramlatok hangsúlyozott gondolata az 1830-as, 40-es években. Eötvös két gondolati körben fogalmazza meg az egyesülés eszméjét. Az első kör az emberi társadalomé: „Szeressetek! Oh de nem csak gyerekekért dobogjon ifjú szívetek; bár mi kedves s boldogító a kör, melybe sorsotok helyeze, ne ez legyen határa szerelmeteknek, világnak polgárivá születettek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok . . .”¹³ A másik kör a világmindenség: „a természet, e nagy sorsa minden anyagnak, egyenlően rendezi millió lénynek napjait, csak az ember állna magányosan? . . . miként a természet rendje minden anyagot egy nagy egészsé szövé, úgy a szabad ember is egyesülni tanuljon . . .”

¹³ Elmélkedésének egy előző szakaszában, ugyancsak a negyedik részben, Gusztáv még így fogalmazta meg a „nagy oktatás”-t: „a kis kört, melyre áldó hatalmunkat kiterjeszthetjük, nagyon szeressük, hogy, mert egy egész világnak tartozunk jótéteményeiért, azon keveseket, kik hozzánk közel állnak, s kiken kívül az egész világ iránti tartozásunkat másnak nem fizethetjük le, egészen boldogítsuk.”

Gusztáv befejezéshez közeledő kéziratában egyre magasabbra szárnyal az emberiség eljövendő korát rajzoló remény. De az igazságos társadalomba vetett hittel együtt növekszik Eötvösben a reális program-adás igénye, az illúzióktól óvó figyelem és fegyelem is. A befejező rész a szerkezeti hely nyomtatékával is kiemeli az eszmék ígéretét és az érzelmes szárnyalást ellenőrző, a valóságos távlatokra felkészítő kontroll-igényt. A gondolatritmus itt — ha szavakra redukáljuk a gondolatstrófákat — így írható le: »Szeressetek! — Csalódni fogtok. — Szeressetek! — Igaz, az eszme el fogja veszíteni szépségét az emberek érintései között. — De jönnie kell a napnak, melyben a jó győzni fog e világon.« Az ellenpontoszó felépítés tehát közvetlenül a tartalom, a gondolatmenet kifejeződése a szerkezetben. De itt még nem zárul le a kézirat. Eötvös az emberiség holnapját feszegető költészetet és gondolatokat közvetlenül a befejezés előtt — a közeli megvalósulás lehetőségének a megpendítésével — a kor közelébe húzza, a lírai utópiák szférájától az aktualitás küszöbéhez közelíti: „Oh s ki tudja nem állunk-e már közel e boldog órához? nehéz a kor, melyben élünk, forró egünkön terhes fellegek tornyosulnak, s az ember lankadtnak, remegve a közelgő vészről, halad örömtelen ösvényein; de ha a nap legforróbb, s a vetés földfelé hajolva már alig bírhatja kalászeit, nem közelg-e épen akkor az aratás? Reméljete ifjak!” S most néhány sorban megismétlődik egy előbbi ellenpontoszó gondolatmenet, csak személyes motivációval: Gusztáv saját élete szomorú tanulságát mutatja fel a hosszú úton majdan elesüggedőknek, bízván abban, hogy ez az életpélda visszariaszítja őket az önösségtől.

Gusztáv önmaga életével elégedetlenül hal meg, de szembe tudott nézni saját hibájával, helyes következtetésekhez jutott, s így kézirata a lélek békéjével zárul. Az általa mutatott jövőnek — mégoly elvont, általánosságokban mozgó — képén feloldódnak a *karthausi*-ban, illetve Gusztávban halmozódó ellentmondások, s Gusztáv végső harmóniájának ez a feloldódás a lényege. Ám ez a kép, ez a perspektíva a korabeli magyar — vagy akár francia viszonyokhoz egyáltalán nem illeszkedett harmonikusan. Ellenkezőleg: nagyon is dinamikus és nyugtalanító volt ez a távlat azok számára, akik követni tudták Eötvös gondolatmenetét. S bármily absztrakt és poétikus is Eötvös megfogalmazásában ez a perspektíva, társadalomtörténeti logikája vitathatatlan, és ilyen értelemben szervesen kapcsolódik mind a francia, mind a magyar viszonyokhoz. Természetesen ez a társadalomtörténeti kapcsolódás nem jelenti azt, hogy a magyarországi állapotok, vagy — mutatis mutandis — a francia viszonyok ekkor már érettek e perspektíva közvetlen realizálására. A Gusztáv-mutatta távlat poétikus elvontsága egyrészt azt jelzi, hogy a megvalósítás még messze van. Másrészt viszont azt érzékelteti, hogy Eötvös még nem realizálta a maga számára — a francia viszonyokra figyelve sem! — azokat a már meglévő társadalmi erőket, amelyeknek közvetlen történelmi kapcsolata van és lesz a gusztávi távlatokkal. Gusztáv az új-

szociális eszmekörön belül, de a népen kívül gondolkodik az emberiség jövőjéről. Ez az az ellentmondás, amelyet a regény nem old fel, mert Eötvös nem old meg, de amely mint probléma, tükröződik *A karthausi* elvontságában, érzelmes filantropizmusában. Mégis: Eötvös ezzel a megoldatlan problémával együtt is egy életfolyamat organikus tartozékaként mutatja meg az új-szociális társadalmi távlatot, a maga polgári demokratikus koncepciójában.

Nemcsak az hangsúlyozandó itt, hogy *organikus* helye van Gusztáv gondolatvilágában az igazságos társadalom képének, hanem az is, hogy ez a távlat helyeselt, óhajtott távlat. Nem kell sok magyarázat annak a megértetéséhez, hogy *A karthausi* megírásának az idején *volt* életbeli fedezete az olyan írói állásfoglalásnak, amely a Gusztáv által igenelt perspektívát mint tagadott, elvetett „státus-filozófiai” eszmét mutatta fel. Sőt! Az *elvetés* társadalmi alapja ekkor erősebb volt, mint az új-szociális távlat helyeslése. Ám Eötvös a jelentős gondolkodó következetességével sejtette meg egy folyamat történelmi dinamikáját, s erre a mozgó történelemre „épített”.

A korabeli magyar irodalom nem szolgál hasonló irodalmi nagyságrendű ellenpéldával. De egy alacsonyabbrendű példa is alkalmas gondolatmenetünk illusztrálására. Az *Emlény* 1842. és 1843. évi köteteiben jelent meg Császár Ferenc *Álom és valóság* című levélregénye. Császár Ferenc nem volt jelentős író, de nem volt dilettáns sem: a formai készséggel rendelkező közepes tehetségeknek ahhoz a csoportjához tartozott, amelyet az irodalomtörténészek a szalonlira fogalomkörében tartanak számon. A Petőfi-ellenes támadásokban Császár dicstelen szerepet vállalt; nevét főleg ez a vállalkozása, illetve Petőfi megsemmisítő rípostverse őrizte meg az utókornak. Bennünket most Császárnak az a képessége érdekel, amellyel magába tudta szívni a korban jelentkező ízlés-, sőt gondolati tendenciákat, pontosabban ezek közül azokat, amelyeket ő tartósnak, beváltkak, elfogadottnak érzett és tudott. Ez a képessége jellemzi, sőt teszi érdekessé a mi számunkra az *Álom és valóság*-ot is. Az elbeszélés hangvétele, a levél-tónus Eötvös regényére emlékeztet, illetve annak az érzelmes-világfájdalmas és morálfilozófiai regénytípusnak a hangjára, amely főleg Goethe Werthere nyomán szaporodott el az európai, s jelentkezett a magyar irodalomban is. Császár írásában is — mint *A karthausi*-ban — megjelenik „szelid lelke az emberszeretetnek”, a lelki világ vallomásos feltárása itt is meghatározza az elbeszélés jellegét, csak éppen a halvány, közepes alatti irodalom szintjén. A regénybeli Ida önvallomása némiképp a regény levélíróját, Geyzát, s vele együtt az egész atmoszférát jellemzi. „... Voltaire és Rousseau írományait, mellyeket a vak eset játsza kezembe, mohón nyelém; később Victor Hugo, George Sand és Lamennais műveitől kezdve, a csak némileg nevezetesebb francia romantika hőseiéig majd mindent olvasék. Ó mily gyönyörteli élv vala tudomány után sovárgó lelkemnek e nagy ember-szívűbúvárok magas szellemű lapjain olvasnom a romlott emberiségnek szörnyű erényeit, kedves botlásait, javíthatatlan undokságait!” Ez a háttér, ez a

vallomásos hang és gyöngéd emberszeretet Császárs korszzerűen tájékozott levélírójának a gondolatvilágában nyílt antidemokratizmussal, a hazai viszonyokat konzerváló konformizmussal¹⁴ — és az utópista szocialista és kommunista távlatot tagadó ideológiával ölelkezik. A levélíró szerint „fölötte botlanak” az „ujabb népüdvezítők”, kik az emberi nyomor gyökerét „a polgári társaság mai rendszerében keresik” s „a föld minden emberéből egy olly társaságot akarnak képezni, melyben minden egyén boldog lehessen!” A botlás vélt oka az, hogy Owen és társai hisznek az „általánosítás”-ban, amin a szerző az emberiség nivellálhatóságát érti. Geyza, illetve Császárs egészen konkrét módon nyilatkozik erről a kérdésről: „Owen newlanarki telepén sikerülhetett e közboldogítási rendszer; de már a New-Harmonyban tett kísérlet, milly keservesen hazudtolá meg az angol socialisták alapítója rendszerét! Fouriernek talán San-Marino lebegett látnoki szeme előtt, midőn társasági csoportozatait kigondolá; de megfeledezett szinte e jó ember is arról, hogy sphaeráiban nem lelketlen égi, hanem lelkes földi testeknek kellene keringniök! . . .” Egy későbbi levelében visszatér Platón köztársaságához és Saint Simon, Fourier, Owen „embercsaládai”-hoz, — s ezúttal azzal toldja meg e tervek lehetetlenségének az indokolását, hogy „e pénzvilágban” az ember „nem lelki . . . tulajdonai: hanem aranyai után tétetik a tisztelés mérleg-serpenyőibe!” Íme, a pénzvilággal szembeforduló romantikus világfájdalom — mint érv az új-szociális távlatok ellen. Császárs, aki elutasította az új perspektívát, konkrétan, adatszerűen szól levélregényében az utópistákról. Eötvös sokkal poétikusabban és elvontabban, de helyeslően mutat e távlatokra. Az elutasítás konkrét, a helyeslés elvont, s ez esetben az utóbbi az értéke-sebb: ebben történelmi dinamizmus van, Császárs konkrétsága pedig a nagy távlatoktól visszariadó konformista közepszerűség.

V.

A 18. századi szentimentális regényhez képest *A karthausi* már egy olyan új-érzelmesség hordozója, amelyet a romantika, Saint Beuve, Lamennais és az új-szociális eszmék hatása, illetve a júliusi forradalom utáni helyzet figyelembevétel nélkül nem érthetünk meg. Ugyanakkor az imént elmondot-

¹⁴ Már csak azért is érdemes idézni a fenti megállapítás alapjául szolgáló levélrészletekből, mert hovatovább pusztán elméleti tételként él a köztudatban az a tény, hogy az osztálytársadalom korszakában „két kultúra van minden . . . nemzetben”. Tehát: „átok arra, ki e felséges megyei rendszert felforgatni akarná! Ha majd idővel s fejlődő intelligenciával az illy tanácskozásokbani tetteges részvevethetés még nagyobb körre fog terjesztetni, úgy, hogy azokban a hon minden rendű lakója legalább képviselve legyen, azt mondom Béla, nem lesz széles e földön köztársaság, mely a magyar monarchia megye kormányzati rendszerével fölérjen.” Vagy: „Én az általános társasági asszimilációt, az állomány polgárai közti tökéletes egyformaságot valóságos ábrándnak, kába álomnak tartottam és tartom mindörökre . . .” A tetemes kihagyások miatt ebben a közleményben sem tükröződnek az új-szociális eszméket tagadó irodalom méretei. Csupán utalunk itt Szabadváry *Rege az Ikarusról* c. parabolájára [Életképek, 1844, I. 3. a], amely a jövőbe-szárnyalás ellen érvel, s amelyet a szerző „Á XIX. század Ikarusainak” ajánlott.

takból az következik, hogy ez az érzelmes költői-emberbaráti tónus nemcsak a jelentős irodalomban hangzik fel, hanem jelentkezik a középszerű literatúrában is; — és nemcsak a progresszió szellemi szárnycsapásai hallatják e hangokat, hanem a haladást gátló irodalmi fékesikorgások is. Azt jelenti ez, hogy a hang, a tónus, az előadói modor közömbös azzal szemben, amit érvényesít? Nem. Természetesen különféle irányultságú írókat is elérhetnek azonos forrásból származó hatások: modorbeli inspirációk, ízlésáramlatok, hangpéldák. De a közös hatások különböző vagy éppen ellentétes szellemi világba illeszkednek bele, s ez az illeszkedés állandó módosulást, változást, átformálódást jelent. A romantikus filantropizmus lamennais-i pátoszának némely formulái, motívumai bizonyára elválaszthatók e retorika világboldogságot sürgető tartalmától. De a lamennais-i gondolati emelkedettség és humánus-poétikus szárnyalás egyszerűen életképtelen a regresszivitás vagy fontolva-fékezve haladás közegeiben. Az sem véletlen tehát, hogy Eötvös regényének legjobb pontjain értékes egyensúlyban találjuk az érzelmességet az eszmékkal, a költői filantropizmust a társadalomkritikai és társadalomjavító gondolatokkal. Mivel ennek az egyensúlynak a tartalomban vannak meg az alapjai, egy jelentős író életlátásának a tartalmában, érthető, ha az 1840-es évek szaloni irodalmában oly gyakran találkozunk — egyebek között a meg nem emésztett Eötvös-regény hatására — érzelgősségbe fulladó érzelmességgel, tartalmatlan filantropikus formulákkal, vallomás-tónussal, amely nem szárnyal túl a személyes körön. Erőltetett emelkedettség; szólamok a *tartalom*, formulák a *humanista* pátosz helyett; adatszerű konkrétság, mely minduntalan lehúzza a vallomást; stílustörések, stíleklekticizmus: ide vezet a poétikusan emelkedett új-humanizmus hatása a literatúra igazi korszerűsége képtelen művelőinél.

A naplók és vallomások hangján szóló regények s még inkább a lamennais-stílus termékenyítően hatott a 40-es évek demokratikus íróira. Nem egyes stílusfordulatok átvételére, nem is eszmei rokonvonásokra gondolunk elsősorban, hanem a társadalmi gondoknak és terveknek összekapcsolására az előadás retorikus, poétikus tónusával. A kapcsolat nem jelenti okvetlenül az új-szociális eszmék hirdetését, s még csak azt sem, hogy az előadás Lamennais biblikus modorának követése vagy másolása. De e hangvétel legjellegzetesebb magyar képviselői éppen azzal tűnnek ki, hogy következetes demokratizmusuk az új-szociális eszmék közelébe vezet, s elveik megfogalmazásában hasznosítják az európai romantikától — nem utolsósorban Lamennais-tól — tanultakat: a biblikus retorikának és természetimádatnak a prózában is költői érvényesítését. Ezen belül nemcsak a gondolatok, hanem a hangvételek is különböznek, s eltérő a Lamennais-hoz fűződő szellemi, ízlésbeli kapcsolat: Vajda Péter számára távoli bátorítást jelentenek a francia abbé munkái; Bozzai Pál a *Kelet könyvei*-ben tehetséges Lamennais-tanítványként mutatkozik be, István Pál pedig voltaképpen a *Paroles*-t fordítja magyarra (s alakítja át némiképp), — és ezzel jelentkezik, mint önálló munkával.

Vajda Péter inkább a német romantika, mint Lamennais hatására alakította ki *A nap szakaszai*-ból (1837) és a *Dalhon* köteteiből (1839, 1841, 1844) ismert próza-vers típusát. E költemények tónusának számos elemével találkozunk olyan írásaiban is, amelyek tulajdonképpen nem tartoznak a költészet, még a próza-költészet körébe sem: elbeszélésekben, cikkekben, erkölcsi beszédekben. Találó Toldy (Schedel) Ferenc észrevétele: „Vajda, legbelsőbb lényében poétai természet; minden gondolata, mint minden tette az életben, poézis; természettudományi értekezései nem kevésbé, mint kötetlen költeményei.” (Életképek, 1844. I. 8. sz.) Egyetlen példát idézünk állításunk igazolására, olyat, amely a hangvétellel együtt a gondolatok mozgásirányát is jellemzi. *Erény és bán* című írása (Nemzeti Almanach, 1841) emelkedett hangú költői vallomással indul: „Megdallám a napot, szívem első ifjúi hevével; kiömlesztém énekemet, szabad-nyiltan, hogy az egész termő zat hallhassa, madarai s embereivel: hallgattak rám az erdők, viszhangot adtak a hegyek, s néma csendben figyelt rám az éjféli; – de az emberi faj részint alvók, részint zajga, és szavaim keveseknek juttak értésére.” A költői retorika a folytatást is jellemzi; az író nem zökken ki ihletett modorából akkor sem, amikor morális és pedagógiai tanácsait és tanításait közli. Mintha a lírai költészetből a gondolati költészetbe vagy az erkölcsi intelmek műfajába lépnénk át. „Arra tanítod embereidet, mi fekszik valódi érdekekben; mikép a termő zat isten élő nyilatkozata, s benne nincs hazudság; megmutatod, mi van javokra, mi károkra; hűségre tanítod őket a termő zathoz, mely istenhezi hűség, és a boldogság forrása. Megmutatod, hogy érdekeik ugyan azok, hogy a mi egynek árt, árt mindnyájának, hogy a legbutább és károsabb vélemény az, szerencséséjét mások kárán épülőnek hinni. Világossá teszed előttök, hogy bár mint szakadjanak el az emberek millió családra, mégis csak egy családot tesznek, közös asztalról táplálkozót és egy forrás-, egy pohárbul ivót.”

Toldy, imént idézett kritikájában, bírálja a *Dalhon* próza-verseit, formátlanosságuk s a „beszéd”, a tónus miatt. Ez utóbbi kifogása általánosságban is érinti ezt az írói modort, mely „nem saját, hanem utánhangja a bibliainak; ez az ünnepélyes, jóslói, patriarchalis beszéd úgy hangzik, mint a népen uralkodó főpapa és profétái a néphez, mely bennök hitt, s kik nem csak papjai, hanem philosophusai, törvényhozói, kormányzói voltak”. Toldy szerint a „mi költőink és olvasóink közt nem létezik ily viszony”, Vajda „a természet és jog főpapja szerepét” vette föl, „de ez csak szerep marad”. Hogy miért? Az első válasz így hangzik: „mert a hatalom kútfeje, mely a népben van, hiányzik.” De a folytatás világosabbá teszi Toldy gondolatmenetét, – s egyben pontosan jelzi: mivel asszociálja a kortudat a fentebb jellemzett stílust: „Lamennais bibliája azért hatott úgy népe közt, mert nemcsak hizelkedett a nép szenvedélyeinek, hanem mert e vallásivá tett forma, egy pap szájában, a forradalom minden irtó törekedése ellenére is, a tömegeiben váltig katolikus népnél szükségképp viszhangra lelt.” A Vajda által hirdetett „evangeliumot” –

írja Toldy — inkább filozófusok és politikusok műveiben kívánná olvasni „az ő közönsége”. A továbbiakban bírálja ennek az előadásmódnak allegóriai apparátusát, mivel „a jelentés és kifejezés e kettőssége, általában igen kétes becsű a költészetben”.¹⁵ A Vajda Pétert sok tekintetben méltányoló cikk végén az óvatosan liberális Toldy világnézetileg tapintatosan elhatárolja magát a merészen demokrata Vajda Pétertől: „Nem óhajtjuk ugyan, hogy világnézete, mely álláspontul az indus pariaét veszi, elharapózzék . . . de . . . Alapul a jó, ha meghaladja is a mértéket, nem árt . . .”

Vajda következetes demokrata volt, aki a haladásért küzdve, a parasztság helyzetének a megváltoztatását tekintette fő feladatnak. A „föld azé, ki műveli” — hirdette az Athenaeum hasábjain (1840; I. 33. sz.).¹⁶ A felvilágosodás gondolkodóinak hatása tükröződik Vajda természetjogi szemléletében: teljes jogegyenlőséget követel, mert „Egyenlők vagyunk . . . a természet előtt. Így az út is, melyen haladnunk kell, a tökéletesedésé, mely ezereknek úgy van elébe szabva, mint egyeseknek”. (*A néptömeg polgári élete*. Athenaeum; 1840. I. 12.) „Mindnyájan a természet gyermekei vagyunk, ugyanazon erőforrásból kapva lelkünket, ugyanazon anyagrészből merítve testünket, ugyanazon földön lakva, ugyanazon nap által világítva, melegítetve . . . egyiknek nem ada a természet több jogot, mint a másiknak . . .” — olvassuk a *Dalhon*-ban. Ezeknek az elveknek a jegyében működött Vajda Péter az 1841 elején megindított *Világ* című lap szerkesztőjeként, — az indulás évének májusáig, amikor is a lap tulajdonosa — nem értvén egyet Vajda elveivel — konzervatív kézbe juttatta ezt az orgánusot.¹⁷ Vajda tovább folytatta elvei hirdetését, mint író s mint tanár és igazgató a szarvasi evangélikus főiskolán.

¹⁵ Toldy idézett „irodalmi levele” 1844. március 24-én kelt. Érdemes megjegyezni, hogy Szarvason 1844 tavaszé (március) 17-én tartott tanszéki beszédében Vajda Péter is foglalkozik a vallási könyvek jelképes előadásmódjával. Többek között ezt mondotta: „Ami a vallási könyveket illeti K. H., tudjátok meg, hogy azokban legtöbbszörre jelképes előadás foglaltatik . . . Ez annyit tesz, barátaim, hogy e kifejezéseket és szavakat nem a mindennapi közönséges értelemben kell venni, hanem magát a gondolatot kell fölfogni úgy, mint az emberi értelem és józanság kívánják.”

¹⁶ Támadta az úrbért, agítált a „szabadulási elv” (az örökvaltság) gyakorlati megvalósításáért, bírálta a rendi képviselőket, s hirdette, hogy „ha a népben a haza nagy ügyei iránti érdekeket akarunk ébresztetni politikai jogainak értékét kell vele megismertetni”. Nagy jelentőséget tulajdonított a mezőgazdaság színvonala emelésének, a nép művelésének: a polgárosulásról kialakított koncepciójában központi helyen áll a parasztság és a mezőgazdaság („főttükénk a földünk”) felemelésének a programja. — Vajda Péterről ld. dr. KEMÉNY GÁBOR tanulmányát (*Erkölcsei beszédek* bevezetése, 1931); HANZÓ LAJOS *Vajda Péter 1808–1846* c. könyvét — Békéscsaba, 1958.

¹⁷ Miután Vajda Péter megvált a laptól, s a *Világ* Desseffy Aurél szellemi irányítása alá került, megindultak hasábjain a támadások Lamennais ellen is. Még 1841-ben — Vajda távozása után — a *Politikai osztályzatok* című cikk szerzője (91. sz.) Lamennais *Esquisse de la Philosophie* című munkájából idéz saját konzervativizmusának igazolására, 1844-ben már ilyen szöveget is közölt a *Világ*: „Cormenin és Louis Blanc mint írók, kitűnő műveket adtak az olvasóközönség kezébe, habár néha náluk az alapeszme egészen hamis. De Lamennais és másolói — milyenek Párisban százan is vannak — vajon mit írtak, hogy ily elnézést követelhessenek? — Lamennais munkáiban a filozófiákat is beszámítva — tömérdek a képtelenség; ő és cimborái, a népfelcsőségek lovagolnak; ezt a bőrébe göngyölödött tövisdisznót a neveltségig hurcolják, ezt az új felséget a lerombolt régi királyság minden tulajdonival felruhazzák . . .” (39. sz.)

Polgárosulásért vívott harcának plebejus tendenciája nem azt jelenti, hogy Vajda Péter az utópista szocialista eszméket ültette át a hazai viszonyok közé. De bátorították őt ezek az eszmék; erős a valószínűsége annak, hogy ismerte Lamennais műveit (s teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Lamennais tudott Vajda Péterről), és indokolt Turóczi Trostler József megállapítása: „A plebejus Vajda Péter Erkölcsi beszédei-ben állandóan érinti a saint-simonizmus gondolkörét.”¹⁸ Mindennek nem mond ellent az a tény, hogy Vajda nemcsak „az óságpipókektől” határolta el magát („kik oduikból éj madaraikint rád huhognak”), hanem a „túlzók”-tól is, „kik akkorát akarnak ugrni, hogy nyakszegésök kikerülhetetlen” (*Erény és bűn*).

Ha Vajda írásaiban Lamennais rokonhangjaira ismerünk, akkor bizvást elmondhatjuk, hogy Bozzai Pál műve, a *Kelet könyvei* a francia abbé *Paroles*-jának közvetlen hanghatását mutatja, egy hazai körülményekre összpontosított gondolatvilágban. Bozzai tizenöt fejezetből álló prózai költeménye, poétikus filozófiai eszmefuttatása 1848-ban jelent meg az *Életképekben*. Már az intonáció világosan jelzi a Lamennais-hatást, s egyben azt is, hogy Bozzai indulatainak és gondjainak középpontjában a haza áll. „Legyünk ébredők a hajnallal, munkálkodók a nappallal és elmélkedők az éjszakával. — Mert az idők elközelgettek. — Üdv annak, a ki ébred, munkálkodik és eszmél a hazáért!” Az abbé művének romantikus vízióját a királyi szertartásról idézi emlékezetünkbe Bozzai a megszemélyesített *absolutismus* vallomásával, a *rossz* tudatos vállalásának a hirdetésével.¹⁹ S nemcsak a hang, nemcsak egy jelenet, hanem az eszmék is jelzik a rokonságot Lamennais-val, illetve az új-szociális gondolatokkal. Az „absolutismus” riadtan konstatálja, hogy „az idők megváltoznak”. Hogyan? „A munkások műhelyein és a szegények kunyhójában

¹⁸ RÉVÉSZ IMRE *Lamennais és a magyarok* c. tanulmányában ismerteti Lamennais-nak egy 1845. február 14-én kelt levelét, amelyet De Gerando Ágost feleségéhez, gróf Teleki Emmához intézett, s melyben megköszöni a hozzá eljuttatott, Vajda Péter-féle „költeménytöredékek” fordítását. Lamennais nagy elismeréssel nyilatkozott a versekről, s üdvözlétét küldi a költőnek, „oly hő szavakban, minők a barátok lelkeit lelkesítik, habár a Gondviselés úgy rendelte, hogy a nagy egyesülés napjáig egymástól elválva éljenek”. (M. Tud. AK. Tört. Tud. Oszt. Közl. 1954.) — TURÓCZI TROSTLER tanulmányát ld. ÍT 1949. 2. sz.

¹⁹ Ilyen részletre gondolunk:

„Vagyok a szolgálalküek bálványa.

Vagyok a népek gyűlölete.

Vagyok az isten ostroma, ki az emberi nemzetnek vétkeit ördögök által büntetieté meg.

Hasznot csináltam magamnak az emberek vakságából.

Szolgámmá tettem a gyűlöletet, a nagyravágyást, az irigységet és szívtelenséget.

És ezen sokféle, egymás ellen küzdő lelki állapotokból számukra egy valódi állapotot teremtek, a szolgaság állapotát. És uralkodóvá lettem a földön.

Istenekké tettem a fejedelmeket és állatokká a népet.

És midőn ekképpen kiudomítottam az emberek lelkeit, adék nekik egy bálványt, kinek neve Rend vala, célja pedig megállandósítani az én intézményeimet... stb.”

Ehhez hasonló hangra figyelhetünk fel Petőfi *Dramatöredék*-ében, Caraffa és a hóhérok párbeszédében.

ismeretes hangok zendülnek meg, mik elvevék éjeimnek nyugalmát.” (VI. fej.) A VII. fejezet a nagy francia forradalom, a „második teremtés” lírai jellemképe, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” apothéozisa. De a földi változások ezzel nem értek véget: „még többek lesznek történendők”. A XIV. fejezet jelentős gondolata, hogy a „hamis tanítók” félrevezették a népet: igazi hit helyett napimádatra, aranyborjú-imádatra és a zsarnok előtti hódolásra tanították. A félrevezetés kimondása után még súlyosabb vád következik: „a munka, mely az emberi nemzetséget felszabadítandó volt a természet zsarnoksága alól, helyezé őt az emberek zsarnoksága alá, kiket nagyravágyás és gonoszság tönkretesztett.” Itt már a költészet és a történetfilozófia égtájain járunk, ahonnan Bozzai az eleven történelem tapasztalatai nyomán lép tovább: „föltámadt az élet a népeken. — . . . És széttört bilincseikből kivácsolának fegyvereket és az utca köveiből emelének oltárt a szabadságnak és ugyanazon kövekkel dönték meg az önkény palotáit.” Ez már nem 1789, ez már 1848, amelynek forradalmas jöttét ezekkel a szavakkal jövendölte meg — 1847-ben — Bozzai Pál: „Boszúlva, mint egy véres sansculotte, — Szellemhatalma fölzajong a bornak, — Remegjete, mert e föltámadott — Erők lezúznak, porban eltipornak!” (*A hatalmasokhoz*).

Bozzai világméretben gondolkodik, bölcselkedése általános érvényű. Vallja, hogy „a szabadságnak csak egy országa van, hol minden népek szabadok, egyenlők és testvérek”, s ennek az országnak „Határait nem hegyek és folyamok fogják korlátozni, hanem a szolgaságnak meg nem váltott birodalma.” Hogy a „szabadság országa” kiterjeszkedjék a világon, ahhoz minden elnyomott országnak meg kell vívnia a maga harcát. Bozzai a magyar szabadságharc puskaropogása közepette fogalmazza költeményét: az igazságos világ megteremtésében a szegények, a munkások, a nép küzdelme áll a középpontban; a haza szabadságáért vívott harc valóságos érdekei azt diktálják Bozzainak, hogy a nemzet ügyéért tenni tudók közös felelősségére tegye a hangsúlyt — nem elvontan és langyos gesztusokkal —, hanem a forradalmi demokrata ösztönző és ellenőrző pozíciójából. (XIII. fej.) A múlt megidézett nagyjainak névsora is radikális karaktervonása Bozzai nemzetszemléletének: Thököly, a Rákócziak, Zrínyi Péter, Martinovics . . .

A tehetséges költő torzóban maradt életműve is hírt ad szellemi horizontjának tágasságáról: a *Kelet könyvei*-ben megmutatkozó természet-kultusz és a kelet-motívumok Vajda Péterrel rokonítják, lírai költeményei a tehetséges Petőfi-követők között jelölik ki helyét, s idézett próza-verse Lamennais művének önálló irodalmi értékű magyar visszhangja. Bozzai 48-ban fegyvert fogott, s a bukás után besorozták az osztrák hadseregbe. Egy 1850. május 6-án, Josephstadt-ból írt levelében, melynek címzettje Lévay József, ezt olvassuk: „Utolsó napjainkban, mielőtt a fegyvert letettük volna, a zarándi hegyek közt bolyongtunk, Erdély szélein. Bornyumban volt Louis Blanc négy kötete: »Histoire des dix ans«, melyet V . . . Károlytól kaptam Czegléden. Ezeket el-

temettem az erdőben egy bokor alá.” Ezt a jelenetet jelképnek is tekinthetjük, 48-as jelképeink egyikének.

Reformkori irodalmunknak erről a gondolatokban gazdag, s az új-szociális tendenciákra is rezonáló vonulatáról szólva, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Czakó Zsigmond különös egyéniségét s különös művét a *Leonát*. Czakó 1847 decemberében, huszonhétéves korában, a Pesti Hírlap szerkesztőségében agyonlőtte magát. Drámái közül a *Kalmár és tengerész* (1844) és a *Végrendelet* (1845) nagy sikert arattak, ezt követő műveit már hűvösen fogadta a kritika és a közönség. A *Leona* -- ha nem is mint színpadi mű, hanem mint drámai költemény, mint filozofáló romantikus tragédia -- figyelemre méltó alkotás. Czakó *halála és szelleme* című írásában Vasvári abban jelöli meg az író tragédiájának legmélyebb okát, hogy „Az emberiség, mely felől egykor oly magasztos eszméket ápolt kebelében, -- az emberiség . . . apró hangyák tömege lőn előtte.” Czakó emberiséget hordozó gondjairól és magányáról szólnak az író-társat gyászoló verseikben Petőfi és Arany is. A *Leonát* 1846. augusztus 17-én mutatta be a Nemzeti Színház, de a színművet még Egressy Gábor, Lendvay, Lendvayné és Laborfalvy Róza játéka sem tudta sikerre vinni. A romantikus, patétikus dráma a szerző megjelölése szerint „Bizáncz környékén”, a XIII. században játszódik; ennek azonban semmi jelentősége sincs. Czakó a maga válságának és elkomorult világnézetének a kifejezésére használja az „ősz” Erastot, s fiát, Aquilt; s az emberekből való kiábrándultságát igazoló eleven illusztrációként mutatja fel Leonát. A német és a francia romantika, Vajda Péter és Lenau mellett hatott Czakóra a buddhizmus is: a *Leonában* ennek a hatásnak a nyomait is megtaláljuk. Már az előjáték rendezőnek szánt utasítása jelzi, hogy nem közönséges műnek nézünk elébe: „Pórkunyhó . . . Színésznek jobb oldalon korszerű könyvek -- s holmi csillagász-szerekekkel megrakott állvány, mellette meglehetősen tartalmú könyvtár . . .” Erast az emberi világból kiábrándult, s a természetet vallásos rajongással tisztelő filozófus agg. Annak a természetvallásnak, annak a panteisztikus természetimádatnak emberiséggel szembefordított változatát képviseli ő, amelynek humanista megfogalmazását Vajda Péter műveiben ismertük meg. Erast így oktatja fiát, akit utazni küld a nagyvilágba: „Igyekezz minden szükségidet a mennyire lehet közvetlen a természet s nem az emberek kezéből pótolni; elkerülend az alárendeltséget és köteleztetést, mi a szabadság rabláncának első szeme.” Az embergyűlölő természetimádótól nem idegen a dialektikus gondolkodás (mint ahogy Czakótól, Erdélyi barátjától sem), legalábbis egy-egy axióma erejéig: „Egy változatlan törvényt ismerek csak, a változandóság elvét, melynek kútfeje az örökkévalóság; mert a változandóság örökkévaló . . .” S még a végletesen pesszista bölcselkedés közepette is villan igazságfény: „ne keress e földön paradicsomot, ne boldogságot. -- A boldogságróli tudat emlője a boldogtalanság dajkájának . . .” Hiszen a boldogság csak az „írántai hit”, s ez „reményből épít, de mindig csak kezd, soha sem végez, mert e tiszt a halálé.” (Előjáték.)

Az első felvonásban már a megvakult Erast áll előttünk, s így szól menyéhez, Irénhez: „Ah, szép az én világom! Hogy egy tündérhont nyerhessek, el kelle vesztenem szemeim fényét. - Boldog vagyok.” E belső látás tündérhona: a mindig megnyugtató fényekben játszó természet. Találkozunk aztán másfajta természeti képekkel is a tragédiában: az erasti természetvallás által értelmezett természetképpel.

De lépünk tovább a drámában, Erast fiához, Aquilhoz, aki a filozófus apánál is közelebből érdekel bennünket. A világot járó Aquil is azon a poétikus-retorikus hangon szól, mint a dráma valamennyi szereplője. De az ő útja és gondolatmenete már modernebb pályát ír le, szavaiban az emberiség gyűlöleténél erősebb a társadalomkritika. Nemcsak Petőfi Felhők-ciklusának rokonhangjait halljuk Aquil ajkairól, hanem szavai nyomán az *Álmaim* című költemény rokonképei rajzolódnak elénk. S Aquil életútjának egy szakasza: Szilveszter sorsának első moccanása a magyar irodalomban. A hazatérő fiú költői szavakkal számol be tapasztalatairól: „Láttam fedetlen rongyos tagokat didegve vánszorogni robogó fény és pompa után . . . láttam munka s szorgalomtól rongált családot vándorolni hazátlan . . . láttam milliók vérén szerzett, és milliók véréből csillámló dicsőséget . . . láttam a világosság torkán a rajoskodás megfojtó kezét . . .” E tapasztalatok lényegre tapintó, nyugtalanító kérdést fogalmaznak meg Aquilban: „E föld mindnyájunknak édesanyánk, és nem mindnyájunké; e nap mindnyájunkra világít, és nem mindnyájunknak; e lég mindnyájunkat éltet, és nem mindnyájunkért. - Mi és hogyan lehet ez?” Itt már azoknak a helyesen feltett társadalmi kérdéseknek a küszöbén állunk, amelyekre a kor legjobb válaszait - a szocializmus előtt! - az utópista szocialisták és kommunisták fogalmazták meg. Aquil azonban, mint majd Szilveszter, erről a pontról nem az utópiák álomvilágába lendült át, hanem a tettek mezejére. Ám a félreismert „világ”, „mint lázítót, szentség és istenkáromlót halálra kárhoztatva” bilincsbe veri és börtönbe veti. Innen nem a bitófa alá, hanem az örültek házába kerül. Egy öreg társa újabb filozófiával ismerteti meg, amely zavaros keveréke Leibniz „ez a világ a legjobb világ”-elvének, a rousseau-i természeti állapot hirdetésének s az egyén cselekvési lehetőségét szkeptikusan megítélő destrukciónak. E filozófia s a sorscsapások hatása nyomása alatt Aquil is eljut a közömbösség, a lelki bénultság állapotába. Így válik teljessé a sötét kör: Csakó a romantikus világgyűlölet és patétikus kiábrándultság végleteivel érzékelteti könyörtelen világkritikáját, ezt az eltorzult társadalomkritikát. A gyász pillanata sem tarthatta vissza Vasvárit attól, hogy hangot adjon a józan fenntartásnak: „Lelke szomorú szemüvegén át minden gyászalakban tűnt előtte föl . . . Csakó jelleméből fő tanulság az, hogy ne essünk kétségbe a világ jövője fölött. Ha egy hazára szomorú idők nehezülnek, még azért nincs minden elveszve. A hazáról emeljük magasabbra szemünket, s vizsgáljuk az egész emberiséget. Vizsgáljuk józanul, érett ésszel . . . az emberiség ügye fölött kétségbeesni nem szabad.”

A *Leona* nem egyszerű példázója, hanem szélsőséges megnyilvánulása annak a szubjektív, patétikus hangvételnek, amely az európai irodalom és a politikai iratok (egyfelől a szubjektív regény, másfelől kiváltképp Lamennais) nyomán formálódott meg a magyar irodalomban is. A hatótényezők köre az itt említetteknél is szélesebb (gondoljunk például az orientális elem szerepére Vajdánál, Czakónál, Bozzainál!), s nem is egyetlen írói hangról volt az eddigiekben szó, hanem egy egész hangsort jeleztünk a felmutatott irodalmi példákkal, egy hangsort, amelyben a különbségek ellenére is jól felismerhetők a közös hangelemek. Ezek pedig közös (vagy rokoni) tartalmi tendenciákat érvényesítenek: a világfájdalommal elegyedő (vagy a világfájdalomból már kiemelkedő) társadalomkritikát, az emberiség jövőjére figyelő humanizmust, a magyar szellemi horizonton feltűnedező új-szociális eszméket, eszmefoszlányokat. De Czakó Aquilja már nemcsak egy jellegzetes skála egyik hangjának a megszólaltatója, hanem — élete egy szakaszán — cselekvő hős; nemcsak elmélkedő, hanem megvalósításra is törekvő, nemcsak „tépett lélek”, hanem bilincseket tépő lázadó. Czakó drámájának ez a motívuma termékeny szempontot kínál a további vizsgálódáshoz.

*

A *karthausi*-ről szólva említettük, hogy Gusztáv és irodalmi rokonai emberbarátságának poétikus elvontsága azt is kifejezi, hogy az igazságos társadalom reménye inkább a költészet, mint a politika kategóriája ekkor még a Duna-medencében. Császár pedig, aki nem költészetnek, hanem irrealitásnak tartotta e távlatokat, a „népüdvezítők”-et „szép álmaik kies országába” utalja, ahová — a boldogság földjére — „az emberi-nem nagy karavánja . . . sohasem fog eljuthatni”. A „népüdvezítő” azonban irodalmi téma lett, nemcsak a franciáknál, hanem nálunk is, s nem mint érdekes külön, hanem mint erkölcsi példamutató, mint kimagasló társadalmi érték. Törvényszerű, hogy 1848-hoz közeledve, a forradalmi demokratizmus erősödésével növekszik a „népüdvezítő” realitása. Csak létük irodalmi színvonala marad el messzire Eötvös és Petőfi hőseitől. Lássuk hát néhány példáját ennek az irodalomnak. A győri Hazánk 1847-es évfolyamában (márciusban) jelent meg egy Csermelenyi nevű — nyilván írói nevű — szerző elbeszélése, *Az üdvevesztett*. Az érzelmes vallomás tónusa *A karthausi*-ra emlékeztet. A hős, az „üdvevesztett”, „buzgó emberbarát”, aki csalódott szerelmében, s fájdalmának „csekély ezen világrész”. Messze földrészre, Amerikába vágyik, „ott tán kibékülhetek az istennel, ki az emberiséggel!” Hallja az ellenvetést: ki elhagyja hazáját, az „szívtelen világpolgár”. Válasza több, mint pusztá szólam: „Legyen nektek a ti hitetek szerint, — én nem tartok veletek! Ha élvvágysz az határról határra, partról partra meggyőződés nélkül: hideg cosmopolita vagy; de ha lelked az emberiséget öleli, szíved annak dobog, élted annak akarod szentelni, tevékeny-

ségednek tágabb, és szabadabb mezőt akarsz nyitni, — s hazát változtatsz: nem cosmopolita vagy, hanem emberbarát, s ilyennek lenni dicsőbb mint honfinak! különben is nem a geographiai határok teszik a hazát . . .” E sorok humanisztikus pátozában már érezhető az új-szociális eszmék hatása, s még világosabbá teszik ezt a hatást a következő sorok: „tán nem is messze az idő, melyben a haza jelenkori eszméje elavulván, az egész föld leend egy haza, s lakosai, mint megannyi polgártársak csupán azért lesznek szétszórva különféle országokban, mivel egy ponton nem lehetendek.” A Hazánk hasábjain nem ez az írás az egyetlen jele annak, hogy ismerték az új-szociális tervezgetők Amerikával kapcsolatos illúzióit, s említettük már azt, hogy a győri lap hírt adott az Amerikát megjárt Ludvig Lajos hazatéréséről, s cikket is közölt tőle. Egyébként Csermelényi elbeszélésében nemcsak az előadás tónusa, hanem a vallomást tevő érzelmi világának a szerkezete is *A karthausi*-ra emlékeztet. A személyes megrendülést Gusztávban is, *Az üdvevesztett*-ben is az emberiség jövőjének a terve és képe ellensúlyozza, az egyéni válság az igazságot ígérő emberi távlatban oldódik fel.

Naplóformájával emlékeztet Eötvös regényére, egyébként témáját, eszméit s megjelenése időpontját tekintve is *Az apostol*-hoz áll közel Schultz August *Egy író naplójából* című munkája. (Pesti Divatlap; 1848. 10. sz. márc. 5.) A szerzőt jobban ismerjük felvett neve — Birányi Ákos —, s 1848-ban kiadott *Köztársasági Kátéja* után. Schultz-Birányi hullámozó pályáján ez az írás a radikális-demokrata munkák csoportjához tartozik. Az író — olvassuk naplójában — „irányregényt” írt, „melyben a társaság ferde szokásait s előítéleteit, a közigazgatás hiányait” rajzolta és ostromozta. A könyvnek (noha „eszmémnek csak fele látott napvilágot”) nagy sikere volt, a kiadó fényesen megjutalmazta a szerzőt. Lássuk a napló folytatását: „Ekkor egy fontos politikai munkához fogtam, az újkori sokak előtt gyűlöletes eszmék szellemében. Kitűzött céloknak végpontját képező s legtisztább emberszeretet-sugalta mű volt ez szerintem, s még sem adhattam azt ki. Rögeszmémimmé válván a műben foglaltak, nem tudtam menekülni tőlök, s később titkos úton még is sikerült azt több ezer példányban terjesztenem honosaim között.” Az „újkori . . . eszmék”-ért súlyos büntetéssel fizetett a hatalom, és Schultz elbeszélésének hőse — mint majd Petőfi Szilvesztere — megismeri a nélkülöző család kínját s a gondolatért kapott börtönt, mint Tánicsics, mint Aquil, mint Szilveszter és társaik.²⁰ — — —

²⁰ E példák nyomán talán kellő fogalmakat alkothatunk a „népüdvezítők” ábrázolásának köréről a 40-es évek irodalmában. E kör más példákkal bővíthető, s említetünk olyan irodalmi művet is, amelyben — ha nem is a fentemlített család tagja, de legalábbis tagjelöltje — lép elénk. Az *Életképek* 1848. évfolyamán 16. és 17. számában (ápr. 9. és 16.) jelent meg egy fiatal költőnek, Kovács Ágostonnak *A szerzetes* c. poémája. A rímtelen, jambikus lejtésű költemény a szerzetesi börtönéletből szabadulni vágyó, az élet szépségeire szomjazó ember lelkiállapotát, lelki küzdelmeit fogalmazza meg. A szabadulni vágyó felcsapó kedve világmegváltó készülődést jelez: „Élet! dicsóvé teszek.

VI.

Az Életképek egyik cikkírója azt konstataálta 1845-ben, hogy a politikai sajtó poétizálódik, s a szépirodalmi lapok politizálódnak. (I. 4. sz.) Az észrevétel találó, hiszen 48-hoz közeledve megnő a szépirodalom szerepe a politikában, s a politika szerepe a szépirodalomban. Mindez — természetesen — tükröződik az újságok és divatlapok jellegének az alakulásában is. Ez az „átalakulási symptoma” többé-kevésbé valamennyi irányzat sajtójában megmutatkozott, s ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy 1848 előtt annak az irányzatnak a szépirodalma politizálódott a legintenzívebben, amely irányzatnak nem adott meg a nyílt politikai cselekvés lehetősége. A forradalmi demokráciára gondolk.

A szépirodalom demokratikus, szociális, sőt esetenként szocialisztikus jellegű politizálódása riadalmat és ellenkezést ébresztett a konzervatív oldalon. Egy Honderűben megjelenő cikksorozat (*Egy proletárius levelei*) 1848. január 15-i közleményében ezt írja a Mutius nevet használó szerző (azaz Medve Imre, aki ponyvaíróként Tatár Péter néven tett szert népszerűségre): „Vegyük össze a legközelebb lefolyt időszakot, csak 1840-től mostanig, vajjon tűnt-e föl az ismert jeles írókon kívül csak egy is, kiről azt mondhatjuk, hogy megüti a mértéket, kit nem émelegős communisticus elvek vezérelnek, ki egyenesen a múzsák fölkeztjéül tekinthető. Újabb regényíróink, ide számítva a szépirodalmi lapokban, vagy más úton megjelent elbeszéléseket és novellákat is, nem a hatásra számított újabb francia iskola mintája után dolgoztak-e? Drámáink, népszínműveink nem ugyanily borzadalmakkal telvék-e? Kivevén ezek közül Hugo Károly és Ábrányi Emil urakat — költőink nem Heine és Herweg világfájdalmát utánozzák-e?”

Nem akarjuk most korigálni Mutius-Medve-Tatár fejtegetéseinek zavarosságait, nem térünk ki annak bizonyítására, hogy az „újabb francia iskola mintája” nem jelenti automatikusan a kommunisztikus elvek befogadását, s annak a túlzásnak a cáfolatára sem vesztegetünk szót, mely szerint valamennyi nem-jeles író az új-szociális eszmék befolyása alá került. Az viszont kiderült már az eddig elmondottakból — s ezt igazolják majd a következő részek is —, hogy éppen a *jelesek* körében erőteljes az új eszmék hatása, vagy legalábbis magas szintű azoknak ismerete — s a *legjelesebb* költészetében a *legteljesebb*, a *legszervesebben* érvényesülő ez a hatás.

A magyar széppróza történetében Eötvös regénye, *A karthausi* az első klasszikus mű, amelynek gondolatain átderengenek az új-szociális eszmék.

A hazának — Oltára szent hely, egy füzért teszek rá! — Föld! tenni vágyom — édes a tevé! — Széttépem a világ bilincseit — Fáklyát adok sötét kezébe ember! —” *Az apostol* hangütése (Petőfi költeménye később jelent meg!) sokban rokon *A szerzetes* tónusával, főleg a drámai meditatálásban. Kovács költeménye Karthausi-motívumokat is őriz. [Vö. itk 1954. 1. sz.]

Lírában Vörösmarty jelenti ennek az eszme-történetnek első hazai magaslatát. *A Gutenberg-albumba* című költeményére gondolunk, amely -- a kritikai kiadás jelzése szerint -- 1839. szeptember 5. előtt keletkezett. (A korábbi kiadások szerint a verset 1840-ben írta Vörösmarty.) A könyvnyomtatás feltalálásának négyszázadik évfordulójára a braunschweigi Heinrich Meyer nevű kiadó egy albumot jelentetett meg (1840), amelyben a világ írói fejezték ki tiszteletüket Gutenberg iránt. Az albumban szerepel többek között Don Manuel José de Quintana spanyol költőnek terjedelmes verse, amelyet Friedrich Engels fordított németre. Itt látott napvilágot Vörösmarty epigrammája, életművének s a Gutenberg-irodalomnak egyik kiemelkedő darabja. Egyetlen, sűrűsödő szenvedéllyel teli mondat ez a vers, egyetlen nagy lélegzetvétel, amely az igazság-váras grammatikai formulájának ötszöri ismétlésével tereli a figyelmet a múltból a jövőbe, töretlenül hajolva át a tagadott múlt és jelen képeiből a várt jövő elképzelésébe. A messze előretételező költemény gondolatvezetésén jól felismerhető az utópista szocializmus hatása; elsősorban abban, ahogy Vörösmarty előre látja az eljövendő igazságos kort, de abban is, ahogy a feléje vezető utat elképzei:

Majd ha kifárad az éj s hazug álmok papjai szűnnek
 S a kitörő napfény nem terem áltudományt;
 Majd ha kihull a kard az erőszak durva kezéből
 S a szent béke korát nem cudarítja gyilok;
 Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús
 S a nyomorú pór nép emberiségre javul;
 Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról
 És áldozni tudó szív nemesíti az észt;
 Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával
 És eget ostromló hangokon összekiált,
 S a zajból egy szó válik ki dörögve: »igazság!«
 S e rég várt követét végre leküldi az ég:
 Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez
 Méltó emlékjelt akkoron ád a világ.

Az epigrammában a természeti jelenségekkel érzékeltetett eszmei minőségek („kifárad az éj . . .”; „kitörő napfény”, „világosság terjed ki . . .”), azaz a felvilágosodás lírájára emlékeztető képek fonódnak össze az új-felvilágosodás lírába oltott motívumaival: az emberségre javuló emberiség, a világtanácskozás, a felismert és kimondott igazság képeivel és gondolatával. Nem politikai program, mégcsak nem is társadalomfilozófiai manifesztáció ez a vers, hanem a Gutenberg találmánya által ihletett lírai felszárnyalás, költői rezüméje Vörösmarty emberiség-látásának és emberiség-vágyának. Ezt a látást és ezt a vágyat élesítették és tágitották a költő utópista szocialista ismeretei,

A filozófia közelébe emelkedő gondolati költészetet nem ezzel az epigrammával kezdte Vörösmarty Mihály. A harmincas évek első felében a *Csongor és Tünde* már az ember boldogság kérdéseit feszegeti a költői mesejáték gondolati síkján, s a költői filozófia tágitja meg a *Pázmán* című epigramma (1830) végleges versalaknak tekintett szövegváltozatát (1833): „Legszentebb vallás a haza s emberiség” — így hangzik a klasszikus szöveg, az első közlés végsora — „Testvérek vagytok, bűnös az a ki gyűlöl” — helyett. Itt az „emberiség”, a *Szózatban* a „nagyvilág” jelzi a költő gondjainak és gondolatainak lírai méreteit. Sem többet, sem kevesebbet nem akarunk mondani ezzel, mint azt, hogy Vörösmarty költői attitűdjében már *A Guttenberg-albumba* című epigramma előtt is megvolt a készség az emberi egyetemesség kereteiben való gondolkozásra. Igaz, ez a készség önmagában még nem jelentette az újszociális eszmék befogadását, de jelentette a gondolatrendszer alkalmasságát az új eszmék érzékelésére. Ezekről az eszmékről tudva írta Vörösmarty nagy költeményét, a *Gondolatok a könyvtárban* címűt (1844), — túlzás lenne azonban azt állítani, hogy a vers egyik magaslati pontján megjelenő „újabb szellem”, „új irány” az utópista szocializmus lírai elnevezése, vagy hogy „a nagyobb rész boldogságá”-nak s a „feketen született”-ek emberszámba vételének a számonkérése az új-szociális eszmék közvetlen jelentkezése a költeményben. Nem, — ezek az elnevezések és utalások bizonyára az utópista gondolatok ismeretében, de a demokratikus következetességű liberalizmus eszmei sodrában formálódtak költészetté.

Amikor Vörösmarty utópista ismereteit említjük, nem a versekből ki-következtetett feltételezésekre építünk csupán. Tényekre is. Hiszen tény az, hogy egy ideig Vörösmarty szerkesztette a Tudományos Gyűjteményt (1827—32), s ennek a lapnak a hasábjain találkozunk az első hazai utalásokkal az új eszmék képviselőire. (Pl. Edvi Illés Pál: *Az Ideák terjedéséről a népek között*; 1830). Tény az, hogy Pulszky feljegyzéseiben említi, hogy Vörösmarty ismerte Lamennais *Paroles*-ját, s közismert tény, hogy Vörösmarty tagja volt az Athenaeumot (1837—43) szerkesztő triásznak, tehát saját lapja közleményeiből tájékozódhatott az utópista szocialista rendszerekről.

Vörösmarty saját írásaiban is gyakran közelíti meg, sőt érinti is az új eszmék körét.²¹ Vajda Péter *Pesti füzetek* című munkájáról írva a Figyelmezőbe (1837, I. 15. sz.) a „világpolgár”-ról szóló fejtegetéshez kapcsolódik érdekes megjegyzésekkel. Vörösmarty gondolataiban nincs pejoratív jelentése a „világpolgár” megjelölésnek. A kifejezésnek két értelmezését adja: „bizonyos

²¹ Hogy a költőre hatottak az új-szociális eszmék, azt — mégoly óvatos formában is — Kemény Zsigmond is elismerte 1864. febr. 6-án a Kisfaludy Társaság közgyűlésén tartott Vörösmarty-émlékbeszédében. „Minden nagy elme — olvassuk — ha mívelt nép tagja, nem lehet hazafi költővé a nélkül, hogy az emberiség és a polgárisodás általános érdekei sugalmazólag ne hassanak rá.”

tekintetben minden ember világpolgár”, hiszen a földműves, a bányász, a művész, a tudós a világ anyagi és szellemi javait gyarapítja; — s ez általános meghatározás mellett kínál egy konkrétabb értelmezést is: „a világpolgár dicsőséges neve csak a szerencsésebb s nagyobb elméknek, s karaktereknek adathatik”. Ezek a „világnak éltek”, az „emberiség jogainak kiegyenlítői” s megtalálók, művészek, tudósok, kiknek a tevékenysége „az egész emberiségre kiható”. Vörösmarty végkövetkeztetése egy harmadik értelmezést is kínál, miszerint „az egyes embernek hazafinak, az egész nemzetnek világpolgárnak kell lennie”. Utópisztikus, tehát némiképp naiv is a fejtegetés zárógondolata: „ha az emberiségnek e földön béke s megpihenés napjai vannak kiszánva, azok leendenek, melyekben e nemzetek, önhasznok feláldozásával is a világ közügyét s javát pártolandják.”²²

Tartósan foglalkoztatta Vörösmartyt az amerikai négerkérdés: versekben (*Egy politikus költőhöz*; *Gondolatok a könyvtárban* stb), elbeszélésben (*A füredi szivhalászat*) emelte fel szavát a humanizmust ért amerikai sérelem ellen. S kemény hangon bírálta Vörösmarty az amerikai viszonyokat Széchenyi *Kelet néperől* írott fejtegetésében: „Az amerikai szövetséges statusok fele büntetés alatt tiltja a négeroktatását: nem lévén legkisebb szándék is valaha polgári jogot adni nekik, következetesnek tartatik csordai butaságban tartani meg őket, nehogy az elérhetetlennek megkívánásában, vagy magokat emésszék föl, vagy elnyomóik kiirtására egyesüljenek.” (Athenaeum; 1841. II. 39—45. sz.) S újra felemlgeti a néger-sorsot a *Zsidóügy* (Pesti Divatlap; 1848. 22—23. sz.) és a *Néhány szó a legújabb időben felmerült három eszme felől* című írásaiban (Pesti Hirlap; 1848. 74. sz.). Ugyanezekben az írásaiban állandóan visszatérő motívum az ír szegénység; s egy harmadik igazságtalansággal egybefogva így írja le a költő kora szegény-háromságát: „Anglia dicsősége gyárnépe nyomorával, Irland rongyaival, a szabad és gazdag Amerika a rabszolgaság sötét foltjával homlokán, nem látszik kielégítőnek azok előtt, kik szennyetlen s minden hazugságtól ment szabadságot óhajtanak.” (*Magyarország viszonya Ausztriához*, Pesti Hirlap; 1848. 65. sz.).

Ezekkel az utalásokkal és idézetekkel nem a bizonyíthatatlant akartuk bizonyítani; tehát nem az a szándékunk, hogy Vörösmarty pályájának központi gondolati törekvéseként az új-szociális eszmékhez való közeledést vagy azok költői és közírói propagandáját tüntessük fel. Ez nem felelne meg a valóságnak. Hiszen a szerkesztő Vörösmarty érintkezései az új eszmékkel úgyszólván egy időben történtek olyan — például Kölcsey által is vitatott — cikkek közlésével,

²² Vajda Péter *Dalhon-áról* írva Vörösmarty alighanem az utópista szocialismusra utal egy megjegyzésével: „Bírálok azt hiszi, hogy a ki új vallást akar alapítani: vagy igen világosan az értelemhez kell szólani, ha mívelt néphez szól, s ha vallása társulati (szociális) javításokat foglal magában; vagy, mint itt, talán inkább volna helyén, a képzelődéshez magas ihletettséggel s ragyogó képekkel.” (1840. 27; 49. sz.)

amelyek ugyancsak másféle áramlat szülöttei voltak.²³ S az utópista szocializmust jóindulatúan ismertető írások mellett napvilágot láttak a triász gondozásában az új eszméket ostorozó írások is. És igaz ugyan, hogy abban a Nemzeti Körben, melynek Vörösmarty volt az egyik vezetője, a besúgók kommunisztikus megnyilvánulásokat véltek felfedezni, de ezek a jelentések inkább a besúgókat, mint a Nemzeti Kört jellemzik. (De így is korjellemző az értékük.²⁴) Mindez együtt teszi reálissá a kor képét, s fogalmainkat a költőről. Csakis e reális fogalmak birtokában érzékeltetjük *A Guttenberg-albumba* című epigrammatikus vallomás tényleges jelentőségét.

Említettük már, hogy ez a vers nem tételes politikai, társadalomreformer állásfoglalás a világ igazságos elrendezése mellett, hanem költői felszárnyalás, szociális értelmű lírai megnyilatkozás. Éppen ezért nincs okunk pálfordulást látni Vörösmarty 48-as nyilatkozataiban, amelyekben -- immár a forradalmi hullámszél közepette -- szembefordult a tulajdon ellen szót emelő „túlzók”-kal. Az 1848. május 20-án írt cikkében (*Az átalakulás napjai*) a márciusi vívmányok mellett érvelve ítél el „minden ábrándot, mely megállapított helyzetünk határain túl-jár”. Csak így lehetünk -- mondja Vörösmarty -- erősek az ellenforradalmárokkal, valamint azokkal szemben, kik „a tulajdon szentségét zsiványul megtámadják”. Más oldalról közelíti meg ezt a kérdést *Néhány szó a legújabb időben felmerült három eszme felől* című eszmevitatájában (Pesti Hírlap; 1848. 74. sz.). Az egyenlőségről szólva elutasítja azon „merész kísérőket” „kik mielőtt egy megállható s elfogadható példát mutathatnának fel, — ad novam divisionem szeretnék megidézteni a világot”. Vörösmarty most is az elért vívmányok védelmezőjeként utasítja el a túlzók tanát, „mely, ha őrse mmel nem tartjuk, csak arra fog szolgálni, hogy a szabadság és egyenlőség eszméit félelmissé tegye”. Vörösmarty a tulajdonviszonyok megváltoztatásának tanával szemben a jogegyenlőség, a törvények előtti egyenlőség s a „teherviselési

²³ Kölcsey Ferenc írta Vörösmartynak 1837. január 24-én kelt levelében, Csekéről: „Folyóirástokról ítéletet még nem mondhatok. Csak azt bátor vagyok kérdezni: mit céloztok oly cikkelyekkel, mint a Burke és Foxról való? Először e cikkely már, úgy tetszik, a Társalkodóban adatott. Másodszor: Burke a francia revolúciót arisztokráciai szellemben ítélte meg, az az illiberális elvekből. Ezen cikkely úgy terjeszti elő Burkét, mint győzelmest Fox felett; pedig a következtetés megmutatta, hogy Fox a francia nép helyzetét, s a háború egész folyamatát tisztábban fogta fel: mint Burke és Pitt . . . Az illiberális musznak oly sok és hatalmas terjesztői vagynak; miért számokat épen nektek nevelni?” Vörösmarty 1837. február 13-án kelt válaszából: „A »Burke és Fox« cikkelynél igazad van, az a sokaságot félre vezetheti; de nálunk a közönség gyermek, mohón kap minden efféleeledelt s ezt nem lehet szem előtt nem tartani . . . Egyébiránt én a cikkelyt nem védelmezhetem egyébbel mint avval, hogy a csak félig politikai dolgokat is örömmel olvassák s ez talán utat nyithat a cenzúra előtt (. . .) olyakra, miket magunk is javalunk. A cenzor nem régiben azt mondta Bajzának, hogy az Athenaeumban mindennek politikai iránya van, (s tehát még a versezetek s elbeszéléseknek is) s hogy ő épen nem gondol vele, ha ezek miatt fell kell is akadnia, az az hogy ő törölni fog irgalom nélkül, s mi lássuk, hogy boldogulhatunk.”

²⁴ Például egy 1846. január 18-i jelentés szerint Pesten tartózkodik egy Chichester nevű angol (Sir Bruce Chichester öccse), aki benső összeköttetésben van dr. Fraenkellel, Heidelbergből. A Nemzeti Körben a „communismusról” tárgyalt vele. [Ld. TÁBORI KORNÉL: *Titkosrendőrség és kamarilla* (1921) -- 67. o.]

aránylagos egyenlőség” liberális, polgári demokratikus programját hangoztatja. A testvériség gondolatához fűzve reflexióit, a költő még ugyanebben a tanulmányában visszatér az új tanok kínálta testvériesülési perspektívához. A szöveg összefüggései között sem elég világos, hogy Vörösmarty a március által megteremtett új helyzetre utal-e, avagy a változó viszonyok képét belevetíti a teljes testvériesülés távlatába. Annyi azonban bizonyos, hogy az új szerkezetű testvériség Vörösmarty szerint a „legszentebb eszme, ha létesíthető”, azaz várakozással és aggodalommal, fenntartásokkal és szorongó bizalommal tekint az elkövetkező idők felé. „Mi haszonvehető van az új tanokban, — írja — mit lehet azokból a társasági rend s tökélyesbülés kára nélkül életbe léptetni, a szabadság mesterei s az idő meg fogják mutatni.”

Vörösmarty fellépése 1848-ban a kommunisztikus izgatás ellen két forrásból táplálkozott. A reformdemokrata Vörösmarty politikai értelemben nem helyezte a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatását célzó elképzeléseket — ami nem zavarta őt abban, hogy klasszikus erővel vesse papírra az igazságos társadalom költői utópiáját. A forradalom és szabadságharc évében különös aktualitása lett ennek a kérdésnek, hiszen a hazai viszonyok semmiképpen sem voltak még érettek az új-szociális tanok széleskörű „bevezetésére”, nem is szólva a gyakorlati megvalósítás időszerűtlenségéről. Viszont a forradalmi baloldalt eféle program hirdetésével vádolták, s akadtak olyan elemek is, akik a zavarosban halászók módjára provokátorként vagy politikai éretlenségből a márciusi alapon, a függetlenség védelmére kialakuló egységet akadályozták időszerűtlen nézeteik terjesztésével. Erre a helyzetre különféleképpen reagáltak az írók. Láttuk, hogyan reagált Vörösmarty. Érintettük már s még részletesebben fogunk szólni arról, miként felelt erre a korproblémára Petőfi s a forradalmi baloldal.²⁵

²⁵ Az itt bemutatott részletekhez fűzött jegyzetek inkább kiegészítések, mint bibliográfiai utalások. Éppen ezért itt említem meg, hogy munkámhoz többek között és más munkák előtt segítséget nyújtottak TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF inspiráló tanulmányai (*Magyar irodalom — Világirodalom*; 1961. I—II.), RÉVÉSZ IMRE kutatásai (*Lamennais és a magyarok*, id. h. és *Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz* — Századok 1951, 1—2. sz.), SÖTÉR ISTVÁN munkái (*Eötvös József*, 1953; *Romantika és realizmus*, 1956). Fontos területen irányította figyelmemet WALDAFFEL JÓZSEF tanulmánya *Költők a forradalomban*. (*Forradalom és szabadságharc 1848—49-ben*. Bp. 1948.)

AZ AFRIKAI SZAVAK ÉS NEVEK, FŐKEPPEN NYELV- ÉS NÉPNEVEK MAGYAR ÍRÁSMÓDJA*

Közzéteszi:
FODOR ISTVÁN

1. §. A szabályzat tárgya és jellege

Ez a szabályzat az afrikai népek, illetőleg nyelvek neveinek magyar írásmódját tartalmazza, de egyben megjelöli azokat az alapelveket is, amelyek az egyéb afrikai nevek, továbbá szavak magyar írásmódjának tételes szabályozására alkalmasak lehetnek. Az írásmód rendezése részint különböző névalakok közül egynek vagy néhánynak mint magyar névnek a kiválasztását, részint pedig a tulajdonképpeni helyesírási szabályozását jelenti. A 4—9. § az utóbbi, a 10—12. § az előbbi kérdéseket tárgyalja.

A szabályzat az „afrikai” jelzőn a Fekete-Afrika területéhez tartozó névanyagot érti, tehát nem foglalkozik az arab, a hamita (berber Észak-Afrikában, kusita Északkelet-Afrikában stb.), az etiópiai szemita (amhara stb.), a madagaszkári maláj-polinéz (merina stb.), továbbá a dél-afrikai búr (afrikaans) névanyag írásmódjának kérdéseivel. Ezek közül az arab szavak és nevek magyar írásmódja külön szabályzat anyagát fogja alkotni, másoknak, például a búr neveknek és szavaknak rendezésére nincs szükség, mivel már régóta szabályozott latin betűs írással írják őket.

A szabályzat célja az, hogy az Afrikáról egyre gyakrabban megjelenő napi híryanagban, ismeretterjesztő kiadványokban és olvasmányokban előforduló szavak és nevek, főleg nyelv- és népnevek alkalmazása és írása tekintetében mutatkozó következetlenségeket, ellentmondó összevisszaságot megszüntesse, és a szóban forgó anyag írását egységesen rendezze. Az afrikai szavak és nevek néprajzi, nyelvészeti, földrajzi, történelmi stb. tárgyú tudományos kiadványokban is előfordulnak. Ez a szabályzat az ilyen kiadványokra is vonatkozik ugyan, de bennük a tudományos követelményeknek megfelelő írásmódot is lehet alkalmazni; például az Association Phonétique Internationale fonetikus átírási jeleit, a nyelv- és népnevek esetében pedig az angol, a francia, a német stb. tudományos munkákban szokásos helyesírással írt névváltozat is használható.

* A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága által megvitattott és elfogadott tanácsadó szabályzat.

A szabályzat ideiglenes jellegű. Számos részletkérdésben módosulhat a jövőben, különösen az arab szavak és nevek írásmódjáról szóló szabályzat megjelenése következtében, továbbá újabb nyelvi anyag felmerülése folytán.

A nyelv- és népnév írásmódjának szabályzata a jelenlegi rendezetlenség és a névanyag írásbeli előfordulásának viszonylag ritka volta miatt két alapelv: a kiejtés szerinti magyaros és az idegenes írásmód között ingadozik, és próbál közvetítő megoldást alkalmazni.

A földrajzi nevek egy részét, így *Szahara*, *Nílus* stb. már magyar névként kezeljük, és a magyar helyesírás szerint írjuk. Nagyobb részük azonban csak napjainkban válik általánosan ismertté. Ezeknek írásával e szabályzat nem foglalkozik, hanem későbbi szabályozás fog útmutatást adni rájuk vonatkozóan.

A) Szavak és személynevek írása

2. §. Az afrikai nyelvekből közvetlenül átvett szavak és személynevek írása

Az afrikai nyelvek közül néhánynak van latin betűs gyakorlati írásrendszere. Ilyen a szuahéli, hausza, lingala, bambara, joruba stb. nyelv. Ezekre vonatkozóan „A magyar helyesírás szabályai” 282. §-a érvényes, tehát az ezeken a nyelveken írt szavakat és neveket változtatás nélkül írjuk le a magyar szövegben is, pl. *Kinshasa* (= a korábbi Léopoldville). Ha az illető afrikai szóban vagy névben a magyar helyesírástól idegen mellékjelet találunk, akkor az említett § szerint a szót, illetőleg nevet vagy mellékjellel együtt írjuk, vagy nyomdatechnikai okokból a mellékjelet egyszerűen elhagyjuk, például a mande nyelvben használt *ã* betűt vagy így, vagy pusztán *a* betűvel jelöljük.

„A magyar helyesírás szabályai” nem veszi figyelembe, hogy számos afrikai nyelv latin betűs helyesírása néhány, az illető nyelv sajátos hangjainak megfelelő írásjelet a hozzá közel álló latin betű formai módosításával ír át. Ezekben az esetekben — a további részletes szabályzat kidolgozásáig — tanácsos az illető betűt az általában könnyen felismerhető latin betűtípussal átírni, tehát például *ḍ = b*, *ḡ = d*, *ḱ = k*, *ḡ = n*, *ḣ = s*, *ḥ = e*, *ḡ = e*, *ḡ = o* stb. Az *o* jelét azonban ne *o*, hanem *a* betűvel írjuk át. Előfordulnak az afrikai nyelvek írásrendszerei közt a görög ábécéből kölcsönzött jelek is (tulajdonképpen az *ε* is ilyen), például *β*, *γ*, *ν*. Ezeket úgy írjuk át, mintha eredeti görög betűk volnának. Több afrikai nyelvben előfordulnak az úgynevezett csettintő hangok, amelyeket bizonyos mássalhangzók előtti jelekkel írnak le, tehát pl. *!k*, */a* stb. A 282. § értelemszerű alkalmazásával ezeket a külön betű értékű hangmódosító jeleket esetleg el is lehet hagyni. Megjegyezzük, hogy az afrikai népekkel és nyelvekkel foglalkozó tudományos irodalomban is megtalálhatók ezek a szokásos latin betűktől eltérő jelek, mivel az afrikai gyakorlati írásrendszerek végső forrása szintén a tudományos irodalom.

3. §. Az európai nyelvekből átvett afrikai szavak és személynevek írása

Az Afrikára vonatkozó hír- és ismeretanyag nagyobb része egyelőre nem közvetlenül afrikai forrásokból, hanem az európai és amerikai sajtóból kerül át hozzánk angol, francia, német, sőt orosz (tehát cirillbetűkkel írt) nyelven. Ezek írásában kétféle eljárás követhető:

1. Meghagyandó az eredeti angol, francia, német stb. írásmód a nem vagy alig ismert szavak és nevek esetében, de ilyenkor tanácsos az illető szó vagy név mellett zárójelben megadni a megközelítő magyar kiejtést. Az oroszból átkeült afrikai nevekre és szavakra vonatkozóan „A magyar helyesírás szabályai”-nak megfelelő határozmányok (291–306. §) érvényesek, de ilyenkor helyes volna visszaállítani az angol, francia stb. helyesírással írt eredetibb névalakot.

2. Az ilyen úton hozzánk jutott ismertebb szavakat és neveket a kiejtésnek megfelelő magyar írásmód szerint kell átírni, tehát például *Csombe*. Ennek megfelelően helyesebb a sokat szerepelt ghanai politikus nevét *Kvame Nkruma*, nem pedig *Kwame Nkrumah* alakban írni. Ennek az eljárásmódnak az esetében vigyázni kell arra, hogy a franciából, angolból stb., vagyis különböző nyelvű forrásokból átkerült szavak és nevek írásmódja egységes legyen, és ne térjen el az esetleg közvetlen afrikai nyelvi forrásból érkező alaktól. Tanácsos tehát egy-egy gyakrabban használt név vagy szó írására vonatkozóan a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete közönségszolgálatának, illetőleg a Magyar Tudományos Akadémia afrikanisztikai munkabizottságának véleményét kikérni.

B) Nyelv- és népnevek írása

4. §. A hagyományos magyar írásmód

Az alábbi néhány esetben, amely a leggyakrabban előforduló nyelv- és népnevekre vonatkozik, a magyar írásmódnak néhány évtizedes hagyománya van. Célszerű ezt a hagyományt követve a korábban írásban használatos névalakokat kizárólagosnak megtartani vagy változatként alkalmazni úgy, hogy az elsőnek felsorolt alak a hagyományos magyar alak:

szuahéli

hausza

núbiai vagy *nuba* (nyelv és nép)

zulu

kaffer vagy *xosza*

busman vagy *szan*

hottentotta vagy *koin*.

A *nyamnyam* névre vonatkozóan azonban lásd a 12. §-t.

5. §. A jelen szabályzat szerinti magyaros írásmód alapelvei

A 4. §-ban említett néhány név kivételével a többi afrikai nyelv- és névet „A magyar helyesírás szabályai” 265. és 266. §-a értelmében általában magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk, minél inkább megközelítve az illető név kiejtését. Az afrikai nyelv- és népnevek túlnyomó többsége szintén nem Afrikából, hanem az angol, francia stb. nyelvből került át hozzánk. Ehhez képest vigyázni kell, hogy a sokszor többféle forrásból átvett, a gyakran mind a kiejtés, mind az írásmód tekintetében különböző változatokat egységesen írjuk magyarul. Éppen e követelmény megvalósítása érdekében kellett a szóban forgó neveket úgy kezelni, mintha idegen eredetű meghonosított közszavak volnának. Az egységes írásmód kialakítása céljából a jelen szabályzat mellékleteként feltüntetjük a leggyakrabban előforduló afrikai nyelv- és népnevek egységes magyar írásmódját. E szabályzat általános alapelveinek alkalmazásával, továbbá az angol, francia stb. kiejtés ismeretében a mellékletben fel nem sorolt nevek magyar írásmódjának kialakítása kevesebb nehézséget fog okozni a jövőben, de további szabályozásra, illetőleg újabb egyezékek kiadására még szükség lehet.

6. §. A magyaros írásmód néhány általános szabálya

1. Az idegen írásmód szerint írt *a* betűt, továbbá a főleg tudományos átírásban szereplő *o* betűt egyformán rövid *a* betűvel és nem *á* betűvel kell írni. Tehát például *dagari*, nem pedig *dágári*; *dzsar*, nem pedig *dzsár*; — a *basza*, *baza*, *ghasza* névváltozatokban előforduló név második magánhangzóját *o* jellel szokták jelölni, de ezt is *a* betűvel kell magyarul írni. Több esetben azonban a tudományos irodalomban az *o* betűvel jelölt írásmód terjedt el, s ezt alkalmazza a melléklet is, például az *okposzo*, *akposzo*, illetőleg a *volof* név *o* betűi *o* hangra mennek vissza.

2. Az idegen írásmód szerinti *e*, *é* betűket *e* betűvel, nem pedig *é* betűvel írjuk át. Ugyanez vonatkozik a főleg tudományos átírásokban használt *ε* jel írására is. Így *bale* alakban írjuk át a franciák által írt *balé* nevet, amelyet a tudományos átírásban *bale* alakban szoktak írni; továbbá *karekare*, ne pedig *karékaré* alakot írunk.

3. Az angol helyesírásban legtöbbször *w* betűvel írt, két ajakkal képzett zöngés réshangot általában *v* betűvel írjuk át. Az afrikai nyelv- és népnevekben ez a hang gyakran előfordul szótagkezdő mássalhangzó után is. Minthogy a megfelelő francia névalakban ilyenkor *ou* betűcsoporttal írják a hangot, az angol *w* helyett a magyar írásmódban hol *u*, hol *v* betűvel jelöljük ezt a hangot. Főképpen *p*, *b* és olykor *m* után az *u* írásváltozatot célszerű alkalmazni, pél-

dául *bua*, nem pedig *bva* az angol *bwa*, illetőleg a francia *boua* írásmód megfelelőjeként. Ugyanakkor *t*, *d*, *k*, *g*, *s* után inkább *v* betűt írjunk, például *kva*, nem pedig *kua* alakot a *kwa* nyelvcsalád neveként, *tvi*, ne pedig *tui* alakot a *tvi* nyelvek neveként, *szvazi*, ne pedig *szuazi* alakot a *swazi* név magyar megfelelőjeként. Ezzel szemben *cs* mássalhangzó után gyakran mindkét változat elfogadható, tehát *csvana* és *csuana* az angol *chwana* megfelelőjeként.

4. Az angol, francia stb. helyesírás szerint írt nevek kettős mássalhangzójelei közül az *ss* betűcsoportot rövid *sz* betűvel írjuk át; tehát *kiszi* és ne *kisszi* legyen az angol, francia és német írásmód szerint is gyakran *kissi*-nek írt név alak helyett. A kettős magánhangzójeleket egy magánhangzóval írjuk magyarosan, ha a két betű közt nincs ' vagy más jel; így a *yeembe* nyelv neve magyarosan *jembe*, nem pedig *jeembe*, *kongo*, ne pedig *koongo* legyen.

5. A magánhangzó előtti *ny* betűcsoportot *ny* betűvel írjuk át, például a *nyima* nyelv magyarul is *nyíma* alakban írandó.

6. Az idegen írásmódban kötőjellel elválasztott nevet vagy kötőjel nélkül két külön szóba írt nevet általában egy szóba kell írni (kötőjel nélkül), például *go-kwe* magyarosan *gokve*, *fouta toro* magyarosan *futatoro*. Ez alól kivételt kell tenni azokban az esetekben, amikor a név egyik tagja (legtöbbször földrajzi név) a név megjelölésére, egy másik névtől való megkülönböztetésére szolgál, például *basza-benue*, *basza-niger*.

7. Az afrikai nyelv- és népneveket mindig kis kezdőbetűvel írjuk magyarosan „A magyar helyesírás szabályai” 126. §-át követve, tehát nem *Duala*, ahogyan az angolok írják, hanem *duala*.

7. §. Az idegenes írásmód alapelvei és alkalmazása

Amint az 5. §-ban említettük, a jelen szabályzat gyakorlati okokból az afrikai nyelv- és népneveket meghonosodott közszavaknak tekinti. Mindazonáltal valójában e nevek egyelőre még nem honosodtak meg, s célszerűnek látszik ezt a tényt a helyesírásban is kifejezésre juttatni azzal, hogy az alábbi esetekben megőrizzük az idegenes írásmódot, s nem ragaszkodunk az idegen helyesírás pontosabb magyar fonetikai átírásához:

1. A nevek végén szereplő *o*, ritkán *ö* betűt nem írjuk át *ó*, illetőleg *ő* betűvel a ragtalan alakokban, ahogyan ezt a magyar ejtésmód megkívánná. Vagyis *kotoko*, nem pedig *kotokó*, *teszo*, nem pedig *teszó* alakban írjuk a nevet; a ragozott alakokban azonban *ó*, *ő* előzze meg a végződést (ahogy az *a*, *e* végződésből is *á*, *é* lesz) „A magyar helyesírás szabályai” 288. §-a szerint, tehát *kotokót*, *teszót*.

2. A név belsejében előforduló *o*, ritkán *ö*, *u*, *i* betűket szintén rövid *o*, *ö*, *u*, *i* betűvel írjuk át még akkor is, ha a kiejtésben hosszú magánhangzó áll, például *gur* nyelvek, nem pedig *gúr* nyelvek.

3. Az *i* magánhangzót tartalmazó kettős vagy hármas magánhangzó-csoportban az *i* betűt változatlanul megtartjuk, s akkor sem írjuk át *j* mássalhangzóval, ha a magyar kiejtésben *j* hallatszik; így *szongai*, ne pedig *szongaj*, továbbá *dogoszie*, ne pedig *dogoszije* legyen.

4. A magánhangzó előtt álló *dy*, *di* betűkapcsolatot *dj* betűkkel kell átírni, nem pedig *gy* betűvel, habár az angol, francia stb. kiejtés a *gy* betűnek megfelelő kiejtést sugalmazhatja; tehát az angol *dyula* és francia *dioula* írású név nálunk *djula*, ne pedig *gyula* alakú legyen.

5. A nem szókezdő *ts* és *tsh* (*tsch*, *tch*) jellel írt neveket *tsz*, illetőleg *ts*, ne pedig *c*, illetőleg *cs* betűvel írjuk át; például *itszekiri*, nem pedig *icekiri*, továbbá *onitsa*, nem pedig *onicsa*.

8. §. A z e u f é m i z m u s k ö v e t e l m é n y é n e k a l k a l m a z á s a

Számos afrikai nyelv- és népnév hangalakja trágár magyar kifejezéssel azonos, vagy hasonló hozzá. Ilyen esetben a nagyobb olvasóközönség számára készülő kiadványokban a némileg módosított eufemisztikus írásváltozat használható. A mellékletben ezeket a változatokat is feltüntettük; például *basza* helyett *baza*, *baszari* helyet *bazari*, *szarva* helyett *zarva* stb.

9. §. A m a g y a r í r á s m ó d é s a m a g y a r k i e j t é s v i s z o n y a

A jelen szabályzat célja elsősorban az afrikai névanyag magyar helyesírásának rendezése volt. Az írásmód természetesen maga után vonja a megfelelő magyar kiejtést is, s ez az esetek többségében több-kevesebb pontossággal visszatükrözi az angol, francia stb. kiejtést, sőt az illető afrikai nyelvbeli eredeti kiejtést. Néhány esetben azonban a magyar írásmód csupán elnagyolt grafikai jel, amely nem ejthető abban a formában, ahogy ezt az alkalmazott betű vagy betűcsoport általános hangértéke megkívánná. Ez vonatkozik a számos afrikai nyelvben meglevő úgynevezett csettintő hangok jeleire. A kaffer nyelv és nép másik nevében, amelyet a szabályzat melléklete *xhosza* vagy *xosza* alakban ír, szerepel az *x*, illetőleg az *xh*, jel. Ez nem ejthető *ksh* hangnak, tehát a legjobb ezt a névváltozatot csak írásban használni. Ugyanez vonatkozik a *kgatla* névre, amelyben a *kg* betűkapcsolat szintén csettintő hangot jelöl, és a *xam* név *x* jelére (amelyet így vagy */xam* alakban szoktak idézni). Ha ezeknek a leírt neveknek a kiejtése semmiképpen sem kerülhető el, a csettintő hangokat egységesen *k* hanggal ejtsük; tehát *kosza* és *katla* alakban mondjuk ki az említett neveket. A csettintő hangok még más nevekben is előfordulnak, de mivel az angol és francia névhasználatban ez a hang nem szerepel, és az ezekben a nyelvekben használatos alak terjedt el Európában, a magyar írásmód meg-

állapításában már nincs nehézség. Hasonlóan bánhatunk a dél-afrikai úgynevezett koiszan nyelv- és népnevek betűértékű hangmódosító jeleivel, amelyeket változatként a melléklet névanyagában feltüntetettünk, tehát például *!kung* vagy *kung* // *auen* vagy *auen*, *[auni]* vagy *auni*. Ezeknek a neveknek a kiejtése mindkét változat esetében ugyanaz, tehát *kung*, *auen*, *auni*.

10. §. Az afrikai nyelvek és népek nevei különbözőségének jelölése

Afrikában a népnek, különösen az egyes törzseknek, gyakran más nevük van, mint annak a nyelvnek, amelyet az illető nép vagy a szóban forgó törzs beszél. A *fulfulde* név például nyelvnév, a *fulani* pedig a népnév, míg a *fulbe* név vonatkozhatik mindkettőre. A bantu népek közt rendszerint előrag (prefixum) különbözteti meg a kétféle nevet egymástól; így *kishambala* annyit jelent, mint „a sambalák nyelve”, *washambala* pedig „a sambalák, a sambala nép”. Az illető név pontos ismeretében a magyar nevet az előrag elhagyásával, pusztá tőalakban kell írni, tehát *sambala nép*, *sambala nyelv*, *sambala az anyanyelve*. Ha a használó a kétféle előrag közt nem tud pontos különbséget tenni, vagy az előragot mégis ki akarja írni, ebben az esetben az előragot zárójel közt kisbetűvel írjuk közvetlenül a tő elé, tehát *(ki)sambala*, ne pedig külföldi szokás szerint kötőjellel, sem a nagy kezdőbetűs tővel összeírva, tehát nem *wa-shambala*, illetőleg *kiShambala*. Vigyázni kell, hogy a nevet csak akkor tagoljuk előragra és tőre, ha a tagolás módjában biztosak vagyunk.

11. §. Az alakváltozatok alkalmazása

Amint ezt a 6. § 3. pontjának példája is mutatja, számos afrikai nyelv- és népnévnek egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben különböző alak- és írásváltozata használatos az afrikai lakosság körében, s ez a sokféleség visszatükröződik az angol, francia stb. szóhasználatban és helyesírásban, sőt a tudományos névhasználatban is. Erre a mellékelt névanyagban is tekintettel kellett lenni, és nem lehetett csupán egyetlen alakváltozathoz ragaszkodni magyar elnevezésként. Ezért egyformán helyes alak például az *idzso* és *dzso*, — a *dzsur*, *djur* és *luo*, — a *gerze* és *kpelle*, továbbá a *csopi* és *madi* név-, illetőleg írásváltozat. Kíváncsinos volna azonban, ha a jövőben csak egy névalak válna általános használatú magyar névvé. Ennek érdekében a mellékletben szereplő magyar névváltozatok közül az első az, amelynek használatát javasolja e szabályzat.

12. §. A gúnynevek kerülése

Nem egy afrikai nyelv- és törzsnévváltozat tulajdonképpen gúnynév, amelyet a nép szomszédai vagy az európaiak adtak neki. Ezeket lehetőleg ne,

alkalmazzuk magyar névváltozatként. Ilyen a *nyamnyam* név, amelyet a *zande* vagy *azande* nyugat-afrikai nép és nyelv neveként még nálunk Magyarországon is ismertek. Ezért bár hagyományos magyar névnek tekinthető, mégse használjuk. A *busman* és *hottentotta* elnevezés eredetileg szintén gúnynév, egyelőre azonban még használható, mert ilyen jellege nem tudatos az illető nép körében, ugyanakkor a külföldi tudományos szakirodalomban is általánosan használt elnevezés.

MELLÉKLET

TÁJÉKOZTATÓ

AZ AFRIKAI NYELV- ÉS NÉPNEVEK MAGYAR ÍRÁSMÓDJÁNAK SZABÁLYZATÁHOZ

E melléklet a legfontosabb afrikai nyelv- és népnevek magyar írásmódját tartalmazza. Ez az anyag a teljes afrikai névanyagnak legfeljebb egyharmada.

A névanyag két részből áll. Az I. részben az afrikai nyelv- és népnevek találhatók, a II. részben néhány fontosabb összefoglaló tudományos elnevezést tüntettünk fel.

Az I. rész betűrendben sorolja fel a fontosabb angol, francia stb. neveket (a bantu névanyag nagy része főleg az angol írásmódra támaszkodik). A magyar írásmódot az idegen névalaktól — jellel választottuk el. Ha több névváltozat van feltüntetve, az első helyen áll a használatra inkább javasolt alak, amely mindig dőlt betűvel van szedve. A magyar írásmód csak a címszóul kiválasztott egyik idegen névváltozat után áll, a többi idegen névváltozat utalószóként közli, hogy melyik címszó után található meg a mellékletben közölt adatok. Így: „konjara lásd fur”. A *konjara* névváltozat a *fur* címszó után szintén megtalálható. Minden itt közölt idegen írásváltozatot felvettünk utalószóként, kivéve akkor, ha a kétféle írásváltozat közt csak az a különbség, hogy egy mássalhangzó megkettőzve szerepel. A több külön nyelvre vagy népre vonatkozó azonos nevet külön címszóvá tettük és indexszel jelöltük meg őket, mint „bute¹, bambute, bambuti” és „bute², vute”.

A magyar írásmód anyagában valamennyi névváltozatot feltüntetjük; például a „zerma” név mellett a *zerma* és *dzserma* magyar változat is megtalálható. Ahol különbséget lehetett tenni, jeleztük, hogy az illető változat a nyelvre vagy a népre vonatkozik-e. Tehát: „*avikam*, *brinyan* (népnév), *brinya* (népnév)”; az *avikam* név egyaránt vonatkozik a nyelvre is, meg a népre is. A bantu névanyagban az előragtól megfosztott tőalakokon kívül, ahol tudtuk, zárójel közt feltüntetjük a nyelvre, illetőleg a népre vonatkozó előragos névváltozatot. Így: „*ngala*, (li)ngala (nyelvnév), (va)ngala (népnév)”.

Az idegen írásmódváltozatok közül csak néhányat vettünk fel. Kevés kivétellel nem szerepel köztük az a változat, amelyet csak a tudományos átírásokban szoktak használni. Ennek az eljárásnak az az oka, hogy az írásváltozatok száma általában igen sok, s teljes közlésük az áttekintést rendkívül megnehezítené. Így a bantu „yao, kiyao, wayao” névnek egy amerikai szerző az alábbi írás- és alakváltozatait közli: *ciyao*, *ayo*, *djao*, *adsawa*, *ayawa*, *achawa*, *hiao*, *hyao*, *haiao*, *veiao*, *wajao*.

Az itt mellékelt névanyag egy része a teljes tudományos dokumentációval és az afrikai nyelv- és népnevek néhány tudományos problémájával együtt megtalálható FODOR ISTVÁNNAK „Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja” című munkájában (Nyelvtudományi Közlemények LXVIII [1966.], 381–96, LXIX [1967.], 111–124). Ugyanez a tanulmány közli a tudományos források könyvészeti adatait is.

I. Afrikai nyelv- és népnemek

abanda lásd banda
 abangba lásd bangba
 abongo lásd bongo
 abukaya lásd mittu
 abure — *abure*
 acholi, acoli, gang — *acsoli*, gang
 acoli lásd acholi
 adangme lásd gan²
 adele — *adele*
 adyukru — *adjukru*
 afade, affade — *afade*, affade
 afao lásd igbo
 afo lásd igbo
 afu lásd igbo
 ahlo, ahlö lásd aholó
 aholó, ahlo, ahlö — *aholo*
 akamba lásd kamba
 akan — *akan*
 akem, akim, akyem — *akem*, akim
 akim lásd akem
 akpafu — *akpafu*
 akposo lásd kposo
 akyem lásd akem
 akwapim, akwapem — *akwapem*, akvapim
 alunda lásd lunda
 alur lásd lur
 amadi, madi — *amadi*, madi
 amakosa lásd xosa
 ambo, ovambo — *ambo*, ovambo
 angas — *angasz*
 ankwe — *ankwe*
 anwak lásd anywak
 anyi, asoko — *aszoko*, anyi
 anywak, anwak — *anwak*, anyvak
 asanti lásd ashanti
 ashanti, asanti — *asanti*, aszanti
 asoko lásd anyi
 auen, //auen — *auen*, //auen
 auni, /auni — *auni*, /auni
 avatime, kedemonie — *avatime* (inkább
 nyelvnév), *kedemonie* (inkább népnév)
 avikam, brignan, brinya — *avikam*, brinyan
 (népnév), brinya (népnév)
 avukaya lásd mittu
 azande lásd zande
 bagarmi lásd bagirmi
 bagirmi, bagarmi, barma — *bagirmi*,
 bagarmi, barma
 bakgathla lásd kgathla
 bakondjo lásd kondjo
 bakongo lásd koongo
 bakota lásd kota
 bakoué lásd bakwe
 bakou tou lásd kutu
 bakumu lásd kumu
 bakutu lásd kutu
 bakwe, bakwo, bakoué — *bakve*, bakvo
 bakwo lásd bakwe
 balamba lásd lamba
 balante, ballante — *balante*

bale, santrokofi — *santrokofi*, bale
 balegga lásd rega
 balese, balesse lásd leso
 balochasi lásd luchaze
 baluba lásd luba
 balunda lásd lunda
 bamana lásd bambara¹
 bambara¹, bamana, minianka — *bamana*
 bambara, minianka (inkább népnév)
 bambara², bamana — *bambara*, bamana
 bambute lásd bute
 bambuti lásd bute
 bamongo lásd mongo
 bamum, mom — *bamum*, mom
 bana lásd massa
 banana lásd massa
 banda, abanda — *banda*, abanda
 bandi, gbandi — *bandi*, gbandi
 bangba, abangba — *bangba*, abangba
 bangombe lásd ngoombe
 banziri, gbanziri — *banziri*, gbanziri
 banyamwezi lásd mwezi
 banyari lásd nyari
 banyarwanda lásd ruanda
 banyoro lásd nyoro
 banyun lásd biafada
 baoulé lásd baule
 barain lásd barein
 barea, baria, barya — *baria*, barea
 barega lásd rega
 barein, barain — *barain*, barein
 bari — *bari*
 baria lásd barea
 barma lásd bagirmi
 baronga lásd rongga
 barotse lásd lozi
 barundi lásd kirundi
 barya lásd barea
 basa¹, bassa, bassa-bénoué, bassa-kaduna
 — *basza-kaduna*, baza-kaduna, basza-
 benue, baza-benue, basza, baza
 basa², bassa, bassa-niger — *basza-niger*,
 baza-niger, basza, baza
 basari — *baszari*, bazari
 basili lásd basiri
 basiri, basili — *basziri*, baziri, baszili
 basongo lásd songo
 basa¹ lásd basa¹, bassa-bénoué
 basa² lásd basa², bassa-niger
 basa³, gbasza — *basza*, baza, gbasza
 bassa-bénoué lásd basa¹
 bassa-kaduna lásd basa¹
 bassa-niger lásd basa²
 bassari, tobote — *tobote*, baszari, bazari
 bata, batta — *bata*
 bateke lásd teke
 bathonga lásd thonga
 batswa lásd tswa
 baule, baoulé, bowli — *baule*
 bavenda lásd venda

bazezuru lásd zezuru
 beir lásd murle
 bembá, wembá — *bemba*, *wemba*
 bergdama lásd dama
 berta — *berta*
 berti — *berti*
 bete, betegbo — *bete*, *betegbo*
 biafada, biafar, banyun, fada — *biafada*,
 biafar, banyun, fada
 bidyogo — *bidjogo*
 bini lásd edo
 birifo, birifor — *birifo*, *birifor*
 birifor lásd birifo
 birked lásd kadiakse
 birom lásd burum
 bisa lásd busa
 bo, ibo, igbo, onitsha — *ibo*, *igbo*, *bo*, *onitsha*
 (törzsnév)
 bola, bolewa — *bola*, *bolewa*
 bolewa lásd bola
 bonjo, gbwaga, ngbaka, mbaka —
bondzso, *mbaka*, *ngbaka*
 bongo, abongo, obong — *bongo*, *abongo*,
obong
 boritsu, boritsü — *boritszu*
 bowli lásd baule
 bozo, soninke, sarakolle — *szoninke*, *bozo*,
sarakolle
 brinya lásd avikam
 brinyan lásd avikam
 bube — *bube*
 buduma, budduma — *buduma*, *budduma*
 bulom, sherbro, šerbro — *bulom*, *serbro*
 burum, birom — *burum*, *birom*
 busa, bisa — *busa*, *bisza*
 bushman lásd san
 bute¹, bambute, bambuti — *bambuti*, *bute*,
bambute
 bute², vute — *bute*, *vute*
 bua lásd bwa²
 bwa¹ — *bua*
 bwa², bua — *bua*
 bwem — *buem*
 byetri lásd vetere
 chaga, jagga, kichaga, wajagga — *csaga*,
dzsagga, (ki)csaga (nyelvnév), (ki)dzsagga
 (nyelvnév), (va)csaga (népnév), (va)-
 dzsagga (népnév)
 chamba — *csamba*
 chi lásd twi
 chiluba lásd luba
 chishona lásd shona
 chokwe, tsokwe, kichokwe — *csokve*,
cokve, (ki)csokve (nyelvnév), (ki)cokve
 (nyelvnév)
 chwana, tswana, sechwana — *csvana*,
csuana, *cvana*, (sze)csvana (nyelvnév),
 (sze)cvana (nyelvnév)
 chwezi — *csvezi*
 čilunda lásd lunda
 činyanja lásd nyandja
 citonga lásd tonga
 coma lásd koma

čopi lásd madi
 dadio, dajo, daju, dagu — *dagu*, *dadzsu*,
dadjo
 dagari, dagarti — *dagari*, *dagarti*
 dagarti lásd dagari
 dagbana lásd dagomba
 dagomba, dagbana — *dagbana*, *dagomba*
 dagu lásd dadio
 dair — *dair*
 dajo lásd dadio
 daju lásd dadio
 dama, damara, bergdama (törzsnév) —
dama, *damara*, *hegyi dama* (törzsnév)
 damara lásd dama
 dan — *dan*
 daza lásd tubu
 de — *de*
 didinga — *didinga*
 dilling — *dilling*
 dinga, kiDinga — *dinga*, (ki)dinga (nyelv-
 név)
 dinka — *dinka*
 disa lásd lis
 diukun lásd jukun
 diur lásd jur
 djalonke lásd dyalonke
 djembe — *dzseembe*
 djerma lásd zerma
 do — *do*
 doghosie lásd dorhossie
 dorhossie, doghosie — *dogoszie*
 duala — *duala*
 dyalonke, djalonke — *dzsalonke*
 dyola — *djola*
 dyula — *djula*
 edo, do, bini — *edo*, *do*, *bini*
 efik — *efik*
 eliri — *eliri*
 eregba lásd regba
 owe — *eve*
 ewondo, yaunde — *evondo*, *jaunde*
 ewutre lásd vetere
 ewuture lásd vetere
 fada lásd biafada
 fang, pahouin — *fang*
 fante lásd fanti
 fanti, fante, tefo — *fanti*, *tefo*
 foutadjalonke lásd fulbe
 foutatoro, fouta toro lásd fulbe
 ful lásd fulbe
 fulani lásd fulbe
 fulbe, fulani, peul, ful, fulfulde foutadja-
 lonke, foutatoro, fouta toro — *fulbe*, *ful*,
fulde (nyelvnév), *fulani* (népnév), *futa-*
djalonke vagy *futadzsalonke* (törzsnév),
futatoro (törzsnév)
 fulfulde lásd fulbe
 fur, konjara — *kondzsara*, *fur*
 gamergu — *gamergu*
 gã lásd gan¹
 gã lásd gan²
 gan¹, gã — *gan*
 gan², gã, adangme — *gan*, *adangme*

ganda, luganda, waganda — *ganda*, (lu)-
ganda (nyelvnév), (va)ganda (népnév)
gang lásd acsoli
gao — *gao*
gbandi¹, lásd bandi
gbandi², ngbandi — *gbandi*, ngbandi
gbanziri, banziri — *banziri*, gbanziri
gbari — *gbari*
gbasa lásd bassa³
gbaya — *gbaya*
gbea lásd manja
gberese lásd gerze
gbira, igbira — *igbira*, gbira
gbwaga lásd bonjo
gerze, guerzé, kpelle, gberese — *gerze*,
kpelle
gidar lásd gidder
gidder, guider, gidar — *gidder*, gidar
gikuyu, kikuyu, wakikuyu — *kuyu*, gikuju,
kikuju, (va)kikuju (népnév)
gogo, kiGogo, waGogo — *gogo*, (ki)gogo
(nyelvnév), (va)gogo (népnév)
go-kwe — *gokwe*
gola — *gola*
golo, goro — *golo*, goro
goro lásd golo
gre lásd grebo
grebo, gre — *grebo*, gre
griqua — *griqua*
grussi lásd gurunsi
guerzé lásd gerze
guang, gwan — *guang*, guang
guider lásd gidder
gule — *gule*
gurma — *gurma*
gurunsi, grussi, nuruma — *gurunsi*,
gruszi, nuruma
gwa — *gwa*
gwan lásd guang
hadzapi lásd kindiga
haoussa lásd haussa
hatsa lásd kindiga
haussa, hausa, haoussa — *haussa*
hehe, kiHehe — *hehe*, (ki)hehe (nyelvnév)
herero, otiherero, ovaherero — *herero*,
(oti)herero (törzsnév), (ova)herero (törzs-
név)
hiechware — *hicsvar*, hicsvare
hinna, hunna — *hunna*, hinna
honde, kahonde, kaOnde — *honde*, (ka)-
honde (nyelvnév)
hottentot lásd khoïn
huela lásd hwela
humbe — *humbe*
hunde — *hunde*
hwela, huela — *hwela*, vela
ibibio — *ibibio*
idoma — *idoma*
igbira lásd gbira
igbo¹ lásd bo
igbo², sapon, afo, afao, afu — *afo*, igbo,
szapon
ijo, jo — *dzso*

ikposo lásd kposo
ingassana lásd tabi
isindebele lásd ndebele
isixhosa lásd xosa
isixosa lásd xosa
isizulu lásd zulu
isoko lásd sobo
itsekiri, zekiri — *itsekiri*, zekiri
iyaka lásd yaka
jagga lásd chaga
jar, jarawa — *dzsarava*, dzsar
jarawa lásd jar
jasing lásd yasing
jassing lásd yasing
jen — *dzsen*
jerma lásd zerma
jo lásd ijo
jukun, diukun — *dzsukun*
jur, diur, luo, lwo — *dzsur*, djur, luo
kabre — *kabre*
kabu lásd kebu
kadiakse, birked — *kadiaksze*, birked
kadugli — *kadugli*
kafir, kaffir lásd xosa
kahonde lásd honde
kale, kele — *kale*, kele
kamba, kiKamba, Akamba, Wakamba —
kamba, (ki)kamba (nyelvnév), (a)kamba
(népnév), (va)kamba (népnév)
kambari — *kambari*
kanembu — *kanembu*
kanuri — *kanuri*
kaOnde lásd honde
kara¹ — *kara*
kara² lásd sarwa
karamojo lásd karamojong
karamojong, karamojo — *karamodzso*,
karamodzsong
karekare — *karekare*
kasena — *kasena*
kassele, kasele — *kaszele*
katla — *katla*
kavirondo — *kavirondo*
kebu, kabu, kögbörükö — *kabu*, kebu,
kögbörükö
kedemonie lásd avatime
kele¹ lásd kale
kele², ukele, ukello — *kele*, ukele
kenuz, kenuzi — *kenuzi*, kenuz
kenuzi lásd kenuz
kgathla, seKgatla, bakgatla — *kgatla*,
(sze)kgatla (nyelvnév), (ba)kgatla (nép-
név)
khasonke — *kaszonke*
khoïn, hottentot — *koin*, hottentotta
kiChaga lásd chaga
kichokwe lásd chokwe
kiDinga lásd dinga
kiefo, kyefo, tiefo, tyefo — *kiefo*, tiefo
kiGogo lásd gogo
kihehe lásd hehe
kikongo lásd koongo
kikumu lásd kumu

- kikuyu lásd gikuyu
 kilamu lásd lamu
 kiluba lásd luba
 kimbunda lásd mbunda
 kimbundu lásd mbundu
 kimvita lásd mvita
 kindiga, hatsa, hadzapi — *kindiga*, hatsza, hadzapi
 kinga — *kinga*
 kingwana — *ngvana*, (ki)ngvana (nyelvnév)
 kinyamvezi lásd mwezi
 kinyari lásd nyari
 kinyarwanda lásd ruanda
 kirundi, barundi — *rundi*, (ki)rundi (nyelvnév), (ba)rundi (népnév)
 kisagara lásd sagara
 kisanji lásd sanzi
 kisanzi lásd sanzi
 kishambala lásd shambala
 kissi — *kissi*
 kiswahili lásd swahili
 kiteke lásd teke
 kituba lásd tuba
 kiunguja lásd unguja
 kiyao lásd yao
 kiyembe lásd yeembe
 koalib — *koalib*
 koma, coma — *koma*
 konda, lokonda, ekonda — *konda*, (lo)-konda (nyelvnév), (e)konda (népnév)
 konde, wakonde — *konde*, (va)konde (népnév)
 kondjo, konjo, konzo, lukondjo, bakondjo — *kondzso*, konzo, (lu)kondzso (nyelvnév), (ba)kondzso (népnév)
 konjara lásd fur
 konjo lásd kondjo
 kono — *kono*
 konzo lásd kondjo
 koongo, kongo, kikoongo, kikongo, bakongo — *kongo*, (ki)kongo (nyelvnév), (ba)kongo (népnév)
 korana — *korana*
 kota, bakota — *kota*, (ba)kota (népnév)
 kotoko, logone — *kotoko*, logone
 kögbörökő lásd kebu
 kpelle lásd gerze
 kposo, akposo, ikposzo — *kposzo*, ikposzo (nyelvnév), akposzo (népnév)
 kpoto, okpoto — *okpoto*, kpoto
 kra, krawo, krawi, kru — *kravi*, kra, kru, krao
 krawi lásd kra
 krawo lásd kra
 kredj, kreish — *kredzs*, kreis
 kreish lásd kredj
 kru lásd kra
 kukuruku lásd sobo
 kulango — *kulango*
 kumu, kikumu, bakumu, wakumu — *kumu*, (ki)kumu (nyelvnév), (ba)kumu (népnév), (va)kumu (népnév)
 kunama — *kunama*
 kundu — *kundu*
 kung, lkung — *kung*, lkung
 kurama lásd kuruma
 kuri — *kuri*
 kuruma, kurama — *kuruma*, kurama
 kusan, kusasi — *kuszan*, kuszaszi
 kuasi lásd kusan
 kutu, bakutu, bakoutou — *kutu*, (ba)kutu (népnév)
 kwa, kwadya — *kva*, kvadja
 kwadya lásd kwa
 kyefo lásd kiefó
 lafofa — *lafofa*
 lamba, balamba, walamba — *lamba*, (ba)lamba (népnév), (va)lamba (népnév)
 lamu, kilamu — *lamu*, (ki)lamu (nyelvnév)
 lango — *lango*
 lefana, lelemi, bwem — *lefana*, lelemi, buem
 legba, logba — *legba*, logba
 lelemi lásd lefana
 lendu — *lendu*
 lese, balese, balosse, walose — *lesze*, balesze (népnév), valesze (népnév)
 ligbi — *ligbi*
 likpe — *likpe*
 lingala lásd ngala
 liNgoombe lásd ngoombe
 lis, disa — *lisz*, disza
 lobi — *lobi*
 logba¹ lásd legba
 logba² — *logba*
 logbari lásd logo
 logo, logbari — *logo*, logbari
 logone lásd kotoko
 lokonda lásd konda
 loma, toma — *loma*, toma
 loMbole lásd mbole
 longuda — *longuda*
 loNkoundo lásd nkundo
 loNtomba lásd ntomba
 losengo lásd sengo
 lotuho lásd lotuko
 lotuko, lotuho — *lotuko*, lotuho
 louNyoro lásd nyoro
 lozi, rotse, barotse — *lozi*, rotsze, (ba)-rotsze (népnév)
 lunda — *lunda*
 luba, kiluba, chiluba, tchilouba, luba-lulua, baluba, waluba — *luba*, (ki)luba (nyelvnév) (csi)luba (nyelvnév), luba-lulua, (ba)luba (népnév), (va)luba (népnév)
 luba-lulua lásd luba
 luchaze, balochasi — *csaze*, (lu)csaze (nyelvnév), (ba)lucsa (népnév)
 luganda lásd ganda
 lukondjo lásd kondjo
 lumun — *lumun*
 lunda, čilunda, alunda, balunda — *lunda*, (csi)lunda (nyelvnév), (a)lunda, (népnév), (ba)lunda (népnév)
 luo lásd jur
 lur, alur — *alur*, lur

lwo lásd jur
 maasi lásd masai
 maba — *maba*
 madi¹ lásd anadi
 madi², čopi — *csopi*, madi
 mahas — *mahasz*
 malinke, mandingo — *malinke*, mandingo
 (inkább népnév)
 mamvu lásd momvu
 mamprusi, mampuru — *mampuru*, mamp-
 ruszi
 mampuru lásd mamprusi
 mandara — *mandara*
 mande — *mande*
 mandingo lásd malinke
 mandja, manjia, gbea — *mandzsa*, gbea
 mandjak, mandyak — *mandjak*, mandzsak
 mandyak lásd mandjak
 mangala lásd ngala
 manjia lásd manja
 mangbetu, mangbutu, mongbuti, mombut-
 tu — *mangbetu*, mangbutu, mombutu
 mangbutu lásd mangbetu
 mano — *mano*
 manyengo lásd nyengo
 mararit lásd merarit
 margi — *margi*
 masai, massa, banana, bana — *masza*, bana
 (inkább népnév), banana (inkább nép-
 név)
 masai, massai, maasai — *maszai*
 masongo — *maszongo*
 matabele lásd ndebele
 mbaka lásd bonjo
 mbernbe — *mbembe*
 mbole, loMbole — *mbole*, (lo)mbole (nyelv-
 név)
 mbugu — *mbugu*
 mbum — *mbum*
 mbunda, kimbunda, siMbunda — *mbunda*,
 (ki)mbunda (nyelvnév), (szi)mbunda
 (nyelvnév)
 mbundu, kimbundu — *mbundu*, (ki)mbun-
 du (nyelvnév)
 mbwe¹ — *mbwe*
 mbwe², turuka — *turuka*, mbue
 meidob lásd midob
 mekyibo lásd vetere
 mende — *mende*
 merarit, mararit — *mararit*, merarit
 midob, meidob — *midob*, meidob
 mimi — *mimi*
 minianka lásd bambara¹
 mittu, abukaya, avukaya — *avukaja*,
 abukaja, mittu
 mo lásd mosi
 mondjembo lásd monjombo
 mom lásd bamum
 mombuttu lásd mangbetu
 momvu, momwu, mamvu — *momvu*,
 1 mamvu
 momwu lásd momvu
 mongo, lomongo, bamongo — *mongo*,

(lo)mongo (nyelvnév), (ba)mongo (nép-
 név)
 mongbuti lásd mangbetu
 monjombo, mondjembo — *mondzsombo*,
 mondzsembo
 more lásd mosi
 mosi, mossi, mo, more — *moszi*, mo, more
 (csak nyelvnév)
 mossi lásd mosi
 moundan lásd mundang
 mpongwe, pongwe — *pongve*, mpongve
 mubi — *mubi*
 mumuye — *mumuje*
 mundang, moundan — *mundang*, moundan
 murle, beir — *murle*, beir
 musgu, muzgu, muzuk — *muzuk*, muzgu
 muzgu lásd musgu
 muzuk lásd musgu
 mwa — *mua*
 mwezi, nyamwezi, kinyamwezi, banyam-
 wezi — *mwezi*, (ki)nyamwezi (nyelvnév),
 (ba)nyamwezi (népnév)
 mvita, kimvita — *mvita*, (ki)mvita (nyelv-
 név)
 nama — *nama*
 namnam — *namnam*
 nande — *nande*
 nandi — *nandi*
 ndebele, tabelle, isindebele, sindebele, mata-
 bele — *tabele*, ndebele, (iszi)ndebele
 (nyelvnév), (szi)ndebele (nyelvnév), (ma)-
 tabelle (népnév)
 ndonga, ndongo, oshindonga, ochindonga —
ndonga, ndongo, (osi)ndonga (nyelvnév),
 (ocsi)ndonga (nyelvnév)
 ngala, lingala, mangala, wangala — *ngala*,
 (lingala (nyelvnév), (ma)ngala (nép-
 név), (va)ngala (népnév)
 ngando — *ngando*
 ngbandi lásd gbandi
 ngbaka lásd bonjo
 ngbele — *ngbele*
 ngizim — *ngizim*
 ngoombe, liNgoombe, bangombe — *ngombe*,
 (li)ngombe (nyelvnév), (ba)ngombe
 (népnév)
 ngulu — *ngulu*
 ngwana lásd kingwana
 niellim, nielim, nyilem — *nyilem*, nielim,
 nyelim
 nkonde, ngonde, wangonde — *ngonde*,
 nkonde, (va)ngonde (népnév)
 nkundo, loNkundo — *nkundo*, (lo)-
 nkundo (nyelvnév)
 nogau — *nogau*
 ntomba, loNtomba — *ntomba*, (lo)ntomba
 (népnév)
 nuba — *núbiai*, nuba
 nuer — *nuer*
 nupe — *nupe*
 nuruma lásd gurunsi
 nyam-nyam lásd zande
 nyamnyam lásd zande

nyamvezi lásd mwezi
 nyandja, nyanja, cinyanja, wanyanja —
nyandzsa, (csi)nyandzsa (nyelvnév), (va)-
 nyandzsa
 nyangbo — *nyangbo*
 nyanja lásd nyandja
 nyari, kinyari, banyari — *nyari*, (ki)nyari
 (nyelvnév), (ba)nyari (népnév)
 nyengo, manyengo — *nyengo*, (ma)nyengo
 (népnév)
 nyilem lásd niellim
 nyima, nyimang — *nyima*, nyimang
 nyoro, louNyoro, banyoro — *nyoro*, (lu)-
 nyoro (népnév), (ba)nyoro (népnév)
 obong lásd bongo
 ochindonga lásd ndonga
 okpoto lásd kpoto
 onitsha lásd bo
 oshindonga lásd ndonga
 otiherero lásd herero
 ovaherero lásd herero
 ovambo lásd ambo
 pahouin lásd fang
 papaire lásd vetere
 pemba, wapemba — *pemba*, (va)pemba
 (népnév)
 peul lásd fulbe
 pongwe lásd mpongwe
 rega, kirega, barega, balegga — *rega*,
 (ki)rega, (nyelvnév), (ba)rega (népnév)
 regba, eregba — *eregba*, regba
 reshe — *rese*
 rongga, shironga, baronga — *rongga*, (si)-
 rongga (nyelvnév), (ba)rongga (népnév)
 rotse lásd lozi
 ruanda, rwanda, kinyarwanda, banyar-
 wanda — *ruanda*, (kinya)rvanda (nyelv-
 név), (banya)rvanda (népnév)
 rumbu — *rumbu*
 rwanda lásd ruanda
 sagara, kisagara, wasagara — *sagara*,
 (ki)sagara (nyelvnév), (va)sagara (nép-
 név)
 sagba — *sagba*
 samo — *szamo*
 san, bushman — *szan*, busman
 sandawe — *szandave*
 sango — *szango*
 santrokofi lásd bale
 sanzi, kisanzi, kisanji — *szanzi*, (ki)szanzi
 (nyelvnév), (ki)szandzsi (nyelvnév)
 sara — *szara*, zara
 sarakolle lásd soninke
 sarwa, kara — *kara*, szarva, zarva
 sechwana lásd chwana
 sekgathla lásd kgathla
 sengo, losengo — *szengo*, (lo)szengo (nyelv-
 név)
 sénoufo lásd senufo
 senufo, sénoufo — *szenoufo*
 sere, basiri, basili — *szere*, baszili, baziri,
 baszili, bazili
 serer, serrer, sérère — *szerer*

sérère lásd serer
 šerbro lásd bulom
 sessutho lásd suto
 shambala, kishambala, washambala —
sambala, (ki)sambala (nyelvnév), (va)-
 sambala (népnév)
 sherbro lásd bulom
 shilluk — *silluk*
 shitonga lásd thonga
 shitswa lásd tswa
 shona, chishona — *sona*, (csi)sona (nyelv-
 név)
 sia lásd sya
 siMbounda lásd mbunda
 sindebele lásd ndebele
 sisala — *sziszala*
 sisoubiya lásd subiya
 siti — *siti*
 sobo, kukuruku, urhobo, isoko — *szobo*,
 kukuruku, urhobo, *iszoko* (törzsnév)
 sokoro — *szokoro*
 somrai — *szomrai*
 songhai, songoi — *szongai*, szongoi
 songo, basongo — *szongo*, (ba)szongo
 (népnév)
 songoi lásd songhai
 soninke lásd bozo
 sopen lásd igbo
 suaheli lásd swahili
 subiya, sisoubiya — *szubija*, (szi)szubija
 (nyelvnév)
 suk — *szuk*
 sungor — *szungor*
 susu — *szuszu*
 swahili, kiswahili, suaheli — *szuahéli*, (ki)-
 szuahéli (nyelvnév)
 swazi — *szvazi*, (iszi)szvazi (nyelvnév)
 sya, sia — *szia*
 tabi, ingassana — *ingaszana*, tabi
 tagba, tagwa — *tagba*, tagva
 tagwa lásd tagba
 tagoi — *tagoi*
 takle lásd tegele
 takli lásd tegele
 talodi — *talodi*
 tampole lásd tamprusi
 tamprusi, tampole — *tampruszi*, tampole
 (inkább nyelvnév)
 tatoga — *tatoga*
 tehilouba lásd luba
 tehivenda lásd venda
 tehizezourou lásd zezuru
 tebele lásd ndebele
 teda lásd tubu
 tefo lásd fanti
 tegali lásd tegele
 tegele, tegali, takli, takle — *tegali*, tegele,
 takli
 teke, kiteke, bateke — *teke*, (ki)teke
 (nyelvnév), (ba)teke (népnév)
 tem — *tem*
 temein — *temein*
 temne, timne — *timne*, temne

teso — *teszo*
 teuso — *teuszo*
 thonga, shithonga, bathonga — *tonga*,
 (si)tonga (nyelvnév), (ba)tonga (népnév)
 tibu lásd tubu
 tiefo lásd kiefo
 tikar — *tikar*
 timne lásd temne
 tiv — *tiv*
 tobote lásd bassari
 toma lásd loma
 tonga, citonga, watonga — *tonga*, (csi)-
 tonga (nyelvnév), (va)tonga (népnév)
 toro — *toro*
 tsokwe lásd chokwe
 tsonga — *congá* (nyelvnév), (ba)congá
 (népnév)
 tswa, shitswa, batswa — *cva*, (si)cva
 (nyelvnév), (ba)cva (népnév)
 tswana lásd chwana
 tuba, kituba — *tuba*, (ki)tuba (nyelvnév)
 tubu, tibu, teda, daza — *daza*, tubu, tibu,
 teda
 tumale lásd tumeli
 tumali lásd tumeli
 tumeli, tumale, tumali — *tumali*, tumeli,
 tumale
 tumtum — *tumtum*
 turkana — *turkana*
 turuka lásd mbwe
 twi, chi — *csi*, tvi
 ukele lásd kele
 unguja, kiunguja — *ungudzsa*, (ki)ungud-
 zsa (nyelvnév)
 urhobo lásd sobo
 vai — *vai*
 venda, tchivenda, bavenda — *venda*,
 (csi)venda (nyelvnév), (ba)venda (nép-
 név)
 vere — *vere*
 vetere, metyibo, mekyibo, byetri, ewutre,
 ewuture, papaire — *vetere*, mekjibo,
 metjibo
 vute lásd bute
 waganda lásd ganda
 wagogo lásd gogo
 wajagga lásd chaga
 wakamba lásd kamba

wakikuyu lásd gikuyu
 wakonde lásd konde
 wakumu lásd kumu
 walamba lásd lamba
 walese lásd lese
 waluba lásd luba
 wangala lásd ngala
 wangonde lásd nkonde
 wanyanja lásd nyandja
 wapemba lásd pemba
 wasagara lásd sagara
 washambala lásd shambala
 watonga lásd tonga
 wayao lásd yao
 wemba lásd bemba
 wolof — *volof*
 wule — *vule*
 xam, /xam — *xam*, /xam
 xhosa lásd xosa
 xosa, xhosa, kaffir, isixhosa, isixhosa,
 amakosa — *kaffer*, xosza, xhosza, (iszi)-
 xosza (nyelvnév), (iszi)xhosza (nyelvnév),
 amakosza (népnév)
 yaka, iYaka — *jaka*, (i)jaka (nyelvnév)
 yao, kiyao, wayao — *jao*, (ki)jao (nyelvnév),
 (va)jao (népnév)
 yasing, yassing, jasing, jassing — *jaszing*,
 dzsaszing
 yaunde lásd ewondo
 yeembe, kiyeembe — *jembe*, (ki)jembe
 (nyelvnév)
 yergam lásd yergum
 yergum, yergam — *jergum*, jergam
 yoruba — *joruba*
 yulu — *julu*
 zagawa lásd zaghawa
 zaghawa, zagawa — *zagava*
 zande, azande, nyamnyam, nyam-nyam —
azande, zande
 zarma lásd zerma
 zekiri lásd itsekiri
 zerma, zarma, jerma, djerma — *zarma*,
 zerma, dzserma
 zezuru, tchizezourou, bazezuru — *zezuru*,
 (csi)zezuru (nyelvnév), (ba)zezuru (nép-
 név)
 zulu, isizulu — *zulu*, (iszi)zulu (nyelvnév)

II. Tudományos elnevezések

(Jelzői használatban, tehát „nyelv”, „nyelvcsalád”, „nép” stb. főnevek előtt)

Adamawa-Eastern — *adamavai*
 Benue-Congo — *benue-kongói*
 Chad — *csádi*
 Chari — *sári*
 Gur — *gur*
 Khoisan — *khoisan*
 Khoisan, Khoisan — *khoisan*, koin

Kwa — *kwa*
 Togo Remnant lásd Togorest
 Togorest, Togo Remnant — *togói*, togói
 maradványnyelvek, togói maradvány-
 népek stb.
 Western Atlantic — *nyugat-atlanti*

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

IN MEMORIAM WOLFGANG STEINITZ

WOLFGANG STEINITZ EMLÉKEZETE

Az itt egymás után következő emlékezések beszámolnak egy nagy tudós személyiség egyetemes érdeklődéséről, új tudományos módszerekről, amelyeket ő indított útnak, egész tudományterületek elméleti, elvi áttekintését végezte el, semellett a gyakorlati-szervező munka terén is alig áttekinthető a munkássága. Politikus volt, a közélet embere, s egész életével vallott politikai-ideológiai nézetei mellett, s úgy volt kommunista, hogy az ellentétes nézeteket hirdetőkkal mindig is kész volt a párbeszédre, a nobilis vitára. Ime, a magam

bevezető sorainak első mondatait sem tudtam másként megfogalmazni, nyomban az *egész emberről, egész munkásságáról* kellett szólnom. Mert minden munkáinak nemzetközi értéke, úttörő érdeme előtt is elsősorban emberi személyiségét, feledhetetlen emberségét kell felidéznünk, az szől hozzánk múlhatatlanul.

*

Most is emlékezem arra a koratavaszi szombat délutánra, amikor először találkoztunk, itt Budapesten. A tanszékem munkatársaival terveztünk arra a délutánra, 1955-ben, egy kis baráti-szakmai beszélgetést, egy csésze erős tea mellett. Nem örültem a váratlan látogatásnak, amit az Akadémia illetékes munkatársa szinte az utolsó pillanatban jelzett: szombat volt, azok a nyelvész kollégák, akikhez valójában érkezett, már nem voltak elérhetőek, az Akadémia arra gondolt, hogy Steinitz elvtárs folklórral is foglalkozik... Tudtam én jól, hogy milyen jelentős kutató W. Steinitz, de személyesen nem ismertem, a délutáni megbeszélést nem halaszthattam el, nem is akartam, s nem voltam biztos, hogy jól illeszkedik bele a mi társaságunkba. Mi magyarok már együtt voltunk, amikor a kertben feltűnt magos, karsú alakja, ahogy kissé előre-hajolva sietett a ház felé az úton. Mindezt azért is írtam meg ilyen részletesen, mert erről az első találkozásról sokszor beszéltünk meghatottan-nevetve: nyomban barátok lettünk. Ahogy jött a kerten át, ahogy szemüvege mögül barátságosan s egyben kutató érdeklődéssel rám nézett, mintha egyik réghalott barátom lépett volna elébem. Arca, vizsgálódó tekintete, gesztusai mindegyre elem idézték gimnazista társamat, a Szegedi Fiatalok tragikusan, fiatalon elhunyt tagját, Reitzer Bélát — az emlékeket idéző hasonlatosság egyszerre volt megrendítő és örömdetes. Különben nyomban beilleszkedett a mi jókedvű, vitázó-tervezgető baráti körünkbe, mindjárt otthoniasan érezte magát, s mi is úgy tekintettünk rá, mintha évek óta együtt beszélgetnének gondjainkról, terveinkről. Így kezdődött barátságunk, bátran nevezhetem annak, s nem felhőzte azt be egyetlen keserű szó, egyetlen félreértés sem. Ha budapesti, berlini, moszkvai, bonni, prágai találkozásainkra gondolok, a közösen szőtt tervek, amelyek közül bizony nem mind vált valóra (így pl. a szocialista országokban végzendő közös komplex vizsgálatok, a közös, finnugorságra vonatkozó expedíció, amelynek elmaradását váltig fájlaltuk), s ha azokra a megvalósult terveinkre, mint a *Volksmärchen* sorozatunk, a finnugor kongresszusok ügye, stb. — csak ebből az utolsó évtizedéből is megítélhetném, mily hatalmas munkát végzett egymástól eltérő területeken, mennyire együtt volt benne a szigorúan igényes szakember és a szervező politikus, mennyire érdekelte minden, mennyire látta egy-egy javaslat értelmét, lehetséges jövődjét.

Nem folytatom, hiszen végeérhetetlen az emlékezés, akár arra a délutánra gondolok, amikor a *Leuna-Lied*-ről szóló kéziratát megmutatta, amikor osztják útinaplójából olvasott fel, amikor Moszkvában P. Bogatirov lakásán töltöttünk el egy jókedvű, anekdotázó estét vele, Roman Jacobsonnal, Mihai Poppal, Dömötör Teklával s másokkal, a bonni vitára és barátkozásra K. Rankeval, sétákra a behavazott Jyväskylä utcáin és a nyári napban felragyogó Helsinkiben. S azért nehéz ellenállni az emlékezés fájdalmas örömének, mert nemcsak a nagy tudóst, szervezőt, hanem mindennek előtt emberi egyéniségét félénk, baráti mosolyát, jóindulatú tapintatát, szerény igényességét idézi elénk. S ezért is inkább arra törekszem, hogy ne csak a folkloristáról szóljak, hanem előbb s elsősorban róla magáról. Nem életrajzi adatokat sorjáznék itt,

hiszen azok részben az itt következő cikkekben, részben már megjelent emlékezőésekben olvashatók.¹

Ha emberségéről, személyiségének legfőbb jegyeiről akarunk röviden szólni, elsősorban belső harmóniáját említeném: a vallott és vállalt ideológiai-politikai-erkölcsi állásfoglalás és mindennapi cselekedeteinek, tetteinek teljes belső harmóniáját, egyezését. Ez a belső harmónia védte élete nehéz fordulóin, az emigráció, a felszabadulás éveiben ez adott néki erőt. S ehhez a belső harmóniához társult az igényes szigornak és a bölcs megértésnek oly kettős egy-sége, amely nemcsak a munkában tette páratlanná, eredményessé, hanem arra is képesítette, hogy munkatársaitól ne csak sokat követeljen (éppúgy mint önmagától), de megértse őket tévedéseikben is, gyengébb pillanataikban is. A jó vezető szigorú szeretete irányította munkáját. Láttam munkatársai közt, hallgattam útmutató beszélgetéseit, munkára adott utasításait, s azt hiszem, kevés kutatóintézeti vezető tudott úgy lelkesíteni, előrevinni, hitet adni, mint ő. S amilyen szigorúan megkövetelte a kutatói erkölcsöt, a hiteles igényű munkát, a legjobb német filológiai hagyományok szellemében, annyi emberi jóhiszeműséggel és gyengédséggel segített munkatársai emberi ügyeiben, annyira megértő volt hozzájuk. S jellemezte a tisztaság oly ritka, szinte gyermeki, naiv erénye. Nem is tudom másként mondani: ez a komoly férfi, ez a nagytekintélyű kutató egy gyermek tiszta hitével és igényességével volt egyszerű és bizakodó. Politikai stílusát is ez a tisztaság jellemezte. Távol állt tőle a szólamyszerűség, a vaskalaposság, a merevség. Nem volt doktrinér, nem tézisekhez ragaszkodott: erkölce, igényessége, a dolgozókhoz vívó szolidaritás vezette a kommunis-ták közé, és hűsége a legnehezebb pillanatokban sem ingott meg. Világosan különböztetett egy-egy politikus frázisa, cselekedete és a marxi—lenini igaz-ság között. Ez őrizte meg belső derűjét, ezért nem ítelt személyes sérelmek alapján. Amint mondtam, személyiségének lényegét harmóniája, szinte vilá-gító, tiszta embersége határozta meg. Ezért őrzik oly ragaszkodó hűséggel emlékét barátai, munkatársai, tanítványai mind. Halálának első évfordulóján ezért állottunk könnyes szemmel a kis városi temetőben, a Dorotheen Friedhof csöndjében sírja előtt. Ezt a feledhetetlen emberséget idéztük.

*

Nem kétséges, hogy kutatásai, tehát egész tudományos munkásságának középpontjában nyelvtudományi s ott is elsősorban finnugrisztikai kutatásai állottak. S ha ennek ellenére még más területek, köztük a folklór, igényt tart rá mesterei között, jogosságát igazolni tudjuk. Hiszen nyelvészeti stúdiumai a legsajátabb területén elválaszthatatlanok népköltészeti kutatásainak ered-ményeitől. Így — megemlékezéseinkben többször is szóba kerülő — osztják népköltészeti gyűjtése, elsősorban az igen értékes népmesei anyag a szöveg-folklórnak is kincsestára. Nem is csupán azért, mert az addigi gyűjtések jelen-tős gazdagítása, hanem elsősorban módszeres gyűjtése, teljességre való törek-vése, az anyag nyelvi, történeti és néprajzi szempontú kezelése, filológiai szí-

¹ ERDŐDI: Ethn. 78: 604—609; HAJDÚ: NyK. 69: 425—429; MARÓTHY: Studia Mus. 9: 421—422; LAKÓ: MTud. 1968: 251— a berlini Humboldt Egyetem Magyar Intézetében végzett munkájáról stb., stb.

gorú gondossága miatt kiemelkedő. Szükséges, hogy a kiadott és még publikálatlan osztyják népköltészeti anyaga együtt kiadásra kerüljön s az a meggyőződés, hogy ezen a kiadáson a berlini Intézet munkatársai s a magyar kutatók együtt dolgozhatnak.

Mint folkloristát két vonással jellemezhetjük: a társadalmi-történeti szempontok előtérbe helyezése, a népköltészeti szövegek társadalmi mondanivalójának és történeti alakulásmeneteinek kibontása, másrészt a filológiai igényesség, módszeresség. (Ez utóbbi sokszor elhanyagolhatónak tűnt nem is egy folkloristánk szemében.) Steinitz szemléletének marxista alapjai ezekben a folklorisztikai kutatásaiban mutatkoztak meg leginkább. Elméleti tanulmányaiban, történeti elemzéseiben is, így például a Grimm-mesék szerkesztői redakcióinak, korrekcióinak elemzése során igen jelentős megállapításokat tesz, a szövegváltozatok mögött a kor történeti, társadalmi-politikai hatóerőinek működését fejtí föl, minden erőltettség nélkül, az értelmező filológus szövegvehűségével s a szövegek mögé látó intuícijával. Néhány idetartozó tanulmánya mellett ezen a téren mindenekelőtt két kötetes fundamentális művére hivatkozhatunk, erre a két kötetére volt, jogosan, a legbüszkébb, mint folklorista. A „*Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*” (I–II, Berlin, 1954–1962) két kötete mögött hosszú évek kemény munkája rejtezik, s e művét egyszerre élteti személyes politikai meggyőződése, tudományos hitvallása és a lényegre törő, a lényegét feltáró filológiai ítélőképessége. A történeti népköltészeti kutatásnak egyik legjelentősebb mestere lett e kötetein keresztül. Az egyes kiemelkedő népdaltípusok elemzése során arra törekedett, hogy egy-egy típus *történeti szövegvariánsait* állítsa egymás mellé s ezeknek a szövegváltozatoknak történeti-társadalmi elemzésén keresztül a változásoknak, az új ideológiai-politikai tartalommal való telítődésnek a folyamatait mutassa be. Egy-egy elemzése egyszerre filológiai, történeti, szociológiai és költészeti remeklés, telitalálat. S a filológus szemérmes tartózkodásával ezek mögé az elemzések mögé rejtí a maga vallomását: a német történelemben, a német társadalom történeti folyamataiban ott munkáltak azok az erők is, amelyek politikailag haladó, demokratikus — forradalmi erők voltak, így, a népköltészeti formákon keresztül fejezték ki a nép legbensőbb, legértékesebb társadalmi tendenciáit. W. Steinitznek menekülnie kellett hazájából, menekülnie kellett a hitlerizálódó Harmadik Birodalomból, s mennyi rejtegetett sérelem érte még ettől a német hatalomtól — s mégis, épen ezért e kötetekben a német néphez, a német történelem valódi értékeihez való ragaszkodása teszi oly megrendítővé: mintha figyelmeztetően kiáltana népéhez, hol vannak megújulásának tiszta forrásai, hol vannak legértékesebb hagyományai. Tudós ritkán vall ily szemérmesen s mégis szenvedéllyel hazája iránti szeretetéről.

Nem ide tartozik, e megemlékező írásba, hogy elmondjuk a „*Volksmärchen, Eine internationale Reihe*” történetét, megvalósulásának kezdő éveit. Eddig megjelent hat kötetével ez a sorozat már bebizonyította életrevalóságát, nemzetközi tudományos jelentőségét. Csak annyit a kezdet éveiről, hogy a sorozat megvalósítására vonatkozó javaslataimat Steinitz rögtön helyeselte s nyomban a megvalósítás gyakorlati munkájához fogott. Nélküle a terv pusztá terv maradt volna. Az első köteteket kettesben terveztük, de ő levelezett, irányított többet, s az ő központi szerepe akkor sem változott, mikor a szerkesztőbizottságunkba (mily túlzó ez a kifejezés!) meghívtuk a jeles lengyel kollégát K. Krzyzanowskit. Sorozatunkat 40–60 kötetre terveztük

és Steinitz szerepe egyszerre volt jelentős a sorozat jellegének kimunkálásában s az egymást követő kötetek szerzőinek kijelölésében is. A most következő 8–10 kötet terveinek megbeszélése során is ő vezette tárgyalásainkat. Meggyőződésem szerint ez a sorozat évtizedek múltán is megőrzi nemzetközi rangját, s mi magyarok különösen is hálásak lehetünk Steinitznek. Másutt megírtam azt az anekdotikus történetet, amiért von der Leyen évtizedeken át megtagadta, hogy neves sorozatában magyar népmesék is megjelenhessenek. Hogy az *Ungarische Volksmärchen* a sorozat első köteteként 1957-ben megjelent — azóta a magyar népmese több nyelven, több folkloristánk gondozásában jó kötetekben megjelenhetett, évtizedek mulasztásait pótolhattuk: von der Leyen is megnyitotta sorozatát Kovács Ágnes gondos válogatása előtt. Mindezért W. Steinitznek lehetünk hálásak.

Nem folytatom; sorolhatnám még a szorb népdalok elé írt tanulmányának, a lengyel népdalok egy kötetének gondozásával kapcsolatos munkáját, megemlíthetném egyes tanulmányait és külön kellene szólnom a berlini *Institut für Volkskunde* megteremtése körüli érdemeit, itt végzett szervező, irányító munkáját, a nemzetközi néprajzi szervezetekben (*S. I. E. F.*) vitt jelentős szerepét, nemzetközi kongresszusokon végzett kiemelkedő munkáját — áttekinthetetlenül gazdag és teljes élete kívánná a további felsorolást. Nem szóltunk a DEMOS című nemzetközi tájékoztató néprajzi folyóiratról, amelynek szervezője volt s amely az egész világ számára ismerteti a szocialista országok néprajzi kutatóinak munkáját. S nem szóltunk arról sem, ami pedig számunkra, magyar kutatók számára igen fontos, hogy az 1950-es–60-as évek idején szervezője volt a magyar–német tudományos együttműködésnek. Jeles érdemeiért 1958-ban a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjai közé választotta.

Teljes és gazdagságában ma még felmérhetetlen életmű, teljes és sok fájdalma ellenére is boldog, harmónikus élet marad mögötte. Élet és életmű megbonthatatlan egysége és teljessége. Megőrizzük emlékezetét — a miénk is.

Ortutay Gyula

WOLFGANG STEINITZ MINT FINNUGOR NYELVÉSZ

Már e megemlékezés címe is elárulja, hogy feladatom olyan tudós tudományos tevékenységének és alkotásainak a méltatása, akit több tudomány-szak vall többé vagy kevésbé magáénak. Wolfgang Steinitzre valóban teljes joggal emlékezik a néprajz, a germanisztika és a russzisztika képviselője is, de ha azt nézzük, hogy Steinitz művei mely tudomány terén váltottak ki legélénkebb visszhangot, s mely téren vezettek nagymértékű fellendüléshez, akkor azt kell gondolnunk: Steinitz nevét mégis elsősorban és legtovább a finnugor nyelvtudomány története fogja őrizni.

Wolfgang Steinitz 1905. február 28-án született az akkori Breslauban, a mai Wrocławban. Egyetemi tanulmányait 1923-ban a berlini egyetem Magyar Intézetében kezdte meg. Itt egyebek közt a Magyar Intézet akkori igazgatója: GRAGGER RÓBERT, a neves finnugor nyelvész, a berlini egyetem rendkívüli professzora: ERNST LEWY, valamint az ismert finn germanista: EMIL ÖHMANN voltak a tanárai. GRAGGER és a vele egy időben Berlinben működő magyar lektorok óráin ismerte meg a magyar nyelvet és irodalmat, LEWY

vezette be a finnugor nyelvek világába, ÖHMANNnak pedig alapos germanisztikai képzettségét köszönhette. Mindezen fiataalkori indításoknak lényeges szerepük volt Steinitz tudományos fejlődésében. Magyar nyelvtanulmányait folytatta a debreceni nyári egyetemen, s így olyan fokú magyar nyelvtudást ért el, hogy a magyar nyelvű nyelvészeti irodalmat nagyobb idővesztés nélkül követni, eredményeit pedig tudományos kutatásaiban figyelembe venni és értékesíteni tudta. Egyebek közt a magyar nyelv iránt korán felébredt érdeklődésének tulajdoníthatjuk, hogy a magyar tudományos körökkel, különösképpen pedig a magyar nyelvtudomány és néprajz művelőivel élete végéig élénk kapcsolatot tartott fenn. LEWY-től örökölhette a nyelvek iránti széleskörű érdeklődését. LEWY a finnugor nyelvek közül a magyaron kívül jól ismerte a cseremiszt és a mordvint, s az indoeurópai nyelveken kívül írásaiban nyelvtipológiai vizsgálódásai során foglalkozott a baszk, a ket meg sok egyéb nyelvvel is. Így talán nem tévedünk, ha az ő hatását látjuk abban, hogy érdeklődési körét Steinitz is kiterjesztette a finnugor és az indogermán nyelveken kívül némely török nyelvre is. Hogy pedig ÖHMANN tanítása is termékeny talajra talált az ifjú Steinitznél, arra egyebek közt a finn gemináták korára és keletkezésére vonatkozó kutatásaiból következtethetünk.

Több külföldi tanulmányút után Steinitz 1928-tól 1933-ig a berlini egyetem Magyar Intézetében teljesített szolgálatot mint tanársegéd, s ezt az időt igen eredményesen használta fel ismereteinek bővítésére. Ez egyrészt az Ungarische Jahrbücherben közölt nagyszámú ismertetéséből, másrészt pedig abból a tényből tűnik ki, hogy ez időben több jelentős tudományos művet fordított le anyanyelvére. 1934-ben azonban bizonyos törés következett be szépen induló tudományos pályáján, annyiban tudniillik, hogy a hitlerizmus uralomra jutása miatt munkahelyét és hazáját elhagyni kényszerült. Menedéket a Szovjetunióban talált, sőt itt tudományos kutatásokra korábban szinte elképzelhetetlen lehetőségek is nyíltak számára, úgyhogy az egyéni életében bekövetkezett kedvezőtlen változás végső soron tudományos továbbfejlődésének döntő jelentőségű kezdőpontjává vált.

Finnugor nyelvészeti eredményei elérését a Szovjetunióban elsősorban az a körülmény segítette elő, hogy lehetőséget kapott helyszíni kutatások végzésére. A Leningrádban székelő Északi Népek Intézete támogatásával az északi osztjakok lakóhelyére látogatott el, s itt jelentős mennyiségű népköltészeti anyagot meg különféle elbeszéléseket jegyzett le. Osztják-földi útját vogul tanulmányok követték: Leningrádban tartózkodó diákok segítségével értékes szóanyagot gyűjtött az északi vogul nyelv szókincséből. Mindazon művek, amelyek anyaggyűjtő és elemző munkájának eredményeképpen megszülettek, természetesen nagymértékben gyarapították az obi-ugor népek nyelvére és népi műveltségére vonatkozó ismereteinket, Steinitz osztják - vogul tanulmányainak a jelentősége azonban messze túlnő ezeken a kereteken; a későbbiek folyamán ezek a tanulmányok tették lehetővé számára azt, hogy kutatásait olyan kérdésekre is kiterjessze, amelyek már az egész finnugrisztika érdekkörébe tartoznak. E kutatásai révén elsősorban a finnugor hangtanba vitt be új levegőt és új szempontokat, s itt idézett elő évtizedekig tartó pangás után váratlan és nagyméretű élénkséget, fellendülést és megújulást.

1937-ben az Észti Tudós Társaság Évkönyvének I. kötetében (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat I, 244—77) jelent meg Steinitznek az a kis értekezése, amely a finnugor hangtani kutatások történetében új idők beköszöntését jelezte. A cím, Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen, nem ígért semmi rend-

kívülit, annál többet jelentett viszont e dolgozat a nyelvi tényeknek benne tükröződő új felfogása révén: vele vonult be ugyanis a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatásokba a funkcionális nyelvszemlélet.

A második világháború kitörése miatt Steinitznek abba kellett hagynia szovjetuniói helyszíni kutatásait. Rövid észtországi tartózkodás után Stockholmban folytatta tevékenységét, s itt kezdett hozzá — előbb csak előadások formájában — az eddigi finnugor hangtani megállapítások gyökeres revíziójához, valamint valamennyi finnugor nyelvre kiterjeszkedő új magánhangzóteóriájának kidolgozásához. Kutatásainak eredményeit 1944-ben kiadta a stockholmi Magyar Intézet „Geschichte des finnisch—ugrischen Vokalismus” címen. Ezzel a bátor és több tekintetben újszerű vállalkozásával Steinitz egy csapásra a finnugrisztikai érdeklődés középpontjába került nem is csupán a finnugor nyelvtudomány két ősi fészkeiben, Finnországban és Magyarországon, hanem jóval szélesebb körben. Ez az érdeklődés teljesen megokolt volt, hiszen Steinitz előtt a finnugor nyelvek tarka magánhangzóviszonyainak nagyobb igényű megvilágítására senki sem tudott és senki sem mert vállalkozni. Steinitz új eredményeinek alapja azon eljárása volt, hogy — eltérően az addigi finnugor hangtani és hangtörténeti kutatások eljárásától — bevezette a finnugor hangtanba a fonéma fogalmát, éles határt vont fonéma és variáns között, s céljának nem mai és egykori nyelvformák hangvariánsainak számbavételét, hanem fonémaállományuk megállapítását és történeti fejlődésének feltárását tekintette. Ezen eljárása során gondos elemzés útján megállapította, hogy melyek azok a hangsajátságok, amelyeknek a jelölése egy hangtörténeti tanulmányban nemcsak mellőzhető, hanem éppen mellőzendő, s így megkezdte a kialakítását egy olyan egyszerűsített finnugor hangjelölési rendszernek, amely — a főleg fonetikai érdekű s nem egyszer csak egyéni ejtésmódot tükröző, rendkívül bonyolult finnugor hangjelölés helyébe lépve — lehetővé tette a különféle finnugor nyelvek fonémaállományának világos szemléltetését és történeti vizsgálatát.

Ami az új szemlélet alapján kikövetkeztetett, Steinitz-féle finnugor alapnyelvi magánhangzóállományt illeti, ez elsősorban redukált hangjaival lepett meg bennünket, olyan hangokkal tudniillik, amilyenekkel a kutatás a finnugor alapnyelvben korábban egyáltalában nem számolt. Minthogy azonban a finnugor nyelvek kusza magánhangzó-megfeleléseit ezen új, rekonstruált alapnyelvi hangok segítségével sem tudta maradéktalanul megmagyarázni a szerző, feltevésképpen — miként már előtte SETÄLÄ és LEHTISALO — nagymértékű alapnyelvi magánhangzó-váltakozáshoz folyamodott, és a szabályostól eltérő hangmegfelelések okát az alapnyelvben váltakozó magánhangzópárok egyikének vagy másikának a finnugor nyelvek különletében történt általánosulásában kereste. Lényegesen eltért a finnugor alapnyelv Steinitztől megrajzolt hangállományának a képe a régibb kutatóktól felvázolt képtől annyiban is, hogy Steinitz nem fogadta el a finn magánhangzók hosszú kvantitásfokának az ősiségét, hanem a finn hosszú magánhangzókat a finn nyelv különletében bekövetkezett másodlagos nyúlás eredményének magyarázta.

Steinitz több tekintetben merőben új feltevései nyomán a finnugor nyelvészeti irodalomban hamarosan nagy vita alakult ki. Sok megállapítását többben élesen bírálták, sőt meg is cáfolták, s legfeltűnőbb újszerű feltevései közül a redukált magánhangzók alapnyelviségére, valamint a finnugor kori magánhangzóváltakozások rendkívüli gazdagságára vonatkozót nem fogadta el a kutatás. De mindenesetre Steinitz tanulmánya volt az a mű, amely nézeteinek és

érveinek részletes és alapos kifejtésére készítette a finnugor alapnyelv magánhangzóállományára vonatkozó régibb nézetek híveit, s új kutatások elvégzésére indította a kutatók egész sorát. A finnugrisztikában ez a könyv tűzte ki célul elsőnek a hangoknak egymástól elszigetelve történő vizsgálata helyett a hangok, illetőleg a fonémák *r e n d s z e r é n e k* a kutatását. Így Steinitz könyve hiányosságai ellenére is korszaknyitó jelentőségűvé vált, s ezt a jelentőségét a finnugor nyelvtudományban sokáig meg fogja őrizni. Minthogy a *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* az 1960-as években is változatlanul az érdeklődés középpontjában állt, művét a szerző 1964-ben lényegében változatlanul újra kiadta. Kétségtelen, hogy a második kiadás hiányt pótol, mégis sajnálunk kell, hogy sok egyéb elfoglaltsága miatt nem ért rá a szerző az első kiadás gyökeres átdolgozására, mert így a második kiadásban — amint erre a szerző maga is céloz — a továbbra is helyes kiindulásul szolgáló fejezetek az elavultakkal minden megkülönböztetés nélkül kerültek egy kötetbe, s ez a körülmény a kezdő kutatót félrevezetheti. Mindenesetre figyelembe kell venni hozzá azokat a megjegyzéseket, amelyeket műve első kiadásához „*Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte*” címen (I. *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest, 1963) maga a szerző tett.

Steinitz másik olyan monográfiája, amely valamennyi finnugor nyelvre kiterjed, a *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus* (Uppsala, 1952). Ez valójában csak vázlat, de rövideje ellenére is sok új gondolatot tartalmaz. A szerző ebben is érvényesíti persze a fonológiai szemléletmódot, s nem egy olyan mássalhangzóról, amelyet a korábbi kutatás másokkal egyenrangú hangegységként kezelt, azt tanítja, hogy a finnugor alapnyelvben csak bizonyos mássalhangzók kombinatorikus változataként jelentkezett. A fokváltakozás sokat vitatott kérdésében azokhoz csatlakozik, akik e jelenség finnugor, sőt uráli kori voltát már korábban is tagadták, s így olyan nézetet fogadott el, amely azóta már általánosnak mondható. Több ellenzéssel találkozott az a tanítása, amely szerint a finnugor alapnyelv nem ismerte a szóbelseji geminált mássalhangzókat, s ezek azon balti-finn nyelvekben, ahol megvannak, ősfinnkori újítás eredményei. Részletesen e tételét Steinitz csak 13 évvel később, a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tudta kifejteni, úgyhogy a kérdést ma még nem tarthatjuk eldöntöttnek.

Noha Steinitz azon szemléletbeli újításainak, amelyekről szóltunk, nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy Steinitz legmaradandóbb értékű alkotásai mégsem az eddig említett, általános finnugrisztikai monográfiák, hanem azok a művek, amelyekkel az obi-ugor nyelvek fonémaállományának történetét világította meg, s amelyekkel e nyelvek jobb megismerését és tanulmányozását segítette elő. Minthogy értékelésükkel folyóiratunkban külön cikk foglalkozik, itt nem térek ki rájuk. Annál kevésbé mellőzhetem azonban azt az értékes munkát, amelyet Steinitz a finnugor nyelvtudomány terén mint szervező fejtett ki.

Steinitz 11 évi távollét után 1945-ben tért vissza Németországba, ahol — 1946-tól — mint a berlini Humboldt-egyetem Finnugor Intézetének az igazgatója vett részt hazája szellemi újjáépítésében. Hazatérte után őt nevezték ki az egyetem finnugor filológiai tanszéke vezetőjének is. Noha a későbbiek folyamán mint a Humboldt-Egyetem dékánja, majd prorektora, a Német Tudományos Akadémia alelnöke stb. nagy részt vállalt az új szellemű német kulturális élet kibontakoztatásának és megszervezésének munkájából, mindamelllett állandóan gondja volt a vezetése alatt álló Intézet tudományos,

kutató és oktató tevékenységének fejlesztésére, s a finnugor nyelvtudomány továbbra is szívügye maradt. Egyik fő törekvése az volt, hogy intézetét nemzetközi jelentőségű finnugor nyelvészeti kutatási központtá fejlessze, s ezért nemcsak maga tartott fenn élénk kapcsolatot szovjet, magyar és finn kutatótársaival, hanem gondoskodott arról, hogy munkatársai és tanítványai is minél előbb személyes érintkezésbe kerüljenek a finnugor nyelv- és néptudomány művelésén dolgozó nemzetközi kutatógárdával. Minthogy azon nemzetközi bizottság előmunkálatai, amelyet a finnugor hangjelölés új rendszerének kidolgozására a helsinki Finnugor Társaság küldött ki, hosszú ideig nem vezettek kellő eredményre, maga akarta kezébe venni ezen nehéz s ugyanakkor sürgető és fontos kérdés megoldását, s ennek érdekében külföldi szakemberek bevonásával nemzetközi tanácskozást tervezett 1968 tavaszára. Ezen tanácskozás előkészítése és az egész finnugrisztika szempontjából olyannyira fontos osztják nagyszótár készítése közben érte váratlanul a halál. Tudományunk szempontjából rendkívüli veszteség, hogy emiatt sok további jelentős tudományos terve immár megvalósíthatatlan marad, illetőleg hogy azon munkálatok, amelyeket tanítványai mesterük távozása után folytatnak, a jövőben nélkülözni kénytelenek Steinitz nagy tudását, lényeglátását és széles látókörű vezetését. Ámde Wolfgang Steinitz életművét -- emberi mértékkel mérve -- ennek ellenére is viszonylag teljesnek látjuk: élete hat évtizede alatt sok értékeset alkotott, újat kezdeményezett, irányt mutatott, tanítványokat nevelt és tudományos programot adott számukra. Súlyosan érződik azonban az a veszteség, amelyet tanítványai, valamint bel- és külföldi kollégái és tisztelői amiatt éreznek, hogy örökre eltávozott körükből egy olyan ember, aki bizonyos szigorú erkölcsi normákat nemcsak másoknak hirdetett, hanem magatartásával maga is példázott, s akit pályatársaival való érintkezésében a jóakarat, segítőkészség és a kollegiális előzékenység jellemezett.

Lakó György

WOLFGANG STEINITZ, AZ OBI-UGOR NYELVEK KUTATÓJA

Nem indult obi-ugor nyelvésznek, a vogul és az osztják nyelvek kutatójának. Négy évtizedet meghaladó tudományos munkásságának már több mint negyede eltelt, amikor első osztják tárgyú cikke (Magánhangzóilleszkedés az osztjákban. *Nyr.* 65 [1936], 14–5) megjelent. Ekkor bizonyára még ő sem gondolta, hogy ez lesz az a nyelv, melynek ismerete szolgál majd nyelvészeti munkásságának talán legfontosabb, de minden bizonnyal a kevés közül az egyik legjelentősebb pilléréül, s melyről élete utolsó éveiben így fog beszélni: „in meiner Sprache . . .”, „in unserer Sprache . . .”

Az osztják nyelv ismerete és élménye volt számára az az alap, melyhez Antaeusként mindig visszatért. A halál is néhány órával azután ragadta el, hogy éppen befejezte -- ezúttal utolszor -- osztják szótára második füzetének kollégái, barátai és tanítványai számára történő dedikálását.

Finnugor vokalizmus-elmélete, melyről szóló neves előadását Stockholmban 1942. szeptember 28-án tartotta, s mely tudományunkban „FgrVok.” jelzéssel időközben általánosan ismert művé vált, elméletileg is kifejtve a (keleti-) *osztják* (és a hegyi cseremisiz) magánhangzórendszer tanulságain épül. De kimondatlan az osztják nyelv ott van Wolfgang Steinitz minden általános,

finnugor körű nézetének háttérében. Finnugor konsonantizmusában (*Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*. Klny. Uppsala, 1952) e hatás egyes kevésbé feltűnő részletkérdésekben is megmutatkozik. Többek között az osztják nyelv némely nyelvjárásában a *č*, valamint történetileg a *ć* affrikáta fonémának részint *t*, ill. *t'* realizációja van. Steinitz finnugor konsonantizmusában ennek alapján veti fel azt a lehetőséget, hogy a finnugor *č* és *ć* affrikátákat *t*, ill. *t'* „zárhangként” is fel lehetne fogni. Az ugyancsak e körbe vágó „Die Konsonantenquantität im Finnougrischen” című, a Helsinkiben tartott második nemzetközi finnugor kongresszuson elmondott nagy hatású előadásában hasonlóképp számos osztják jelenség-párhuzammal operál. Az pedig már teljesen magától értetődő, hogy az osztjakkal legközelebből rokon vogul nyelv magánhangzórendszere felmérésében (*Geschichte des wogulischen Vokalismus*. Berlin, 1955) erősen az osztják tanulságaira is támaszkodik. Számára az osztják a kulcsnyelv az obi-ugor vokalizmus rekonstruálásában is (I. Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Forschen und Wirken. III. k. Berlin, 1960; Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus. ZfPhon. 17 [1964], 637–42).

Talán nem tévedünk — ha erről egyáltalán beszélni lehet —, hogy W. Steinitz legmaradandóbb értékű monografikus munkája osztják vokalizmusa (*Geschichte des ostjakischen Vokalismus*. Berlin, 1950). E témát először 1941-ben dolgozta fel. Ennek alapján jelent meg egy rövid összefoglalás finnugor vokalizmusában (1942/1944). 1948-ban osztják vokalizmusát újólag átdolgozta, s 1949-ben ezt az átdolgozást adta nyomdába. Műve megjelenése óta lassan két évtized telt el. Számos idevágó tanulmány, etimológiai cikk jelent meg. Ezek azt mutatják, hogy Steinitz osztják vokalizmusa e kérdéskörben biztos fundamentummá vált, melyre újabb szilárd ismereteket lehet építeni.

Ugyancsak az osztjakkal kapcsolatos Steinitz másik nagyszabású vállalkozása, a „Dialektologisches und etimologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache”. Eddig három füzete jelent meg. Az első 1966-ban, a második 1967-ben. A harmadikat még nyomdába adhatta, de megjelenését már nem érthette meg. Számára, de reméljük nem a tudományéra, e munka torzóban maradt. E szótár az eddig gyűjtött osztják szóanyag modern, szakavatott nyelvjárási és etimológiai feldolgozása (I. még NyK. 70). Hogy e szótár készítése pusztán szervezés tekintetében is mily nagy munkát jelentett, azt talán mi sem mutatja jobban, minthogy szerzője kiegészítő adatokért és felvilágosításért négy országból húsz kutatóval állt többé-kevésbé szoros korrespondenciában!

A szótár mutatója 1957-ben jelent meg. E munka kapcsán születtek Steinitz etimológiai cikkei, köztük az első, az „Ostjakische Etymologien” (NyK. 60 [1958]) és az utolsó a „Zur inneren Etymologie des Ostjakischen” (A Szegedi Tanárképző Főiskola Közleményei 1966.) (I. még a bibliográfiai részben). E cikkekben főként szókölcsonzéseket tárgyal az obi-ugor, a szamojéd, az orosz és a tatár nyelvek körében.

Steinitz 1934 és 1937 között szovjetunióbeli tartózkodása során Leningrádban, az ott tanuló osztják és vogul diákok körében, az Északi Népek Intézete munkatársaként nyelvi tanulmányokat végzett. 1935-ben pedig módja nyílt Ob vidéki, helyszíni tanulmányútra is. Élettörténetében ez volt az a nagy esemény, mely Steinitzet végképp az osztják és vogul nyelvek kutatójává avatta.

E korszakának eredménye példás szöveg- és nyelvtankiadványainak egész sora: Хантыйский (остяцкий) язык. JPNSz. I [1937], 193–227; Ostja-

kische Volksdichtung und Erzählungen. Első rész: Tartu, 1937; második rész: Stockholm, 1941; Ostjakische Grammatik und Chrestomathie.² Leipzig, 1950 stb. E kiadványoknak elsősorban tudományos hasznuk van. Hasznosság tekintetében azonban ezekkel méltán versenyezhet Steinitznek az osztják irodalmi nyelv megteremtése érdekében végzett, gyakorlati munkássága, melynek során résztvett az osztják ábécé megalkotásában, az első osztják nyelvi kiadványok szerkesztésében, s maga is kiadott egy ilyen, gyakorlati célokat szolgáló kiadványt (osztják dalokat). Steinitz e korai, osztják, vogul és más nyelvi kiadványokból ritka becsű gyűjtéssel rendelkezett. A kutatás számára — úgy véljük — érdemes lenne ezek bibliográfiáját közkinccsé tenni, s közülük néhányat fénymásolással újra kiadni.

A vogul nyelv terén végzett munkássága az osztjákéhoz hasonlóan kezdődött. Saját, személyes megfigyeléseire is támaszkodva készíti el „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” (ÖESA. I [1937; megjelent 1938-ban], 244—77) című tanulmányát, melyet a modern finnugor hangtan elsőjeként tartunk számon. Lényegében ehhez kapcsolódik a szerző „Geschichte des wogulischen Vokalismus” című munkája. E munka A. KANNISTO hasonló tárgyú munkájának (és anyagának) (Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen, vom qualitativen Standpunkt. MSFOu. 46 [1919]) fonológikus szempontú újraírása. Az alapul szolgáló gyűjtés a nyelvészeti pozitívizmus idején jött létre. Ennek következtében lejegyzésmódja pontos, de bonyolult, naturalista. És ami a legnagyobb nehézséget jelenti, gyakran nem egyértelmű: ugyanannak a hangnak (még csak nem is fonémának!) jelölésére több jelet is használ. Átdolgozásakor Steinitz sziszifuszi munkát végzett. Elsősorban a jelölések következetessége terén teremtett rendet. Legfőképpen azonban a kvantitás kérdése foglalkoztatta. Munkája révén a vogul vokalizmus kérdése igen nagy mértékben előbbre jutott, a megnyugtató megoldást azonban erőfeszítése nem hozta meg. A nehézséget abban látom, hogy a hosszú-rövid magánhangzó-ellentét meglete az egyes vogul nyelvjárásokban kétséges. Ha valóban megvan — mint ahogy eddig véltük — jellege meghatározásra szorul, mert ez mindmáig nem történt meg (a vogul magánhangzókvantitás pl. bizonyos, hogy nem olyan mint a finn, stb.). Kérdés, hogy a hosszú-rövid magánhangzó-ellentét valóban megvolt-e az ősvogulban, s ha megvolt, végighúzódtott-e az egész rendszeren, kiterjedt-e minden vokálisra. Hangszín tekintetében is mutatkozik probléma: egy megfelelés-sor alapján KANNISTO ősvog. *ē és *ā hangot, Steinitz pedig helyükbe — a valószínű *ā [ā] helyett — *ē-t tesz fel. A nehézség oka a KANNISTO által ā, ill. a betűkkel jelölt hangok nem kielégítő fonetikai, valamint ennek folyományaképp, helytelen rendszerbeli interpretációja (l. MNy. 63. [1967], 469).

Viszonylag kevésbé ismert Wolfgang Steinitz egyik érdeklődési köre, melyből alig egy-két cikket publikált, de terveiben (és tudományos vágyaiban) annál nagyobb szerepet játszott. Ez a tudományterület: a toponimika (l. Из топонимики северного Пообья. VoprGeogr. 58 [1962]; Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes. CIFU. [1963]). E témához szinte egész életében gyűjtötte az anyagot, a régi térképeket s ennek során bámulatos, ritka értékű gyűjteményre tett szert.

Wolfgang Steinitz elment közülünk. Hogy személyisége mit jelentett az obi-ugor nyelvészetben, döbbenetesen mutatja nem annyira az az úr, amit maga után hagyott, hanem inkább az, hogy mennyi kérdés maradt utána befejezetlen. Kiadatlan osztják nyelvtanulmányainak jelentős része, őosztják

nyelvemlékes anyaga (név- és szógyűjtés), feldolgozatlanok régi térképeinek adatai, csak néhány fejezet jelent meg obi-ugor magánhangzótörténetéből, csak a *j*-betű eleje jelent meg a nagy műből, az osztják nyelvjárási és etimológiai szótárból . . .

Hatvanadik születésnapjára megjelent emlékkönyvében lévő fényképén szemében bölcsek kételkedés bújkál. Talán már érezte, hogy élete mindenképp rövidebb, mintsem hogy elég lenne az őt érdeklő kérdések megválaszolására: hiába való volt fáradozása. Ha így gondolta volna, nem gondolta helyesen: az általa megtett út, az általa felvetett kérdéskörök nem merülnek feledésbe. A gondolatok, melyeknek magvát elvetette, szárba fognak szökkenni!

Hirtelen halála miatt azonban, sajnos, ezt már nem mondhatjuk meg *Neki* . . .

Gulya János

WOLFGANG STEINITZ ÉS AZ ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET

Wolfgang Steinitz nem számított általános nyelvészeti specialistának, különösen nem nyelvemléleti szakértőnek. Nem is készült annak. Munkássága azonban azt példázza, hogy egy bizonyos szinten felül szükségszerű a szaktudomány általános, elméleti kérdéseinek figyelembevétele: a sikeres munkának, a fejlődésnek — *ceteris paribus* — ez a fő feltétele.

Az egyes finnugor nyelvek kutatása felől indult el nyelvészeti pályáján. Szaktudósi pályafutása egyenletesen ívelt fölfelé; ugyanakkor azonban terjedelmében szélesedett a nyelvészetten belül s azon túl más tudománysszakok, tudományok irányában, a tudomány és a társadalom viszonylatában.

Életművének néhány oldalát, jellegzetességét megvilágíthatja az általános nyelvészethez való viszonyának szemrevételezése; néhány pontja pedig enélkül nem is volna érthető.

Iskolázottsága német, de nem tipikusan az. A berlini egyetemen mindent megkapott, amit a huszadik század első harmadában egy ambiciózus filológus megkaphatott. Professzora: ERNST LEWY — a nyelvtipológia egyik legkiválóbb képviselője, a német nyelvészet egyik legérdekesebb egyénisége —, azonban olyasmivel is ellátta, ami azóta is ritkaság világszerte: szilárd empirikus (nem spekulatív) általános nyelvészeti alapokkal.

A második világháború előtt négy jelentősebb külföldi tartózkodása (Magyarország, Szovjetunió, Észtország, Svédország) közül főleg a legutolsó volt jelentős általános nyelvészeti szempontból. Itt ROMAN JAKOBSON, LOTZ JÁNOS — és részben LOUIS HJELMSLEV — hatottak rá, nyelvészeti módszerében. Az 1940-es években a Steinitz részvételével működő Stockholmi Nyelvész Kör volt Európa első számú nyelvészeti centruma.

Hazájának felszabadulása után Németország keleti zónájának, majd 1949-től a Német Demokratikus Köztársaságnak vezető nyelvésze. A szocialista tudományosságnak — elsősorban a nyelvészetnek — szervezője, irányítója és nevelője, s amennyire ideje engedi: továbbra is kiváló művelője. Az ötvenes évek végétől hazájában (és azon túl is) a legmodernebb nyelvészeti felfogások pártfogója. Halálának évében az általa kezdeményezett és létrehozott berlini generatív nyelvészeti csoport (Arbeitsstelle für Strukturelle Grammatik) már a világ legjelentékenyebb általános nyelvészeti kutató egységei közé számított.

A következőkben néhány mozzanatát próbálom felvillantani Steinitz professzor tevékenységének – az általános nyelvészet szemszögéből.

A „különös” nyelvészet művelője volt, nem az általános nyelvészeté. Konkrét nyelvi tanulmányokat, szintéziseket publikált, nem általánosítókat. De nem kötődött egyetlen nyelvhez vagy nyelvcsaládhoz: munkássága az ugor és finnugor nyelvészetén túl a német és az orosz nyelvészetben is nyilván tartandó. Eredeti kutatási területének ez az extenziója – voltaképpen véletlenül – mutatja, hogy nála a finnugor szaktudomány egyetemes nyelvészeti módszerre és szemléletre épült rá. Ez akkor is így lett volna, ha életkörülményei úgy alakulnak, hogy például egész életében csak osztják tárgykörből publikál. Másrészt a különféle nyelvek – és nyelvfeldolgozó iskolák – hatása kétségtelenül pozitívumokat jelentettek eredeti finnugor kutatásai számára is.

Steinitz gyakran és szívesen beszélt arról, hogy a huszadik század nyelvészetének egyik legnagyobb vívmánya a fonológia. Nos, a fonológia kétségtelenül általános nyelvészeti vívmány. Steinitz nyelvészeti profilját rendkívül erősen befolyásolta a fonológia, mégpedig akár finnugor összehasonlító nyelvészeti tevékenységében, akár orosz hangtani írásaiban, akár egyéb alkalmazott nyelvészeti tevékenységében. A finnugor nyelvészetben erre különösen szükség volt, mert a finnugor dialektológia és a finn fonetikai iskola olyannyira előre haladt az árnyalatok, a változatok jelölésében, hogy gyakran nem lehetett látni a karácsonyfáktól az erdőt, vagyis a sok mellékjeltől a nyelvi funkció szempontjából lényeges konstanst. A pontos följegyzés filológiai értéke kétségtelen, azonban elleplezhet fontosabb nyelvi összefüggéseket – főleg azok számára, akik csupán az íráskép alapján ismerik az illető nyelvet. Így például az osztják vokális harmóniát a fonológus Steinitz „fedezte föl”. Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy később hallotta és értette is azt a nyelvet, és – amiről néha meg szoktunk feledkezni – belülről, a nyelvet beszélők szempontjából is tudta a közlés eszközt szemlélni. A Steinitz által is művelt alfabetizálás és helyesírás-kialakítás ugyanis elsősorban a fonológiára – s egyúttal a nyelvészociológiára is – épülő alkalmazott nyelvészeti tevékenység. – Fonológiai szempontból talán a legjelentősebb a finnugor konzonzantizmusról alkotott modellje, amely egyetemes hangrendszer-típológiai szempontból is értékes. Egész nyelvészeti tevékenységét áthatja fonológiai tevékenysége.

Általános nyelvészeti szempontból másik igen jelentős műve „A finnugor rokonsági elnevezések rendszere”, amelyet Akadémiánkon olvasott föl s folyóiratunkban közölt: I. OK. X, 321–334 (1957). – Ez a tanulmány a strukturális szemantika egyik példamutató eredménye, ugyanakkor nyelvészeti, társadalomtörténeti és folklorisztikai szempontból is érvényes következtetésekre jut. A rokonsági terminológiának nyelvileg heterogén halmazát egy világos osztályozó rokonsági rendszerre alapította. Ez természetesen abban az értelemben tekintendő strukturálisnak, hogy a rendszer tagjai csupán rendszerbeli kölcsönös összefüggésük által válnak érvényessé, érthetővé.

Wolfgang Steinitz másik kedves témája volt a németországi nyelvészet története és helyzete. Mindenki előtt világos volt, hogy a németországi nyelvésznek a századforduló körül meglevő európai, sőt világhegemoniája a harmincas-negyvenes évekre megszűnt. Ennek okai nyilvánvalóan összefüggöttek az németországi társadalomtudományok egésze történetének alakulásával. Steinitz azonban felhívta a figyelmet egy belső tudománytörténeti szempontra is, amelyet a (hegeli) „egyenlőtlen fejlődés törvényével” lehet magyarázni.

Steinitz ezért próbálta tudatosan megújítani a németországi nyelvészet tartalmát és módszerét. A meglevő történeti-összehasonlító, nyelvföldrajzi és filológiai tradíciót úgy támogatta, hogy igyekezett őket kapcsolatba hozni más, újabb irányzatokkal a fonológiától kezdve az antropológiai nyelvészetten és a glosszematikán át egészen a transzformációs grammatikáig. Elméleti igényessége és kiváló szervezői kvalitásai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy hazája nyelvészetének egésze visszakerüljön az élvonalba.

A Német Demokratikus Köztársaság tudományos életében több mint húsz éven át az első sorokban állt. Egyaránt jelentős tevékenységet fejtett ki a közélet legmagasabb szintjén, az Akadémia alelnökeként, a kutatóintézetekben és a Humbolt Egyetemen. E tevékenység egy része általános tudomány-szervező jellegű, más része a nyelvészetre, illetőleg az ethnológiára esik. A nyelvészetten belül különös súlyt helyezett az NDK általános nyelvészeti kutatásának és oktatásának megszervezésére. Az ő kezdeményezésére jött létre az 1959-i erfurti „Zeichen und System der Sprache” szimpozion, amellyel (s 1964-i magdeburgi folytatásával) az NDK vezetőszerére jutott a szocialista országok általános nyelvészeti életében, valamint a modern nyelvészet nemzetközi arénájában is. (A szimpozionok anyagát és más értékes általános nyelvészeti közleményeket közlétevé „Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung” egyik társgondozója volt.) Az ő munkája nyomán, segítségével négy (!) kutatói egység alakult a berlini Deutsche Akademie der Wissenschaften keretében, ahol a modern általános nyelvészet, illetőleg annak alkalmazása a fő téma: I. a már említett *Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik* (generatív nyelvelmélet, transzformációs szintaxis fonológia, modern szemantika és a nyelvtörténet elmélete); II.: *Arbeitsstelle für Mathematische und Angewandte Linguistik und Automatische Übersetzung* (algebrai és számológépes nyelvészet, gépi fordítás); III.: *Komitee für technische Hilfsmittel und maschinelle Informationsverarbeitung* (gépi nyelvfeldolgozás, a filológia gépesítése); IV.: *Sprachwissenschaftliche Kommission* (egyik témája: a nyelvtudomány története). Vegyük ehhez hozzá: ő maga az *Institut für Deutsche Sprache und Literatur* modern német nyelvi osztályának vezetője és a Humbolt Egyetem Finnugor Tanszékének a vezetője volt. — Szervező tevékenysége rendkívüli méretű és rendkívüli eredményességű volt minden területen, de mint láttuk: az általános nyelvészet területén különösen.

Tudományszervező tevékenysége túlterjedt hazájának határain. Nemcsak az NDK érdekében vállalt sikeres tudománydiplomáciai feladatokat. A tudományt, így a nyelvészetet is nemzetközi jellegűnek tekintette. Felfogása szerint a nemzetközi tudományos kooperáció önmagában is — a napi taktikai feladatoknak való alárendelés nélkül is — jelentős hozzájárulás az emberiség békés fejlődéséhez. Tudományos és szervezői kvalitásai mellett nagy emberi tekintélye és széleskörű nyelvtudása (magyarul is jól beszélt) lehetővé tették, hogy hazáját és tudományát számos nemzetközi tudományos szervezetben, tanácskozáson és tárgyaláson képviselje. Ezek közül csupán egyet említek: a nyelvészek legfőbb nemzetközi szervezetének a *Comité International Permanent des Linguistes*-nek tagja volt. (Különösen méltatlan volt vele szemben, hogy a IX. Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszusnak szálást adó Amerika hatóságai nem engedték partraszállni; ezt ROMAN JAKOBSON a Kongresszus záróelőadásában — valamennyi résztvevő nevében — erőteljesen megbélyegezte.) — A következő két adalékot is csupán azért emelem ki, mert egy-egy irányzattal kapcsolatos pozitív állásfoglalását dokumentálja: a Lengyel Tudomá-

nyos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének rendezésében 1960-ban rendezett nemzetközi poétikai konferencia előkészítésében és a konferencia kiadványának (*Poetics. Poetyka. Поэтика*. Varsó, 1961) szerkesztő bizottságában tagságot vállalt. Ez a találkozó a — főleg JAKOBSON köré csoportosuló — szemiotikai kommunikációs és strukturális poétikai irányzat seregszemléje volt. A másik a *Foundations of Language. International Journal of Language and Philosophy* című Hollandiában megjelenő folyóiratban való konzultáns-szerkesztői tisztje; ez az orgánus a jelen korban érvényes nyelvészet és nyelvfilozófia első számú publikációs helye.

A magyarországi általános nyelvészettel való sokoldalú kapcsolatai közül hadd emeljem ki LAZICZIUS GYULÁHOZ való viszonyát. Még stockholmi évei alatt lefordította németre LAZICZIUS *Fonétikáját* (Bp., 1944), majd szinte két évtized múltán kiadta: JULIUS LAZICZIUS, *Lehrbuch der Phonetik* (Berlin, 1961. Fordította és az előszót írta W. Steinitz). Megemlítendő, hogy W. Steinitz professzor támogatta LAZICZIUS GYULÁT, nehéz éveiben is, a tudományos életbe való visszatérését egyengette.

Az általános nyelvészettnek ma már egyik fejezete gyanánt tartjuk számon az *alkalmazott nyelvészetet*, ezért egy-két szót itt is kell szólnunk arról, hogy Wolfgang Steinitz mi mindent tett a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati felhasználása, elterjesztése területén. Csupán elsoroljuk azokat az alkalmazott nyelvészeti témákat, amelyekben W. Steinitz tevékeny volt: (1) az osztják írásbeliség megteremtése, litteráció; (2) az osztják helyesírás kialakítása; — e két, egymással szorosan összefüggő feladatot a leningrádi Északi Népek Intézete munkatársaként végezte; (3) a németek számára történő orosz nyelvoktatás nyelvészeti része; (4) német lexikográfia; (5) a német helyesírási reform előkészítése; (6) az orosz nevek német átírása; (7) kínai nevek német átírása. Emellett jelentős mértékben támogatta a (8) dokumentációs alkalmazott nyelvészetet és (9) a filológia gépesítését.

S itt kívánczik annak megemlézése is, amit a nyelvészeti ismeretterjesztés terén végzett; külön kiemelve a szovjet nyelvtudomány eredményeinek a német nyelvterületen való népszerűsítését, például a *Beiträge aus der sowjetischen Sprachwissenschaft* (Berlin, 1952. Szerk. W. Steinitz), valamint több általános nyelvészeti kérdést tárgyaló ismeretterjesztő írását.

Munkásságának szélességét, az azon belüli organikus összefüggéseket jelzi, hogy voltaképpen itt is szólnunk kellene a német felsőoktatás (így ezen belül a nyelvészeti oktatás) reformálásában elért eredményeiről, az általános — de főleg társadalomtudományi — tudományszervezéssel kapcsolatos írásairól (vö. pl. a magyarul is megjelent „A társadalomtudományi kutatástervezés lehetőségei és módszerei”, Tájékoztató a tudományos kutatás tervezésének, igazgatásának és szervezésének nemzetközi irodalmáról. Budapest, 1961. 5. szám, 30–34); valamint mindenféle művében állandóan jelenlevő tudományelméleti és tudománytörténeti szempontokról.

Wolfgang Steinitz érdeklődésében és tevékenységében a nyelvészet harmonikusan simult bele más területek közé. Ismeretes folklorista tevékenysége, de kevésbé ismeretes népzene gyűjtő munkássága, amit hegedű-tudása segített elő. Ezután — amiről csak én tudok — különös és állandó figyelemmel kísérte a többi, elsősorban történeti-humán diszciplinát: az irodalomtörténetet és a társadalomtörténetet. Finnugor tárgyú kutató tevékenységének meghosszabbítása volt etnográfiai és őstörténeti érdeklődése (az uráli és az indoeurópai domíniumon egyaránt).

Nem volt spekulatív-filozófus alkat. A társadalmi környezettel, illetőleg a tudományos anyaggal viaskodva küzdötte ki a konkrét és érvényes filozófiai igazságot. Világnézete és politikai felfogása személyiségének állandóan jelenlevő része volt, de sohasem nyilvánult meg agresszíven embertelen absztrakcióként. Közmondásszerű szerénysége segítette, hogy a hosszú ideig szinte az egyetlen marxista német nyelvész létére, máshonnan indult kollégáival aktív együttműködést tudott kialakítani; egy országnak csaknem egy egész tudományszakját segítette, hogy megtalálja a helyét a szocialista német hazában.

Személyiségének összhangja lebilincselő volt. Azt hiszem, hogy általános nyelvészeti érdeklődése a másik láncszem, haladó világnézete mellett, amely kulcsot ad sokirányú, első pillanatban talán nehezen áttekinthető életművének megértéséhez. Talán ez az a kettős fonású lánc, amely összekapcsolta az óriási adatmennyiséggel dolgozó megbízható filológust a nagyvonalú szintézis-alkotóval; a történeti-összehasonlító beállítottságú finnugor nyelvészt a leíró nyelvessel és szótáríróval; a nyelvtudomány nemes német tradícióinak folytatóját az európai fonológia és strukturális nyelvészet hívével; az akadémikust a nyelvészet alkalmazójával; a berlini német tudóst a nyelvtudomány nemzetközi vezetőjével; a nyelvészt az emberi kultúra vizsgálójával; s végül a tudóst a szocialista német hazafival és közéleti emberrel.

Szépe György

WOLFGANG STEINITZ ÉS A GERMANISZTIKA

Steinitz tudományos munkájának fókuszában csak ritkán állott a germanisztika. Mégis egyike volt azoknak, akik a második világháború utáni évtizedekben a legtöbbet tették azért, hogy a germanisztikát — megtisztítva mindattól a tudománytalan, embertelenül propagandisztikus sallangtól, amellyel a harmincas évek Németországa teleaggatta — ismét méltó helyére állítsák a társadalomtudományok körében. Tévedés lenne azonban azt vélnünk, hogy ez számára csupán a jelenkor tudománypolitikai szükségének volt a parancsa. Steinitz — WILHELM WISSMANNAL egyetemben — FINCK és ERNST LEWY tipológiai iskolájából nőtt ki, és mind finnugrisztikai, mind általános és német néprajzi munkássága során mindvégig személyes ügyének tartotta a finnugor—germán kapcsolatok vizsgálatát. Már nevet szerző ifjúkori dolgozatainak egyikét is a germán—finn szimbiózis kérdéseinek szentelte,¹ akárcsak élete utolsó szakaszának egyik kiemelkedő alkotását.²

A történetiség, a nyelvi változásokat kiváltó, sokszor szinte felderíthetetlenül mélyen fekvő okok szenvedélyes kutatása mellett a szinkron vizsgálatoknak és az alkalmazott nyelvtudomány feladatainak is mindenkor elsőrendű fontosságot tulajdonított. Az ő kezdeményezésére született meg a Német Tudományos Akadémia Német Nyelvi és Irodalmi Intézetének az az osztálya, amely teljes egészében a mai német nyelv kérdéseit dolgozza fel, és amelynek a mai német grammatika korszerű feltárására irányuló kutatásai már az időközben eltelt néhány esztendő alatt is több igen rangos műben öltöttek tes-

¹ Elchfang bei Germanen und Finnen. Gragger-Emlk. Berlin—Lipese 1927, 183k.

² Zur Periodisierung der alten baltischen und germanischen Lehnwörter im Finnischen. Wiss. Z. Humboldt-Univ. Berlin 1964, R. 13, 2/3, 335kk.

tet.³ Steinitz nem csupán irányította, nemcsak fáradhatatlanul lelkesítette munkatársait, hanem – rengeteg egyéb teendője mellett – ebből a munkából is oroszlánrészt vállalt, olyannyira, hogy 1961-től kezdődően, tíz füzetben, már kiadásra kerülhetett a mai német nyelv szótárának első kötete, sőt a második kötet első füzete is.⁴

A monumentális vállalkozások mellett – és hányan tették ezt rajta kívül e korban? – egyetlen percre sem feledkezett meg a nyelvészet társadalmi elkötelezettségéről, nem vetette meg a nyelvművelési, sőt helyesírási aprómunkát, aminek említésekor pedig sokan – nála gyakorta jóval jelentéktelenebb tudósok – még ma is csak mosolyognak vagy a vállukat vonogatják. Steinitz nem féltette, nem is kellett féltennie, tudományos nimbuszát attól, hogy a tőle megszokott energiával és lelkesedéssel bekapcsolódjék a vajúdo német helyesírási vitáiba, különösen a nem latin betűs nyelvek átírásának kérdésében, szem előtt tartva mind a német közönség, mind a „nagyobb haza”, a nemzetköziség érdekeit, szempontjait.⁵ A német nép műveltségi szintjének emelésére irányított törekvéseiben még az idegen szavak közérthetővé tételének feladata sem került el mindenre kiterjedő érdeklődését.⁶

Steinitz lankadatlan tudománypolitikai és szervezői ténykedését a germanisztika szemszögéből is külön hely illeti meg. A romjaiból újjáéledő Német Tudományos Akadémia alelnökeként, akárcsak a Német Szocialista Egységpárt központi bizottságában azon fáradozott, hogy az egész német tudományosság, azon belül a német nyelv tudományos kutatása behozza a sok tekintetben mintegy évtizedes lemaradást, és szocialista keretek között fejlődjék tovább. Programcikkeli minden tetszetős számnál meggyőzőbben bizonyítják esalhatatlan logikáját, a soron levő feladatok azonnali felismerését, ugyanakkor a tudományos előrelátásnak azt a ritka képességét, amellyel a napi feladatokat beillesztette a nagyvonalú távlati kutatás folyamába.⁷

A felismert tudományos szükségletek kielégítésére törő konok kitartása, hajlíthatatlan következetessége és feddhetetlen jellemével párosult politikai éleslátása óriási – talán akkor sem túlzunk, ha azt mondjuk: döntő – szerepet játszott abban, hogy egy korban, amikor a hidegháborús feszültség végletes kiéleződése következtében a német egység reménye távolabb sodródott a megvalósulástól, mint bármikor azelőtt, sikerült a lehetőségekhez képest maximálisan megóvni a német tudomány fellegetvárának és legfőbb fórumának, a Német Tudományos Akadémiának az egységét.⁸ Nem állíthatjuk, hogy ez

³ Vö. Das Institut für deutsche Sprache und Literatur. Berlin, 1954, 65kk.

⁴ Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Hrsg. v. R. Klappenbach und W. Steinitz. Berlin, 1961 kk., vö. ELEKFI L.: ALH XIII (1963), 421 kk.

⁵ Reform der deutschen Rechtschreibung. TaglR v. 27. XI. 1946; Diskussionsbeitrag über Rechtschreibungsreform. Start Nr. 21 v. 25. X. 1946; Geht es um di libe? Wochenpost v. 8. I. 1955, ill. Wie sollen wir russische Namen schreiben? Die NeueGes 4, 1948, 66kk.; Abschließend zur Schreibung russischer Namen. uo. 3, 1950. 233k.; Zur Schreibweise chinesischer Namen. ND. Beilage v. 15/16. XII. 1956.

⁶ Zu Wilhelm Liebknechts Volksfremdwörterbuch. Einheit 5, 1950, 283k.

⁷ Über die Sprachwissenschaft in der Deutschen Demokratischen Republik. Deutschunterricht 1952, 59kk.; Zur deutschen Sprachwissenschaft. Aufbau 1952, 493kk.; Bericht über die Arbeit der gesellschaftswissenschaftlichen Klassen. JbDAW 1956, 88kk.; Aufgaben der modernen Akademie im Bereich der Wissenschaften. JbDAW 1960, 252kk., stb.

⁸ Vö. Für wissenschaftliche Zusammenarbeit zwischen Ost und West. DJbVfK 1956, 325kk.; Jacob Grimm. Festschrift des Instituts für deutsche Volkskunde. Berlin, 1963, stb.

c s a k Steinitz műve volt, de hiszem, hogy az ő következetes elvhűsége és szívóssága, nem utolsó sorban ellenfeleit is lebilincselő személyes varázsa és nagy tudományos tekintélye kellett ahhoz, hogy ez megvalósulhasson. Róla is elmondhatjuk, amint ENGELS mondott MARXRól: Ellenségei nem voltak, csak ellenfelei. Mind a Német Demokratikus Köztársaságban, mind a másik Németországban meg tudta nyerni, sőt „tudományos útítársakká” tudta tenni olyan tudósok egész sorát, akik különben közömbösen vagy előítéletekkel fogadták Berlin tudományos törekvéseit. Nem marxista tudós mondta róla egy megbeszélés után: „Ha biztosítékaim lennének arra, hogy minden kommunista olyan, mint Steinitz, magam is belépnék a kommunista pártba.”

A német — és a nemzetközi — germanisztika elsősorban neki köszönheti, hogy 1963-ra befejeződhetett a németiségnek világviszonylatban is egyedülálló lexikográfiai vállalkozása, a jó száz esztendőn át készült *Grimm-szótár*,⁹ nyugati és keleti intézmények együttes munkájaként folytatódhattak, illetve beindulhattak a történeti szótárirás olyan jelentős munkálatai, mint az ófelnémet szótár, a középfelnémet szótár, a német növénynevek szótára, a Goethe-szótár, a korai újfelnémet szótár stb. Letisztult tudós belátása, higgadt ítélőképessége és elfogulatlansága sokkal simábban segítette elő a *modus vivendi* kiforrását a német nyelvészet „hagyományos” és „strukturalista” irányzata közt, mint bárhol másutt Európában.

Különösen sokat köszönhet Steinitz személyének a külföldi germanisztika. Ő, akit a hitleri Németország — származása és politikai hitvallása miatt — kétszeresen is számkivetett, a csalódás és harag egyetlen pillanatában sem azonosította a náciizmust a németiséggel, és nem keverte össze a külföldi németiség tudományos kutatásának fontos feladatát a náci propaganda szekerébe fogott, rossz értelemben vett „keletkutatás” áltudományos frázisaival. Személyes kiállásának elsőrangú szerepe volt abban, hogy a szocialista országokban ismét megindulhatott, immár új tudományos alapokon, a német nyelvjárások kutatása, így a német nyelvtörténet számára is rendkívül fontos Erdélyi Szász Szótár munkálatainak folytatása a Román és a Német Tudományos Akadémia közös gondozásában, a Román Tudományos Akadémia nagy-szebeni kutató intézetében és a Német és a Szász Tudományos Akadémia testvérintézeteiben, Berlinben és Lipcsében. Ugyanilyen aktivitással támogatta a magyarországi német nyelvjárások és a régi magyarországi német kancelláriai nyelv kutatását. A Magyar Tudományos Akadémia által 1959–1960-ban jóváhagyott, erre vonatkozó terveket Steinitz javaslatára már 1960 őszén bekapcsolták a Magyar és a Német Tudományos Akadémia kulturális egyezményébe, mint közös keretekben végzendő termvmunkákat. Ezáltal vált lehetővé az érdekelt német és magyar szakemberek azóta is tartó, gyümölcsöző együttműködése, tapasztalatcsereje, kongresszusokon és konferenciákon, ill. munkaértekezleteken való közös szereplése, sőt tudományos kiadványok együttes közzéadása.¹⁰ Már most is bizvást mondhatjuk: Ha majd hazai germanisztikánk végre-valahára leróhatja azt a nagy adósságot, amellyel mind a magyar tudományoságnak, mind a nemzetközi germanisztikának tartozik, ha folytatja és befejezi a jelenlegi nagy termvmunkákat — a Magyarországi Német Nyelvjárások Atlaszát, a Magyarországi Német Tájjszótárt, a Magyarországi Korai újfelnémet Szótárt — és az ezekhez kapcsolódó részletmunkákat, így

⁹ JACOB GRIMM—WILHELM GRIMM: Deutsches Wörterbuch. Lipse, 1854—1963.

¹⁰ VÖ. HUTTERER-MOLLAY: Deutsche Mundartforschung in Ungarn. Zeitschrift für Mundartforschung XXXII (1965), 130kk.

a magyarországi germanisztika bibliográfiáját, a magyarországi német nyelv-járások hangarchívumát, a magyarországi jiddis nyelvjárások atlaszát stb., úgy ez tetemes részben Wolfgang Steinitz széles látókörű, nagyvonalú tudománypolitikájának is köszönhető.

Steinitz elégette magát a munkában, amely halála percéig, minden testi szenvedés ellenére is megőrizte fiatalos lendületét, szívós aktivitását és alkotó kedvét. Nagy tervét, a szocialista országok germanisztikájának összefogását, közös kiadási központ köré tömörítését korai halála elgáncsolta. Mégis hisszük és reméljük, hogy Wolfgang Steinitz tudományos vetése a germanisztikában is beérik, annál hamarabb, minél hívebben igazodunk ahhoz az egyenes, tiszta úthoz, amelynek felismerése mindenkinek és mindenkinek előtt az ő feledhetetlen érdeme.

Hutterer Miklós

WOLFGANG STEINITZ, A RUSSZISTA

Wolfgang Steinitz russzisztikai munkássága korántsem tulajdonítható csupán az impozánsan sokoldalú tudós polihisztóri kedvtelésének, hanem szervesen illeszkedik életművének egészébe. Russzisztikai érdeklődése kezdetben inkább gyakorlati célú volt. Ebbe bizonyára belejátszhatott az az ismert nézet is, hogy általános, nyelvészeti, etnológiai tanulmányokhoz, különösen pedig a Szovjetunió területén élő finnugor népek nyelvének és népköltészetének tanulmányozásánál nélkülözhetetlen az orosz nyelv ismerete is. Steinitz azonban — többek között — nemcsak finnugor kutatásai eszközének tekintette az orosz nyelvet, hanem a finnugor—orosz nyelvi kapcsolatok kérdése is foglalkoztatta. Több ízben írt az orosz szókincs finnugor elemeiről (I. Beiträge zu den finnisch-ugrisch-samojedischen Lehnwörtern im Russischen. ZfSlaw. 1961, 6; Zu vorrussischen Namen und ihrer Aufnahme und Wiedergabe im Russischen. Thesen zur Slavistischen Onomastischen Arbeitskonferenz in Berlin, 1961; Russische Etymologien. Acta Universitatis Carolinae, Philologica 3. Slavica Pragensia IV. Praha, 1962) s tervbe vette az orosz nyelv osztják jövővényszavainak monografikus (etimológiai, hangtani, alaktani és kultúr-történeti szempontú) feldolgozását. E munkának csupán első része jelent meg nyomtatásban (I. Ostjakische Lehnwörter im Russischen. ZfSlaw. 1960, 5). E tanulmány azonban önmagában véve is jelentős hozzájárulás a finnugor—orosz lexikai kapcsolatok tisztázásához, s a nyugat-szibériai orosz nyelvjárások szókincsének feltérképezéséhez.

A finnugor—orosz nyelvi kapcsolatok kutatása mellett Steinitz russzisztikai munkásságának volt egy másik ágazata is. Ő azon nyelvtudósok közé tartozott, akik nem idegenkednek attól, hogy részt vállaljanak tudományuk gyakorlati alkalmazásában, többek között a nyelvoktatás feladatainak megoldásában is. A legelsőik között volt, akik a második világháború utáni időszakban felismerték, hogy az új történelmi helyzetben az ún. világnyelvek frontja is átrendeződött, s hogy az orosz nyelv ismerete a nyugati országok értelmisége számára is egyre inkább a korszerű műveltség fontos tényezőjévé válik. E felismerés eredményeképpen írta meg mindmáig népszerű és jól használható orosz nyelvkönyveit: a „Russisches Lehrbuch”-ot, amely 1945-ben jelent meg először Stockholmban, s azóta tíz német, három svéd és két dán nyelvű

kiadást ért meg (első kiadásai: Russisches Lehrbuch. Stockholm, 1945; Lärobok i ryska. I svensk bearbetning av Inga Tegen. Stockholm, 1945; Laerebog i Russisk. Bearbejdet for danske laesere af A. Schiottz-Christensen. København, 1946 stb.), s a „Russisch in 26 Lektionen” c. nyelvkönyvet, amelyet három ízben adtak ki eddig a Német Szövetségi Köztársaságban (első kiadása: Russisch in 26 Lektionen. München, 1959. Humboldt-Taschenbücher, Grossband, Nr. 81). E széles néprétegek számára írt nyelvkönyvei népszerűségének okát nemcsak kezdeti „hiánycikk” voltukban kell keresnünk, hanem inkább jól megválasztott szókincs- és olvasmánanyagukban, világos és pontos nyelvtani magyarázataikban, kitűnő pedagógiai érzékkel megszerkesztett felépítésükben. Steinitz azonban nemcsak „Volkslehrbuch”-okat írt, hanem az iskolai és egyetemi orosz nyelvtanítás és az orosz tanárképzés segítségét is feladatának tekintette. Ezen a területen, több, leíró nyelvtani, ill. módszertani tárgyú cikke mellett (Pl. *ñ* und *j* — Konsonant, Vokal oder Halbvokal? Russischunterricht, 1949. 2; Die unbetonten Vokale im Russischen. Russischunterricht, 1953, 6 stb.) két legfontosabb, s több kiadásban megjelent munkája a „Russische Konjugation” (első kiadása: Die russische Konjugation. Berlin - Leipzig, 1948; negyedik kiadása: Berlin, 1955) és a „Russische Lautlehre” (első kiadása: Russische Lautlehre. Berlin, 1953; ötödik kiadása: Berlin, 1964). A mai orosz igeragozás rendszerét tárgyaló könyvecskéjét, amelyet 1946 őszén (tehát VINOGRADOV monumentális orosz szótanának megjelenése előtt!) írt, a szinkron szemlélet következetes alkalmazása, ugyanakkor az adott nyelv-állapot dinamikájának figyelembevétele (a produktív és nem produktív nyelvi elemek szigorú megkülönböztetése), az osztályozás jó áttekinthetősége teszi gyakorlati és elméleti szempontból egyaránt időtállóvá. Hasonló módon jellemezhetjük leíró orosz hangtanát is, amelynek az alapos anyagismeret, a fonológiai szemlélet következetes alkalmazása, a terminológiai mértéktartás és világos fogalmazás biztosít ma is előkelő helyet az orosz fonetika kézikönyvek sorában. Általában véve megállapítható, hogy az elméleti igényességnek és a gyakorlati célok szolgálatának ez a harmonikus összekapcsolása, amely egyaránt mentes a teoretizáló sznobizmustól és a „népszerűsítő” sekélyességtől, Wolfgang Steinitz tudóseyéniségének egyik legvonzóbb és leginkább példamutató vonása.

Russzisztikai munkásságával kapcsolatban említést érdemel még két, egyéb szlavisztikai vonatkozású munkája is. Az egyik a „Volkslieder der Sorben in der Ober- und Nieder-Lausitz” (Veröffentlichungen der Kommission für Volkskunde der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Bd. 3. 1953) c. gyűjteményhez írt előszava, a másik a „„Polenlieder” wśród niemieckich pieśni ludowych» (Pamiętnik Literacki, 1961, 52. Warszawa).

Nem hagyhatjuk említés nélkül Wolfgang Steinitz munkásságának azt az oldalát sem, amely kívül esik ugyan szűkebb értelemben vett tudományos kutatásai körén, de mégis szorosan kapcsolódik russzisztikai tevékenységéhez. Steinitz nemcsak a nyelv- és néptudománynak volt kiváló művelője, hanem kommunista közéleti férfiú is volt, aki személyes életpasztalata és széles látóköre révén az elsők között ismerte fel, mekkora jelentősége van a német nemzet jövője, Európa biztonsága, az egyetemes béke és haladás szempontjából annak, hogy az orosz és a német nép az eddigénél jobban ismerje meg egymás nyelvét, kultúráját, történelmét. Ezt a meggyőződését Steinitz nemcsak publicisztikai írásaiban deklarálta (pl. Russland und Westeuropa. Die Aussprache, 1947, Heft 1. Berlin; Über „die Russen” und über uns. Diskussion

über ein brennendes Thema. Kiadta s az előszót írta W. Steinitz, Berlin, 1949. stb.), hanem közéleti tevékenységében is fáradhatatlanul szolgálta a szovjet és a német nép közeledésének, jobb megértésének ügyét. Ezért vállalta a „Gesellschaft zum Studium der Kultur der Sowjetunion” berlini körzetének elnöki tisztjét, s ezért szerkesztette J. KUCZYNSKIVEL együtt éveken át a „Sowjetwissenschaft” c. folyóirat társadalomtudományi sorozatát.

Péter Mihály

WOLFGANG STEINITZ MUNKÁSSÁGA

(Válogatott bibliográfia)¹

1. Die Herkunft der Finnen. U.T. Sirelius, Die Herkunft der Finnen. Die finnisch-ugrischen Völker (Helsinki, 1924). UJb. 5 (1925) 311–4. l.
2. Naturvölker und Kulturvölker. Die Friedenswarte (1926) 26: 242–4. l.
3. Elchfang bei Germanen und Finnen. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Dem Andenken Robert Graggers gewidmet. Berlin és Leipzig, 1927. 183–4. l.
4. Die volkskundliche Geographie in Estland. ZfVk. N. F. 4 (42), (1933) 258–62. l.
5. Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen. Helsinki, 1934. XIII, 219 l. (Folklore Fellows Communications 115.)
6. Magánhangzóilleszkedés az osztjákban. Nyr. 65 (1936) 14–5. l.
7. Hantijszkij alfavit. Leningrád, 1936. Insztjyitut Narodov Szevera. 4 l. [Sokszorosítás].
8. Hanti arit — Hantijszkije pesznyi. Leningrád, 1937. 40 l.
9. Hantijszkij (osztjackij) jazik. Jaziki i pisz'mennoszty narodov szevera I. Leningrád, 1937. 193–277. l.
10. Szpravocsnyik po orfografii hantijszkogo jazika. Leningrád, 1937. 13 l. [Sokszorosítás].
11. Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen. Annales Litter. Societ. Esthonicae 1937 [1938], I: 244–77. l.
12. Die objektive Konjugation des Ostjakischen. CLSE. 30 (1938) 680–99. l.
13. Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos (Stockholm) 1938: 125–40. l.

¹ A ritkábban használt rövidítések jegyzéke:

CLSE.	= Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae
Die Neuges	= Die Neue Gesellschaft
DJbVvk.	= Deutsches Jahrbuch für Volkskunde
ND.	= Neues Deutschland
TäglR.	= Tägliche Rundschau
WissAnn.	= Wissenschaftliche Annalen. Zur Verbreitung neuer Forschungsergebnisse herausgegeben von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin
ZfSl.	= Zeitschrift für Slawistik
ZfVk.	= Zeitschrift für Volkskunde
ZPhon.	= Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft

14. Totemismus bei den Ostjaken und Herkunft der Ostjaken und Wogulen. Congrès Int. des Sciences Anthropol. et Ethnol. Compte rendu de la 2e session, Copenhagen 1938. Kopenhága, 1938. 303—4. l.
15. Das Lautsystem und die finnische Transkription dreier westsibirischer Eingeborenen Sprachen (des Ostjakischen, Wogulischen und Jenissei-Ostjakischen). Ebenda: 375—6. l.
16. Die neuen Literatursprachen der sibirischen Eingeborenen (ugrische, samojedische, tunguso-mandschurische, »paläoasiatische« Sprachen). Ebenda: 377—8. l.
17. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. 1. Teil. Grammatische Einleitungen und Texte mit Übersetzungen. Tartu, 1939. XIII, 460 l. (CLSE. 41.) — 2. Teil. [1. Hälfte] Stockholm, 1941. II, 208 l., a kiadvány egyes példányaiban: II, 214 l. Dallammutatványokkal.
18. Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm, 1944. IV, 144 l. (Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica 2.)
19. Russisches Lehrbuch. Stockholm, 1945. 200 l.
20. Reform der deutschen Rechtschreibung. TägLR. 1946, XI. 27.
21. Vokalsysteme und Vokalgeschichte der finnisch-ugrischen Sprachen. ZPhon. 1 (1947) 32—40. l.
22. Die russische Konjugation. Berlin, Leipzig, 1948. 48 l.
23. Wie sollen wir russische Namen schreiben? DieNeueGes. 1948, Heft 4, 66—71. l.
24. ð und j — Konsonant, Vokal oder Halbvokal? Russischunterricht 1949, 2: 13—7. l.
25. Lied eines Chanten. DieNeueGes. 1949, Heft 1, 63—4. l.
26. Wie sich die Sprachen verändern? Die Schulpost 1949.
27. Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950. VIII, 138 l. (Finnisch-ugrische Studien 1.)
28. Ostjakische Grammatik und Crestomathie mit Wörterverzeichnis.² Leipzig, 1950. 169 l.
29. Abschließend zur Schreibung russischer Namen. DieNeueGes. 1951, Heft 3, 233—4. l.
30. Vom Bärenlied zum Leninlied. Altes und Neues aus dem Leben der Chanten. DieNeueGes. 1951, Heft 3, 215—21. l.
31. Zum russischen Lehrplan. Russischunterricht 1951, 4: 128—30.
32. Russische Sprache — moderne Weltsprache. ND. 1951, VI, 9.
33. Die deutsche Volksdichtung — ein wichtiger Teil des nationalen Kulturerbes. ND. 1951 XI, 16, 17.
34. Zur Erforschung der deutschen Volksdichtung. Deutsche Volkskunst. Kiadta a Staatliche Kommission für Kunstangelegenheiten. [Dresden], 1952. 19—24. l.
35. Die Erforschung der deutschen Sprache der Gegenwart. WissAnn. 1. (1952) 492—505. l.
36. Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. (Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica 1.)
37. Russische Lautlehre. Berlin, 1953. VIII, 89 l.
38. Die humanitären Wissenschaften und die Praxis. Aufbau 9 (1953) 114—20. l. [1952] 15—39. l.
39. Über die großen Traditionen in der deutschen Wissenschaft. TägLR. 1953, III. 7.

40. Aufgaben der deutschen Volkskunde. Aufbau 9 (1953) 963—76. I.
41. Vorwort. Volkslieder der Sorben in der Ober- und Nieder-Lausitz. Kiadta Leopold Haupt és Johann Ernst Schmalzer. Berlin, 1953. (Veröffentlichungen der Kommission für Volkskunde der Dt. Akad. der Wiss. zu Berlin, 3. köt.)
42. Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten. I. köt. Berlin, 1954. XLIV, 499 l. (Veröffentlichungen des Inst. f. dt. Volkskunde der Dt. Akad. der Wiss. zu Berlin, 4/I. köt.) — II. köt. Berlin, 1962. XLII, 630 l. (Ebenda: 4/II. köt.)
43. Über die deutsche Volksdichtung. Leipzig, 1954. 30 l.
44. Die Erforschung der deutschen Volksdichtung. Völkerforschung. Vorträge der Tagung für Völkerkunde an der Humboldt-Universität Berlin vom 25—27. April 1952. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde der Dt. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, 5. köt.) Berlin, 1954. 174—186. l.
45. Über die Aufgaben der Abteilung »Deutsche Sprache der Gegenwart«. Das Institut für deutsche Sprache und Literatur. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur, 1. köt.), Berlin, 1954. 65—96. l.
46. Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955. XI, 366 l. (Finnisch-ugrische Studien 2.)
47. Geht es um di libe? Sprachpflege 4 (1955), Heft 1: 4—7, l., 3: 9—10, l., 4: 13—4. l.
48. Lied und Märchen als Stimme des Volkes. WissAnn. 4 (1955) 321—42. l.
49. Izucszenyie narodnogo tvorcsesztva v Germanszkoj Demokraticseszkoj Reszpublike. IzvAN. 14 (1955) 436—47. l.
50. Nyekotorie voproszi nyemeckoj etnografii. SzovEtn. 1955. N° 1: 54—65. l.
51. Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte. UAJb. 28 (1956) 233—41. l.
52. Zur Schreibweise chinesischer Namen. Stellungnahme der deutschen Akademie der Wissenschaften. ND. 1955, XII. 15, 16.
53. A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIÖK. 10 (1955) 321—334. l.
54. Ostjakische Etymologien. NyK. 60 (1958) 165—71. l.
55. Das Leunalied. Zu Geschichte und Wesen des Arbeitervolksliedes. DJbfVvk. 4 (1958) 3—52. l.
56. Zu den samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen. UAJb. 31 (1959) 426—53. l.
57. — M. A. Lavrentyev, Vorwort. Die Berliner und die Petersburger Akademie der Wissenschaften im Briefwechsel Leonhard Eulers. Teil I. Der Briefwechsel L. Eulers mit G. F. Müller. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Kiadta a Historische Abteilung des Instituts für Slawistik und der Arbeitsgruppe für Geschichte des slawischen Völker am Institut für Geschichte. III. köt.) Berlin, 1959. V—VI. l.
58. Volksmärchen. Eine internationale Reihe. Kiadja W. Steinitz és G[y]. Ortutay. I. köt. Berlin, 1959.
59. Ostjakische Lehnwörter im Russischen. ZfSl. 5 (1960) 483—519. l.
60. Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Forschen und Wirken. III. köt. Berlin, 1960: 335—48. l.
61. Beiträge zu den finnisch-ugrisch-samojedischen Lehnwörtern im Russischen. ZfSl. 6 (1961) 597—601. l.
62. Etymologische Beiträge. I. Zu Hunfalvy—Vologodszkij's Ostjakischem Wörterbuch. ALH. 11 (1961) 9—13. l.

63. Einige türkische Lehnwörter im Ostjakischen. AOrH. 12 (1961) 179—81. 1.
64. Julius Laziczus †, Lehrbuch der Phonetik. Fordította és az előszót írta —. Berlin, 1961. VI, 199 l. (Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Nr. 5.)
65. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Kiadja R. Klappenbach és W. Steinitz. 1. és 2. folytatás (A — annahmen). Berlin, 1961.
66. Poetics. Poetyka. Poetika. Kiadják D. Davoe, I. Fónagy, R. Jakobson, D. S. Likhachev, M. R. Mayenowa, W. Steinitz, K. Wyka, S. Zólkiewski. Warszawa, 1961. XXIII, 893 l.
67. A társadalomtudományi kutatástervezés lehetőségei és módszerei. Tud-TervTáj. 1961, 5: 30—4. 1.
68. Etymologische Beiträge. II. Zu den syrjänischen Lehnwörtern des Obugrischen. ALH. 12 (1962) 247—54. 1.
69. Samojedisch — Obugrisches. MSFOu. 125 (1962) 567—75. 1.
70. Iz toponymiki szevernogo Poob'ja. Geograficeszkie nazvanyija. Voproszi geografii. 58 (1962) 109—11. 1.
71. Russische Etymologien. Acta Univ. Carolinae. 1962, Philologica 3, Slavica Pragensia IV, Praha. 443—7. 1.
72. — A. V. Topcsijev, Vorwort. D. G. Messerschmidt, Forschungsreise durch Sibirien 1720—1727. Teil 1. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. VIII. köt. 1. rész.) Berlin, 1962. V. 1.
73. Vorwort. Das Limbacher Land. (Werte der deutschen Heimat. Veröffentlichungen der Kommission für Heimatforschung. 5. köt.) Berlin, 1962. VII—VIII. 1.
74. Etymologische Beiträge. III. Selkupische Lehnwörter im Ostjakischen. ALH. 13 (1963) 213—23. 1.
75. Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte. CUFU. 1963: 52—9. 1.
76. Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes. Ebenda: 197—9. 1.
77. Záróbeszéd a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Budapest 1960. IX. 20—24.) Ebenda: 20—2. 1.
78. Zu vorrussischen Namen und ihrer Aufnahme und Wiedergabe im Russischen. Slawische Namenforschung. Vorträge auf der II. Arbeitskonferenz der Onomastischen Kommission beim Internationalen Slawistenkomitee in Berlin vom 17.—20. Okt. 1961, Berlin. (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, Nr. 29), Berlin, 1963: 7—14. 1.
79. Ein ostjakisches Märchen in M. A. Castréns handschriftlichen Nachlaß. Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Budapest, 1963: 115—9. 1.
80. Eesti *koolma* ja *kalm*. Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia, EST. Nr. 6) Tallinn, 1963: 256—9. 1.
81. Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus.² (Függelékkel és szömu-tatóval). Berlin, 1963. VIII, 176 l.
82. Rabocsaja pesznja i narodnaja pesznja. (Vsztupityelnoe szlovo na szimpoziume.) VII. Mezsdunar. Kongressz Antropológ. i Etnografics. Nauk. Moszkva, 1964. Moszkva, 1964. 18 l.
83. Zur Periodisierung der alten baltischen und germanischen Lehnwörter im Finnischen. Wiss. Z. Humbolt-Univ. Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. JG. 13 (1964) 2/3: 335—8. 1.
84. Arbeiterlied und Arbeiterkultur. Beiträge zur Musikwissenschaft 6 (1964), Heft 4: 279—88. 1.

85. Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus. ZPhon. 17 (1965), Heft 6: 637–42. 1.
86. Zur Periodisierung der alten baltischen Lehnwörter im Ostsee-Finnischen. Festschrift J. Kuryłowicz. Krakó, 1965: 297–303. 1.
87. Etymologische Beiträge. IV. Tatarische Lehnwörter im Ostjakischen und Wogulischen. ALH. 15 (1965) 85–96. 1.
88. Zur inneren Etymologie des Ostjakischen. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1966: 75–82. 1.
89. Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. – Dialektologiceszkij i etimologiceszkij szlovar' hantijzkogo jazika. — unter Mitarbeit von Liselotte Böhnke, Gert Sauer und Brigitte Schulze. 1. folytatás. (Abhandlungen der Dt. At. Akademie der Wiss. zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, JG. 1966, Nr. 3) Berlin, 1966. — 2. folytatás. Ebenda: JG. 1967, Nr. 2. Berlin, 1967. — 3. folytatás. (Ebenda: JG. 1968, Nr. 1.) Berlin, 1968.
90. Arbeiterlied und Volkslied. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 12. Berlin (1967) 1–14. 1.
91. Zur „Homonymophobie“ in einer illiteraten Sprache. Festschrift für Marcel Cohen (1967).
92. Jäger-Tabusprache und Argot. To Honor Roman Jakobson, Essays on the Occasion of his seventieth Birthday. The Hague-Paris, 1967. 1918–25. 1.
93. Die Konsonantenquantität im Finnougrischen. CSIFU. 1968: 504–8. 1.
94. An ostyak tale from M. A. Castrén's manuscripts. Popular beliefs and folklore traditions in Siberia. Kiadja V. Diószegi. Budapest, 1968. 107–111. 1.
95. Kalevala. Kiadja — Rostock, Hinstorff-Verlag, 1968. 408 l. + 268 illusztráció (Bert Hellertől).²

Gulya Jánosné

² L. még: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Kommission 5. Berlin, 1965. 3–28. 1.

BÚCSÚ WALDAPFEL JÓZSEFTŐL

(1904—1968)

A Magyar Tudományos Akadémia nevében búcsúzom Waldapfel József akadémikustól, elvtársunktól, barátunktól, aki húsz esztendeje volt tagja legfőbb tudományos intézményünknek; 1948-tól levelező, 1959 óta akadémiai rendes tag.

Több mint négy évtizedes — sokrétű, rendkívül gazdag — tudományos pályájának részletes elemzésére, értékelésére ki az, aki vállalkozhatnék a halált közvetlenül követő időben, most a ravatalnál? De ki az, aki ne tudná és ne tudta volna már Waldapfel József életében, hogy amit ő alkotott — kezdve az 1925-ben megjelent, egyetemi doktori disszertációnak készült *Balassi problémák*-tól, legutóbb kiadott munkáiig — már régen része, még pedig jelentős része szaktudományunk történelmének.

Első művét huszonegy éves korában jelentette meg. Tisztelettel kell adóznunk már ezzel kapcsolatban is emlékének. Korán, amikor mások még a kezdeti lépéseket teszik, ő kialakult, kész tudósként lépett nyilvánosságra. Az egyetem padjaiban alakuló, készülő tanulmánya új szempontokat vetett fel az első nagy magyar költő kutatása terén és munkája máig érvényes eredményeket hozott. A fiatal Waldapfel Józsefnek a 20-as években és a 30-as évek elején megjelent tanulmányai — egészen korán akadémiai díjjal jutalmazott könyvvvel is jelentkezik — kész fegyverzetben mutatják szerzőjüket. Korai kibontakozásában tehetsége, akarateroje és széles nyelvtudása mellett segítették kiváló mesterei: Négyesy László, akinek legjobb tulajdonságait tette magáévá és nálánál is nagyobb mértékben legfőbb kezdeti mestere, Horváth János. Horváth Jánosról a tanítvány mindig tisztelettel nyilatkozott, de tudjuk azt is, hogy a mester is csak megbecsüléssel szólott mindig a mind önálóbb, saját úton haladó tanítványáról, még akkor is, amikor Waldapfel József már a marxista irodalomtörténetírás útját járta.

Tudományos pályája során irodalmunk történelmének alig volt olyan szakasza, amelynek kérdései ne foglalkoztatták volna. A régi irodalom ugyanúgy felvetette számára a maga problémáit, mint a XIX. és a XX. század, s a felmerülő kérdésekre adott válaszai között nincs egyetlen egy sem, amelyet a további kutatások mellőzhetnének. Tudósi pályájának első felében jórészt filológiai és összehasonlító irodalomtörténeti kutatásokat végzett. Ilyen irányú munkái sem rekedtek meg soha a szűk körű filológia útvesztőjében; Waldapfel József, a filológus éppen azáltal hozott létre kiemelkedőt, hogy a legkisebb részkérdések is távlatokat nyertek elemzése során. És ezt azért valósíthatta meg, mert már ekkor is figyelt — a jelentős tudós jó érzékével — az irodalom és társadalmi fejlődés összefüggéseire, az irodalom szociális problémáira. A

halál mindent lezáró és az egész életműre fényt derítő pillanatában válik mindez világossá, s teszi törvényszerűvé a további utat; ilyen előzmények után, a hazai filológia legmagasabb csúcsairól szervesen vezetett Waldapfel József fejlődése a marxista irodalomkutatás és szintézis mezejére.

A tudósnak aki már korábban, éppen összehasonlító vizsgálatait során — nemcsak a magyar, hanem — az európai irodalmak kérdéseit is figyelemmel kísérte, látóhatára most még tovább szélesedik. A régi és a XIX. századi magyar irodalom oly sok részkérdésének feltáróját és a részkérdéseknek monográfiák sorában való összefoglalóját behatóan foglalkoztatják a XX. századi irodalom jelenségei, ezek közül is elsősorban a szocialista irodalom alkotó egyéniségei, s nemcsak a magyar, hanem a külföldi is; főként a nagy orosz úttörő, Maxim Gorkij. És lehet-e nem szólni arról, hogy az irodalomtörténész két példaképe után, a legnagyobbat századunkból — Lenint és alkotásait — úgy teszi a felszabadulás után magáévá, gondolkozásának, további tevékenységének soha nem szűnő motorjává, hogy maga végzi el Lenin irodalmi tanulmányainak és az irodalomtörténet számára tanulsággal járó írásainak fordítását a kiadás számára.

Az elmúlt két évtizedben, amikor elvégzi irodalmunk nagy írói közül oly soknak úttörő értékelését a dialektikus és történelmi materializmus szellemében, s megírja az első magyar marxista kormonográfiát, kiemelkedő szerepet vállal a marxista irodalomkutató és -oktató munka megszervezésében is. Az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának ő lesz az első titkára; folyóiratokat szerkeszt, s mint a budapesti Tudományegyetem professzora elsőként tanít magyar irodalomtörténetet a marxizmus jegyében. Tanít és nevel; kiváló pedagógusok és tudós tanárok nemzedékei nőnek fel vezetése alatt; középiskolai tanárok sok száza tekinti mesterének, s egyetemünk, egyetemeink oktatói között — nem is kis számmal — vannak, akiknek első tudományos lépéseit ő egyengette, van közöttük, aki már a legmagasabb egyetemi grádust, a professzorságot is elérte.

Búcsút véve Tőled társaid, tanítványaid, barátaid és elvtársaid kiterjedt körében, hadd mondjam meg még azt: teljes tudósi élet volt a Tiéd. Életműved megvalósította a tudósi pálya nagy álmát; új utakat mutató, jelentős műveket alkotó és tanítványok nőttek fel melletted. Tanítványaid pedig tovább viszik mindazt, amit Te feltártál; kutatásaidat, szintéziseidet, amelyekkel szaktudományunk ismerettárát olyan nagy gazdagsággal kiszélesítettetted.

Tolnai Gábor

*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az Egyetemi Tanács és a Pártbizottság, a Magyar Írók Szövetsége nevében mondok végső búcsút Waldapfel Józsefnek, a jeles irodalomtörténésznek és kritikuskak, a fáradhatatlan nevelőnek, a magyar kulturális élet újért harcoló munkásának. Fájdalmas dolog elválni valakitől, akit nagyra becsülünk, de különösen fájdalmas akkor, ha úgy érezzük, hogy életét váratlanul és túl korán szakította meg a halál. Tudtuk, akik ismertük, hogy már évek óta nagy türelemmel küzd a rázúduló csapásokkal, de hittük, hogy felülkerekedik rajtuk. Nem ez történt, s az emberi élet végességének ez a tapasztalása egyszerre fáj, megráz és megdöbbsent.

Szomorúságunk nem feledtetheti Waldapfel József gazdag életének tanulságait, mert lényeges tanulságokat felmutató élet jutott osztályrészéül. Huma-

nista filológusként indult és marxista tudós és nevelő lett. Ezt az utat — ha más pályákon is — sok magyar értelmiségi járta meg az elmúlt évtizedekben, de kevesen ragaszkodtak olyan határozottan és olyan szenvedélyesen is, a megtalált igazsághoz, mint ahogy Waldapfel József tette.

Vitázó ember volt és nézeteit nyíltan hirdette. Ne feledjük, a magyar társadalom és benne a tudomány és oktatás nagy átalakulásának időszakában kellett küzdenie a szocializmus igazságaiért, s ez a harc sokszor éles volt. Vitathatjuk némely állásfoglalását, de azt nem, hogy mindig őszinte, mély, igaz meggyőződéssel igyekezett szolgálni a szocializmus, a szocialista kultúra ügyét. Ennek szolgálatába állította tudományos és oktatói munkáját is.

A társadalom és a tudomány közti szoros viszony elismeréséből táplálkozott jórészt az a sokoldalúság, amelyet munkásságában megfigyelhetünk. Ez a sokoldalúság jelentkezik kutatási témákban, hiszen a magyar irodalom szinte minden korszakával foglalkozott a középkortól a XX. századig. De sokoldalúság jellemzi a módszerek tekintetében is. A legaprólékosabb történeti eszközöktől kezdve a művelődéstörténet, az eszmetörténet, az összehasonlító irodalomtörténet lehetőségein át a stilisztikai vizsgálatokig minden megközelítési módot igyekezett felhasználni Balassi-kutatásaiban, a felvilágosodásra vonatkozó munkáiban, vagy a XIX. század irodalmi életéről szóló tanulmányaiban. Külön is figyelemre méltó széleskörű nemzetközi tájékozódása, amellyel a provinciális szemlélet ellen küzdött. Elég ha arra utalunk, hogy az orosz, lengyel, olasz és a magyar irodalom kapcsolataival foglalkozott, s hogy élénk érdeklődéssel fordult a felszabadulás után a szovjet irodalom felé.

Ez a sokoldalúság pedagógus alaptermészetéből is következett. Az általa felismert igazságokat másokhoz is el akarta juttatni, bármely területen is bukkant rá azokra. A pedagógia szeretete és művelése a családban hagyomány volt. Ő maga már a felszabadulás előtt is becsült tudományos munkássága ellenére több mint húsz éven keresztül gimnáziumi tanárként dolgozott, részben kényszerűségből, de azért is, mert szeretett tanítani. 1946-ban nevezték ki a budapesti tanárképző intézet tanárává és két év múlva a Bölcsészettudományi Karon létrehozott I. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetőjévé. Nemzedékeket nevelt az irodalom értésére, a nagy emberi értékek megbecsülésére és a tudományosan megtalált igazság szenvedélyes védelmére. Külön is meg kell emlékeznünk arról a segítségről, melyet az egyetemen az induló kritikusoknak és íróknak nyújtott.

Mindenekelőtt oktatói érdemeiről szoltam, de nem felejtettem el azt a sok munkát sem, amelyet az egyetem átalakításában, új tartalmi és szervezeti kérdéseinek megoldásában végzett. Míg a betegség meg nem viselte, kulturális közéletünk egyik legaktívabb részese volt, s nem kis mértékben járult hozzá többek között 1956 után a magyar irodalmi élet újrarendezéséhez is.

A *Magyar irodalom a felvilágosodás korában* című könyve harmadik kiadásának előszavában mintha érezné a közelgő halált, amikor azt írja, hogy „az Etelka harmadik kiadásának címlapjára rányomtatta Dugonics: Harmadik s életemben utolsó kiadás.” Ő mint mondja — ilyen végrendekezés-számba menő megjegyzést nem kíván kinyomtatni, könyvének új kiadását inkább figyelmeztetőnek szánja, a XVIII. századi magyar irodalom kutatásának elmaradását fájjalja s továbbhaladásra kíván ösztönözni. Ezzel a humanista köszöntéssel búcsúzik: Vivant sequentes! Éljenek az utána következők!

Az utódok megbecsülik Waldapfel József életművét, annak tanulságait s folytatni fogják azt a munkát, amelyet ő maga olyan eredményesen végzett:

a tudományban, oktatásban, a kulturális életben egyaránt. Ezzel az ígérettel búcsúzom Waldapfel Józseftől, aki méltán érdemelte meg pályatársai, kulturális életünk és a szocializmust építő magyar társadalom elismerését és tiszteletét. Nyugodjék békében!

Köpeczi Béla

*

Szűkebb munkatársi köre és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében búcsúzom Waldapfel Józseftől. Az Irodalomtörténeti Társaság felszabadulás utáni újjászervezésében, új alapokra helyezésében Waldapfel Józsefnek úttörő szerepe volt. Az ő nevéhez fűződik az egyetemi marxista irodalom-oktatás megszervezése is, s ez oktatói munka immár több mint két évtizedes múltra tekint vissza. Hogy egyetemi és társasági működése közvetlenül és közvetve milyen széles körben hatott, az közismert. Hogy miként érvényesült egyénisége a munkában, hogy embersége miként határozta meg környezetének az atmoszféráját, arról azok szólhatnak, akik csaknem két évtizede, nap mint nap együtt dolgoztak vele.

Azok közé a tudósok közé tartozott, akik minden megnyilatkozás mércéjének a munkát, a végzett munkát tekintették. Szigorú munkaerköles sugárzott egyéniségéből, akár a tudományról volt szó, akár az oktatás feladatairól. A maga életelemét, a munkát, a munkaigényt tette környezetéé, életelemévé, s kell-e mondani, hogy ez az az elem, amely az ő lényét s az általa vezetett szűkebb köröket — bizottságokat, tanszékeket — a legkorszerűbben és a legetikusabban kapcsolta össze a nagytársadalommal. Ezt a munkaigényt, amelyet elsősorban a saját munkabíráásával hitelesített, munkatársai és hallgatói körének normájává tette. Szigorú, makacs igény volt ez, amely jó légkörrel párosulva példás eredményeket hozott. Valamennyien emlékezünk még a régi intézeti tagságra, — az egykori kör tagjai már az egyetem padjaiban elkezdték a tudományos munkát és többségükből a szakterület kiváló művelője lett.

Waldapfel József szigorú munkaigényével a diákjai és munkatársai iránti meleg emberi érdeklődést párosította. Szemérmes, formát nehezen találó érdeklődés volt ez, de humánus lényének ez a vonása éppoly következetesen érvényesült élete mindennapjaiban, mint munkaigénye. S ez az érdeklődés, ez az emberi figyelem nemcsak akkor jellemezte az egyéniségét, amikor süttött a nap, hanem akkor is, amikor dörgött. És nemcsak az égre gondolok.

Egyéniségének vonásait idézve, hadd emlékeztessenek arra, milyen nagy összefogó erőt jelentett az egész lényét, munkastílusát jellemző állandóság-igény, állhatatosság. Egy-egy pedagógiai, tudományszervezési vagy tudományos vállalkozás közben, nehézségek vagy eredménytelenség láttán, hányszor vesztettük el kedvünket, hányszor hatalmasodott el rajtunk a szkepticizmus. Őrajta soha. Ő, amíg egészsége engedte, fáradhatatlan motorja volt minden vállalt munkának, az általa irányított közösségeknek. Mindig arra törekedett, hogy a munkát függetlenítse a hangulatok hullámzásától, a körülmények kedvezőbb vagy hátrányosabb alakulásától. És nemcsak tanszékvezetőként, tudományos szervezőként, hanem tudósként is az állhatatosság, a kitartó tervszerűség jellemezte munkastílusát. Nem került meg látványos ötletekkel az elvégzendő feladatokat, — tudományetikai magatartása e tekintetben is példát mutatott.

Munkaszeretet, szigorú munkanorma, igaz emberi érdeklődés munkatársai és tanítványai iránt, állhatatosság és következetesség a tudomány és az oktatás művelésében és szervezésében: a kommunista tudós jellemvonásai ezek, bennünk élő egyéniségének jellemvonásai. Szerettük őt, közel állottunk hozzá, de kölcsönösen szemérmes szeretet volt ez, — lénye többek között arra is tanított, hogy csak nagyon ritkán, csak nagyon visszafogottan beszéljünk személyes érzelmekről.

Búcsúzunk Waldapfel Józseftől; nem a szavak, inkább a tekintetek, nem a mondatok, inkább a lélek csendes gyászával. Fegyelmezetten. Búcsúzunk tőle, akit immár sohasem feledhetünk el.

Pándi Pál

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

AZ 1968. ÉVI KÖZGYŰLÉS ANYAGAI

Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tevékenysége

Az osztályvezetőség irányító és tudományszervező tevékenysége

Az Osztály 1967 júniusában választotta meg új osztályvezetőségét. Az osztályvezetőség első, az Akadémia szervezeti szabályzatából eredő feladata volt az osztály testületi szerveinek újjáalakítása. E folyamat szeptember végéig befejeződött, s a bizottságok az osztályvezetőség éves munkaprogramjának birtokában láthattak hozzá feladataik megszervezéséhez.

Folytatás, folyamatosság és megújítás képezték az osztályvezetőség munkájának alapvető elemeit és legfontosabb szempontjait. A beszámolási időszakra esett az új gazdaságirányítási rendszerre való felkészülés s ez év elején az új gazdálkodás minden területen életbe is lépett. Az osztályvezetőség számolt azzal a sajátos helyzettel, hogy az irányítása alá tartozó gazdasági, munkajogi stb. rendelkezések nagyobb rugalmasságot, a szakigazgatásban máris jobb eredményre vezető hajlékonyságot jelentenek, a gazdálkodás új rendjének széles körű kibontakozását, általános hatását azonban csak több év szívós munkájával lehet elérni.

Az Osztály irányítása alá tartozó szakterületek fejlesztésének lehetőségeit, a tudományterületek eddig elért eredményei alapján, az új célkitűzések előre látható, tudományos igényű kijelölésével, a szervezeti, személyi s általában véve a tárgyi (műszerbeszerzés, elhelyezés stb.) feltételek komplex megtervezésével lehet csak biztosítani.

Ezért az osztályvezetőség a beszámolási időszakban tevékenységének középpontjába az irányítása alá tartozó szakterületek helyzetének, problémáinak, tudományos terveinek sokoldalú megvizsgálását állította. Az osztályvezetőség, amikor a felmérés elveit és módszerét meghatározta, abból indult ki, hogy a szakterületeket egyenként a teljesség igényével kell megvizsgálni. A várható tendenciákat, illetőleg a fejlődés irányát megjelölő elvi beszámolókat sokoldalú dokumentáció egészítette ki, amely hivatott volt tükrözni az adott állapotot.

A tények azt bizonyítják, s ez a tudomány fejlődésének törvényszerű következménye, hogy egy-egy szakterület elért tudományos eredménye — lett legyen az egyéni teljesítmény vagy kollektív összefogással létrehozott összegező mű — a tudományban új, magasabb igényű s még bonyolultabb tudományos kérdéseket hoz napvilágra. Az elmúlt év tapasztalatai éppen két legnagyobb szakterületünkön jól példázzák a fejlődés ilyen irányát. Többször számot adtunk az irodalomtudomány kiemelkedő teljesítményéről, a hat

kötetes irodalomtörténetről. E mű megjelenése után viharos gyorsasággal kerültek a viták előterébe az elméleti, ideológiai kérdések, a szocialista tudatot és az élő irodalom formálását közvetlenül érintő kritikai és módszerbeli problémák.

A nyelvtudomány helyzetéről szóló vita az osztályon s a Nyelvtudományi Intézet munkájáról az Elnökségnek átadott beszámoló nemcsak azt jelzi, hogy a nyelvészkatatók az elmúlt években egész sor kitűnő egyéni művet hoztak létre, hanem azt is, hogy az Intézet összefogva az egyetemeken dolgozó nyelvtesosókkal közel két évtized tudományos koncepciójának, tudomány-szervezési elgondolásainak végső, megvalósító fázisába érkezett. Az elmúlt évben jelent meg A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (A—Gy), és A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című munkának első kötete. Nyomdába került a Magyar Nyelvjárások Atlaszának első kötete, s a legközelebbi három-négy évben a további kötetek is napvilágot látnak, s további összefoglaló művek tudományos munkája fejeződik be. A nyelvtudományban ma már nem az a kérdés, hogy különböző módszereknek és egymással vitatkozó irányzatoknak van-e helye a kutatás folyamatában, s hogy a kizárólagosság igényével felléphet-e ezek közül valamelyik, hanem az elméleti igény, az általános törvényszerűségek feltárásának az általános nyelvészeti kutatások széles körű kibontakoztatásának szándéka szinte az egész szakterületet mozgósító tendenciává vált.

Az osztályvezetőség tudatában van, hogy a folyó kutatások sikeres befejezése, a jövőbeni kutatás tematikájának és irányításának megújítása sok évi bonyolult munkát igényel. Irányító, szervező munkájának hatékonyságát ezért akként igyekszik növelni, hogy folyamatos, szervezetszerű feladatainak ellátásán túl a legsürgősebb, a szakterületek, vagy az Osztály tudományos munkájának egészét érintő legfontosabb problémáinak megvitatására, konkrét megoldások kidolgozására az osztályvezetőség és a szakterületek munkáját segítő fórumokat hozott létre. E kisebb munkaközösségekben szükség szerint vagy az adott tudományág tekintélyes művelői vagy a tudományos műhelyek felelős vezetői foglalnak helyett.

Az osztályvezetőség egyes szakterületeken tervbe vette, a kutatás új igényeinek megfelelően, bizottsági hálózatának fejlesztését. A beszámolási időszakban megalakult a Román és Germán Nyelvtudományi Munkabizottság, s az Irodalomtudományi Bizottság munkabizottságaként a stilisztikai kutatások irányítására és gondozására létrejött a Stilisztikai Munkabizottság.

További feladat a modern filológiai kutatások segítése. A Modern Filológiai Bizottság eddig is nagy erőfeszítéseket tett a tudományterület összefogására. Az ország három tudományegyetemén s más tudományos műhelyekben folyó, szerteágazó kutatások szervezeti irányítása igen nehéz feladat, s az osztályvezetőségnek a Művelődésügyi Minisztériummal karöltve keresnie kell korszerű, hatékony szervezeti megoldásokat.

Az osztályvezetőség lehetőségeihez mérten elvi, irányító munkáját igyekezett minden tudományágnál érvényesíteni, de több szakterületen a szervezeti, szervezési feladatok még mindig előtérben állnak. Az önálló akadémiai Néprajzi Kutató Csoport 1967-ben történt létrehozása alapvető változást hozott a néprajzkutatás jelenlegi és perspektivikus fejlődése szempontjából. Több szakterületen, mint a zenetudomány, a klasszika-filológia, egyes vonatkozásokban a néprajztudomány területén a fő feladat a fejlesztés. Súlyos gond a káderutánpótlás, a létszámviszonyok, a szervezeti keretek, az elhelyezés megjaví-

tása. E szakterületeken törekednünk kell nagyságrendileg is valóságos kutatóintézetek, ill. a klasszika-filológia esetében átfogóbb tudományos témák feldolgozására is képes tanszéki kutatócsoport létrehozására.

Az osztályvezetőség a beszámolási időszakban 11 ülést tartott. A bevezetőben jelzett elvi és tudománypolitikai kérdéseken túl napirendjén szerepeltek az Osztály intézményeinek folyamatos működését biztosító operatív tudományszervezési programpontok is. Az osztályvezetőség nagy gondot fordított a tudományos eredményeket legkonkrétebben tükröző könyv- és folyóiratkiadás kérdéseire, a külföldi kiküldetésekre s az intézeten kívüli kutatások anyagi feltételeinek biztosítására.

Tudományos Bizottságok

A *Nyelvtudományi Bizottság* munkájában igen jelentős helyet foglalt el az a két ülés, amely egyrészt az osztályvezetőség számára a hazai magyar nyelvtudomány feladatairól készített jelentést, másrészt a Nyelvtudományi Intézet vezetősége által az Akadémia Elnöksége számára összeállított intézeti beszámolót vitatta meg. A témakörben egymáshoz szorosan kapcsolódó két ülés élénk vitájának középpontjában tulajdonképpen a hazai nyelvtudomány jövő feladatainak problematikája állt. A viták során az a vélemény alakult ki, hogy a jövőben nagyobb teret és szervezettebb formát kell biztosítani az elméleti módszertani jellegű munkálatoknak. Jelentős szerepet játszott a vitákban a Nyelvtudományi Intézet jövőbeni profiljának a kérdése, s az Elnökség is megerősítette azt az álláspontot, hogy az intézet munkájának középpontjában a magyar és finnugor ill. az általános nyelvészeti, elméleti jellegű kutatásoknak kell állniuk; a modern filológiai kutatásokból a mindenkori lehetőségeknek megfelelően az intézet is vegye ki a részét, de e területen elsősorban szervező munkát kell vállalnia.

Foglalkozott a bizottság a káderutánpótlás kérdésével, a nemzetközi kapcsolatok további szélesítésével, a rokon tudományokkal kialakítandó komplex kutatásokkal, a műszerekkel való ellátottság körüli nehézségekkel, a kutató- és az oktatói munka közötti szorosabb kapcsolat megteremtésének kérdésével, a magyar nyelvészek 1966. évi debreceni kongresszusa határozatainak végrehajtásával, a megalakítandó nemzetközi bizottság problémáival. Körvonalazta a „The Hungarian language” című, a külföldi nem magyar nyelvű szakemberek részére összeállítandó kötet tematikáját, sőt foglalkozott a magyar nyelvészet soron következő kongresszusának tematikájával is, s a kongresszus középpontjába a jelentéstant és a stilisztikát kívánja állítani.

Még 1966-ban elkezdte a bizottság a nyelvészeti folyóiratok megvitatását. Ezt 1967-ben a Magyar Nyelvőr c. folyóirat vitájával folytatta. E viták során több hasznos javaslat hangzott el az egyes folyóiratok jellegére, jövő feladataira vonatkozóan. S a bizottság felkérte a folyóiratok szerkesztősegeit, hogy ezeket a javaslatokat közösen beszéljék meg.

Ellátta a bizottság az időszerű tudománypolitikai-tudományszervezési feladatokat. Így elkészítette az 1968. évi könyvkiadási tervet, javaslatot készített a nyelvészeti tudományos tanácskozásokra, elnöki jutalomra, megvitatta a Nyelvtudományi Intézet 1966. évi munkájáról készített jelentést.

A bizottság a tudományszervezési-tudománypolitikai kérdésekkel kapcsolatos javaslatainak elkészítésében nagymértékben támaszkodott a munkabizottságok véleményére és előkészítő munkájára.

Az *Irodalomtudományi Bizottság* 1967/68. évi ülésén számos időszerű probléma megvitatása és több elvi, tudománypolitikai kérdés napirendre tűzése révén igyekezett elősegíteni a szakterület fejlesztését.

A bizottság megvitatta a magyar irodalomtudományi kutatások (1966 – 1970) rendszerbe foglalt felmérését. A jelenlegi összkép alapul szolgál a további kutatási feladatok tervszerű kialakításához, s a bizottság e felmérés alapján programvitákat rendez új feladatok meghatározása végett. Ezzel nemcsak az új kutatási tematika alakul ki, hanem a könyvkiadás előnyös alakítására is mód nyílik.

A bizottság határozati javaslatot terjesztett az osztályvezetőség elé egy verstani és stilisztikai munkabizottság létrehozására, amelynek feladata lesz az elhanyagolt verstani és stilisztikai kutatások tervszerű megszervezése, a szétszórót témák és egyéni kezdeményezések akadémiai összefogása és irányítása.

A magyar irodalomtudományi kutatások rendszerezett programjának összeállítására és vitája során felmerült a tudományos intézményekhez nem tartozó, de tudományos munkát folytató szakemberek, elsősorban a középiskolai tanárok helyzete. Noha a bizottság felkérte az Irodalomtörténeti Társaságot e szakemberek segítésére, kérdéses, hogy a társaság rendelkezik-e az átfogó, hatásos segítség megadásának eszközeivel, feltételeivel. Ehhez magát a társaságot is többirányú segítségben kellene részesíteni.

A bizottság több ízben, s végső eredményében minden lényeges vonatkozásában foglalkozott a magyar irodalomtörténeti kutatások külföldi kapcsolataival, kötelezettségeivel. Általában véve kedvezően ítélték meg a hazai szakemberek külföldi kutatásainak biztosítása. Az irodalomtörténész szakemberek viszont évek óta csak elvétve jutnak hozzá egy-egy ösztöndíjas tanulmányúthoz a bécsi Collegium Hungaricumban. Ez a mellőzés rendkívül hátráltatja a szakterületen folyó kutatásokat. A bizottság felhívta a figyelmet arra, hogy a külföldön élő, magyar filológiával foglalkozó szakemberek munkájának hazai támogatása nincs megoldva, s javasolta egy nemzetközi társaság létrehozását a magyar nyelv és irodalom kutatóinak összefogása céljából.

Az Irodalomtudományi Bizottság a Modern Filológiai Bizottsággal, közösen megvitatta az A. I. L. C. 1967. évi belgrádi kongresszusán elfogadott, az európai irodalmak összehasonlító történetére vonatkozó magyar tervezet elvi és szervezeti kérdéseit. Lehetőségeihez mérten a bizottság hozzá kíván járulni, hogy e nagyfontosságú nemzetközi vállalkozás keretében, különösen a szocialista országok tudósai és intézményei között, alakuljon ki minél hatékonyabb együttműködés.

A bizottság a fenti problémákkal kapcsolatos tudományszervezési és gyakorlati javaslatokkal igyekezett a munka irányítását és a szaktudomány fejlődését elősegíteni. Ennek érdekében pl. a jövőben a bizottság rendszeresen foglalkozik a megjelent kiadványok értékelésével és a kiadási tervek előkészítésével.

Az *Orientalisztikai Bizottság* az elmúlt évben is irányította a magyar orientalisztika különböző, akadémiai és nem akadémiai (pl. egyetemi) munkahelyeken és tudományterületeken folyó, szerteágazó tevékenységet, támogatta ezenkívül az Afrikanisztikai Munkabizottság munkáját.

A bizottság foglalkozott az orientalisztikai tudományágak olyan általános elvi problémáival, mint a helyszíni kutatások, a könyvtári és levéltári kutatások kérdése, az orientalisztika kapcsolata más tudományokkal, a keleti

irodalmak tanulmányozása és fordítása, valamint a tudományos ismeretterjesztés. Megvizsgálta több orientalista tudományszak helyzetét, ellenőrizte az akadémiai tervmunkákat és közös kutatásokat, a könyv- és folyóiratkiadást.

Az elmúlt évben öröndetesen gyarapodott a kiadványok száma. A Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozat XI. köteteként megjelent Schütz Ödön: „An Armeno—Kipchak Chronicle on the Polish—Turkish Wars of 1620—21” c. mű. A Kőrösi Csoma Kiskönyvtár sorozatban Kakuk Zsuzsának, „Kossuth Lajos iratai a török nyelvről” című és Diószegi Vilmosnak a pogány magyarság hitvilágával kapcsolatos műve jelent meg.

A bizottság felügyeletével az ELTE Belső-ázsiai Tanszékén működő akadémiai munkahelyen tovább folytak a Mongol Nyelvemléktár tervmunkálatai, melynek eredményeképpen három új kötet szövegkiadás jelent meg.

A *Klasszika-filológiai Bizottság* munkájának központi tevékenysége az elmúlt évben is a tudományos kutatómunka irányítása volt. Ennek tervszerűségéről és eredményességéről jelentős önálló kiadványok tanúskodnak, s az Acta Antiquában megjelent 39 idegen nyelvű tanulmány, továbbá az Antik Tanulmányokban közölt 21 magyar nyelvű cikk jól tükrözi a tudomány-szak területén folyó kutatások irányait, és egészében véve magas tudományos színvonalról tanúskodik.

A bizottság megvizsgálta a tudományszak helyzetét s e felmérésről jelentést terjesztett az osztályvezetőség elé. Megvitatta a folyóiratok megjelent kötetait, és megfigyzései alapján az Antik Tanulmányokban a szerkesztőség bizonyos szerkezeti változtatásokat hajtott végre: megjelentek a „Kutatási beszámoló”, „Az antik nyelvek oktatása” és a „Tudománytörténet” c. rovatok.

A bizottság behatóan és rendszeresen foglalkozott a tudományterületnek szinte minden fontos problémájával. Figyelemmel kísérte az MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport munkáját. Folytatta az ókortudomány keretébe tartozó tudományszakok helyzetének vizsgálatát, s annak a korábbi tervnek megfelelően, hogy egy-egy tudományszak területét felölelő felmérő és munkakonferenciákat rendezzen, előkészítette egy ókori keleti történeti konferencia megszervezését.

A kutatócsoporttal együtt a bizottság előkészítette a Seminarium Epigraphicum II. nemzetközi konferenciát, amely 1968. május 22—27. között kerül megtartásra. A konferencia résztvevőinek túlnyomó többsége külföldi kutató, s így a klasszika-filológia nemzetközi kapcsolatainak további fejlesztését ez a rendezvény lényegesen elő fogja segíteni. A bizottság segítette az ismeretterjesztő munkát, és állandóan figyelemmel kísérte, támogatta az Ókortudományi Társaság tevékenységét.

A *Modern Filológiai Bizottság* éves munkaprogramjának kialakítása és megvalósítása során eleget tett ama kötelezettségének, hogy a szakterület akadémiai tudományos bizottságának és a Művelődésügyi Minisztérium szakbizottságának funkcióit is ellátja. Feladatai kijelölésénél figyelembe vette a szakterület szétagoltságot és a rendelkezésre álló reálisan számbavehető, tudományos szervezési feladatokat is ellátó erőket. Ezért a bizottság kisebb mértékben vállalkozhatott részletekbe menő, operatív feladatok kitűzésére, viszont a szaktudomány egészét orientáló, vagy a modern filológiai studiumok többségét érintő felsőoktatási és tudományos kérdéseket terveinek megfelelő sorrendben vitatta meg.

A szakterület sajátosságaiból adódóan a bizottság fontos feladatának tekintette a külföldi kiküldetések megtervezését, a külföldön és hazánkban rendezett tudományos kongresszusokra való felkészülést, a magyar szakemberek munkájának, a kongresszusok határozatainak értékelését s az elvi-ideológiai természetű tanulságok számbavételét.

A bizottság a szakterület munkájának egybehangolása, tervszerűbbé és hatékonyabbá tétele végett több évre szóló terveket dolgozott ki. Így elkészítette távlati kongresszusi tervét, s azt az osztályvezetőség elé terjesztette. Felmérte és megvitatta a szakterület 1967–1970-es tudományos tervét, s ezt követően elkészítette a modern filológiák 1969. évi könyvkiadási tervét. E tervek a modern filológiai tanszékek tudományos programját alkotják és szükség szerint biztosítják a tematikai, némely vonatkozásban a szervezet-szerű kapcsolatot is a rokontudományokkal.

A bizottság az osztályvezetőség felkérésére összefoglaló jelentést készített a modern filológiai kutatások és műhelyek helyzetéről, problémáiról. Éves munkaprogramjának megfelelően napirendre tűzi a Filológiai Közlöny és a Helikon c. folyóiratok munkájának értékelését, s külön megvitatja a szláv irodalmak hazai kutatásának helyzetét.

A *Zenetudományi Bizottság* újjászervezésének alapja az volt, hogy a zenetudomány valamennyi területe állandó képviselőt kapjon és minden, az ország zenei életét irányító intézmény felelős vezetője részt vegyen a bizottság munkájában.

Az újjáalakult bizottság legfontosabb feladatának a könyvkiadási kérdések rendezését tekintette és tekinti. A káderutánpótlás helyzetét figyelemmel kíséri, és a TMB munkáját is segítve törekszik az igényes tudományos munkára, esetleg aspirantúra elnyerésére legalkalmasabb fiatal szakemberek kiválasztására.

A bizottság állandó feladatának tartja a két akadémiai zenetudományi intézmény munkájának ellenőrzését, segítségét, továbbá az értékes anyaggal rendelkező zenei közgyűjtemények gyakorlati problémáinak és elvi fejlesztési kérdéseinek megvitatását.

A bizottság széles körű vitát készít elő a felsőoktatási intézmények zenei, zenetudományi előadásainak (speciálkollégiumok) kérdéséről. Ez az igen fontos kultúrpolitikai kérdés rendezésre vár, mert jelenleg az új, egyetemen tanuló értelmiség teljességgel híján van zenetörténeti, zeneesztétikai, zeneszociológiai ismereteknek.

A *Néprajzi Bizottság* működését, tevékenységének jellegét lényegesen motiválta az a körülmény, hogy 1967-ben alakult meg az önálló akadémiai Néprajzi Kutató Csoport. A szakterület tudományos intézetének létrejötté a kutatásoknak és ezzel összefüggésben a különböző műhelyek közötti kooperációnak bizonyos átértékelését, ill. átszervezését kívánta meg. E folyamat csak fokozatosan mehet végbe, s az első feladat a Kutató Csoport kutatási tematikájának, szervezeti kereteinek a távlatokat is figyelembe vevő kialakítása volt. A bizottság tagjai konzultatív tanácskozások formájában sok hasznos javaslattal segítették a Kutató Csoport megszilárdítását, az egyetemi tanszékekkel és a Néprajzi Múzeummal való további együttműködés lehetséges módozatainak feltárását.

A bizottság e legfontosabb feladata mellett foglalkozott a publikálás elvi-módszertani problémáival. Elemezte, értékelte a szakterület 1965-ben megjelent kiadványait, s összeállította az 1968, 1969. évi könyvkiadási tervét.

A bizottság példás korszerűséggel, új módszereket alkalmazva foglalkozott fontos új kutatási témák megtervezésével. Visonta (Heves m.) község néprajzi vizsgálata és a Palóc etnikum kutatása című témák megindítása előtt helyszíni vizsgálatot végeztek a bizottság tagjai, s azután részt vettek azon a tudományos ankéton, amely a kutatás elvi-módszertani és gyakorlati feladatait határozta meg.

A bizottság más szakterületekhez hasonlóan az osztályvezetőség felkérésére a néprajztudomány helyzetéről összefoglaló, elemző jelentést adott át az Osztálynak. A rendszerezett összefoglalás különösen nagy segítséget nyújt a tudományág jelenlegi fejlődő szakaszában a tudománypolitikai, tudományszervezési feladatok aktuális és távlati megoldásához.

Az intézetek és kutatócsoportok tevékenysége

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a beszámolási időszakban öt tudományos intézet (Nyelvtudományi Intézet, Irodalomtörténeti Intézet, Bartók Archivum, Népzene kutató Csoport, Néprajzi Kutató Csoport) és egy tanszéki kutatócsoport (az MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport) munkájáról adhat számot.

Az 1967. év kutatómunkájáról beszámolva elmondhatjuk, hogy csekély időbeni eltéréssel, a tervezett ütemben valósultak meg az intézetek tudományos programjában szereplő tervfeladatok; s intézeteink vezetése mind az elérendő tudományos célok tekintetében, mind a szervezeti kérdésekben figyelembe vette a tudományterületek adott helyzetét, törekedett a már korábban megtervezett, határidőhöz kötött művek befejezésére és az ehhez szükséges szervezeti feltételek megteremtésére.

A beszámolási időszakban az intézetekben megszületett művek és megindult új munkálatok nemcsak tudományterületeink fejlődését jelzik, de érzetik hatásukat az egyetemi oktatás területén, egész kulturális közéletünkben, s nemegyszer fontos szerepet játszanak a kultúrpolitikai célkitűzések megvalósításában is.

Nyelvtudományi Intézet

Az intézetben a beszámolási időszakban is a kutatómunka legszármazottabb formája a kollektív munka volt. A kollektív tervmunkák, etimológiai szótárak, nyelvatlaszok, leíró nyelvtanok, olyan összefoglaló jellegű kézikönyvek és a nyelvtudomány elvi problémáit vizsgáló művek, amelyek egyúttal a kulturális felemelkedés céljait is szolgálják, nélkülözhetetlen eszközei a korszerű, magas színvonalú anyanyelvi műveltség megszerzésének és fejlesztésének.

Az intézet tudományos programjában a beszámolási időszakban is központi helyen álltak az általános nyelvészeti, etimológiai, dialektológiai, grammatikai kutatások, valamint a nyelvművelő munka. Az intézet tervmunkák eredményeinek vizsgálatánál szólni kell azokról a munkálatokról is, amelyeknek gondozását az intézet magas színvonalon látja el.

Az elméleti kérdésekkel való törődés, az elméleti-módszertani problémák kutatását szorgalmazó ösztönzés az elmúlt évben is központi feladata volt az intézet vezetésének. Eredményes kutatások folytak a szórend és a mondat-

tagolás tipológiája, a fonológia és a morfológia területén. Megjelent az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* kötete, és elkészült az intézetben egy doktori disszertáció, mely a jelentéstan általános kérdéseivel foglalkozik.

Az etimológiai kutatások középpontjában két folyamatos tervmunka áll: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* és *A magyar szókészlet finn-ugor elemei* című tervtéma. 1967-ben mindkét etimológiai munkának megjelent az első kötete, és folyt a további kötetek összeállítása kapcsán a kurrens szakirodalom gyűjtése, valamint a bibliográfiai anyag rendezése.

Az intézet dialektológiai munkálatainak legjelentősebb vállalkozása a *Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak elkészítése. A munka előrehaladása 1967-ben is megfelelt a terveknek. Az 1968-ban megjelenő első kötet 192 térképét és a mellékanyagokat kiadásra készen megkapta az Akadémiai Kiadó. Ezzel párhuzamosan készült a II. kötet nyomdai kézírata és folytatódott a filológiai ellenőrzés, valamint szerkesztés a további köteteken.

Megfelelő ütemben haladtak a másik fontos dialektológiai tervmunka, az *Új Magyar Tájszótár* munkálatai is.

A kollektív *grammatikai* kutatások középpontjában *A magyar nyelv generatív grammatikája* című tervtéma áll. A tervév során folytatódott az anyaggyűjtés, illetőleg részletmunkálatok folytak a magyar főnévi és melléknévi csoportok, a szóképzés és szóösszetétel, a fonológia és morfológia tárgykörében. A mű egészének koncepcióját illetően azonban bizonyos kérdések még tisztázásra várnak.

Az intézet munkatársainak igen jelentős szerepük van abban, hogy népünk széles rétegeiben sikerült felébreszteni és ébren tartani az érdeklődést az anyanyelv kérdései iránt és az igényességet nyelvünk használatával kapcsolatosan. Így az elmúlt év feladatai között is jelentős helyet kapott a nyelvművelő munka. Ennek a munkának erősebben tudományos, részben elméleti jellegű feladata a *Nyelvművelő Kézikönyv* összeállítása, melynek munkálatai a tervezett ütemben haladnak. A múlt év során elkészült a kézikönyv egy negyedének nyers kézírata, és folyt az anyag belső lektorálása is. Jelentős helyet töltenek be az intézet tématervében a lexikológiai-lexikográfiai munkálatok. E témakörben a tervév során előrehaladtak *A Magyar Nyelv Kéziszótárának* és a *Magyar Szinonimaszótár*nak munkái is.

A kollektív munka fontosságának hangsúlyozása mellett az intézet vezetősége nagy jelentőséget tulajdonít az egyéni kutatásoknak. Így a részletesen ismertetett kollektív vállalkozások mellé az elmúlt évben is szép számmal sorakoztak fel a munkatársak önálló monografikus feldolgozásai, tanulmányai és recenziói.

Irodalomtörténeti Intézet

Az 1966-ban kimunkált hároméves, sőt több vonatkozásban ötéves távlati terv elfogadása óta az intézet lényegében a távlati programban meghatározott témákon dolgozik.

A 69. sz. fő feladat megszabta témaköröket felölelő 22 tervtéma közül az év során nem került lezárásra egyetlen téma sem, valamennyi áthúzódik a következő tervévre. Mégis az elmúlt esztendő tudományos eredményei dokumentálják, hogy egyenletesen haladtak előre a korábban megindult hosszúlejtésű ún. tradicionális munkálatok, figyelemre méltó eredményekig

jutott el az irodalomtörténeti szintézis befejezése után megkezdett témák kimunkálása; megteremtődtek a feltételei újabb feladatok vállalásának, amelyek a tudományág belső immanens fejlődési igényei és a társadalmi igények együttesen tűznek napirendre.

Az intézet távlati terve értelmében az elmúlt esztendő kutatási programjának középpontjában változatlanul a következő témák álltak: az irodalomelmélet művelése, az irodalomelméleti kézikönyv létrehozása; az utolsó évtizedek magyar irodalmának kutatása – különös tekintettel a szocialista magyar irodalom kialakulására, a felszabadulás utáni irodalom történetére és a mai irodalom problémáira; a magyar irodalomkritika és irodalomtudomány történetének feldolgozása, összefoglaló kézikönyvben történő rendszerezése; a Petőfi-kutatások továbbfejlesztése; az összehasonlító irodalomtörténet művelése nemzetközi vállalkozások keretében; nélkülözhetetlen bibliográfiai segédkönyvek létrehozása és a magyar irodalomtörténet néhány különösen elhanyagolt fejezetének vizsgálata. Mindezen feladatok sikeres teljesítése az intézet kutatási erőinek teljes kihasználását követelte és követeli meg, és feltételezi a munkaszervezés során a kollektív tervek és egyéni ambíciók egészséges dialektikáját.

Az egyes osztályok viszonylagos önállóságának növelése lehetővé tette, hogy az intézet legfelső vezetése elsősorban a tudományos távlati programnak kialakításával és a kutatómunka irányításával foglalkozzék. Ezeknek az intézkedéseknek a nyomán a beszámolási időszak következő eredményeiről adhat számot az intézet.

A *Marxista irodalomelméleti kézikönyv* előmunkálatai keretében végső formát öltött a már korábban lezárt *Irodalomelméleti irányzatok* című tanulmánygyűjtemény, mely 50 íves terjedelemben teljesen nyomdakész állapotban van. A marxista és polgári irodalomtudományi törekvések első ilyen jellegű együttes tárgyalása figyelemreméltó eredmény. Emellett a főtéma megközelítésének folyamatában előkészületek folytak *Az irodalmi műalkotás problémái* című téma feldolgozására.

Örvendetes előrehaladás történt *A felszabadulás utáni magyar irodalom története* c. kollektív tervmunka feldolgozásában. A programtervezet megvitatása után az elmúlt évben a kéziratok egyharmada elkészült. Az átfogó fejezeteket és portrékat tartalmazó műnek igen komoly kultúrpolitikai és pedagógiai hivatása lesz. Számottevő eredmények mutatkoznak a *József Attila kutatások* és *A szocialista irodalom története a felszabadulásig* c. témák kidolgozásában. Tovább haladt a tervévben *A magyar irodalomkritika és irodalomtudomány történetének* kimunkálása. A már korábban elkészült programtanulmány után megkezdődött az előtanulmányok, részfeladatok kidolgozása.

Az említett témák mellett tervszerűen haladt a magyar irodalom jelentős hagyományainak feltárása, így a *Petőfi-életrajz* létrehozásának folyamatában befejeződött a Történettudományi Intézettel közös vállalkozásban a *Petőfi és kora* c. tanulmánykötet szerkesztése.

Az intézet összehasonlító irodalomtörténeti osztályának gondozásában jól haladtak a nemzetközi együttműködést igénylő kapcsolattörténeti kötetek. Az eddigiek mellett megindultak a magyar – jugoszláv, sőt a magyar – osztrák kötet munkálatai is. Az intézet összehasonlító irodalomtörténeti kutatásai között kétségtelen legjelentősebbek azok, amelyek *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* c. témához kapcsolódnak. E munkálatok irányítására az AILC belgrádi kongresszusa egy, a nemzetközi centrumokban folyó mun-

kálatokat összefogó titkárságot hozott létre, mely az intézetben működik. E rendkívüli erőfeszítést igénylő feladat megvalósításában az a törekvés érvényesült, hogy az egész nemzetközi vállalkozást marxista szellemiség hassa át, illetve, hogy a polgári irodalomtudományban a marxista irodalomszemlélet módszerei iránt észlelhető érdeklődést kellő mértékben gyümölcsöztetni lehessen.

Kétségtelen eredménye a beszámolási időszaknak, hogy sikerült előre-lendíteni azokat az egyéni kidolgozásra tervezett monográfiákat, amelyek a két világháború közötti magyar irodalom problémáihoz kapcsolódnak, de amelyek az irodalomtörténeti szintézis írása idején némileg háttérbe szorultak. Így pl. monográfia készült el a *Nyugat műfordítóiról* és befejezés előtt áll a *Kosztolányi-monográfia* is. Megfelelő ütemben folytak a textológiai és bibliográfiai vizsgálatok.

Az éves munka felmérése során kitűnt, hogy a feltáró és alkotó jellegű tudományos munka monográfiákban és tanulmányokban beérő eredményei mellett a munkatársak tevékenységének elszakíthatatlan részét képezi az intézetben szerkesztett folyóiratok és kiadványok gondozása, valamint a tudományos szervezőmunka.

Népzenekutató Csoport

A csoport kutatási tevékenységének középpontjában változatlanul a kutatóhely nagy kollektív tervmunkájának, a *Magyar Népzene Tára* soron következő VII. kötetének munkálatai állottak. Ez a kötet indítja majd meg az alkalmakhoz nem kapcsolódó, ún. nagy anyag közlését. Ebben kapnak helyet népünk legértékesebb, régi stílusú zenei emlékei, anyaga, beosztása, közlés-módja a további dallamok kiadását is meghatározza. A tervévben folytak a tervezett kötet kiegészítő és ellenőrző munkálatai ez ideig 160 dallam teljes feldolgozása készült el.

Újabb, alkalomhoz kapcsolódó anyagokkal gazdagodott a sorozat készülő VI. kötetének anyaga is.

1967-ben befejeződött a kutatóhely másik jelentős feladatának az *Európai Népzenei Katalógus* eddig elkészített anyagának hangnemek szerinti csoportosítása. Így a katalógus anyagának több mint a fele már alkalmas a gépi rendezésre. A beszámolási időszakban tovább folytak a zenetörténettel kapcsolatos népzenei kutatások mind a XIX. századi, mind pedig a középkori magyar zenei anyagot illetően. Feldolgozásra kerültek egyrészt a múlt századi magyar énekes színpad dalai, tovább folyt a biedermeier dalok felkutatása, másrészt a középkori magyar zene tanulmányozása az elmúlt évben több mint 5000 gregorián és népzenei adat vizsgálatával folytatódott.

A munkatársak korábbi külföldi gyűjtésének lejegyzése, elemzése és rendszerezése a csoport tevékenységének jelentős részét alkotta. E munkák során lejegyzésre került 150 szlavóniai, 550 cseremiszi és csuvas, valamint számos archaikus mongol dallam; jelentős egy lappföldi állathangutánzó fiorturás éneklési stílus kielemezése is.

A kutatócsoport hangzó archívumának anyagából, a Hanglezgyártó Vállalattal együttműködve egy új magyar népzenei hanglezgyártó kiadását készíti elő. A beszámoló időszakában az első nyolc lemez anyaga elkészült.

1967-ben sor került a csoport teljes táncfilmarchivumának tudományos revíziójára. A csoport tudományos tevékenységének mintegy keresztmetszetét adta az elmúlt év végén tartott előadássorozat, amelynek keretében tizenegy különböző tárgyú előadás ismertette a munkatársak hazai és külföldi tudományos tevékenységét, kutatási eredményeit.

Bartók Archivum

Az archivum elmúlt esztendei tudományos tevékenységének két legfontosabb területe, a Bartókkal kapcsolatos filológiai munka fejlesztése, a dokumentumok gyűjtése, feldolgozása és a zenetörténeti kutatások folytatása.

Az archivális részleg elvégezte a magyar *Bartók-hanglemez összkiadás* tudományos előkészítését, nyolc hanglemez kottaszövegeinek kiválasztását. Az elmúlt évben került megrendezésre a részleg eddigi legjelentősebb külföldi kiállítása Bécsben, mely felerésznt eredeti dokumentumokkal mutatta be Bartók és Bécs kapcsolatát, és jellemezte Bartók zenéjének néhány döntő vonását. A kiállítás keretében az intézet több munkatársa tartott előadást.

A magyar zenetörténeti csoport variánskutatást folytatott a régi magyar tánczenével kapcsolatosan. Az Erkel-összkiadás során a Báthori Mária című kétfelvonásos opera partitúrájának revíziójára került sor. Eredményesen folytatódott a XIX. századi magyar zenetörténeti forráskutatás.

Az archivum egy másik munkacsoportja a készülő zeneesztétikai szöveggyűjtemény számára kiadásra készítette elő *Augustinus; De musica* c. művét. E részleg gondozza a Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium munkálatait. Ennek keretében folytatódott a nagy vidéki könyvtárak anyagának feldolgozása, s megkezdődött a Széchényi Könyvtár zeneműtári anyagának előkészítése is.

A XX. századi magyar zenetörténet és nemzetközi kapcsolatai téma keretében a magyar Tanácsköztársaság zenei életét bemutató dokumentumkötet anyagának feldolgozása folyt, valamint az idevonatkozó sajtóanyag további gyűjtése. Az archivum zeneszociológiai csoportja folytatta a magyar és nemzetközi munkásdalgyűjtemény gyarapítását, több szempontú elemző feldolgozását. Jelentős segítséget nyújtott a munkacsoport a tervév során megjelent *Munkásének 1919–45.* c. gyűjteményes tanulmány és dokumentumkötet anyagának összeállításához.

Kielégítő ütemben folytak a dallamrendezési munkálatok.

Néprajzi Kutató Csoport

1967. január elsejével az Osztály irányítása alá tartozó Néprajzi Tanszéki Kutatócsoport önálló akadémiai kutatóhelyként kezdte meg működését, mint a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya legfiatalabb intézete.

A kutatócsoport szem előtt tartva a szaktudomány egészére háruló feladatokat, kutatási körébe tartozónak ítéli a népi kultúra egészének vizsgálatát: a nép anyagi, szellemi és társadalmi műveltsége, etnikai történeti, társadalmi összefüggéseinek feltárását; a parasztság mai, gyors ütemű változásának vizsgálatát; a magyar népi kultúra európai összetevőinek megismerését és a fejlődés általános törvényszerűségeinek összehasonlító és történeti módszerű vizsgálatok révén történő felfedését.

A csoport emellett, mint korábban is, feladatának tekinti az országban folyó néprajzi alap kutatások területi és tematikai összefogását, koordinálását. E feladatok távlatait tekintve az elmúlt év során a kutatócsoport kiépítette szervezeti kereteit.

A Néprajzi Kutató Csoport tudományos tevékenységének gerincét a tervén során is az előző évekről átnyúló, nagyobb szabású kollektív tervmunkák alkották.

Jelentősen előrehaladtak a *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatai. Összeállítottak több mint ezer térképlapot, párhuzamosan folytatták a korábbi gyűjtések ellenőrzését, és előkészületek történtek az atlasz próbalapjainak megjelentetésére.

A *Magyar Népmese-katalógus* munkálatai jó ütemben folytatódtak. Rendező és revideáló munkálatok mellett nagyszámú, hangtanilag és nyelvileg pontos szöveges jegyzés készült.

A *Magyar Néphit-topográfia* kérdőíves gyűjtési munkálatai eredményesen folytak. A gyűjtött anyag kb. 50 ezer adategységet tartalmaz.

A tervén során a *Magyar Néprajzi Bibliográfia* újabb kötete került a Kiadóhoz és folytatódott a XIX. századi néprajzi munkák bibliográfiai számbavétele gyűjtő, szerkesztő, ellenőrző tevékenység formájában.

Ezek a munkálatok részben a csoport osztályainak keretében, részben azokhoz kapcsolódva, ellenőrzésük mellett folytak.

Szólni kell még az elmúlt esztendő új kollektív vállalkozásának a *Magyar Néprajzi Lexikonnak* tervbevételeiről és előkészítő munkálatainak megkezdéséről. Meg kell jegyezni, hogy valamennyi itt felsorolt tervtéma alá van rendelve a néprajztudomány előtt álló szintézis, a több kötetes *Magyarság Néprajza* előkészítésének.

MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport

A kutatócsoport fő kutatási területe változatlanul egyrészt az antik irodalom, filozófia, vallástörténet, ókori történelem kérdéseinek vizsgálata, másrészt a magyarországi középkori latinság 1000–1526-ig terjedő anyagának szótári feldolgozása. A kutatócsoportnál folyamatban levő témák keretében a kutatás általában tervszerűen folyt. A beszámolási időszakban valamennyi téma átmenő jellegű volt, egyik sem fejeződött be. A kutatócsoport központi tevékenységét jelző *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára* c. téma munkálatai kielégítően folytak. Megkezdődött a szótári anyag rendezése és a betű szerinti rendezés is befejeződött, így megkezdődhetett a szótár szerkesztése. A szerkesztés beindítását egyes címszavak kísérleti összeállításával készítik elő.

A kutatóhely kollektív jellegű kutatásai mellett a beszámolási periódusban a munkatársak kutató tevékenységét számos monográfikus feldolgozás, tanulmány és egyéb közlemény jelzi. Emellett a kutatócsoport tagjai az elmúlt évben is alkalmazzák és hasznosították kutatásaik eredményét a gyakorlatban, részt vettek ismeretterjesztő munkák megírásában, előadásokat tartottak, fordításokat készítettek. Az intézetén kívüli kutatások tematikája a beszámolási időszakban nem változott. A munkálatok a 3 éves terv célkitűzéseinek megfelelően haladtak előre.

Az Osztály kiadási tevékenységéről

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tudományos tevékenységében — ez egyébként az osztályhoz tartozó tudományterületek sajátosságából is következik — központi helyet foglal el a kiadási tevékenység. 1967-ben az Osztályhoz tartozó szakterületekről mintegy 2000 íven jelentek meg önálló tudományos művek, kritikai kiadások és a kutatáshoz szükséges egyéb segéd-eszközök. Az éves kiadási tervek összeállításában az osztályvezetőség a kiadásra javasolt művek témáinak arányos, körültekintő kiválasztására törekszik, és törekedett az elmúlt évi terv összeállításakor is, s elsősorban a tudományos bizottságokra támaszkodva gondot fordít a tudományos elbírálás erősítésére. Ennek a törekvésnek az eredményeként a tervezés szabad utat nyit mindenekelőtt az intézeti tervmunkák, összefoglaló jellegű monográfiák, szintetizáló művek számára, de az Osztály kiadási tevékenysége során gondot fordít a szövegkritikai kiadások, lexikális jellegű és egyéb kutatási segéd-eszközök megjelentetésére is. Az 1967-es esztendő kiadványainak témaválasztása általában helyesnek, színvonala kielégítőnek mondható. Néhány mű esetében a kiemelkedő tudományos teljesítmény mellett ki kell emelnünk a kulturális jelentőséget is, mint pl. *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I.* vagy *A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei I.* című művek esetében. A megjelent művek általában értékes gyarapodását jelentették tudományáguknak időszzerű témaválasztásuknál fogva, mint pl. az *Általános nyelvészeti tanulmányok V.* kötete; vagy tudományos és ideológiai szempontból fontos témák kiválasztásával.

A nagyobb lélegzetű tudományos összefoglalók mellett az Osztály az elmúlt évben is megfelelő teret biztosított a kismonográfia vagy füzet sorozataiban megjelenő, a legfrissebb tudományos eredményeket feltáró tanulmányoknak. Ezeknek a sorozatoknak, amelyek nagy tudományos múlttal rendelkező szerzők mellett teret tudnak biztosítani fiatal szakemberek első publikációi számára is, az Osztály szakterületeként állandó éves ívkeretet biztosít. Így az elmúlt esztendőben indult be pl. a zenetudomány új kismonográfia sorozata, a *Musicologia Hungarica* évi 25 ív terjedelemmel és évente átlag két megjelenő kötettel.

A nemzetközi kapcsolatok alakulása és tudományos rendezvények

Az 1967. évi tanulmányutakra történt kiküldetések, valamint a nemzetközi tudományos kongresszusokon, konferenciákon való részvétel számszerű adatai magasabbak voltak, mint az 1966. évi utazási statisztika számadatai. (Egyezményes tanulmányúton 1966-ban 50 személy, 1967-ben 55 személy vett részt; kongresszusokra, konferenciákra, előadások tartására 1966-ban 74 személy, 1967-ben 79 személy utazott külföldre.) A kiutazásoknak ez az évről évre növekvő tendenciája mind a szocialista országok akadémiaival és tudományos intézeteivel való szakmai együttműködés, mind a nem szocialista országok tudományos köreivel való kapcsolat felvételének hasznos bővülését jelzi.

Az elmúlt évben tudósaink, kutatóink több jelentős nemzetközi kongresszuson, konferencián vettek részt (X. Nemzetközi Nyelvész Kongresszus, Bukarest — Nemzetközi Afrikanisztikai Kongresszus, Dakar — V. Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Kongresszus, Belgrád — I. F. M. C. 19,

konferenciája, Belgium — Nemzetközi Zenetudományi Társaság Kongresszusa, Ljubljana — EIRÉNÉ Kongresszus, NDK — XXVII. Nemzetközi Orientalisztikai Kongresszus, USA.)

A tárgyalt időszakban a beutazások száma is jelentősen magasabb volt az előző évinél. Az egyezmények alapján és az Osztály különmeghívási kerete terhére 1966-ban 31 személynek, 1967-ben 35 személynek szervezte meg kutatási, látogatási programját az Osztály és intézményei. Az Osztály rendezésében megtartott kongresszusokon, ill. munkaértekezleteken 1966-ban 52, míg 1967-ben 181 külföldi szakember vett részt.

A szocialista országok akadémiaival kötött egyezmények munkatervében több közös kutatási téma szerepel, ezek kimunkálása több oldalú megállapodás szerint folyik.

Említést kell tenni a nemzetközi tudományos szervezetekben levő tagságok helyzetéről is. Különböző formában (egyéni és kollektív tagság, nemzeti bizottságok) az Osztály minden szakterülete részt vesz számos nemzetközi tudományos szervezet munkájában. Újabb szervezetek megalakulása vagy már meglévő szervezetektől érkező felkérések folytán folyamatosan új belépési igények érkeznek az osztályra. Az új belépési igények azonban csak részben realizálhatók a tagdíjak fedezetét szolgáló devizakeret korlátozott volta miatt.

Az elmúlt évek gyakorlatának megfelelően az osztályvezetőség a beszámolási időszakban is úgy igyekezett formálni a külföldi kapcsolatokat, hogy új tudományos eredményeinket fontos nemzetközi tudományos fórumok is megismerhessék, s a külföldi tanulmányutak, kongresszusokon való részvétel is eredményesen szolgálják napirenden levő és további kutatási terveink megvalósítását. Az osztályvezetőség megkülönböztetett gondot fordított a tapasztalatok feldolgozására, a tanulságok összegezésére, az újtíjelentések folyamatos elemzésére, hogy a kutatás hatékonyságának növelése érdekében a rendelkezésre álló eszközöket, lehetőségeket a jövőben még eredményesebben használhassa fel.

Tanácskozások

A beszámolási időszakban több, különböző nagyságrendű tudományos értekezlet megrendezésére került sor. Ezek közül legjelentősebb volt az Italianisták Nemzetközi Szövetsége 1967. október 9–14. között Budapesten megtartott nemzetközi kongresszusa, melyen kb. 60 hazai és 24 nemzet, ill. 72 egyetem képviselőjében összesen 170 külföldi szakember vett részt.

„Az ige grammatikája és szemantikája” c., 1967. szeptember 7–9. között megrendezett munkaértekezleten fele-fele arányban külföldi és magyar előadóktól összesen 16 előadás hangzott el. Az 1967. november 23–25. között Debrecenben megrendezett Eurázsiai pásztorkultúrák néprajzi szimpoziuma elsősorban a magyar pásztorkodás körében végzett kutatások elvi és módszertani kérdéseivel, eddig elért eredményeivel foglalkozott.

Az Osztály az Irodalomtörténeti Társasággal együtt ez év március 28-án Gorkij születésének 100. évfordulója alkalmával emlékülést rendezett.

Szélfoglaló előadás

Barta János lev. tag.: „Az érték problémája az irodalomtudományban” (1968. április 1.)

A tudományos társaságok munkájáról

Mint ismeretes, az Osztály felügyelete mellett és anyagi támogatásával négy tudományos társaság működik.

A társaságok tevékenysége ugyan a hagyományos keretek között folyt, mégis több, figyelemre méltó új jelenségről lehet számot adni. A felolvasó ülések megszorodtak, szervezetenként megerősödtek. Az ülések színvonala, tematikai változatossága, érdekessége, e fórumokat ma már valóban alkalmassá teszik az egyetemekhez és kutatóintézetekhez nem tartozó szakemberek tájékoztatására, továbbképzésére, s kielégítik a legmagasabb szintű tudományos ismeretterjesztés igényeit is.

Az elmúlt évben érezhetően megnövekedett a tudományos társaságok munkájával szemben a társadalmi igény. A társaságok tudománypolitikai súlya és szerepe fokozatosan növekedett azáltal is, hogy — mint a korábbi években a Néprajzi Társaság, Nyelvtudományi Társaság, az Ökortudományi Társaság — az elmúlt évben az Irodalomtörténeti Társaság is elismerésre méltó részt vállalt nagy, nemzetközi kongresszus tudományos és szervezeti előkészítésében és megszervezésében.

Igaz, hogy az Osztály irányításával működő társaságok — kellő mértékű anyagi és szervezeti lehetőségek hiányában — még nem tudják összefogni országos méretekben a középiskolai tanárokat s a különböző kulturális intézményeknél dolgozó szakembereket, de a vidéken és a fővárosban rendezett vándorgyűlések, illetve vitaülések tudományos színvonala, társadalmi hatása igen nagy jelentőségű. Annál inkább sajnálatos, hogy anyagi okokból a társaságok publikációs tevékenysége igen csekély. Ez a kérdés változatlanul megoldatlan.

A nagy évfordulókhoz kötött vándorgyűlések (pl. a Néprajzi Társaság vándorgyűlése Sopronban a soproni múzeum fennállásának 100. évfordulója alkalmával, az Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlései Arany János születésének 150. évfordulója alkalmával Nagykőrösön, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója, valamint Ady Endre születése 90. évfordulója alkalmával Veszprémben) a város, tájegység regionális törekvésének segítését épp olyan jól szolgálták, mint a szakterület egyetemes problematikájának, a művelődéstörténet vagy a világirodalmi összefüggések megvilágítását és megismertetését.

AZ OSZTÁLYVEZETŐSÉG BESZÁMOLÓJA*

Tisztelt Hallgatóim, kedves Elvtársak!

Rendhagyó beszámolóra készültem fel. Gondolom, illik ez olyan tudományszakokhoz, amelyeknek, mint a mi tudományszakjainknak, a különböző rendhagyó esetekkel annyi gondjuk, bajuk van. Az elmúlt év osztályvezetőségi munkájáról, bizottságaink, intézeteink, kutatócsoportjaink munkájáról, a könyvkiadásról, nemzetközi kapcsolataink kérdéseiről részletes nyomtatott beszámolót készítettünk, amely az elnökség referátumának mellékleteként megjelent. Azonkívül az osztályvezetőség elmúlt évi munkájának egyik véleményünk szerint — legértékesebb része a különböző tudományszakok beszámolóinak megvitatása volt. (Némelyikük valósággal egy nagy tanulmány rangját éri el.)

Az egyes tudományszakok beszámolói, valamint a hozzájuk fűzött osztályvezetőségi javaslatok, terveink szerint, szintűgy megjelennek nyomtatásban az I. Osztály Közleményeiben.** Nem kell tehát részletesebben, legfeljebb csak utalásszerűen szólnom egy sereg olyan kérdérről, amelyet amúgy is tartalmaz a már kiadott és az ezután kiadandó anyag. Inkább azt gondolom, hogy olyan problémákról, gondjainkról és eredményeinkről szóljunk, amelyeknek valóságos közéleti érvényük is van, nyílt vitát sürgetnek, azt igénylik, hogy a közvéleményt helyesen informáljuk vagy a közvélemény segítségét kérjük.

A mai főtítkári beszámoló érintette az itt felvetődő problémák egy-némelyikét, azt hiszem azonban, nem teszi szükségtelenné a valamivel részletesebb elemzést, és talán ezzel teszünk eleget annak a határozatnak, amely szerint a társadalomtudományokért, tehát a mi osztályunkhoz tartozó tudományokért is, az Akadémia felelős.

Az első kérdésünk, amelyet védekezve-támadva és kisebbségi érzéssel annyszor fel szoktunk vetni, az, hogy vajon a társadalomtudományok és közülük is elsősorban az osztályunkhoz tartozó ún. filológiai tudományok a

* Az Osztályülés anyaga.

** Lásd ebben a számban.

mai természettudományos és műszaki tudományokat annyira előtérbe helyező korunkban jelentenek-e társadalmi hasznót és egyáltalán milyen társadalmi hasznót jelentenek. Sokan történeti érdemeinkre, Akadémiánknak Széchenyi eszméiben és elhatározásaiban fogant történeti rangjára szeretnek utalni. Sokan arra hivatkoznak, hogy a mi tudományterületeink az ún. olcsó tudományterületek közé tartoznak, nem nagyon műszerigényesek, költségvetésük viszonylag a legszerényebb. A történeti érdem is igaz, és az is, hogy olcsó költségvetéssel dolgozunk; de ez az állásfoglalásnak csupán védekező módja, amelyet semmiképpen sem helyeselhetünk, és nem hinném, hogy csak a történeti érdemek hangsúlyozásával bárki valaha is megelégedett volna. Én sem tartanám elegendőnek.

Az igazság véleményem szerint az, hogy egy organikusan épülő, egységes társadalmat építeni akaró politikai-társadalmi rend (és a szocializmusnak az igénye egy ilyen társadalom), amely marxi szóval emberközpontú akar lenni, amely minden valóságos emberi érték felemelésére törekszik; nem nélkülözheti a társadalom anyagi alapjainak megteremtése, a bővített újratermelés mellett mindazt, amit a művészet, a költészet, maga az egész eleven kultúra ad. Nem nélkülözheti azt az ideológiát, amelynek társadalmi-történeti alapjait a mi tudományaink eredményei fejlesztik tovább. Ha a társadalomtudományokról, azoknak bármely ágáról lemondanánk, akkor magáról az ideológiáról, az ideológiai állásfoglalásról mondanánk le. Ezért nem kétséges előttünk, hogy tudományszakjainknak is közvetlen haszna, közvetlen társadalmi jelentősége van a szocializmus építésének akár kezdeti korszakában, akár a befejezés felé haladva. A közvetlen haszon mellett azonban joggal hivatkozhatunk a közvetett haszon, a társadalmi haszon, a társadalmi érték legkülönbözőbb formáira. Erről is hadd szóljak néhány szót.

A kultúrának organikus egységére annyi példát hozhatnánk fel, hogy az egész osztálytitkári referátum azzal telne el. Nagyon tanulságos megfigyelni, hogy e terület különböző kérdésfeltevőiben mégis mennyi a védekező mozzanat. Egyik legjelesebb karmesterünk nemrégiben nyilatkozott az Élet és Irodalom c. hetilapban. Nyilatkozatának zárórésze így hangzik: „Talán képzelenség, hogy a szívátültetés, az úrhajózás és az atomháború problémái között hónapokig töröm a fejem egy Mozart-dallam megformálásán. Én ezt mégis természetesnek vélem. A zene a maximális emberi absztraháló képesség szülötte. Ezért tartom az egyik legmagasabbrendű emberi tevékenységnek. Hiszek benne, hogy a világ nem lenne meg nélküle. Lehet, hogy a filozófus pillanatok alatt megeáfol. De mondtam: szubjektív vagyok. Hiszek benne.”

Szándékosan olvastam fel az egész textust, mert kitűnik belőle, hogy még önmaga állításában, önmaga érvényességében is arra hivatkozik, ami a matematika absztrahálásához hasonló; védekezve próbálja megmagyarázni mindazt a belső értéket, amelyet sokkal jogosabban, igazabban hirdethetne ilyen védekező textusok nélkül.

Jellemző az ilyen védekező állásfoglalás. Ránk is, tudományos területeinkre is jellemző, és ha már a zenénél tartunk, hadd mondjam el, hogy Bartóknak a természettudományok iránti egyetemes érdeklődése is gazdag és mindenirányú volt. Bartók személyisége egyszerre reprezentálja számunkra a tudós személyiség aszketikus fegyelmét és szigorát, az alkotó művész áradó gazdagságát, amelyet ugyanakkor szintén a fegyelem szigorú erői tartottak kordában és amelyet az örökké romboló-építő művészi intuíció formált újra meg újra. Nem kellene tehát nekünk más példára, elegendő lenne csak Bartók példájára hivatkozni, hogy a tudomány és a kultúra, a művészet milyen organikus, elválaszthatatlan egységben van és milyen alapvető a formálóereje mindenfajta kultúrának. Meggyőződésem, hogy sem az iskolai képzés, sem az egységes művelődéspolitikai, sem pedig a harmonikusan fejlődő társadalom nem lehet meg a különböző, arányosan fejlődő tudományterületek egysége nélkül. Az egyik terület elnyomorodása az egészre kihat. Ahogy kártékony volt annakidején, hosszú évtizedeken keresztül a természettudományi-műszaki tudományok elhanyagolása, lekicsinylése, valósággal elhárítása a tudományok univerzumából, ugyanannyira kártékony lenne látszatérvek alapján háttérbe szorítani a mi területeink tudományszakjait, a kultúrának a művészeti szépségben megmutatkozó ágazatait, az itt értékelt-értelmezett tudományokat. Kártékony bármely tudományterület egyoldalú, erőszakolt elhanyagolása vagy elsorvasztása. Bizonyítható lenne, ha időnk engedné, hogy a maga bonyolult áttételén keresztül az irodalom, egy vers vagy egy versmagyarázat, a zene, a zenepedagógia, a szépségélmények legkülönbözőbb továbbbítése, anyanyelvünk szépségére, belső tisztaságára való figyelmeztetés, a nemzet kulturális értékeinek, népi sajátságainak, történetének felmutatása: a maga áttételein keresztül egyetemesen ható, egyetemes érvényű.

Marx György beszélt a felgyorsuló időről és arról, hogy a tudományterületen 10—12—15 év alatt elavulnak az eredmények és újra kell fogalmazni az egészet.

Lehet, hogy az elméleti fizika vagy a fizika-matematika egyes területeire ez áll. Nem lenne illendő, hogy vitassam. A mi területünkön nem így gyorsul és változik az idő, és nem hinném, hogy a magyar kultúra néhány fő vonásának értelmezését vagy nyelvünk fejlődéstörténeti vonatkozásait 10 évenként újra kellene fogalmaznunk. Irodalomtörténészeink azt mondják, hogy a magyar irodalom történetének hat kötetét már újra lehet fogalmazni. Lehet, de azt hiszem, hogy ez nem a gyorsuló idő következménye. A mi tudományunk területei — éppen azért, mert olyan társadalmi értékekkel foglalkozunk, amelyeknél nem az idő gyors változásai hoznak egyszerre lényegi változást — társadalmunknak is olyan konstans tényezői, olyan értéktermelő és értékőrző tényezői közé tartoznak, hogy rájuk vigyázni, fejlődésüket elősegíteni: elsőrendű gondjaink közé tartozik. Az ideológiai tudományokról az a meggyőződésünk, hogy a társadalomépítés alaptudományai közé tartoznak, nem va-

gyunk tehát idegenek az épülő, modern szocialista világban, bennünk se legyen tehát kisebbségségi, ún. „eltartottsági” érzés. Ez az első, amit szeretnék leszögezni.

Ebből következik, hogy a szocialista társadalmak, a szocialista nemzetek mai modern vitái közül nem is egy, hol közvetlenül, hol közvetve a mi tudományaink területére tartozik, a mi tudományaink területe tud érvényes feleletet adni ezekben a vitákban. Ha — amiről legutóbb Aczél György beszélt a Politikai Akadémián — a „marxista hegemonia” megőrzésére és nemcsak megőrzésére, hanem egyre határozottabb fejlesztésére is törekszünk, mint ahogy törekszünk, akkor ezekben a vitákban részt kell vennünk, a mi tudományainknak részt kell venniük, ezeket a tudományokat szervezetükben, apparátusukban, tudományos felkészültségükben alkalmassá kell tenni arra, hogy a vitában részt vegyenek, nem mellékesen és nem is elkéssetten. Így a modern világirodalom, de a magyar irodalomtudomány területén is, ott van a középponti kérdések között a *realizmus kérdése*, amelyet valósággal úgy tesznek fel a nyugati bírálók és vitatók mint a marxista elméletnek egyik kardinális kérdését. Ezeknek a kérdéseknek a megvitatásában részt is kell vennünk és helyes marxista választ kell adnunk. Vagy említhetném a különböző tudományok módszertani vitájában a *strukturizmust*, amely most, úgy tűnik — elindulva a nyelvelmélet, a nyelvtudomány, a néprajz területéről —, mintha ez lenne a leghitelesebb, a legteljesebb új magyarázat a jelenségek szinkronvizsgálatára: azoknak a jelenségeknek a szinkronvizsgálatára, amelyek általános filozófiai érvénnyel tudnának minden kérdésre válaszolni. Egyesek quási-marxista elméletnek nevezik a strukturizmust, és a „quási” itt nem elismerő értelemben hangzik. A cseh filozófus, Košík szerint viszont a marxizmus új módszere éppen a strukturizmus. Lévi-Strauss pedig nyíltan kijelenti, hogy a maga strukturalista nézeteivel ő már meghaladja a marxista szemléletet, a kultúra marxista értelmezésének a lehetőségeit. Nyilvánvaló, hogy itt nemcsak a nyelvtudomány egyes szakmai problémái alapján, nemcsak a néprajz néhány szakmai kérdésében, mint amilyen a mítoszmagyarázat, a mese-magyarázat stb. kell állást foglalnunk, hanem az itt felmerült problémáknak szélesebb filozófiai értelmében is.

Említsem a nacionalizmus, a sovinizmus kérdéseit? A korszerű műveltség-eszmény kialakítása, az elvi és gyakorlati, valamint művelődéspolitikai kérdéseiben való eligazítás, irányítás ugyancsak lehetetlen a mi tudományterületeink igénybevétele nélkül.

Hivatkozhatnék a különböző tudományterületeinknek, tudományszakjainknak a társadalom eleven feladataiban való részvételére. Szükséges, és feladatunk is, hogy a modern szocialista magyar közéletben — mindegyik jelzőnek érvénye van itt — résztvegyünk a mindennapi feladatok megoldásában. Néha humorosnak tűnik számunkra, amikor megkérdezik tőlünk, hogy tudományterületeink milyen közvetlen népgazdasági hasznot hajtanak. Egy

verselméleti kutató például nem tudna valamiféle népgazdasági értéket felmutatni. De mondtam már, hogy egy verselemzés is a maga indirekt áttételein keresztül társadalmi értéket jelent.

Az iskolai nevelés számára, a pedagógusképzés különböző fokozatain, sürögősen szükséges lenne, hogy az igazolt, új tudományos ismeret a mi területeinkről is minél hamarabb bejusson az oktatás vérkeringésébe. Tankönyvkiadásunk, tantervi utasításunk nem lehet meg a mi tudományaink új eredményeinek hatékony alkalmazása nélkül. És ha baj van tankönyveinkkel, a túlzott terjedelmességgel, a bőbeszédűséggel, a nehézkességgel — most ezzel ne foglalkozzunk —, de az egyik legnagyobb baja tankönyveinknek, hogy a mi tudományterületünkön — más osztályok idevágó munkáiról nem kívánok most szólni — nem teszünk eleget úgy, mint ahogy tehetnénk, művelődéspolitikánk megsegítéséért.

Említhetném az informálásnak, a tömegkommunikációs eszközöknek a kérdését, ahogy ma divatos mondani. De egyszerűen csak a sajtóról, a rádióról, a televízióról és a filmről van szó. Sokkal többet tehetnénk és tehetne a Magyar Tudományos Akadémia is a helyes informálás érdekében. Néhány tudományterületünk követve a régi jó gyakorlatot, vagy a természettudományi kerekasztal-konferenciák sikereit, kezd már előrejutni ezen a téren. Azt hiszem, hogy lényegesen és szervezettebben többet kell tennünk, mint eddig, a közvélemény helyes felvilágosítása érdekében.

Igen eredményesnek tartom viszont azt a munkát, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia, de a mi osztályunk is, a tudományos ismeretterjesztés területén végez. Azt látjuk, hogy az ismeretterjesztés folyóiratainkban — az Élet és Tudománytól kezdve a Valóságon át a legkülönbözőbb folyóiratokig — sokkal jelentősebb, értékesebb munkát fejt ki, mint eddig, és az Akadémiai Kiadó mellett, amely szintén megkezdte a népszerűsítő könyvek egy sorozatának kiadását, a Gondolat Kiadónál és egyebütt is dolgozunk. Ma már nem tűnik az ismeretterjesztés megvetendő, gyanús műfajnak, tudományon kívüli műfajnak. A régi szemlélet sajnálatosan éppen akadémiai intézeteink legfiatalabb munkatársaiban mutatkozott meg; mert míg a TIT-nél azt tapasztaltuk, hogy idősebb akadémikusaink — ha szabad ezt a kifejezést használnom —, egyetemi kollégáink szívesen vállalnak előadást, vidéki előadásokat, társulati tagságot, addig a fiatalabb kollégák közül igen sokan finnyásan húzódoztak az ilyen, ún. alpári munkától. Szeretném, ha az akadémiai intézetekben és kutatócsoportokban ez a régi-új divat megszűnnék, mégis általában elmondhatom, hogy a közélet eleven problémáival való kapcsolat tartása az ismeretterjesztésen keresztül jobbnak tűnik, mint a sajtón, a rádión keresztül.

Jelentős eredményeket látunk az ún. honismereti mozgalomban, amelyről legutóbb a Hazafias Népfront kongresszusán is több szó esett. A muzeológiai tudományok, a falumúzeumok kapcsolata az ország legkülönbözőbb területein levő városokkal, kis falvakkal, a történelem, a néprajz jelentkezése

a falukrónikákban, a helyismereti művekben új jelenség. Ezer olyan községünk van már, amely évről évre szabályosan vezeti a maga falukrónikáját, a régi papi, apátsági krónikákhoz hasonlóan. Valósággal forrásértékű anyag található ezekben a kis monográfiákban: némelyik már 1000 – 2000 oldalas. Mindnek a kiadására természetesen nem gondolhatunk, mert akkora papírmennyiség nem áll rendelkezésre. A helyi, a megyei levéltárakban való elhelyezésükről és megőrzésükről azonban gondoskodnunk kell.

Meggyőződésemm, hogy a honismeret, amely most már tudományos tömegmozgalom lett, hasonlóan a régi finn törekvésekhez, megérdemli, hogy gondosabban foglalkozzunk vele. Segítjük a néprajzi, nyelvészeti, történeti kutatást, de irodalomtörténészeink közül is többen részt vehetnének ebben a munkában, hiszen a vidéki kulturális centrumok anyagának, a helyi forrásoknak az összegyűjtése, értelmezése mindenképpen értékes feladat, és amikor egyik problémánk éppen vidéki pedagógusaink, a vidéki értelmiség méltó kulturális feladattal való ellátása: ebbe a honismereti mozgalomba való bekapcsolása erre jó lehetőséget nyújt, és segíti a vidéki kulturális központok kialakítását.

Külön szeretnék megemlékezni a mindennapi élettel való eleven kapcsolatról, a nyelvművelés munkájáról, Lőrincze Lajosnak és munkatársainak munkájáról a Rádióban, az Élet és Tudományban, a sajtóban és egyebütt. Ha van is némi adósságuk, egy kötetre való, de a mindennapi munka, amelyet végeznek, megbecsülendő; az országos közvélemény érdeklődést mutat az „édes anyanyelvünk” problémái iránt.

Évek óta elhangzó követelmény -- hogy egy újabb pontra térjek át -- Akademiánk vezetése részéről, hogy tudományszakjainkban valósítsuk meg a komplex-kutatások elvét. Ez a komplex-kutatási igény szinte majdnem mindegyik tudományszakunknak az osztályvezetőség elé terjesztett beszámolójában előkerül. De a deklaráció semmit sem számít. Az eleven gyakorlat számít. Nem akarom elsorolni, hogy milyen lehetőségek vannak itt az együttműködésre, hogy a nyelvtudomány, mint fundamentális tudományunk, hogyan tud kiterjeszkedni minden tudományág felé, hogyan tud segítséget adni. Elmondhatja igényét a komplex együttműködésre és el is mondotta az irodalomtudomány, a hazai klasszika-filológia, elmondotta az orientalisztika, a néprajzkutatás, — sorolhatnám. A jelentésekből kiderül, hogy a filozófia modern ágazataival, valamint a szociológiával, a pszichológiával, a történettudománnyal való közvetlen együttműködés szükséges. Itt az ideje, hogy az előttünk álló két évben a közvetlen együttműködésnek, a komplex-kutatás néhány gócpontjának kijelölésével kezdjük meg a tényleges munkát, hiszen a középkori faluásatásokban a történettudomány az etnogenetikával, a történeti néprajzzal igen gyümölcsözően dolgozhatna együtt, mint ahogy pl. a fonetika, az esztétika, a verselemzés területén milyen értékek születnek, és meg vagyok győződve arról, hogy az alkotáslélektan, az esztétika, a szociológia és a folklór

együtt tudna választ adni olyan problémákra, amelyekre eddig nem tudtunk. Sőt, uram bocsá', még az is elképzelhető, hogy a zenefolklór és a szövegfolklór is tud együtt dolgozni a problémák megoldásában, és az irodalomtudomány is elfogadhatja, amit a folklór nyújt a szóbeli költészet, az irodalomkeletkezés és egyéb problémák vonatkozásában. Remélem, hogy ez nem túlfeszítése az igényeknek. Azt kell látnunk, hogy pl. a szocialista tudat alakulásának a vizsgálata, amely központi akadémiai feladat volt, csak azért érhetett el viszonylag igen kevés eredményt, mert az ún. tanácskozó, deklaratív bizottsági szintről nem jutott el a konkrét vizsgálatok és e vizsgálatok eredményeinek az összefogásáig. A következő két évben tehát arra törekszik majd az osztályvezetőség, hogy néhány más feladat mellett ilyen komplex témákat is kitűzzön, és e témáknak a megvalósítását minden lehető eszközzel, akár intézeteken belüli munkacsoportok alakításával, költségvetési támogatással is elősegítse, és jó funkcionálásuk esetén ezt a módszert kiterjessze.

Az Osztály keretébe tartozó tudományok jelentéseinek van egy olyan kedvező vonása, amelyet éppen a komplex kutatások kapcsán érdemes kiemelni: a nemzetközi együttműködésnek az egyszerű deklaráción túl valóságos eredményeit mutathatja fel. Vannak már tudományaink, mint a klasszika-filológia, a modern filológia, az orientalisztika, amelyek nem is tudnának másképp élni, ha eleven nemzetközi kapcsolatokra nem hagyatkozhatnának. De nemcsak erről van szó, amikor ezt a kérdést felvetem, hanem egy újabb fejlődési mozzanatról is: az irodalomtudomány területén pl. a marxista elméleti kutatás nemzetközi vitáiban, az irodalomelméleti, a komparatiztikai vitákban való termékeny részvételünkről is, — és itt el kell mondanom, hogy az irodalomtudomány és a modern filológia területén az érdemes Filológiai Közlönyünk mellett az utóbbi években új folyóiratunk, a *Helikon* is jelentős értéket adott, amelynek szerkesztése bebizonyította számunkra, hogyan lehet központi jelentőségű témák felvetésével és azok köré sűrített anyag megmutatásával előbbre vinni a tudományos kutatást.

De még tovább szeretnék menni. Az Irodalomtudományi Intézet — jelentése és javaslata szerint — foglalkozik egy Európai Irodalomtörténet megíratásával, annak központi szervezésével és irányításával. Látjuk ennek a munkának nehéz gondjait, problémáit. Látjuk, hogy mit jelent különböző ideológiai álláspontokat elfoglaló nemzetközi tudósgárdát összefogni, marxista álláspontunkat érvényre juttatni. Mindenesetre azt hiszem, hogy itt is, más témák esetében is, azt kell néznünk, hogyan valósulhat meg ez a nagy vállalkozás. Mi az összes problémákat, gondokat látva biztatjuk Irodalomtudományi Intézetünket, hogy vállalkozzék e feladat megoldására. Nagy felelősség ez és egy nagy tudományos nemzetközi összefogás reménye.

Van olyan tudományterületünk, amely egy vékony kis bizottságon keresztül kapcsolódik hozzánk: a színháztudományi bizottságunk, amely a nemzetközi együttműködésben már évek óta jelentős eredményeket hozott, és az

egész tudománynak egyik nemzetközi gócpontja lett. Remélem, hogy teherbíró képessége is elegendő e nemzetközi feladatnak nemcsak vállalására, hanem a megvalósítására is.

A zenetudományban a Bartók Archivum mutatja a nemzetközi együttműködésnek, a komplex kutatásnak nemcsak a jelentőségét, hanem számos eredményét is. Azt hiszem, hogy ugyanígy kell törekednünk Bartóké mellett Kodály életművének megőrzésére és minél teljesebb felmutatására, hiszen valósággal úgy érezzük, mintha itt járna még köztünk. Ha valamikor, hát most kell mindent megtennünk, hogy azokat, az értékes emlékeket, amelyek Kodály Zoltán munkásságához fűződnek, összegyűjtsük.

Népzene kutatóink egy nagy európai vállalkozás igényét is bejelentették. Amikor még mintegy az elején vagyunk a Magyar Népzene Tára kötetanyaga publikálásának, máris az Európai Népi Dallamok Katalógusának megvalósítását akarják vállalni. Ha jól tudom, nemcsak egyedül a magyar kutatók, hanem egy szélesebb nemzetközi komplex együttműködés igényével. Itt is felvethetnék egy sor olyan problémát, amely inkább arra vall, hogy miért nehéz vagy miért lehetetlen egy ilyen vállalkozás megvalósítása, de én inkább biztatni szeretném népzene kutatóinkat, hogy a Magyar Népzene Tára helyes arányú megvalósítása mellett ennek a feladatnak szervező, irányító, központi szerepét vállalják el. Feladatunknak tartjuk azt is, hogy a Magyar Népzene Tára kiadási problematikáját, az idevágó elméleti és gyakorlati kérdéseket a közeljövőben szélesebb nyilvánosság előtt megvitassuk.

A magyar néprajz, a folklór több nemzetközi szervezet tagja és számos nemzetközi vállalkozásnak állandó részese, illetőleg számos nemzetközi vállalat magyar nemzeti részfeladatát igyekszik megvalósítani. Reméljük, hogy népmesekatalógusunk a nemzetközi népmesekatalógusok rendszerében — másfél éven belül — értékes eredményt hoz. Ezután fogunk hozzá az európai balladakatalógus részére a magunk nemzeti balladakatalógusát elkészíteni és mondáink típuskatalógusának rendszerezését is meg akarjuk teremteni, mert a prózai epikumok terén elméleti kérdésekben nem mehetünk előbbre e nélkül.

Részt veszünk egy olyan nemzetközi sorozatban, amelynek eddig hat kötete jelent meg. A legutóbbi kötet Boratav munkája. 4 hónap alatt 15 000 példányban fogyott el. Több kötete már ötödik kiadását éri el, és most tárgyalunk Berlinben arról, hogy a tervezett 40 kötetet felemeljük 60 kötetre. Ez is a nemzetközi együttműködésnek egy jó példája. De sorolhatnám a további példákat: Finn-ugor összehasonlító szótárunk már ma, első kötetének megjelenése után is, nemzetközi érték, a nemzetközi együttműködésnek egyik jó eszköze, és ha majd elkészül generatív grammatikánk, akkor remélem, hogy a nemzetközi nyelvészeti közvélemény bírálata is várja, nemcsak a hazai kételkedés, amelyet ne tartsunk jogosnak addig, amíg ezt a grammatikát le nem teszik az asztalra. Elég ennyi, hogy a nemzetközi kutatásban való részvételünk mit jelent számunkra.

Végül külön szólhatnék a nemzetközi együttműködés komplex feladatai között a szocialista országokkal folyó, már eddig is meglevő munkáinkról. A Magyar Nyelvatlasz, a Néprajzi Atlasz nem is készülhetne el a szocialista országok közötti jó együttműködés nélkül. De hivatkozhatnék az irodalomtörténet, a népzene, a néprajz, a Kárpát-kutatás problematikájára, mind a szocialista országok jó együttműködésén alapul. Meggyőződésem, hogy a szocialista országokkal való komplex együttműködésben lehetőségeinknek még az elején vagyunk. Meggyőződésem, hogy az együttműködés fejlesztése, ideológiai viták, konkrét kutatási témák kibontása: egyike azoknak a feladatoknak, amelyek leginkább gyümölcsözőek lehetnek mind a magyar, mind általában a kelet-európai tudományos kutatás számára.

Hatodik pontként csak néhány mondatot említenék a hosszútávú tudományos tervezésre való áttérésről, amely elnökségünk helyes határozatán alapszik. Lényege, hogy tudományos tervezésünknek az intézetekben, a kutatócsoportokban át kell térni a 3—5—10 évi tervezés módszerére. Ez az igazán tudományos tervezés. Az évi tervezés voltaképpen az ellenőrzés, a közbenső irányítás, a korrigálás, az előbbrevitel feladatát látja el, ez a funkciója. A valóságos tervezés a több évi tervezésben mutatkozik meg.

Több tudományszakunk felvetette jelentésében a tanszéki tudományos kutatás és az akadémiai kutatóhálózat egymáshoz való viszonyát, a tudományos kutatás és az egyetemi oktatás összefüggéseinek kérdéseit. Azt hiszem, hogy itt elegendő néhány elvi megjegyzés. Szerintünk elválaszthatatlan a jó egyetemi munkától az, hogy a tanszék munkásai tudományos kutató munkát folytassanak. A tudományos munkának a tanszékeken való elszorvasztása visszahat az oktatás minőségére. Segítenünk kell, hogy az egyetemi tanszékeknek lehetőségük legyen a publikálásra. Az egyetemi tanszék a fiatal kutatók számára az első műhely, az első jelentkezési hely. A tanszék munkáját igazában mindig is azon tudjuk mérni, hogy doktori disszertációkra, szakdolgozatokra, államvizsgadolgozatokra milyen témákat, milyen feladatokat jelöl. Nagyon jó ezen a téren az a kezdeményezés, amelyet éppen az Eötvös Loránd-egyetem akar megvalósítani.

Az egyetem szerintünk tudományos műhely is. A káderek nevelésének első és kikerülhetetlen műhelye. Az akadémiai intézetek ne igényeljenek, mint ahogy nem is igényelnek monopolhelyzetet. Itt is igyekeznünk kell az egyetemi tanszékek és a kutatóintézetek szakembereinek megfelelő tempójú kádercseréjére, a kapcsolatok, az együttműködés különböző formáira, komplex vállalkozásokra. Meggyőződésem, hogy itt még igen sok feladat vár megoldásra. Nyilvánvaló, hogy az akadémiai kutatóintézetek feladatainak növekedése, rangjának emelkedése: célja az Akadémiának. Nem jelentheti ez azonban azt, hogy az egyetemeket holmi nagyméretű általános iskolává tegyük, keserves schulfuchs-módszerekkel szegényítsük el és káderhelyzetét egyre

nehezebbé tegyük. Az ilyen tendenciákkal a leghatározottabban szembe kell szállni, és örülök, hogy ezt itt, az Akadémia előtt elmondhattam.

Itt említtem meg azt az aggodalmat, amelyet múzeumi tudományaink vetnek fel, amikor látják, hogy a múzeumok irányítása szinte teljes egészében átkerült a helyi tanácsokhoz. A tanácsok demokratizmusának, hatáskörüknek a fejlesztéséhez hozzátartozik, hogy minél több institucio kerüljön a hatóságok közvetlen irányítása alá. De vannak olyan ügyek, amelyeket a központi irányításból nem lehet kiadni, és minél inkább demokratizálunk egy területen, annál inkább kell vigyázni, hogy a központi érdekű kérdések sértetlenek maradjanak. Az természetes, hogy általános és középiskoláink a tanácsokhoz kerültek. Senki sem gondol azonban arra, hogy a tanárképzés, a tantervi utasítások, a tankönyvkérdések is szétaprózódjanak a helyi tanácsok kezelésébe. Ugyanígy a múzeumi ügyek központi tudományos és elméleti kérdései sem tartozhatnak a tanácsokhoz, nem szóródhatnak szét a tanácsok „királyi tetszésjoga” szerint. Ugyanakkor messzemenőleg becsüljük a tanácsoknak ezen a téren tett erőfeszítéseit, és elmondhatom, hogy a tanácsok segítségével egy sor tudományunk felvirágozhatott.

Nem is egy tudományszakunk jelentésében van egy aggasztó refrén, bizonyos káder-előregedésről és elmerevedésről. Nem kívánok rögtönözni: a felmérések elég világos képet mutatnak ezen a téren. Hozzá kell látnunk a fiatal munkatársak jobb neveléséhez, szélesebb körben való bevonásához. Ide is vág az, amit a kádereseréről mondtam, csak az a baj, hogy egyetemeink egyes tanszékein ugyanígy előregedési jelenségek mutatkoznak. Középponti kérdés számunkra a megoldási javaslatok kidolgozása az előttünk álló két év feladatai között.

Végül, csak a nagyobb hangsúly kedvéért, kiemelnék néhány nagyobb jelentőségű feladatot az egyes tudományszakok területéről, bár mindezekről a nyomtatott jelentésben is szó esett. Szeretném hangsúlyozni, hogy a központi kutatások, a magyar és finn-ugor nyelvészeti kutatások mellett az általános nyelvelmélet kérdéseit sem szabad elhanyagolnunk. Javasoljuk, hogy a hatalmas értékű etimológiai szótárunk, a finn-ugor szótár tervbevett és készülő tájszótárunk mellett ne ejtsük el a Nagyszótár tervét sem, amely persze jelentős anyagi erők mozgatásával jár, súlyos problémákat vet fel. Megkértem a Nyelvtudományi Intézet vezetőit, hogy erre vonatkozó tervüket terjesszék elő, és kérni akarjuk az Akadémiát, hogy ennek a kérdésnek a megvizsgálásával foglalkozzék. A Nagyszótár a mi meggyőződésünk szerint az Akadémiának olyan feladatai közé tartozik, amely nem néhány év feladata ugyan, de ugyanakkor elháríthatatlan feladat is, nem térhetünk ki előle.

Az irodalomtudomány foglalkozik már a 6 kötetes irodalomtörténet revíziója mellett egy 5 kötetes bibliográfia kiadásával. Az elméleti kutatások vitáinak középpontjában az európai irodalomtörténet megvalósítása áll. Örömmel jelenthetem, hogy hamarosan — remélem, hogy néhány hónapon

belül — újra megindul az Irodalomtörténet című folyóiratunk. Talán csak annyit, hogy kár volt egyáltalán szüneteltetni.

Az orientalisztika jó káderképzési módszerét emelném ki, a jó nemzetközi kapcsolatokat, amelyekről szóltam. Hadd jelezzem itt is, hogy a magyar nyelvtudománnyal és a néprajzzal együtt terveznénk egy Ural-altajisztikai Nemzetközi Kutató Intézetet, amelynek egyelőre még csak a terveit fontolgatjuk. Szoros együttműködésben a szovjet kutatókkal, a berlini finn-ugor intézettel, a finn kollégákkal egy ilyen Ural-altajisztikai Intézetnek nagy hazai és nemzetközi perspektívája lenne. A megfelelő tervezés és elnökségünk határozata után az első gyakorlati lépéseket 1970-ben, a nemzetközi finn-ugor kongresszuson be is jelenthetjük.

A klasszika-filológiai kutatás területén nem kívánok foglalkozni azokkal a hagyományos és igen értékes múltra visszatekintő kutatási formákkal, amelyeket a bizottság és a kutatócsoport kijelöl. Itt csak felvetném, hogy helyes lenne, ha középponti feladatnak a magyarországi latinitás kutatását tennék, különös tekintettel arra, hogy az európai irodalomtörténet megvalósulásának esetén a reneszánszkutatásban éppen az ilyen típusú munkákra nagy szükség lenne.

A modern filológia problémáit a jelentés olyan világosan tárja fel, hogy külön részletesen nem akarok rá kitérni.

A zenetudománnyal kapcsolatban, tehát a magyar zenetörténettel, a zeneelmélettel, a zeneesztétikával, a népzene-kutatással kapcsolatban is, ismét csak a legértékesebb terv első körvonalairól szeretnék legalább jelzésszerűen beszámolni. Örülnék, ha Akadémiánkon megvalósulhatna egy központi zenetudományi intézet, amely az általános zeneelmélet, a zenetudomány kérdései, a zenetörténeti problémák mellett elsősorban a magyar zene történeti és elméleti kérdéseivel, benne természetesen népzene-kérdéseivel is foglalkoznék. Nagy jövő lehetőségével lenne terhes egy ilyen intézmény. Hadd említsek meg csak egy példát! A zenepedagógia elméleti kérdései iránt, a Kodály Zoltán által kialakított zenepedagógiai módszer iránt olyan nagy az érdeklődés, hogy esztergomi nyári egyetemünknek a létét már évekkel előre biztosítják az érdeklődők.

A néprajz, a folklór középpontjában a Magyarság Néprajzának új megfogalmazása áll. Hadd jelentsem be, hogy míg a Magyar Népköltési Gyűjteményből 1872-től 1924-ig 14 kötet jelenhetett meg, addig ezekben a napokban az Új Magyar Népköltési Gyűjteménynek három kötete jelenik meg, egy Szabolcs megyei mesemondó anyagának publikálása.

Nem folytatom. A kutatóintézetek, csoportok munkájáról szóló jelentés bővebben tárgyalja mindezeket a kérdéseket. Csak néhány kiemelkedő témára hívtam fel a figyelmet. Ezért nem is kívánok külön szólni az Osztály könyvkiadói tevékenységéről sem. Csak köszönetünk szavát szeretném hangsúlyozottan elmondani mind elnökségünknek, mind az Akadémiai Kiadónak, hiszen

sok évi panaszkodás után most már ott tartunk, hogy nem lehet panaszunk az I. Osztály számára biztosított ívkeretre, legfeljebb magunkra, ha ezt az ívkeretet rangos munkákkal nem töltjük be. Feladatunk most már inkább az, hogy az Akadémiai Kiadónak kollektív, fundamentális műveket és olyan egyéni tudományos munkákat adjunk, amelyek méltók az Akadémiai Kiadó rangjához.

Befejezésül: az a meggyőződése, hogy az osztályvezetőség különböző tudományterületeink sok gondjával-bajával elemző módon foglalkozott. Jelenthetem, hogy azt a tervet, amelyet az osztályvezetőség maga elé tűzött, megvalósítottuk. A jövőben igyekszünk a kutatóintézetek vezetőivel, párttitkáraival, egész vezetőségével, ahol lehet, nagyobb kollektívájával többször is találkozni. Jeleztem már néhány pontban azokat a feladatokat, azoknak legalább némelyikét, amelyek megvalósítására az előttünk álló két évben törekedni fogunk, hogy betölthessük azt a hivatást, amely tudományainkra, tudományszakjainkra, hazánk szocialista társadalmának felépítésében vár.

Végül őszinte köszönetemet fejezem ki az osztályvezetőség minden tagjának, munkatársaimnak, az osztályvezetőség függetlenített munkatársainak, akik valóban nagyon sok munkát végeztek azért, hogy ezt az eredményekről is szóló beszámolót Önök elé terjeszthettem.

VITA

LIGETI LAJOS *elnök*

Megköszönöm Ortutay Gyula osztálytitkár elvtársnak alapos expozéját, amelyben Osztályunk tudományterületeinek legfőbb gondjait, problémáit felvázolta és felhívta a figyelmet a legégetőbb kérdésekre.

Megnyitom a vitát. Legyen szabad emlékeztetnem arra, hogy a vitának két szövege van. Az egyik: az az érdekes, érdekes előadás, amelynek tanúi voltunk. A másik pedig: az osztályvezetőségnek az a jelentése, amely az elnökség nyomtatott beszámolójában megjelent és amelyet az Osztály tagjai külön, nyomtatásban is megkaptak.

TAMÁS LAJOS

Ortutay Gyula a maga rendkívül szerteágazó, színes, a gondokat, az eredményeket egyforma kedélyességgel részletező expozéjával kapcsolatban kiemelném azt, amit a társadalomtudományoknak ún. eltartott helyzetéről mondott. Nemrég olvastam egy cikket, amelyben az egész magyar sajtó elismeri, hogy a felsőoktatás a szocializmust építő Magyarországnak nem holmi eltartott szektora, hanem igen is, olyan szektora, amelyben tudományos kérdéseket nevelnek, akik éppen olyan gazdasági értéket képviselnek, mint a Ganz-Mávgban készült különféle, népgazdaságilag értékelhető termékek.

Ezek megfoghatatlan dolgok. Kulturális értékeket számszakilag átültetni: olyan vállalkozás, amelyet még a strukturalisták sem képesek végre-

hajtani, bárhogyan folyamodnak is a logikai szimbolizmushoz vagy más tudományos eszközökhöz.

Ebből a szempontból tehát nagy haladást látok, és azt hiszem, hogy nyugodtan dolgozhatunk tovább abban a tudatban, hogy a szocializmus építésének éppen olyan megbecsült munkásai vagyunk, mint a népgazdaság különféle ágazataiban, akár a termelőszövetkezetekben, akár az állami gazdaságokban, akár a nagyüzemekben dolgozó emberek.

Nagy örömmel hallottam, amit Ortutay elvtárs mondott a Nagyszótár kérdéséről. Úgy érzem, kötelességem, hogy ehhez egy-két dolgot hozzátegyek. Állandó gondja ez, tudniillik a Nyelvtudományi Intézetnek. Régen, osztálytitkárságom előtti korban volt már néhány felszólalásom ebben az ügyben nekem is, másoknak is. Még mindig a felszólalásoknál tartunk. Sajnos meg kell mondanom, hogy nemcsak a Nagyszótár megvalósítása nagy gond, hanem az is, hogyan csináljunk reális tervet. Az tudniillik, ami eddig volt programban, alkalmatlannak minősült a problémák megoldására. Mert ahhoz, hogy megvalósuljon, kellene egy külön épület legalább 200 munkatárssal. Esetleg gépi segéderő is igénybe vehető lenne, mint pl. a franciáknál. Intézetünk jelenlegi személyzete azonban kb. a negyede annak, amennyi szükséges volna ahhoz, hogy a Nagyszótár belátható időn belül elkészüljön. Ezzel a tervvel tehát nem is tudunk reálisan foglalkozni. Amíg nem tudunk egy olyan minimális tervet megalkotni a jelenlegi maximális terv mellé, amely alkalmas a megvalósításra, addig az érdembeli munkához hozzá sem foghatunk.

Olyan felfogás is van, hogy teljesen új anyag gyűjtését kell megkezdeni, teljesen újból kell meghatározni azt, amiből az anyagot gyűjtjük, stb. Egyre inkább problematikussá válik azonban, hogy mennyiben lesz akkor ténylegesen Nagyszótár, ha túlkicsire méretezzük. A nagy méretek megvalósítására viszont nincs módunk és lehetőségünk. Ezzel a kérdéssel máris foglalkozunk, a legközelebbi jövőben is foglalkozunk vele, és erősen hiszem, hogy végre mégis csak hozzáfoghatunk a magyar Nagyszótár megalkotásához, amely nemcsak tudományos, de nemzeti és szocialista kötelességünk is.

LAKÓ GYÖRGY

Örömmel üdvözlöm az osztálytitkár elvtársnak azt a gondolatát, hogy Ural-altajisztikai Kutató Intézetet kellene létesíteni. Valóban az a helyzet, hogy olyan külföldi országokban, amelyekben nem finn-ugor nyelvet beszélnek, a finn-ugor tudományok egyre erősödnek, egyre nagyobb eredményt érnek el. Nagyon itt volna tehát az ideje, hogy a kutatásokat és az erőket nálunk is összefogva e célok szolgálatába állítsuk.

Természetesen van ennek a kérdésnek egy olyan vetülete is, amely engem, és rajtam kívül még sokakat nagyon érdekel. Tavaly elhangzott már az a megállapítás az osztálytitkári beszámolóban, hogy a finn-ugor utánpótlás nem kielégítő. Én már akkor jeleztem, lehet, hogy nincs kellő számú fiatal a kutatóintézetünkben és az egyetemi tanszéken, de sajnos, az általános iskolákban és a gimnáziumokban van és egyre több lesz, mégpedig kitűnően képzett fiatal káder. Az ő jövőjüket is szem előtt tartva — ami persze már másodrangú szempont —, nagyon kíváncsún tartanám, ha az osztálytitkár elvtárs nagyszerű gondolata megvalósulna. Kívánom, hogy minél előbb sor kerüljön rá. Ez a hazai finn-ugrisztikának és a fiatalságnak egyaránt érdeke.

BORZSÁK ISTVÁN

Lakó György professzor hozzászólásának egy megállapításához! „Sajnos” jelzővel illette azt a tényt, hogy tudományszakában sokan vannak középiskolában szép reményekre jogosító fiatalok.

Bár én is és sok más szakma képviselője is elmondhatnánk, hogy a középiskolákban hasonló reményekre jogosító fiataljaink vannak. Ezt azért említem, mert egyre komolyabb gondunk lesz szűkebb tudományunk területén is, egyebütt is, hogy megszakadt a kapcsolat a tudományos kutatók és a hajdani közös nagy bázis, a középiskolai tanárság között. Nem tudom, hogy hová fog ez vezetni. A mi szakunkon, mondhatnám, katasztrofális a helyzet és ez más szakok szempontjából is káros.

BÁRCZI GÉZA

Teljesen egyetértek az előttem szólókkal. Valóban minden tudományágunk utánpótlásának legnagyobb fogyatékosága, hogy elveszíti a középiskolai tanárokat mint bázist, amelyből az utánpótlás kitermelődne. Lakó kollegának „sajnálattal” veszi tudomásul, hogy közép- és általános iskolákban tanítanak kiválóan képzett szakemberek. Ezt azért mondta és mondhatta teljes joggal, mert azok, akik odakerülnek, 99%-ban el is kallódnak a tudomány számára. A középiskolában annyira meg vannak terhelve a tanárok nemcsak oktatási feladatokkal, hanem az igazgató szeszélyéből mindenféle más feladattal is, hogy nem-hogy tudományáguk művelésére nem marad idejük, hanem saját önképzésük szintentartására sem. Ehhez járul még a köztudottan gyenge javadalmazás, ami arra kényszeríti őket, hogy külön jövedelemforrások után nézzenek. Ez azután idegeiket is felőrli és rövidesen roncossá válnak.

Ezen feltétlenül segíteni kellene. Az Akadémiának ebben természetesen csak kezdeményező, javaslattevő, mozgató szerepe lehet, intézkedni nem tud. De kétségtelen, hogy minden tudományágunknak az a rákfenéje, hogy elveszíti a középiskolai tanárokat. Hiába kerülnek oda jól képzett fiatalok, tudományos munkás nemigen lesz belőlük.

SZABOLCSI MIKLÓS

Magyarországon 80 000 közép- és általános iskolai tanár van. Ezzel hivatalos számokat mondok. Nem tudom, hogy mennyi közülük a magyar szakos. A hivatalos statisztika szerint közülük az idei tanévben 33-nak van tudományos munka céljára kapott órakedvezménye.

Szeretnék néhány problémát felvetni e szám körül. Ez a szám rendkívül alacsony, aránya csak ezrelékekben fejezhető ki. A 33-ból csak 7–8, legfeljebb tehát csak 20 százalék jut a mi osztályunk területére. A középiskolai tanárok közül 5 kandidátus van minden szakban. 7–8 olyan tanár van, aki órakedvezményt kap. Ez a szám nem egészen pontos. 33 minisztériumi kedvezményt kapott és van néhány olyan megyei tanács, sőt, olyan gimnáziumi igazgatók is vannak, akik saját kezdeményezésből adnak kedvezményt. Egész Magyarországon van tehát 70–80. Nagyon alacsony szám. A Művelődésügyi Minisztériumtól kapott felvilágosítás szerint a Pénzügyminisztérium jóvoltából engedélyezett keretszámot sem töltik ki.

Engedjék meg, hogy most megfordítva mindazt, amit eddig elmondottam, ne csupán arról beszéljek, hogy ennek okai között ott van a középiskolai tanári

testületekben uralkodó közszellem, amely a tudományos munkát feleslegesnek, luxusnak, időtöltésnek tartja, ahol azt tartják, hogy ez: kivonás a kollektív munkából; ne csak arról beszéljek, hogy a középiskolai tanárok könyv- és folyóiratellátása is nagyon rossz, hanem beszéljek arról is, hogy ez az egész jelenség tudományos életünk hiányos demokratizmusára jellemző. Szeretnék beszélni elsősorban a magunk munkájáról — tehát megfordítva a közép iskolai tanárok kérdését —, azoknak a felelősségéről, akik elsősorban a kutató intézetekben, másodsorban az egyetemeken dolgoznak. Azért másodsorban, mert az egyetemiak sokkal többet tesznek ezeknek a kapcsolatoknak a továbbépítéséért, mint mi. Nagyon durván tehát: a birtokon belüliek felelősségéről.

Azt hiszem, hogy sok ága van ennek. Mindenesetre van egy olyan ága, hogy Magyarországon ma nem egészen népszerű társadalomtudományokkal, nyelv- és irodalomtudományokkal foglalkozni. Nem eléggé divatos. Még a középiskolai tanárok között sem nagyon divatos irodalomtörténettel foglalkozni. Nyelvtudományokkal még talán inkább. Nem nagyon divatosak ezek a témák. Társaságokban nem nagyon beszélnek róla, de főleg nincs olyan felhajtóerő a mi produkciónkban, amely tartósan buzdítaná ezeket az embereket tudományos munkára. Valóban az a helyzet, hogy elszakadnak azok a kapcsolatok, amelyek az egyetemen még a professzorhoz kötötték a diákokat és amely kapcsolatok a végzés után gyakorlatilag 3—5 évig még fennállanak. A 6—7—8. évben azonban már csak a nagyon elszánt vidéki középiskolai tanár jár vissza professzorához. Ha elszakadnak ezek a közvetlen kapcsolatok, akkor nincs szervezet, nincs légkör, nincs olyan demokratikusan funkcionáló tudományos épület, amely ezeket az embereket figyelemmel kísérné. Tudományos társaságaink, kutatóintézeteink és személyesen a mi felelősségünket szeretném tehát felvetni azzal, hogy az egész tudomány légkörét demokratikusabbá kell tenni. Ha pl., ne adj isten, előfordulna az az eset, hogy egy vidéki középiskolai tanár kiemelkedő munkájáért bekerülne egy kutatóintézetünkbe egy ott alkalmatlanná vált munkatárs helyére; ha előfordulna, hogy bizonyos tudományos célokat, feladatot kaphatna egy középiskolai tanár; ha a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak a vezetősége nem azon vitatkoznék már egy éve, hogyan kell elnevezni azt a díjat, amelyet középiskolai tanároknak adnak: akkor azt hiszem, hogy lehetne valamit segíteni ezen a területen.

Nem becsüljük le a pénzügyi akadályokat. De ha egy ilyen tudomány, közszellem élénkebben élne, akkor ezen a területen is tovább haladnánk. A tudományos élet demokratizmusának a problémája a mi körünkben, tehát a kutatóintézetekben, az egyetemeken aktuális probléma, olyan kérdéshez csatlakozik, amelyről szemérmesen nem beszélt az osztálytitkári beszámoló. Tudományos bírálatunk általában a végletekben mozog: vagy személyeskedés, vagy égbemeneszti dicséret. A tudományos bírálat műfaját csak lassan tudjuk megvalósítani, — valahogy még írásban. De a szóbeli bírálat teljesen kihalt. Teljesen lehetetlen, hogy egy, a tudományágunkba tartozó kandidátusi vitán ne csak formális, de érdemi vita alakuljon ki. Lehet, hogy itt a tudományos minősítés rendszerének vagy a minősítő ülések rendszerének bizonyos merevsége is szerepet játszik, de kétségtelen, hogy a köztünk levő közlevegő nem eléggé demokratikus. Mikor fordult az elő, hogy egy alacsonyabb minősítésű valaki élesen és bátran bírálhatta volna az egy fokkal felette álló tudományos minősítőt?! Azt hiszem tehát, hogy tudományos életünk hiányzó, vagy nem eléggé kifejlődött demokratizmusa az egyik olyan következő lépcső, amelyet meg kell valósítani.

Egy másik probléma: a nemzetközi kapcsolatok. Azt hiszem, hogy a tudományok nemzetközi kapcsolata, éppen a mi tudományágaink nemzetközi kapcsolata — ahogy az osztálytitkári szóbeli beszámoló helyesen mondotta — valóban nem csupán kongresszusokon való részvétel, szerkesztőbizottságokban való együttműködés, nemcsak tudományos testületekben való tagság, hanem jóval több. A kérdés az, hogy vannak-e egyes tudományainknak olyan, nálunk kifejlődött tudományos iskolái, olyan törekvések, olyan módszertani eljárások, amellyel a nemzetközi tudományos szintnek újat, lényegeset, érdekeseit, nemzetit adhatunk? A nemzeti természetesen együtt jelenti a nemzetközit és a nemzetit, a kettőnek sajátos szintézisét. Azt hiszem, hogy ilyen irányban kellene gondolkoznunk. Úgy érzem, hogy szűkebb területemen van ilyen probléma.

BARTA JÁNOS

Szeretném nyomatékosabbá tenni, egyrészt a külföldi ösztöndíjak és kiküldetések ügyét, másrészt a külföldön a magyar filológiával foglalkozó részben magyar, esetleg nem magyar származású kutatók munkájával való törődést. Azért vagyok bátor ezt a néhány szót elmondani, mert ezek a szempontok szerepeltek az előkészítő tárgyalások során, tehát az osztályvezetőség és az irodalomtudományi bizottság ülésén. A jelentésbe belekerültek ugyan, de az a lapidáris stílus, amelyben a jelentést fogalmazni kellett, mintha elvett volna valamit belőle.

A külföldi kiküldetések és a külföldi ösztöndíjak esetében én, aki egyetemi ember vagyok, legelőször nem az Akadémia felelősségét állapítanám meg, bár az előkészítő tárgyalások során az a javaslat is felvetődött, hogy az Akadémia a maga ösztöndíjait és külföldi útjait ne kizárólag a saját intézeteiben dolgozó kutatóknak biztosítsa. Ez is kíváncsi volna, de amiben nagyobb javításra volna szükség, az szerintem a Művelődésügyi Minisztérium külföldi tanulmányút- és ösztöndíjrendszere. Az Akadémiának nyilván megvan a lehetősége arra, hogy javaslatokat tegyen, vagy esetleg a Művelődésügyi Minisztérium ez irányú politikáját bírálja. Jelenleg — amint félig-meddig a Magyar Tudomány legutóbbi cikke is utalt rá — egy furcsa circulus vitiosus van ezen a területen. Mi igyekszünk a fiatal, vagy a relatíve fiatal kádereket arra buzdítani, hogy tanuljanak idegen nyelveket. Amennyire a mai egyetemi robot engedi, tanulnak is, de mindannyian félélvől-félélvre előállanak azzal az óhajjal, hogy szeretnének külföldi nyelvterületre kiutazni, mert végeredményben ott, abba a tömény idegen levegőbe belekerülve, ragadna rájuk a legtöbb. Itt mutatkozik azonban a circulus vitiosus. Amíg nem tudja valaki a nyelvet, addig a minisztérium nem engedi ki. Amíg nem mehet ki, addig nem tudja megtanulni a nyelvet. Hol van hát a kitörés?! Ott, amit a Magyar Tudomány legutóbbi cikke is javasol, hogy valami egyszerűbb és könnyebb vizsgával kellene útra-indítani egyetemi tanársegédjeinket, nem pedig kiszolgáltatni őket az állami nyelvvizsga-bizottságnak, amelynek, legalább is a mi vidékünkön, meglehetősen rossz és félelmetes híre van. A nyelvi követelményeken kell valamit enyhíteni azzal, hogy aki kikerül külföldre, ott majd csak magára szed annyit, amennyiből munkáját folytatni tudja. A mi körünkben úgy szoktuk kifejezni, hogy a Művelődésügyi Minisztérium tulajdonképpen IBUSZ-utakat szervez: 10 napos, 2 hetes, olykor 1 hetes utakat. Én magam is több ilyen úton részt vettem. Kb. arra elég, hogy 2—3 múzeumot megnézzem az ember, 2—3 kollégával beszéljen,

megkóstolja a nemzeti ételeket és hasonlókat, és az 1 hét vagy a 10 nap már is elment. Debrecenből többször javasoltuk már a Művelődésügyi Minisztériumnak, hogy kevesebb, de hosszabb lejáratú külföldi utakat tegyen lehetővé, mégpedig határozott külföldi témákkal. Nálunk — ha szabad annyira részletekbe mennem — kb. úgy zajlik le, hogy egyetemünknek van 4 testvéregyeteme a baráti országokban, minden évben aláírjuk a következő évre szóló szerződést, amely bizonyos számú látogatásra cserét ír elő, és ezeket a cseréket akkor is meg kell csinálni, ill. a létszámot akkor is be kell tölteni, ha véletlenül senkinek sincs komoly kutatni valója Rostockban vagy Lublinban. De olyan eset is volt már, hogy valamelyik oktató pl. Lipcsébe vagy Halleba kérelmezett kiküldetést, konkrét kutatási témával, amelyet csak ott tudott volna elvégezni, — és nem kapott kiküldetést.

A magam példányában pirossal aláhúztam, hogy a bécsi Collegium Hungaricum kérdése is szerepel a jelentésben. Eredetileg egy több évtizedes, sőt bizonyos fókig talán majdnem évszázados kutató intézmény lenne, de teljesen gazdasági és egyéb jellegű kiküldetések, üdülések és hasonlók színhelyévé vált. Ebben a 8 emeletes épületben összesen 8 magyar ösztöndíjas van, abból is évente legfeljebb 3 szokott magyar irodalmár lenni vagy talán még annyi sem. Évek óta próbáljuk valamelyik emberünket „kicsempészni” Bécsbe, a Vajda János kritikai kiadás nélkülözhetetlen munkálatainak az elvégzésére. Vajda János kb. másfél évet töltött Bécsben, a sajtóban és hivatalokban dolgozott. Az erre vonatkozó adatokat elsősorban a helyszínen kellene felkutatni. Többszöri kérésünk visszhang nélkül maradt. A Collegium Hungaricum körül az Akadémiának is, a Művelődésügyi Minisztériumnak is lépéseket kellene tenni abban a vonatkozásban, hogy nagyobb befolyást gyakoroljon és nagyobb lehetőséget kapjon a helyek betöltésében.

Legyen szabad még a jelentéssel kapcsolatban két olyan problémáról szólnom, amely a jelentésben érintve van ugyan, de a túl tömör fogalmazás miatt nem is fogjuk fel, vagy a benne rejlő problémát nem nagyon látjuk meg. Az osztálytitkár elvtársnak és az elnökségnek a beszámolója is végül a körül a gondolat körül forgott, hogy a magyar tudományos élet minden területe beletartozik az Akadémia felügyelete, irányítása, támogatása körébe, és a törekvés az, hogy lehetőleg senki se maradjon gazdátlanul ezen a téren.

A jelentésben olvasom, hogy az osztályvezetőség egyes szakterületeken tervbe vette a kutatás új igényeinek megfelelő bizottsági hálózatnak a fejlesztését. A beszámolási időszakban megalakult a román és a germán nyelvtudományi munkabizottság. Létrejött a stilisztikai munkabizottság, a stilisztikai kutatások irányítására és gondozására. Nem érzem magamat hivatottnak arra, hogy erről a rendszerről vagy szemléletről elvileg bírálatot mondjak. Tudok azonban olyan konkrét esetről, amelyet annakidején az osztályvezetőség ülésén is említettem, hogy majd addig folyik a bizottságoknak ez a parcellázása, amíg a sok szék között egy-egy tudományág mégis csak a pad alá esik, gazdátlanul marad. Debreceni russzistáink, közelebbről az orosz irodalomtörténészek — tehát nem szláv nyelvészek, hanem orosz irodalomtörténészek — panaszkodnak arról, hogy tulajdonképpen sehová sem tartoznak. Nyilvánvaló, hogy a magyar irodalomtudományi bizottságba nem tarthatnak — és sorolhatnám, hogy még hová nem. A szlavisztikai bizottságba formailag beletartozhatnának ugyan, gyakorlatilag azonban ez a bizottság túlnyomórészt nyelvészekből áll, akik el is zárkoztak attól, hogy intézetükön kívüli irodalmárokat irányítsanak. Csak magában Debrecenben van legalább 2–3 igen komoly

fiatal irodalmár, aki a XX. század orosz irodalomtörténetével foglalkozik és éppen felülről, tehát akadémiai vagy kutatóintézeti vagy bizottsági vonalról, semmiféle támogatást és irányítást nem kap. Nem tudom, hogy nem kellene-e az Akadémiának felmérnie, hogy milyen mértékben kifizetődő és racionális a bizottságoknak ez a még további felbontása, hogy hogyan lehetne biztosítani azt, hogy pl. a román nyelvi bizottság mellett a romanisztika irodalmi- irodalomtörténeti törekvéseivel a modern filológiai bizottság törődjék. Törődik is vele, de nem tudom, hogy nem lenne-e nagyobb súlya, ha a nyelvvel és az irodalommal egyaránt tüzetesebben foglalkoznák. Olyan felmérést javasolok tehát, amely számításba venné, hogy meddig érdemes még ezeket a bizottságokat tovább aprózni.

Néhány szót még az Irodalomtörténeti Intézet témájáról. Évek óta többször is kifejtettem már, hogy az, amit az Intézet publikál és a tervteljesítésben elér, imponáló. Szinte néhány papírlapon együtt kapjuk a témának és a megjelent publikációknak a számát és ilyenkor bámulnunk kell azon, hogy egyetlen, akármilyen népes intézet is, hogyan bírja és mennyire győzi ezt a munkát. Úgy látszik, hogy erejük végső megfeszítésével és maximális igyekezettel dolgoznak. A jelentésben — miután előbb már szó volt egy hatkötetes kézikönyvről — olvasunk a marxista irodalomelméleti kézikönyvről, az irodalomelméleti irányzatok hat kötetéről és végül megint egy többkötetes nagyvolumenű munkáról: A magyar irodalomkritika és irodalomtudomány történetéről. Csupa kollektív munka. Csak üdvözölni tudja az ember, hogy ennyi fiatal erőt lehetett ilyen kollektív témákra összefogni. Amikor az irodalomtörténeti kézikönyv kidolgozása 5–6 évvel ezelőtt megindult, akkor a munka koncentrációja érdekében sok egyéni munka egyszerűen lekerült a napirendről. Jelentős közép- és fiatalokú káderei vannak az Intézetnek, akik egy-egy kandidátusi értekezésnek szánt vagy még annál is nagyobb méretű monográfiát félig-háromnegyedig kidolgozva abbahagytak, mert a kézikönyvbe kellett beledolgozniuk ugyanazt a témát vagy egy rokontémát. Ha most az Intézet megint egy vagy több nagy kollektív munkához fog, mi lesz ezekkel az abba-maradt egyéni munkákkal? Ne feledjük el, hogy a teljes műnek egyrészt az egyéni munka az alapja, másrészt vannak olyan témák, amelyeket nem lehet kollektíve kidolgozni, amelyek tehát csak egy-egy lelkes és tehetséges kutatónak az egyéni munkájaként szerepelhetnek. Röptében tudnék 3–4 ilyen munkát említeni. Nem is annyira az osztályvezetőségnek, mint inkább az Irodalomtörténeti Intézet jelenlevő képviselőinek ajánlanám figyelmébe, hogy próbálják ezeket a kérdéseket megvizsgálni. Nem egészséges dolog, ha egy megkezdett monográfia ott hever befejezés nélkül. Nyilvánvaló, hogy az Intézetnek a fényét és sikerét nemcsak a nagy kollektív munka jelenti, hanem az egyéni monográfia is, nem szólva arról, hogy ún. korszakmonográfia éppenséggel alig van. Nagyon kíváncsok volna, ha a kollektív és az egyéni munkák között bizonyos fokú egyensúly alakulna ki.

KÖPECZI BÉLA

Miután a modern filológia kérdése szóba került, kénytelen vagyok néhány problémára magyarázatot adni, majd ennek a tudományágnak a szervezési és káderekérdéseivel foglalkozni.

Az osztályvezetőség beszámolójába nagyon finoman kerültek bele ezek a kérdések, azért, mert őszintén szólva, elfogott bennünket valami spleen ami-

kor fogalmazni kellett, hiszen olyan sokszor tettük szóvá a modern filológia tudományos kutatási bázisának elégtelenségét, hogy szinte már reménytelennek tűnik ennek a kérdésnek a megoldása.

Néhány szót a történelemről! Az Irodalomtörténeti Intézet keretében létezett egy világirodalmi osztály, amelynek feladata volt a modern filológiai kutatásoknak, adott esetben elsősorban az irodalomtörténeti kutatásoknak a szervezése. Az Irodalomtörténeti Intézetben — más feladat miatt — átszervezés történt. Ez az osztály megszűnt. Ettől kezdve kizárólag a tanszékek lehettek nemcsak az oktatásnak, hanem a tudományos kutatásnak a bázisai is, olyan tanszékek, amelyekre jellemző volt az elmúlt években, hogy roppant feladatokat kaptak, mert hallgatóiknak a létszáma nagymértékben megnőtt, az oktatóké ugyanakkor sokkal kisebb mértékben. Belső kulturális életünk, de a nemzetközi kapcsolatok is egyre több feladatot róttak ezekre az oktatókra és kutatókra. A modern filológiánál bizonyosodott be a legjobban, hogy ha nem adunk egy bizonyos tudományos szervezési armatúrát, akkor kizárólag csak a tanszéki kutatás — az oktató-nevelő-kutatómunka együttese — nem lesz elegendő arra, hogy ezeket a tudományágakat előre vigye.

Nos, a modern filológiai bizottság az elmúlt két évben úgy működött, mint az Akadémia I. osztályának és a Művelődésügyi Minisztériumnak a közös bizottsága, de más tudományos alapra szervezetileg nem támaszkodhatott, mint az említett tanszékekre. Ez azt jelentette, hogy elvileg állást tudunk foglalni nem kevés kérdésben. Gondolom, hogy a bizottság eléggé aktívan is működött. Jó néhány területen, pl. publikációs vonatkozásokban, a modern filológiai füzetek megindításában, de más munkákban is kibővültek a lehetőségek a modern filológiai kutatók előtt. Mégis elégedetlenek vagyunk, mert úgy érezzük, hogy segítségre — kutatói bázis és adminisztrációs segítségre — van szükség, hogy a mostani helyzeten túljussunk. Magyarán tehát: kutatóhelyek kellenek a tanszékek mellé, és a modern filológiai bizottságnak legalább valami minimális adminisztrációs segítség kell, mert különben azt a sok bonyolult feladatot, amely az operatív munkában erre a bizottságra hárul, nem tudjuk ellátni.

Barta professzor megemlítette a debreceni russzisták problémáját. A modern filológiai bizottságban is vannak russzisták. Más kérdés, hogy az egyes tanszékek és az egyes egyetemek között milyen kapcsolatok alakulnak ki, és a modern filológiai bizottság vagy a benne működő russzisták milyen segítséget tudnak adni a debreceni tanszéknek vagy az ott dolgozóknak.

Felmerül azonban ezzel kapcsolatban egy szélesebb körű tudományszervezési kérdés: az, hogy a modern filológiai bizottság, mint osztatlan filológiai bizottság, tehát a nyelv- és az irodalomtudomány bizottsága kezdte el működését. Éppen azzal kapcsolatban, hogy az egyes tudományágak differenciálódnak, merült fel annak szükségé, hogy létrejőjenek külön nyelvészeti bizottságok, vagy albizottságok. Így jött létre a germanisztikai, a romanisztikai albizottság. Van szlavisztikai bizottságunk, amely ugyancsak a nyelvtudománnyal foglalkozik. Ugyanakkor a modern filológiai bizottságban vannak olyan szlavistáink, akik egyszerre foglalkoznak irodalomtudománnyal és nyelvtudománnyal. De a germanisztika vagy a romanisztika területén is ugyanez a helyzet. Van tehát egy bizonyos differenciálódás, amely felveti az albizottságok létrejöttének a kérdését, ugyanakkor a modern filológia jelenlegi állapotában — amikor a kutatók közül nagyon sokan nyelv- és irodalomtudománnyal is foglalkoznak — a modern filológiai bizottságon belül valamelyest mégis érvé-

nyesül az osztatlan filológiai felfogás. Amikor az osztályvezetőség ilyen albizottságok megalakításával egyetértett, akkor nem a szétaprózás gondolatából indult ki, hanem abból, hogy azt a bizonyos, előbb említett differenciálódási folyamatot segítse.

Azt hiszem, hogy ez az egység és ez a differenciálódás: szükségszerű folyamata a mi tudományágainknak és fejlődésünknek. Gondolom, hogy a modern filológiának elsősorban ezeket a szervezeti, káder- és adminisztratív kérdéseket kellene megoldani ahhoz, hogy abból a meglehetősen zsákutcának nevezhető helyzetből, amelyben vagyunk, kijuthassunk. Szeretném persze ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ebben a zsákutca-helyzetben a modern filológia egyáltalán nem érzi magát rosszul. Szóval nem beteg gyermeke a magyar tudományos életnek. Inkább az a problémánk, hogyan lehetne még többet adni, mint amennyit adtunk — és azt hiszem nem keveset — a különböző tudományágakban; hogyan lehetne ezt a munkát szervezettebbé, tervszerűbbé, a magyar kulturális élet szempontjából hasznosabbá tenni? Úgy értékeljük — és az osztályvezetőség elé terjesztett beszámolónkban azt mondtuk el —, hogy az elkövetkező időben mind az eszmei feladatok szempontjából, mind az elméleti munkáknak, mind az egyes népek-nemzetek irodalmának, nyelvének a megismertetése, terjesztése szempontjából a jövőben a modern filológiára még nagy feladatok várnak.

A másik kérdés, amelyhez szeretnék hozzászólni, a nemzetközi kapcsolatok kérdése. Azok a számok, amelyek a jelentésben szerepelnek, eléggé mutatják, hogyan terebélyesedtek ki ezek a kapcsolatok. Magam sem tartom azonban eléggé hatékonynak ezeket a kapcsolatokat. Úgy érzem, hogy különösen a kiküldetések körül sok minden nincsen rendben. Még mindig rengeteg a protokolláris jellegű utazás, a „tudományos turizmus”, ahogy nevezni lehetne. Senkitől sem irigylem az ilyen „turisztikai” érdekességeket. Másról van szó: arról, hogy nem határozzuk meg tartalmilag az együttműködés különböző formáit. Először tehát a tartalmi célkitűzéseket kellene világosan kijelölni, hogy azután az együttműködési formák, a rövid vagy hosszabb időre szóló kiküldetések, a kétoldalú vagy többoldalú nemzetközi értekezletek, stb. kialakuljanak. Vonatkozzék ez bizonyos akadémiai kiküldetésekre is, tehát az akadémiai nemzetközi kapcsolatokra is, de az egyetemek nemzetközi kapcsolataira is, tehát azokra a kapcsolatokra, amelyek a Művelődésügyi Minisztérium keretében bonyolódnak le.

A kezdeményezéseknek itt is elsősorban tőlünk kellene kiindulni. A tudományos intézeteknek és az egyetemi tanszékeknek kellene tehát megmondaniuk, hogy mit akarnak. Ez tenné lehetővé azt a fajta formaváltozást és tervezést, amelyről beszéltem. Azok a közös kutatási témák, amelyeket Ortutay elvtárs is felsorolt és amelyek a beszámolóban is benne vannak, nagyon sokat segítenek éppen az ilyenfajta kapcsolatoknak a kialakításában. Amikor tehát a nemzetközi kapcsolatokról szóló munkaterveink készülnek, ne úgy készüljenek, hogy valamelyik felsőbb szerv elhatározza, hogy hány hét lesz a kiküldetési terv, hanem úgy, hogy az Akadémia I. Osztálya milyen tartalmi feladatokat akar kitűzni a maga tudományterületein és azoknak a feladatoknak az elvégzéséhez hány hétre van szükség. Ha ezt a nagyon logikusnak és egyszerűnek tűnő, de mégis rendkívül bonyolult feladatot meg lehetne valósítani, akkor nyernénk.

KARDOS TIBOR

Az, amit itt hangsúlyozni szeretnék, az egyetemi kutatás kérdése, amelyre az osztálytitkár elvtárs is több pontban kitért. Ott szeretnék némi korrekciót tenni, hogy az egyetemek nem akkor vették át a modern filológiai kutatás feladatait, amikor az Irodalomtörténeti Intézetben az alig felállított világirodalmi osztály megszűnt, hanem évtizedek óta. Eckhart Sándor nevét kell, hogy említsem. Mesteremet és professzoromat, Koltay Jenőt. 40—60 évre tekint vissza ez a kutatás. Ezeknek a tanszéknek megvannak a tradícióik. Ezeket a tradíciókat folytatjuk. Meg lehet állapítani, hogy egy évtizednyi kárhozatos szüneteltetés után a Filológiai Közönyben új nevek tűntek fel. Már a harmadik generációnál tartunk, érvényes tehát, amit Lenin mondott a folyóiratokról, hogy a leghatalmasabb szervezőeszközök. Az Irodalomtörténet megszüntetése ezért — kész csatavesztés.

A középiskolai tanárok kérdéséről is kell szólnom. Megpróbáltuk — a mi tanszékünkön elsőnek —, hogy egy továbbképző formát hozzunk létre. Kb. 20—25—30 ember már harmad ízben gyűlt össze továbbképzésre vidékről és Budapestről. A legérzékenyebb emberek, akik sorra elmondják nekünk, hogy tudományos munkára az iskolában gyakorlatilag nem kerülhet sor. Olyan mértékben vannak órákkal ellátva, ezenfelül, ha élni akarnak, annyi órát kell még azokon túlmenőleg is vállalni, hogy tudományos munkára már egy perc idejük sem marad. Amíg ezen a ponton valami komolyat nem tudunk tenni, addig a legfontosabb bázisok egyike hiányzik.

Mint az Irodalomtörténeti Társaság egyik alelnöke, vándorgyűlésekre járok. A vándorgyűlések közönsége: azok a kutatók, akiket Budapestről levizünk. A helybeli tanárok, még a helybeli egyetemiek sem jönnek el. Volt egy olyan szegedi vándorgyűlés, amelyen a helybeli bölcsészettudományi karunk csak egyetlen professzorát láttuk, a középiskolai tanárokról nem is szólva.

Meg lehet állapítani tehát, hogy a modern filológiai kutatásoknak egyik bázisa a kutatóintézet, a másik pedig az egyetemek. Ha ezzel nem törődik az Akadémia, akkor katasztrófa lesz.

Egy-két szót az ösztöndíjakról. Az Akadémiától mi, idősebb kutatók, nem kapunk ösztöndíjat. Valamilyen címen mindig elutasítják. Évről-évre kijönnek a papírok. A kutatás, mint olyan, nincs is rajtuk: kongresszusokon való részvétel, rövidebb tapasztalatcsere stb. Amikor pl. egy két hónapra szóló ösztöndíjat kérünk, mert nyáron tudunk menni kutatni, szorgalmi időben nem, akkor kérésünket azzal utasítják el, hogy a szerződő fél egy-másfél-kéthónapra nem fogad. Legyen szabad kételkednem ebben.

Végül még valamit az egyetemi tudományos kutatásról! A kutatóintézet csupa kollektív munkát végez. Nem sorvasztja ez el az egyéni munkát? Bizonyos, hogy hátráltató szerepe van. Éppen abban látom én a tanszéki munka előnyét, hogy ott a személyi, vagy egyéni munkán van a hangsúly, bár a kollektívet sem hanyagoljuk el. Tanszékünkön pl. már a harmadik kollektív kötet készül és szerencsés körülmények folytán egy kongresszus Actáiba tudtuk belefoglalni ezeket a cikkeket, sokkal nagyobb lesz tehát elterjedettségük, nemzetközi visszhangjuk, mintha mi bocsátottuk volna ki magyar vagy idegen nyelvű kötetben.

Végül egy utolsó kérdést, amely mostanában vetődött fel! Ha a tanszéki kutatócsoport létrejön, akkor annak az Irodalomtörténeti Intézettel való együttműködése elengedhetetlen, mind a két fél és a kollektív munkák javára.

BÁRCZI GÉZA

Szabolcsi kolléga szavaihoz szeretnék néhány szót hozzátenni. Teljesen igaza van, amikor a másik oldalról is megnézi a középiskolai tanárok tudományos szerepét és felveti a mi felelősségünket. A gondolat helyes, az igény teljesen jogos. De nem egészen járatlan út, hiszen a néprajzosok és a nyelvészek már megpróbálták, sőt, talán tovább is mentek az egyszerű próbánál: az egész országra kiterjedő, sőt, az ország határain túl is kiterjedő szervezetet létesítettek, amely már eddig is komoly gyümölcsöket hozott. Legutóbb Nyíregyházán jelent meg egy igen szép kötet, a zalai kötetről nem is szólva.

Nem mondom, hogy ez megoldás, hogy a középiskolai tanárok ezzel most már valóban belekapcsolódtak a tudomány vérkeringésébe, de több a semminél. Olyan, mintha valaki egy posványos területen sulymot és harmatkását szed, pedig virágzó kertgazdaságot is lehetne ott létesíteni. Ezt az utat továbbra is járni kell, de állandóan azzal a gondolattal, hogy ez nem megoldás, hanem sokkal gyökeresebb megoldásra van szükség.

HADROVICS LÁSZLÓ

A vidéki tanárok foglalkoztatásának a témájához szólnék. Egy dologra szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik legutóbbi Akadémiai Közlönyben megütötte valami a szememet, ami egy bizonyos reménysugarat jelent. Az osztályok könyvkiadásával és az Akadémiai Kiadó tevékenységével kapcsolatban olyan terv merült fel, hogy bizonyos témákra pályázatokat lehet kiírni és e pályázatokat kiadásra lehet javasolni. Az Akadémiai Közlönyből úgy látom, hogy ezek nagyon magasszintű, igényes témák akarnak lenni, amelyeknek feldolgozására égetően szükség van. Volna egy szerény javaslatom. Ezeket a pályázatokat úgy kellene lépcsőzetesen beosztani, hogy a legmagasabb szintről mintegy lemenjenek az általános iskolai tanárokig. Az a tapasztalatom, hogy az ilyen pályázattal nemcsak a középiskolai, hanem az általános iskolai tanárokat is meg lehet mozgatni. Persze csak megfelelő témával. Csak egy példát mondok. Egyik sógorom egy dunántúli faluban osztatlan iskolában tanít. A veszprémi tanács pályázatot hirdetett arra, hogy az egyik falunak írják le valamelyik népszokását. Ő leírta az egyik falu lakodalmi népszokásait. Pályázatára kapott 600 forintot. Egy falusi tanítónak a költségvetésében 600 forint jutalom igen komoly összeg. Nem azt akarom mondani, amire Bárczi tanár úr is rámutatott, hogy ez megoldás, de gondolom, hogyha e pályázatok rendszerét kiépítjük, akkor sok mindent el lehetne érni. Ne azt tegyük tehát, hogy csak nagyon komoly, nagyon igényes, tudós témákat írjunk ki pályázatra, hanem az egyetemi tanszékek és az akadémiai kutatóintézetek közös együttműködésével ki lehetne alakítani egy differenciált pályázati rendszert.

Van ennek egy másik oldala is, tudniillik az, hogy fokozottabban fel kellene venni a kapcsolatot a megyei könyvtárakkal, ill. a megyei könyvtárak figyelmét felhívni arra, hogy a központi könyvtárakkal élénk kapcsolatokat lehet kialakítani és könyvcserét lehet folytatni. Elég jó ismerem a szombathelyi megyei könyvtárnak a működését, igen szép könyvtári kiadványai vannak, amelyekben érdekes számokkal illusztrálja, hogy pl. a Széchenyi Könyvtárral milyen kapcsolatai vannak. Ugyanezt meg lehetne csinálni Győrben, Sopronban, vagy Zalaegerszegen, stb. Így azok a vidéki tanárok, akik megyeszékhelyeken vannak, már nem lennének olyan elhanyagolt helyzetben.

ORTUTAY GYULA válasza

Az elhangzottakból elsősorban azt emelném ki, hogy szükségesnek tűnik a Művelődésügyi Minisztérium és az Akadémia között több igen fontos, kardinális kérdésben tanácskozás, hogy egy sereg olyan problémát, amely itt elhangzott és talán más osztályokon is, tárgyaljunk meg és érjünk el eredményeket.

Osztályunk létesített ugyan egy közös bizottságot a Művelődésügyi Minisztérium és az I. Osztály között, de az itt felmerült kérdések mutatják, hogy többről van szó. Az Akadémia elnöksége elé fogjuk terjeszteni azokat a kérdéseket, amelyekről szükségesnek tartunk magasszintű vitát.

Azt hiszem, hogy az eltartottság és az el nem tartottság kérdésében valami félreértés volt. Azt mondtam, hogy nincs szükség ilyen érzésre, mert semmi okunk rá. Amit Szabolcsi Miklós említett, hogy társadalmilag mi nem tartozunk a divatos tudományok közé, az rajtunk is áll egy kicsit. Merem mondani, hogy pl. a honismereti mozgalomban tömegeket tudtunk megmozgatni, és Bárczi Géza is utalt olyan monográfiára, amelynek a helynév-kutatásban jelentős értéke van. De sorolhatnám a néprajzi munkákat is, sőt a közép- és általános iskolai tanárokkal kapcsolatban felmerült problémák során elmondhatnám azt is, hogy a mi különböző kiírásainkra középiskolai tanulók is pályáznak. Volt olyan középiskolai tanuló akit a pályázat alapján felvettünk az egyetemre, és ma már kutatóintézetben dolgozik. Állítom, hogy nemcsak a néprajz és a nyelvtudomány tud adni elemi típusú útmutatókon keresztül instruált pályázatokat, hanem az irodalomtörténet területén és egyéb területeken is van mód és lehetőség arra, hogy ilyen témákat adjunk. Nem akarok beszélni az anyagi érdekltség kérdéséről, mert messzire vezetne. A téma mindnyájunk előtt ismert. és nemcsak a pályázatok 5—600—1000 forintjai, hanem az anyagi érdekltségnek mélyebb problémái is rejlenek itt. Ezek is olyan kérdések, amelyeket a Művelődésügyi Minisztériummal meg kell beszélni.

A középiskolai tanárok, a fiatal káderek kérdésével is többen foglalkoztak, így Lakó György, Borzsák István és Bárczi Géza. Szabolcsi Miklós igen érzékletes példákat hozott az elhanyaglásról. Én is elmondhatnám, hogy van kolléga, akit közakarattal egy évre kiküldtünk Finnországba, ösztöndíjjal azért, hogy tolmács és fordító legyen. Ki is nevezték — egy általános iskolába tanárnak, és semmi módja sincs folytatni azokat a finn stúdiumokat, amelyekre pedig mind a két szerződő állam jelentős összegeket fordított. Ez csak egy kiemelt példa, mert igen sokat elmondhatnék, egészen az anekdotikus esetekig.

Felmerült a tudományos bírálat kérdése. Hadd szóljak hozzá, mint folklorista! Nincs szóbeli kritika? ! Majdnem azt mondhatnám, hogy csak szóbeli kritika van, de a mellékfolyosókon. Nem kell tehát aggódnunk azon, hogy nincs kritika, csak a kritikának a marxista formái nincsenek meg mindig. Nehány szót most is szóltam róla a referátumban, és van egy sor példa a jelentésekben is.

A kollektív és az egyéni kutatómunka arányai! Nem kívánok róla hosszasan szólni, megvizsgáljuk ezt a témát. Vannak intézeteink, amelyekben a munkák természete ilyen: a Nyelvtudományi Intézetben a különböző szótári munkálatok, az Irodalomtudományi Intézet vállalásai. Mi magunk is tervezünk ilyen kollektív munkát: a népzene kutató csoport, ahol bizony helyelközzel a kutatók energiájának 70—75 százalékát foglalja le az a kollektív munka, amelyet az Intézet végez. Nagy áldozatokat kíván, de a fiatal kollé-

gákra nagy nevelőhatása is van. Remélem, hogy módunk lesz a helyes arányok kialakítására.

Sajnálom, hogy Tamás Lajos elvtárs már nincs itt. Vele és munkatársai-val tárgyaltunk a Nagyszótár kérdéséről és felvetettünk némely problémákat. A maximalizmus helytelen volna. Ellenben az, hogy készítsünk egy reális nagyszótártervet, megnézve, hogy milyen fokokon haladhatunk előre: járható út. Szerényebben, jól organizált lépcsőzés módjára kell tervet készíteni.

Tagadhatatlan, hogy a legkülönbözőbb területeken van nálunk néha olyan tendencia, amelyet én a harmonika-módszerhez hasonlítanék. Hol ki-nyitjuk, hol összecusukjuk. Egyszer sok bizottság van, máskor kevés. Egyszer soknak találjuk, hogy annyira tagoljuk a bizottságokat, máskor meg szükségesnek tartjuk munkabizottság létesítését egy konkrét feladatra. Úgy látom, hogy Barta elvtárs kérdésfelvetésére, a modern filológiával kapcsolatos problémákra, Köpeczi elvtárs részletekbe menően válaszolt. Engedjék el nekem ezt a választ. Azt hiszem, hogy Köpeczi elvtárs a fogalmazás spleenje mellett joggal hivatkozhat nagyon szép és értékes eredményekre éppen a modern filológia különböző területeinek tanszéki kutatásaiban. Sokszor valóban minden támogatás nélkül elért eredményekre hivatkozhatnak az e területen dolgozók, és őszintén sajnálom, hogy a nemzetközi kitüntetésről nem szóltam. De korlátozott az idő.

A nemzetközi kapcsolatok kérdéséről Köpeczi, Szabolcsi és Barta elvtárs is olyan jó gondolatokat vetett fel, hogy én csak egyetértésemet fejezhetem ki. Szintén a Művelődésügyi Minisztériummal kell majd beszélni erről a témáról. A lényeg itt valóban az, hogy elsősorban a fiatal kutatók számára, másodsorban pedig a hosszabb időre szóló kutatásra adjuk meg a lehetőséget.

Végül megköszönve az érdeklődést, a hozzászólásokat, amelyek megerősítették bennem azt, hogy az osztályvezetőség becsületes munkát végzett és igyekezett a maga eszközeivel törekedni arra, hogy tudományterülete legfőbb problémáit áttekintse: bejelenthetem, hogy következő évi munkánk közép-pontjában az fog állni, hogy minden egyes tudományterületen egy-egy köz-ponti kérdést — olyan kérdéseket, amelyek körül sok vita folyik, módszertani, elvi-elméleti, axiológiai vita, — vizsgáljunk meg.

Befejezésül megemlíteném még, hogy májusban magasszintű szovjet akadémiai delegáció érkezik hazánkba. Előadásokat fogunk hallani a szovjet tudományos élet akadémiai szervező munkájának állásáról, és nekünk is módunk lesz ezekbe az előadásokba bekapcsolódni, módunk lesz különösen arra, hogy amint Köpeczi elvtárs is mondotta, az adott, megvalósítandó témákhoz kapcsolódó együttműködés konkrét formáit kimunkáljuk.

AZ OSZTÁLY IRÁNYÍTÁSA ALÁ TARTOZÓ TUDOMÁNYTERÜLETEK HELYZETÉRŐL SZÓLÓ BESZÁMOLÓK OSZTÁLYVEZETŐSÉGI VITÁJA

Az osztályvezetőség, 1967/68. évi munkájának középpontjába állította az irányítása alá tartozó tudományterületek helyzetének felmérését, részletes elemzését. A tudományos bizottságok, a kutatóintézetek közreműködésével az osztályvezetőség illetékes tagja összefoglaló tájékoztatót készített szakterületének elért eredményeiről, tudományos terveiről, problémáiról és megoldandó feladatairól. E beszámolókat sokoldalú, az érdekelt tudományterület szervezeti, személyi stb. helyzetét tényszerűen tükröző dokumentáció egészítette ki.

Az osztályvezetőség havonként és külön vitatta meg egy-egy tudományterület anyagát. Sikertelenül elérnie a kitűzött célt; hogy történeti, elvi szempontból, valamint a tényszerűségekben is megfelelő információs anyag birtokába jusson, s hogy a hozzá tartozó szakterületek fejlesztésének lehetőségeit, az új tudományos feladatokat az esetlegességek kiküszöbölésével jelölje meg, s tervezési munkáját az eddiginél megbízhatóbb elemzésekre helyezze.

Az osztályvezetőség — a tudományszervezés természetének megfelelően — a viták alapján konkrét határozatokat is hozott, más vonatkozásban, főleg módszertani kérdésekben irányelveket fogalmazott meg a szakterületek számára, s az elkövetkező évek folyamatos feladatának tekinti a fejlesztésre vonatkozó részletes akcióprogramok kidolgozását.

A beszámolók némileg rövidített változatát azzal a szándékkal közöljük, hogy tudományos- és munkabizottságaink, intézeteink, intézeti kutatóink, a tudományszervezési munkában részt vevő szakemberek ismerjék meg az osztályvezetőségi viták anyagát s ezáltal is eredményesebben járuljanak hozzá tudományos feladataink megvalósításához.

*

MAGYAR NYELVTUDOMÁNY

I. Tartalmi kérdések

A közelmúltban, elsősorban a debreceni magyar nyelvészkongresszuson, de egyéb alkalmakkor is több értékelés készült a hazai nyelvtudomány legutóbbi időszakának, illetőleg jelenlegi helyzetének áttekintésére. Ezek az értékelések kiemelték az elért, kétségkívül jelentős eredményeket és elemezték a még fennálló hiányosságokat. Ezért a mostani előterjesztés nem ad múltbeli áttekintést, hanem nyelvtudományunk állapotának alapján főként a közeljövő problémáit veti fel, eljövendő feladatainkra igyekszik legalábbis vázlatosan rámutatni.

A nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben világszerte a forrongás, alakulás állapotában van, melyet elméletek, irányzatok, módszerek harca, önmagukkal és egymással való vívódása jellemez. Ez a forrongás lényegében jelenleg is tart, bár a letisztulás, kiegyenlítődés jelei ma már eléggé nagy mértékben mutatkoznak. Ez a folyamat lényegében hazánkban is végbement. Éppen ezért, amikor a magyar nyelvtudomány közeljövő fejlődésének perspektíváit és feladatait taglaljuk, e tényekkel mint a jelenben ható, érvényesülő adottságokkal alapvetően számolnunk kell.

A magyar nyelvtudományunk közeljövő fejlődését befolyásoló, meghatározó, irányító főbb tényezők nagyjából a következőkben jelölhetők meg:

1. a nyelvtudomány helye a tudományok között és azokhoz való viszonya;
2. a nyelvtudománnyal szemben támasztható elméleti (ideológiai) kívánalmak;
3. a nyelvtudománnyal szemben támasztható gyakorlati (társadalmi) igények;
4. a nyelvtudomány nemzetközi helyzetéből adódó követelmények;
5. a magyar nyelvtudomány belső sajátosságai és lehetőségei. Az adott sorrend természetesen nem fontossági, hanem csupán a továbbiak tárgyalási rendjének jelölése.

1. A nyelvtudomány újabb fejlődésének problematikája élesen veti föl azokat a kérdéseket, amelyek e tudományágnak a tudományokban elfoglalt helyét, más tudományokhoz való viszonyát, illetőleg a nyelvtudomány társadalomtudományi jellegét érintik. E fejlődés velejárójaként a nyelvtudomány a korábbinál heterogénebb jelleget öltött, egyes ágazatai kisebb-nagyobb részben a természeti, illetőleg a műszaki tudományok felé tolódnak el. Kifejlődtek a nyelvtudomány új kapcsolatai olyan tudományágakkal, mint a matematika, kibernetika stb. Tudományunk ezen új távlatait kétségtelen gyarapodásként kell értékelnünk, s a fejlődés e vonalának elősegítésére továbbra is törekednünk kell, a jövőben még nagyobb gondot fordítva az ide vonatkozó témák szerepeltetésére. Ugyanakkor nem tarthatjuk kívánatosnak, hogy e fejlődés megrendítse a nyelvtudomány alapvetően társadalomtudományi jellegét, hogy széttepje vagy akárcsak lazítsa a legközelebbi rokon társadalomtudományokhoz való kapcsolatainkat. Sőt mindazokat a szálakat, amelyek tudományunkat az irodalomtörténetíráshoz, a néprajzhoz, a történettudományokhoz, a művelődéstörténethez, a lélektanhoz stb. fűzik, még szorosabbra kell fognunk. E tekintetben főként a nyelvnek a társadalomhoz, a gondolkodáshoz és a művelődéshez fűződő kapcsolatait, illetőleg az ez irányokban levonható nagyértékű tanulságok látszanak kimunkálásra fontosaknak.

Bár munkálkodásunk középpontjában magától értetődően ezután is a nyelvtudomány sajátos, belső szempontjainak és igényeinek kell állnia, témáink kidolgozásában egyre inkább sürgető szükségességgé jelentkezik a

komplexitás igénye, illetőleg a nyelvtudományi tevékenységnek a minden lehetséges irányban, számos kapcsolódó tudományág felé való kiterjesztése. Ennek szükségszerű velejárója kell, hogy legyen a nyelvtudományi tematika további bővítése, még sokrétűbbé tévése. Az együttműködés kölcsönösségében a más tudományágak eredményeinek hasznosítása mellett igen nagy fontosságúnak látszik, hogy a jövőben hazai nyelvtudományunk még többet igyekezzék adni a társtudományok számára. Ez a kérdés már a nyelvtudomány társadalmi szükségességének és hasznosságának témaköréhez kapcsolódik (1. 3. pont).

2. A nyelvtudománnyal szemben támasztható elméleti, illetőleg ideológiai kívánalmak természetesen e tudományág egészét és minden részletét érintik, de mégis legelsősorban az általános nyelvészet hazai művelésével kapcsolatosak. Általános nyelvtudományunk közelmúltja ugyan kétségkívül hozott eredményeket, mégis világos, hogy e területen lényegesen előbbre kell lépnünk. Mindenekelőtt szükség van a nyelvtudomány újabb általános és hazai fejlődésének tudománytörténeti értékelésére, a fejlődés fő irányainak és perspektíváinak marxista értékelésére. Az a tény, hogy valamiféle dogmatikusan értelmezett „ideológiai bunkó” ma már nem lehet fegyver semmilyen irányban, nem menti föl a hazai általános nyelvtudományt ebbéli kötelezettségei alól. Szükség van az általános nyelvtudomány tematikájának szélesebb és helyesebb értelmezésére is: nem szabad leszűkülnie a grammatika-elmélet egyébként igen fontos, nagy jelentőségű kérdéskörére, hanem ki kell terjeszkednie a nyelvtudomány minden részterületének általános kérdéseire, elvi, szemléleti, módszerbeli problémáira.

Az elméleti igényesség emelésének kívánalma természetesen nemcsak az általános nyelvészekre vonatkozik, hanem a hazai nyelvtudomány minden képviselőjére: meg kell mutatkoznia az egyes konkrét munkálatok alapvetésében, megoldásában és eredményeiben egyaránt. A széles alapra kiterjesztendő elméleti munka fő eredményeinek összegezése azonban elsősorban az általános nyelvészek feladata: a nyelvelmélet alapvető kérdéseinek, a nyelv funkcionálásának, a nyelv és társadalom, a nyelv és gondolkodás kapcsolatainak és hasonlóknak a témakörében tőlük kell várnunk az általánosító eredményeket.

Az elméleti munka keretében az eddiginél lényegesen nagyobb szerepet kell juttatni a kifejezetten módszerbeli kérdéseket tárgyaló, illetőleg módszer-tani vetületű munkálatoknak. A módszerbeli problémák, kívánalmak részletes, világos megfogalmazása úgyszólván minden nyelvtudományi ágazatban szükségesnek látszik, nyelvészetünk úgynevezett „hagyományos” és „modern” részlegében egyaránt. A módszertani előtérbe állítása az elméleti szint általános emelésén kívül hathatós segítséget nyújthat a nyelvész-utánpótlás szakmai fejlődése tekintetében is.

A marxizmus talaján álló, igényes elméleti munka nem képzelhető el a kritika erőssége, az élénk vitaszellem fenntartása nélkül. Ezen a téren, sajnos, igen nagy mulasztásokat kell pótolnunk, mert bár az ismertető, recenzíós tevékenység hazai nyelvtudományi irodalmunkban az utóbbi időben elég nagy teret kap, ez csak ritkán jár együtt elmélyültebb, igényesebb kritikai hozzáállással, az elvi és módszertani problémák bíráló jellegű fölvetésével. Többek között ezért van az, hogy tudománytörténeti értékeléseink a ma felé közeledve egyre halványulnak vagy éppen teljesen hiányoznak. E tekintetben természetesen nemcsak általános nyelvtudományunknak vannak feladatai, felelősségünk mindnyájunknak közös.

3. A nyelvtudománnyal szemben támasztható gyakorlati, illetőleg társadalmi igények e tudományág közhasznosságának, az élethez; a mindennapok kíváncsiakhoz való igazodásnak a kérdéseit vetik föl. E viszonylatban még az eddiginél is jobban vállalni kell azt az igen fontos szerepet, amelyet az általános műveltség széleskörű terjesztésében a nyelvi műveltség köre betölt, ide értve az anyanyelvi műveltség emelését éppen úgy, mint az idegen nyelvek elsajátításának szükségességét.

Bár nyelvművelő munkánk eddig is sok jeles eredményt ért el, az e területeken való ténykedés tovább szélesítendő és mélyítendő, különös tekintettel a beszéd- és íráskészség magasabb szintre fejlesztésére, a stilisztikai vonatkozások előtérbe állítására. Az ide szorosan kapcsolódó anyanyelvi ismeretterjesztés terén sokoldalúbban, a nyelv minden viszonylatát érintően kell kihasználni a társadalmunkban ez irányban kétségtelenül meglevő nagy érdeklődést és fogékonyságot, a jól, érdekesen megírt nyelvtudományi ismeretterjesztő művek számának lényeges szaporítására törekedve.

Nyelvtudományunknak erősebben kell az oktatásügy felé is fordulnia, elsősorban elvi útmutatást adva mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek tanításának eredményesebbé tételéhez. Különösen sürgős szükségesség egyrészt a magyar nyelvtanítás felsőfokú oktatásával kapcsolatos problémák megoldásának a nyelvtudomány eszközeivel való keresése, másrészt az idegen nyelvek oktatásában meghonosítható új, hatékony eljárások elméleti-módszerbeli megalapozásának elősegítése.

A nyelvtudomány gyakorlati felhasználása terén lépéseket kell tennünk az alkalmazott nyelvtudomány egyes új ágazatainak (nyelvi terápia, a hírközlés különböző területei stb.) művelése irányában is. Az e téren való munkálkodás egyelőre természetesen csak szerény keretekben és igényekkel, inkább előkészítő jelleggel képzelhető el, hiszen az ilyen jellegű tevékenység általában nagyobb anyagi befektetést igényel.

4. Azt az öröndetes folyamatot, hogy hazai nyelvtudományunk egyre jobban bekapcsolódik a nemzetközi nyelvtudomány vérkeringésébe, a jövőben tovább kell fokoznunk és erősíteniünk. Ennek a folyamatnak egyik oldala, hogy a tematika és a módszer külföldi változásainak főbb irányaihoz igazodnunk szükséges. E vonatkozásban azonban a gyors reagálás, a kritikai hozzáállás, valamint a hazai viszonyok és lehetőségek figyelembe vétele okvetlenül szükséges, nehogy fölidézzük a másoktól rég levetett ruha felvételének vagy az újrakérdésnek a nagyon is reális veszélyeit. Nem szabad szem elől tévesztünk, hogy a külföldi példák szolgai utánzása ellenkező előjellel ugyan, de éppúgy a provincializmus egy sajátos megnyilvánulása, mint az elzárkózás, begubózás, és az utánzás ilyen típusával komoly figyelmet aligha kelthetünk magunk iránt. Azt sem szabad továbbá elfelednünk, hogy a mindent követni akarás nem fér be a mi hazai kereteinkbe, s komoly elaprózási, dezorganizálási veszélyeket is felidézhet. Mindazonáltal egyes területeken okvetlenül be kell állnunk a nemzetközi nyelvtudomány fejlődésmenetébe. Tematikai téren például erősíteniünk kell a grammatikai és a jelentéstani kutatásokat. A módszer terén pedig a különböző témák sokoldalú módszerbeli megközelítésének az igénye és kíváncsiak szolgál számunkra tanulságul.

A nemzetközi nyelvtudománnyal való érintkezésünk másik - legalább annyira fontos - oldala, hogy a külföld az eddiginél is több tájékoztatást kapjon tevékenységünkről, megismerje eredményeinket. E tekintetben jól kell tudnunk kihasználni azt a kedvező helyzetet, hogy a finnugor nyelvek s köztük

elsősorban a magyar mint más típust képviselő nyelvi szervezet, különös érdeklődésre tart számot, valamint azt, hogy teljesítményeink többségével nyugodtan elő is állhatunk, s hogy a külföldi tudományosság nem fukar a magyar nyelvtudomány eredményeinek elismerésében. E viszonylag a speciális magyar nyelvtudománynak, valamint a hazai finnugrisztikának, illetőleg uralisztikának vannak különleges feladatai, hiszen a külföldi nyelvészek tőlünk elsősorban a mi nyelvi sajátosságaink megismertetését várják. Előrehaladásunk egyik alapvető feltétele idegen nyelvi tájékoztatásunknak az eddiginél sokkal jobb megszervezése, amely azonban már a szervezeti kérdések közé tartozik.

5. A hazai nyelvtudomány továbbhaladásának meghatározó tényezői között jelentős súllyal szerepelnek belső adottságaink: egyrészt nyelvünknek az európai nyelvek közti speciális helyzete, s az ezzel kapcsolatos lehetőségek és kötelezettségek, másrészt nyelvtudományunk igen nagy és eredményes múltja, hagyományai. Bár nyelvünkkel kapcsolatos kutatások ma örömdetes módon sok helyütt folynak hazánk határain kívül is, nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv kutatásának oroszánrészét nekünk kell vállalnunk és elvégeznünk, sőt erre számos részterületen másutt nincs is lehetőség. Már csak az uráli-finnugor nyelvcsaládban elfoglalt helyünknel, de tudománytörténeti hagyományainknál fogva is nagy kötelezettségek hárulnak ránk az uráli-finnugor nyelvtudomány művelésében is. Mindebből következik, hogy a magyarországi nyelvtudomány tematikai areulátát a további időkben is döntő módon a magyar, valamint az uráli-finnugor jellegű kutatásoknak kell meghatározniuk. Abba pl. a közeljövő perspektíváit nézve sem szabad belenyugodnunk, hogy a magyar nyelvnek máig sincs nagyszótára meg történeti nyelvtana. De másrésről azt sem szabad hagynunk, hogy az uráli-finnugor nyelvi kutatásban a vezető szerep kicsússzon a kezünkéből.

E nemzeti jellegű feladatok föltétlen elvégzésének szükségessége természetesen nem áll ellentétben sem az általános nyelvészet magas szintű művelésének, sem a hazánkban nagy hagyományokkal rendelkező más nyelvészeti ágazatok (orientalisztika, turkológia, szlavisztika, germanisztika, romanisztika) művelésének kívánalmával. Nyelvtudományunk hagyományai és ezzel részben összefüggésben nyelvész-szakembereink készségének jellege is azt javallja egyébként, hogy a nyelvtudománynak azokat a területeit, amelyeken ma és a közeljövőben képesek vagyunk figyelmet keltő eredmények elérésére (pl. általában a nyelvtörténeti jellegű kutatások, szókészleti kutatások, nyelv-járáskutatás, az irodalmi nyelv vizsgálata, névkutatás stb.) tovább ápoljuk, műveljük; egyéb fontos feladatainkat ezek háttérbe szorítása, elsorvasztása nélkül kell megoldanunk.

II. Szervezeti kérdések

Ezek részben a hazai viszonylatokon belül, a munkahelyek szervezete és a munkaerők megszervezése terén mérülnek föl, másrészt a magyar nyelvtudomány külföldi kapcsolatainak a kérdéskörében jelentkeznek.

1. A különböző nyelvtudományi munkahelyeken dolgozók egyéni érdeklődésének örömdetes sokfélesége és e sokféleség föltétlen fenntartása mellett is helyes lenne a legfontosabb nyelvtudományi műhelyek profilját és

főfeladatait a korábbinál jobban koordinálva és meghatározva kijelölni. A további időszakok tervszerű munkájának biztosítására a nyelvtudományunkra háruló főfeladatok koncentráltabb elvégzésére egy rugalmas, de mégis határozottabb kontúrú munkamegosztásnak kell létrejönnie, amelynek egyébként az adottságai és egyes elemei már jelenleg is érvényben vannak.

A hazai nyelvtudomány főműhelyének, az MTA Nyelvtudományi Intézetének elsőrendű feladatává a magyar, a finnugor és az általános nyelvészeti alapkutatásokat, illetőleg mindezekben belül a nagyobb jelentőségű, több kutató együttes erőfeszítését megkívánó tervfeladatokat, valamint a nyelv művelés és a magasabb fokú tudományos ismeretterjesztés szervezését és végzését kell tenni. Ennek értelmében belátható időn belül meg kell szervezni és tényleges feladatokkal kell ellátni az intézet általános nyelvészeti osztályát. Perspektivikusan gondolni kell egy alkalmazott nyelvtudományi részleg kifejlesztésére, illetőleg e kifejlesztés előkészítésére is. Az intézetnek az eddiginél nagyobb mértékben feladatává kell tenni az intézeten kívül dolgozó nyelvészek minél nagyobb értékű bevonását a fő tervfeladatok végzésébe. — Munkaerő-nehezégek, különleges költségigények, szervezeti tisztázatlanságok miatt az intézet jelenlegi kereteiben nem látszik megoldhatónak és ezért a jövő számára külön problémaként jelentkezik egyrészt a nagyszótári, másrészt a fonetikai kutatások szervezeti kereteinek a kijelölése. E területeken csak felettes szervek egyértelmű döntései lehetnek mérvadók és iránymutatók a további perspektívák viszonylatában. A nagyszótár korszerű alapokon megszervezendő, új adatgyűjtő munkája pl. magától értetődően veti fel a nyelvtudományi adatgyűjtés technikai újításainak, gépesítésének a kérdéseit. A fonetikai kutatások mai igényeit kielégítő korszerű laboratórium felszerelése pedig az eddiginél nemcsak nagyobb anyagi befektetést, de nagyobb átgondoltságot és koncentrációt is kíván.

A hazai nyelvtudományi kutatások egyéb fontos területeit (szlavisztika, germanisztika, romanisztika stb.) kívánatos lenne elsősorban az e célra legmegfelelőbbnek látszó egyetemi tanszékekre koncentrálni, hasonlóan az orientalista kutatások jól beváltak mondható szervezetéhez. A korszerű anyanyelvi és idegen nyelvi oktatásnak még mindig nem eléggé előtérben levő tudományos, elméleti és módszerbeli problematikáját szintén az egyetemi, valamint a főiskolai tanszékeknek kell jobban gondjaikba venniük, s a kutatásokba az eddiginél több tervszerűséget és céltudatosságot vinniük. Kívánatos az is, hogy a budapesti egyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke a Nyelvtudományi Intézet megalakítandó általános nyelvészeti osztályával az együttműködésnek szorosabb formáját alakítsa ki.

Igen lényeges, de jelenleg még nem mindenben eléggé megoldott problémákat vet föl a nagy, fontos és sürgős nyelvtudományi feladatokra való munkaerő-koncentrálásnak és az egyéni kutatási hajlamoknak vagy ambícióknak gyakran megnyilvánuló ellentéte. E téren egyrészt jobban meg kell teremteni a társas nyelvtudományi tevékenységben való egyéni érvényesülés anyagi és erkölcsi lehetőségeit; másrészt még a legfontosabb, új feladatokra való esetleges munkaerő-átcsoportosításoknak is föltétlenül óvakodni kell attól, hogy nyelvész-szakemberek érdeklődési körüknek, készségüknek, hajlamaiknak nem megfelelő tematikák kimunkálójává, illetőleg módszerek alkalmazójává tétessenek.

2. Minden adódó lehetőséget meg kell ragadnunk, hogy a magyar nyelvtudomány nemzetközi megismertetését tovább segítsük, súlyát növeljük.

Nem egészséges dolog, és az első nálunk rendezett finnugor, majd magyar nyelvészeti nemzetközi kongresszus határozott sikereinek ismeretében nem is érthető, hogy a nyelvtudomány különböző részterületein megrendezésre kerülő nemzetközi nyelvészeti kongresszusok közül eddig egyet sem lehetett Magyarországra hozni, és erre egyelőre kilátás sincs. Ezt megváltoztatandó legelsősorban is az illetékes szervektől az eddiginél több anyagi, de főként erkölcsi támogatást kellene kapnunk adódó lehetőségek kihasználására, másrészt jobban gyümölcösöztetnünk kell a különböző nemzetközi nyelvészeti szervezetekben való tagságunkat. Általában jóval tervszerűbbé és hatékonyabbá kell tenni a különféle nemzetközi kongresszusokon való szereplésünket.

A külföldi kapcsolatok megszervezésében jobban össze kell fognunk a rokon tudományok (irodalomtörténet, néprajz stb.) hazai képviselőivel, mert az együttes törekvések könnyebben célhoz érhetnek. E tekintetben föl kellene karolni azokat a korábbi kezdeményezéseket, amelyek egy, a speciális magyar vonatkozású kutatásokkal foglalkozó nemzetközi társaság vagy bizottság megalakítására irányultak; e keretben a magyar nyelvtudománynak a debreceni kongresszuson kikristályosodni kezdő nemzetközi szervezete is életképezebbé és hatékonyabbá válhatna. Megfontolás tárgyává kellene tenni, illetőleg perspektívánkba be kellene állítani egy (nemcsak nyelvész) nemzetközi uráli, illetőleg urál-altaji intézetnek — ha csak szerény keretekben is — a létrehozását.

E témakörben különös jelentőséggel vetődik föl kiadványaink meghatározott, arra alkalmas és érdemes részének az eddiginél nagyobb arányú idegen nyelven való publikálása. Belátható időn belül meg kell valósítani a magyar nyelv kézikönyvének valamely világnyelven való kiadását, s törekedni kell arra, hogy az *Acta Linguistica* az eddiginél jobban betöltse a magyar nyelvtudomány eredményeiről való külföldi tájékoztatás szerepét.

Az utóbbi időben számos ország részéről örömdetes érdeklődés nyilvánult meg magyar nyelvészek huzamosabb ideig való külföldi működése iránt. Ezeket a felénk irányuló vendégprofesszori, lektori stb. igényeket a jövőben is messzemenőleg — még esetleg hazai munkálatok időleges hátrányára is — ki kell elégítenünk, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy kint tartózkodó szakembereink legtöbbje igen sokat tesz mind nyelvtudományunk eredményeinek ismertetése, mind általában nemzetközi kapcsolataink erősítése érdekében.

III. K á d e r k é r d é s e k

Hazai nyelvtudományunk személyi állományának törzsgárdája még az ötvenes években alakult ki, s azóta viszonylag nem nagy mértékben változott, illetőleg gyarapodott. Ennek megfelelően az utóbbi egy-másfél évtizedben fokról fokra egyre jobban elapadtak szakember-utánpótlásunk forrásai, ide értve az akadémiai és egyetemi gyakornoki rendszert, az aspirantúra lehetőségeit; ugyanakkor szinte egyáltalában nem teremődtek meg a lehetőségei egy szolid, egészséges kádercserének. E helyzet veszélyei különösen az utóbbi években váltak világossá: egyrészt a valamikor fiatalnak mondható nyelvész-törzsgárda lassanként az előregedés stádiumába kerül (nem egy fontos kutatóhely személyi állományának átlag-életkora pl. az ötven felé jár); másrészt tehetséges fiatalok elől elzáródik a tudomány felé vezető út; harmadrészt a nyelvtudomány egyes új területeinek műveléséhez még perspektivikusan sincs

meg a megfelelő káderalap. E helyzetet csak a kádercsere lehetőségeinek valóságos megteremtődése, valamint a fiatal, kezdő munkaerők kipróbálásának tágabb és rugalmasabb lehetősége (pl. a gyakornoki rendszer kiszélesítése) változtathatják meg. Ha mindez a nyelvtudomány körén messze túlmutató probléma is, tudni kell, hogy megoldásával a hazai nyelvtudomány további fejlődésének számos mozzanata kapcsolatos.

Ahhoz képest, hogy mennyi kitűnő, jól képzett és komoly tudományos teljesítményt fölmutató nyelvész nőtt föl hazánkban az elmúlt két-három évtizedben, e gárda státusbeli, személyi, tudományos minősítésbeli stb. előrehaladása nem mondható mindenben kielégítőnek. Igaz, hogy a kandidantúra kapui az utóbbi években szélesre tárultak nyelvészeink előtt, de már a doktori fokozatot — különösen a hazai nyelvtudomány gerincét képező speciális magyar nyelvészek körében — viszonylag igen kevesen szerezték meg, az Akadémia tagjai sorába pedig két évtized alatt csupán egy nyelvész lépett. Mindennek számos, itt nem részletezhető oka van. E helyzeten okvetlenül változtatni szükséges. Egyrészt biztosítani kell, hogy speciális magyar nyelvészeink más irányú sokrétű feladataik, nagy igénybevételük mellett módot tudjanak találni magasabb szintű tudományos minősítés szerzésére. Másrészt, de az előbbivel összefüggésben meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy a hazai fiatalabb, illetőleg közép-nemzedékbe tartozó nyelvészek legtehetségeiből tudományunk fejlesztésében és irányításában jelentősebb szerepet játszassanak. Ezzel alkalmasint közelebb jutnánk annak a kérdésnek a megoldásához is, hogy hazai nyelvtudományunk vezető szakemberei kollektívabb testületként, nagyobb elvi egyetértésben és így nagyobb eredményességgel dolgozhassanak.

ORIENTALISZTIKA*

A magyar orientalisztika sajátos arculatát az alakította ki, hogy a művelői figyelmüket és erőfeszítéseiket kezdettől fogva az orientalisztikai kutatások egy bizonyos területére összpontosították. Arra a területre, amely a magyar nép és nyelv eredete és története szempontjából, a magyar nép és a magyar nyelv keleti kapcsolatai folytán a legvonzóbbnak, a legjelentősebbnek látszott. Ezért vált orientalisztikánk gerincévé a turkológia, majd ennek folyamánaképpen az altajisztika. Ezért alakult ki szerves fejlődés eredményeként a mongolisztika, a mandzsu-tunguz filológia. A belsőázsiai filológia azért gyökeresedett meg nálunk, hogy új fényt derítsen azokra a népmozgalmakra, amelyek valamilyen formában összefüggésben állhattak a magyar nép vándorlásaival, s amelyek végső soron elindították a magyar nép nyugatra törését és honfoglalását. A belsőázsiai nomád népek történetére, vándorlásaira vonatkozó gazdag forrásanyag megszólaltatását, első kézből való magyarázatát vártuk a sinológiától. Ismeretes, hogy a magyar őshaza fellelésének délibábjából született meg a tibeti filológia. A Kőrösi Csoma halála után száz esztendővel nálunk újjászülető tibetisztika — a régi romantikus álmodozás helyett — korszerű tudományos programot készített magának; az új programban első helyen áll az ótibeti források belsőázsiai nomádokra vonatkozó értesítéseinek kutatása. Az arab, szír stb. források magyarokra vonatkozó adatainak, s a velük kaposo-

* Legutóbbi beszámoló: LIGETI LAJOS, *Orientalisztikánk időszerű kérdései*: I. Oszt. Közl. X. (1956), 71—9.

latban álló nomádok történetét tárgyaló forrásoknak a kutatása régi hagyományunk. Iranisztikánk művelőit régóta megragadták s máig fogvatartják a perzsa nyelvű mohamedán történeti források problémái, történeti és nyelvi kapcsolataink az alánokkal és a jászokkal, nem is beszélve most a finnugor nyelvek eddigig kellően nem tisztázott kapcsolatairól a régi iráni nyelvekkel. A meglevő studiumokhoz ebből a szempontból is felzárkózott korszerű armenisztikánk és remény van arra, hogy a kaukázusi nyelvek kutatásának előmozdítására fordított erőfeszítéseink előbb-utóbb meghozzák gyümölcsüket.

Az orientalisztika mindezen tartományai szorosan csatlakoznak a nemzeti studiumainkhoz, rendszeres művelésük elsősorban a mi feladatunk, bár mint eddig, a jövőben is számítunk külföldi kollegáink eredményes segítségére. Nem véletlen műve, hogy hazánkban az orientalisztikának azok az ágai honosodtak meg és virágoztak fel, amelyeknek kapcsolatai voltak nemzeti studiumainkkal. Nem véletlen az sem, hogy orientalistáink a magyar kapcsolat kutatásának különös figyelmet szenteltek. Mindamellet tisztában voltak azzal, hogy a különös problémákat eredményesen csak azok tudják megközelíteni, akik a szakma általános kérdéseit is ismerik, nemcsak ismerik, hanem megoldásán eredményesen munkálkodnak is. Csak a magyar problémákban való megrekedés menthetetlenül szakmai beszűküléshez, provincializmushoz vezet, onnan pedig a tudománytól idegen nacionalizmus, sovinizmus ingoványába, mint azt a múltból nem egy példa igazolja.

A felszabadulás óta orientalisztikánk sem egyszerű folytatása a réginek, bár hagyományainkból mindent felhasználunk, ami érték és előremutató, számos vonatkozásban gazdagodtunk, fejlődtünk. A korábban szükségszerűen kialakult történeti érdeklődésünk mellett figyelmet szentelünk a mai Kelet népeinek, harcaiknak, felemelkedésüknek, kultúrájuknak, mai életüknek. Tematikánk ilyen irányú bővülésének eredménye szervezeti téren is megmutatkozott: létrehoztuk bizottságunk mellett az afrikanisztikai munkabizottságot. Gazdagodtunk ideológiai tekintetben. Igaz, tudományterületünk különböző ágaiiban az ideológiai kérdések nem egyforma intenzitással jelentkeznek. Teljes élességgel vetődnek fel a filozófia, a történelem, az irodalomtörténet stb. tematikájában, áttételesen jelentkeznek az alkalmazott nyelvtudomány, a filológia területén. De akár így, akár úgy, jelen vannak orientalistáink kutatási eredményeiben; köztük akad nem egy olyan, amely fő mondanivalójában a marxizmus – leninizmus elméleti kérdéseiben jeleskedik. Gazdagodást (egyben új gondot is) jelentett orientalisztikánk területén a tervszerű munka megszervezése, hiszen ennek útjában a specialisták kis száma, az érdeklődés homogénnek éppen nem mondható iránya nem kis akadályt jelentett. Az elmúlt tíz esztendő jó tapasztalatai azt mutatják, hogy ezen a téren is vannak eredményeink, anélkül, hogy az kutatóink érdeklődésének, kutatási területének nem kíváncsatos szűkülését vonta volna maga után. Az igazi veszély más irányban jelentkezik, abban a törekvésben, mely orientalisztikánkat újabb, eddig nálunk nem művelt területekkel kívánja „gazdagítani”. Úgy véljük, hogy az erők szétforgácsolása helyett a rendelkezésre álló erők koncentrálására kell törekedni: ez volt korábban elért sikereink titka, ez marad jövőendő nagy eredményeink záloga. Mint tudományos életünk annyi más területén, az orientalisztikában is hiba volna „önellátásra” berendezkednünk: erőnket meghaladó szükségleteinket ezúttal is kifogástalanul ki tudjuk elégíteni a baráti országok között egyre eredményesebben, a KGST mintájára kialakuló tudományos együttműködés útján.

1. Tudományos munka

A) A Bizottság irányítása és ellenőrzése alá tartozó orientalisztikai stúdiumok *főbb kutatási irányai*, ill. elért *eredményei* röviden ezek (az orientalisztika többi területeinek a beszámolóját legutóbb az ókortudomány munkájának ismertetése során hallottuk).

A turkológiában az elmúlt két évtized alatt legnagyobb súllyal a Balkán-turkológia tematikája szerepelt, azzal a céllal, hogy hazánk hódoltságkori történeti és nyelvi kapcsolatait új megvilágításba helyezze. Ezt a célt szolgálták a balkáni török nyelvjárások helyszínen végzett kutatásai. Nem utolsósorban e kutatások alapján lehetett meghatározni e nyelvjárások nyelvészeti felosztását. E cél érdekében kerültek feldolgozásra az oszmán-török nyelv hódoltságkori Magyarországról származó latin betűs emlékei (Harsányi, Illésházy stb.). Végül ebbe a terv-kategóriába sorolandó a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavairól készült monográfia. Hódoltságkori török forrásaink gazdag anyagából újabb, gazdaság-történeti feldolgozások láttak napvilágot. Turkológusaink a Balkánon kívül másutt is végeztek nyelvészeti terepmunkát; e munka gyümölcsei ansár, szalar és csuvas nyelvről közölt nyelvészeti megfigyelések. A régi török nyelvek közül a horezmi, az örmény-kipcsak és a kései ujgur nyelv eddig ismeretlen emlékeit tárták fel és dolgozták fel turkológusaink.

A mongolisztikában szintén jó eredménnyel jártak a helyszínen végzett nyelvészeti feltárások. Erről tanúskodnak az Északnyugat-mongóliai ojrát nyelvjárásokról, a halha nyelvjárásokról, a burjátról, eddig ismeretlen belső mongóliai nyelvjárásokról (üdzsümcsin, abaga stb.) megjelent kis monográfiák, továbbá az afganisztáni mongol nyelvről, annak nyelvjárásairól közzétett kidolgozások. Itt említenénk meg a mongolnak az altajisztikai vizsgálatát, valamint elméleti szempontból kínálkozó tanulságainak a kutatását. Hazai mongolisztikánk egyik tervtémája a régi mongol nyelv kutatása. Ennek első fázisa, a mongol nyelv és irodalom legrégibb emlékeinek összegyűjtése és közzététele 15 kötetben lényegében befejeződött, s megkezdődött második lépésként az emlékek szóanyagának összegyűjtése, egy mongol nyelvtörténeti szótár elkészítése. Megemlítjük még a mongol buddhista kánonra, a Kandzsurre vonatkozó kutatásokat. Egyre több figyelmet érdemel mongol folklorisztikai kutatásunk.

A mandzsú-tungúz filológia területéről megemlítjük a XII–XIII. századi dzsürcsi nyelv és írás kutatását, a mandzsú-tungúz etnogenezisre, fegyvertörténetre vonatkozó kutatásokat.

Tibeti nyelvészeti kutatásaink előterében a magyar hagyománnyal (Széchenyi Béla) rendelkező északkeleti archaikus tibeti nyelvjárások kutatása áll. Eredményeink vannak az ótibeti szövegek értelmezése, a tibeti földrajz kutatása terén. A tibeti buddhizmus kutatása felett mi sem térhetünk napi-rendre.

A sinológia területén kimagasló eredményeket értek el sinológusaink egy sor elméleti kérdés terén; közülük a legfontosabb: az ázsiai termelés mód, a régi kínai irodalom műfaji kérdései, a kínai filozófiatörténet számos elvi fontosságú részlete. Eredményeink vannak a kínai nyelv T'ang és Jüan-kori történetének vizsgálása terén. Biztatóan bontakoznak ki sino-barbár kutatásainak körvonalai: jó monográfiák jelentek meg a karluk-kínai, ujgur-kínai, mongol-kínai, tangut-kínai kapcsolatok bizonyos kérdéseiről. Nem hiányoznak

a közvetlenül magyar témák sem: a magyar irodalom kínai fogadtatása, az Osztrák—Magyar Monarchia kínai kapcsolatai.

A nagy hagyományokra visszatekintő hazai sémi, ill. arab kutatás nem lett hűtlen egykori vallástörténeti hagyományaihoz, ám emellett régi programját új, hazai profilú kérdések felvetésével is eredményesen tovább bővítette. Eddigi eredményeiből kimagaslanak a régi arab geográfiai és történeti irodalomra vonatkozó forráskutatások. Merőben új szint jelentenek azok a munkálatok, amelyek komplex módszer alkalmazásával veszik vizsgálat alá a steppei nomád népek történetét.

B) *Könyvkiadásunk* szerény eredményei mellett, nem mentes a problémáktól. Könyveinket a specialisták elenyészően csekély száma miatt csak kivételesen tesszük közzé anyanyelvünkön. Csak akkor, ha a kérdéses könyv rokon szakok érdeklődésére is számot tarthat, vagy — tudományos népszerűsítő jellege miatt — az olvasók szélesebb rétegéhez kíván fordulni. Idegen nyelvű könyveinket Bibliotheca Orientalis Hungarica című sorozatunkban fogjuk egybe. Könyv-sorozatunkban (csakúgy mint folyóiratunkban) a hazai orientalisztika teljes szinképét felvonultatjuk, tekintet nélkül arra, hogy szerzői szervezettel milyen akadémiai bizottság, vagy egyetemi tanszék-blokk keretei között tevékenykednek. Sorozatunkat a hazai orientalisztika nemzetközi tekintélyű fórumává kívánjuk fejleszteni, amely külföldi neves szerzőkre is képes vonzást gyakorolni. Sorozatunkon kívül azonban megjelentek olyan művek is, amelyek az Akadémiai Kiadó és egy külföldi kiadó impresszumán (ez magában csak helyeselhető) kívül egy idegen, nyugati orientalisztikai sorozat címét és számát is viselik. Ezzel az eljárással a jövőre nézve nem tudunk egyetérteni, nemcsak azért, mert abban a „brain drain” egyik alig leplezett formáját látjuk, hanem azért is, mert orientalisztikánk nemzetközi pozíciójának, önállóságának megerősítését késlelteti, gyengíti.

C) *Folyóiratok*. Egyetlen idegen nyelvű folyóiratunk van, az Acta Orientalia, orientalisztikánk külföldön jól ismert, megbecsült orgánuma. Minthogy magyar nyelvű folyóirat megindítására a specialisták kis száma miatt egyelőre nem gondolhatunk, viszont szaktudományunk magyar nyelvű művelését, magyar nyelvi terminológiánk kialakítását elsőrendű kötelességünknek tartjuk, magyar nyelvű közleményeinkkel, úgy mint eddig, ezután is a megfelelő magyar nyelvű szakfolyóiratokat kívánjuk felkeresni. Különösen számíthatunk az Osztályközlemények segítségére.

D) *Rendezvények*. Ezen a téren nem éltünk vissza túlságosan az Osztály és az Elnökség hajlandóságával, vagy talán a kelleténél kényelmesebbek voltunk. Először 1954-ben hívtuk össze a magyar orientalisták I. kongresszusát, azt is a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezésében. 1964-ben gyűltünk össze másodszor, ezúttal az MTA I. Osztályának a szárnyai alatt, amikor is I. Orientalisztikai Konferencia címen beszéltük meg szakmai problémáinkat. Végül 1965-ben altajistáink, szintén az I. Osztály rendezésében, Altajisztikai Napok címen vitatták meg legégetőbb szakkérdéseiket. Mindhárom alkalommal külföldi résztvevők nélkül tanácskoztunk. Kongresszusok rendezésére a közeljövőben ezután sem gondolunk, de belátható időn belül sor kerülhet arra, hogy a nemzetközi altajista konferencia, valamint a sinológus konferencia Budapesten kívánja megtartani évről évre más országban esedékes ülésszakát. Mielőtt erre sor kerülne, jó időben javaslattal fogunk élni.

E) *Nemzetközi kapcsolatok*. Az MTA és a baráti országok akadémiai közötti egyezmények közös tervmunkái közt voltak és vannak orientalista

tárgyúak. Ilyen közös témánk volt a román (turkológia), bolgár (turkológia), csehszlovák (sinológia) akadémiával, s ma is van a SzUTA-val (Kelet-Európa történetének keleti forrásai és a Keleti országok népeinek kultúrája). Minden esetben a magyar fél részéről a felelős tisztét az Orientalisztikai Bizottság látta el. Orientalistáink a XX. kongresszus óta rendszeresen részt vettek orientalista kongresszusokon, konferenciákon, a fiatalabbak hosszabb tanulmányutakon, és keleti országokban terepmunkán. Az MTA és a MŰM igen rugalmasan kezelte azt a kérdést, hogy mindegyikük csak a saját státushelyén dolgozó tudományos kutatókat utazzassa. Nemzetközi kapcsolataink kétoldalúak voltak és hozzánk is szép számmal érkeztek külföldi orientalisták hosszabb-rövidebb tanulmányútra, akadémiái vagy minisztériumi egyezmény keretében: közülük hat hónapra egy özbeg (turkológia) két lengyel (mongolisztika) és rövid időre nagyon sokan. Úgyiszlván valamennyi vezető szovjet turkológus megfordult nálunk. Külföldi kollegáink közt volt olyan, aki akadémiánkon védte meg doktori vagy kandidátusi fokozatát, s újabban egy ankarai török kollégánk itt akarja megszerezni turkológiából egyetemi doktorátusát.

2. Ismeretterjesztő munka

A Bizottság a tudományos ismeretterjesztés munkájának irányítását vállalta csak; ezt a tevékenységét a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár kötetkéivel kívánja szolgálni. Bár a sorozatnak csak az elején tartunk, úgy látszik, jól fogadja a közönség; volt ugyanis olyan kötetünk is, amelyből új nyomatot kellett készíteni. A szélesebb rétegek felé irányuló ismeretterjesztést az orientalisztika területén is a TIT feladatának tekintjük, e munka eredményes ellátásában magunk is segítségére vagyunk. Bizottságunk a népszerűsítő munka megkönnyítésére rendezte bizonyos keleti nyelvek magyar átírásának a kérdését, másokénak a rendezésére rövidesen sort kerít. Felmerült több ízben annak a gondolata, hogy a csehszlovák Novy Orient-hez hasonló népszerűsítő folyóiratot indítsunk. A javaslatot változatlanul helyesnek ítéljük, de úgy véljük, hogy a terv megvalósításának még mindig nem érték meg az objektív feltételei.

3. Szervezeti kérdések

A hazai orientalisztikának nincsen központi irányító és ellenőrző szerve, ezt a funkciót — eszközök és hatáskör nélkül — az MTA Orientalisztikai Bizottsága látja el. Ha ilyen körülmények között is sikerült valamit elérnie, azt orientalistáink bizalmának, támogatásának, odaadó munkájának köszönhetjük. Orientalisztikánk nem minden ága tartozik Bizottságunkhoz, így az egyiptológia, az ókori keleti történet, az indológia és az iranisztika az Őkörtudományi Bizottság irányításához igazodik. Bizottságunk mellett munkabizottságok alakultak 1954-ben, ezek azonban — hatáskör híján — nem bizonyultak életképeseknek. Egy ideig működött ugyan a belsőázsiai és keleti-ázsiai munkabizottság, újabban örvendetes módon életre kapott a sémi filológiai munkabizottság. A belsőázsiai később altajisztikai munkabizottsággá alakult, majd a Belsőázsiai tanszéken működő altajisztikai munkaközösségbe olvadt bele.

Magyarországon csak Budapesten, a bölcsészeti karon folyik orientalisztikai oktatás. E kar négy tanszéke (török, belsőázsiai, arab, kínai) alkotja az

Orientalisztikai Blokkot; az indoeurópai tanszéken oktatott indológia és iranisztika, valamint az egyiptológia ügyei a Klasszika-filológiai Blokkhoz, az ókori keleti történelem a Történezművelődés és az Általános Nyelvészeti Tanszéken oktatott perzsa nyelv és irodalom a Nyelvészeti Blokkhoz tartozik.

Az egyetemi orientalista tanszékek tudományos munkájának előmozdítására támogatásban részesíti az MTA a Belső-ázsiai Tanszéket, továbbá a MŰM a török tanszéket (hódoltságkori török források). Az MTA státus-helyeket létesített (3 fő) a Belső-ázsiai tanszéken folyó termelési munka megsegítésére (mongol nyelvtörténeti kutatások.) Hazai viszonyaink között (legalább egyelőre) nem látszik megvalósíthatónak Orientalisztikai Intézet létesítése. Ennek pótlására szükség van arra, hogy az egyes orientalisztikai tanszékeken — amikor annak előfeltételei megvannak — kisebb kutatóközösségek létesüljenek az MTA, ill. a MŰM támogatásával.

Hazai orientalisztikai kutatásaink kötetlennek nevezhető hálózatában jelentős helyet foglal el a Keleti Könyvtár, pontosabban az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteménye. Nemzetközi híre van török, mongol, tibeti kéziratgyűjteményének. Ez a Könyvtár kitűnő példája annak, hogyan lehet aránylag igen szerény anyagi eszközökkel jól, gyorsan ellátni hazai orientalistáink igen széles körét olyan könyvtári dokumentációval, amely kifogástalanul biztosítja a nemzetközi szintű információt. Ehhez a munkához a Keleti Könyvtár, ill. orientalistáink erősen igénybeveszik az MTA Mikrofilm Osztályának a jó szolgálatait, amelyről csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk.

Orientalistáinknak szükségük van egy olyan tudományos fórumra, ahol beszámolhatnak kutatásaikról, kicserélhetik nézeteiket, megvitathatják problémáikat. Ilyen a francia Ázsiai Társaság, a német Keleti Társaság, a lengyel Orientalista Társaság, amely a közelmúltban tüntette ki tiszteleti tagsággal két turkológusunkat. Ilyen volt korábban nálunk a Kőrösi Csoma Társaság, amelynek levelező és tiszteleti tagságára büszkéek voltak nagynevű külföldi kollegáink. Tudományos társaságaink átszervezésekor sajnos ezt a társaságot megszüntették, illetőleg beolvastották a Magyar Nyelvtudományi Társaságba, amelynek ettől az időtől fogva Orientalisztikai Szakosztályaként működött. A szűkreszbott uniformisba azonban máig sem tudott belefogni orientalisztikánk, amely nyelvészeten kívül egyéb eledellel is él. Kívánatos volna tehát feltámasztani a Kőrösi Csoma Társaságot, amely az MTA felügyelete alatt korszerű tudományos fórumává válhatna hazai orientalistáinknak, s összekötő kapoccsá külföldi orientalista társaságokkal való tudományos együttműködésünk szolgálatában.

4. Kérdések.

E téren vannak pozitív eredményeink képeztünk fiatal tudósjelölteket szervezett aspirantúra útján (turkológia, sinológia) tanítványaink szép számmal megszerezték önállóan a kandidátusi, sőt a doktori fokozatot. De vannak gondjaink is, közegek más szakok gondjaival, meg olyanok, amelyek a mi testünkre vannak szabva. Tudományos és tudós utánpótlásunk felnevelését, munkába-állítását nemcsak az ismert objektív akadályok keresztezik, hanem eleve számolnunk kell a társadalmi igények e téren jelentkező szerényebb kereteivel is. Soron levő problémáink közül most csak az elsőre térnénk ki, arra, amelynek megoldása a legégetőbb. Az altajisztikáról van szó, annak két pólusáról, a turkológiáról és a mongolisztikáról. Isme-

retes, hogy a turkológia orientalisztikánk legnagyobb hagyományú ága, és sorainkban ennek a tudományágnak van ma is a legtöbb művelője. Nemcsak idehaza. Három amerikai egyetemen a turkológia professzora három „idegenbe szakadt hazánkfia”, a negyedikén egyetemünk egyik adjunktusa vendég-professzorként oktatja a turkológiát szeptember óta, az egyik kaliforniai egyetemen. Két fiatal mongolistánk kapott vendégprofesszori meghívást további amerikai egyetemekre. Az ankarai egyetem egyik vezető turkológusa a mi egyetemünk neveltje. A berlini Humbolt-Egyetemen magyar vendég-docens irányítja a turkológiai oktatást és kutatást. Az egyik fiatal magyar mongolista a leningrádi Ázsiai Népek Intézetébe kapott meghívást. Két nagy nyugati kutatócentrum széleskörű összegeregetést követően az altajisztikai kutatások ellátására. Ilyen körülmények között a legkevesebb, amit tehetünk: gondoskodnunk kell — számunkra lehetséges szerény keretek között — egy altajisztikai centrum fokozatos kiépítéséről, meg kell erősíteni kapcsolatainkat a hazai finn-ugor, ill. uráli kutatásokkal.

Az Orientalisztikai Bizottság mellett működő Afrikanisztikai Munkabizottság jelentése

1. Magyarországon az afrikanisztikai kutatásoknak nem voltak hagyományai, amelyekhez kapcsolódhattak volna a 60-as évek elején az afrikai országok felszabadulása után meginduló afrikanisztikai kutatások. Egyetlen kivételként az afrikai történeti stúdiumok említhetők, amelyek Sik Endre irányítása mellett igen kedvező helyzetben fejlődhettek. Az afrikai nyelvek, néprajz, népzene terén általános érdeklődésű kutatók vállalkoztak e területek vizsgálatára jó módszertani felkészültséggel, de afrikai terepmunka nélkül. Az Orientalisztikai Bizottság mellett létrehozott Afrikanisztikai Munkabizottság feladata az volt, hogy összefogja az említett területeken dolgozó kutatókat, összehangolja munkájukat, beillesse azt az akadémiai kutatómunka rendszerébe, s biztosítsa számukra azokat a lehetőségeket is, amiket egy Munkabizottság biztosítani tud.

2. Az Afrikanisztikai Munkabizottság mellett egy másik afrikanisztikai centrum is működött az Akadémia rendszerében, a Bognár József professzor vezette Afro-ázsiai kutatócsoport, amely Afrika gazdasági problémáit tanulmányozza. Az Orientalisztikai Bizottság kezdeményezésére létrejött az Afrikanisztikai Koordináló Bizottság, amely a két szerv s így az egész magyar Afrikakutatást hivatott irányítani és képviselni az Afrikanisztikai Kongresszusban — a nemzetközi afrikanisztikai szervezetben — mint nemzeti bizottság. Az Afrikanisztikai Koordináló Bizottság vezetését Bognár professzor vállalta, s e keretben a két akadémiai afrikanisztikai szerv együttműködése igen eredményesen valósul meg.

3. Az Afrikanisztikai Munkabizottság első feladata az volt, hogy felmérje a különböző tudományágakban az afrikanisztikai kutatás helyzetét és kijelölje a reálisan megoldható feladatokat. A Munkabizottság tevékenységének második stádiumában az afrikanisztikai kutatás elvi kérdéseinek tisztázása, a Munkabizottság és az Afroázsiai Kutatócsoport munkájának összehangolása, valamint az afrikanisztikai népszerűsítés áttekintése stb. alkotta megbeszéléseink fő témáját. A továbbiakban a Munkabizottság napirendjén rendszeresen

szerepeltek az egyes területek, ill. az afrikanisztikai kutatás egészét illető elvi kérdések (pl. viták az afrikai történetírásról, ideológiáról), amelyeket az Afro-ázsiai kutatócsoport munkatársaival együtt vitattunk meg; felmértük az afrikanisztikai kutatások állását. A Munkabizottság kezdeményezte az afrikai helyesírás rendezését, e célra munkaközösséget hozott létre Fodor István vezetésével, amelyben a Helyesírási Munkabizottság tagja is részt vett. A kidolgozott javaslat a Helyesírási Bizottság elé került jóváhagyásra.

4. Az afrikai történet és ideológia terén elsősorban a franko-afrikai országok mai történeti és ideológiai problémáira irányul a figyelem (Kende István, Márton Imre munkássága). Sík Endre folytatja afrikatörténeti munkáját. Az ókori Núbia történetét és archeológiáját kutatja Kákossy László. Az afrikai művészet, tárgyi néprajz kérdéseit vizsgálják néprajzkutatóink (Gunda Béla és Bodrogi Tibor), s az afrikai népzene, népi hangszereket tanulmányozza Sárosi Bálint. Az afrikai nyelvek osztályozásával foglalkozik Fodor István, s a szuahili nyelv mondattani kérdéseivel Dezső László. A Munkabizottság munkájában részt vesz Csáthi Ernő, az afrikai politikai földrajz kutatója is. Az afrikai néprajzi kutatás szempontjából létfontosságú lenne az afrikai terepmunka, a konkrét afrikai nyelvek (pl. a szuahili) tanulmányozásának pedig ez az alapfeltétele. Eddig csak népzene-kutatóinknak volt lehetőségük több hónapos afrikai kutató-útra. Sajnos, ezen a téren semmiféle intézményes lehetőség (pl. kulturális egyezmény) nem áll rendelkezésünkre, és saját devizaforrásainkból lehetetlen finanszírozni.

5. A Tudományos utánpótlás elhelyezése, de a jelenleg dolgozó kutatók egy része szempontjából is nehézséget jelent az afrikanisztikai kutatói státusok hiánya. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett egy történész, egy marxista-szakos hallgató, s az idén fejezi be tanulmányait egy néprajzos (a felsorolás nem teljes), akiknek biztosítani kellene azt is, hogy ismereteiket tovább fejlesszék keleti és nyugati afrikanisztikai centrumokban.

IRODALOMTUDOMÁNY

1. Közel múlt: eredmények

A magyar irodalomtörténetírás, általában az irodalomtudomány eredményeit már sok akadémiai, párt- és állami dokumentum kiemelte, így nem tartjuk szükségesnek részletezésüket. Összegezzük csak annyival: az elmúlt húsz év alatt jelentős a nemzeti kultúra egésze szempontjából és fontos művek sorával bizonyította jelenlétét a magyar marxista irodalomtörténetírás; az az ág, amelyet egyként jellemez a magyar irodalomtörténetírás legjobb hagyományaihoz való hűség, az Erdélyi János, a Gyulai Pál, a Riedl Frigyes, a Király György, a Horváth János hagyományainak és közvetlen mestereink tanításainak „megszüntette megőrzése”, s amelyet ugyanakkor a marxista szemlélet, a kérdések, a történeti folyamat marxista megragadására való igény jellemez, és amely a marxizmus klasszikusaitól, a külföldi irodalomtudomány neves marxista képviselőitől és idehaza elsősorban Lukács Györgytől és Révai Józseftől tanult. Ez a marxista irodalomtörténetírás, amelynek természetesen széles skálája van, önmagán belül is különféle árnyalatokat mutat föl, monográfiák, részletkutatások, klasszikusok kiadásai hosszú sorában alapozta meg az új magyar irodalomtörténet épületét, amelyet az 1964–66

között megjelent Magyar Irodalomtörténet, tudományunknak ez a kollektív teljesítménye tett teljessé.

Még egy mondatral a közelmúltba visszatekintve: emellett a fő ág mellett az elmúlt időszakban inkább csak kísérletszerűen, első lépésként jelentkeztek egy elméletibb tájékozódásra épülő irányzat jelei; és e fő ág mellett elszigetelten egyes művekben vagy mű-részletekben volt jelen a polgári irodalomtudomány egynéhány irányzata is.

Mi történt 1965 végén, az utolsó felmérés, ill. a hat kötetes Irodalomtörténet megjelenése óta? Ismét csak utalásszerűen néhány eredmény:

Megjelentek újabb fontos kritikai kiadások (közülük hadd emeljük ki a hatalmas méretű Jókai és Mikszáth-kiadásokat, a József Attila-kiadás lezáró kötetét, az Ady prózai művei kiadásának folyamatosságát, végül mint jeles, nemzetközileg is feltűnést keltett filológiai teljesítményt, a Mikes-kiadást), dokumentumgyűjteményeink, forráskiadványaink. (Ez utóbbiak sorából sajtó alatt levő Kölcsény kiadatlan írásait kell kiemelnünk.) E kiadások sorában ugyancsak filológiai fontosságánál fogva külön hely illeti meg a Régi Magyar Költők Tárát, a sajtó alatt levő Régi Magyar Prózai Emlékek I. kötetét. Anyag-dokumentumgyűjteményekben újabb anyag gyűlt össze egyes nagyfontosságú kérdések megválaszolásához: a társadalmi forradalom és művészet viszonyára vonatkozóan az impozáns méretű 18–19-es kötetekben, az immár teljessé vált Mindenki újakra készül I–IV.-ben. Ugyanebben a témakörben fontos adatok sorát szolgáltatja a sajtó alatt levő Kassai Magyar Munkás antológia.

Lassú ütemben, de megjelentek monográfikus munkálatok is. Közülük széles látókörenél, összefoglaló igényénél fogva ki kell emelnünk Kardos Tibor: Árgirus históriáját. Nagyobb korszak összefoglalására Komlós Aladár vállalkozott, a magyar kritika történetének egy szakaszát dolgozta fel. A megritkult íróportrék sorából ki kell emelnünk Keresztúry Dezső régóta várt Arany-monográfiájának első kötetét, Horváth Károly sajtó alatt levő A klasszikából a romantikába c. munkáját, amely voltaképpen Vörösmarty pályakezdésének problematikáját öleli fel, Mezei József munkáit Reviczkyról és Komjáthyról, Varga József Ady-könyvét, valamint több József Attilával foglalkozó munkát, így Gyertyán Ervinét és a vitatható megállapításai mellett is sok értékeset tartalmazó, Forgács László József Attila esztétikája c. művét. Középkori irodalmunk kutatásának eléggé elhanyagolt területén kell megemlítenünk Csóka J. Lajos munkáját, Mezey László tanulmányait. Mindez persze számszerűleg sem túl sok.

Az utóbbi két-három évben irodalomtudományunk több eddig elhanyagolt ágában is megjelentek fontos művek. Így örömdetes fellendülés tapasztalható a stílus és formavizsgálat terén: ennek módszerei kimunkálásában példamutató Martinkó András A prózaíró Petőfi-je, új problémákat vet fel Péczely László: Tartalom és versforma c. munkája. E tárgykör kiemelkedő értékű munkája Rába György: A Nyugat műfordítói című monográfia. A nem szorosan akadémiai területen két fontos munka született e tárgykörből: Ungvári Tamás összefoglaló igényű Poétikája valamint a Miért szép? c. verselemzés kötet. - Fontos új munkák, tanulmányok sora jelent meg a marxista komparatiztika területéről, közülük mindenekelőtt Sötér István Aspects et parallélismes c. tanulmánykötete, valamint Vajda Gy. Mihály tanulmánykötete emelendő ki. Sok fontos adattal, a szintézisben és feldolgozásban azonban változó színvonallal egymásután jelentek meg, ill. jelennek meg kapcsolat-

történeti köteteink. (Magyar—olasz, magyar—lengyel, magyar—német). Ide kapcsolódnak a Gondolat Kiadó „Izmus” sorozatának kötetei is. Végül: történetek kísérletek az irodalomelmélet területén is, több tanulmánykötet (Nyíró Lajosé, Almási Miklósa, Illés Lászlóé, Herman Istváné), az Elvek és utak, a Littérature et réalité, majd A szocializmus irodalma című tanúskodik az ilyen irányú erőfeszítésről.

Az elmúlt évek termését egyébként is több jelentős egyéni, valamint kollektív tanulmánykötet megjelenése jellemzi. Hosszú soruk (Kardos László, Komlós Aladár, Sötér István Diószegi András, Barta János, Rényi Péter, Almási Miklós, Hermann István, Nagy Péter, Illés László, B. Nagy László) jelzi, hogy irodalomtörténészeink jelentős része a nagy szintézis kollektív erőfeszítései után saját tudósi-alkotói arcélének megismertetésére is törekszik, és jelzi egyúttal irodalomtudásaink java részének kritikusi, kultúrpolitikai munkásságát, vitázó szándékát. A kollektív tanulmánykötetek közül a szocialista irodalom történetének feldolgozása terén születtek a legjelentősebbek: az ilyen irányú munka összefoglalásául is számító Arcképek a szocialista irodalom történetéből, valamint a Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből c. sorozat második, gazdag anyagot tartalmazó kötete.

Irodalomtudományunk arányait, termését, eredményeit köteteken kívül természetesen a folyóiratok termése is jelzi; — a kötetben még meg nem jelent tanulmányok hosszú sora bennük utal leginkább az új irányokra.

Az utóbbi két-három év könyvalakban megjelent eredményeit summáztuk. Fel kell vetnünk a kérdést, hogyan állunk ma: 1968-ban irodalomtudományunkban, milyen törekvések, irányok tapasztalhatók tudományunk területén?

2. *Status praesens: irányok és törekvések*

Megítélésem szerint irodalomtudományunk egészét jelenleg bizonyos átmenetiség jellemzi. Elégedettek és büszkék vagyunk eddigi eredményeinkkel, de egyszersmind elégedetlenek is: tudományágunk egyes műhelyeiben olykor türelmetlenül is jelentkezik a továbblépés vágya.

Új feladatokat tűzünk magunk elé, új feladatokra készülünk föl, új módszereket akarunk kipróbálni. Mind evvel együtt jár (bár még csak kezdeti lendülettel) a vitaszellem megélnkülése, a marxizmuson belüli iskolák szerinti differenciálódás stb. Ez az ígéretes helyzet sok eredményt ígér, sok jelentős művet, ugyanakkor egy sor problémát is vet föl.

a) A véleménykülönbségek, viták, egyszersmind új utak keresése leginkább az irodalomelmélet területén mutatkozik meg. Összefoglalóan úgy jellemezhetnénk: a dogmatikus egyszerűsítéssel és merevséggel való leszámolás után, a marxista irodalomelmélet alapvető fogalomkészletének újjáértékelése kezdődött meg, de ez a munka még nem vezetett megnyugtató eredményre. Ugyanennek a munkának során két véglet is mutatkozott meg: az elavult fogalmakhoz való merev ragaszkodás, dogmatikus megközelítésmód, — a másik végleten a fogalmak teljes elrelativizálására, tartalmuktól való megfosztásukra irányuló törekvés. A viták elsősorban a realizmus, majd a szocialista realizmus, a stílusfogalom, a módszer, az irányzat kérdései és még tágabban a tükröződési elmélet és még általánosabban az irodalom tényeinek és folyamatainak történeti, ill. filozófiai megközelítése körül bontakozott ki. Ugyancsak észrevehető volt tudományágunkban bizonyos polgári nézetek, elméletek felelevenítésének kísérlete. Mind ezeken a viták még nem jutottak nyugvópontra, habár az 1967

tavaszi, a KB. által összehívott irodalomtörténész aktíva egy sor kérdés tisztább megvilágítására segítséget adott és bizonyos szervezeti intézkedéseket is javasolt. Egynéhány kérdésben történt azóta közeledés; más viták teljesen nyitottak; még nem sikerült az irodalmi tények *filozófiai* és *történeti* megközelítése viszonyát, az ehhez kapcsolódó fogalmakat pontosan tisztázni. Az ide irányuló vitákat okvetlenül tovább kell folytatni, őrizkedve a szélsőségektől, a marxista irodalomelmélet biztos talaján. A helyzet fontosságára utal az irodalomtörténet ilyen irányú vitáinak nagy közönség visszhangja, a napi kritikára való hatása, az ideológiai frontra gyakorolt befolyása.

b) Irodalomtudományunk eddigi uralkodó és fő ágának a marxista történeti módszernek képviselői között elfogadottá vált az a nézet, hogy megtartva e módszer minden eddigi vívmányát, tovább kell azt finomítani, gazdagítani új és új módszertani eljárásokkal. Minden tudományos munka előfeltétele területünkön a bibliográfia ügyének rendezése. A nemzetközi normákhoz képest tizedannyi erővel, de befejezés előtt áll A magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyvének 5 kötetes korpusza, amely nagy segítséget fog adni a további munkához. További rendezésre vár a kurrens bibliográfiák kérdése.

További erőfeszítéseket kell tenni az adatfeltárás, anyagfeltárás, kritikai kiadások, dokumentum-gyűjtemények terén (itt olyan régóta húzódó problémák megoldása, mint a Petőfi- és Csokonai-kiadás stb. lenne sürgős), valamint a pozitív adatkutatás terén is. Ez utóbbi téren egyre sürgetőbben merült fel a hazai és külföldi levéltárak anyaga szervezett átvizsgálásának szükségessége. Ugyancsak tovább kell folytatni az erőfeszítéseket írók arcképének megrajzolása, feldolgozatlan irodalmi folyamatok ábrázolása terén, - olyan „fehér foltok” felderítése van soron, mint a 18. századi kutatás —, a két világháború közti irodalom sok kérdése.

De ezen túlmenően érezhető tudományágunkban egy törekvés a gazdasági, társadalmi mozgás és a mű közti mediatorok közvetítő alaposabb elemzésére, a világnézet és világkép differenciáltabb elemzésére, általában mű és valóság viszonyának árnyaltabb ábrázolására. A készülő Felszabadulás utáni magyar irodalom története c. mű kísérleti terepe, egyúttal próbája lesz az irodalmi folyamatok árnyaltabb, bonyolultabb bemutatásának. Ugyancsak észrevehető törekvés irodalomtudományunkban az, amit eszmetörténeti, ideológiatörténeti, még tágabban: kultúrtörténeti szempontnak szoktunk nevezni. Ilyen szempontból is lényeges lesz a készülő kritika- és irodalomtörténet, amely ezt a tágabb kontextust a „második szférában”, az irodalom önmagáról való gondoskodásának területén tárja fel. Az eszme-, ideológiatörténeti kutatás felé fordulást jelzik újabb időben Pándi Pál munkái az utópista szocializmus magyarországi kutatásáról, valamint általában a Petőfi-kutatás újabb eredményei (Lukácsy Sándor, Fekete Sándor). Meg kell próbálnunk megrajzolni egy kor vagy egy kis időszakasz komplex kultúrtörténeti jellegű képét, amelyben szinte egymásra rakódnak majd a különféle rétegek, mindaz, ami a különféle művészettörténetekből, a mindennapi élet történetéből, az anyagi kultúra történetéből egyszerre, egymást erősítve vagy egymásnak ellentmondva jelenik meg. Ehhez a feladathoz is többféle módon lehet közeledni; történet-szeink például arra töreksenek, hogy a történelem dimenzióját kiegészítsék a kultúrtörténet dimenziójával, az irodalmárok igyekeznek a többi művészettel egységben látni a folyamatokat. Ez egységben látásnak egyik fontos eredménye lehetne az irodalom funkciójának, különböző korokban változó helyének pontosabb meghatározása.

Még a szűkebb irodalomtörténeti szférán belül maradványok is vannak más céljaink. Fájdalmas pl. a műfaj-történeti kutatásoknak szinte teljes hiánya nálunk. Igaz, olyan kutatási terület ez, mely világszerte egy kissé hanyatlóban van, amellyel másutt sem igen szeretnek foglalkozni, éppen azért, mert a régi műfaji kategóriák mereveknek bizonyultak, és a mai művészet állapota ilyen szempontból visszahat a történeti kutatásra is. Mégis, hajlékonyabban és modernebben, de meg kell próbálnunk műfajoknak, műnemeknek, műformáknak történeti fejlődését, ideálképét és normarendszerét, realizációját különféle korszakokban megrajzolni.

Törekvések észlelhetők az irodalmi folyamatok, áramlatok komplex, árnyaltabb tárgyalására (Magyar századvég, két világháború közti magyar líra); és a történeti módszerek továbbfejlesztésének igénye munkál azokban a kísérletekben is, amelyek egy-egy irodalmi folyamatot, irányt nemzetközi összefüggésben igyekeznek megrajzolni, ill. általában az irodalmi folyamatok rajzával az eddiginél árnyaltabban foglalkozni.

c) Az elmúlt években megindult az a fejlődés, amely a műelemző módszereknek, az eddiginél fokozottabb felhasználását igyekeznek biztosítani történeti jellegű vizsgálatainkban is. A magyar irodalomtudománynak régóta hiányzó dimenziója a nyelvi-stilisztikai műelemzés, általában a mű struktúrájának elemzése. Az utóbbi időben kísérlet történt arra, hogy a régi és újabb műelemző módszerek eredményeit miként lehet beépíteni a marxista irodalomtudomány módszertanába. Történt kísérlet a hagyományos szövegelemzés módszereinek továbbfejlesztésére; a nyelvészeti jellegű stílusvizsgálatok terén (Kovalovszky Miklós, Nemes István, J. Soltész Katalin, Fónagy Iván) egy egész sor új módszer, megoldás született, amelyek termékenyítően hatnak az irodalomtudományra.

A legutóbbi időben az elsősorban a nyelvészetben világszerte előrenyomuló strukturalista irányzat egyes módszertani kérdései, fogásainak felhasználására is kísérletek történtek (pl. Petőfi S. János, Hankiss Elemér, Németh G. Béla, Bonyhai Gábor munkáiban). Ezen a területen mind az irodalmi művek matematikai modellezése, mind a statisztikai módszerek kifejlesztése, mind a művek belső struktúrájának árnyalt elemzése — olyan módszerek, amelyekkel tudományágunkat gazdagítani lehet. Viták során tovább kell haladni; őrizkedve egyaránt a bizalmatlan konzervativizmustól, a megokolatlan divatszzerűségtől, — konkrét anyagon kísérletezve ki az új módszereket. Gondosan el kell választanunk a strukturalizmust mint történetfilozófiát, mint világnézetet egyes nyelvészeti vagy információs elméleti jellegű strukturalista módszerektől, amelyeknek integrációja a marxista műelemzésben lehetséges.

Irodalomtudományunk fejlődése olyan irányba mutat, hogy a marxista történetiség alapvető metodikai eljárásait, gazdagítsa, továbbfejlessze a legkülönbözőbb műelemző módszerek vívmányával. (Ennek kitűnő bizonyítékai pl. a Király István készülő Ady-monográfiájából eddig publikált részek, — s ilyen törekvésre vall több újonnan megjelent verselemzés is.) Azt hiszem a magyar irodalomtudomány egyik nemzetközileg is érdekes feladata és funkciója lehet a történeti és műelemző módszerek marxista szintézisének kidolgozása.

d) A történeti és műelemző módszerek mellett a legutóbbi időkben törekvés tapasztalható irodalomtudományunknak még újabb dimenziókkal való gazdagítására is. A legutóbbi időben megkezdjük az első lépéseket az irodalomszociológia problematikájának kidolgozására; mégpedig mind a

műszociológia, mind a történeti és jelenkori közönség — és olvasó-szociológia, mind — és ez látszik irodalomtudományunk számára a legjárhatóbb útnak — az irodalmi élet és az író szociológiájának (mind történeti, mind jelenlegi értelemben) megteremtésére. E szociológiai vizsgálatok végső célja aktív segítségnyújtás a mai kultúrpolitikának, a mai magyar szocialista kultúra és tömegkultúra modelljének és problematikájának megvizsgálásával.

Ugyancsak új dimenzióként jelentkezik a Magyarországon szinte teljesen hiányzó irodalompszichológia. Még csak a népszerűsítés szintjén foglalkoztak nálunk eddig alkotáslélektannal, a tudományos megközelítés első érdekes lépései történtek meg a hatásvizsgálat területén.

e) Irodalomtudományunk mozgás-irányában egy másik jellemző: a túllépési kísérlet saját határain, a komplexségre való állandó törekvés. Már az eddigiekből is világos: az eszmetörténeti irányultság a történettudománnyal, más művészettudományokkal; a műelemző kísérletek a nyelvészettel, alkalmazott matematikával; az új irodalomelméleti törekvések filozófiával és esztétikával; az irodalomszociológia a tudományágak egész sorával, elsősorban a szociológiával való intenzívebb belső kapcsolatot követelik meg. A kapcsolatok felvétele egyéni együttműködések és kollektív vállalkozások egész sorozatával már megindult; a tudományágnak belső szükséglete is a társadalomtudomány egyes ágainak az eddiginél szorosabb együttműködésére, a problémák együttes kidolgozására, együttes vitákra kényszerít.

A komplexitás igényének egy másik megnyilvánulása: a marxista komparatiztika művelése, mint ismeretes, immár nemzetközi kötelezettségünk is. Ahhoz, hogy e téren feladatainkat el tudjuk látni, szükségessé válik a modern filológiával való belső együttműködés, a marxista komparatiztika módszereinek alapvető kidolgozása, — és általában a modern filológia és a magyar irodalomtudomány szoros együttműködésével — a *világirodalmi* kutatások fellendítése. A világirodalmi folyamatok, áramlatok marxista értékelése, a több irodalom ismerete, a több irodalomban való gondolkodni tudás — ezt követeli meg olvasóink igénye, az egyetemi oktatás szükséglete és egyre inkább a nemzetközi marxista irodalomtudomány fejlődése is. (Ez persze az ún. modern filológia és a magyar irodalomtudomány szoros együttműködését követeli meg.)

Tudományágunkban tehát a *módszertani* megközelítések sokfélesége van kifejlődőben; és ez helyes irányú fejlődés; helyes, hogy a marxizmuson *belül* különféle iskolák fejlődnek ki. Az irányzatok, iskolák, megközelítési módok *okfélesége* (amelyek nem egyszer már értékskálát is magukkal hozhatnak) azonban nem jelentheti az *ideológiai pluralitást*: ez irányzatok a marxizmuson belül bontakoznak ki.

S ez annyit is jelent hogy a polgári ideológia elleni harcot komolyabban kell vennünk; színvonalasabban kell érvelnünk. Amennyire szükséges egyes polgári irodalomtudományi iskolák egyes módszereitől, megközelítési módjaitól tanulnunk, — annyira világosan el kell határolnunk magunkat filozófiai-ismeretelméleti alapjaiktól. S tovább: a marxista alapú nézetek, megközelítési módok lehető integrációja felé kell haladnunk.

A fenti törekvések egyúttal irodalomtudományunk nemzetközi helyének meghatározására is utalnak. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy — persze nem olyan mértékig, mint Lukács György nevével fémjelzett esztétikánk — irodalomtudományunk is kivívott már bizonyos szerényebb nemzetközi elismerést, mégpedig mind a szocialista, mind a nyugati országokban. Nemzeti irodalom-

tudományunk teljesítményeivel, nemzeti irodalmunk problémáinak nemzetközi tárgyalásával, a marxista irodalomtudomány módszereinek alkotó továbbfejlesztésével, az összehasonlító irodalomtörténet művelésével érdeklődést keltünk sokfelé. Túlzás nélkül állíthatjuk: abban a világméretű ideológiai feladatban, amelyet a társadalomtudományokban is a marxizmus megőrzése és egyúttal továbbfejlesztése jelent, jelentős szerep várhat irodalomtudományunkra is.

Irodalomtudományunk tehát, megítélésem szerint, egészséges mozgásban van, átalakulásban, forrongásban. Említettem, hogy ennek a helyzetnek vannak veszélyei is: legelsősorban az, hogy a nemzeti irodalomtörténet terén fennálló hagyományos feladataink teljesítése kissé háttérbe szorul. Így az utóbbi időben megritkultak az íróportrék, kiadóink ilyen téren állandó kézirat-hiánnyal küzdenek, kevés mű születik a magyar irodalomtörténet egyes korszakainak ábrázolására is, sok az első kötetnél megálló vállalkozás. Az a nehéz feladat áll előttünk, hogy nemzeti feladatainkat és az új módszerek kikísérletezését, új irányokba való előretörést egyszerre kell végrehajtanunk.

3. Néhány szervezeti kérdés

Eddigi feljegyzéseink és felterjesztéseink nagy része szervezeti kérdésekkel foglalkozott, ezért ezekre most csak röviden, tételszerűen utalok.

Tudományágunk fent vázolt helyzetéből következik, hogy — egyes irányzatoknak megfelelően is — a többcentrumos szervezési formát kell előnyben részesítenünk. Jobban kell fejlesztenünk a jövőben az Intézeten kívül az egyéb centrumokat, de mindezt nem a széthúzás, a személyi ellentétek, hanem a versenyben, vitában való együttműködés szellemében.

A) Mai tudományszervezési helyzetünkben a magyar irodalomtudomány államilag legjobban ellátott intézménye az MTA Irodalomtörténeti Intézete. Az Intézet jelentését megvitattuk, így belső problémáira nem tartom szükségesnek kitérni. Az Intézettel kapcsolatban azonban néhány problémát fel kell vetni:

a) Az Intézetnek, mint kutató-centrumnak nem szabad egy irány vagy törekvés monopolisztikus centrumává válnia; törekednie kell a különféle nézetek állandó vitában való konfrontálására, a magyar irodalomtudomány teljes skálájának képviseletére. Ezen túlmenőleg állandó erőfeszítéseket kell tennie más tudományos intézetekkel és tanszékekkel való kapcsolatra.

b) Az Intézeten belül a legnagyobb probléma az egyéni és kollektív munkák viszonya. A helyzet az, hogy az Intézet tudományos, állami- és párt-feladatai éppen legértékesebb dolgozóinál szinte lehetetlenné teszi az egyéni munkát. Az Intézet vezetésének és a felsőbb szerveknek is egészséges egyensúlyra kell törekednie.

c) Mint egész tudományágunk területét, az Intézet káderhelyzetét is az immobilitás, a fiatalok nem kellő alkalmazási lehetősége jellemzi.

d) Bár egyes területeken sokat javult az egyetemek és Intézet viszonya (ki kell emelnünk e téren a JATE, valamint az ELTE II. számú tanszékét), még mindig egy sor félreértés, személyi kérdés akadályozza a harmónikus viszony kialakulását. Legsürgősebben megoldandó probléma lenne a már több évtizede javasolt állandó csere és fluktuáció létrehozása az egyetemen dolgozók és intézeti kutatók között; általában: a kutatás és oktatás teljesebb összhangjára kell törekednünk.

B) A kutatás összefoglaló irányítójának, ellenőrzőjének az Irodalomtörténeti Bizottság hivatott. Bár tevékenysége élénkebbé vált, operatív irányításra még nem lett képessé.

C) Az egyetemeknek az eddigieknél inkább a kutatás centrumává kell válniuk. Tudományos tevékenységük az utóbbi időben megítélésem szerint javult, főleg egyes tanszékeken. A problémát ezen a téren egyes oktatók túlterhelése jelenti, másutt pedig az akadályozza a tudományos munkát, hogy a tanszék szelleme nem kívánja meg a folyamatos alkotó tevékenységet. A legfőbb probléma azonban: az egyetemek (főleg az ELTE) saját publikációs lehetőségeinek hiánya. Fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy a külföldi kiküldetések terén az egyetemeken dolgozó kollégák — néha egészen érthetetlen bürokratikus okokból — lényegesen hátrányosabb helyzetben vannak, mint az akadémiai intézetekben dolgozók.

D) Nem sikerült lényeges javulást elérni azoknál a kollégáknál, akik sem kutatóintézetben, sem egyetemen nem működnek. A Művelődésügyi Minisztérium alá tartozó intézményekben, mint a múzeumokban, könyvtárakban és főleg a középiskolákban a helyzet nem javult, hanem állandóan romlik. Az anyagi, a túlterhelési kérdéseken túl nyomatékosan kell felhívni a figyelmet arra, hogy ezeken a munkahelyeken a felsőbb hatóságok és főleg a helyi vezetés (iskolaigazgatás stb.) általában nem támogatják, sőt nem is nézik jó szemmel a tudományos munkát.

E) Katasztrófális a helyzet a káderutánpótlás terén. Egyetemi tanszékeink egyre inkább elöregednek, a budapesti tanszékeken például egyetlen tanársegéd sincs. Az Intézet évente egy gyakornoki helyet kap és tulajdonképpen nincs lehetősége egészséges kádercserére. Ily módon legtehetségesebb tanítványaink tízeinek nem tudunk a tudományos munkához szükséges feltételeket biztosítani. Egész tudományágunk területén sok káderkérdésben érezhető az elöregedés problémája.

F) Irodalomtudományunk társadalmi szerve a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Az utóbbi két évben aktivitása fokozódott, rendezvényei színvonala javult. Ugyanakkor azonban azt a feladatát, hogy összefogja, irányítsa, esetleg munkával lássa el a nem intézeti és nem egyetemi kollégák seregét, nem tudja teljesíteni. Ennek elsősorban szervezeti és anyagi akadályai vannak, amelyeken sürgősen segíteni kell.

G) Irodalomtudományunk külső kapcsolatai, mind a társadalmi szervekkel (az Írószövetség, TIT), mind a felsőbb állami és párt-szervekkel igen jónak mondhatók. Irodalomtudományunk képviselőinek jelentős része, az egyetemi és intézeti dolgozóknak hozzávetőlegesen nyolcvan százaléka vesz részt társadalmi, állami és pártszervek munkájában, munkatársként, irányítóként stb. Módunk és lehetőségünk van arra, hogy a különféle szinteken elképzeléseinknek hangot adjunk.

Ezen a területen azonban úgy érzem, hogy az olvasók és nézők széles rétegei felé az utóbbi időben a magyar irodalomtudomány hatóköre csökkent. Ennek csak egyik oka az írók ismeretes túlzott viszolygása a kritikaelmélettől, a másik része az, hogy a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban a TV, valamint a tömegkönyvkiadás, az utóbbi időben nem veszi igénybe segítségünket és így egészségtelen hasadás jelei kezdenek mutatkozni.

4. *Javaslatok*

1. A magyar irodalomtudomány jelenlegi fejlődési tendenciái általában helyesek. Szükségesnek tartjuk azonban a marxista irodalomelméleti kérdések kollektív megvitatását és tisztázását. Helyesnek és továbbra is követendőnek tartjuk a más tudományágakkal való szorosabb együttműködést.

2. Érvényt kell szerezni annak az elvnek, hogy az MTA Irodalomtörténeti Intézete és mindhárom bölcsészkar között kutatók és oktatók állandó egy-két éves cseréje valósuljon meg, hogy a kutatás és oktatás közt állandó, szoros kapcsolat legyen.

3. Meg kell javítani a káderutánpótlás helyzetét. Gondoskodni kell arról, hogy egyetemi tanszékeinkre gyakornoki, tanársegédi, ösztöndíjas stb. formában, valamint kutatóintézetbe évente több fiatal kerülhessen. Ugyanakkor érvényt kell szerezni annak az elvnek, hogy a gyakornoki idő lejártá után csak azok maradjanak a munkahelyeken, akik feltétlenül megérdemlik. Ugyancsak érvényesíteni kell a tudományos vagy oktató-munkára meg nem felelő káderek más területre való irányítását. A fiatalabb kutatók segítésére több (díjazott) tudományos pályázatot kell hirdetni.

4. A tudományos minősítést, de főleg az aspiráns-felvételi keretszámot és az aspiránsok szakmai megosztását jobban kell egyeztetni az irodalomtörténeti kutatás tervével.

5. Egyes kérdések megoldására cél-ösztöndíjakat kell létesíteni, minél több pályázatot kiírni.

6. A Művelődésügyi Minisztériummal tárgyalásokat kell folytatni a múzeumokban, könyvtárakban folyó szaktudományos munka elősegítéséről, valamint az általános- és középiskolai tanárok tudományos munkája lehetőségeinek megerősítésére.

7. Egy már többször elfogadott határozatnak érvényt szerezve meg kell indítani az Irodalomtörténetet és evvel egyidejűleg az ELTE tanszékek számára publikációs lehetőséget (évkönyv, disszertáció-sorozat) kell rendszerezíteni.

8. Illetékes szervek figyelmét fel kell hívni arra a hátrányos helyzetre, amely egyes külföldi ösztöndíjaknál (Collegium Hung. Bécs, Ford) az irodalomtudományt, de általában a társadalomtudományokat sújtja.

9. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság költségvetési és személyi állományát fel kell emelni, hogy tudományos szervező feladatának eleget tehessen.

MODERN FILOLÓGIA

I. *Az eredmények rövid áttekintése*

A hazai modern filológiai tanulmányok a szakterület fő ágazataiban jelentékeny hagyományokkal rendelkeznek. A felszabadulás után a marxista irodalomszemlélet érvényesülése, az ismeretterjesztő- és fordításirodalom nagyarányú fejlődése, az egyetemi tanszékek megerősödése és a tudományos kutatás kiszélesedése nagy eredményeket hozott a modern filológia terén is. E tudományterület sokoldalú tevékenységéről a Modern Filológiai Bizottság két ízben készített részletes felmérést: 1966-ban a megelőző húsz évről (Acta Litteraria, VIII, 1–2) és 1967-ben az 1967–70-es időszak terveiről.

A marxizmus jegyében megújult modern filológiai kutatások eddigi főbb eredményei a következőkben foglalhatók össze:

1. A történetiség elvének következetes érvényesülése, de most már nem pozitívista értelemben, hanem a nagy összefüggések keresésében.

2. A polgári irodalomelmélet és irodalomtörténet kritikája s egyben hozzájárulás a marxista irodalomelmélet és kritika fejlesztéséhez.

3. A komparatizmus új alapokra való helyezése, amennyiben nemcsak a közvetlen hatásokat, hanem a párhuzamosságokat is vizsgáljuk, s mindezt nemcsak magyar vonatkozásban, hanem szélesebb perspektívában.

4. Megszűnt a kizárólagos hungarológiai szemlélet, és egyre többen foglalkoznak szaktudományuk önálló kérdéseivel.

5. A modern filológiát nem tartják öncélú tudománynak, hanem szorosan hozzákapszolják az általános művelődési feladatokhoz. Talán kevés területen folyik olyan mértékben az ismeretterjesztés, mint e téren.

6. Szerencsés jelenségnek tartjuk, hogy szakterületünkön nincs szűk szakosítás. Ugyanaz a kutató több más nyelvű irodalomtörténetével, illetve a magyar irodalom kérdéseivel is foglalkozik, sokan irodalomtörténettel és nyelvészettel is.

A felsorolt eredmények legfontosabb megnyilatkozásai:

a) Az egyetemi oktatás korszerűbbé tétele.

b) Tudományos publikációk: önálló monográfiák, különböző irányzatokat illetve korszakokat tárgyaló gyűjteményes kötetek kiadása; két szakfolyóirat, a Filológiai Közöny és a Helikon, a Modern Filológiai Füzetek folyamatos megjelentetése.

c) A nemzeti művelődésben való aktív részvétel az ismeretterjesztés területén: A világirodalom története, Világirodalmi lexikon, Világirodalmi kiskönyvtár, különböző íróportrék, irányzatokat ismertető kiadványok, nemzeti irodalmak történetét összefoglaló kézikönyvek, nagyszámú fordítás olykor jelentős új eredményeket is tartalmazó kommentárokkal.

II. Tartalmi problémák

A fejlődés ellenére számos tartalmi, szervezeti, gazdasági és személyi nehézséggel küszködünk. A főbb tartalmi problémák a következők:

1. Egy-egy nemzet vagy kor irodalomtörténetének marxista feldolgozása kizárólag saját erőnkől nem oldható meg. Erőink korlátozottsága folytán bizonyos nemzeti irodalmakkal és jelentős korszakokkal nem, vagy csak felületesen tudunk eddig törődni. A szocialista országokkal, illetve a kapitalista országok marxista irodalomtörténetével az együttműködés viszont nem kielégítő.

2. Az utóbbi években megélné vált a nyugati irodalmak iránti érdeklődés. Ezt a közéleti igényt úgy kellene kielégítenünk, hogy a nyugati irodalmak smertetése során egyúttal vitatkozzunk a különböző polgári nézetekkel. Ezt a feladatot csak részben tudjuk teljesíteni, erők és felszereltség hiányában.

3. A szocialista országok eddig háttérbe szorított vagy elhallgatott irodalmi irányzatai most kezdenek népszerűek lenni. Ezek megítélésében álláspontunk nem feltétlenül egyezik a szóban forgó országok marxista kritikusainak és irodalomtörténészeinek véleményével.

4. A nemzetközi munkásmozgalmon belül különböző vélemények vannak esztétikai és irodalomtörténeti kérdésekről. Ez a modern filológia területén is szükségessé teszi az elméleti munka elmélyítését.

5. Komparatistikánk nemzetközi sikereket ért el, de itthon sok kérdést még nem tisztáztunk, s jellemző, hogy jó hírünk ellenére sincs összehasonlítható irodalomtörténeti tanszékünk egyetlen egyetemen sem.

6. Egyes fontos filológiai ágakban (pl. szlavisztika) még a nyelvészeti stúdiumok hagyományos túlsúlya érvényesül, másokban fordított a helyzet (pl. anglistika). A szomszéd népek irodalmának művelésére kevés szakembert nevelhettek az egyetemi tanszékek, s az általános elhelyezkedési gondok miatt helyzetük egyelőre nem javul, hanem súlyosbodik. Pedig az egyetemi tanszékek e stúdiumok kizárólagos hazai bázisai, s nem csak egyetemi vagy akadémiai célokra, hanem általában a környező országokkal fennálló kulturális kapcsolatok ápolására hivatott kádereket is nevelnek. Hiányosságok és aránytalanságok, a szakmai munkát gátló komoly nehézségek azonban minden filológiai ágban fellelhetők.

III. Szervezeti és gazdasági nehézségek

1. A modern filológiai kutatás bázisai az egyetemi tanszékek. Ezek azonban kötelező érvényű tervekben rögzített tudományos célkitűzéseiket csak nagy nehézségek árán tudják megvalósítani, mert a tudományos munka feltételei nem eléggé biztosítottak.

2. A folyamatos kutatómunkák anyagi támogatására a Művelődésügyi Minisztérium tudományos kutatási fejlesztési alapja szolgál, miután az MTA szakterületünk közvetlen anyagi támogatását pillanatnyilag nem tekinti feladatának. Ez az alap azonban évről évre kiszámíthatatlan módon változik, s ez rendkívüli módon megnehezíti az anyagi kihatású kutatások tervezését. Az összegek elosztása általában esetleges volt, s a Modern Filológiai Bizottságnak nem állt módjában, hogy a célszerűbb felhasználás érdekében közreműködjék.

3. Mivel a modern filológia akadémiai kutatóintézzettel nem rendelkezik, s e szakterületen rendszeres tudományos munka főként az egyetemi tanszékeken folyik, e munka támogatását, fellendítését és irányítását elvben mind az MTA, mind a Minisztérium feladatának tekinti. Az irányításban való együttműködésük és a támogatás gyakorlati formái azonban több évi próbálkozás után sem alakultak ki megnyugtatóan. A szervezeti feltételek biztosítása terén a legfontosabb lépés a Modern Filológiai Bizottságnak mint közös akadémiai és minisztériumi bizottságnak a létrehozása volt 1964-ben. Most szükség volna az két felügyeleti szerv munkájának koordinálására és a bizottság hatáskörének minél egyértelműbb meghatározására.

4. A korszerű szakmai tájékozódást nagy mértékben akadályozza, hogy az egyetemi tanszékek a rendelkezésükre álló rendkívül alacsony vásárlási keretből nem tudják időben és folyamatosan beszerezni a növekvő mennyiségű modern filológiai kiadványokat és folyóiratokat, s így gyakran a fontos új eredményeket is csak nagy késéssel ismerhetjük meg.

5. A nemzetközi érintkezésnek, saját eredményeink külföldi ismertetésének fontos eszköze a tanszéki kiadvány. A Modern Filológiai Bizottság többszöri kezdeményezése ellenére sem sikerült azonban elérni, hogy az általános gyakorlatnak megfelelően a budapesti egyetem tanszékeinek is legyenek idegen nyelvű szakmai kiadványai.

IV. *A kutatók és az utánpótlás*

A szervezeti és gazdasági nehézségek mellett a további fejlődés, a nagyobb tudományos eredmények megvalósításának legfőbb akadálya az egyetemi oktatók túlterheltsége. Kislétszámú tanszékeknek az említett nehézségek között nagy irodalmak egész történetét felölelő roppant tudásanyagot kell birtokba venniük és közvetíteniük. Az általában magas heti óraszám és az egyetemi munkával kapcsolatos számos más elfoglaltság az oktatók erejének javát köti le, súlyos akadályokat gördítve a folyamatos és elmélyült kutatás útjába.

Ez a kérdés szorosan összefügg a szakmai utánpótlás megoldatlanságával. Az elmúlt három évben a budapesti egyetem modern filológiai tanszékeire mindössze három fiatal oktatót vettek fel, s mindhárom nyelvész. Az irodalomtörténész oktatók tehermentesítésének s egyúttal a szakmai utánpótlás megfelelő biztosításának is egyetlen megoldása fiatal szakemberek folyamatos munkába állítása. Jelenleg azonban a tanszékek egyáltalán nem számíthatnak fiatal oktatók alkalmazására, sőt a káderutánpótlás szempontjából leginkább számba jöhető végzett hallgatók fővárosi elhelyezését sem tudják biztosítani.

Rendkívül érzékenyen érinti a tudományterületet az is, hogy az Akadémia a korábbi gyakorlattól eltérően csak akadémiai státuson levő kutatók külföldi utaztatását vállalja, a Minisztérium rendelkezésére álló keretből pedig még a legszükségesebb utakra sem futja. Nyilvánvaló, hogy korszerű modern filológiai tanulmányokat a megfelelő külföldi intézményekkel és szakmai körökkel való folyamatos kapcsolatok fenntartása nélkül nem lehet folytatni.

V. *Javaslatok*

A Modern Filológiai Bizottság a jelenlegi helyzetet úgy ítéli meg, hogy a közelmúlt jelentős előrehaladása ellenére számos tényező komolyan gátolja a továbbfejlődést, s ezért időszerű, hogy a szakterület irányításáért felelős felügyeleti szervek, az MTA és a Minisztérium megvizsgálják a fejlesztés további lehetőségeit.

1. A modern filológiai kutatások bázisai a jövőben is az egyetemi tanszékek maradnak, ezeket tehát meg kell erősíteni. A kutatókra, mint eddig, a jövőben is hármas feladat, a szakterület tudományos művelése, az egyetemi oktatás és kulturális életünkben a szélesebbkörű nemzetközi tájékoztatás feladata hárul. Csak e hármas feladat együttes jó megoldása révén tölthetik be más országok kultúrája és irodalomtudománya s a hazai műveltség és irodalomtudomány közti közvetítés fontos szerepét. A jövőben azonban a nemzeti irodalmak marxista elemzése mellett nagyobb elméleti feladatokat kell vállalniuk a polgári irodalomtudomány bírálatában, a szocialista országok új irányzatainak kritikai ismertetésében, a nemzetközi munkásmozgalom vitatott esztétikai és irodalomtörténeti kérdései tisztázásában, általában a marxista irodalomtudomány fejlesztésében és a magyar irodalomtörténet problémáinak helyes megoldásában.

2. E célok megvalósításához szükség van a modern filológiai kutatások jelentős fokozására, a bizottság keretében való országos koordinálására, az eddigieknél lényegesen hatékonyabb szervezésére. A bizottság hatáskörét mind az MTA, mind a Művelődésügyi Minisztérium részéről minél konkrétan meg

kellene határozni, s minden segítséget megadni, hogy a bizottság a modern filológiai kutatások országos tervezése, az anyagi eszközök és ösztöndíjak elosztása, fontos kollektív vállalkozások kezdeményezése és megvalósítása révén tudományterületünk hatékony irányítója lehessen.

3. A tudományos és oktatómunka egysége elengedhetetlen feltétele az oktatás korszerűségének és eredményességének. A kettős feladat megoldásaként el kell látnunk az egyetemi oktatást megfelelő irodalomtörténeti és irodalomtudományi kézikönyvekkel, amelyek egyúttal széles olvasóközönség igényeit is kielégítenék.

A Bizottság ismételten javasolja, hogy a tanszékek idegennyelvű kiadványokkal, a szakterület egésze pedig idegennyelvű folyóirattal rendelkezzen, s a gyakran értékes anyagot feltáró és kezdeti tudományos eredményeket közlő egyetemi doktori disszertációk korszerű sokszorosított formában egyetemi kiadványsorozatként jelenjenek meg.

Az idegen nyelvű irodalmak szintézisbe foglalása és a marxista irodalomtudomány időszerű feladatainak megoldása megköveteli számos alapvető irodalomtörténeti tény, elvi és módszertani kérdés tisztázását. Ezért a jövőben is nagy szükség lesz az elméleti tájékoztatást nyújtó Helikonra s az új kutatási eredményeket közlő Filológiai Közlönyre, és fokozott intenzitással kellene folytatni az összehasonlító irodalomtörténeti sorozatot, valamint a Modern Filológiai Füzeteket.

E kiadványok folytatásához, illetve megindításához a Bizottság az Akadémiai Kiadó és a Tankönyvkiadó támogatását kéri.

4. A Modern Filológiai Bizottság javasolja, hogy a Művelődésügyi Minisztérium vizsgálja meg a modern filológiai tanszékek lényegesen jobb könyv- és folyóiratellátásának, valamint a tervszerű tanszéki kutatások fokozott anyagi támogatásának lehetőségét.

5. Az Akadémiától a folyamatos tudományos szervezési feladatok megkönnyítésére napi négy órás adminisztratív munkaerőt, a tanszékekre pedig a tudományos tervektől függően összesen 5–6 kutató állást kér. A tanszékek a kutató-állások birtokában enyhíthetnének a szakmai utánpótlás gondjain, egyszersmind váltakozó felhasználásukkal más-más oktatót szabadíthatnának fel egy-egy nagyobb munka megalapozására vagy befejezésére. A különböző tanszékek kutatóiból kialakuló együttes biztosíthatná a tervmunkák folyamatos előrehaladását és a különböző szakterületek közötti gyakorlati együttműködést.

6. Végül a Modern Filológiai Bizottság felkéri az Akadémia I. Osztályát, hogy modern filológiai vonatkozású kiutazási kérelmek elbírálásánál lehetőség szerint ne érvényesítse azt az általános elvet, hogy csak akadémiai státuson levő kutatókat utaztat.

ZENETUDOMÁNY

I.

A magyar zenetudomány a felszabadulás utáni időszakban tehetette meg az első lépéseket a szervezettebb formák kialakítása felé. Szervezeti keretei valójában azokat a tartalmi csírákat öntötték formába, amelyek együtt növekedtek a 20. századi magyar zene két óriásának, Bartók Bélának

és Kodály Zoltánnak, valamint a két háború közt hozzájuk csatlakozott tanítványi körnek a tevékenységével.

Elsőnek a Magyar Népzene Tára kiadása körül szerveződött Kodály Zoltán irányításával a szerkesztői csoport népzene kutatói csoporttá. Ezzel egyidőben, 1951-ben megalakult a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya mellett a Zenetudományi Bizottság, amely tagjai révén első ízben biztosított rendszeres áttekintést a magyar zenetudomány különböző területeinek és művelőinek munkássága felett.

Ugyanakkor a Zeneművészeti Főiskolán is létrejött a zenetudományi tanszak, amely — kiegészülve a Tudományos Minősítő Bizottság keretében lehetővé vált továbbképzési lehetőségekkel — szervezett alapokra helyezte az újabb muzikológus generáció felnevelését. Végül betetőzte ennek a fejlődési láncnak a menetét 1961-ben Bartók Archivum megalapítása.

A Magyar Zeneművészek Szövetségében megalakulása (1949) óta működő zenetudományi szakosztály érdeklődése mindinkább a napi alkotótévékenység és a zenekritika felé fordul.

A korszak hatalmas előrelépésének hű tükrői azok a tudományos publikációk, amelyek csatlakozva a Magyar Népzene Tára sorozatához, a magyar zenetudomány mind gazdagabb kivirágzásáról adtak számot. Ezek létrehozásában az Akadémiai Kiadó mellett az 1960-as évektől egyre nagyobb szerepet vállaltak más kiadók (Zeneműkiadó, Gondolat), elsősorban a magyar nyelvű publikációk tekintetében. Az 1946-tól újraéledt Zenei Szemle, majd az Új Zenei Szemle utódaként 1960-tól a Magyar Zeneművész Szövetség folyóirata, a Magyar Zene (részben a Muzsika) és 1961-től kezdve a Magyar Tudományos Akadémia idegen nyelvű muzikológiai folyóirata, a *Studia Musicologica* vállalt részt a magyar zenetudomány eredményeinek ismertetésében. Ezek a kiadványok — kiegészülve a Magyar Rádió és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat egyre gazdagodó ismeretterjesztő tevékenységével — a közönség minden rétegében növelték az érdeklődést tudományterületünk iránt és már-már erejüket meghaladó feladatokkal árasztják el ma is muzikológusainkat. Tevékenységük kézzel fogható eredménye mindenesetre a zenei népművelés színvonalának hatalmas emelkedése.

Zenetudományunk nemzetközi elismertetéséhez nagy mértékben hozzájárultak azok a sikeres kongresszusok, melyeket 1959 óta hol Haydn, hol Erkel, hol Liszt és Bartók jegyében, máskor pedig a Nemzetközi Népzenei Társaság találkozójaként a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Magyar Zeneművészek Szövetsége rendezett.

Jelentős részt vállal a magyar zenetudomány olyan nemzetközi találkozások rendezésében és lebonyolításában is, mint amilyen volt 1965-ben az Esztergomi Nyári Egyetem Bartók-kurzusa vagy az 1967 nyaratól rendszeresen Budapesten megrendezett Bartók-szemináriumok. Csak összefoglalólag említjük azokat az alkalmakat, amikor magyar zenetudósok egyenként vagy csoportosan, meghívott előadóként, kiállítás rendezőiként vagy ösztöndíjas-ként ismertetik tudományágunk eredményeit szerte a világban.

A Magyar Népzene Tára nemzetközi sikere nyomán a nemzetközi élvonalba emelkedett magyar népzene kutatás sok ország népzene kutatása számára példaadóvá vált.

Bizonyos kezdeti nehézségek ellenére eredményesen fejlődik kapcsolatunk — különösen a zene folklór-kutatások vonatkozásában — a baráti Csehszlovákiával. Ugyancsak kialakulóban van a szocialista országok marxista esztétikai történeti kutatásainak folyamatos véleménycseréje.

Zenetudományunk nemzetközi elismerésének nyilvánvaló jele, hogy egy nálunk aránylag fiatal kutatási ágazat, az 1953 óta különböző szervezeti keretek között fejlődő munkásdalkutatás nemzetközi központja 1966 óta szintén hazánkba helyeződött.

Nemzetközi kapcsolatainkkal együtt — bár szerényebb mértékben — fejlődik zenetudományágunk érintkezése más hazai kutatási ágakkal (irodalom és művészettörténet, filozófia, szociológia, fonetika).

*

Ha eddig eredményeinkről számoltunk be, most viszont azokról a tényezőkről kell számot adnunk, melyek negatívumokként akadályozzák tudományunk szervezettebb és intenzívebb kibontakozását. Mindenekelőtt hátrányosan befolyásolja a magyar zenetudományt, hogy az előbbieken vázolt intézményes keretek ma csak jelzik a zenetudomány különböző ágaiban többé-kevésbé elszigetelten működő kutatók szervezésének lehetőségeit, mintsem valóban egységes áttekintést és irányítást adhatnának ennek a szétágazó tevékenységnek. Kifejezésre jut ez a bizonyos mértékig félben maradt állapot a Tudományos Akadémia keretében működő intézményeinek státuszában és elnevezésében is. Nemzetközi rangú népzene-kutatásunk munkásai „csoport”-ként működnek kb. másfél évtizede, és a Bartók Archivum is nevével és feladatkörével hangsúlyozza, hogy általánosabb zenetudományi kutatóintézet feladatait nem láthatja el. Az Osztályvezetőség vitája óta az Elnökség határozatot hozott a Bartók Archivum Zenetudományi Intézetéé fejlesztésére. Ha ennek elvi lehetősége az alapító okmány szellemében biztosítottnak is látszik, szervezeti, személyi és költségvetési keretei ilyen munkakör ellátására nem adnak módot. Ebből ered az a tény, hogy a zenetudományos munkák zöme az intézeteken kívül, nem azok működésének eredményeként, hanem személyes erőfeszítések gyümölcseként készül el és lát napvilágot. Ebből ered az a hiányosság is, hogy a Zeneművészeti Főiskolát végzett muzikológusok intézményes tudományos továbbképzésére, tudományos munkalehetőségeik biztosítására nincs mód.

Az aspiránsképzés évi keretszámaiban zenetudományi rendes aspiránsok képzése csak elvétve fér be. Amennyi előnyt jelenthetett a fejlődésnek egy bizonyos szakaszában a zenetudósok alapképzésének a Zeneművészeti Főiskolához való kapcsolása, elsősorban zenei ismereteik megalapozásában, annyira hátrányos ma már elszigeteltségük az egyetemi keretek közt kiképzett tudós-jelöltek családjában. Mivel az aránylag ifjú magyar zenetudományt a nagyobb hagyománnyal rendelkező humán tudományos ágazataink amúgy is vonakodva fogadják társukul, a zenetudós képzésnek és általában a zenetudománynak a tudományok egyeteméből való ilyen kirekesztettsége csak nehezíti a társtudományok megtermékenyítését is, a zenetörténet és más zenetudományi ágak nem jelentéktelen tanulságaival. Másképpen: ha zenetudományunk kárát látja annak, hogy fejlődését nem segítik elő az egyetemi oktatás és a tudományos munka intézményes tanszéki keretei, legalább annyira vesztesek ebben a helyzetben a felnövekvő magyar értelmiség természettudományos és más diszciplinákban nevelkedő rétegei, mivel a társadalmi lét egy lényeges aspektusa esik ki látókörükből. Az egyetemi szervezettség hiánya igen megnehezíti nemzetközi kapcsolatunk fejlődését olyan országokkal (és az európai országok legnagyobb részét, a szocialista országok javaré-

szét ide kell sorolni, nem beszélve az Egyesült Államokról), amelyekben a zenetudomány székhelyei az egyetemek.

A szervezeti keretek vázolt korlátai zenetudományunk témakörének kibontakozását is megnehezítik. Zenetudományi kutatásunk fogantatásától hajlamos volt arra, hogy a tudományág körét a zenetörténet és zenefolklor témájára és módszereire szűkítse. Jelentős esztétikai, zeneelméleti, zeneszociológiai vagy zenepszichológiai kezdemények hosszú időre folytatás nélkül maradtak, a mai szervezeti formák pedig csak nehezen engedtek ezeknek a nélkülözhetetlen kutatási területeknek a bevonását a zenetudomány körébe. Így zenetudományunknak éppen korunk zenei jelenségeihez vezető útjai maradnak sajnálatosan járatlanok, a zenei alkotóművészet mindennapos problémáival való eleven kapcsolata sorvad.

Fontos feladat tehát, hogy az ELTE keretében zenetörténeti tanszék alakuljon, amely a történeti kérdéseken túl módszeres képzést nyújtana a zeneesztétika mostanáig teljesen elhanyagolt, vagy csak egyesek stúdiumaiban érvényre jutó terrenumán is. Ugyancsak az egyetemen kellene megteremteni a zenefilológiai képzés alapjait.

A fentiekkel egyidőben a vidéki egyetemek tanulmányi rendjét is ki lehetne egészíteni zenetudományi vonatkozású előadásokkal, s ez enyhítené a muzikológiánk szervezetének egészségtelen fővárosi centralizmusát. Általában a vidék, a vidéki városok és központok távolmaradása a főváros vérkeringésétől, nagy gond. Jelenleg több vidéki város pedagógiai főiskoláján van rendszeres zenei képzés anélkül, hogy az ilyen tanszékek résztvennének a magyar zenetudomány egészének fejlesztésében.

Elvi problémákat vet föl a zenetudományi művek publikációjának jelenlegi helyzete is. Az Akadémiai Kiadónál rendkívül szűkös ívkeret áll rendelkezésre, ennek is nagy részét időnként a Magyar Népzene Tára soron következő kötete veszi igénybe. A Zeneműkiadó vállalat fontos erőfeszítéseket tesz a tudományos publikációk irányában, de ezzel e pillanatban keresztezi a Kiadói Főigazgatóság elvi álláspontját, amely szerint a Zeneműkiadó profiljához nem tartozik hozzá a zenetudomány. — A Zenetudományi Tanulmányok kötetsorozata már évek óta megszűnt. — Nincs olyan magyar nyelvű folyóirat, amelyet a szó igazi értelmében zenetudományinak lehetne tekinteni. Mindez hátráltatóan hat a zenetudományi alapkutatásokra; a gazdasági szempontok már évek óta abba az irányban hatnak, hogy a tehetséges kutatókat is a népszerűnek látszó igények irányába lökjék és a tudományos feladatok megoldásától eltereljék.

Befejezésül még egy fontos hiányra kell rámutatnunk: sem vidéken, sem Budapesten nincs zenetörténeti múzeum. Ez nemcsak azt jelenti, hogy számos magyar és nemzetközi vonatkozású emléktárgy szétszórva, különböző gyűjtemények részeként állhat csak az érdeklődők rendelkezésére, hanem azt is, hogy az egyes tárgyak kezelése, restaurálása másod- vagy harmadrendben képezi az illető múzeum, gyűjtemény vagy iskola gondját.

II.

Népzenekutató Csoport

A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 2050/17/1953. sz. határozata a Csoport feladatairól a következőket mondja:

a) a népdalgyűjtés központi irányítása, a magyar népdalkincs marxista-leninista szellemben való feltárása és ápolása;

b) az eddigi adatgyűjtések térképezése, a régi gyűjtőhelyek újbóli ellenőrzése, továbbá a fel nem kutatott területeken a gyűjtés megszervezése és elkezdése;

c) a népzene elvi kérdéseinek tisztázása, a népdal társadalmi szerepének vizsgálata, továbbá a zenetörténeti és népzenei összefüggések kutatása;

d) a magyar és egyéb népek zenéje közötti kapcsolatok felderítése;

e) a Szovjetunió és a népi demokrációk zenekutató intézményeivel való kapcsolat felvétele és kiépítése;

f) a Magyar Népzene Tára további köteteinek és egyéb népzenei szakmunkák kiadása.

A Minisztertanács határozata fordulópont a nagy egyéniségek kezdeményezései és az egységes, intézményes kutatás kora között, egyben erőteljes fellendítése egy organikus folyamatnak, melynek egészséges és fontos voltát már az Akadémia 1933-as határozata jelezte. Mert két nagy népzene-kutatónk három évtizedes munkája az intézményes program minden vonalán előrenyomozott. Gyűjtésük minden dialektusterületre kiterjedt, a népdalkincs minden rétegét érintette, publikálásához az anyag természetéhez vágó rendszer készült. Bartók a szomszéd népekkel való kapcsolatokra, Kodály a történeti összefüggésekre vetett először fényt. És ami a legfőbb: mind a ketten nemcsak a néppel való közvetlen érintkezés alapján állapították meg zenei anyanyelvünk törvényszerűségeit, hanem egész zeneszerzői életművüket ezekkel összhangban építették fel, kimondottan azzal a céllal, hogy a népzenei ízlését emeljék és jóhírért a világban növeljék. Irodalmi munkásságuknak kivételes visszhangja volt.

Mint az alapító határozat programja mutatja, intézményes népzene-kutatásunk nem választhatott biztosabb utat, mint a két nagy kutatóét, és ezt az utat az első másfél évtizedben még Kodály személyes vezetésével járhatta. A programpontok megvalósításának középpontjába a Magyar Népzene Tára kiadása került; az egyes kötetek igényei irányították annak menetrendjét is.

A gyűjtés főként belterjesebbé vált: a harmincas évek harmincezer körüli dallama az első négy kötet kiadása során megközelítette a százezres számot. Félsszáznyi külső gyűjtő kapcsolódott a munkába; a Nép-rajzi Múzeum és a Lajtha-Csoport anyaga, valamint a Magyar Rádió idevágó felvételei is belevonhatók a kiadásba. A fokozott gyűjtőtevékenység egyrészt új típusokat hozott felszínre, főként a népszokások és a hangszeres zene területről, másrészt eddig figyelembe nem vett kategóriákat kapcsolt be a bányász- és summásdalok vizsgálatával. Kiadványaink térképei mutatják: hogyan tűnnek el a fehér foltok a gyűjtőterületekről. Hogy ennek tempója még gyorsabb legyen, még a vidéki múzeumok gyűjtéseit kell (lehetőleg a Nép-rajzi Múzeumon keresztül) a kötetek számára biztosítanunk. Azonban az anyag növekedése a magnetofon használata óta akkora mérvű, hogy annak kellő nyilvántartása, technikai gondozása az eddigi adminisztratív létszám mellett már nem biztosítható. Kodályt közvetlen halála előtt éppen ez a probléma foglalkoztatta.

A dallamrendszerezés, a népszokásokhoz nem kötött anyag közlésének legkényesebb problémája lévén, az elméleti munka középpontjában állott. Megoldása nemcsak a teljes kötetsorozat rendjét biztosította, hanem kiha-

tott a külföldi népzene tudományra, sőt a zenetörténeti publikációk területére is.

A népdal társadalmi szerepe főként a népszokásokkal kapcsolatban került vizsgálat alá, de a munkásdal, a századforduló népies műdal és a mai városi cigányzenekarok tanulmányozása már messze túlvitt ezeken a kereteken. Bár maga Kodály a népi dallamok alapján felépített zenepedagógia nemzetközileg elismert vezéralakja és a Csoport nem egy tagja a hazai zenepedagógiai irodalomban kiemelkedő szerepet játszik, a népdal pedagógiai funkciója, Kodály rendszerének elméleti vizsgálata és továbbépítése, mint népzene tudományunk munkafeladata, még a jövő témái közé tartozik.

A népzene történeti szemlélete nem elsősorban azért hódít a nemzetközi kutatásban, mert a népdal szerepe az új társadalmakban gyökeres változásokon megy keresztül, hanem főként abból a felismerésből fakad, hogy ez a szerep lényegében társadalomtörténeti tény, az a kép pedig, amit egy korszak gyűjtött dallamanyagából nyerünk, lényegében történeti. Ez az alapja annak, hogy mai népzeneinket még reális formai vizsgálatnak sem vethetjük alá zenetörténeti összehasonlító kutatás nélkül, valamint annak is, hogy a régi zene történetét nem munkálhatjuk a mai népzenei anyag bevonása nélkül. Ezért terjedt ki a Csoport munkája az utóbbi években a középkori európai monódia analízisére és rendszerezésére, valamint egy európai dallamkatalógus felállítására.

Más népekhez fűződő népzenei kapcsolataink valójában az említett történeti viszonyoknak vetületei. Tanulmányozásuk a rokonnépek közül a cseremiszeknél már kiforrott eredményekre vezetett, azonkívül kiterjedt a csuvas és lapp területre. A szomszédnépek zenéjének vizsgálata még nem eléggé intenzív folytatása Bartók kezdeményezésének, pedig magyar–szlovák és magyar–jugoszláv cseregyűjtéseink biztató alapul szolgálnak hozzá. Az International Folk Music Council (melynek Kodály elnöke volt) és a Société Internationale de Musicologie keretében tagjaink aktív részt vettek a nemzetközi zenetudományi életben, az UNESCO felkérésére pedig komoly szerepet vállaltak a fejlődő népek (Etiópia, Egyiptom, Mongólia) népzene tudományának fejlesztésében szakkiképzés, tanácsadás és gyűjtési segítség által. Azon igyekszünk, hogy az ilyen tevékenység a jövőben inkább a zenénkhez közelebb álló ázsiai területekre irányuljon.

Hazai társadalmi tevékenységünk az irodalmi munka (a köteteken kívül évi 50–60 cikk, előadások kb. ugyanannyi) iskolai és egyesületi tanácsadás és a Rádiónak nyújtott segítség útján követi a nagy elődök példáját. Az új népzenei hanglemezsorozatok a régi Pátria-sorozat célkitűzéseinek megvalósításával szolgálja a hazai zenei művelődést, a népzene megőrzését és a külfölddel való megismertetését.

Hasonlóképpen a régi népszerűsítő dallamkiadványok szerepét tölti be az emelkedő társadalmi igényekhez alkalmazkodva a nagy kelendőségnek örvendő idegen nyelven is megjelenő Népzenei Könyvtár-sorozat.

A Magyar Népzene Tára kétnyelvű köteteinek terve kb. 50 éves konkrét tervhez köti a Csoport munkáját. A kiadás mellett a jövő legfontosabb feladata a felsorolt témakörök egységesebb eltervezése és egyenletes menetű megvalósítása lesz.

III.

Bartók Archivum

Jelenlegi helyzetében a Bartók Archivum tevékenysége két fő részre oszlik: egyfelől folynak a Bartókkal kapcsolatos archivális, dokumentációs munkák, vagyis a Bartók-filológia alapjainak kiépítő munkálatai, másfelől zenetörténeti munkákon dolgoznak az Archivum munkatársai vagy szerveznek és koordinálnak ilyen munkákat.

Amikor 1961 őszén az MTA megalapította a Bartók Archivumot, egyik elsődrendű feladatává tette, hogy nemzetközi rangú központja legyen a Bartókra vonatkozó kutatásoknak, hogy szervezze meg a Bartók-dokumentációt, végezzen forráskutatásokat, támogassa a tágabb értelemben vett Bartók-kutatást. Évekre elhatározó jelentőségű volt továbbá az, hogy megalapításakor az Archivum őrzője lett az ún. „Bartók Hagyaték”-nak (a zeneköltő Magyarországon maradt, ifj. Bartók Béla tulajdonát képező óriási dokumentum-gyűjteménynek).

Az alapítólevélben megjelölt feladat és a rendezetlen állapotban átvett „Bartók Hagyaték” léte esztendőkre eldöntötte, hogy a Bartók-kutatás mely területeivel kell a kislétszámú archivális részlegnek foglalkoznia:

1. a legelső feladat a „Bartók Hagyaték” archivális feldolgozása, és vele párhuzamosan a dokumentumgyűjtés;

2. ugyancsak fontos feladat az életrajzra és az életműre vonatkozó minden olyan közvetett adat, kortársi visszaemlékezés, információ összegyűjtése, amely később pótolhatatlan;

3. fontos feladat a dokumentumok publikálásának olyan formában való megkezdése, amely a közlés pontosságának, az információs kommentárok színvonalának tekintetében minőségileg különbözik a korábbi Bartók-publikációktól, — amely része lehet a későbbi monográfiák, elemző tanulmányok definitív dokumentum-bázisának;

4. a lehetőségekhez mérten (reference-tevékenység és helyszíni kutatás formájában) eleget kell tenni a külső kutatók kutatási igényeinek, támogatni kell az alkalmazott Bartók-kutatást, noha nem ez az archivális részleg fő feladata.

Az 1. célkitűzés keretében 1967-ig bezárólag megtörtént a „Bartók Hagyaték” rendezése, sőt általában részletes címléírása is. A Magyarországon magánkézben levő Bartók-dokumentumok jelentős részét (ajándékozás vagy vásárlás útján) megszerezte és beolvasztotta anyagába. Néhány esetben arra is lehetőség nyílt, hogy külföldről jelentős Bartók-dokumentumokat megszerezzen.

A 2. célkitűzés keretében D. Dille esztendőkön át rendszeres kapcsolatban állt és konkrét információk tömegét szerezte be Kodály Zoltántól, Ziegler Mártától (Bartók első feleségétől), Bartókné Pásztory Dittától, Bartók számos más kortársától és munkatársától. E célból több alkalommal járt Szlovákiában, alkalmilag Romániában, Ausztriában, Svájcban stb.

A 3. célkitűzés érdekében 1964-ben megindult a „Documenta Bartókiana” publikációsorozat (német nyelven; megjelent 2 kötet, sajtó alatt, ill. kéziratban van további 2 kötet). D. Dille kommentárokkal faksimile-kiadásban megjelentette Bartók 3 népzene tudományi könyvét (1 további sajtó alatt); kiadott számos publikálatlan Bartók-kompozíciót.

A 4. célkitűzés végrehajtása pozitívumokat és negatívumokat egyaránt felmutat. Pozitívumként kell értékelni azt, hogy magasszínvonalú referenceszolgálatára révén a részleg — különösen külföldi vonatkozásban — nagy megbecsülést szerzett. Kutatók, diákok, előadóművészek tucatjai kaptak és kapnak segítséget. Értékesnek tekinthető a magyar Bartók-Hanglemez összkiadás kapcsán megindult kollektív munka, amelynek keretében a külső kutatók intenzívebben megismerkedhetnek az Archívum anyagának egy-egy konkrét kompozícióra vonatkozó dokumentumaival.

Az archivális részleg jövője nem kis részben azon múlik, hogy lehetséges lesz-e a következő esztendőben 2 – 3 további tudományos munkatárssal bővíteni személyi állományát. Ezen a révén 1. kutatásra kész állapotba lehetne hozni a ma még nem feldolgozott dokumentumokat; 2. a dokumentumgyűjtés és alap kutatás mellett nagyobb energiát lehetne fordítani az alkalmazott kutatásra.

A zenetörténeti munkák között első helyet a magyar zenetörténet foglalja el. Ezen a területen több belső vagy külső munkatárs vezetésével jelentős kutatások folytak és folynak: a régibb magyar és magyarvonatkozású anyag a dallamrendezési munkák keretében vált a modern kutatás számára hozzáférhetővé analitikus feldolgozás formájában; így került rögzítésre a 16–18. századi kéziratok, nyomtatott zenei anyag; a 19. századi magyar zene területén elsősorban Erkel Ferenc körül összpontosultak a munkálatok: megkezdődött zeneműveinek rendszeres előkészítése egy későbbi kritikai összkiadás számára, közéletti, zenei tevékenységére vonatkozólag pedig párhuzamosan folytak a levéltári anyag, zeneiskolai irattári anyag, színházi-anyag és folyóirat-anyag módszeres feldolgozása. Erkel mellett megkezdődött a Liszt Ferencsel foglalkozó rendszeres kutatómunka (egy Liszt-összkiadás lehetőségének reményében). A 20. századi magyar zene kutatásával több munkafolyamat foglalkozik. Feldolgozásra kerülnek a századelejei hangversenyélet eseményei, a magyar zeneszerzők, zeneművek külföldi szereplései, előadásai. Nagy súlyt kapott a magyar munkásdalkutatás. Ezen a téren mindenféle előmunkálat hiányzott. Az Archívum megalakulása óta folyt a munka, s eredményei a határokon túl is olyan jelentősek, hogy a Nemzetközi Munkásdalkutató Központ székhelyét is Magyarországra telepítették. Ez a munka nemcsak a munkásdalok gyűjtését jelentette, hanem rendszerezésüket, analitikus feldolgozásukat is. A kutatómunka kiterjedt az énekek történeti szerepére, helyére a magyar munkásmozgalomban. Olyan eredményeket lehetett felmutatni, mint a „Munkásének 1919 – 1945” c. kiadványt vagy az eddig soha nem látott apparátussal készült és a Tanácsköztársaság zenei életét feldolgozó kötetet.

Az egyetemes zenetörténeti, zeneesztétikai, zeneelméleti munkák eddig csak szerény körülmények között folytak. Néhány évig jelentős támogatást nyújtott az Archívum a Nemzetközi Zenei Forrás-repertórium munkálataihoz; ez az utolsó évben az Országos Széchényi Könyvtárhoz, mint Nemzeti Könyvtárhoz került át. Az ókori klasszikusok zeneelméleti műveit magyarrá fordította az Archívum. E munka során az ókori elméletírók csaknem valamennyi fontosabb munkája elkészült. Mindezekon túl az Archívum dokumentációs központot szervez, s ehhez az első lépéseket a zenetudományi szakkönyvtár kiépítése jelentette. A szakkönyvtár elkülönül a Bartók-gyűjteménytől és a könyveken kívül zeneműveket, hanglemezeket, mikrofilmeket, hangszalagokat foglal magában. Állományának jelenlegi értéke (a Bartók-kéziratok nélkül) közel egy millió forint.

NÉPRAJZTUDOMÁNY

1. Alapvető célok, tudományelméleti és módszertani problémák;

Minden tudományág esetében alapkérdés, hogy milyen eredményesen szolgálja azt a társadalmi igényt, amely érdekében létrejött és működik. Bármily nagy áttételeken keresztül is, a modern társadalom bonyolult munkamegosztási és kapcsolódási rendszerében jut érvényre a társadalom igénye, ezt világosan kell látni, hogy mind a prakticista szemlélet, mind az öncélú vizsgálódások mellőzhetőek legyenek. Mai néprajzi kutatásunk előtt az alábbi feladatok állanak:

a) Fel kell tárni egy olyan történeti kultúrát, életformát teljes részletességében, táji-történeti összefüggésrendjében, ökológiai meghatározottságában, amely évszázadokon keresztül mindig változó állapotában is népünk döntő többségét jelentő elnyomott parasztság hagyomány szabta módján formálódott, s amelyről írásos források alig szólnak. Ennek az életmódnak az emlékanagya még eléggé elérhető.

b) Miután az az életforma történeti képződmény, elemei különböző történeti korokban keletkeztek — akár munkaeszközök, akár tudatformák — kialakulásukat és fejlődésüket nyomon kell követni.

c) Fel kell tárni a hagyományos kultúra művészi és társadalmi értékeit, történeti-társadalmi esztétikai elemzésüket el kell végezni.

d) Tisztázni kell e hagyományozott kultúra fejlődési törvényszerűségeit, a társadalom osztálydifferenciálódásának kulturális összefüggéseit, nemzeti sajátosságait, a szomszédos népekhez való kapcsolatát, európai elhelyezkedését, lokális meghatározóit.

Mindezek a kérdések történeti múltunk, értékeink megismerése révén számos más tudományág eredményeivel együtt járulnak hozzá a tudat formálásához.

Az említett célok megvalósítása nyilván hosszú távlatú feladat, melynek most csak egy rövid szakaszát érintjük, elsőként azt vizsgálva, hogy elvi-módszertani szempontból a múlthoz viszonyítottan milyen előrehaladás figyelhető meg.

Abban a szerencsés helyzetben van a néprajztudomány, hogy a kutatógárda többségét a 25—45 évjárat közöttiek alkotják, akik egyetemi tanulmányaik során szerezték marxista ismereteiket, s már pályájuk kezdetén, idősebb kutatók példamutatása nyomán a dialektikus és történeti materializmus alkalmazására törekedtek. Próbálkozásaik nem mindig jártak sikerrel. Az viszont észlelhető, hogy e szemléletmód térhódításával növekszik a népi kultúra anyagából következtethető tudományos törvényszerűségek felismerési lehetősége, a valóságos összefüggésrend megértése. A szocialista országok mindegyikében kísérletek folynak a néprajzi anyag marxista módszerű vizsgálatára s ebben a munkában a magyar kutatás előkelő helyen szerepel, amit bizonyít az is, hogy a moszkvai nemzetközi etnológiai kongresszust előkészítő, a szocialista országok részvételével tartott tudományelméleti tanácskozás megrendezésére a szovjet etnográfia vezetői 4 évvel ezelőtt minket kértek meg. Az elmúlt évek legfőbb eredményének azt tekinthetjük, hogy a magyar néprajzi kutatás visszavonhatatlanul kilépett szűk nemzeti perspektívájából, s ha a magyar anyagot is kutatja — ez szükség-szerű — ezt kontinentális összefüggésben vizsgálja, felismerve azt a tételt,

hogy csak széles sok oldalú kapcsolódási rendben érthetők meg a kérdések s mivel Európa társadalmi struktúrája nagyjából megegyezett, a kultúra fejlődésének is azonos mozgatói voltak, menete és produktumai sok hasonlóságot kell, hogy mutassanak. A népi kultúrák szálai a nyelvi különbségek ellenére összekapcsolják s nem szétválasztják a népeket. Ennek az összefüggésrendnek a felismerése már kihúzta a talajt a nacionalista szemlélet alól. A korábban tért hódító történeti szemlélet további erősödése is megfigyelhető, sőt különféle alkalmazási lehetőségeiről a szakterületen öröndetes vita folyik. A történetiség érvényre jutása semmisítette meg a narodnyik szemlélet maradványait. Mindez nem jelenti azt, hogy az elméleti képzettség szintje kutatóink között kifogástalan volna. Úgy látszik, hogy a kutatók nagyobb részénél az absztrakció irányába kell az érdeklődést fordítani, kisebb részüknél (legfiatalabb évfjártok) a konkrétság irányába kell lépniök. Egyes tudományos kategóriák, fogalmak kérdéseiről viszonylag sok tanulmány jelent meg az utóbbi években, ami öröndetes, viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez csak előkészület a kutatáshoz s nem maga a tényleges vizsgálat.

A túlzottan spekulatív iránynál erőteljesebb tendenciával jelentkezik egy neopozitivistá vonal, ha nem is mint tudatos filozófiai meggondolás, hanem mint szemléleti gyengeség. Nem minden kutató tudja helyesen meghúzni a határvonalat a bizonyítás adatolásához szükséges és szükségtelen tények közlési mértékében. Az említett okokon túlmenően ezt a tendenciát sajnos a kutatás objektív helyzete is erősíti. Nem állnak ugyanis rendelkezésünkre eléggé forráskiadványok, rendszerezések, segédkönyvek, s így a tanulmányoknak a kívánatosnál nagyobb mértékben anyagfeltáró jellegűeknek kell lenniök. Ezért kifogásolni inkább csak azt lehet, amikor az anyagból adódó lehetséges következtetések is elmaradnak, vagy a különféle értékű adatok egyenrangúként kezelődnek. E problémákat tekintve legkedvezőbb a helyzet talán a népköltészeti vizsgálatokban, ahol viszonylag a forráskiadványok jobban rendelkezésre állnak.

Elvi szempontból is hátrányos a vitakedv és kritika alacsony szintje. Ez nyilván nem speciálisan néprajzi kérdés csak. Pedig kezdeményezések vannak, így pl. az *Ethnographia* utolsó 3 évfolyama számos kifejezetten vitacikket is hozott, de ezekből csak egy, a népművészet elhalása körül alakult ki termékeny diszkusszió. A kritikai szellem lanyhasága mutatkozik a könyvismertetésekben éppúgy, mint a kandidátusi vitákban.

2. Szervezeti kérdések

A néprajz területén 1948 óta meg van az az igény, hogy valamennyi néprajzi kutató (muzeológus, oktató stb.) központi terv alapján végezze munkáját. Ez a törekvés az elmúlt 4-5 év során egyre kevésbé tudott megvalósulni. Az akadémiai Néprajzi Kutatócsoport megszervezése körüli 4 éves huzavona, a múzeumokat egyre inkább igénybe vevő népművelő munka, a Néprajzi Múzeumot jelentős mértékben terhelő szabadtéri gyűjtemény létesítése, a vidéki múzeumok tanácsosítása s így egyre fokozódó elszigetelődése nem teremtett kedvező lehetőséget egy összefogottabb távlati terv kivitelezésére. Most kb. egy évvel a Kutató Csoport létrejötte után már sokat javult a helyzet, különösen a kutatások anyagi megalapozottságában, a szervezeti keretek rögzítésével.

Bár perspektivikusan nézve a helyzet biztatónak látszik, de jelenleg — s már 3—4 éve — lazult a kooperáció, a szervezeti bizonytalanságok következtében elszigetelődés figyelhető meg. A Néprajzi Kutató Csoport létrejöttével teremtdött teljesen új helyzetben ki kell majd alakítani több vonatkozásban a feladatok elhatárolását.

Még a Kutató Csoport teljes kiépülése után is igen jelentős kutatási feladatok hárulnak elsősorban a Néprajzi Múzeumra, kisebb mértékben az egyetemi tanszékre és egyéb múzeumokra. Kíváncos ezen intézmények kutatási tevékenységét tovább erősíteni. Különösen nehéz a vidéki múzeumok etnografusainak a helyzete, akik meglehetősen elszigetelten dolgoznak, a fennálló laza irányítási keretek nem biztosítják szakmai színvonaluk állandó növekedését, az országos kutatási vérkeringésbe való bekapcsolódásukat. A legújabb rendelkezések szerint a vidéki múzeumok *szakmai* irányítása és ellenőrzése a tanácsok jogkörébe került, s ez a provincializálódás veszélyét jelentheti. Kíváncos lenne annak megvizsgálása, hogy milyen intézkedésekkel lehetne e veszélyt csökkenteni, s a vidéki intézményeket az országos kutatás vérkeringésébe jobban bekötni.

3. Kutatási eredmények

A fontosabb célokat tekintve az előrehaladás tényei látszanak: mind szélesebb összefüggésrendben bontakozik ki a kutatómunkából a kapitalizálódás előtti paraszti életforma számos részlete. Ennek az életmódnak a szívsós továbbélését konstatálhatjuk némi átalakulással szinte a 19. század végéig, sőt bizonyos maradványai a 20. század közepéig élnek. A feudális kori vonások továbbélését nemcsak a termelési viszonyok feudálkapitalista jellege, hanem a termelőtevékenység viszonylagos elmaradottsága is lehetővé tette. A vizsgálatokból tanulságosan bontakozik ki a táji, természeti adottságokhoz való célszerű alkalmazkodás sokoldalúsága, a parasztság termelő tevékenységének régiesebb, sok elemében a középkorig visszanyúló, majd az iparosodással lassan változó technikája. Az utóbbi évek feltárásai alapján jól nyomon tudjuk követni a lakáskultúrában, táplálkozásban és tudatban végbement változásokat.

A tradicionális kultúra szinkronikusan jelentkező elemeinek diakronikus szétválasztása igen bonyolult kutatási feladat, de lépésről lépésre e téren is előre haladtunk. A talajművelő, arató, szemnyerő technika, a szőlőművelés, kapásgazdálkodás, a lakóház belső tagolódása és tüzelőberendezése, egyes bútorok, kisiparok, rosttechnikák, lábbelik, kenyér, agrárritusok, dramatikus játékok, mondák, balladák, hiedelemképzetek tekintetében a történeti rétegződés kérdése sokat tisztult. Ezek a vizsgálatok egybehangzóan tanúsítják, hogy a népi kultúrának voltak stagnáló és dinamikus elemei s legtöbbször kielemezhető, hogy milyen körülmények alakítják ki ilyesféle jellegét. A történeti rétegproblémák kutatásában az összehasonlító vizsgálathoz értékes támpontokat nyújtottak a néprajzi célú levéltári feltárások, amelyek a szakterület kezdeményezésére és támogatásával jöttek létre.

Népi kultúránk művészi értékű produktumainak közzététele is következetesen folyik, már amennyire a publikációs lehetőségek ezt megengedik. Rendszerezésük, történeti, esztétikai elemzésük különösen a mondák, mesék, balladák és a pásztorművészet vonatkozásában ért el számottevő eredményt.

Itt említhetők meg az Európán kívüli kutatásoknak a primitív művészet vonatkozásában elért figyelemre méltó eredményei is.

Nehéz lenne itt felsorolni az elmúlt években folyt kutatások összes konkrét témáit, amelyek több-kevesebb rész vagy általánosabb eredményt, hoztak. Ezek többsége folyamatos, bizonyos részleteik már napvilágot láttak, de más részleteik vizsgálata még folyik. Ezért előbb azokat a nagyszabású többnyire kollektív vállalkozásokat említjük, amelyek az elmúlt 3–4 évben számottevően előrehaladtak, míg az egyéni kutatásokat témakörök szerint foglaljuk össze.

Folyik a teljes magyar néprajzi bibliográfia összeállítása, melynek ez ideig egy kötete jelent meg, a második a kiadónál van, a harmadik sajtóra kész rendezése a befejezéséhez közel, s a még hátralevő 3 vagy 4 kötet nyersanyaga nagyobbára össze van már gyűjtve. Mint kutatási segédeszköz fontosságát jelzi, hogy semmiféle átfogó bibliográfiai összeállítás ez ideig a néprajzban nem volt.

A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőmunkája befejeződött s a második éve folyó feldolgozás eredményeként nyers kéziratban elkészült több mint ezer térkép. Ez év során kezdetét veszi a sajtó alá rendezés munkája, a szelektálás és ellenőrzés s 1969-ben már a kiadás is megkezdődhet. A munka átfogó tematikája következtében a mű a magyar népi kultúra térbeli differenciáltságának összképét nyújtja.

A Magyar Néphit Topográfia a néphitanyag több irányú (elemeinek országos áttekintése, lokális néphitmonográfiák, történeti feltárások) számbavételére irányul, hogy alapot teremtsen egy átfogóbb elemzés számára. A két éve indult vállalkozás kezdeti eredményei már mutatkoznak.

A Magyar Népmesék Típuskatalógusa a kiadott és kiadatlan anyagra egyaránt építő rendszerezés, amely nemcsak a hazai anyag áttekinthetőségét biztosítja, hanem beépíti ezt a nemzetközi rendszerezésekbe. Előmunkálatként megjelent a mese katalógus két kötete, a rátótiadák mutatója, és az állatmesék rendszerezése. Az egész mű 1969-re befejezést nyer.

Mindezek a nagyobb vállalkozások lényegében előkészületek is az új magyar néprajzi összefoglalás számára. Ennek a szintézisnek ez ideig csak a tervezete készült el alfejezetnyi bontásig, de szervezeti nehézségek miatt másfél éve elakadt.

A tematikus vizsgálatok mellett a táji monográfiák csekélyebb hangsúlyozottságúak, de néhány figyelemre méltó munka említést érdemel. Mindenekelőtt a Heves megyei Átány községről készült kötet, melynek néhány részlete már napvilágot látott. Sajtóra kész a Veszprém megyei Szentgál második, befejező kötete. Kiadás előtt áll Tótkomlós néprajzi monográfiája, amely a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Néprajzi Intézetével közös vállalkozásban készült, szerzői magyar és szlovák kutatók, kiadásáról a szlovákok gondoskodnak. Előrehaladt az anyaggyűjtés Szolnok megye Néprajzi Atlaszához. Néhány más tájmonográfiához is folyt anyaggyűjtés.

A kutatómunka kollektív vállalkozásait ugyan a felsorolt művek jelzik, de zömét mégis az egyéni kutatások teszik ki. Ezekről témaköri tömörítésben annyiban emlékezzünk meg, amennyiben az elmúlt 3–4 évben legalább részeredményekkel jelentkeztek, s ezek a szakterület szempontjából lényegesebbnek tekinthetők.

Az anyagi műveltség köréből: lápi, ártéri gazdálkodás; határhasználat; irtásos gazdálkodás; ekés és kapásművelés, szántóföldi kertkultúrák; állat-

tartási rendszerek és tartásmód; igázás és fogatolás; gyűjtögető, vadászati, halászati és méhészeti eljárások; néhány tájegység földművelő kultúrája; terménytárolás; szőlőművelés és borászat; egyes kisiparok; transzport; rostfeldolgozás és bőrmegmunkálás; a hódoltság és ólomházas kerámia, egyes kerámiaüzemek; fonástechnikák; megosztott település; gazdasági épületek népi műemlék-vizsgálata; a tej és a cereális táplálékok; táji viseletcsoportok stb.

A népi társasélet köréből: nemzeti családi szervezet emlékei, családszervezet és rokonság; társadalmi csoportok kultúrája; summások, kubikusok; társasmunkák; az ifjúság társas élete; az évi ciklus ünnepei; házasság és lakodalom; az egykori társadalomszervezet tükrözése a folklórban; paraszti ideológiák és vallásos képzetek szerepe a falu társadalmában stb.

A folklór köréből: mesék, mondák és ráolvasások rendszerezése; történeti és hiedelem mondák egyes csoportjainak feldolgozása; műfajelméleti problémák; lírai dalok esztétikai és tartalmi elemzése; munkásdalok; táncműveletek rendszerezése és történeti rétegeinek vizsgálata; a népszokások költészete; balladatípusok elemzése; balladák keletkezése és fejlődése; a szájhagyományozódás törvényszerűségei; egyes nemzetiségek szokásanyagának elemzése; táji és tematikus néphitmonográfiák; a magyar néphit történeti rétegei; kozmogónikus képzetek elemzése stb.

Európán kívüli kutatások: az evolucionizmus elmélete és története, primitív társadalmak; primitív művészet (Afrika, Ázsia, Óceánia); a namibiquara indiánok; a szibériai népek világképe.

4. Anyaggyűjtés és feltárások:

1954-ig központi gyűjtési és feldolgozási terve volt a néprajzi kutatásnak. Azóta egységes terv nincs, csak egyre csökkenő mértékű — okaira a szervezeti kérdések tárgyalásánál rámutattunk — kooperáció. Az intézményi vezetéstől függően ez minőségi, sőt mennyiségi csökkenéssel — főleg a vidéki múzeumokban — járt, átfedéseket eredményezett. A feltárásokban fehér foltok vannak, néha szűk kutatási feladatokra viszonylag nagy energia fordítódik. A gyűjtők irányítása minimális, még a témaválasztásokban is túl nagy a spontaneitás. A képzettebb szakemberek a gyűjtőmunkában alig vesznek részt. Az illetékesek tájékoztatása szerint a vidéki múzeumok tervei közül a témakutatásokra irányuló gyűjtések zuhanásszerűen csökkentek. A nem kedvező helyzetnek több oka is van. Így mindenekelőtt az irányítás és ellenőrzés hiányosságai, a technikai ellátottság alacsony szintje, a gyűjtő munka anyagilag hátrányos volta. Fizikailag is rendkívül terhes a faluról falura vándorlás, primitív körülmények közötti feszült munka, amit sem erkölcsileg, sem anyagilag nem honorálunk. Ezen kérdések megoldása mellett a meglevő és alakulandó archívumok gyarapodásának a kutatási feladatoknak alárendelten kellene történnie. Öröndetes gyűjtőtevékenység folyik a szabadtéri néprajzi múzeumok létesítésével kapcsolatosan. Megoldatlan a néprajzi filmezés problémája.

5. Kiadványok

A néprajzi folyóiratok közül kettő akadémiai kiadású, az Acta Ethnographica a külföldnek szól, az Ethnographia szervezetileg a Néprajzi

Társaságé. A Néprajzi Értesítő a Néprajzi Múzeum munkatársainak tanulmányait közli elsősorban, a Néprajzi Közlemények csak nyersanyagközlő folyóirat, a Műveltség és Hagyomány a debreceni kutatók munkásságát publikálja elsősorban. Így indokolt, hogy a Néprajzi Kutató Csoport külön évkönyvvel rendelkezzen, mely munkatársainak dolgozatait közli majd, s így ők nem kerülnek hátrányosabb helyzetbe cikkeik publikálhatóságát illetően a múzeumi etnográfusoknál. A nagyobb vidéki múzeumoknak szintén vannak évkönyveik, melyekben a helytörténeti, régészeti, művészettörténeti stb. anyag mellett a néprajzi is helyet kap. Ilyen módon a periodikák tekintetében egyensúlyi helyzet jönne létre, ami tekintettel arra, hogy a néprajz körében a folyóiratok közléseknek a múltban és a jelenben egyaránt kiemelkedő szerepe van, a közlés lehetőségeit tekintve biztató képet mutat.

Nem ilyen megnyugtató a könyvkiadás helyzete. Reálisan gondolkozva nyilvánvaló, hogy az ívkereteken, figyelemmel a kiadói kapacitásra is lényegesen változtatni nem lehet, a helyzet javításának — hisz nemcsak a néprajzban vannak kiadási nehézségek — más útjait kellene szorgalmazni. Egyik ilyen lehetőség a könyvterjedelmek csökkentése, ami több esetben a tömörítés előnyeit tekintve szakszempontról is indokolható. Sokkal tapintatosabb módja a terjedelmescsökkentésnek, ha terjedelmileg kötött kiadványsorozatok volnának, s a szerzők eleve tudnák mihez tartani magukat, s ismernék, hogy reálisan milyen keretben tudnak megjelenni. A forráskiadványoktól eltekintve — melyek terjedelme a legkevésbé csökkenthető — legtöbb mű besorolható lenne a kis és középmonográfiák sorozatába. Sajnos a kiadó szemmel láthatóan irtózik a kiadványsorozatokról, talán mert ezzel kötelezettséget vél vállalni. Pedig a sorozatok előnye nemcsak terjedelmi szempontokból figyelemreméltó, hanem a kutatómunka tervszerűsége szempontjából is. A sorozat némileg garanciát jelent a szerzőnek, több reményt a megjelenésre, mert senkit sem lelkesít az, hogy kézírata esetleg kiadatlan marad. Ez természetesen nem jelenthet semmi engedményt a színvonal tekintetében. A jó sorozat egyben kötelez is. A néprajzban az UMNGY-n kívül egyetlen sorozat sincs, a tervezet kismonográfia sorozatjellegét a Kiadó most talán már éppen harmadszor huzza át, semmitmondó fejcímet adva a munkának, de a sorozatjellegét kizárólag meghatározó sorszámozást nem vállalja, állandokot hivatkozva. Pedig a sorozat még propagatív okokból is, tehát üzletileg is előnyös.

A másik javítási lehetőség, ha olcsóbb, szerényebb kivitelű füzetek fototíp úton lennének előállíthatók, akadémiai keretben. A viszonylag kis példányban megjelenő, szűkebb szakmai közönséget érdeklő munkák esetében ez ma már a világban mindenütt követett eljárás. Sajnos, a Néprajzi Társaság sorozata 4—5 éve szünetel, anyagi támogatás híján, pedig aránylag csekély pénzügyi támogatással viszonylag olcsón évente 1—2 kötetet ki lehetne így hozni.

A megjelent művek színvonala vegyes. Ha figyelmünket csak a központi intézmények kiadványaira fordítjuk, akkor a helyzet már kedvezőbb. Az Akadémiai Kiadónál megjelent művek szinte kivétel nélkül bekerültek a nemzetközi tudományos életbe is, s lényegesebb, súlyosabb kritika egyiket sem érte, sőt legnagyobb részük igen jó külföldi fogadtatásban részesült, amit számos elismerő recenzió igazol. Ugyanez mondható a Néprajzi Múzeum kiadványairól is. Annak ellenére, hogy rotaprint kiadványok, tartalmi értékük nem kisebb az előbbi csoportnál, s néha még jellegükben sem térnek el, s csak a kiadási lehetőségek mostohasága miatt szorultak egy forráskiadványsorozatban való megjelenésre. A vidéki kiadványok között is vannak értékesek,

de többségük speciális helyi igény folytán jött létre, gyakran provinciális szintű.

A kiadással kapcsolatos lektori tevékenység — cikkek és könyvek esetében egyaránt — sokszor formális értékű. Könyvek esetében a lektori vélemények, javaslatok végrehajtását legfeljebb a kiadó szerkesztője ellenőrzi, vagy ellenőrizné, ha tudná. Így gyakran benne maradnak a műben a lektorok által jogosan észrevételezett hibák. Más oldalról viszont az is probléma, hogy a lektor felvetése, javaslatai, pótlásai lehetnek annyira lényegbevágóak, hogy a hivatkozás konkrét esetben is indokolt lenne. E tekintetben a megoldási gyakorlat vegyes, kialakulatlan.

6. Tudományos ismeretterjesztés

A néprajzi tevékenység e tekintetben is széles körű. Egyik csatornája a kiadvány, amelyről részben már volt szó. Az ismeretterjesztő tudományos műfaj nagyon nehéz, kevesen tudják magas szinten jól művelni, mert a mű vagy nem tudományos értékű, vagy a nagyközönség számára olvashatatlan. Nem állítható, hogy ebben a vonatkozásban a jó hangvétel stílusa a néprajzban már kialakult. A folklór területén lényegesen jobb a helyzet, de lehet, hogy egyszerűbb is vagy kialakultabb, mint az anyagi műveltség körében.

7. A kutatók helyzete, szakmai továbbképzés

Néprajzi szakképesítést, etnografus diplomát, azaz alapképzést az Egyetem nyújt, Budapesten és Debrecenben. Szegeden csak tanszék van még, nemrég üresedett meg, s kívánatos volna ennek mielőbbi betöltése. A legújabb (múlt évi) egyetemi reform ismét csökkentette az amúgy sem magas néprajzi szakorák számát, s ez nem szolgálhatja az elmélyülést. Az egyetemi képzésben a szakdolgozat készítése — ez itt az átlagos egyetemi szintnél jóval magasabb követelményeket jelent — bizonyos specializálódást eredményezhet, elvben azonban a néprajzi diplomát szerzett etnográfusok képzettsége egyező.

Az egyetem általában a szükséges elméleti alapot megadja a kutatói, múzeológiai gyakorlatuk kifejlesztéséhez. A szakmai továbbképzés a muzeológusok között formális, valójában a kérdés a vidéki múzeumokban megoldatlan. A Néprajzi Kutatócsoportban a továbbképzés rendszere és módja még nem alakulhatott ki. Nyelvi ismereteket tekintve a helyzet nem rossz, de előrehaladás szükséges még, figyelembe véve azt, hogy a szomszéd népek nyelveit is ismerni kell. Az aktív, magasszintű nyelvismeret kellő gyakorlat hiányában már közel sem kifogástalan. Az ideológiai ismeretek szintje a fiatalabbaknál a jobb. A közép és idősebb nemzedéknél egyénileg eléggé változik.

8. Külföldi kapcsolatok

Mióta a néprajzi kutatás kilépett szűk nemzeti keretei közül — Európa legtöbb országában ez már bekövetkezett — azóta a nemzeti kapcsolatok, a külföldi anyagban való tájékozódás céljából, kiépítése elengedhetatlenné vált. A magyar kutatók nemzetközi kapcsolatai is igen szélesek, s évről évre gyarapodók. Nemzetközi megbecsülésüket fejezi ki, hogy különféle társasá-

gokba, bizottságokba, szerkesztőségekbe beválasztják őket, cikkek, előadások tartására kérik fel. A kapcsolattartás döntő módon személyi jellegű és irányát a szakmai érdeklődés azonossága szabja meg. Azt mondhatjuk, hogy a kapcsolattartásban országok között nincs különbség, bár természetesen a szomszédos országokkal a legélénkebb az érintkezés, de fennáll a norvégoktól kezdve a portugálokön át az örményekig. A kapcsolattartás célja igen gyakran adatkérés, küldés, bibliográfiai tájékoztatás. Néha nem kis gondot jelent a kért adatok összeállítása és elküldése, de ez elengedhetetlen, mert a viszonyosság elvére épül. Ezek a kapcsolatok leginkább kollegiális jellegűek, tehát nézet, szemléletbeli különbségektől függetlenek, bár ez utóbbiak azonossága természetesen melegebbé teszi az érintkezést.

A szervezett kapcsolatok leginkább a baráti államokkal épültek ki. Valamennyi szocialista ország részt vesz a DEMOS c. ez államok néprajzi kutatásáról referáló folyóirat anyagának összeállításában, mely Berlinben jelenik meg. Csehszlovákokkal, lengyelekkel, jugoszlávokkal tervösszehangolások, közös munkák is készültek. Tőlünk mennek és onnan is jönnek nem hivatalos úton is tanulmányútra, sőt kifejezetten kutató célból, mivel a kutatócsere keretei itt is, ott is, nem elég szélesek. A kiadványcsere személyi és hivatali vonalon egyaránt élénk minden irányban. Kiadványainkat, publikációinkat nemcsak szívesen fogadják, hanem meg is becsülik, referálják, s a kritika — az érdemi — sokszor kedvezőbb, mint idehaza. Sokszor megfogalmazott igény, hogy a világnyelvi kivonat sohase hiányozzék, amit könyvek esetében a Kiadó nem mindig respektál. Bekapcsolódtunk több nemzetközi (kongresszusi) szakvitába is s ha ezek hangja néha éles is, a magyar kutatók hozzászólása mindig elvi szinten mozgott. Az utóbbi években több Európán kívüli tanulmányúton, sőt kifejezetten kutatóúton is részt vettek etnográfusok, Ázsiában, Amerikában, Afrikában.

Örvendetesen növekedett a nemzetközi szervezetekben való részvétel. Több szervezetben a magyar kutatók vezető tisztségviselőkké választottak meg. Korábban az ilyen kapcsolatok esetlegesek voltak, most már inkább rendszeresekké váltak. (A Nemzetközi Néprajzi Kongresszus Bizottságai SIEF, SIA, Kárpátbizottság.)

9. Kutatási tervek

A személyi jellegű kutatások az eljövendő években is feltehetően a korábban vázolt problémakörökben mozognak. Ezek a témák nagyjából nem csupán egyéni érdeklődést fejeznek ki, többé kevésbé a szakirodalomtól és a szakvezetéstől sugallt, a kutatás számára fontos témák. Ezek túlnyomórészt alapozó jellegű kutatások, s támogatást érdemelnek.

Nagyobb erőfeszítéseket kell azonban tenni az egy ember képességeit és lehetőségeit meghaladó segédkönyv, forráskiadvány vagy szintézis összeállítására. Elsősorban sürgetni kell a már régebben folyamatban levő ilyen jellegű munkák lezárását, mint a Néprajzi Bibliográfia, Néprajzi Atlasz, Mese-katalógus. Biztosítani kell ezek mielőbbi megjelentetését.

E már futómunkálatok mellett folytatódnak a nemrég kezdett Néprajzi etnográfia kutatásai. A Kutatócsoport megindítja a Magyar Etnográfiai és Folklór Lexikon munkálatait. Folytatja az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadását, s megkezdte a folklór forrásai sorozatának közzétételét, a magyar balladaanyag korpuszának publikálását. A Néprajzi Múzeum köz-

ponti feladata a kézikönyv jellegű tárgykatalógus elkészítése lesz. Az egri múzeum szervezésében folytatódik Visonta község áttelepítését megelőző néprajzi vizsgálat, és megindul a palóc néprajzi csoport komplex kutatása. Az erőket tehát erre a néhány nagy vállalkozásra koncentráljuk, amelyek szinte mindegyike túlmutat a szűkebb szakmai igényeken. Ezeknek a munkáknak egy része, ide számítva az egyéni kutatások tematikai monográfiáit is, valójában előkészület és előmunkálat egy új néprajzi szintézis, a Magyarság Néprajza összeállításához. Bár ez elsősorban a Kutatócsoport feladata lesz, de résztvevőként számos intézmény munkatársainak bekapcsolása szükséges. A jelenleg 6 kötetre tervezett mű elkészítése rendkívül nagy erőpróba, s ezért gondos és körültekintő szerkesztői, szerzői munkát kíván. Elkészítése a szakterület legfontosabb feladatának látszik. Ennek munkálatai során feltehetően nem csak a mű készül el, hanem tovább iskolázódik az egész szakterület is.

ÓKORTUDOMÁNY

Ha óorkutatásunk helyzetéről reális képet akarunk alkotni, nem elég elen állapotáról számot adnunk, hanem vissza kell pillantanunk eddigi fejlődésére, és meg kell vizsgálnunk jövőjének perspektíváit is. A második világháború utáni időszakban óorktudományunk fejlődésének megindulása szorosan összefügg a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezésével. A háború okozta megrázkódtatás nehéz éveit után, amikor a klasszika-filológiai oktatás a vidéki egyetemeken megszűnt, az újjászervezett Akadémia biztosította azokat a szervezeti és anyagi feltételeket, amelyek a tudományszak újbóli fejlődését lehetővé tették. A Klasszika-filológiai Bizottság felállítása biztosította a tudományos munka tervszerű irányítását és összefogását, a klasszika-filológiai folyóiratoknak, az Acta Antiquának és az Antik Tanulmányoknak a megindítása pedig lehetőséget nyújtott a kutatási eredmények közzétételére és a nemzetközi tudományos világgal való megismertetésére is.

Óorkutatásunk új fejlődésének e kezdeti szakaszában döntő fontosságú volt elméleti és módszertani megalapozása. Kialakult az óorktudomány marxista szemlélete és programja. A Klasszika-filológiai Bizottság elvi vitákat rendezett. Megindult a kutatás az indoeurópai nyelvtudomány és az ókori kelet korábban háttérbe szorított területein, s ennek eredményeképpen jelentősen fejlődött az ókori kelet és a klasszikus antikvitás kapcsolatainak tanulmányozása. Fontos lépés volt a Magyarországi Latinság Szótára munkálatainak újbóli megindítása, s kiemelkedő eredmények jöttek létre az antik világ és a magyar föld népei kapcsolatának kutatásában.

Óorktudományunk új megalapozásának ez a korszaka az ötvenes évek közepéig tartott. Az elért eredmények megalapozták óorkutatásunk további fejlődését, s ugyanakkor az ötvenes évek végén már újabb feladatokat is jelöltek ki számára. Óorkutatásunk külföldön is nagyra értékelt új eredményei ebben az időben már szükségessé tették, hogy szorosabb kapcsolatot hozzon létre a nemzetközi tudományos világgal. Az is világossá vált, hogy a tudományszak nem rendelkezik olyan intézménnyel, amely a tudományterület átfogó és tervszerű művelését teljes mértékben biztosítani tudná, s olyan társadalmi szervezete sincs, amely eredményeit s általában véve az ókori művelődés értékeit társadalmunk széles rétegeivel megismertethetné.

E feladatok megvalósítására irányuló törekvések hozták létre a klasszika-filológiai kongresszusokat, az Ókortudományi Kutatócsoportot és az Ókortudományi Társaságot, s a tudományszak jelen helyzetét elsősorban az ezekben a keretekben elért eredmények határozzák meg.

1. Tudományos kutatómunka

A) Ókortudatásunknak az ötvenes években végzett elméleti megalapozása az utóbbi években számos kiemelkedő munka kiérlelését tette lehetővé. Ezek közül elsősorban Trencsényi-Waldapfel Imre „Vallástörténeti tanulmányok”, „Klasszikus arcképek”, „Humanizmus és nemzeti irodalom”, Moravcsik Gyula „Bevezetés a bizantinológiába” és „Studia Byzantina”, Harmatta János „Ókori keleti történeti chrestomathia” és „The Great Bactrian Inscription”, Hahn István „Ókori hadtörténeti chrestomathia” és Appianos Polgárháborúk c. munkájának fordítása, Szilágyi János György „A görög művészet világa” c. munkáit kell kiemelnünk. Külön rá kell mutatnunk a vallástörténeti kutatások jelentős fejlődésére, amely az ókortudomány területén túlmenően fontos segítséget jelent a marxista világnézet kialakításáért vívott harcban. A vallástörténeti kutatások a klasszika-filológia területén régi haladó hagyományokkal rendelkeznek. Az ókori vallások történeti feltételeinek tanulmányozása ugyanis igen alkalmas arra, hogy a vallások jelenségeit megfossza abszolút érvényük látszatáról. Ezenkívül a nagy világvallások ideológiájának kialakulása az ókorba nyúlik vissza, s így megjelenési feltételeik tisztázása csak az ókortudomány segítségével lehetséges. Nagy fontosságúaknak bizonyultak az antik vallástörténeti kutatások a történelmi materializmus módszerének fejlesztése szempontjából is. Az elért eredmények jelentőségét jól szemlélteti Trencsényi-Waldapfel Imre „Mitológiá”-jának és „Vallástörténeti tanulmányok” c. munkájának lefordítása és megjelenése, az első több idegen nyelven külföldön, valamint idevágó tanulmányainak kitüntetett helye a szovjet vallástörténet reprezentatív kiadványaiban.

B) Az ókortudatás tudományos intézményének létrehozására az első lépés 1959 elején történt, amikor a Magyar Tudományos Akadémia elhatározta egy klasszika-filológiai kutatócsoport szervezését. Ennek felállítása azóta meg is történt, s jelenleg tanszéki kutatócsoport formájában a budapesti egyetem bölcsészeti karán működik. Bár a kutatócsoport létrehozását jelentős eseménynek kell tartanunk ókortudományunk fejlődésében, mégis kétségtelen, hogy jelen formájában nem tudja ellátni azokat a feladatokat, amelyekre a tudományszak egészét tekintve hivatva lenne. A kutatócsoport feladatkörébe részben az ókortudomány történeti és ideológiai szempontból egyaránt fontos kérdései (antik irodalom-, filozófia- és vallástörténet, ókori történelem, ókori nyelvtudomány), másrészt pedig a magyarországi latinság kutatása s ezen belül elsőrendű célkitűzésként a magyarországi középkori latinság 1000-tól 1526-ig terjedő anyagának szótári feldolgozása tartoznék. E feladatok közül azonban az első megvalósítása még a jövő feladata. Az adott lehetőségek között a kutatócsoport munkája csaknem teljesen a magyarországi latinság szótárának munkálataira korlátozódik. Ez a munka a terveknek megfelelően folyik. Az 1967 évben lényegében lezárult a szótár anyagának cédulázása és megkezdődött a szerkesztési munka, amelynek során befejezést nyert a hatalmas anyag betű szerinti rendezése. Az 1968. év folyamán előreláthatólag megindulhat már a címszavak megírása. A munkálatoknak ezen a pontján az

eddigieknél is súlyosabban jelentkezik az a probléma, hogy a kutatócsoportnak nincs helye. Az egyetem a csoportnak egyáltalán nem tud helyet biztosítani, s az MTA Irodalomtörténeti Intézetének megértő jóindulatából is csak egy kisméretű szobával rendelkezik a kutatócsoport, amelyben a cédulaanyag sem fér el, s még a szótár munkatársai sem tudnak benne egyszerre dolgozni. Nyilvánvaló, hogy a szótár megírásának munkálatai ilyen körülmények között nehezen képzelhetők el.

Mindezek a problémák égetően szükségessé teszik a tanszéki kutatócsoport mielőbbi akadémiai kutatócsoporttá való átalakítását és keretének kibővítését. Jelen állapotában is legalább 6 főre kellene állományát emelni, hogy szerény formában legalább megkezdhesse a munkát első feladatkörében is. Az ELTE Bölcsészeti Karán a kutatócsoport helyzete bizonyos változtatást kíván. Mivel a Latin Tanszék Görög—Latin Tanszékké alakult át és a Klasszika-filológiai Tanszéki Blokkba tartozik, amelynek vezetője a kutatócsoport vezetője is, helyes volna a kutatócsoportot a Klasszika-filológiai Blokkhoz kapcsolni.

C) Tudományos rendezvények az utóbbi időben jelentős szerepet játszottak ókortudományi kutatásunk fejlődésében. Kiemelkedő jelentőségű volt az 1965-ben rendezett Klasszika-filológiai Kongresszus, amely 160 előadásával, gazdag tudományos tematikájával és eredményeivel lényegesen hozzájárult ókortudatásunk nemzetközi tekintélyének növeléséhez és nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséhez. A kongresszus I—II. szekciójának előadásai az *Acta Antiqua* XV. kötetében jelentek meg, míg a III—IV. szekció anyaga „*Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*” címen önálló kötetben fog megjelenni. A kötet iránt külföldi kiadók is élénk érdeklődést mutatnak.

Szűkebb hazai körben került sor a Bizantionológiai Konferencia rendezésére, amelynek fő célja e tudományág helyzetének felmérése és a területen dolgozó kutatók munkájának bizonyos fokú összefogása volt. A konferencia jól megmutatta a bizantionológiai kutatások fontosságát számos tudományterület szempontjából, de rávilágított arra a veszélyre is, hogy e nagymúltú tudományág lassankint hivatásos kutató nélkül marad. E probléma megoldása szintén csak az Ókortudományi Kutatócsoport keretében képzelhető el.

Az 1968. év során fog sor kerülni az Eirene-Comité patronátusa alatt álló *Seminarium Epigraphicum* II. megrendezésére. E külföldi kutatók részvételével lebonyolításra kerülő tudományos rendezvény azt a speciális témájú szakkonferencia-típust képviseli, amelyek a nemzetközi kutatásban az utóbbi években a legeredményesebbnek bizonyultak, s amelyek igen alkalmasak egy-egy szűkebb tudományos területen a kutatás fejlesztésére.

D) A kiadványok tekintetében az osztály könyvtervében az elmúlt évek során az ókortudatás nem mindig a tudomány szak eredményeinek és nemzetközi tekintélyének megfelelő súllyal szerepel. Örömmel kell megállapítanunk, hogy az I. Osztály Vezetősége e kérdésben a tudomány szak segítségére sietett, s így e tekintetben az elmúlt évben a helyzet javult, s a kilátás 1968-ban sem kedvezőtlen.

Az ókortudományi kiadványokkal kapcsolatban két mozzanatra kell a figyelmet felhívni. Az ókortudomány hatalmas területén a nemzetközi tudományban messze kiterjedt kutatások folynak, s ennek feldolgozása egy-egy probléma monografikus ábrázolásánál és megoldásánál igen nehéz feladat és hosszadalmas munka elé állítja a kutatót. Ha sikerült megoldani feladatát,

még mindig az a veszély fenyegeti, hogy csak egy éves várákozás esetén is az intenzív nemzetközi kutatás újabb eredményei munkáját részben elavulttá teszik, vagy átdolgozását követelik meg. Ehhez járul még az, hogy a munkát idegen nyelvre kell lefordítani, ami átfutási idejét már eleve meghosszabbítja. E két nehézség megoldása az lehetne, hogyha az egyébként sem nagy számban készülő klasszika-filológiai monográfiák jóváhagyott kéziratai az eddiginél lényegesen rövidebb várákozási idővel jelenthetnének meg.

E) A Magyar Tudományos Akadémiának két klasszika-filológiai folyóirata van: az *Acta Antiqua*, amelynek 1968-ban XVI. kötete jelenik meg, és az *Antik Tanulmányok*, amely ebben az évben XV. köteténél tart. E két folyóirat jelenleg jól kielégíti óorkutatásunk szükségleteit, és a bennük közölt kb. 1000 tanulmány jól illusztrálja a tudományszak fejlődését az ötvenes évek elejétől kezdve. A két folyóirat közül az idegen nyelvű *Acta Antiqua* már régebb óta nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő ókortudományi folyóiratok közé küzdötte fel magát. Az utóbbi időben számos jele mutatkozik annak, hogy magyar nyelvű volta ellenére az *Antik Tanulmányok* is egyre növekvő figyelemben részesül külföldön.

F) Minthogy a tudományszak területén dolgozó kutatók túlnyomó többsége egyetemi oktató, óorkutatásunkban nagy mértékben figyelhetők meg mindazok a nehézségek, amelyek általában az egyetemeken folyó tudományos munkában jelentkeznek. A Klasszika-filológiai Bizottság tagjai főleg két nehézséget hangsúlyoznak állandóan. Az egyik a külföldi kiküldetések problémája. Az óorkutatás fokozottan kiküldetést igénylő tudományszak, erre azonban az egyetemi keretek között nagyon kis mértékben van csak lehetőség, s különösen fájdalmas az olasz és a pillanatnyilag különben is problematikus görög tanulmányutak lehetőségének rendkívül szűk volta.

A másik legfontosabb probléma a tudományos könyvek beszerzésének nehézsége, illetve az keretek rendkívül szűk volta. Óorkutatásunk csaknem teljes mértékben külföldi könyvbeszerzést igényel, az egyetemi keretek szűk volta azonban ma már a legfontosabb kézikönyvek beszerzését sem teszi lehetővé.

Az akadémiai kutatócsoport fejlesztése bizonyos mértékben e nehézségeken is segíthetne.

2. Tudományszervezés, káderkérdések

A tudományos kutatások irányítását, sőt áttekintését is az óorkutatás területén bizonyos mértékig nehezíti, hogy a tudományszak területén a kutatómunka túlnyomórészt egyetemi tanszékeken folyik (ELTE 2, JATE 2, KLTE 2 tanszék) s a kutatók zöme (31 fő, 7 egy. tanár, 7 docens, 11 adjunktus, 4 tanársegéd, 1 gyakornok, 1 tud. kutató) is egyetemi oktató, s így az akadémiai bizottság és a tudományos kutatás közé több fokozatból álló apparátus ékelődik.

A Klasszika-filológiai Bizottság által szemmel tartott területen jelenleg 66 téma kutatása folyik 31 kutató részéről. Bár ez a szám jelentősnek látszik, mégis az ókortudománynak hatalmas területei maradnak művelés, sőt a kutatási eredmények figyelemmel kísérése nélkül. Még kedvezőtlenebb a helyzet, ha a kutatási témák kutatók szerinti megoszlását vizsgáljuk. Kiderül, hogy a kutatási témák nagyobb része és éppen a legjelentősebbek az idősebb kutatókra nehezednek. A tudományszak nemzetközi viszonylatban is kima-

gasló teljesítménye is aránylag kisszámú kutató eredménye, s a fiatalabb kutatók elhelyezése egyetemi státuszon, vagy egyéb tudományos fejlődésük szempontjából kedvező munkahelyeken egyre leküzdhetetlenebb nehézségekbe ütközik. Már is igen kedvezőtlen az arány a fiatalabb (gyakornok és tanársegéd) és idősebb (adjunktustól fölfelé) kutatók között (5 : 26), s ez még kedvezőtlenebbé válik, ha még az oktatásban már részt nem vevő tudományos minősítetteket is figyelembe vesszük.

Az egyetemi tanszékeken a tudományos utánpótlás kérdése az óorkutatás területén nem oldható meg. Az oktatói keretek állandóan szűkülnek, s az utóbbi évben a tudományszak 1 egyetemi tanári, 1 docensi és 1 tanársegédi státust veszített el. Így az a helyzet fenyeget, hogy az idősebb nemzedék kidőltével még az egyetemi oktatásra sem lesz elég szakember. Így nyilvánvaló, hogy a szak egész jövője szempontjából döntő fontosságú, hogy az Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport mielőbb akadémiai kutatócsoporttá alakuljon, s kerete a kidolgozott tervek szerint évente 2 kutatóval bővüljön.

A tudományszak területén több vonatkozásban nehézséget jelent az ókori történeti kutatások gazdátlan volta. Ez korábban a II. Osztály alá tartozott, azonban a Klasszika-filológiai Bizottság és a II. Osztály között a kapcsolat kb. 1955 óta megszakadt, s ezt a Bizottság saját hatáskörében helyreállítani nem tudja. Kíváncsú lenne a kérdésben az I. és II. Osztály Vezetőségei között az érintkezés újra felvétele és a kérdés szabályozása.

3. Nemzetközi kapcsolatok

Kiváló klasszikus-filológusaink korábbi széles körű nemzetközi kapcsolatait az Akadémia segítségével az ötvenes évek végétől kezdve intézményszerűessé lehetett fejleszteni. Különösen jelentős volt a Szovjetunió és a népi demokráciák óorkutatóit magában egyesítő *Eirene-Comité* megszervezése és ebben a Magyar Tudományos Akadémia részvétele. Fontos állomása volt nemzetközi kapcsolataink kiépítésének a Magyar Tudományos Akadémia 1965-ben tartott Klasszika-filológiai Kongresszusa, amelynek 161 külföldi résztvevője volt, s amely a legnagyobb méretű s a legsikerültebb volt az addig rendezett Eirene-kongresszusok sorában. 1964–65-ben az MTA-ra esett az Eirene-Comité elnöksége is (Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus). Óorkutatásunk nemzetközi kapcsolatainak fejlődését jól mutatja az a tény, hogy kutatóink az MTA támogatásával 1957 óta a szakterület csaknem minden jelentősebb nemzetközi, ill. külföldi kongresszusán résztvettek.

Óorkutatásunk nemzetközi megbecsülését világosan mutatja, hogy több kiváló óorkutatónkat neves külföldi folyóiratok vagy nemzetközi kiadványok (így pl. „Klio”, „Eirene”, „Numen”, Corpus Inscriptionum Iranicarum) szerkesztőbizottsági tagságával tisztelték meg, s egyes munkáikat a Szovjetunióban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Lengyelországban, Olaszországban, Görögországban, Angliában Bulgáriában, Romániában, Csehszlovákiában és Belgiumban adták ki. Magyar óorkutatók tagjai a Nemzetközi Bizantinológiai Társaság végrehajtóbizottságának, illetőleg elnökségének.

A magyar óorkutomány bekapcsolódott az *Union Académique Internationale* nemzetközi munkálataiba (így a középlatin szótár, Corpus Vasorum Antiquarum, Corpus Inscriptionum Latinarum, Tabula Imperii Romani, a régi latin kódexek és Erasmus művei kiadásának munkájába). Az Óorkutodo-

mányi Társaság tagja a *Fédération Internationale des Études Classiques* szervezetének.

4. Ismeretterjesztő munka

Az ötvenes évek végétől kezdve az ókortudományi ismeretterjesztő munka kiszélesítésére és ókori irodalmi művek fordítására ókorkutatásunk rendkívüli erőfeszítéseket tett. Ennek eredményeképpen az utóbbi évek alatt több mint 100 fordítás kötet és ismeretterjesztő munka jelent meg több mint félmillió példányban. Ezek között egyre több munka képviseli ma már az ókori keleti irodalmakat is. Az elmúlt évek ismeretterjesztő irodalmából kiemelkednek Falus Róbert „Görög irodalomtörténete” és az Európai Anthológia kötetei.

E jelentős eredmények mellett szembetűnő hiányossága még az ókortudományi ismeretterjesztő munkának, hogy nem rendelkezik széles körűen jelentkező, társadalmi igényt kielégítő ismeretterjesztő folyóirattal. Mindenképpen kívánatos volna, hogy mielőbb sikerüljön megindítani egy olyan ismeretterjesztő folyóiratot, amely az érdeklődők egyre szélesebb rétegeit színvonalasan tudná tájékoztatni az Ókortudomány különböző területeiről (antik irodalom, antik művészet, ókori történet, ókori régészet stb.).

5. Ókortudományi Társaság

A tudományos ismeretterjesztő munka irányítására s egyben az ókorkutatás tudományos forumául 1958 tavaszán az MTA felügyelete alatt megalakult az Ókortudományi Társaság. A Társaság, amely 71 taggal alakult meg, kilenc év alatt jelentősen fejlődött. Tagjainak létszáma gyorsan emelkedett, s ma eléri a 637 főt. Vidéken, a két egyetemi városban, Szegeden és Debrecenben két jól működő csoportot sikerült szervezni. Megindult a Társaság kiadványsorozata, amelynek ebben az évben már a 6. száma jelent meg. A Társaság rendszeresen tart felolvasó üléseket, s ezeken évente átlagban 20–25 előadás hangzik el. Külön sajátos problémákról a Társaság időnként vitaüléseket rendez. Így került sor legutóbb a középiskolai latin oktatás problémájának megvitatására. A Társaság nemzetközi tekintélyét jól tükrözi, hogy minden évben neves külföldi tudósok keresik fel kutatásuk eredményeinek bemutatására.

A Társaság működését még sok vonatkozásban lehetne fejleszteni. Fontos feladat volna többek közt ismeretterjesztő előadássorozatok tartása Budapesten és vidéken, a kiadványsorozat rendszeressé tétele, a nemzetközi kapcsolatok fejlesztése és tervszerűbbé tétele. Mindez azonban fokozott anyagi támogatást kívánna meg. Az Ókortudományi Társaság átlagban mindössze 4000 Ft támogatást kap az Akadémiától, s ez a tagdíjakból és adományokból befolyó 9000 Ft-al együtt nagyon is szűk kereteket szab a Társaság tevékenységének.

Mongóliai utazás eddig elsősorban mongolistáink álmaiban, terveiben és útijelentéseiben szerepelt. A mongolisztikának ez a centruma, az ott dolgozó szakemberekkel való találkozás, a gazdag emléanyag, az elsőrangú kutatási lehetőségek mindig nagy vonzást gyakoroltak kutatóinkra.

Hosszabb-rövidebb időt minden magyar mongolista töltött Mongóliában, és a mongol kutatók is szívesen jönnek hozzánk. A magyar kutatók legtöbbször — mintegy „maguk közül valónak” érezve őket — mongol nevet adtak, Ligeti akademikust „Li bagsi”, „Li mester” néven, Kara Györgyöt „Har Dordzs”-ként emlegetik. Mongolistáink különlenyomatai és kiadványai erősen használt állapotban fekszenek a mongol kutatók asztalán, munkáinkra, terveinkre vonatkozó kérdéseik sohasem fogytak el. Erről a témáról írt rövid ismertetésemet még ott tartózkodásom idején megjelentették. Ugyanez az érdeklődés nyilvánult meg Sz. Luvszanvandannak, a fiatal mongol esztétának a beszámolója alkalmával is, amikor az magyarországi tanulmányútjáról érkezett haza, és eredményeiről, tapasztalatairól beszélt nagy elégedettséggel a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet egyik ülésén.

Arról azonban kevés szó esett eddig, hogy milyen lehetőségeket nyújt Mongólia a tibetisztikai kutatás számára. Pedig — ahogy az előttem hasonló céllal kinnt járt Uray Géza is tapasztalta — a baráti és nyugati országok kutatóinak növekvő érdeklődése teljesen indokolt.

A lehetőségek forrása az a tény, hogy Mongóliában a forradalom előtt évszázadokon át a tibeti buddhista egyház befolyása alatt állott a vallás, a tudomány és az irodalom. A mongol kolostorok a tibeti műveltség gazdag létesítményei, sőt műhelyei voltak. Mindez természetesen nem múlt el nyomtalanul. Ma a tibetisztikának számos kiváló művelője dolgozik Mongóliában: C. Damdinszüren, C. Dordzs, S. Bira, Altangerel stb., akik a speciális tanulási lehetőségek kihasználásával európai kutatók számára szinte elérhetetlen fokon bírják a nyelvet, ismerik az irodalmat. A létszámban megfogyatkozott, de az ulánbátori Gandan kolostorban régi rendjük szerint élő lámák sokat megőriztek a régi tibeti vallásos, tudományos és irodalmi műveltségből. A könyvtárak pedig felmérhetetlen gazdagságú tibeti kézirat és fanyomat gyűjteményekkel rendelkeznek.

E lehetőségekhez igazodott programom is, mely a tibeti nyelv mongóliai formájának vizsgálatából, a tibeti műveltség bizonyos elemeinek a tanulmányozásából és könyvtári munkából tevődött össze.

A tibeti nyelvnek sajátos változatát találjuk Mongóliában, melyet szerzetesek, írástudók használnak megszabott körben, mint nálunk régen a latint.

Bár Mongóliában mindig csak tanulták, és nem anyanyelvként használták ezt a nyelvet, szerepe a forradalom előtt fölöttébb széleskörű volt. Ennek oka, hogy a lamaizmusban általában, de a legegyszerűbb láma életében is a szöveg-tanulás és recitáció nagyon nagy szerepet játszott, ugyanakkor a klérus tömege és befolyása is meghaladta az Európában elképzelhető mértéket. (Az 1918-as népszámlálás adatai szerint 750 kolostorban 115 000 szerzetes élt, a férfilakosságnak — gyerekeket, aggodat is beszámítva — 45,5%-a¹.) Ilyen körülmények közt lehetségessé vált egy sajátos, de viszonylag egységes nyelvi hagyomány kialakulása.

Érdemes egy pillantást vetnünk a hagyományozás módjára is. Adat-közlőim általában ötéves korban kezdtek tibeti szövegeket tanulni, és már az első év végén egy könyvet kellett fejből tudniok. Az évek folyamán a megtanulandó könyvek száma és terjedelme egyre nőtt, és könyvtárnyi az a szöveg-mennyiség, amit egy „tudós láma” könyv nélkül tud. A memória edzését is szolgálták és szolgálják a naponkénti 4–5 órás hangos recitációk, magam is részt vettem olyan 12 órás recitáció-sorozaton, melynek során a résztvevő 70 láma közül egynek sem volt szüksége könyvre, bár az elmondott szövegek évenként alig néhányszor kerülnek sorra.

Az ilyen módon kialakuló nyelvtudás képessé tesz bármely szöveg fordítására, de fogalmazásra, tibeti nyelvű munkák írására is. Régebben valóban sok mongol láma írta munkáit tibeti nyelven. A legmagasabb fokot a hold-újév egy hónapig tartó ünnepségein oly gyakran hallott vallási disputák jelentették. E disputákon, mindig rögtönzött párbeszédben, tibeti nyelven vitattak különböző filozófiai, logikai tételeket.

Bár a kérdések és válaszok látszólag kötetlenül peregtek, az efajta párbeszédnek valójában — és ez nagyon lényeges körülmény — minden esetben olyan szövegeken alapszanak, melyeket mindkét vitázó fél ismer, és épp az idézés pontosságát tekintik a tudás mértékének.

Hiába látjuk, hogy nem írásban, de szóban feltett kérdésre is válaszolni tudnak, vagy — mint Kádár László közléséből értesültem — olyan módon sokszorosítanak műveket, hogy egy láma felolvasására tízen írják a szöveget (amely módszer egyébként magyarázatot ad az azonos redakcióhoz tartozó szövegek sok apró eltérésére) — általában is kimondhatjuk, hogy ennek a nyelvhasználatnak leglényegesebb jellemzője az, hogy sohasem szakad el a szövegektől, a ma már sehosem élő klasszikus nyelvtől.

Végeredményben tehát bármilyen széles csoport szabályozott nyelve volt is a mongóliai tibeti, nem látott el, és nem is lát el élő-nyelvi funkciót, a hangzás nem visel olyan információs terheltséget, mint az élő nyelvek. Mindez természetesen nyomot hagy a nyelv fonetikai struktúráján is.

A tibeti nyelv mongóliai kiejtését kevéssé dolgozták fel eddig. J. Rerih, a tibeti irodalom és a nyelvjárások nagy ismerője foglalkozott vele,² és támpontot ad C. Dordzs mongóliai nyelvtani hagyományokon alapuló tibeti nyelvkönyve is.³ Az alapvető feldolgozás azonban még hátra van. Pedig a mongol nyelv tibeti jövevényszavainak szempontjából, a tibeti nyelvjárások története szempontjából és néhány más kérdés megoldásához is segítséget adhat egy alapos leírás, és a későbbiekben sorra kerülő történeti elemzés. Itt most

¹ I. M. MAJSZKIJ: *Mongolija nakanune revoljucii*. Moszkva 1960, 42—43.

² G. ROERICH: *Sino-Indian Studies* V, 1—8.

³ C. DORŽ: *Tüvöd chël bičigt suralcach dëvtër*. Ulaanbaatar 1961.

mesteremtől, a mongol nyelvészeti intézetben dolgozó Altangereltől, és a Mongóliában készített lejegyzések és magnetofonfelvételek értékeléséből származó anyag alapján szeretném bemutatni a mongóliai kiejtésnek a klaszszikus nyelvhez és az élő nyelvjárásokhoz való viszonyát.

A tibeti írás mintegy ezer éves múltra tekint vissza, és ezalatt mitsem változott. Milyen képet ad arról a tibeti nyelvről, amelyet kialakulása idején használtak?

A tibeti tipológiailag monoszillabikus nyelv, a szavak általában egy magánhangzót tartalmaznak. Az egyetlen magánhangzóhoz kapcsolódó mássalhangzókkal szerkesztett tövekhez újabb mássalhangzós prefixumok, infixumok, suffixumok járulhatnak, aminek eredményeképp egy magánhangzóból, és hat mássalhangzóból álló szavak is létrejöttek. (pl. *bsgrigs* „rendszer, sorbarak”, *bskyans* „védenc”). Az ilyen szavakból összetett mondatok mássalhangzó-csoportjainak artikulációja bizonyos nehézséggel járt, és ennek következtében valamennyi nyelvjárásban (néhány elszigetelt peremnyelvjárást kivéve) a mássalhangzócsoporthoz egyszerűsödését, összeolvadását figyelhetjük meg.

Az élő tibeti nyelvjárásokban az eltűnő prefixumok, infixumok stb. helyére a zenei hangsúly, a hangmagasság különbségeinek fonológiai igénybevétele lép. Az írás ezt a mélyreható változást nem tükrözi, a mássalhangzócsoporthoz egyszerűsödését legfeljebb különböző „helyesírási hibák”, „ingadozások” formájában észlelhetjük. Az új és a régi nyelvet elsősorban stiláris, szóképzési és kisebb grammatikai változások különböztetik meg egymástól.

A mongóliai kiejtés olyan nyelvjárásokon alapul, (– az átvétel helyének, történetének kiderítése is hátra van még –) melyekben az egyszerűsödés végbement. Ennek ellenére a hangmagasság nem kapott fonológiai jelentőséget, nem alakultak ki tonémák. Így azután előfordul, hogy eredetileg tízféle mássalhangzó csoport most egyformán hangzik, és semmi sem különbözteti meg egymástól. A régi, írásos *kya*, *gya*, *pya*, *bya*, *rkya*, *rgya*, *skya*, *sgya*, *spya* és *sbya* szókezdetek, ill. szótagok például egyként *ja*-nak hangzanak.

A mongóliai tibeti ejtés tehát a régi nyelvnél és az új nyelvjárásoknál is sokkalta szegényebb a fonológiai megkülönböztetés lehetőségei tekintetében. És épp ez az a tényező, amiben a holt-nyelvi jelleg kifejezésre jut.

Aussprache des Tibetischen bei den Khalkha-Mongolen (Kuren) címmel erről a témáról tartottam előadást a PIAC 1968-as dániai kongresszusán, ezt bővebb formában az *Acta Orientalia Havniae* (Koppenhága) adja ki.

Módomban állott a t i b e t i m ű v e l t s é g egyes elemeinek közelebbi tanulmányozása is. Mongóliába került magyar kutatónak nagy önuralomra van szüksége ahhoz, hogy a kínálkozó lehetőségek közül ne túl sokhoz kezdjen hozzá, és állandóan szembe kell néznie azzal, hogy sok nagyszerű lehetőséget szalaszt el, talán pótolhatatlanul – idő hiánya miatt.

A buddhizmus tanulmányozásában eddig a kétségtelenül régebbi hagyományt őrző déli ág, a hinayāna foglalta el a fő helyet. Mostohább helyzetben volt az északi buddhizmus, a mahāyāna, holott épp e területen indult meg a kutatás Kőrösi Csoma Sándor munkásságával. Az északi szekták, filozófiai áramlatok, különböző tudományos és irodalmi hagyományok története, sőt esetleg mibenléte is alapos leírásra, értékelésre vár, és bizony néha még az alapvető anyaggyűjtések is hiányoznak. Az új Mongólia jobb életet építő forgatagában eltűnő régi tudományok titkaiból próbáltam egyet-mást ellesni, és a felderítéshez anyagot gyűjteni én is.

Ottlétem idején zajlottak a hold-újév ünnepei, és ehhez kapcsolódott mindkét kiszemelt témám: az előbb már említett vallási disputák és a tibeti dallamlejegyzés kérdése is.

A disputák eredetileg mindig vizsgák voltak, és a kolostori iskolák, mégpedig a filozófiai fakultások jellegzetességei közé tartoztak. A filozófiai stúdium 15 évig tartott, és a minket közelebbről érdeklő logikai kurzust 4 év alatt végezték el a tanítványok. Tibetben sokféle logikai iskola létezett, melyek közül Mongóliára a közép-tibeti Bsañ-puñ kolostor nevéhez fűződő rendszer hatott legjobban. Alapvető munkául Dharmakirti Pramānavārtika-ját fogadták el, ennek 2000 versét fejből kellett tudni.⁴ Ehhez járultak egyéb művek és kommentárok. A mai disputák is az úgynevezett *thal-phyir* módszer szerint épülnek fel, mely szillogizmusok hosszú sorát szerkeszti egybe. Az ítélet maga csak háromféle lehet: *'dod* (kiejtés: *dod*) „az alap elégséges, elfogadom”; *rtags ma grub* (kiejtés: *dag ma dub*) „az alap elégtelen, téves következtetés”; *khyab ma 'byuñ* (kiejtés: *čab ma žun*) „a következmény nem szükségszerű”. A vitákon mi is csak ezeket a feleleteket hallottuk.

Kétségtelen, hogy Mongóliában is kétféle vizsga volt, a 15 éves tanulást lezáró nagy számadások, amit a *dka'-bču* (*gawj*) cím elnyeréséért tettek le,⁵ és a vitakészség fejlesztését szolgáló, de értékeléssel egybekötött disputák. A Gandan kolostorban élő Dandzan-oszor láma, akinek a kérdéssel kapcsolatos információk zömét köszönhetem, maga is *dka'-bču*. Jó néhány évvel ezelőtt letett vizsgája három álló napig tartott, a kolostor minden lakója tehetett fel kérdéseket, kezdve a magasrangú lámáktól a legegyszerűbbekig.

Ilyen vizsgákra manapság Mongóliában már alig kerül sor, a másik típust azonban sokszor láthattuk. Ezek is különböznek attól, amit az 1920-as években W. Filchner írt le Tibetben,⁶ és attól, aminek a képe az öreg mongol lámák elbeszéléseiből kirajzolódik. A formaságok zöme változatlan, így a drámai kérdésfeltevés, tapsolás, dobbantás, a téves feleletet követő sikoltás stb. – de megszűnt a régi mester – tanítvány viszony, ami abban nyer kifejezést, hogy miután az egyik fél (a régi vizsgáztató) befejezte kérdéseit, kérdező és felelő helyet cserél, és az eddigi felelő teszi fel a kérdéseket.

E fajta disputa magnetofonszalagra rögzítése és lejegyzése elég ritka anyag birtokába juttatott.

A hold-újév szertartássorozata egy másik érdekes kérdés vizsgálatához is segítséget adott. Ebből az alkalomból ugyanis előadásra kerültek azok a himnuszok, melyeknek dallamát sajátos neumaszerű notációval rögzítik. Ilyen „kottáskönyv” a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Osztályán is van. Ezt eddig nem dolgozhattuk fel, mert hiányoztak a szükséges segédeszközök, s a szakirodalomban – néhány csak a problémát megemlítő utalás mellett – csak egyetlen publikáció foglalkozik érdemben az üggyel.⁷

Az ulánbátori Gandan kolostorban és az Ulan-Ude közelében levő Ivolga Dacan kolostorban sikerült négy egymástól különböző, a budapesti kottáskönyvhöz hasonló, azonos szövegű, de másfajta „kottájú,” változatot fellelni. A „zenei szakértő” lámák tájékoztatásából kiderült, hogy a kottás-

⁴ TH. STCHERBATSKY: *Buddhist Logic*, Vol. I. The Hague 1958, 55–58.

⁵ A. M. POZDNEEV: *Ocserki Bita buddijszkih monastirej i buddijszkogo duhovenstva v Mongolii*. Szt. Petersburg 1887. 118–197., R. J. MILLER: *Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia*. Wiesbaden 1959. 41–68.

⁶ W. FILCHNER: *Kumbum*, Zürich 1954, 203–207.

⁷ W. GRAF: *Zur Ausführung der lamaistischen Gesang-Notation*, *Studia Musicologica* III. Budapest 1962, 133–147.

könyvek nem tartalmazzák az egész szöveget. Később két teljes szövegváltozatot is megszereztem (— ezek „kotta” nélküliek). A Gandanban és az Ivolga Dacanban két kottás variáns egy részletének hiteles előadásáról készíthettem magnetofonfelvételeket (— két már nem gyakorló, de láma-nevelést kapott adatközlővel készült felvételemről később sajnós meg kellett állapítanom, hogy előadásuk nem „érvényes”).

A lámáktól nyert információk és az összegyűjtött anyag segítségével módomban lesz a kottáskönyvek kérdését jobban megvilágítani.

Mongóliai munkám harmadik, és egyben legfontosabb területét a k ö n y v t á r a k jelentették.

Kőrösi Csoma Sándor könyveiből Duka Tivadar hagyatékaként 38 tibeti kézirat került a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményébe. Azóta áldozatos gyűjtés eredményeképpen ez az anyag néhány száz művel gyarapodott. — Elképzelhető, hogy ezekhez a körülményekhez szokott magyar tibetistának mit jelent, ha szabad lehetősége nyílik olyan tibeti gyűjtemény használatára, ahol óriási emeletes raktár mennyezetig érő, szorosan egymás mellett álló polcait töltik meg a fanyomatok és kéziratok, melyeknek száma csak tízezrekkel jellemezhető.

A Mongol Állami Könyvtár tibeti osztálya ilyen gyűjtemény. És Ulánbátorban ez csak az egyik, — nagyon értékes fanyomatokkal és kéziratokkal rendelkezik a Gandan könyvtára is. Ma fel nem mérhető, de ugyanilyen jelentős az a tibeti anyag is, ami magánszemélyek birtokában van.

Mongóliában még él az a rokonszenves hagyomány, amely a könyvet kincsnek tekinti. Voltam olyan kiváló tudós lakásán, ahol semmi sem mutatta, hogy a gazda „könyves” ember, pedig korábban azt hallottam, hogy ő az egyik legjobb szemű gyűjtő. Nagy megtisztelést jelentett, hogy végül is előkerültek a kulesok, kinyílt a két lakattal elzárt faliszekrény, és megtekinthettem kollekciónját — de tudom, hogy a legértékesebbjét így sem láttam.

Ugyanez a helyzet a kolostor könyvtárában. Elég, ha nem előírásos módon, nem a megfelelő óvatossággal és tisztelettel veszem kézbe a könyvet — nem számíthatok továbbiakra. Ha a lámák nem látják ugyanazt a féltést és szeretetet, amivel ők viseltetnek a könyvek iránt, nem segítenek a könyv kikeresésében, ami viszont azzal jár, hogy az ember nem is jut hozzá semmihez, mert katalógus nincsen. Hálával tartozom az Állami Könyvtár tibeti gyűjteményét kezelő Cedenbaldzsirnak is, mert segítsége nélkül bizony nehéz lett volna eligazodni a színes selyem- vagy vászondarabokba csomagolt fanyomatok, kéziratok között.

Ami a kutatási témámat illeti, eddigi tanulmányaimnak megfelelően, az ind — tibeti érintkezések témakörénél maradtam, ezen belül is két megfogható problémánál, az irodalmi átvételek és a tibeti — szanszkrit szótárak kérdésénél.

Világirodalmi jelentőségénél fogva a Pancsatantra mese és bölcs mondás gyűjteménye jelentette azt a fonalat, amelyhez kutatásaimat fűzni igyekeztem. A Pancsatantra indiai változataival, és világirodalmi vándorlásaival (már a XVII. és XVIII. században három magyar fordítás is készült) sok kutató foglalkozott, a kérdés irodalma óriási. Északi útja azonban tisztázatlan. Egyes mesék tibeti, ill. mongol szövege ismeretes,⁸ de egységes, teljes egészében azono-

⁸ B. J. VLADIMIROV: Mongoljszkij szbornik razszkazov iz Pañcatantra. Petrograd 1921. C. DAMDINSÜREN: Rasiyan-u dusul-un mongyol töbet tayilburi, Mongolian and Tibetan Stories from Pañcatantra. Ulaanbaatar 1964.

sítható gyűjtemény még nem került elő, és az is kétséges, hogy létezett-e valaha.

Már Kőrösi Csoma Sándor foglalkozott egy tibeti gnómagyűjteménnyel, a „Bölcs mondások kincsestára”-val, amely, mint későbbi kutatók kimutatták, sok Pancsatantra-verset is tartalmaz. Budapesten, a Belső-ázsiai Tanszék archívumában őrizzük a mű eddig kiadatlan kommentárának egy fényképmásolatát. A kommentár ötvenegynéhány gnómához fűz tárgyi magyarázatokat, amelyek többnyire mese formájában készültek, és köztük jó néhány a Pancsatantrából származik.

Az eddigiekben a meséknek az indiai variánsokhoz való viszonyát próbáltam tisztázni (ebből jelent meg mutatvány az Acta Orientaliában⁹), Mongóliában a tibeti szöveghez kerestem további variánsokat. Ez a munka sikerrel is járt, az Állami Könyvtárban egy fanyomatos, és két *dbu-med* írásos példány, a Gandan kolostor könyvtárából és egy magángyűjteményből egy-egy *dbu-čan* írásos kézirat került elő. Mikrofilmet készítettem róluk, és elvégeztem a tartalmi összehasonlításukat (a részletes elemzés még hátra van). Az eddigiek alapján két típus különböztethető meg. Az egyszerűbb (és régebbinek látszó) változatot a fanyomat és az egyik *dbu-med* kézirat képviseli. A másikhoz az összes többi tartozik, beleértve a budapesti szöveget is. Ez utóbbi típust „*dper-na* redakciónak” neveztem magamban, ugyanis szinte mindegyik kommentár-rész után *dper-na* „például . . .” bevezetéssel újabb és újabb betoldott mondatok, példák következnek. Az öt variánsal a mese-anyag is gazdagodott (nem mindegyikben egyeznek a kommentált strófák), és segítségükkel megközelítőleg a tibeti szöveg története is megrajzolhatóvá válik. A fanyomat kolofonja a kommentár keletkezésének idejére ad — még kritikailag elemzendő — támpontot.

Már a másik témához is kapcsolódik az a két példányban megszerzett (egy fanyomat, egy kézirat) eddig ismeretlen kommentár,¹⁰ amely ugyanennek a gnómagyűjteménynek a nehéz szavait magyarázza. Néhány szanszkrit szót (pl. *padma*, *utpala*, *ketaka*, *śāla*’i *śiñ* stb.) és tibeti kifejezéseket értelmez néhány szóval (pl. *khab-len rdo* = fémet összeszedő kő neve, „mágnes”¹¹).

Egyébként is elég sok időt fordítottam a tibeti — szanszkrit szótárakrai mert a tibeti nyelv ind. jövevényszavainak problematikájával mindenkő szembetalálja magát, aki tibeti szöveget olvas. A szótárak feldolgozása csábító lehetőségeket nyújt olyan kutatásokra, mint például az átírás tanulságainak részletes elemzése, az átadó nyelv régi hangállapotára vonatkozó következtetések levonása, és számtalan lexikai, nyelvtörténeti stb. kérdés tisztázása, Minderre bő anyagot találtam Mongóliában.

A mongol tibetistákkal való sok irányú és rendkívül hasznos konzultációk, a tibeti anyagban való „megmerülés” feledhetetlenné teszik mongóliai tartózkodásomat, de nem zárhatom le beszámolómat anélkül, hogy köszönetet ne mondjak az akadémiai intézet fiatal mongolistáinak, Colónak, Luvszanbaldannak, Godzsónak, Luvszanvandannak, Cendnek, Szerodzsavnak és a többieknek, akik oly közvetlen szeretettel fogadtak be maguk közé munkatársi és baráti körükbe. Bár szakmailag elsősorban a régi dolgok kötötték le figyel-

⁹ G. BETHLENFALVY: Three Pañcātantra Tales in an Unedited Commentary to the Tibetan Subhāṣitaratnanidhi. Acta Orientalia Hung., XVIII, 1965, 317—338.

¹⁰ *Sa-skya legs-bśad sogs-kyi brda don ’ga-’zig dgral-pa bžugs-so*

¹¹ *Khab-len rdo ni | lčags ’gug byed-kyi rdo ’i miñ yin-la*

memet, ez a közösség lehetővé tette, hogy gondjaikon és örömeiken keresztül részese lehessenek annak a hősi küzdelemnek és munkának, amellyel az új, szocialista jövő épül.

A mongóliai tanulmányút három hónapja hamar eltelt (közben még egy másfél hetes vidéki utat is szervezett az Akadémia), és április 3-án visszaindultam. Hazafelé jövet azonban megragadtam az alkalmat, hogy viszonylag könnyen juthatok el Ulan-Udébe, és miután a Magyar Tudományos Akadémia kérésére a Szovjet Tudományos Akadémia hozzájárult, hogy egy hétre hivatalosan is fogadjanak, elutaztam a Burját Autonóm Köztársaság fővárosába.

Itt működik a Szovjet Tudományos Akadémia Szibériai Részlegének Burját Filiáléja, ahol a „Keleti népek történetének és kultúrájának szakosztálya” munkatársai gondoskodtak figyelmesen és körültekintéssel programról. Megérkezésem másnapján résztvehettem a szakosztály ülésén, ahol ismertették a szakosztály munkáját és programját, majd kérésükre én számoltam be a magyar orientalisták munkáiról. A mongol történeti, buddhológiai, tibetisztikai, régészeti kérdésekkel foglalkozó szakosztálynak mintegy tíz munkatársával ismerkedhettem meg. B. D. Dandaron és L. Zs. Jampilov vezetésével napokon keresztül dolgozhattam a mongóliaiakhoz hasonló gazdagságú tibeti nyelvű fanyomat és kézirat gyűjteményben, konzultálhattam K. M. Geraszimovával, P. E. Pubaevval, B. D. Badaraevval, és egy napot tölthettem az Ulan-Udétől 35 km-nyire fekvő Ivolga Dacan kolostorban is.

A magyar kutatók közül eddig egyedül Bese Lajos jutott el kutatóútján Ulan-Udébe. Kíváncsú lenne, és a burját kutatók is kíváncsiak, hogy kapcsolatainkat szorosabbra fűzzük. Ne maradjanak kihasználatlanul azok az elsőrangú kutatási lehetőségek, amelyeket a baráti légkör és a gazdag gyűjtemények nyújtanak.

Bethlenfalvy Géza

AZ ÖNKÉNTES NÉPRAJZI ÉS NYELVJÁRÁSI GYŰJTŐK IV. ORSZÁGOS TALÁLKOZÓJA

A magyar néphagyományok, a magyar népmesék, dalok, szólások, táj-szavak stb. gyűjtésében a XVIII. század végétől kezdve, amióta a hagyomány-mentés tudatosan történt, a tudomány szakemberei meg nagy íróink, költőink mellett kezdettől fogva nagy szerepet játszottak a lelkes önkéntesek. Azok a népköltési gyűjtemények, amelyek a XIX. század folyamán megjelentek, nagybőrra ilyen jellegűek. Hadd említsük meg Erdélyi János, Népdalok és mondák (Pest, 1846–48.), továbbá Kriza János, Vadrózsák című kiadványát (Kolozsvár, 1863.), a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjtését. De a nyelvtudomány számára is az első, még hozzá igen jó leírásokat is a Tudományos Gyűjteményben nem nyelvtudósok írták, hanem a magyar nyelv vidéki „barátai”. A magyar nyelvjáráskutatás első szintézisei: Balassa József, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (Bp., 1891), a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent régi tájszótár (Magyar Tájszótár Buda, 1838.) és a Szinnyi József szerkesztésében megjelent Magyar Tájszótár (Bp., 1893–1901.) nagybőrra szintén az önkéntes gyűjtők anyagára támaszkodik. Hasonlóan fontos részét képezik az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Új Magyar Tájszótár anyagának az önkéntesek feljegyzései.

Sokan és sok helyt megírták már, hogy a XIX. század hatalmas arányú, méreteiben és arányaiban is világszínvonalú gyűjtése a XX. század elején, különösen pedig a két világháború között teljesen lelohadt (vö. Péter: MNy. LV, 279–84). Pedig e korszak tudósai a nyelvtudományban és a néprajzban is nagy eredményeket, világszerte elismert sikereket értek el. Voltak ugyan ez időkben is szép reményeket keltő kezdeményezések. Györffy István budapesti néprajz- és Csűry Bálint debreceni nyelvészprofesszor tanítványi körének fáradozásaira gondolunk vagy a sárospataki teológiai akadémia Szabó Zoltán és Újszászi Kálmán vezette faluszemináriumára, ahol a legfontosabb szociográfiai és más falukutató könyveket rendszeresen ismertették. Voltak e törekvéseknek ma is becsült eredményei, az utóbbi magvetés termékei most érnek be igazán, mégis a két világháború között hiányoztak a társadalmi feltételek egy nagyszabású gyűjtőmunkálathoz. A felszabadulás után azonban, amikor a nagy társadalmi és gazdasági feladatok megoldása után a művelődésügy kérdései is tisztázódtak, sor került a nagymúltú gyűjtések felújítására és folytatására. A megújított Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1950-ben több régi tudományos adósság törlesztését vállalta. Így tervmunkái között fontos helyet foglalt el a Magyar Nyelvjárások Atlaszának és az Új Magyar Tájszótárnak az elkészítése. A nyelvatlasz legkiválóbb nyelvjáráskutatóink közös munkájának és erőfeszítésének eredményeként rövidesen elkészül, az I. kötet már 1968-ban nyomtatásban megjelenik. Megjelenése után nagyban fellendíti nemcsak a dialektológiát, hanem a magyar nyelvtörténeti és szófajti kutatásokat is. Ezen kívül egész sereg tudományág számára nyújt majd hasznos adatokat. Ilyen nagy várakozással tekinthetünk szinte az egész magyar néprajzos társadalom összefogásával készülő magyar néprajzi atlasz elé is. Az atlaszok azonban – természetükből adódóan – csak a legfontosabb néprajzi és nyelvi kérdéseket, az ún. kulcskérdéseket mutatják be igen szemléletes és áttekinthető formában, de nem helyettesíthetik a monográfiákat vagy az egyes jelenségek, tárgykörök monografikus feldolgozását, főleg a nyelvjárási szókincsgyűjtést. A néprajz és nyelvtudomány mai sok szép eredményét látva

sem mondhatjuk, hogy mindent megtettünk, ami kötelességünk. A múzeumokban, tudományos intézményekben, az egyetemeken és főiskolákban megnövekedett a szakemberek száma, de ők sem tudják elvégezni az előttünk álló, parancsolóan kötelező gyűjtési feladatokat. Így mi is támaszkodunk, mint szerte a világon — a kis Írországtól és Belgiumtól kezdve Németorszáig és a nagy Szovjetunióig — az önkéntes gyűjtők segítségére.

A Néprajzi Múzeum 1952 óta évenként meghirdeti országos néprajzi anyaggyűjtő pályázatát, 1959 óta az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen (1958-ban szép sikerrel zárult a Magyar Nyelvőr nyelvjárási gyűjtőpályázata, vö. Szépe—Végh: Nyr. LXXXII, 210—220). E pályázatok jutalmazásában kezdettől fogva bevontuk az Akadémián és Művelődésügyi Minisztériumon és a Hazafias Népfronton kívül az egyes megyéket. E pályázataink országsszerte felkeltették az érdeklődést és a gyűjtőkedvet, több száz vidéki munkatársat toboroztak. 1965-ben már sor került a pályázatok decentralizálására, azóta az egyes megyék hirdetik meg a pályázatokat, ők is bírálják el és jutalmazzák őket, az első három helyezést nyert dolgozatok kerülnek be az országos döntőbe, ott a központi keretből nyernek jutalmat (nagydíj: 2500 Ft, I. díj: 2000 Ft, II. díj: 1500 Ft, III. díj: 1000 Ft); ha keret és lehetőség van rá, egy-egy díjat több arra érdemesült pályamű is elnyerhet. Ezek a díjak azonban általában szimbolikusak, erkölcsi elismerést jelentenek az önkénteseknek, a komoly gyűjtésekbe befektetett sok munkaórát a maguk teljességében nem tudjuk jutalmazni.

Az önkéntes gyűjtőket, akiknek soraiban a többségükben pedagógusok mellett megtaláljuk a tanácsitkárokat, agronómusokat, lelkészeket, de a téesszparasztokat is, az év folyamán egyszer-kétszer megyei és táji összejövetelekre egybehívják. A legnagyobb lelkesítést, bátorítást azonban az 1963 óta évenként megrendezendő országos gyűjtőtálálkozón nyerik (1963: Tata, 1964: Szeged, 1966: Szentendre, 1967: Zalaegerszeg).

A zalaegerszegi gyűjtőtálálkozót a Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság — a Néprajzi Múzeum, a Nyelvtudományi Intézet, a Hazafias Népfront és Zala megye Tanácsa közreműködésével — 1967. augusztus 17-e és 19-e között a Göcseji Napok keretében hívta egybe. A találkozó mintegy 200 önkéntes munkatárs vett részt, így ez a találkozó is a gyűjtők impozáns seregszemléjévé lett, de ott voltak a nyelv- és a néprajz tudomány szakemberei. Megtisztelte jelenlétével a találkozót Cseterki Lajos, az Elnöki Tanács titkára és Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettes is.

Kiss Gyula megyei tanácselnökhelyettes a vendéglátó Zala megye pártbizottsága és tanácsa nevében köszöntötte az egybegyűlteket. Zala megye Tanácsa — úgymond — az oktatás, nevelés, a népművelés időszerű kérdésein túl kötelességének érzi, hogy nagy művelődésügyi feladatokat is megoldjon, amelyek nemcsak a mának, hanem a holnapnak szólnak. Ezért gyűjtötte össze a megye földrajzi neveit, most gyűjteti híres tájegységének, Göcsejnek és Hetésnek személyneveit, ezért állította fel szabadtéri néprajzi múzeumát.

Ortutay Gyula akadémikus, a Néprajzi Társaság elnöke megnyitóbeszédében beszámolt a gyűjtőmozgalom újabb eseményeiről, majd néhány elvi és szervezeti kérdést taglalt. Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmozgalom történetében jelentős, hogy eddigi támogatóin kívül lelkes és határos segítőtőre talált a KISZ központi bizottságában. A KISZ 1967 elején honismereti gyűjtőtálálkozót rendezett a középiskolás és ipari tanulók számára Kalocsán, majd 1967 nyarán Nagybátonyban (Nógrád megye) kéthetes honismereti

kiképző tábort. A KISZ támogatása és érdeklődése nagymértékben emelte az ifjúsági pályázatok színvonalát. Az 1967. évi keszthelyi helikoni, az egri Gárdonyi Géza, a gyulai Erkel Ferenc, a soproni és a sárospataki diáknapok arany-, ezüst- és bronz-díjasai között az eddiginél lényegesen nagyobb számmal szerepeltek néprajzi és nyelvjárási pályamunkák. De nemcsak a számbeli növekedés biztató, hanem a gyűjtések gondossága, alapossága is. A diákok szép eredményei elsősorban a szakkörvezető tanárok jó munkáját dicsérik. Egyre jobban nyilvánvalóvá lesz, hogy megfelelő előkészítéssel és tanári vezetéssel a középiskolás diákok is alkalmasak a nagy közös gyűjtőfeladatok elvégzésére. Méltatta ezután Ortutay Gyula az akadémiai Néprajzi Kutató Csoport (Diószegi Vilmos) vezetésével folyó észak-dunántúli néphit- és népszokásgyűjtéseket (régi neve: ÉNA, ma: néphittopográfia), a Molnár Mátvás vajai ált. isk. tanár, illetőleg Ferenczy Imre szegedi egyet. docens vezette „kuruckori néphagyományok gyűjtése Északkelet-Magyarországon”, a Nyelvtudományi Intézet (Végh József) vezetésével folyó „A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse” című gyűjtéseket, ez egyaránt szolgálja a tárgyi néprajz és a nyelvjáráskutatás érdekeit, végül a földrajzi nevek gyűjtésének nagy eredményeit. Az országos mozgalommá bontakozó földrajzi-név-gyűjtés különösen Somogy, Győr-Sopron, Vas és Szabolcs-Szatmár megyékben ért el nagy eredményeket.

Hosszabban foglalkozott Ortutay Gyula azzal a kérdéssel, hogy a Néprajzi Múzeum, a Néprajzi Társaság, a Néprajzi Kutató Csoport a Nyelvtudományi Intézettel egyetértésben a nagy központi feladatok megoldására akarja mozgósítani gyűjtőtáborát. Bejelentette azt a megállapodást is, amelyet a Néprajzi Múzeum vezetősége a Néprajzi Társaság elnökségével kötött, hogy a gyűjtőpályázatok elvi és adminisztrációs kérdéseit egy ügyintéző bizottság látja el a jövőben. Ennek elnöke: Balassa Iván, a Társaság ügyvezető alelnöke, titkára Morvay Péter. A bizottság tagjai még a Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese, a Néprajzi Kutató Csoport és a Nyelvtudományi Intézet képviselője.

Bárczi Géza akadémikus a Magyar Nyelvtudományi Társaság üdvözlétét tolmácsolta. Mivel nyelvjáráskutatóink zöme hosszú ideig el volt, részben ma is el van foglalva a Magyar Nyelvjárások Atlaszának készítésével, az önkéntes nyelvjárási gyűjtők munkájának nagy a jelentősége a magyar nyelvstudomány életében. A nyelvatlaszon kívül szinte az ő munkájuk jelenti a mai nyelvjáraskutatást. A külföldi szakemberek örömmel tanulmányozzák a magyar önkénteseknek nemcsak az eredményeit, hanem gyűjtés-szervezési módszereit is.

Molnár János miniszterhelyettes az önkéntes néprajzi-nyelvjárási gyűjtőmozgalomnak a népművelésben, a szocialista tudatformálásban betöltött szerepéről beszélt, majd átadta 12 gyűjtőnek és egy muzeológusnak a művelődésügyi miniszter dicséretét.

Ortutay Gyula ezután a Sebestyén Gyula emlékérmét adta át 7 jó gyűjtőnek.

A megnyitó után Benkő Loránd akadémiai levelező tag Nyelvjáraskutatás és településtörténet című előadásában rámutatott a peremnyelvjárások összefüggéseire és az ebből adódó településtörténeti tanulságokra. A hallgatók érdeklődését különösen a nyugat-dunántúli és a székely nyelvjárások és népcsoportok rokonságának új megvilágítása keltette fel. Morvay Péter, a Néprajzi Múzeum osztályvezetőhelyettese az építkezésekkel kapcsolatos népszokásokról, ezek közül is az építő áldozatról tartott érdekes illusztrációkkal tarkított előadást.

A legkiválóbb önkéntes gyűjtők és szakkörvezetők munkaüléseken mutatták be gyűjtésük eddigi eredményeit. Ebből a szempontból különösen értékes volt a tárgyi néprajz munkaülése. Farkas József mátészalkai mezőgazdasági technikai tanár a Szatmár megyei parasztudvarokról, Timaffy László győri mezőgazdasági technikai tanár pedig a Kisalföld népi közlekedéséről számolt be tanítványai gyűjtése tükrében. A folklórt Korcsmáros László „Sisa Pista böszörményi betyár a néphagyományban” című, továbbá Pusztai Jánosné Sárrétudvari néphitéről tartott előadása képviselte. A nyelvjáráskutatás tárgykörében Szabó József szegedi gimn. tanár a Tolna megyei Nagykónyi nyelvjárásának mássalhangzó-rendszerét ismertette, Ördög Ferenc nagykanizsai gimn. igazgatóhelyettes pedig a göcseji személynévgyűjtést. Az önkéntesek dolgozatainak adatait a szakemberek magyarázták és a nagy összefüggésekre mutattak rá (Morvay Judit, Barabás Jenő, Tálasi István, K. Kovács László, Szabó Ferenc, Dömötör Sándor, Pócs Éva, Vargyas Lajos, Deme László, Imre Samu, Papp László).

A gyűjtőtálalkozó közönsége Szentmihályi Imre zalaegerszegi múzeum-igazgató vezetésével megtekintette a göcseji szabadtéri múzeumot, majd kirándult Göcsejbe is.

Augusztus 17-én este a Megyei Művelődésügyi Ház rendezett irodalmi estet. Ezen Garai Gábor, Illyés Gyula, Simon István, Váci Mihály, Veres Péter működtek közre, Török Erzsike pedig Arató Pál kíséretében népdalokat énekelt.

A gyűjtőtálalkozó harmadik napján, szabad fórumán a gyűjtés szervezés kérdéseit vitatták meg. Ezek közül egyet emelünk ki. Ez a gyűjtés tervszerűségének kérdése. Végh József bevezetőül elmondta, hogy az önkéntes gyűjtőmozgalom felnevelt már egy jó tucatnyi szakembert, akik felkészültségük, tájékozottságuk révén meglátják a jó gyűjtőtémákat, önálló gyűjtésre és leíró jellegű szintézisre is alkalmasak. Munkájukból több megjelent önállóan folyóiratokban, kiadványokban. Az önkéntes gyűjtőmozgalom nagy sikereit azonban az utóbbi esztendőben a közös gyűjtések jelentették. A gyűjtőpályázatot irányító szervek azt óhajtják elérni, hogy a néprajz és a nyelvtudomány számára egyaránt fontos, ún. kiemelt témákat, amelyekhez alapos, részletes kérdőívek, útmutatók vannak, dolgozzák ki a vidéki munkatársak. A kérdőívek, útmutatók alapján készült gyűjtések szakszerűbbek, anyaguk összehasonlítható, és hamar bekerülnek a tudomány vérkeringésébe. A már szakemberi szinten gyűjtő Barsi Ernő is a kérdőíves gyűjtések előnyét, hasznosságát hangsúlyozta.

Hogy a színvonalas gyűjtőtálalkozó résztvevő közönsége kezdettől fogva igen jó hangulatban és kedvező körülmények között tanácskozott, az a vendéglátó Zala megye Tanácsának, Zalaegerszeg városának, főleg pedig Kiss Gyula megyei tanácselnökhelyettesnek és Németh József megyei művelődésügyi osztályvezetőhelyettesnek köszönhető.

Végh József

KARDOS TIBOR: AZ ÁRGIRUS-SZÉPHISTÓRIA

(Bp. 1967, Akadémiai Kiadó, 415 oldal + XXXII képtábla + 3 táblázat)

Modern irodalomtudományunk jelentős és gondos alkotásaként üdvözljük *Kardos Tibor* professzor monográfiáját, csaknem három és fél évtizedes, e témakörrel foglalkozó kutatásainak összegezését, amelynek mind konkrét irodalomtörténeti elemzései és megállapításai, mind metodikai tanulságai — elsősorban is az összehasonlító módszer marxista alkalmazása — a hazai és nemzetközi szakkörök beható méltánylását érdemli, de kívánja is meg. A téma monográfikus feldolgozása során ugyanis olyan új adalékokkal, összefüggésekkel és általánosításokkal gazdagítja a szorosabban értelmezett irodalomtörténetet, klasszika-filológiát, bizantinológiát, metrikát, a vallástörténeti és mitológiai kutatásokat, a szövegahagyományozási interpretációkat, ikonográfiát stb., melyek — éppen komplex alkalmazásukban — a praehellén és klasszikus kori görög mitoszformálásoktól, a hellenisztikus, ind, egyiptomi, római, ciprusi, bizánci, itáliai, kelta átköltéseken át a XVI. századi magyar applikációkig, ponyva-feldolgozásokig, múlt századi klasszikusaink Árgirus-témaiig és Adyig világítják meg a címben jelzett témacsoport hullámoztatását. A szerzőnek természetesen óriási és kiterjedt szakirodalom állt rendelkezésére (a 345—392. oldalak jegyzetanyaga szűkszavúságában is sejteti a beható és sokrétű tájékozódást, egyúttal pedig az olvasót is útba igazítja a részletek kontrollálásához, valamint a társkutatók főbb műveinek felleléséhez), mégis sok mindent kellett valósággal előről kezdenie, hogy a konkrét anyag konkrét megismerésének tudományos birtokában vehesse revízió alá vagy gazdagíthassa a témával foglalkozó magyar és külföldi — jobbra olasz — filológus-elődeinek megállapításait.

Noha a magyar és olasz nyelvű összefoglalás (319—344., ill. 395—415. old.) igen precízen és a legfontosabb tárgyi megelvi lényegre összpontosítva könnyíti meg — vagy éppen teszi szükségtelenné — a kötet tartalmi ismertetését, az alábbiakban óhatatlanul is kapcsolódnunk, olykor pedig tapadnunk kell a tárgyalás gondolatvezetéséhez, hiszen a sokszervi részadalékokra épített konklúziók tudományos hitelét, érvényét és érdekességét csak ekként lehet érzékeltetni. Az érvelési-bizonyítási mód bonyolultsága is szükségessé teszi a megoldást, hiszen a szerző a széphistória renaissance-kori feldolgozásainak ismertetése után veszi csak sorra az antik és középkori görög források elemzését, hogy azután a magyar fordítás és applikációk birodalmához kanyarodjék vissza — vagyis a kronológiai nyomonkövetést többszörösen is hurkolja, mitoszértelmezési és ikonográfiai részleteket is szöve az irodalomtörténeti bizonyításba —, amit ugyan eleve indokol a tárgy benső természete, de meglehezíti az áttekinthetőséget.

A *Bevezetés* (9 – 19. o.) a szerző kutatási módszerét, valamint az eddigi Árgirus-analízisek eredményeit és jelenlegi problematikáját ismerteti. Hangsúlyozva, hogy nem az egyes motívumok történetét kívánja adni, méltán és tanulságosan fűzi hozzá a szerző: „Célkitűzésünk a tárgy-történet fogalma alá is csak olyan értelemben vonható be, miként alakul egy *organikus mű* különféle korok és népek társadalmi kíváncsalmának hatására egyre jobban kiterjedve, évezredek emberi vágyait, félelmeit és örömét tükrözve” (9. o.). Legyen szabad egy pillanatra itt megtorpannunk. Az irodalmi tükrözés mikéntjének történeti kutatása, amennyiben az időbeli áttekintést térbeliséggel egészíti ki, a komparatista módszer általánosan elismert és alkalmazott alfája; a racionális-polgári módszert a marxista lényegű alkalmazástól mindenekelőtt az különbözteti meg, hogy az utóbbi az irodalmi jegyek, jelenségek leíró összehasonlítását a történeti „miért?”-ek koordinátarendszerében viszi végbe. Kardos Tibor munkája, nézetünk szerint épp, azért és annyiban tekinthető a marxista irodalomkutatás tekintélyes nyereségének, mert a minuciózus szövegértelmezéseken és leíró összehasonlításokon át ezekre a „miért?”-ekre keres válaszokat. Bizonyítási módjának egyik legfőbb tanulsága — az a dialektika, amely irodalomszemléletének általános elvű meghatározottsága és a rész-kutatások kölcsönhatású érvényesülésében rejlik. Amit talán hiányolnunk vagy bírálunk szükséges, az — ebben a vonatkozásban — a monda háttéréül és szülőhazáiként megjelölt történeti korszakok némileg vázlatos jellemzése; nagyonis indokolt, hogy a szerző elsősorban az irodalmi immanencia polgári-idealista felfogásával száll szembe pozitív módon, s hogy — bár hallgatólagoosan — elutasítja az irodalmi tükrözés mechanikus-vulgáris materialista értelmezését, mégis úgy véljük — *elveivel és célkitűzésével egyezően* —, hogy a monda hullámverésének mélyebb rétegeit (akár az antikvitás vagy a kései ókor, akár a bizánci, olasz és főképp magyar renaissance esetében) a vulgarizálás veszélye nélkül lehetett volna részletesebben vizsgálnia. Jelzett egyetértésünk arra a kritikai megjegyzésre támaszkodik, mellyel Kardos Tibor kutató elődeinek munkásságát illeti, miután eredményeiket elfogulatlanul és részletesen méltatta: „... a kutatásnak nagy gyengéi is voltak. Mindenekelőtt az, hogy beleveszett a vándormotívumok szövevényébe, nem vizsgálta magát a szöveget mint történeti képződményt, mint szerkezeti és művészeti egységet, nem igyekezett rögzíteni a mese alakulását térben és időben, pontosabban mondva: társadalmilag” (17. o.). A történeti-társadalmi mozzanatok még részletesebb elemzését kérve számon, korántsem csak a különféle korok és országok konkrét osztályviszonyaira gondolunk, hanem az adott felépítmény azon elemeire is (pl. egyéb mítosz-átértelmezésekre), amelyeknek analóg vonásai bizonyára csak erősítenék a szerző következtetéseit. Arra gondolunk, hogy a reneszánszkori párhuzamok — azok között is a sajátosan magyar érdekességű párhuzamok, mint pl. az Élektra-mítosz korszerű adaptációja — lényegileg hasonló mozzanatokat tartalmaznak, s így a meseformálás általánosabb törvényszerűségeinek felmérésére is módot adhatnak.

Nemcsak az elemzések hatalmas anyagi-filológiai bázisa és kiterjedtsége követel tiszteletet, hanem a kutatási irány mindvégig érvényesülő — az exkurzusok megválasztásában is elsődleges — tudatossága. „Az *Árgirus* problémáját alapvetően meghatározza az, hogy olasz mintáját, melyre a magyar széphistória szerzője maga is hivatkozik, ezideig még nem találták meg, viszont tovább nem lehet várni, mert megtalálása az olasz népies nyomtatványok roppant, nagyrészt feltáratlan erdejében merőben szerencse kérdése”

(11. o.); amellet és azon túl azonban, hogy az olasz forrás(ok) valószínűsítése saját nemzeti irodalmunk asszimilációs sajátosságait világítja meg újszerű és erős fénnel, a monda korábbi verzióinak rögzítése, elemzése és összehasonlítása görög, olasz stb. vonatkozásokban is igen jelentős. Hogy mennyire az, azt pompásan szemléltetik a motívumegyezéseket összegező -- önmagukban is izgalmas olvasmányként ható -- táblázatok a kötet végén. Egy vonatkozásban érezzük szükségét bizonyos hiányérzet jelzésének, ami azonban már a marxista mítoszkutatások messzibbre ágazó problémáit és teendőit is érinti, semmiképp sem róható tehát fel *egy* kutató vagy *egy* monográfia mulasztásaként: megoldatlannak vagy csak részlegesen megoldottnak látjuk az egyes mítoszok, mondák, legendák monogenetikus vagy polygenetikus elterjedésének kérdését. Kardos Tibor meggyőző és tiszteletre készítő alapossággal és tudományos bázisú kombinatív tehetséggel térképezi fel az Árgirus-monda hullámzását a görög--római antikvitásban és az antik gyökerű, de új szemléleti módokkal gazdagodó-változó későbbi európai műveltségben -- amely összefüggés a folytatás, tagadás, újjáteremtés ellentmondásosan egységes folyamatában tart szinte máig --, hézagosnak érezzük viszont azoknak a történeti száalnak összeszövését, amelyek a távolkeleti (ind) vagy a nem-görög ihletésű európai peremkulturák döbbenetesen hasonló mondaelemeit és képzeteit övezik. Ezek mellőzése a szerző tudatos önkorlátozásával magyarázható s indokolható. Ismétéljük, nem egy elsődlegesen renaissance-központú monográfiától kell és lehet számonkérni a mondaeredeztetés tárgyilag konkrét és elvileg általánosítható -- ha ugyan általánosítható! -- megválaszolását; fontosabbnak tetszik az a további kutatásra serkentő pozitívum, amely a még mélyebb és távolibb gyökerek kiásását teszi lehetővé a tudóstársak és tanítványok számára. S e pozitívum kapcsán főképp arra a metodikai igazságra gondolunk, melyet pár lappal később az átörökítés vizsgálatáról ír a szerző: „... e tekintetben nemcsak a szó szerinti egyezések a mérvadók, hanem talán még inkább a jelenségek bokorszerűsége, vagyis egy meghatározott megoldás nagyszámú elterjedése egy országon, egy típuson belül” (23. o.).

Azért időztünk -- recenzióink méreteihez képest -- hosszasan a módszer legfőbb és legértékesebb problémáinál, mert ezek -- ha expressis verbis viszonylag rövid teret töltenek is be a kötetben -- a tárgyalási mód egészét határozzák meg, s a marxista alapvetésű-szemléletű összehasonlító irodalomtörténet egyéb témáin dolgozó kutatók számára is gyümölcsözőnek tetszenek. Számos más, hasonló elméleti fontosságú kérdést vet fel Kardos Tibor a téma további, történeti-konkrét elemzéseit magukba foglaló fejezetekben is, lankadatlan gondolatgazdagsággal. Megesik, hogy fellelkesített olvasója -- éppen nem hálátlanul, hanem a teljesítményt a további kutatások kiindulásaként is köszöntve és remélve -- folytatandónak érzi a vizsgálódást, pl. a műfajelemzésben (44. o., vö. 219. o.), az előadási mód és zene bonyolultan érdekes problémáiban (14. o. -- vö. olyan aranymorzsákként elszórt ötletekkel, mint a költői hagyomány és humanista kultúra ötvözetéről szóló kis kitérő a 250. o.-on); tisztelettel adózik néhány hipotézisnek valóban hipotézisként való megfogalmazásáért (pl. a középgörög meseváltozat értelmezése esetén, 97. o.), vitázni pedig csak elenyésző apróságokban mer és képes.

Az *Árgirus-széphistória az olasz renaissance-ban* című rész (23--97. o.) két fejezetre tagozódik: az első az olasz eredetet, a második az olasz szöveg történetét tárgyalja -- két, ill. öt alfejezetben. Gondos részletezéssel és a korábbi kutatásokat kritikailag gazdagítva, finomítva, lényeges vonatkozások-

ban pedig újszerűen — a stereotip mozzanatokat vizsgálja, az antik tárgyú széphistóriák és az *Argirus* tipológiai rokonságát mutatva ki. Ezután tovább szűkíti a „betájolás” szögeit, különös tekintettel a ciprusi tárgyú *Fortunatus*-ra, valamint az ugyancsak ciprusi eredetű, *Argirus*-témájú kézirat hagyományozó és ihlető szerepére. Megkülönböztetett méltatást követel az az ikonográfiai fejezet, amelyben a pontonei *Villa Nichesola* rokon témájú freskóinak úttörő jelentőségű értékeléséről számol be a szerző; felfedezése nemcsak az olasz mondaverziók kronológiai rögzítését teszi minden eddiginél pontosabbá és meggyőzőbbé, hanem a széphistoria társadalmi tendenciáját is ezen az alapon valószínűsítheti. Meg sem kísérelhetjük, hogy ennek a különösen sűrű bizonyítású résznek akár csak legfontosabb mozzanatait is jelöljük, inkább csak sejtetni szeretnénk a gondolatmenet elvi-elméleti jelentőségű állomásait — amilyen pl. a magyar változat erkölcsi tendenciájának megkülönböztető jegyként való megállapítása (27. o.), mese és novella műfaji viszonyítása (30. o.), az olasz renaissance szépségideáljának variáló jelentősége (32. o.), a *Hypnerotomachia Poliphili* tematikai rokonítása (45. skk.), a *Prasildo és Tisbina* újszerű bevonása a tárgykörbe (51. skk.), a második fejezetben pedig, az olasz szöveg történetét analizálva, a görögországi és délitáliai görög falvak *Argirus*-típusú meséinek, valamint az egyéb (főképp balkáni) folklór-változatoknak jellemzése (58. skk.), a *Leombruno*-történet jelentőségének újszerű korlátozása (61. skk.), a XV. és XVI. sz.-i széphistoria-hullám technikai (könyvnyomtatási) vonatkoztatása (65. skk.), az önálló értékű (már említett) ikonográfiai elemzés (67. skk.), különös tekintettel a velencei freskókra, stb. A záró alfejezet (*Az olasz Argirus-szöveg társadalmi mondanivalója*, 91—97. o.) a művelődéstörténeti következtetéseket foglalja össze; nem riad vissza az *ignoramus* megvallásától sem egy-egy részletkérdésben (92. o.), kiérlelt biztonsággal szól viszont a középgörög népies hőskölteményeknek a szerelmi témán keresztül is társadalmi tiltakozást kifejező erejéről (93. o.). Ez utóbbi — a gondolat sor egészéhez képest járulékos jelentőségű — következtetés további konkretizálásra méltó és alkalmas, amit már itt (a Napleány-tárgyú költemények „lényeg”-ére utalva), majd később is (a már említett helyen, 97. o.) maga a szerző érzékeltet.

Az Argirus-széphistoria a görög antikvitásban című, következő rész (101—231. o.) a renaissance- és középkori feldolgozások — egyáltalán: monda- és meseértelmezések — történetileg-időbelileg rejtettebb előzményeit vizsgálja, új szintű hasonlítási alapot teremtve. Az első fejezet a görög ókor idevágó mítoszait foglalja magában, hat alfejezetre tagolva, a második a széphistoria és a misztérium-novella kapcsolatát tárgyalja három alfejezetben. — Már az antik nevek mitológiai összefüggéseit kutatva is, számos, eddig rosszul vagy egyáltalán nem elemzett vonatkozást bont ki a szerző (pl. a Medéna-Medusa, Akléon-Akléosz kapcsolatban, 102. skk., kritikailag mérítve a nyelvészeti kutatások eredményeiből), s a széphistoria mellékszereplőire is kiterjeszti vizsgálódását. Nem kevésbé fontos *A mese végleges antik megszerkesztésének időpontja* című alfejezet alig pár oldalas érvelése (115—117. o.), amely meggyőzően rögzíti ezt a késő-hellenizmus korára, noha az ősidők különféle népeinek képzethasonlóságaira utaló részlethez még bizonyára lesz szava a további kutatásoknak. Az ősi hagyományú engesztelő áldozatnak a mítosz kiindulópontjaként való megragadása ismét a monográfia megnyerő új eredményei közé sorolandó — akár az *Amor és Pszühké* kultikus rétegeinek vizsgálatában (120. skk.), akár a bibliai párhuzam tekintetében (125. o.),

ami a hattyúleány és a thériomorf isteni lények motiváltságában (126. skk.) és az Életfa-aranyalma képzetek összehasonlító elemzésében (132. skk.) folytatódik, a legfőbb három szöveg párhuzamosságainak és következtetéseinek konklúzióival (142. skk.). Itt is utalni kívánunk az aranyalma-képzet ősi általánosságát, valósággal „nemzetközi” alkalmazását figyelmünkbe hívó passzusra (140. o.), ami a mítoszok eredetének és életének fentebb jelzett dilemmacsoportjába tartozik. Attisz „Ménótürranosz” jelzőjének (104. o., vö. 363. o.) valamivel behatóbb értelmezése, Hermész varázseszközeinek — főképp természetesen antik szempontból fontos — további megvizsgálása (113. o.) tűnik kutatói feladatnak: ez is talán hozzájárulhat ahhoz, hogy a mondák mind világibb tendálásának vonalát még szilárdabban lehessen alátámasztani. Magát ezt a vonalat — vagy inkább: társadalmilag meghatározott ideológiai vonulatot — biztos kézzel ragadja meg a szerző, s legföljebb csupán az ókori görögök túlvilág-elképzeléseinek szimbólikusságára vonatkozó állításait érezzük túlságosan egyértelműnek, kissé merevnek (vö. 149. o.).

Ugyanennek a résznek második fejezete (*Az Argirus-széphistória mint misztérium-novella*, 151—231. o.) az előbbiekhöz hasonlóan gazdag tudományos felfedezésekben és érvekben. A későantik változatok sajátosságait és formálódását boncolva tekinti át a szerző a monda középkori életét. A „Változó Hely” karakterének és helyének döntő fontosságú módosulása (164. o. és passim), a magyar verzióban is eleven ciprusi emlék (170. skk., vö. 182. o.), az egyiptomi analógia-sor (185. skk., 189. o.), de talán még inkább a Mithrasz-misztérium két fokozatának párhuzamba-hozása (193. skk.): ezekben tapintja ki a szerző a „szent beszély” legközvetlenebb és legbefolyásosabb ókori motívumelőzményeit. Hadd utaljunk a „pogány” rítusok átörökítésének finom dokumentálására, pl. a meghaló és feltámadó isten(ek) misztériuma(i) kapcsán (207. skk.), habár tematikai teljességre nem törekedhetett a tárgyalás, valamint a keleti és balkáni mese- és mítoszmotívumok hasonlítására, ahol a „jövevényelemek” teóriáját — indokolt óvatossággal, de lényegi határozottsággal — a „közös mitikus képzetek” feltételezésével utasítja el a szerző (209. skk.). Különösen fontos — immár szűkebb, irodalomszemléleti és történeti szempontból — az erre alapozott következtetése: „Az Argirusról szólván nem motívumokkal van dolgunk, hanem szerkesztménnyel. S ez a szerkesztmény egész típusá vált az Égei-tenger mellékén Görögországban. A mi változatunk egy rendkívül érdekes múltú szigeten, Küproszban nőtt, több hasonló jellegű rokon szerkesztmény gazdag irodalmi *bokrának egy ágaként*” (211. o.). A „szerkesztménybokok” e szinoptikus vizsgálatát a nyílt és rejtett tartalmi célzatok, szerkesztési módok, szimbólumrendszerek, név- és jelzőválasztások összességére építi a szerző, pozitív érveléssel cáfolva a (jobbára véletlenszerű vagy éppen önkényes) motívumhasonlítás módszerét és a motívumátvétel „mindent megmagyarázó” elvét. Görög vallástörténeti vonatkozásban is nem egy gondolatébresztő megfigyelést köszönhetünk fejtegetésének (pl. az istennő-kedves és a földi férfi kettősének társadalmi feszültségeket leplező — véleményünk szerint inkább: mitikus-hagyományos formában kifejező — képzetéről, 213. o.); már az „égi” és „földi” Aphrodité önálló értelmezésű viszonyítása — az ellentétnek fejlődési fokozatossággal való behelyettesítése — is (204. skk.) a vallások ellentmondásos kontinuitásának bizonyítását készítette elő (vö. 212. o.), a mesék és mondák konkrét környezeti és műfaji vizsgálata pedig az *Argirus* történeti és szellemi lokalizálását alapozza meg („Az *Argirus* az olyan típusú népi énekek, mint a Napleányról és földi szerelmeséről szóló, valamint az olyan

lovagregények, mint a *Kallimakhosz*, a *Libisztrosz* közé helyezhető el”, 219–220. o.). Hasonlóképpen meggyőző a széphistória középkori feldolgozásának egy-egy feudális vonásának rögzítése (pl. 224. o.), a „szent beszély” végleges kialakításának datálása (227. skk.) és a XV–XVI. századi változatok differenciálása, ami immár a Gergei-fordítás forrásának pontos kijelölése szempontjából különösen jelentős (230–1. o.).

E forrás típusának kétségeket eloszlató valószínűsítésével máris a *Bevezetés* legfontosabb „quod erat demonstrandum”-át teljesítette Kardos Tibor, igazában viszont csak kiindulásnak tekinti ahhoz, hogy a magyar applikációk tartalmi, műfaji, szellemi, stílári stb. specifikumait előbb a közvetlen — szöveg szerint mindmáig ismeretlen, de az előző fejezetekben a szavak küszöbéig kinyomozott — olasz forráshoz, majd egymáshoz viszonyítsa. Az *Árgirusz széphistória a magyar irodalomban* című rész (233–318. o.) konkrét anyagfeltáró eredményei elsősorban saját nemzeti múltunk feltérképezése, megértése és értékelése szempontjából becsesek, de a módszer elvi igazságai és tanulságai a téma határain túlra csapnak. Ezek közé sorolhatjuk pl. a tartalom és forma dialektikus felfogásának következetes érvényesítését, a széphistóriának a korabeli szépirodalom legfontosabb epikai ágaként való megjelölését (ennek metodikai lényegéről vö. 336. o.), a társadalmi mondanivaló és esztétikai értékek szembesítve egységes szemléletűt; a szerkezet hármas tagolásának tradicionális hatása, a különféle versrendszerek belső meghatározottsága és funkcióváltása, műfordítás és önálló alkotás értékelő viszonyítása, szerző és közönség kapcsolatai, szóbeli és írásos közlés társadalmi szükségletkielégítése, népköltés és műköltészet történetileg meghatározott és esztétikailag alapvető fontosságú relációja, romantika és demokratizmus viszonya a magyar költészetben, motívumrendszerek és műfajok kulcsolódása, a vallásos-mitikus elemek mind tudatosabb szekularizációja és szimbólummá való átalakítása — megannyi irodalomtörténetileg is, metodikailag is elsőrendű fontosságú probléma, melyre az előző részekhez hasonlóan keres és talál választ Kardos Tibor, magát a konkrét irodalmi anyagot szólaltatva meg. Az önisméltés ódiúmat is vállalva, szeretnénk ezt a *konkrét*ságot hangsúlyozni, mint a monográfia egyik legfőbb értékét, az indukciós általánosítás következetes érvényesítését. Természetesen az irodalomtörténeti kutatás sem nélkülözheti a dedukciós eljárást, hiszen az összehasonlító módszer pozitívista hívei s alkalmazói — akikkel Kardos Tibor tapintatos stílusban, de elvi határozottsággal polemizál — épp ennek az antidialektikus műveltség szemléletnek a hálójában vergődnek. Maga Kardos Tibor az egyes korok társadalmi és szellemi összképét — a marxisták számára legbiztosabb bázist — választja a dedukciós érvelés kiindulópontjául, s ezáltal sikerül konkrét részeredményeit az irodalmi folyamatok egészébe ágyaznia, a metafizikus szemléletű kutatók szükségszerű partikularizmusával szemben. Legyen szabad azonban kritikailag jeleznünk némi hiányérzetet: ez az összkép-sorozat olykor túlságosan is vázlatossá homályosul — feltehetőleg a történelmi kézikönyveket kivonatoló irodalomtörténeti-esztétikai vulgarizátorokkal szembeni ellenérzés fogta vissza a szerző tollát —, s noha a széphistória műfaját már-már a totalitás igényével, egyes költők (pl. Vörösmarty) a téma szempontjából fontos korszakait pedig sokoldalúan térképezte fel, úgy érezzük, hogy a szellemi áramlatok, műfaji kölcsönhatások vagy „iskolák” teljesebb áttekintése inkább gazdagította s erősítette, mint konkrét igazságaiban gyöngítette volna az elemzéseket. S hogy mennyire így van, azt a monográfiának azokkal a fejezeteivel tudjuk illusztrálni, amelyek

— szerény szűkszavúságuk ellenére is, mint pl. a Vörösmarty és Petőfi *Argirus*-felfogását elemző lapok, különösen 313. skk. — messze kitekintő érveléssel szilárdítják meg a központi téma analitikus feldolgozását.

Ez a rész két fejezetre oszlik. Az első (*Az Argirus-széphistória magyar fordítása* 235—291. o.) három alfejezetben folytatja a tárgy immár honi vonatkozású elemzését. előbb a Gergei-fordítás keletkezéséről, majd a széphistória társadalmi értékéről, kifejező erejéről és szerkezetéről, végül pedig a széphistória verstani vívmányairól szólva. Bár a történelmi körülményekről szívesen olvastunk volna részletesebb fejtegetést (vö. 238. o.), az *Argirus* világának és célzatának elhelyezése és frappáns jellemzése máris a lényegre ragadja meg: „Mindenki láthatta, hogy az *Argirus* nem akármilyen ember diadalát hirdeti, hanem azét az emberét, aki a 'tündér' törvénnyel szemben vívja ki a boldogságot, s aki a mesében az igazságot, a kitartást és a virtust képviseli. Az *Argirus* tündérországa ugyan egy másik világban leledzik, de nem elérhetetlen: egyéni bátorsággal, furfanggal meg lehet közelíteni, és az a boldogság, amelyet a széphistória a történet végén leír, reális, földi boldogság. Ezért hát a nép könnyen tudott Árgirusra úgy tekinteni, mint vágyott eszményére, és ez a mű sikerének titka!” (239—240. o.) Tiszteletre készítő tudásról tanúskodó mondatokba sűríti Kardos Tibor a széphistória szellemi eredetiségének és hatásának jellemzését, tudományos élményeinek részesévé avatva az olvasót is — nemcsak itt, hanem (példaképpen említve) Gergei Albert fordítói szándékának (246—7. o.), eljárás módjának (249. o.), jellemfestésének (253. o.), a „szent beszély” szerzőjéhez való viszonyának (259. o.), jelképmódosításainak (261. o.) magvas szellemű meghatározásában is. A kötet leg-szebb lapjai közé tartozik a magyar széphistória lelkes méltatása, ahol a nép alkotó géniuszának újjáteremtő jelentőségéről, a vallásos-mitikus anyag evilágias éthoszú átköltésének társadalmi, nemzeti, poétikai szépségeiről summázza gondolatait (263. o., vö. 266. o.). A Gergei-átköltés szerkezeti sajátosságainak tömör áttekintése után, melyet a jellemzés méltatásával egészít ki, igen részletesen foglalkozik a szerző a mű verselési vívmányaival, hat különböző jellegű versszak hanglejtésének és alliterációinak elemzéséből bontva ki általánosító megállapításait — különös figyelemmel a Gergei tudatosságát talán legpregnansabban érzékeltető sormetszetekre és más, gondolatritmust közvetítő megoldásokra. Eredményei egész XVI. sz-i költészetünk stílárís, ritmikai és rimelési sajátosságainak mind mélyebb és differenciáltabb megértését segítik elő — nem utolsósorban Gergei szerkesztési módjának és intenzív rimelési törekvéseinek (273. skk.) együttes érzékeltetésével. Méltán írja, formaelemzéseinek összegezéséül: „Gergei Albert széphistóriája a magyar irodalom-történet művelőinek véleménye szerint a legszebb magyar széphistória, hozzátehetjük az eddigiek alapján, hogy mint fordítás, az átültetés remeke. Erről vall a széphistória minden sora” (291. o.). Érveinek gazdagsága és finom fogalmazása előtt meghajolva, csupán annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy a Gergei-széphistóriának műfordításként való értékelése még így is objektíve korlátozott lehetőségű, hiszen a közvetlen forrásával való verbális összevetés egyelőre nem áll módunkban. Bírálunk kell viszont az *Összefoglalás* erre vonatkozó passzusát, ahol a közérthetőség és tömörség kívánalmainak a szükségesnél túlzóbb figyelembe vételével egyszerűsíti le a szerző a Gergei-versrendszer kipusztulására vonatkozó eredményeit, ami — Kardos Tibor tollából! — szimplifikálásnak tűnik (341. o.).

Az Argirus-széphistória sorsa és öröksége című zárófejezet (292—318. o.)

a széphistória elterjedésével, majd az *Argirus*-témát új alkotói síkon, szemlélettel és célzattal átörökítő Vörösmarty – Petőfi – Ady triász műveivel foglalkozik – átfogó és mély erudícióval, de talán az indokoltnál rövidebben, inkább „csak” alapot és metodikai vázat teremtve, a modern magyar irodalom specialistáit ösztönző szándékkal. Az első alfejezetben a téma balkáni változatának hozzánk szüremléséről (293. o.), a Piskolti-átdolgozás szellemi és formai lazulásának okairól (295. skk.) és XIX. sz-i népszerűségének körülményeiről (297–8. o.) szóló fejtegetések jelentenek különösen fontosat és újat. A második alfejezetből a kitűnő Vörösmarty-portrét – ezen belül is a *Csongor és Tünde* képzeletvilágának pompás jellemzését, 304. skk. –, az antimitologikus filozófia és egyenlőségeszmény romantikus költőiségének (310 skk.), valamint a *János vitéz* radikális-forradalmi újszerűségének tömör analízisét véljük legsikerültebbnek, legjelentősebbnek.

A magyar és olasz nyelvű *Összefoglalás* tájékozódást könnyítő érdemeiről, valamint a *Jegyzetek* részint bibliográfiai hivatkozásokat, részint polemikus vagy korrekciós megjegyzéseket tartalmazó gazdaságáról már fentebb szoltunk. A magyar szöveg és az olasz összefoglalás között találjuk azt a 32 táblás képanyagot, amely az *Argirus*-téma antik és renaissance-kori képzőművészeti feldolgozásairól nyújt áttekintést, s a magyar vonatkozások kézirati és nyomtatott érdekességeit mutatja be. A XV–XVI. sz.-i metszeteken kívül, főképp a pontonei Farinati-freskók jelentenek számunkra fontosat és újat. Elégedetlenkednünk kell viszont a lapidáris képjegyzékkel; igaz ugyan, hogy a monográfia első része beható ikonográfiai elemzéseket is tartalmaz, de a motívumok és szimbólumok összefoglaló magyarázata s a képzőművészeti emlékek tárgyi leírása okvetlenül megérdemelt volna még néhány oldalt.

Aligha szükséges megismételniünk a recenzióknak bevezetésében rögzített méltatást, melynek érvényét a mű legfontosabb fejezeteinek, részeinek, gondolatainak kivonatolásával vagy értékelésével igyekeztünk igazolni. A monográfia tárgyából, bizonyítási rendszeréből s polemikus vonatkozásaiból – melyek nem okvetlenül, még csak nem is elsőrendűen jelentenek közvetlen bírálatot egyik-másik tudóstárs megállapításaival szemben, hanem pozitív anyagfeltárással és érveléssel nyújtanak újat az elődök teljesítményéhez képest – szükségképpen következik, hogy a Kardos Tibor által komplex módon művelt tudományszakok munkásait az eredmények alapos átgondolására és mérlegelésére, esetleg vitatására készíti e hatalmas munka. Mindenesetre a szerző kimutatta, hogy az *Argirus-széphistória* ciprusi eredetű, rokonította az antik görög regény, illetve novella alkotásaival, visszafelé is követte egészen a termékenység-áldozat korai korszakáig. Bebizonyosult, hogy az *Argirus*-novella valóban olasz közvetítéssel jutott a magyar irodalomba, s hogy ez a ma is meglévő szöveg egy antik görög novella-szerkesztménynek egyetlen kitapintható verziója. Formális udvariaskodásnak tűnhetne, ha a „nélkülözhetetlen”, „alapvető” stb. jelzőkkel illetnék a monográfiát, amit egyébként sem annak tudományos jelentősége, sem szelleme nem is engedne meg. — *Non cuius hominum contingit adire Corinthum*: Kardos Tibornak sok évtizedes munkával sikerült nemcsak Korinthusba eljutnia, de a felleghárát is meghódítania. Alaposan fel kell tehát készülniük esetleges vitapartnereinek, hogy hasonló fáradsággal hasonló erődket és magasságokat vegyenek birtokukba.

Falus Róbert

MIKES KELEMEN ÖSSZES MŰVEI

I. k. TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK ÉS MISSZILIS LEVELEK — Bp. 1966. 863.

II. k. EPISTOLÁK — Bp. 1967. 983. Akadémiai Kiadó. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos

Az a több mint 6000 kéziratos lapot kitevő örökség, mely Mikes Kelemen írói hagyatékaként a XVIII. század végén került Magyarországra, pusztán mennyiségét tekintve is egyik legtermékenyebb írónká avatná Mikest. Jelentőségét azonban roppantul megemeli az a tény, hogy ez alkotások közt találjuk a XVIII. század legjobb magyar prózai termékét, a *Törökországi Leveleket*.

A több mint egy tucat műből ezideig mindössze kettő látott nyomtatásban napvilágot. A XVIII. század végétől (1794) napjainkig számos kiadásban megjelent *Törökországi Leveleknek* és az 1879-ben szintén kinyomtatott *Mulatságos napoknak* — valójában azonban inkább csak az elsőnek — vizsgálata alapján került Mikes a köztudatba a régi magyar próza kiváló mestereként. Ez az ítélet ugyan megállja a helyét, de a *Törökországi Levelek* írójáról rajzolt kép nem teljes és nem reális. Mikes korszerű írói arcképének megfestéséhez, írói tudatosságának, munkásságának megértéséhez, felméréséhez, ezzel együtt vagy ezen túlmenőleg pedig a század magyar irodalmi fejlődésének megrajzolásához elengedhetetlenül szükséges *egész* írói tevékenységének ismerete, valamennyi munkájának sokoldalú vizsgálata, a *Törökországi Levelek* mellett a fordítások tartalmi és formai elemeinek, eszmei összefüggéseinek részletes elemzése. A több mint 200 éve kéziratban heverő munkák ismerete nagy fontosságú nemcsak Mikes nyelvének, stílusának, helyesírásának vizsgálatában, hanem nélkülözhetetlen a magyar fordítás-irodalom tanulmányozásában is. A 100 esztendőnél régebben tervbe vett és azóta annyiszor sürgött kiadás ügye most végre a megvalósulás stádiumába került, és a magyar irodalomkutatás Mikes összes műveinek kiadásával felszámolja egyik nagy adósságát.

A vállalkozásból eddig két kötet látott napvilágot. Az első a *Törökországi Levelek* mellett Mikes kevésbé ismert misszilis leveleit tartalmazza, a második kötet egy XVII. század végi, janzenista szellemű, a prédikációkhoz közelálló műfajnak, egy ismeretlen francia szerző kegyességi munkájának 1300 kéziratlapra terjedő fordítását nyújtja. A továbbiakban Mikes egyéb művei még két kötetben látnak majd napvilágot.

A *Constantinapoly Groff P... E... írt levelei M... K...* címet viselő kézirat a sajtó alá rendező Hopp Lajos megállapítása szerint Mikesnek az első fogalmazványról készített nem végleges tisztázata. A Kulcsár István által gondozott és az azt követőleg oly sokszor megjelent kiadványoktól különbözőleg¹ ez az első, tudományos módszerekkel közzétett kritikai kiadás, mely a szöveget Mikes autográf kézírása alapján betűhíven adja. (Kivéve a négy utolsó misszilis levelet, melyek idegen kéz másolatában maradtak ránk.) A szerzői szövegnek hű reprodukálása, annak lelkiismeretes, mindenre kiter-

¹ A Hopp Lajos által a 373–76. lapokon felsorolt kiadásokat máris kiegészíthetjük egy újabbal, bár ez a leveleknek csak válogatott gyűjteménye. Bukarestben az Ifjúsági Könyvkiadónál jelent meg 1966-ban Ambrus Sándor válogatásában, Bernád Ágoston előszavával.

jedő figyelemmel készült korszerű jegyzetapparátusa révén a jelen kiadvány magasan felette áll minden eddiginek.

Hopp Lajos a példaszerű szöveggondozáson túlmenőleg megvizsgálta és felhasználta mindazokat a tanulmányokat, melyekben kutatóink a *Leveleskönyv* — így nevezi Hopp a Kulcsártól *Törökországi Leveleknek* keresztelt levélgűjteményt — egészével vagy annak részproblémáival ez ideig foglalkoztak. Kiszűrte ezekből a tévesnek bizonyult feltételezéseket, hitelüket vesztett megállapításokat, hibás következtetéseket, átvette és rendszerezte viszont mindazt, amit tudományosan igazolhatónak, bizonyítottnak talált, megtoldva ezt a hosszú évek során itthon és külföldön fáradhatatlan buzgalommal folytatott kutatásainak értékes eredményeivel.

Így olyan kiadás fekszik előttünk, melynek hiteles szövegét nyugodtan használhatja a történész (külön ki kell itt emelnünk a turkulógusokra gondolva Hazai Györgynek török vonatkozású kitűnő jegyzeteit!), a nyelvész, a magyar helyesírás kutatója, az aki stílproblémákkal foglalkozik vagy aki a folklóre iránt érdeklődik, az irodalomtörténész és így tovább.

Minthogy a levelek jegyzetapparátusa a legújabb hazai és külföldi levéltári kutatások alapján feltárt forrásanyagot, a szöveg- és forráskritikai vizsgálatok minden eddigi eredményeit tartalmazza, a jegyzetek terjedelmükben és tartalmukban messzemenően túltesznek minden eddigi próbálkozáson. Az összefüggő problémákat tárgyaló fejezetek után — említsük meg itt közülük a legtöbb új ismeretet közlőket: „A kézirat sorsa”, „Keletkezéstörténet”, „Török vonatkozások” — következnek a *Leveleskönyv* szűkebb értelemben vett tárgyi jegyzetei. Ennek elején vizsgálja Hopp Lajos a Mikes-levelek műfaji hovatartozását, itt mutat rá a levelek európai gyökereire, a XVII. századvégi és a XVIII. századeleji francia levélfajták, elsősorban R. Bussy Rabutin gróf és Mme de Sévigné levélgűjteményének ihlető hatására. De hogy milyen szélesskálájú ösztönzést, tematikai anyagot, nyelvi és stíluspéldát kapott Mikes a francia irodalomból és annak közvetítésével az európai szellemi életből, ez az egyes levelek megfelelő passzusainál meghúzódo jegyzetek roppant gazdag ismeretanyagából tűnik ki igazán. Ezekből látható leginkább, milyen nagy munkát végzett Hopp Lajos. Ami probléma a különböző kutatóknál valaha felvetődött, az elődök vagy saját kutatása révén megoldást nyert, ő részekre szedve, kritikával kísérve beledolgozta a levelek jegyzeteibe. Így egy-egy tárgyi (történeti, földrajzi, vallási, tematikai, folklóre-i stb.) vagy formai (nyelvi, grammatikai, stiláris, stb.) kérdésnek a megvilágosításával nemcsak egy-egy levélrész került új fénybe, hanem sokszor az egész levél új értelmet kapott, mivel távlatai hatalmas arányban kiszélesedtek, a rodostói, mikesi keretektől Erdélyre, Magyarországra, más országokra, Európára kiterjedő méretekre tágultak.

A számtalan utalás Mikes és Szalárdi, Eszterházy Miklós, Cserei, Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Hermányi Dienes, a kuruc naplóírók és a kuruc költészet nyelvi párhuzamaira, azonos fordulataira, szavaira, az erdélyi és magyarországi énekhagyomány, szóláskincs, közmondások lecsapódásai, az azonos látás- és kifejezőmód dokumentált példái mutatják, hogy Mikest eltéphetetlen szálak fűzték az elődök, gyermekkorának, ifjúságának világához, és ugyanazoknak a szálaknak volt bujdosásában a továbbvivője, akár az otthonmaradtak. Másrészt Hopp Lajos tárgyi jegyzetei világosan tanúsítják, hogy Mikes Louis Moréri, Pierre Bayle, Noël Chomel, Mme de Gomez, Gracian Brantôme, François Fénelon, Claude Fleury, Paul Ricaut és sok más korabeli

szellemi nagyság írásainak ismerője, gondolatainak megszólaltatója volt. Hogy pl. Mikesben a janzenista szellemű olvasmányok hatása érlelte a predesztinációs megnyugvást vallásos fatalizmussá, a janzenista rigorista elvekből következőleg bírálta a világot, s tett egyházkritikai megjegyzéseket. Vallásossága nem akadályozta meg abban, hogy időnként a „libertinusok” szerepét öltse magára, és a jámbor dolgokból, a szent témákból tréfát merítsen, mintegy profanizáljon a vallásos fogalmakkal.

A kérdésekre rávilágító adatokból egy új Mikes portait fejezeteit lehetne összeállítani, mint ahogy külön tanulmányban lehetne összefoglalni azokat az észrevételeket, melyekben Hopp Lajos Mikes levélíró hangulatát, lelkiállapotainak érzelmi hullámlását kíséri nyomon a hazatérés sóvárgásától, a kezdeti bizakodástól a balsejtelmeken, kiábrándulásokon át vezető lemondásig, a megváltozhatatlanba való belenyugvásig. Ugyanígy említhetők pl. a mikesi levéltípusokról, a levelek műfaji jegyeiről írt izgalmas, találó kommentárok. Felesleges, hogy itt felsoroljuk azokat a témaköröket, fejezetcímeket, melyek körvonalai máris kibontakoznak egy megírandó Mikes monográfia számára, melynek elkészítésére Hopp Lajost érezzük hivatottnak.

Elismerjük Hopp érdemeit a szöveg mintaszerű gondozásában, a számos filológiai kérdés tisztázását, tárgy történeti összefüggéseknek, műfaji, nyelvi jelenségeknek dokumentálását szolgáló kivételesen gazdag jegyzetanyag létrehozásában. Érdemei mellett elenyésznek megjegyzéseink.

Talán nagyobb gondot fordíthatott volna a levelekben szereplő vers-töredékekre, szólásokra, közmondásokra. A fel-feltűnő verssorok – néhányszor strófányi terjedelemben – valószínűleg nagyobb mértékben énekhagyományból lecsapódott emlékek, mint ahogy gondolja. Velük kapcsolatban Hopp Szabolcsi Bence „Vers- és dallam-emlék Mikes Törökországi Leveleiben” című dolgozatára utal, nem egy helyen kiegészítve a tanulmány megállapításait (pl. 41: 5; 51: 58; 59: 1, 64; 60: 1; 142: 2.). Máskor azonban megelégszik a dolgozatra való hivatkozással, pedig az ott található felsorolás magában nem nevezhető magyarázatnak. (Pl. 53: 86; 55: 6; 71: 94; 105: 26, 32, 35.) Az 53: 86, 55: 6 verstöredék Bodó János *Tékozló fiújából* való. Az *amint szokták mondani* bevezetés arra enged következtetni, hogy a 105: 26–29 sorai szintén versemlék, nem Mikes szerzeménye, mint ahogy énekemlékre utal a 71: 94. sorának az *ének szerint* kifejezése is. A Szabolcsi Bencétől „nyilván” Mikes szerzeményeként említett „adgyon Isten jó éttzakát. igen kedves álom látást. és holnapra fel virradást” (59: 64–65.) sorokra Hopp változatokat is idéz a XVII. és XVIII. századból. Ezekből az esetekből és a jegyzetekben felhozott példákban következő nem látszik valószínűnek, hogy az „elmúlt gyönyörűség, csak suhajtást okoz...” kezdetű négysoros versbetét (67: 20–23.) az 573. lapon idézett Dante-sorok visszhangja lenne Mikes verses megfogalmazásában. Inkább valamely halotti éneknek vagy elmélkedő versnek a töredéke. A 77: 29–32. sorok is annyira „megközelítették a népi költészet hangját”, hogy nem biztos Mikes szerzősége.

A szólásokkal, közmondásokkal kapcsolatosan soványnak találjuk az ilyen „tárgyi magyarázatok”-at: *de mit tehetz annak (mondgyák atotok)* — (Szólás) (25: 8.); *jo éttzakát az egésségnek*, — (Szólás) (25: 13.); *nincsen olyan jo társaság. aki egymástól meg ne válylyék.* — *Közmondás* (28: 1.) stb. Így érzünk a fentiekhez hasonlóan egy-két más jegyzetet, szómagyarázatot feleslegesnek. Miután a bevezető részben szó van róla, hogy Mikes általában „a határozott névelőt egységes vonalvezetéssel egy szóba írja a következő főnévvel vagy

egyéb szóval" (369. lap) és erre a levelekben ezer meg ezer példa található, másrészt meg, mivel a szövegösszefüggésből félreértés úgysem adódik, elmaradhattak volna az ilyen jegyzetek: *mint arab* = *a rab* (172: 26.); *arabjával* = *a rabjával* (173: 32.); *arabokon kívül* = *a rabokon kívül* (189: 54.). Hasonlóképpen: *hanem* = *ha nem* (75: 41.); *viszá fogadnánaké afészünkbe* = *Vissza fogad.* „*A NySz.-ből kimaradt*" (Szily); *vas horoggal* — *A NySz.-ből hiányzik a vashorog.* (192: 20.) Talán mellőzni lehetett volna az ilyen közkeletű latin szavaknak a magyarázatát is: *patientia* (28: 10.), *traditio* (38: 20.), *absolutio* (94: 6.), *supplicatio* (129:34.), stb.

Kevesebb azoknak az eseteknek a száma, amikor az az érzésünk, hogy valamivel több tárgyi magyarázat is elkelt volna. Így pl. II. Frigyes Ágost katolizálása tárgyában (98. levél) vagy a 166. levélben, ahol a 10. sortól ezt olvashatjuk: „mikor szent péter fel támasztá Tábitot, a sok szegény aszony. a vallokot. szoknyájokat mutogattyák vala néki . . .” A jegyzet csak Tábitát magyarázza, pedig a szöveg értelmezése is szükséges lett volna. Feltétlenül meg kellett volna adni a *váll* szónak *ingváll*, *ujj nélküli alsóruha* jelentését. Erőltetettnek látszik a 84. levél 18. sora magyarázatában a *sárosi* és *sárosiné* szavaknál Hoppnak az a megjegyzése, hogy ezt a tréfás ötletet az váltotta ki Mikesnél, hogy Rákóczi fejedelem Danckába és Franciaországba való érkezésekor a Le Comte de Charoch, Le comte de Saaros, azaz Sáros grófja, Sárosi gróf álnevet használta. Hopp maga is hivatkozik rá, hogy Szily a *sárosit* olyan képzésnek tartja a *sárból*, mint a *falusit* a *faluból*. A gyógyító sárban hempergő asszonyok és férfiak látása elegendő magyarázat Mikes szóhasználatára.

Ezek az észrevételek mit sem vonnak le a *Leveleskönyv* sajtó alá rendezőjétől nyújtott munka magas színvonalából. A végzett munkát a legteljesebb elismeréssel nyugtázhatjuk. Elismerés illeti az Akadémiai Kiadót is, hogy teret adott a *Törökországi Levelek* ilyen arányú kommentálására.

Annál inkább sajnáljuk, hogy erre a II. kötetben már kevesebb lehetőséget nyújtott. Belátjuk, hogy a második kötetnek más volt a rendeltetése, mint a *Törökországi Leveleké*. Ezzel a kötetrel indult meg Mikes kéziratban maradt fordításainak közzététele. Fentebb szoltunk róla, Mikes írói pályája és a XVIII. századi magyar prózai nyelv fejlődése vizsgálatának szemszögéből mennyire jelentős, nyelvi, stilisztikai tekintetben mennyire kulcsfontosságú Mikes egész rodostói tevékenységének, így fordítói munkásságának az ismerete. *Az epistoláknak és az evangéliumoknak . . . magyarázattya* kiadása ezt a célt hivatott szolgálni. Örülünk a szöveg hozzáférhetővé tételének, de fájjaljuk azt a nagy aránytalanságot, mely az első és a második kötet jegyzetapparátusában terjedelemben mutatkozik: ott 323 lap szövegre 583 lap jegyzet, itt 897 lapra mindössze 69 jutott.

Ismételjük: a második kötet esetében a szövegközlés volt az elsődleges cél. Az anyag természete is — az újszövetségi szentírás leveleinek és evangéliumainak „esztendő által valo vasárnapokra, és leg fővebb Innepekre rendeltetett, Kérdésekkel, és Feleletekkel valo Magyarázattya” — más jellegű szó- és tárgyi magyarázatot kívánt, mint a *Leveleskönyv* esetében. A tárgy itt egyneműbb, a szöveg nem olyan változatos, a kifejező anyag egyöntetűbb. A jegyzetnek az első kötettel szemben kb. negyvenedrésze való csökkentését mégsem tartjuk szerencsés megoldásnak, mivel ennek következtében nem volt rá lehetőség, hogy a sajtó alá rendező olyan színvonalas apparátussal kísérje a közzétett szöveget, mint a *Törökországi Levelek* esetében tette.

Ha a jegyzeteknek a további kötetekben is ilyen kevés hely jut csupán, ajánlatos lenne a kötetekhez szójegyzéket csatolni, mely a szöveg nehezen érthető, ismeretlen szavait, kifejezéseit tartalmazná az előfordulási helyek feltüntetésével. Erre a rendszerre, melyet tudományos szempontból nem tekintünk ideálisnak, tértünk át pl. az Akadémiai Kiadó kívánságára a RMKT XVII. század 4. kötetében. Ha takarékoskodni kell a papírral, meg kell keresni a módját az ismétlések elkerülésének. A jellemző, gyakori jelenségeket summázva el lehet intézni a jegyzetek bevezető részében. Ilyen módon elkerülhető lett volna pl. hogy a második kötetben Hopp Lajos 17-szer mondja meg vagy hivatkozzék az előző jegyzetekre azzal kapcsolatosan, hogy Mikes a vonatkozó névmások tárgyias alakja mellett tárgyias igeragozást használ. (Ennek ellenére a felsorolt esetek a jelenségnek nem tartalmazzák valamennyi előfordulását; vö. pl. a 160: 8, 428: 6, 601: 15, 808: 17 sorokkal.) A *Leveles-könyvből* is ismert *tselédés gazda* kifejezés 7 alkalommal szerepel a jegyzetben.

Több, ma már szokatlan, a köznyelvben, irodalmi nyelvben nem használatos szó, kifejezés, fordulat megmagyarázás nélkül maradt, melyeknek értelmezése pedig a szöveg folyamatos megértéséhez kívánatos lett volna. Ilyenek pl. 11: 31 „annyi *türköztetéssel* legyünk”, 17: 5 „megleghessen gyógyulni ebből a *hiűtség*ből”, 23: 30 „egy *aránsu* mérték”, 60:13 „úgy találák *bé pokálva*”, 112: 8 „*eleven szén*”, 138: 32 „*levegő eget* verés”, 188: 14 „*gödölye*”, 198: 7 „*gyalog fenyő*”, 236: 4 „a *szegelet kő meg egyezteté* a két falt”, 258: 6 „egy *bokor gerlitzé*”, 296: 8 „szöllőt plantála és be kerité az *fővénnnyel* és *sajtót* ása benne” 675: 3 „adván ötöt négy *negyedes vitézeknek*”, 775: 23 „nem *sugorollya* nekünk a hasznunk keresését”, 798: 2 „fel menének *ahéjazatra*” stb. Ugyanakkor sokkal könnyebb eseteket — talán feleslegesen is! — felvett a jegyzetbe. Pl. 17: 27 „*helyet* — Másutt: *helyet* — helyett”, 41: 1 „*meg ne tsállyon* — Káldinál: *challyon*; a. m. *csaljon*”, 75: 32 „*innya* — Az iszik régies, sokáig élő, népies infinitivusa”, 76: 31 „*atöbb* — a többi”, 97: 33 „*jedczi* — jegyzi, jelenti” 101: 28 „*halgatván*, és *kérdés tévén töllök* = kérdezvén őket, kérdést tévén hozzájuk”, 124: 14 „*tsak színes* — színelt, színből való”, 171: 25 „*rejtékben* — titokban, titkon”, 448: 15 „*az az* — azaz”, 474: 30 „*lélek üsméretnek furdalásból* — lelkiismeretfurdalásból” stb.

Nem nevezhető gazdaságosnak az *Epistolák* jegyzetelése azért sem, mert nem egyenletes. Az észrevételek nem mindig tárgyiasak, néha „egyenítették”: inkább a sajtó alá rendező tetszésnyilvánításai, mint a szöveg megértését segítő kommentárok. Mintha ezen túltekintve más, általánosabb célok szolgálatában állnának. Mint a *Törökországi Levelekben*, itt is nagy számmal fordulnak elő a nyelvi, grammatikai, helyesírási vonatkozású észrevételek, melyek Mikes egész oeuvrejének vizsgálatához hasznosak és szükségesek, de az *Epistolák* megértéséhez nem elsőlegesenek.

Nem szolgálják a szöveg megértést azok a dicsérő megjegyzések sem, melyekkel Hopp Lajos az ismeretlen francia szerzőt illeti. Néha ugyan az érezhető ki belőlük, hogy a dicséret egy részét Mikesre vonatkoztatja. Mivel a forrás ismeretlensége miatt Mikes fordítását nem tudjuk egybe vetni az eredetivel, Mikes szempontjából nem sok jelentősége van annyiszor kihangsúlyozni a stílus szemléletességét (48: 27); a kérdésnek „szemléletes képekben, ízes stílusban” való kifejtését (49: 30); hogy a kérdésre adott „felelet stílusa eleven, fordulatos, ebben a részben van pátosz, mozgalmas felsorolás” (52: 27); (vö. még: 117: 9, 120: 21, 129: 14, 194: 25, 365: 2.). A „kicsinyeit féltő tyúk képletes” és „szemléletes leírása” (73: 13 — helyesen: 73: 20!) valószínűleg

az eredeti szöveg hű tolmácsolásának következménye és csak részben Mikes érdeme. Hogy a „fölbukkanó agrárjellegű szemlélet mellett” — a bibliai szövegen alapuló agrárszemléletre a 45: 25 és 297: 4 sora jegyzetében is hivatkozik — a „modernebb «ipari» szemlélet” is jelentkezik (112: 12), ez a körülmény szintén bizonyára az ismeretlen francia szerző jellemzője, nem Mikesé, bár az kétségtelenül Mikes érdeme, hogy „törekszik arra, hogy a szerző szép stílusát élethűen adja vissza”, amiről lapalji szövegjegyzetei, stilisztikai értékű javításai tanúskodnak (685: 30). De nem Mikesre, hanem a francia szerzőre jellemzők az *Epistoláknak* „novellisztikus betétszámba menő leírásai” (315: 22), stílust élénkítő, az előadást változatossá tévő históriái (321: 5).

A Hopp Lajos által kiemelt szólások, közmondások túlnyomó része a bibliai helyek megfelelői (205: 9, 333: 7, 352: 23, 443: 17, 616: 31, 617: 10, 666: 12.), és többnyire nem is Mikes átvettései, hanem Káldiéi, ahonnan a levelek és az evangéliumrészek szövegét Mikes átvette. (Kár, hogy Hopp nem foglalkozott ezeknek a szövegeknek Káldihoz való viszonyával; jegyzetei, összevetései csak egyes szavak eltérő vagy egyező hangalakjára, helyesírására terjednek ki!) A fennmaradó másik két szólásról pedig (428: 30, 475: 32.) a francia szöveggel való összehasonlíthatás hiányában nem tudjuk eldönteni, mennyi szerepe van bennük Mikesnek.

Hopp okos útbaigazításokat ad a janzenizmus történetére vonatkozólag; arról, hogy az ismeretlen francia szerzőnek a janzenista tanítások szellemében való állásfoglalása bizonyos kérdésekben hogyan tér vissza újra és újra (amour de Dieu, penitencia, elégséges kegyelem, akarat, gyakori áldozás, a szegények pártfogása, gazdagok kritikája, demokratikus egyházi szervezet, püspökök, pápai egyeduralom, ellenreformációs célzat, a nemesi rend bírálata stb.). E jegyzetek közül Mikesre vonatkoztatottan azok az izgalmasak, melyek arra világítanak rá, hol jönnek elő az *Epistolák* gondolatai Mikes más munkájában, hol találkozunk velük a *Törökországi Levelek* fejtegetéseiben. A tárgyi érintkezés (26: 19, 33: 28, 55: 31, 77: 23, 102: 21, 117: 9, 121: 23, 135: 37, 153: 1, 176: 24, 196: 23, 211: 11, 231: 1, 248: 24, 269: 37, 303: 6, 306: 22: 443: 17, 477: 3, 525: 4, 587: 1, 794: 34, 822: 30.) és nyelvi párhuzamok (132: 32, 227: 20, 259: 20, 269: 37, 314, 318: 21, 423: 24, 466: 3, 513: 11, 582: 35, 647: 7, 678: 21, 806: 12, 817: 37, 831: 21, 873: 17, 882: 25.) a két művet egybe fűzik. Mikes ismerte az *Epistolákat* 1740 előtt már, a magyarázatok gondolatainak figyelemkeltő, kérdést kiváltó rögzítő szerepük volt a *Leveleskönyv* darabjainak írásakor. Ez is mutatja, hogy az *Epistolák* mennyire beletartoznak Mikes életművébe.

A nyelvi jelenségek és témabeli ismétlődéseknek a jegyzetben történt többszöri szóvátételére gondolva nem hagyhatjuk említés nélkül, Hopp Lajos figyelmét elkerülte az a körülmény, hogy egy-két evangélium- és epistolarész ismételten szerepel a könyvben (pl. 282. és 842. lapon Máté evangéliumából, az 524. és 838. lapon János evangéliumából, a 649. és 872. lapon Ezekiel prófétából vett epistola). Nemcsak a bibliai részek jönnek elő változatlan szövegezéssel, hanem a hozzájuk fűzött magyarázatok is. A jegyzetben utalni kellett volna erre a jelenségre.

A tárgyi jegyzetek előtt azt olvassuk: „A bibliai személyek, helynevek, események stb. jegyzetelésekor általában a szöveg közérthetőségét tartottuk szem előtt.” A részletesebb felvilágosítást keresők számára Hopp itt segédkönyveket jelöl meg (939–41.). Ezt az eljárást csak részben tartjuk helyesnek. Akkor, amikor Szent Ágostonról, Kempis Tamásról, Nagy Szent Vazulról,

Szent Tamásról, Szent Bernátról stb. stb. meg Nagy Sándorról, Senecaról bőszeges jegyzeteket olvashatunk, a kulcsfontosságú bibliai fogalmakról, személyekről is tájékoztatnia kellett volna az olvasókat. Egyébként Hopp maga is ad elszórtan bibliai magyarázatot (pl. 198: 19, 200: 17, 211: 11, 269: 9.), de ez kevés.

A tárgyi jegyzetek funkciója elsősorban a szöveg megértésének a segítése. A szöveg alatti lapalji jegyzeteké: a szövegben eszközölt javítások megokolása, illusztrálása, a szerző tollhibáinak, javítgatásainak stb. rögzítése. E kétféle jegyzet szerepe Hopp Lajosnál néha összemosódik. A lap aljáról hátra kívánkoznak pl. az I. rész 86., III. rész 215, 428, 471., IV. rész 190, 194, 313, 369. számúak. Viszont a 489. lap *Magyarázat*-ja csak lapalji jegyzetbe tartozik; ide kívánczik az 504: 20. is: „*jövény* -- Káldnál jövényén””, mivel ez a hapax nyilván Mikes tollhibája, melyet a főszövegben javítani kell. Hopp Lajosnak — lapalji megjegyzései szerint — más helyeken is ajánlatosabb lett volna a főszövegben javítania (II. rész 609., III. rész 30, 325, 342, 471., IV. rész 217.), mint a szöveg alatt közölni, hogy a főszövegben olvasható alak íráshiba, elírás stb. Ilyen típusú javításokat különben nem egyszer végzett is, lásd pl. I. rész 479., III. rész 48, 122, 167, 198, 362, 408., IV. rész 360. stb.

Nem dönthető el, bennfelejtett nyomdahiba-e vagy a sajtó alá rendező elnézése, hogy a 695. lap 34. sorában *ezek a a szok* olvashatók a szövegben, hogy a 790. lap 2. sorában feltételezhetőleg egy vagy több szó is kimaradt. A sajtó alá rendező rovására látszik billentení a mérleg nyelvét, hogy a 62. lap 11. sorában a lapalji megjegyzés ellenére benne maradt az *azt mondgya*, *azt mondgya*, a 313. lap 17. sorában *kitoda* olvasható *kitsoda* helyett, a 460. lap 11. sorában pedig *ennak* áll *annak* vagy *ennek* helyett és a 650. lap 28. sorában *azek* — *azok* vagy *ezek* helyett.

Az ilyen fogyatékok — ha az egész terjedelmet tekintve elenyészőnek látszanak is — nem keltenek jó hatást az írói tollhibákat is reprodukáló betűhív kritikai kiadásban. Nagyobb baj, hogy számuk ezzel nem ér véget, s itt már a nyomda felelősségét kell felvetnünk. A sajtó alá rendező és szöveg-gondozó munkája a második tördelt levonat javítása, majd a nyomási engedély megadása után véget ér. Az ezután bekövetkező mindennemű szövegromlásért a nyomda a felelős. A soron belüli betűelmozdulás, szavakon belüli betűfelcserélődés, a sorleji vagy sorvégi szétesés helytelen beszédése — olyan hibák, melyeknek akadémiai kiadványokban nem volna szabad előfordulniuk. Módkban volt ellenőrizni, hogy az *Epistolák* 373: 34 *mit öllünk* (mi töllünk), 601: 14 *robálást* (próbálást), 643. 10 *kevesen annak* (kevesen vannak), 664: 5 *kvöetni* (követni), 673: 19 ezen *okb paraolntsolta* (ezen okból parantsolta), 676: 19 *btsöl* (bölts) sajtóhibák a második tördelt korrektúrában nem voltak meg. A sorok-eleji szétesésre ékes példák vannak az 535. oldalon a 7., 8., 9., sor elején: *m ama* (ama) . . . „juta *akoporsoéhoz*” (koporsóhoz) . . . „bé nem *soene*” (bé nem mene). S hogy ez a hibaforrás nem elvéte előforduló jelenség, megemlítjük az I. kötetben találtakat: 170: 98 „amás két udvarban is *ai* pátrona *hveit* mind meg ölék”; a 614 lap 7. jegyzetében a magyarázó szövegben egy-egy betű csaknem a felette lévő sorba ugrott át: „Rákóczi fiának *megérk zése óta*” . . . „Mikes nem *tit olja*”; az 591. lapon a 33. sorhoz fűződő 11 sornyi jegyzetszöveg h a t sorvégén egyes betűk és szótagok áttáncoltak az alul lévő sorokba, és így hibás, értelmetlen szavak keletkeztek a sorvégeken. Ismét hangsúlyozzuk, meggyőződünk róla, hogy az itt jelzett rossz szövegrészek az I. kötet második tördeltében még pontosak voltak. Sajnos,

ilyenkor már hiába hivatkozunk a nyomda felelősségére, mikor ilyen hibákat követ el a kiadvány rovására és a sajtó alá rendező kontójára.

A két kötet több mint 120 ívének nyomdai teljesítményét természetesen a fenti fogyatékok mellett is értékeljük. Örömrömbben azonban ürem vegyül: nem lehetünk elégedettek a nyomda kivitelező munkájával. Már az I. kötetben is szép számmal akadnak a betűk között idegen típusok. A sajtópéldányként rendelkezésemre bocsátott példányból a 26. ív egészen kimaradt, s tudtommal ilyen csonka példányok kereskedelmi fogalomba is kerültek. A II. kötetben még sokkal több a kövérségével tűntető fett betű, néhol oldalanként 2–3. Nem egyszer tévesen fettel szedett szavak (helyenként egy oldalon kettő is!) hívják magukra a figyelmet. Gyűrött, megnyomított levelek, miattuk alig olvasható sorok okoznak apró bosszúságokat. Ismerősök mutattak ebből a kötetből is ívhiányos példányokat, melyeket csak ügyel-bajjal, utánjárással sikerült kicserélniök. A tanulság: meg kellene szigorítani a minőségi ellenőrzést. Az Akadémiai Kiadónak meg kell őriznie kiváló eredményekkel elért jóhírnevét!

Az apró bosszúságok ellenére, természetesen nagyon örülünk Mikes művei előttünk fekvő köteteinek. Közülük az elsőt sikerültebbnek tartjuk a másodiknál. Megjegyzéseinket nem kicsinyességből, hanem a további kötetek jobbá tételéért tettük meg. Hangsúlyozni szeretnénk még egyszer, Hopp Lajos munkája, mellyel az eddigi köteteket tető alá hozta, nagy elismerést érdemel. Az az ismeretanyag, tájékozottság, mely a II. kötet kritikai apparátusából élénk tárul, ha szűkebb terjedelemben is, éppoly imponáló, gazdag, mint az I. köteté. Főleg ha tekintetbe vesszük, hogy itt alig állott rendelkezésre szakirodalom. Mintaszerűek az *Epistolák* kézirat hagyományáról, a kéziratok sorsáról, a fordítás keletkezéstörténetéről írott összefoglaló fejezetei, melyek önálló kutatásainak eredményeit közlik velünk. Bár a fordítás francia eredetijét személyre kifutóan nem sikerült megállapítania, azzal, hogy az eddig felhozott írókat és műveket kritika alá vetve kiiktatta a lehetőségek közül, és egy, a Rákóczi könyvtárában meglévő 4 kötetes, ismeretlen szerzőtől származó műben jelölte meg a feltételezett forrást, ha nem is oldotta meg a kérdést, új eredményre jutott. Hopp Lajos a könyvet kitűnően beleállította az európai, francia homiliák fejlődés vonalába. A magyar homiletika útjának vázlatos felrajzolásával pedig megmutatta, hogy mikor Mikes ezt a kérdés-felelet formájában megírt, műfajilag a prédikációkhoz közelálló munkát lefordította, a XVII. századvég hagyományos magyar viszonyaiban gondolkodott. A katekizáló módon szóló kegyességi irodalmat művelte, azt a fajta irodalmat, mely a XVII. század második felében nálunk nagy népszerűségnek örvendett, élő irodalom volt. Éppen ezért vállalkozhatott az *Epistolák és evangéliumok* ... *magyarozattjának* magyarba való átültetésére, mert ifjúkorának irodalmi élményei alapján úgy érezte, hogy ezt a fajta irodalmat még mindig igénylik, a biblia és kalendárium mellett még mindig a legolvasottabb könyvféleség. Pedig a hazai viszonyok között a XVIII. század 40-es éveiben az ilyen könyvek mondanivalója már elavult, formája korszerűtlen volt. Így tartozik bele Mikes működése sajátos módon a fejlődés vonalába, de ugyanakkor ki is lóg belőle.

Az *Epistolák* kötetének megjelenésével máris egy csomó probléma került felszínre a levéltár és a fordító Mikes, ideológiai, szemléletmódbeli, nyelvi összefüggéseit illetőleg, melyek azt mutatják, valóban nem nevezhető teljesnek és reálisnak a Mikesről eddig kialakított képünk. Ennek sokszínűbbé, árnyaltabbá, valóságosabbá tételéhez máris bőséges anyagunk van, és még több lesz a további kötetekben.

Varga Imre

PETRARCA DALOSKÖNYVÉNEK ELSŐ TELJES MAGYAR FORDÍTÁSA¹

A magyar irodalom nagy nyeresége az első teljes Canzoniere-fordítás, amelyet az Európa Könyvkiadó jelentetett meg a nagy olasz lírikushoz méltó kötetben. Kardos Tibor vállalta a kiadás gondozását, neki köszönhető, hogy hivatott tollú műfordítók kitűnő tolmácsolásában, egy új Petrarca = képet kibontakozótató tanulmány s a mű szerkezetét is úttörően feltáró jegyzetek kíséretében Petrarca teljes értékű megértésre és értékelésre számíthat a magyar olvasók körében.

Évtizedes elmélyült és új szempontú filológiai munka, szervezői és műfordítói tevékenység biztosította a vállalkozás fényes sikerét.

Kardos Tibor a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1958. IV. 21-i felolvasó ülésén tartott előadásában² ismertette a megoldandó feladatokat. Elemezte Petrarca emberérdekű bölcséletét, politikai gondolatait, azok magyarországi érvényesülését s a teljes Canzoniere-fordítás alapkérdéseit. Petrarca esetében az első modern poétát kell megszólaltatni, akinek élete művén épül fel az európai líra. Kardos Tibor nagyon szerencsésen a petrarcai életmű egészére irányította figyelmét, s ezzel a felfogással jórészt megelőzte az olasz és külföldi Petrarca-kutatást. Elsősorban a Levelek élményanyagára gondolt, de a többi latin nyelvű mű adatait is sorra számba vette, s így szinte elsőnek értékelte egységesen az olaszul, illetve latinul író Petrarcat.³ A svájci Arnaud Tripet tavaly megjelent könyve még mindig nyomatékosan utal az itt jelentkező problémára: „La critique s'est attachée ces dernières années à jeter un pont entre les deux Pétrarque.”⁴ Kardos Tibor utószóként közölt tanulmányának már a címe („Petrarca életműve és a Daloskönyv”) is elárulja, hogy sokkal többről van szó, mint csupán hídverésről. A tanulmány új megvilágításban mutatja be Petrarca életművét és a Daloskönyvet mint ennek az életműnek leginkább halhatatlan megjelenési formáját. Teljesen egyetértünk a Daloskönyv keletkezéséről vallott álláspontjával.

Petrarca már 1350 körül gondolt az „elszórt rímek” összegyűjtésére, de csak 1356 után látott munkához. A Vatikáni Könyvtár egyik kódexében (Bibl. Vat. Lat. 3195) részint saját kézírásával, részint a költő által ellenőrzött másoló munkájaként olyan hiteles szöveg maradt ránk, amely a legfinomabb verstani vizsgáldást is lehetővé teszi.⁵

¹ Francesco Petrarca Daloskönyve, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1967. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta KARDOS TIBOR.

² KARDOS TIBOR: Beszámoló Petrarca-tanulmányokról, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XIII. k. 1958. 267–288.

³ KARDOS TIBOR: Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok. Budapest, 1963, Gondolat; UA. Petrarca levelei. Szemelvények Petrarca leveleiből. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta, a szemelvényeket fordította KARDOS TIBOR. Budapest, 1962, Gondolat; UA. Problemimoderni del Rinascimento e reminiscenze classiche nell'epistolario petrarchesco. A „Petrarca e il petrarchismo” c. kötetben. Bologna, 1961, 209–219. UA. I. postulati umanistici del Petrarca e gli Angioini ungheresi. Acta Litteraria, 1966. (1–4) 261–311.; UA. Petrarca e la formazione dell'umanesimo ungherese. Az „Italia ed Ungheria” c. kötetben, Budapest, 1967. 67–89.

⁴ ARNAUD TRIPET: Pétrarque ou la connaissance de soi, Genève, 1967, 186.; A. NOFERI: L'esperienza poetica del Petrarca, Firenze, 1962.

⁵ MARIANGELA SERRETTA: Endecasillabi crescenti nella poesia italiana delle origini e nel Canzoniere del Petrarca, Milano, 1938. 211–241.

Ha a versek tudatosan szerkesztett összességére és a szerkesztmény „sodró erejű evolútiójára” gondolunk, erőteljesen érezzük a „nugae”, a „fragmenta” topos jellegét. A költő mintegy el akarja terelni a figyelmet a Rime fontosságáról, mint ahogyan Laura személyét is titokkal övezte körül, szándékosan homályba burkolta. Kardos Tibor Laura élő valósága mellett tör lándzsát, s jobb híján (a jegyzetekben), utal az ismert hagyományra, amely Laura Noesszel, Ugo de Sade feleségével azonosítja.

Petrarca Laura nevét valójában csak egy helyen mondja ki a Canzoniere-ben (CCCXXXII. 49–52).

«Or avess'io sì pietoso stile
Che *Laura mia* potessi torre a Morte,
Come Euridice Orfeo sua senza rime!»

„Bár lenne nyelvem oly szívig ható nyelv,
hogy *Laurám* kiadná az Enyészet,
mint Orpheusz szerelmét (rimelő dal
nélkül), (Csorba Győző fordítása)

A költő itt nem rejtí rimbe Laurája nevét,⁶ miért ne hinnők el neki, hasonlóan hitelt érdemelnek Leveleiben (Fam. II. 9) szenvedésének és fájdalomának realitását bizonyító szavai, valamint tiltakozása Giacomo Colonna⁷ és Boccaccio feltételezése ellen, akik Laura alakját képzeletbelinek gondolták.

Kardos Tibor a Titkos Napló-ból ismerteti Augustinus és a költő vitáját, ahol Petrarca azzal védelmezi Laura iránti szerelmét, hogy nem nélkülözötte a tisztességet, csak éppen mértéktelen volt. Figyelmet érdemel a tanulmánynak az az érve is, hogy a Laura halálakor érzett megrendülés: „a riadalom és a kötött valóság feloldása bizonyítja a legjobban az abszurd magyarázókkal szemben Laura valódi, földi létezését.”

Petrarca nyugtalanságának okait kutatva a lényegyet abban ismeri fel, hogy Petrarcat belülről hajtotta a meg nem elégedés. Az állandóan előtte futó boldogságot, a nyugvópontot kereste. Ifjúkori eszménye s életének jelképe Ulixes; az ő álarcában jár. Ez a Petrarca–Ulixes már újfajta hős: Faust, Ádám, Peer Gynt korai testvére.

Petrarca teljes tudatossággal felfogja a gazdasági, társadalmi és politikai válság minden igazi tényezőjét. A polgári értelmiség úttörője, akinek politikai eszménye mégis a népbárát signoria. Hazafisága a modern haza minden ismervét magában foglalja. Emberérdekű bölcséletéből a reneszánsz bölcséletének csaknem minden gondolatárama kiindult, és kezdetét vette az idealista világkép hosszú, folyamatos fölbomlása.

A tanulmány számos, végleges érvényű eredménye az olasz és külföldi irodalomtudomány gazdagodását jelenti; magyar szempontból különös jelen-

⁶ Laura nevére legtöbbször a lauro (babérfa) utal, pl. a XXX. sestinában, méghozzá a 1., 16., 23., 27., 36. sor rímébe helyezve. Gyakori a l'aura fedőnév is. Az V. szonettben Laura nevére szerzett antik-trubadur költői játékot találunk, amint erre a Jegyzetek is felhívják figyelmünket. Csorba Győző bravúros fordításából csodálatosan kicseng a Laureta. A 3. és 4. versszakban Laure a „LAUdare e REVerire”-ből adódó francia név, esetleg az Apollo kezdő szótagját figyelembe véve Laureta latinos alak, mint a CCXXV. 10-ben.

⁷ Az 1336. dec. 21-én kelt hozzá írt levelében.

tősége van a Petrarca utókoráról szóló fejezetnek, amely kiegészíti és összefoglalja Petrarca magyarországi kultuszára vonatkozó ismereteinket. Nagyon kíváncsú, hogy a tanulmány mielőbb a külföldi kutatók tájékoztatását is szolgálja (lehetőleg olasz és francia nyelven). Ebben az esetben egy alapvető megfigyelés részletes kifejtése látszik szükségesnek.

Kétségtelenül igaz az, hogy: „a petrarcai alaphangulat a lényegét tekintve életigenlő és minden rossz tapasztalat ellenére reménykedő. Ez végigvonul a Daloskönyv-ön, s végig tapintható” (502. l.).

A Jegyzetek megfelelő adataiból dokumentálni lehet a tétel igazságát, s ezt kár lenne elmulasztani, mivel elég gyakran kell szembenézni Petrarca pesszimizmusával.⁸

A Jegyzetek általában feltárják a költői és eszmei örökséget, amely az antik lírától és filozófiától, a trubadur-költészettől, a *dolce stil nuovo*-tól származik, s az ókori és középkori történelmi események emlékét őrzi. Újszerű célkitűzést valósítanak meg: az egyes versek összefüggésének, hullámmásának, evolúciójának érzékeltetését, s az olvasó kezébe adják a lírai élet-regény megértésének kulcsát. Ennek a szempontnak volt döntő szerepe a rátermett fordítók kiválasztásában is. A fordításokban a XX. századi magyar poézis lírai nyelve érvényesült, de nem sikkadt el a XIX. század és Petrarca magyar lírai hagyománya sem.

A gondos előkészítő munka és a fordítóknak megadott sokirányú segítség meghozta az első sikert és elismerést a Könyvklubban 1960. október 21-én rendezett irodalmi ünnepélyen. A bevezetőt és az összekötő szöveget Kardos Tibor mondta, a költemények művészi tolmácsolói Demján Éva, Gáti József, Surányi Ibolya, Lux Alfréd és az Eötvös Loránd Tudományegyetem szavalóköreinek tagjai voltak. Az irodalmi műsort-nívós zenei program egészítette ki (Hernádi Lajos zongoraművész, a Szekeres-kamarakórus, az Erzsébet Leánygimnázium kamara-kórusa).

A Daloskönyv teljes magyar fordítása megtartotta az eddigi fordítások⁹ legszebbjeit, amelyek közül Sárközi György¹⁰ és Rónai Mihály András¹¹ egyes különösen sikerült átültetéseit kell kiemelni. Sárközi György, a XX. századi magyar irodalom egyik tragikus sorsú alakja 46 darabból való válogatást közölt, ebből 16 szerepel a kötetben. Az eredetit idéző fájdalmas han-

⁸ U. Bosco (Francesco Petrarca, Bari, 1961. 75. l.) Petrarca és Leopardi között von párhuzamot. — A. TRIPET (id. m. 115. l.) Comme s'étonner que Pétrarque se prenne à „envier le sort des plus vils animaux”, comme le fera plus tard le poète des Fleurs du mal, mais aussi cet autre poète, tout nourri de Pétrarque, Leopardi, qui faisait débiter le malheur de l'homme avec l'avènement de la raison, dévoilant le visage du vrai. — KLAUS HERTMANN (Fortuna und Virtus zu Petrarca's Lebensweisheit, Graz, 1958) a stoicizmusból eredezteti Petrarca pesszimizmusát — Néhány példa Petrarca pesszimizmusára: Ep. metr. I. 14, 142—145; Africa VI. 888—918; Trionfo della Morte I. 88—90; Trionfo del Tempo 61—63, 136—138 „Alcun dice: Beato chi non nasce”. Lásd Cicero, Tusc. I. 48, 114., Klaus id. m. 235—236; XXII. Sestina 13—17. stb.

⁹ Radó Antal (Petrarca összes szerelmi szonettjei. Budapest. Budapest, 1886; 1896; 1926) szonettfordításait az olvasó nemcsak élvezni, de helyenként megérteni sem tudja. A mai irodalmi színvonalat eddig csupán Jékely Zoltán, Képes Géza, Rónai Mihály András és Sárközi György átültetései és a Világirodalmi Antológia II. kötetének Petrarca-szemelvényei képviselték.

¹⁰ Ríme scelte. Testo originale con versione ungherese di Sárközi György. Francesco Petrarca Daloskönyve. Sárközi György fordítása. Budapest, 1943, Franklin; 1957, Európa.

¹¹ Rónai Mihály András: Nyolc évszázad olasz költészete, Magvető, Budapest, 1957.

gulatú verseket nem lehet meghatódás nélkül olvasni. A híres Italia mia c. canzone és a három avignoni szonett Rónai Mihály András fordításában erőteljesen szólaltatja meg Petrarca indulatos haragját.

A magyar Daloskönyv alapszínezetét és részben rangját két kiváló költő-műfordító: Weöres Sándor és Csorba Győző adja meg, nemcsak azért, mert a költemények egyharmadát szinte felearányban ők fordították, hanem a szerkesztő által megjelölt feladatokból kifolyólag is.

Kardos Tibor mint a Dante Összes Művei¹² szerkesztője és szöveggon-
dozója már az ott bevált szempontok szerint járt el ezúttal is, amikor Weöres Sándornak és Csorba Győzőnek szánta az újonnan fordítandó és a magyar olvasónak sokszor a felfedezés és a rádöbbenés élményét nyújtó darabok nagy részét.

A legfáradságosabb teljesítményt Csorba Győző nyújtotta 68 átültetéssel; elsőnek az alaphangot megütő, voltaképpen kései, epilógus jellegű I. szonettet, utolsónak a vele rokon CCCXXXII. dupla sestinat fordította. 8 nagy ének, számos szonett, néhány sestina és 1 ballata legtöbbször remekbe készült fordítása bizonyítja költői, műfordítói formagazdagságát, hajlékonyságát.

Weöres Sándor érzelmi beleéléssel bensőséggé, harmonikussá varázsolja fordításait, s a legelhivatottabbakra jellemző kristályos egyszerűséggel szinte igazolja Petrarca érett, fegyelmezett költészetének rendkívüli nagyságát. 51 szonett- és 4 canzone- fordításában a mitológiai és történelmi adatokon kívül alig kell valamit is kommentálni.

Az említett Dante-kötet versfordítói gárdájából Jékely Zoltán 5, Károlyi Amy 18, Szedő Dénes 43, Végh György 13 darab fordítására vállalkozott, munkájukat ezúttal is nagy műgond és megbízhatóság jellemzi.

Keresztury Dezső a finomművű, formai tökéletességű szonettfordításra. ad példát, legjellegzetesebben a CCXIX., CCXXII., CCXLVIII., CCCXXVI sz. átültetésekor. Kardos Tibor egy petrarcai sestinában (CCXIV.), amelynek megértése túlmutat Carducci magyarázatán, maradéktalanul megvalósította a költői interpretációt is.

Majtényi Zoltán 32 darabot fordított sokoldalú felkészültséggel és a különféle műfajokban egyformán érvényesülő verselési készséggel, s így töle további feladatok sikeres megoldása várható.

Nemes Nagy Ágnes 7 szonettfordítása, a XVIII. szonett kivételével, ahol a szórímek kényszere korlátozta, mintája a hangulati elemek és a gondolati tartalom művészi ötvözésének. Szabolcsi Éva 18 szonett- és 1 octava-fordításában megteremti és megőrzi a petrarcai hangulatot, s észre sem vesszük, hogy pl. a XXXV., CLXXXIX., CCXXIX. és a CCCXII. közismert szonettet nem az eredetiben olvassuk.

Annak, aki tisztán szonettet fordít a Daloskönyv-ből, vigyáznia kell, hogy ügyelve a leghalványabb hangulati árnyalatokra és lélekrezdülésekre elkerülje az egyhangúságot, Radó Antal szonett-gyűjteményének szembetűnő hibáját.

A kötetben megvalósult nyelvi és stiláris egységhez igazodva Takács Gyula 6, Simon Gyula 4, Szabó Magda 1 és Tóth Bálint 2 szonett-fordítása elevenen, friss erővel hat, megsejteti az eredeti egykori érzésszerű és költői újdonságát.

¹² Dante összes művei, Magyar Helikon, 1962, Budapest. Szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta KARDOS TIBOR.

Takács Zsuzsanna 5 szonettet (köztük a csodálatos CCL-et), és 1 canzone-t, valamint 1 sestinat tolmácsolt a nemes egyszerűségben és világosságban rejlő erővel; a Tellér Gyula fordította 15 darab között a szonettekén kívül 2 ballatát találunk és a Laura halála után írt első nagy éneket (CCLXVIII), amely megőrzi az eredeti hatásfokát.

A fordítások híven, magas irodalmi szinten tolmácsolják Petrarca sokféleségét, s a Jegyzetek nélkülözhetetlen magyarázataival kiegészítve meggyőznek a költő mai korszerűségéről és időtlen művészi értékeiről. Műfordítás-irodalmunk méltán büszkélkedhetik vele mint hosszú életűnek ígérkező gyarapodással, s éppen ezért néhány, inkább gyakorlati jellegű észrevétellel szeretnénk hozzájárulni a következő kiadások tökéletesítéséhez.

A Jegyzetek a költeményekre hivatkozva pontosan feltüntetik a sorszámot, viszont ez a fordítások szövegéből sajnálatosan hiányzik, s nem kis fáradságot jelent az olvasónak az idézett hely megkeresése. Klasszikus műveknél általában mindenütt megtartják a sorszámozást, s a Petrarca-kötetben egyszerű lenne a pótlása. Egyúttal vigyázni kellene arra is, hogy néhány helyen a fordító felcserélt egyes sorokat, így pl. a XXXIV. 5. és 8., a LXII. 7. és 8. sorait.

A Jegyzetekben nem ártana kommentálni a LXIII. szonettet, amely kapcsolatos a Trionfi della Morte II. 106–108. soraival. A CCXXXVI., CCXC., CCCXVII. sz. értelme világosan kitűnik a szövegből, az együttesben elfoglalt helyüket és szerepüket lehetne érinteni.

Egy következő kiadás hozhatná a Trionfi magyar fordítását, s így a magyar közönség teljes képet kaphatna az olaszul verselő Petrarcaról. Tekintettel arra, hogy ez a mű különben is eléggé háttérben maradt, az irodalomtudomány szempontjából ugyancsak gyümölcsöző lenne kommentálása és sokoldalú filológiai feldolgozása.

Szabó Mihály

TARTALOMJEGYZÉK

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az irodalom

(Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos ülásszaka)

<i>Sőtér István</i> bevezetője	5
<i>Tolnai Gábor</i> : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világirodalom	8
<i>Vajda György Mihály</i> : Az Októberi Forradalom és a német szocialista irodalom	25
<i>Kenyeres Zoltán</i> : Költészet és forradalom, vagy a költészet célja. — Szocialista lírai törekvések Angliában	31
<i>Sarbu Aladár</i> : Szocialista realista törekvések az angol prózában az Októberi Forradalom után	35
<i>Varga László</i> : Szatíra és groteszk a szocialista drámában	38
<i>Sargina L.</i> : A forradalom és a hőse. — Szovjet költészet a 20-as évek elején	41
<i>Botka Ferenc</i> : A szovjet próza fejlődésének néhány kérdése a 20-as években	45
<i>Nyíró Lajos</i> : A szocialista realizmus elméletének történeti és elvi problémái	50
<i>Zoltai Dénes</i> : Elidegenedés és művészet	60
<i>Bodnár György</i> : A komplex vizsgálat problémái a modern magyar irodalom... kutatásában	79
<i>Bojtár Endre</i> : Az irányzatok kérdése a két világháború közötti kelet-európai lírában	86
<i>Miklós Pál</i> : A marxista irodalomelmélet történetéhez	91
<i>Szili József</i> : Stílusirányzat vagy a szocialista művészet reneszánsza?	98
<i>Pirnát Antal</i> felszólalása	101
<i>Szabolcsi Miklós</i> : A szocialista eszmeiség a mai magyar irodalomban	104
<i>Tóth Dezső</i> : A szocialista realizmus jellegzetességei a felszabadulás utáni magyar irodalomban	113
<i>Illés Lajos</i> : Szocialista törekvések mai szépprózánkban	126
<i>Koczka Sándor</i> felszólalása	131
<i>Sőtér István</i> zárszava	139

*

<i>Köpeczi Béla</i> : Eszmetörténet — irodalomtörténet. (Módszertani kérdések)	145
<i>R. K. Sprigg</i> : A tibeti mássalhangzókapcsolatok fonetikai problémái	161
<i>Voigt Vilmos</i> : A folklorisztikai strukturalizmus mérlege és távlatai	169
<i>Kiefer Ferenc</i> : A főnévi összetételek vizsgálatának néhány szempontja	185
<i>Pándi Pál</i> : „Kisértetjárás” a magyar irodalomban (1830—1848)	211
Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnév magyar írásmódja ...	251

Évfordulók — megemlékezések

In memoriam Wolfgang Steinitz

<i>W. Steinitz</i> emlékezete (Ortutay Gyula)	267
<i>W. Steinitz</i> mint finnugor nyelvész (Lakó György)	271
<i>W. Steinitz</i> , az obi-ugor nyelvek kutatója (Gulya János)	275
<i>W. Steinitz</i> és az általános nyelvészet (Szépe György)	278

W. Steinitz és a germanisztika (Hutterer Miklós)	282
W. Steinitz, a ruszista (Péter Mihály)	285
Wolfgang Steinitz munkássága. — Válogatott bibliográfia (Gulya Jánosné)	287
Búcsú Waldapfel Józseftől	293

Az Osztály életéből

Az 1968. évi közgyűlés anyagai:

Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tevékenysége	299
Az Osztályülés anyaga:	
<i>Ortutay Gyula</i> : Az Osztályvezetőség beszámolója	314
Vita	325
Az Osztály irányítása alá tartozó tudományterületek helyzetéről szóló beszámolók	
osztályvezetőségi vitája	338
Tibetisztikai tanulmányúton Mongóliában (Bethlenfalvy Géza)	386
Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők IV. országos találkozója (Végh József) ..	392

Szemle

<i>Kardos Tibor</i> : Az Árgirus-széphistória (Falus Róbert)	397
Mikes Kelemen összes művei I—II. k. (Varga Imre)	405
Petrarca Daloskönyvének első teljes magyar fordítása (Szabó Mihály)	413

Ara: 79,— Ft

Megjelent 1968. XI. 30.

Index: 26.500